
VE RI
TAS

ROBERT FRUIN'S

VERSPREIDE GESCHRIFTEN

1-6

ROBERT FRUIN'S

VERSPREIDE GESCHRIFTEN

MET AANTEEKENINGEN, TOEVOEGSELS EN VERBETERINGEN UIT DES SCHRIJVERS NALATENSCHAP

UITGEGEVEN DOOR

Dr. P. J. BLOK
Hoogleeraar te Leiden

Dr. P. L. MULLER
Hoogleeraar te Leiden

EN

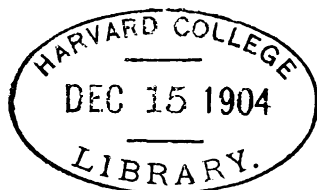
Mr. S. MULLER Fz.
Rijksarchivaris in Utrecht

DEEL II

HISTORISCHE OPSTELLEN

DEEL II

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1900

Typ. Zuid-Holl. Boek- en Handelsdrukkerij.

DE NEDERLANDSCHE BEROERTEN IN DE XVIe EEUW,

UIT EEN KATHOLIEK OOGPUNT BESCHOUWD.

(1867.)

Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVIe eeuw, door Dr. W. J. T. Nuyens, O. Eq. S. G. M. Eerste en Tweede Gedeelte (van 1559 tot 1576). Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1865—1867.

„Alweer die beroerten van de zestiende eeuw!" Mij dunkt, met dien uitroep zie ik reeds menigen lezer dit artikel, dat ik nog schrijven moet, kortweg overslaan. En ik moet zelf erkennen, dat er over dit tijdvak onzer geschiedenis, sedert Motley's meesterstuk er de aandacht op vestigde, binnen weinige jaren genoeg geschreven is om de belangstelling van het publiek te verzadigen en nog iets meer dan verzadigen. Ook mij, ik zal het niet ontveinzen, heeft het eenigen strijd gekost om andere door nieuwheid meer aantrekkelijke studie te staken, en mij nog eens te begeven in de geschiedenis van een tijdvak, waarvan ik nog kort geleden al de verhalen en bescheiden, die ik machtig kon worden, gelezen had. Maar ik had op mij genomen van het werk van den heer Nuyens verslag te geven en misschien reeds langer dan betamelijk was met het vervullen van die belofte getalmd. Zoo legde ik den arbeid waarmeê ik mij bezig hield, voor een poos ter zijde, en zette mij aan het aandachtig lezen van de *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten*, die ik bij haar verschijnen slechts vluchtig had doorgezien. Nauwelijks er mee begonnen, gevoelde ik mij op nieuw door het grootsche der gebeurtenissen, die er in behandeld worden, en ook door de wijs waarop ze worden behandeld, geboeid en medegesleept. Achtereen las ik de vier boekdeelen uit, en ontwierp ik de aankondiging,

die ik er thans van ga schrijven. Moge het den lezer, die mijn opstel in handen neemt, daarmeê even zoo gaan als mij met het werk zelf.

Het boek van den heer Nuyens is, volgens de verklaring in de voorrede, niet voor „de geschiedkenners *ex professo*" geschreven. Geen nieuwe bronnen zijn door den auteur ontdekt; uit de voor allen reeds toegankelijke heeft hij alleen geput. Ook is hij niet zoo oorspronkelijk van opvatting of scherpzinnig van oordeel, dat hij uit de reeds dikwerf gebruikte en, zoo het scheen, geheel uitgeputte stof nog iets nieuws en verrassends weet te trekken. Zijn schrijftrant, hoewel duidelijk en goed, is ook niet zoo voortreffelijk, dat daardoor het oude den schijn en de bevalligheid van het nieuwe zou aannemen. Het is een eigenschap van geheel anderen aard, waardoor zich dit verhaal der troebelen van de vroegere onderscheidt. Het oogpunt, waaruit de feiten beschouwd en voorgesteld worden, is nieuw, althans voor het grootste gedeelte van ons publiek. Tot nog toe hadden haar in onze taal bijna uitsluitend protestanten beschreven. Dr. Nuyens is rechtzinnig katholiek, en het ontstaan van den protestantschen staat der Vereenigde Nederlanden vertoont hij ons in het licht, waarin het zich aan een man van zijn zienswijze voordoet; ziedaar wat aan zijn werk een geheel eenige waarde geeft, en wat ons, mannen van andere begrippen en gevoelens, verplicht om er kennis van te nemen en er ons voordeel meê te doen.

Want voordeel kunnen wij altijd trekken uit de voorstellingen en redeneeringen van onze tegenpartij. Met den besten wil der wereld om een zaak van alle zijden te bezien, zien wij toch doorgaans slechts enkele zijden nauwkeurig. De zijde, die van ons is afgekeerd, zien wij het best in den spiegel, dien onze tegenstanders ons voorhouden. Niemand heeft de groote diensten, die in dit opzicht andersdenkenden ons bewijzen, zoo voortreffelijk uiteengezet als de groote wijsgeer John Stuart Mill. In zijn gulden verhandeling *On liberty* heeft hij voldingend bewezen, wat bij het eerste hooren een paradox schijnt, dat de kennis der waarheid er bij verliest, als zij tot axioma verheven is en door niemand meer in twijfel getrokken wordt. Tegenspraak noopt tot wederlegging, wederlegging eischt nauwkeurige beschouwing en overweging, en slechts wat wij oplettend en herhaaldelijk beschouwen leeren wij in al zijn bijzonderheden kennen. De stelling, die wij nooit hooren betwijfelen, wordt onnadenkend door ons voor waar gehouden; wij onderzoeken niet wat in haar ligt opge-

sloten, binnen welke grenzen zij gelden mag. Slechts waarheden, die wij gedurig hooren ontkennen, beproeven wij gedurig en doorgronden wij wezenlijk. Daarom is niets ondoelmatiger dan het smoren van tegenspraak. Alleen dwaling, die voor waarheid wil doorgaan, kan blinde erkenning begeeren. De waarheid wenscht, dat de twijfel, zoodra hij oprijst, wordt uitgesproken, want dan eerst kan zij hem overwinnen.

Gelukkig onze tijd, waarin het schoone denkbeeld van Mill zeker nog wel niet algemeen gehuldigd wordt, maar toch reeds meer dan ooit te voren heerscht en nog gestadig veld wint. Hoe zou vóór een of vóór twee eeuwen de katholiek bejegend zijn, die hier te lande in de volkstaal den opstand tegen Philips van Spanje en tegen de Kerk van Rome had geteekend, gelijk Dr. Nuyens doet, als een misdaad en een onzinnigheid; die Willem van Oranje in veinzerij en in hardvochtigheid aan koning Philips gelijk had gesteld; die het nieuwe bestuur over Holland en Zeeland een tirannie had genoemd van denzelfden aard als die van Alva over Nederland? Welk een kreet van verontwaardiging en woede zou er tegen zulk een onverlaat uit alle oorden van het land zijn opgegaan! Hoe dringend zouden de predikanten over zijn „paepsche stouticheydt" aan de Staten geremonstreerd hebben! De Staten hadden niet kunnen nalaten het libel te verbieden, en den auteur, zoo zij hem niet over het hoofd konden zien, in boete te beslaan en uit te bannen. En ga in uw verbeelding nog een eeuw verder terug, en stel u voor, hoe het onder het bestuur van Philips en van de heilige inquisitie den recensent zou vergaan zijn, die het waagde, wat ik thans ga doen, die rechtzinnige katholieke voorstelling der gebeurtenissen vrijmoedig te bespreken en te wederleggen, overeenkomstig de begrippen, die door de Kerk als afschuwelijke dwalingen veroordeeld zijn! — Nog eens dan gelukkig de tijd, dien wij beleven; gezegend de groote revolutie, die hem geopend heeft, al heeft zij zich haar weldaden ook nog zoo gruwelijk duur laten betalen.

Zoo goeden dunk heeft Dr. Nuyens van onzen tijd en van de verdraagzaamheid onzer tijdgenooten niet. Hij verkeert nog onder den indruk der Aprilbeweging, en ziet niet in, dat die onweersbui — een donder zonder bliksemschichten — voorbij is gedreven en den hemel helderder dan te voren heeft achtergelaten. Niet zonder schroom heeft hij zijn boek in de wereld gezonden, hij getuigt het in de voorrede; hij voorspelt zich een storm van protestantsche smaadredenen; hij acht het mogelijk, dat een kritische Achilles

hem, den Hector „die voor haardsteden en altaren strijdt", niet alleen ombrengen, maar aan de zegekar gebonden door het slijk sleuren zal; hij herinnert aan het lot, dat niet lang geleden een zijner geestverwanten is ten deel gevallen, die, nadat hij in den kamp was verslagen, door zijn onmenschelijken overwinnaar „weer overeind gezet en aan de haren getrokken werd, om te zien of hij wel goed dood was." De ongelukkige! Maar bedenken wij, dat die wreedaardige, zijn slachtoffer beschimpende overwinnaar niemand anders was dan Bakhuizen van den Brink, in wien nooit de allerminste godsdiensthaat gewoond heeft; wij zullen dan erkennen, dat de vriend van den heer Nuyens niet als katholiek is omgebracht, maar als vermetel letterheld, die slecht gewapend en ongeoefend in het strijdperk verschenen was, *impar congressus Achilli.* De aardigheid van Bakhuizen zal ik niet verdedigen. Zij was ongepast. Maar schrijven wij niet toe aan godsdiensthaat, wat alleen aan kleinachting van zijn tegenpartij te wijten is.

Eveneens moet ik den lof afwijzen, dien de schrijver mij wegens mijn artikel over de Gorcumsche martelaren, inzonderheid over de inleiding er van, toebrengt. Ik ben erkentelijk voor de goede bedoeling en voor de mij betoonde welwillendheid. Maar waarlijk, ik heb slechts uitgesproken wat zeer velen met mij denken. Er behoorde niet de minste moed toe. De schrijver houdt zich overtuigd, dat, zoo de ultra-liberalisten (welk een woord!) en ultra-protestanten mij om dat artikel „niet hebben aangebast", dat wel niet aan den lust om mij aan te bassen gelegen zal hebben. Ik geloof dat hij zich hierin zeer vergist. Het getal der papenhaters onder de letterkundigen, en zelfs onder het publiek, is niet groot en vermindert nog dagelijks. Alleen op tijdstippen, als zij vreezen, dat de streng-katholieken de overhand zouden kunnen nemen, zijn de protestanten — en waarlijk niet zonder reden — ontrust en strijdlustig. Zien zij de toekomst kalm en daarom met gerustheid te gemoet, dan gunnen zij aan andersdenkenden gaarne de vrijheid, die zij voor zich zelf begeeren. Waar is, om iets te noemen, *De Fakkel* gebleven, die voorheen inderdaad een bloedrooden gloed verspreidde? Waarlijk, zoo de katholieken hun ultra-montanen en ultra-conservativisten (het eene fraaie woord is het andere waard) maar evenzeer in toom houden als de protestanten het hun ultra's doen, de verbroedering van alle Nederlanders, om het even welke hun godsdienstige overtuiging zij, zal gedurig inniger worden.

Getuige hiervan de ontvangst van het boek van Dr. Nuyens bij onze protestantsche landgenooten. Die ontvangst is koel geweest, doch niet onvriendelijk; althans mij is niets van een vijandige bejegening bekend. En meer dan een koel onthaal, dunkt mij, had de schrijver voor zijn arbeid niet kunnen verwachten. Hij, die zelf zoo gevoelig is voor een voorstelling der gebeurtenissen, waardoor zijn godsdienstige en politieke overtuiging gekwetst wordt, kan zich zeker niet verwonderen, als protestanten zich weinig ingenomen toonen met zijn beschrijving, die hun Kerk en hun helden, zelfs den prins van Oranje, in een ongunstig en, naar zij oordeelen, valsch daglicht stelt. Al wat hij met reden mocht verwachten is, dat men zijn recht om zoo te schrijven ten volle erkennen, dat men hem niet dan met eerlijke wapens bestrijden zou, en verder, dat men hem de eer zou geven, die hem wegens de literarische waarde van zijn werk toekomt. Dit laatste is niet geschied, en hij heeft recht om zich hierover te beklagen, gelijk dan ook het orgaan zijner partij, *De Tijd*, reeds gedaan heeft. Onze letterkundige Maatschappijen hadden den schrijver van een zoo verdienstelijk werk de eer behooren te geven, waarop hij alle aanspraak heeft, geen groote eer voorwaar, maar de eenige, die zij bewijzen kunnen, haar lidmaatschap. Dat zij het niet gedaan hebben, kan niet dan uit protestantsche ijverzucht voortkomen. De schrijver van een even goed gestelde en even belangrijke geschiedenis in protestantschen zin zou zeker onverwijld met vlag en wimpel zijn ingehaald. Doch op deze ééne uitzondering na is het onthaal, dat zijn boek van de zijde der protestanten is te beurt gevallen, zoo gunstig geweest, als de schrijver maar had kunnen hopen.

Hoe zijn geloofsgenooten zijn werk hebben ontvangen, kan ik niet met zekerheid zeggen. Men heeft mij verzekerd, dat het bij dezen een gunstige beoordeeling en een grooten aftrek heeft gevonden. Ik geloof het gaarne, en ik hoop het van harte. Een ieder, die met het middelbaar en hooger onderwijs uit eigen ervaring bekend is, zal moeten getuigen, dat jongelieden, die aan katholieke inrichtingen onderwezen zijn, doorgaans nog meer dan de overige onwetend zijn in de geschiedenis en inzonderheid in de geschiedenis van het Vaderland. Zelfs onze schrijver, die zoo veel werk heeft gemaakt van één gedeelte onzer historie, toont zich gansch niet ervaren in de geschiedenis der Republiek, en zelfs onbekend met het college van Gecommitteerde Raden, dat hij met gedelegeerde rechters verwart. Een der oorzaken van

dit verschijnsel is zeker gelegen in het gebrek aan goede boeken van historischen aard, in katholieken geest geschreven. Het boek van Dr. Nuyens is volkomen geschikt om, althans voor een der gewichtigste tijdperken onzer geschiedenis, deze leemte aan te vullen. Het moge niet overal de zaken voorstellen, zooals wij meenen dat het behoorde, het ademt toch een goeden, waarheidzoekenden geest; het bevat een rijkdom van wetenswaardige zaken, het kan lust geven om de geschiedenis in de aangehaalde oorspronkelijke bescheiden nog nader te leeren kennen. Wij wenschten wel, dat hoe eer hoe liever een volledige historische bibliotheek van zulk gehalte voor onze katholieke jongelingschap werd samengesteld.

De naaste aanleiding tot het schrijven van zijn boek is voor den heer Nuyens de opgang geweest, dien het literarische meesterstuk van Motley door heel de wereld en ook bij ons gemaakt heeft. Hij verbergt het niet, dat *The rise of the Dutch Republic*, en de toejuiching waarmeê het begroet is, hem ten zeerste hebben geërgerd. Ook ik moet thans erkennen, dat de toon, waarin de welsprekende Amerikaan geschreven heeft, aan katholieken aanstoot moest geven, en bovendien, wat veel erger is, dat hij niet overal de zuivere waarheid gesproken heeft. Ik had dat vroeger bij het lezen van het wegsleepende boek niet zoo opgemerkt; ik had er wel onnauwkeurigheden in bemerkt, en die in mijn recensie ook aangewezen, maar mij, onroomsche, was het niet in de gedachte gekomen, dat vele dier onjuistheden en overdrijvingen voortkwamen uit vooringenomenheid met protestantsche en liberale begrippen, en om die reden voor streng-katholieken dubbel aanstootelijk moesten zijn. Eerst door Dr. Nuyens is mij dit duidelijk gemaakt. In een tal van aanteekeningen en niet zelden ook in den loop van het verhaal maakt deze op grootere en kleinere fouten van den Amerikaanschen auteur opmerkzaam; en doorgaans verraden de fout zoowel als de terechtwijzing de kerkelijke fijngevoeligheid van beide geschiedschrijvers. De waarheid kan bij zulke tegenspraak slechts winnen. Maar ook de verbeteraar wachte zich voor overdrijving en voor onbillijk vermoeden. Hij veroordeele niet wegens opzettelijken laster, wegens moedwillige tekstverdraaiing den dichterlijken auteur, die slechts aan zijn verbeelding, onder den invloed van sympathieën en antipathieën, den teugel wat al te ruim gevierd heeft. Hij bedenke, of zulke onnauwkeurigheden en gebreken niet onafscheidelijk zijn van een levendige verbeelding en gloeiende schildering; en hij

verwondere zich niet dat, zoo als in alles, zoo ook in den aard dier onjuistheden de anti-katholieke neiging van den schrijver te voorschijn komt. Het valt hem en mij, eenvoudige prozamenschen, niet moeilijk zulke fouten te vermijden, nog gemakkelijker ze in anderen aan te wijzen; maar dichters als Motley te evenaren in levendigheid van voorstelling, valt niet zoo licht. Het gaat ons als den beeldhouwer Falconet, den vervaardiger van het ruiterstandbeeld van Peter den Groote, die in een voordracht te Rome zijn hoorders overtuigend bewees, dat zijn paard vrij was van een menigte leelijke gebreken, waardoor b. v. het paard van den antieken Marcus Aurelius mismaakt wordt, maar ten slotte toch de gulle bekentenis moest afleggen: „Après tout, Messieurs, il faut avouer que cette vilaine bête-là est vivante et que la mienne est morte" [1]). Het werk van Motley met al zijn gebreken leeft als de Marcus Aurelius en zal blijven leven.

Desniettemin fouten blijven fouten, ook in het antieke meesterstuk en in *The rise of the Dutch Republic*, en wij zijn allen recensenten verplicht, die er ons op wijzen. Maar ik twijfel, of de Romeinsche kunstenaar niet veel aanmerkingen van Falconet zou hebben kunnen ontzenuwen, en ik weet stellig dat Motley er verscheidene van Dr. Nuyens weêrleggen kon, zoo hij wilde repliceeren. Ik wil, in zijn plaats, een enkele als proeve van vele bespreken.

Bij het overgaan van Gouda aan de Prinsgezinden in 1572 viel er iets voor, dat Motley, als karakteristiek voor den tijd, onzen ouderen geschiedschrijvers navertelt. Bor, aan wien alle anderen hun verhaal ontleenen [2]), deelt het in deze woorden mee:

> „In dit inkomen is gebeurt, dat een van de Burgemeesters, uit vervaerdtheid vliedende, geraekte in een Weduwen huis, haer biddende hem te willen bergen; zy wees hem een spinde, daer zy hem in sloot, en hy vragende of hij daer seker was, antwoorde zy: och ja, Heer Burgemeester, mijn man

1) Lockhart, Mem. of Sir W. Scott, t. I, p. 258, noot.

2) I, blz. 378, Bk. VI, f°. 275. Misschien heeft Bor het getrokken uit een oud HS., waaruit een excerpt, en daarin ook de bewuste anecdote, voorkomt in de Nalezing mijner Herinneringen van Gouda, blz. 52. Vgl. betreffende de gezindheid der Goudsche regeering overigens: Le Petit, Beschryving der vrye Nederlanden, blz. 108: „Alhoewel de bloedighe placaten des keysers Caroli V.... over al seer scherp geëxecuteert waren: soo hebben die van der Goude haer daerinne seer matich gedragen .... alsoo dat er in hondert jaren ende meer maer drie persoonen, daer éénen Herdooper onder was, geëxecuteert syn geweest. Welcke Herdooper van de Magistraet gewaerschouwt zynde te vertrecken, hem selven moetwillichlyk in des officiers hande leverde."

> is daer zoo dick in verborgen geweest, als gy en andere hem quamen soeken en de castelein daer voor stond."

Een geestige anecdote, niet waar, en naïef verteld? Motley kan ze niet beter, hij kan ze slechts wat duidelijker weergeven. Hij laat de weduwe antwoorden:

> „O ja, Heer Burgemeester, in diezelfde plaats lag mijn man verborgen, toen gij met gerechtsdienaars huiszoeking deedt, opdat ge hem om den godsdienst op het schavot mocht brengen. Treed maar gerust binnen, ik wil voor uwe veiligheid borg staan."

Gij merkt misschien, dat hij het vrouwtje meer laat zeggen dan Bor haar in den mond had gegeven. Dat haalt hem de volgende berisping van Dr. Nuyens op den hals. „Een bewijs hoe Motley de feiten schildert naar fantazie, niet naar hetgeen hij geboekstaafd vindt. .... In het antwoord der weduwe, zoo als zijn zegsmannen het opgeven, staat van *den godsdienst* geen enkel woord." Het is zoo. Maar veranderen de ingelaschte woorden iets aan den zin? Mij dunkt, wat Motley de weduwe laat uitspreken, lag reeds onmiskenbaar in de bedoeling van Bor. Het pikante van de anecdote zit hierin, dat de burgemeester zich voor de Geuzen verbergt in dezelfde schuilplaats, waarin zich vroeger meermalen een Geus voor hem verscholen had. Ware hij slechts weggestopt in den gewonen schuilhoek van een gemeen misdadiger, de geheele anecdote zou niet veel beteekenen. Blijkbaar heeft Hooft de strekking van het verhaal ook zoo begrepen, want aan de beschrijving van Bor, die hij bijna woordelijk overneemt, voegt hij het volgende toe:

> „Ende vind ik niet, dat hem yet zwaarders wedervoer dan dit koelzinnigh verwijt, in wederwraak der gepleeghde vervolghing."

Hoe dit zij, stellig doet Motley met zijn uitbreiding de historische waarde geen geweld aan. Gesteld, de man van dat Goudsche vrouwtje ware niet vervolgd wegens ketterij: duizenden anderen zijn het buiten twijfel; gesteld, die ongenoemde burgemeester had nooit een ketter laten opzoeken, vele anderen hebben het wel gedaan. De toevoeging van dezen eenen bij zoo velen verandert aan de geloofsvervolging niet het minst. Ik heb juist deze aanmerking op Motley bij voorkeur ter sprake gebracht, omdat Dr. Nuyens ze als een voorbeeld geeft. „Ik maak mij sterk (zegt hij) honderd *dergelijke tekstverdraaiingen* van Motley bij te brengen." Dergelijke? Dan is de zonde nog wel te vergeven.

Maar vele andere zijner onjuistheden zijn ontegenzeggelijk van meer beteekenis. Ik zou ze echter geen van alle aan kwade trouw, aan opzettelijke tekstverdraaiing, eenvoudig aan jacht op effect, aan onachtzaamheid, aan heimelijke werking van sympathieën en antipathieën toeschrijven.

Behalve Motley bestrijdt onze auteur nog doorgaans een geheele soort van geschiedschrijvers, die hij niet noemt, en wier namen ik niet kan raden. Het moeten, naar de beschrijving, hevige anti-papisten zijn, die alles goedkeuren wat door hun geloofsgenooten, alles afkeuren wat door katholieken is uitgericht. Ik ken enkele, maar geen geheele soort, van zoodanige schrijvers, en ik kan ook het vermoeden niet van mij afweren, dat onze schrijver, die ze niet noemt, niet altijd bepaalde personen op het oog heeft. Volgens hem is door die soort van schrijvers onze geschiedenis zoo vervalscht, dat zij bijna onkenbaar is geworden. Ook die voorstelling kan ik niet toegeven. Als ik de toedracht der gebeurtenissen zoo als Dr. Nuyens zelf ze verhaalt, vergelijk met de protestantsche overlevering, dan zie ik zeker verschil, aanmerkelijk verschil zelfs in vele opzichten, maar geen zoo groot, geen zoo algemeen, dat er aan een van beide zijden van vervalsching, die bijna onkenbaar maakt, sprake zou kunnen zijn. Waartoe die overdrijving? Pigault le Brun heeft gezegd: *Tout ce qui est exagéré est insignifiant.* Dit is volkomen juist. Overdreven klachten maken minder diepen indruk dan gematigde. Had onze katholieke auteur zich vergenoegd met aan te toonen, hoe protestantsche schrijvers met het vergrootglas bezien wat hun partij tot eer verstrekt, en het oog ten halve toeknijpen voor hetgeen zij misdreven heeft, en omgekeerd het goede der katholieken slechts aanstippen, het kwade breed uitmeten, wij zouden hem toejuichen in zijn poging om dit ongelijk te herstellen, al ware het ook dat hij aan den anderen kant de rechte maat wat te buiten ging. Maar hij verzwakt, althans bij mij, de kracht van zijn pleidooi, door het overdrijven zijner verwijten. Te meer, omdat ook hij aan hetzelfde euvel mank gaat: de ongerechtigheden, die ten behoeve zijner partij, of liever nog van zijn Kerk, gepleegd zijn, vergoelijkt, en daarentegen verzwijgt wat de eer dier Kerk kan verminderen. Dat hij daarbij volkomen te goeder trouw te werk gaat, slechts onwillekeurig aan zijn vooringenomenheid toegeeft, en zich volstrekt geen tekstverdraaiing, geen meten met twee maten bewust is, daarvan ben ik ten volle overtuigd — even overtuigd als ik ben van de onschuld dergenen,

die hij te haastig beschuldigt. Maar ik wil het niet bij mijn bloote bewering laten; ik wil althans een enkele proeve geven van die onwillekeurige partijdigheid, die ik bedoel, vooral om den geachten schrijver zelven er opmerkzaam op te maken.

Hij betoogt terecht, dat men bij het beoordeelen van het gedrag der pausen in den tijd der Hervorming niet uit het oog mag verliezen, dat zij aan het hoofd van een der strijdende partijen stonden:

> „Schrijvers van denzelfden stempel als Motley wrijven het Pius V als eene misdaad aan, dat hij Alva een staatsiehoed en degen zond; dat Gregorius XIII het *Te Deum* liet zingen na den St. Bartelsnacht te Parijs; dat Sixtus V den ban tegen Elizabeth van Engeland uitsprak. De pausen uit de tweede helft der XVIe eeuw, mannen van een streng karakter, mannen van daad, stonden als hoofden van een Katholiek verbond, in het eerste gelid tegen den nieuwen godsdienst, welke de Roomsche Kerk dreigde uit te roeien, en zeiden hiertoe even duur verplicht te zijn als Elias tot het uitroeien van den Baaldienst. De pausen verkregen daardoor een bij uitnemendheid strijdzuchtig karakter. Zij moesten strijden of ten onder gaan. Hielpen zij de Hervorming niet onderdrukken, dan zouden hunne tempels verwoest, hunne kudde vermoord, hunne heiligdommen omvergeworpen worden. Zij streden, zij waren de ziel van het Katholieke verbond.... en zij waren in hun recht. Of moesten zij, die uit innige overtuiging geloofden dat zij voor de toevertrouwde Kerk moesten waken, traag en roerloos deze zien verstrooien en ten ondergaan?"

De schrijvers van denzelfden stempel als Motley, die Dr. Nuyens met deze woorden terecht wijst, rekenen het, volgens zijn eigen opgaaf, den Pausen niet tot misdaad, dat zij aan den strijd voor hun Kerk deel namen, maar dat zij het zegel hunner goedkeuring hechtten aan gruwelen, als den Bartholomeusmoord en het schrikbewind van Alva. Hoe redeneert nu onze schrijver daartegen? Juist zoo als iemand doen zou, die uitging van de befaamde stelling: dat het doel de middelen heiligt. Omdat de Pausen betrokken waren in een strijd op leven en dood, waren zij in hun recht als zij gruwelen goedkeurden, en door hun goedkeuring tot het bedrijven van meer soortgelijke aanmoedigden! Want dat de slachting van den Bartholomeusnacht gruwelijk was, erkent de schrijver volmondig. Hij beweert slechts, dat de ware toedracht door de Fransche regeering voor den paus verborgen

gehouden is. Het zij zoo. Maar dan heeft toch de paus door overijling, eer hij behoorlijk was ingelicht, een wandaad verheerlijkt; en, wat ook opmerking verdient, later heeft noch hij noch een zijner opvolgers dien gruwel ooit veroordeeld of slechts afgekeurd. Hetzelfde geldt van het eerbewijs aan Alva. Dat diens bewind hier te lande onmenschelijk geweest is, wordt door den schrijver insgelijks erkend. Het moge de zaak der Pausen en der Kerk bevoordeeld hebben, het heeft dit gedaan op een onrechtvaardige, bloedige wijs. Een van beide derhalve, òf de paus heeft wetens en willens een misdaad verheerlijkt, omdat zij zijn Kerk diende, òf hij heeft, door te oordeelen over hetgeen hij niet kende, de fout begaan van daden goed te keuren en dus voor het vervolg aan te bevelen, die ieder weldenkend en welingelicht persoon, ook Dr. Nuyens, verfoeit.

Wie heeft zich nu het ergst vergist, de schrijver van denzelfden stempel als Motley, die misschien al te streng veroordeelt wat de paus gedaan heeft, of Dr. Nuyens, die het op deze wijs verdedigt?

Een ander voorbeeld, ten bewijze dat het niet altijd de lust om te vergoelijken is, waardoor onze schrijver zondigt; dat hij, als het de tegenpartij betreft, ook soms in het tegenovergestelde uiterste vervallen kan.

Het is niet tegen te spreken dat prins Willem, voor zoo ver wij weten, onschuldig is gebleven aan de vervolging van katholieke geestelijken, die door de Watergeuzen, na de inname van Den Briel in Holland, is aangericht. Evenmin dat hij in alle geschriften, die van hem zijn uitgegaan, de geestelijken tegen de vervolging der Geuzen in zijn bescherming genomen heeft, en dat hij bepaaldelijk voor de Gorcumsche martelaren tusschen beide is gekomen. Dit alles is niet te ontkennen, en Dr. Nuyens ontkent het ook niet. Maar hoor hoe hij het toelicht.

„Men heeft beweerd en beweert nog steeds, dat de prins van Oranje dit alles met afkeuring aanzag en zoo veel in zijn vermogen was zocht te keer te gaan. Wij gelooven gaarne, dat hij niet begeerde dat zijne woeste aanhangers door hunne wandaden al te zeer de verontwaardiging des volks opwekten of de aandacht van Europa op hunne euveldaden trokken; maar iets anders is het, of hij niet onderhands de onderdrukking der katholieken gewild hebbe. Hoe meer eene stad door beeldstormerij en priestervervolging hare verzoening met Filips onmogelijk maakte, des te vaster werden de banden

toegehaald, waardoor zij onverbrekelijk aan zijne partij gebonden werd. Iedere Kalvinist, iedere beeldstormer vooral werd gedwongen voortaan op leven en dood tegen den Koning te strijden. Naarmate het grauw, de burgerijen, de overheden en de geworven soldaten meer geweld deden aan den godsdienst, die den Koning boven alles ter harte ging, moest Alva's toorn voor hen meer te vreezen zijn."

Dus omdat Dr. Nuyens meent, dat die misdaden in het belang van den Prins waren (ik ben van een ander gevoelen), heeft de Prins ze onderhands gewild. Tegen die logica hebben de woorden en de daden van den Prins geen bewijskracht! Maar ik wil eens voor een oogenblik de gevolgtrekking aannemen. Welnu, als de Pausen den Bartholomeusmoord en de bloedige dwinglandij van Alva goedkeuren en beloonen, zonder naar de toedracht te onderzoeken, alleen omdat hun zaak er door bevoordeeld wordt, waarom mag dan prins Willem hun voorbeeld niet volgen, en de niet zoo talrijke moorden van zijn volgelingen, waardoor zijn zaak bevorderd wordt, niet onderhands willen? Immers, even zeer als Dr. Nuyens overtuigd is, dat het doel der Pausen, de uitroeiing der ketterij, een heilig doel is, even zeer zijn anderen overtuigd, dat het doel van den Prins, het verdrijven der Spanjaards, een heilig doel was. Maar de prins van Oranje heeft volstrekt niet bewezen, dat hij met de stelling: het doel heiligt de middelen, instemde; dat hij dit deed, wordt eenvoudig door bevooroordeelden vermoed, en op grond daarvan wordt hem een gezindheid toegedicht, lijnrecht in strijd met hetgeen hij gezegd en gedaan heeft.

Nog eens, ik verdenk zoo min de eene als de andere partij van kwade trouw, ik schrijf de onjuiste en onbillijke redeneeringen van onzen katholieken schrijver eenvoudig toe aan zijn vooringenomenheid, en ik stel ze slechts daarom in het licht, om ook hem tot een zachter oordeel te stemmen over hetgeen hij het tekstverdraaien en het verwringen der historie door protestantsche geschiedschrijvers noemt. Een ieder onzer, die zich zelf kent, zal moeten bekennen, dat hij niet uitsluitend door de wetten der logica, dat hij zonder het te willen ook door zijn neigingen en vooroordeelen bij het redeneeren en het trekken van gevolgen geleid wordt. Laten wij daartegen zooveel mogelijk op onze hoede zijn, en jegens de tegenpartij dezelfde toegeeflijkheid betrachten, die wij wederkeerig behoeven.

Door het aanhoudend tegenspreken zijner protestantsche voorgangers heeft Dr. Nuyens aan zijn werk een tweeslachtig karakter

gegeven. Hij verhaalt wat gebeurd is, en daarbij weerlegt hij wat anderen er van verhaald hebben. De vorm en de literarische waarde van zijn werk lijden daardoor merkelijk. Het wordt vermoeiend, gedurig te hooren: „op zulke wijs hebben protestanten, overigens achtenswaardige mannen, de geschiedenis verwrongen"; dan weer: „wij erkennen dat Filips (of Alva of eenig ander Katholiek) misdaan heeft, maar Protestanten hebben ook misdaan, vooral Elizabeth van Engeland en de Zwijger." Waren al die aanmerkingen, waaraan de schrijver meer schijnt te hechten dan wij, nog maar in de aanteekeningen geplaatst, zoodat de draad van het verhaal er niet door werd afgebroken; het boek zou daarbij in leesbaarheid veel gewonnen hebben.

Zoo als het is, en niettegenstaande hetgeen ik er rondborstig in misprijs, is naar mijn oordeel de *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten* een zeer verdienstelijk werk. De schrijver is in de historische wetenschappen dilettant; hij beoefent de medicijnen en practiseert op een afgelegen dorp van Noord-Holland. Desniettemin heeft hij een boek geleverd, dat van zoo uitgebreide lectuur, van zoo strenge studie en zooveel historischen zin getuigt, dat een geschiedschrijver *ex professo* er eer mee behalen zou. Een ieder, die weet, hoe moeilijk het zelfs in een academiestad valt, al de bouwstof, die men voor een geschiedkundig werk behoeft, te verzamelen, zal zich moeten verwonderen dat het een dorpsbewoner gelukt is zich zoo veel te verschaffen. En is het samenstellen van een goede historie zelfs voor iemand, wiens geheele studie in die richting ligt, bezwarend, hoeveel grooter bezwaren heeft dan een schrijver te overwinnen, die door zijn beroep tot geheel andere overdenkingen genoopt wordt. Als wij dit alles in rekening nemen, moeten wij hulde doen aan den ijver en aan het talent van Dr. Nuyens, maar tevens ook aan zijn liefde voor de Kerk, die hem tot het ondernemen van zijn zware taak heeft aangezet en daaraan rusteloos doet voortwerken. Ik zal dan ook niets afdingen op den lof, dien ik hem in deze opzichten volgaarne toebreng; ik zal niet gewagen van enkele bescheiden, die hij verzuimd heeft te gebruiken, ik zal niet klagen over de mijns inziens minder gelukkige kritiek, waarmee hij soms de overgeleverde berichten beproefd heeft. In het algemeen wil ik slechts opmerken, dat in beide opzichten de tweede afdeeling bij de eerste ongunstig afsteekt. Misschien is dit te verklaren uit de omstandigheid, dat de schrijver voor de eerste periode meer en betere monographieën voor zich had, dan voor de latere.

Tot nog toe heb ik alleen over de verdiensten van den schrijver en over zijn methode gesproken. Thans willen wij overgaan tot den inhoud van zijn werk. Wij willen zien wat er onder zijn bewerking van de geschiedenis der Nederlandsche troebelen geworden is. Natuurlijk bepalen wij onze aandacht bij de hoofdzaak; het bespreken der bijzonderheden zou een werk vereischen veel lijviger nog dan dat van den schrijver.

Dr. Nuyens geeft zijn voorstelling der gebeurtenissen niet voor een onpartijdige uit. Hij bekent, dat hij de zaken beschouwt en beschouwen wil uit een katholiek oogpunt. Wij prijzen hem wegens die belijdenis. Immers, naar onze innige overtuiging, is onpartijdigheid, in den zin waarin het woord doorgaans wordt opgevat, of ingebeeld of voorgewend. Wij kunnen de dingen slechts afteekenen zooals zij ons voorkomen, niet zoo als zij zijn; en de eigenaardigheid van onze zienswijs en van het standpunt, waarop wij ons geplaatst hebben, bepaalt de gedaante, waarin zich de dingen aan ons oog vertoonen. Een katholiek, die uit het oogpunt zijner Kerk de geschiedenis beschouwt, moet in haar een geheel ander karakter ontwaren dan de protestant of liberaal uit zijn eigenaardig gezichtspunt. De geschiedschrijver, die zich van deze noodzakelijkheid niet bewust is, die zich inbeeldt dat, zoo als hij het gebeurde opvat, ieder eerlijk man het opvatten moet, bedriegt zich schromelijk. Hij moet dan wel bij andersdenkenden kwade trouw, halsstarrig ontkennen der waarheid vermoeden, en zich over tegenspraak boos maken. Dr. Nuyens behoort niet tot die verblinden, hoewel hij zich nu en dan als dezulken gedraagt. „Waardeering van feiten (zegt hij in zijn voorrede) is niets anders dan *subjektieve opvatting*, maar is daarom nog niet *objektief waar*. Die zijne *subjektieve meening* tot *objektieve waarheid* wil verheffen, kent zich zelven de onfeilbaarheid toe." Uitmuntend. En bij den regel voegt hij de toepassing. Hij roemt naar verdienste de historische werken van Mr. Groen van Prinsterer. „Maar (zegt hij) men moet bij het gebruiken er van niet vergeten, uit welk standpunt die talentvolle leider der anti-revolutionnaire partij uitgaat; hoe hij de geschiedenis geheel en al beschouwt uit het oogpunt van zijne meening in het godsdienstige."

Het oogpunt, derhalve, waaruit een schrijver de zaken beziet, behoort bij het beoordeelen van hetgeen hij zegt te zien in de allereerste plaats in rekening te komen. Wij zullen dien wenk van Dr. Nuyens behartigen, en beginnen met ons levendig voor

te stellen, waar hij staat, en van welken kant hij bij gevolg de geschiedenis aanschouwt.

Hij beroemt zich te staan op het standpunt der katholieke Kerk: hij omschrijft dat standpunt niet nader. Het was ook overbodig voor zijn geloofsgenooten, ten behoeve van wie hij eigenlijk schrijft, eveneens voor geleerde protestanten. Maar het groote protestantsche publiek behoeft een meer nauwkeurige inlichting. Hem ten gevalle wil ik de eigenaardigheid van het strengkatholieke gezichtspunt, voor zoover die bij de historie van onzen opstand te pas komt, in het volle licht stellen. Ik zal mij daartoe uitsluitend bedienen van de jongste *Encyclica* van paus Pius IX van 8 Febr. 1864 en van den daarbij behoorenden *Syllabus errorum.*

In beide gewichtige stukken veroordeelt de Paus, uit naam der katholieke Kerk, de moderne begrippen omtrent de verhouding van Kerk en Staat, en de staatsrechtelijke toestanden, die overeenkomstig die begrippen in bijna alle landen van Europa bestaan. Hij veroordeelt de stelling: *Aan een ieder staat het vrij dien godsdienst te omhelzen en te belijden, welken hij, door het licht der rede geleid, denkt waar te zijn.* En evenzeer de stelling: *De Kerk moet van den Staat, en de Staat van de Kerk gescheiden zijn.* Uit het veroordeelen van die twee stellingen blijkt, dat, volgens den Paus, de katholieke Kerk overal Staatskerk behoort te wezen, en dat nevens haar geen andere godsvereering mag worden toegelaten. Dit wordt ten overvloede nog duidelijker verklaard door de veroordeeling der stelling: *In onze dagen is het niet goed meer, dat de katholieke godsdienst als de eenige godsdienst van den Staat gehouden wordt, bij uitsluiting van alle andere eerediensten.* Het spreekt van zelf, dat die katholieke Staatskerk met de behartiging van alle geestelijke belangen der burgers belast moet zijn, en dat het burgerlijk huwelijk en het staatsonderwijs om die reden afkeuring verdienen. Veroordeeld wordt dan ook de stelling: *Door de kracht van de zuiver burgerlijke verbintenis kan er tusschen de Christenen een waar en wezenlijk huwelijk bestaan;* en eveneens de volgende: *De katholieken kunnen een stelsel van opleiding der jeugd goedkeuren, dat gescheiden is van het katholieke geloof en de macht der Kerk, en zoo niet uitsluitend dan toch hoofdzakelijk, niets anders beoogt dan de kennis der natuurlijke dingen en de oogmerken van het aardsche maatschappelijke leven.*

Ziedaar de verhouding tusschen Kerk en Staat, zoo als zij behoort te zijn, in de hoofdtrekken geteekend. Ik behoef wel niet te betoogen, dat zij juist die is, welke onder koning Philips

van Spanje in de Nederlanden bestond, en waartegen de opstand der vaderen in het bijzonder gericht was. Toen was werkelijk de katholieke Kerk Staatskerk; geen andere Kerk werd nevens haar geduld; het stond niet vrij een andere leer te omhelzen dan de leer der Kerk; de Staat strafte iederen afvallige van de Kerk als een misdadiger. Maar een aanzienlijk gedeelte van het volk, overtuigd dat de katholieke godsdienst valsch en de katholieke eerdienst afgodisch was, en dat geen aardsche macht recht had te vorderen, dat iemand afgoderij zou plegen tegen beter weten aan, begreep God meer te moeten gehoorzamen dan den menschen, en begon den strijd — waarover het boek van Dr. Nuyens handelt. Uit zijn oogpunt, het oogpunt zijner Kerk, is die strijd niet te rechtvaardigen. Hij kwam voort uit verdoemelijke dwalingen; hij was een opstand tegen de alleenzaligmakende Kerk, hij heeft geleid tot een allerjammerlijkste uitkomst; en het is te hopen dat al wat hij heeft uitgewerkt, het bestaan van verschillende kerkgenootschappen, het recht der burgers om den godsdienst te belijden dien ieder voor zich den besten keurt, de scheiding van Kerk en Staat, het staatsonderwijs en wat dies meer zij, weer te niet gedaan moge worden. De strijd tegen Spanje was bovendien een opstand tegen den wettigen vorst. En onder de veroordeelde stellingen komt in den *Syllabus* nog voor: *Aan de wettige vorsten de gehoorzaamheid te weigeren, ja zelfs revolutie te maken, is geoorloofd:* juist de stelling, die in het afzweringsedict van 1581 voorop gaat: de vorst, die zijn onderdanen onderdrukt en als slaven behandelt, is niet langer als vorst, maar als dwingeland te beschouwen, en kan te recht worden afgezworen.

Daarentegen is koning Philips, van het standpunt der Kerk gezien, tegenover zijn volk niet slechts in zijn volle recht gebleven, maar hij kon zelfs niet anders handelen dan hij gedaan heeft, zonder zijn plicht te verzaken. Ieder vorst, in soortgelijke omstandigheden geplaatst, behoorde en behoort nog altijd zich eveneens te gedragen. Men kan sommige der door hem aangewende middelen afkeuren, maar zijn doel was een heilig doel. En die middelen mogen ondoelmatig zijn geweest, te streng waren zij zeker niet, want het kwaad, dat zij moesten tegengaan, was het vreeselijkste dat te bedenken is, en de uitkomst heeft bewezen, dat zij nog niet eens toereikend waren om het te keeren.

Zoodanig is het hoofdkarakter der geschiedenis van de Nederlandsche beroerten, gelijk zij zich aan Dr. Nuyens en aan zijn partij moet voordoen. Maar hij heeft het niet goed gevonden ze

aldus voor te stellen. Hij heeft zich verplaatst van het standpunt zijner Kerk naar een ander, dat dichter bij dat der liberalen of modernen gelegen is, en van daar uit heeft hij zijn schets ontworpen. Volgens het oordeel der *Encyclica* is iedere ongehoorzaamheid aan de Kerk misdadig; en dienovereenkomstig werd ook tijdens den opstand elke ongehoorzaamheid, hoe lijdelijk zij was, door de inquisitie strafbaar gekeurd en door Philips, zoo ver zijn macht reikte, gestraft. Dr. Nuyens laat dit allerbelangrijkste feit volstrekt in het duister, en stelt alleen in het licht [1]), „dat het den Protestanten niet te doen was om slechts geduld te worden en rustig God naar de inspraak van hun geweten te dienen, maar om alléén te bestaan, het Katholicisme te vernietigen en geene andere secten nevens zich te gedoogen." Laten wij ons wel verstaan; de geloofsvervolging was gericht evenzeer tegen hen, die niets meer verlangden dan rustig God naar de inspraak van hun geweten te dienen, als tegen de anderen, die hun Kerk tot de eenige Staatskerk wilden maken. En dat mocht ook niet anders, want uit het katholieke oogpunt beschouwd is het een zoowel als het ander boos en niet te gedoogen. Al hadden de protestanten niet meer verlangd dan godsdienstvrijheid, zij zouden daarom niet minder door de inquisitie opgespoord en door de wereldlijke machten vervolgd zijn. Het te doen voorkomen, alsof niet de godsdienstvrijheid maar wel de poging om de katholieke Kerk te verdelgen door koning Philips en de Kerk te vuur en te zwaard bestreden is, is een dwaling, en, zoo het met opzet geschiedt, misleiding.

Evenzeer dwaalt Dr. Nuyens van zijn standpunt af, wanneer hij de Nederlandsche katholieken prijst om hun verdraagzaamheid [2]), waardoor „eene vervolging, die een getal van 50,000 lieden om niets anders dan om veroordeelde gevoelens naar het schavot of den brandstapel zond, onmogelijk zou geweest zijn." Die verdraagzaamheid, van zijn standpunt gezien, is waarlijk niet te prijzen; zij verdient laakbare zwakheid te heeten. Een van beide: het zenden van lieden, om niets anders dan om veroordeelde godsdienstige gevoelens, naar het schavot, is plichtmatig of is het niet. Is het niet plichtmatig, dan is Philips een moordenaar. Is het wel plichtmatig, dan behoorden ook allen, die aan de misdaad deel hadden en daarbij volhardden, deel te krijgen aan

1) Dl. I, blz. 104.
2) Dl. I, blz. 137.

de straf. Wie zich uit flauwheid of weekelijkheid daartegen verzetten, bezondigden zich. Hen te prijzen om hun verdraagzaamheid en tevens Philips om zijn geloofsijver gaat niet aan. — Ik zou denken, dat de lof der verdraagzaamheid, dien Dr. Nuyens den Nederlandschen katholieken toebrengt, voortkomt uit zijn gemoed, en de goedkeuring, die hij aan het systeem van Philips schenkt, uit de logica van zijn partij.

Geheel onjuist is ook, naar mijn oordeel, zijn acte van beschuldiging tegen de Hervorming en de hervormers ingesteld. De Hervorming heeft zich gedragen naar twee grondbegrippen, die met elkander in strijd waren. Zij veroorloofde niet slechts, maar vorderde zelfs van een ieder vrij onderzoek naar de waarheid en eigen overtuiging. Maar tevens verklaarde zij, zoo niet aanstonds, dan toch weldra, het resultaat van haar onderzoek, haar dogmatiek, voor de eenig ware. Zoo deed bij ons het Calvinisme, en het vorderde op dien grond, dat zijn gereformeerde Kerk als Staatskerk gehuldigd, en de andere protestantsche gezindheden, en bovenal de paapsche afgoderij, door de wereldlijke overheid geweerd zouden worden. Van het standpunt van Dr. Nuyens bezien is die tweede eisch redelijk genoeg. Er moet inderdaad één Staatskerk zijn, met uitsluiting van alle andere kerkgenootschappen, de katholieke Kerk wel te verstaan, die de eenig ware is. Nu waren de protestanten echter onzinnig genoeg om niet de katholieke, maar hun nieuwe Kerk voor de ware te houden. Wat was dan consequenter dan voor die ingebeelde ware Kerk te vorderen wat werkelijk aan de ware Kerk toekomt? De minor van hun syllogisme was onjuist en daarom ook de conclusie, maar de major is katholiek. Daarentegen het hoofdbeginsel der protestanten: recht voor een ieder om te onderzoeken en bij gevolg een eigen overtuiging te vormen en die te belijden, is op zich zelf, en hoe ook toegepast, onwaar, en in den *Syllabus errorum* veroordeeld. En met dat al spreekt Dr. Nuyens over die heillooze dwaling met achting, en betoogt hij breedvoerig, dat de protestanten haar niet getrouw naleefden, alsof dit te wenschen ware geweest; en hij stort al zijn verontwaardiging uit over die niet zoo ver afgedwaalde hervormers, die alleen dwaalden door hun Kerk voor de ware te houden, doch overigens voor de Kerk vorderden, wat deze noodzakelijk behoeft. Ook hier geloof ik, dat bij hem de natuur sterker is dan de leer. De leer schrijft voor, dat buiten de Staatskerk geen kerkgenootschap geduld mag worden; de natuur zegt, dat, als wij zelf niet tot de Staatskerk behooren,

die leer ons zeer ongelegen komt. Men trekt derhalve partij van de leer om de katholieke vervolgers te rechtvaardigen, en men verklaart zich tegen de leer, als protestanten er partij van zouden trekken.

De ervaring heeft getoond, dat de beide beginselen, waarvan de hervormers beurtelings uitgingen, niet te vereenigen waren. Vrijheid van onderzoek was onbestaanbaar met de uitsluiting van alle kerkgenootschappen buiten de Staatskerk. Wel werd er een poging gewaagd tot verzoening van beide strijdige beginselen, ten bewijze dat het met beide ernstig was gemeend, maar die echter slechts ten halve doel kon treffen. Aan het bevel om de religiën, strijdende met het Evangelie, te doen ophouden, werd de beperking toegevoegd: „zonder toe te laten, dat men op yemants geloof of conscientie sal inquireeren, of dat yemant ter cause van dien injurie aengedaen sal worden." Gewichtige bepaling op zich zelf, en die door Dr. Nuyens zeer ten onrechte voor huichelarij wordt uitgekreten. Zij verbood niets meer, maar ook niets minder dan alle inquisitie van wat aard ook; zij veroorloofde niets minder, maar helaas ook niets meer, dan vrij onderzoek en eigen overtuiging; zij vergunde niet, dat men die overtuiging openlijk beleed en aan anderen verkondigde, nog minder dat men zich met zijn geloofsverwanten tot een kerkgemeente verbond. Vrijheid van geweten, niet de godsdienstvrijheid, werd er door verordend. Als Dr. Nuyens die beperkte vrijheid onvoldoende keurt, geef ik hem volmondig gelijk; als hij ze echter huichelarij noemt, verwijs ik hem naar de inquisitie, om van haar te leeren wat gewetensvrijheid ook zonder godsdienstvrijheid nog waard is.

Maar de staat, dien Willem van Oranje gesticht heeft, heeft meer gedaan dan hij met het verbod van geloofsonderzoek had toegezegd. Inderdaad heeft hij nevens de Staatskerk andere protestantsche gezindheden, en ook de Roomsche Kerk, geduld en laten bestaan. Zoo de Hervorming al een tijd lang tegen de katholieke Kerk een strijd op leven en dood heeft gevoerd en haar tegenpartij heeft willen vernietigen, dat heeft slechts geduurd zoolang zij voor haar eigen bestaan moest vreezen. Wie kan dat wraken? De katholieke Kerk gaf geen kwartier aan haar vijanden; zij doodde elke ketterij en alle ketters; haar te sparen zou dus geweest zijn zich aan voortdurend levensgevaar bloot te stellen. Zij had zelf de voorwaarden gesteld waarop zij den strijd wilde voeren, maar waarop zij dan ook alleen te bestrijden was.

Doch zoodra de katholieke Kerk door uitputting genoodzaakt werd om een bestand te sluiten op den voet van het *uti possidetis*, toonde de Hervorming zich van haar zijde daartoe genegen. In Duitschland heeft de Luthersche Kerk bij de eerste gelegenheid de beste een vergelijk met de katholieke gesloten, die beide gelijk stelde. In Noord-Nederland hebben de gereformeerde Kerk en de gereformeerde Staat, zoodra zij de overwinning voor goed behaald hadden, geen gebruik gemaakt noch van hun macht, noch van hetgeen zij hun recht waanden en noemden. Zij hebben het recht van godsdienstvrijheid niet openlijk erkend, maar heimelijk, ook aan de Roomschen, vrije godsdienstoefening verleend. En wie van de protestantsche geestelijken zich hierover, als over een laakbaar verzuim der overheden, beklaagden, geen hunner die ooit den wensch te kennen heeft gegeven, dat naar iemands geloof onderzocht zou worden; niemand die ooit van dien grondregel van het Nederlandsche staatsrecht een huichelarij heeft willen maken.

Ziedaar wat gebeurd is. Wat er gebeurd zou zijn, indien de Kerkhervorming volkomen had gezegepraald, en weer in eenige gereformeerde Kerk de geheele Christenheid had verzameld, kan niemand verzekeren. Ik voor mij vrees, dat dan het blijvende nut der Hervorming niet groot zou zijn geweest. De protestantsche rechtzinnigen hebben te veel blijken van heerschzucht en eigenwaan en onverdraagzaamheid gegeven, om niet het vermoeden te wettigen, dat in de nieuwe Kerk voor vrijheid van onderzoek en vrijheid van belijdenis niet veel ruimer plaats dan in de oude gelaten zou zijn. Naar mijn oordeel is de overwinning van de Kerkhervorming een van de zegenrijkste gebeurtenissen der wereldgeschiedenis, maar bijna even heilrijk acht ik het, dat die overwinning slechts gedeeltelijk is geweest. Een hervorming in de eenige Kerk zou slechts van voorbijgaande werking zijn geweest, even als de hervorming, door het stichten der bedelorden te weeg gebracht, en zoo menige reformatie van het monnikwezen. Er is veel waars in hetgeen een menschkundige oude monnik zeide: dat, als de pot der protestanten even lang te vuur had gestaan als de Roomsche, hij even zwart zou zien. Maar de scheuring van de Kerk heeft een blijvende mededinging, een gedurige contrôle van de eene Kerk op de andere te weeg gebracht, en geen van beiden de macht gelaten om afwijkende gevoelens te smoren. Dat wij thans leven in een leekenstaat, waarin vrijheid van denken en spreken heerscht, hebben we zeker voornamelijk aan de om-

wenteling der vorige eeuw, maar toch ook grootendeels aan die der zestiende eeuw te danken. Het beginsel van vrijheid van onderzoek, door de Hervorming verkondigd, heeft de Staatskerk, door de Hervorming gesticht, noodzakelijk afgebroken. En zoo groot is zijn kracht, het heeft zelfs in die landen, waar de Hervorming het onderspit had gedolven, in Frankrijk vooral, zich doen gelden en de Roomsche staatskerk gesloopt; en, waar nog staatskerken bestaan, is het aan zijn invloed te danken, dat de vervolging van ketters zoo zeer is gematigd, dat ze aan het doel ter nauwernood meer beantwoordt.

De geschiedenis der drie laatste eeuwen is voor ons, die het vrije onderzoek bovenal voorstaan, inzonderheid belangrijk om de langzame maar gestadige overwinning der wetenschap op de overlevering, der leeken op de geestelijkheid. Niet dat wij de diensten door den godsdienst en zijn leeraren aan de menschheid bewezen gering achten; niet dat wij den voorrang der geestelijkheid in de middeneeuwen, toen de kennis der leeken, vergeleken bij de hare, gering was, zouden afkeuren of bejammeren. Maar met het ophouden van de oorzaak was het noodzakelijk, dat het gevolg eveneens ophield. Dat wilde de Kerk niet begrijpen. De theologische overlevering benauwde door haar waanwijsheid de vooruitstrevende wetenschap, en de geestelijken matigden zich aan te beoordeelen en te veroordeelen ook wat buiten den kring van hun bevoegdheid lag. Niet slechts de bespiegelende wijsbegeerte en de staatswetenschappen, zelfs de sterrekunde en de natuurkunde moesten de kerkelijke theologie naar de oogen zien. Dat de aarde om de zon draait, mocht niet geloofd worden voor de Kerk van de waarheid overtuigd was. Geld om rente te leenen is eeuwen lang in de oogen der Kerk een misdaad geweest, en slechts in spijt van haar gezag een bron van welvaren en voorspoed geworden. Gelukkig, ook voor den godsdienst, dat de overmacht der Kerk verbroken is; en zij is verbroken ten gevolge van de splitsing der ééne Kerk in meerdere kerkgenootschappen. Zonder den opstand in de zestiende eeuw zou de Christenheid nog het juk der Kerk in al zijn zwaarte torschen.

Een boom, die zulken wasdom beleeft, moet zijn wortels wel diep in den grond hebben geschoten. De Hervorming, die met zulke levenskracht te voorschijn is getreden, kan niet anders dan langzaam zijn voorbereid. Dr. Nuyens daarentegen stelt haar voor als een onverwachte gebeurtenis. Hij spreekt er van alsof de Kerk te midden van een helderen hemel plotseling door

den bliksem getroffen ware. Van haar verval en verdeeldheid sedert de dertiende eeuw, van het ongeloof onder de hoogere standen en onder de kerkvorsten zelf, van de opkomst der humanisten, van den trek naar heidensche wijsbegeerte en naar natuurkennis, van al die behoeften, die de Kerk niet vervullen kon, en die zij om die reden verbood te gevoelen, van al die voorboden van naderende veranderingen wordt niet gerept. Het is alsof bij den aanvang der Hervorming de middeneeuwsche wereldbeschouwing en de middeneeuwsche instellingen nog onaangevochten in volle kracht bestonden. Maar ik wil den heer Nuyens zelf laten spreken [1]):

> „De kerkhervorming schokte tot in de diepste grondvesten alles wat aan eene natie lief en dierbaar is: godsdienst, overlevering der vaderen, het maatschappelijk leven, in één woord, alles. Zeden, gewoonten, wetten, instellingen, studiën, kunsten, zelfs volksvermakelijkheden hadden het Katholicisme tot grondslag. Wanneer nu mannen komen opdagen, die dit alles willen omver werpen.... dan is het de vraag, of de vorst.... dien godsdienst mag laten aanranden."

Van waar, mag men vragen, kwamen de mannen opdagen, die al die heilige zaken aanrandden? uit een andere wereld misschien? En hoe zijn zij er in geslaagd een zoo aanzienlijk deel der natie zoo spoedig af te trekken van alles wat haar lief en dierbaar was? Raadsels, die niet op te lossen zijn, omdat zij onjuist zijn gesteld. — Is het daarentegen niet duidelijk, dat het katholicisme, waarvan zich in weinige jaren zoo velen afwendden, allengs opgehouden had aan een deel der natie dierbaar te zijn; dat zeden, gewoonten, wetten, studiën, kunsten, niet langer van zijn geest alleen doortrokken waren; dat de hervormers niet van elders, maar uit den boezem der Kerk en der maatschappij zelf zijn komen opdagen. Dr. Nuyens erkent dit ook elders [2]):

> „Een groot getal lieden was met hart en ziel aan de oude kerk, een groot getal evenzeer aan de nieuwe leer gehecht; tusschen de laatsten en de eersten echter bevond zich een nog veel grooter getal, dat door zijnen gemoedstoestand, zijn gebrek aan overtuiging of zijne wereldsche bekommernissen voorbeschikt was om gevoerd te worden, werwaarts de vloed der omstandigheden het medesleepte."

1) Dl. I, blz. 105.
2) Dl. I, blz. 118.

Aangenomen. Maar blijkt uit die verdeeldheid en uit die onderlinge verhouding der partijen niet klaar als de dag, hetgeen ik zeide, dat het katholicisme voor een groot deel der natie krachteloos en smakeloos geworden was? En dan kan men ook niet beweren, zoo als Dr. Nuyens doet, dat koning Philips, toen hij zijn geloofsvervolging aanrichtte, niets gedaan heeft dan „alles wat aan de natie lief en dierbaar was" verdedigen tegen mannen, die van ergens „kwamen opdagen." Dit is ook in strijd met hetgeen onze schrijver elders [1]) zegt:

> „De groote menigte der natie was katholiek, maar haatte de geloofsvervolging en de inquisitie, vooral toen zij dacht dat deze een Spaansche instelling zou worden.... De afkeer der Nederlanders over het algemeen tegen de geloofsvervolging wordt door een aantal feiten, vooral door den tegenstand van katholieke overheidspersonen en edelen, bevestigd."

Als dit waar is, en ook ik houd het voor ontegenzeggelijk, dan heeft de Spaansche koning zijn bloedigen strijd voor de Kerk niet ter liefde van de natie, maar tegen haar wil en wensch ondernomen, en, wat wij niet vergeten moeten, onveranderlijk voortgezet. De geloofsvervolging was niet van tijdelijken aard; zij zou duren zoo lang er ketterij bestond. Ook hier beroep ik mij op de getuigenis van Dr. Nuyens zelven [2]). „Bescherming, uitbreiding van het katholieke geloof (zegt hij), onderdrukking der ketterijen was Filips' levensdoel.... Daarom bleef hij, die toegevend, vreesachtig, traag van natuur was, onverzettelijk, onverschrokken, onverdroten." En elders [3]): „Filips was onverzettelijk in het punt der godsdienstkwestie. Kalvinistische en liberalistische geschiedschrijvers hebben hem dit als een onverschoonbare grieve toegerekend.... Maar is er dan geen grootschheid en kracht in dat fiere zelfsbewustzijn, in die alles trotseerende volharding van den Spaanschen monarch, die zich zelven en zijner verplichting volkomen bewust, weet wat hij wil en waarom hij wil?" Dat iemand alles trotseert om te vervullen wat hij zijn plicht acht, pleit zeker voor zijn nauwgezetheid. Maar als hij zich verplicht acht zijn leerstellingen met geweld aan anderen op te dringen, en hen, die zich daarentegen verplicht achten aan hun eigen overtuiging vast te houden, op gruwelijke wijs laat

---

1) Dl. I, blz. 137.
2) Dl. I, blz. 107.
3) Dl. I, blz. 231.

ombrengen, dan ben ik met zijn nauwgezetheid niet hoogelijk ingenomen. Dan denk ik aan hetgeen Buckle [1]) zegt, dat de menschheid nog meer heeft geleden van nauwgezette dwazen dan van verstandige snoodaards. En ik zou meenen, dat een volk even veel reden heeft om een vorst te weêrstaan, die een bloedbad aanricht uit een verkeerd begrepen plichtgevoel, als een dwingeland, die hetzelfde doet zonder aan plicht te denken.

Ook is de geloofsvervolging niet het eenige onrecht, dat de Spaansche koning aan het Nederlandsche volk gepleegd heeft. Dr. Nuyens zegt onbewimpeld [2]): „Ik veroordeel den opstand, maar ik veroordeel ook de schending der privilegiën." En hij verbergt het evenmin, dat het verbeurd verklaren van privilegiën in de richting lag van 's konings staatkunde. Hij rekent tot het eigenaardige van de politiek, die Philips „onveranderlijk en onverzettelijk volgde," ook „de uitbreiding van het absolute vorstengezag" [3]). En hoe de vorst daarbij te werk ging, beschrijft hij aldus: „Filips ontzag de rechten zijner onderdanen, zoo lang deze niet door opstand gelegenheid gaven tot straffen, en strafte hij, dan deed hij dit door de opheffing der privilegiën en vestiging van zijn absoluut gezag." De schrijver drukt zich blijkbaar niet nauwkeurig uit; hij bedoelt: als een gedeelte van het volk in opstand kwam, maakte de koning van die gelegenheid gebruik, om over het geheele volk zijn absolute macht te vestigen. Aan de beroerten van 1566 hadden betrekkelijk weinigen deel genomen, en toch moesten die onlusten tot voorwendsel dienen voor de uitbreiding van het absolutisme. En wat zou het gevolg zijn geweest indien die toeleg gelukt was? De schrijver zegt het alweer openhartig [4]): „Het is niet te ontkennen, dat het al te ver gedreven absolutisme verderfelijk werkte, en Spanje onder het huis van Oostenrijk bijna heeft te grond gericht." Die zoo spreekt, is zeker geen vriend van een absoluut vorstengezag, en Dr. Nuyens behoeft ons niet te verzekeren, dat hij alle vrijheid begeerlijk acht, die met de leer en het belang der Kerk niet in strijd is: hij toont zich zijn geheele werk door een vrijheidlievend man. Maar hoe kan nu een volk zijn vrijheden verdedigen tegen een vorst, die iedere gelegenheid aangrijpt om zijn absoluut gezag uit te breiden, zoo het niet handelt overeenkomstig de in 's Pausen

1) History of Civilisation, t. I, p. 169.
2) Voorrede.
3) Dl. I, blz. 32, 33.
4) Dl. I, blz. 33.

Syllabus veroordeelde dwaling: *Aan de wettige vorsten de gehoorzaamheid te weigeren, ja zelfs revolutie te maken, is* (onder zekere omstandigheden) *geoorloofd?*

Het ideaal van Dr. Nuyens is [1]) „de vereeniging van de zeventien Nederlanden tot een machtigen staat, die tot Spanje niet in enger betrekking had gestaan dan thans Luxemburg tot de Nederlanden, met behoud van 's lands voorvaderlijken godsdienst en voorvaderlijke vrijheden." Geen kwaad programma voor een vrijheidlievend katholiek, voorwaar! Maar de schrijver vergeet, dat dit juist het programma was van Willem van Oranje en de overige leden van den Raad van State tot op de komst van Alva. Nederland geregeerd naar zijn eigen wenschen en belangen, ook ten opzichte van den godsdienst, door Nederlandsche grooten, onder oppergezag van den koning, maar onafhankelijk van den Spaanschen regeeringsraad: ziedaar in korte woorden het stelsel der tegenstanders van Granvelle. En hoe is hun gedrag niet slechts door de Spanjaards, maar ook door den koning beoordeeld? Hoe oordeelt Dr. Nuyens zelf er over? Het verzoek, dat het den koning behagen mocht de Spaansche regimenten uit het land te nemen, hoe is dat al aanstonds geduid? Het praalt in alle requisitoren tegen den prins van Oranje als eerste grieve. En toch, wie een onafhankelijk Nederland wilde, moest met het wegzenden der Spaansche troepen beginnen, zoo als de uitbreiding van het absoluut gezag met het overzenden van een Spaansch leger onder Alva begonnen is. Het ideaal van Dr. Nuyens was niet te verwezenlijken, als niet eerst de koning gedwongen werd zijn gewaande verplichtingen aan den wil der natie prijs te geven. Zijn levensdoel was uitroeiing der ketterij in Europa; daaraan moest ook het Nederlandsche gedeelte zijner monarchie dienstbaar wezen; dit kon het slechts zijn, als het geregeerd werd zonder ontzag voor het karakter, de neiging en de belangen van het volk. — Maar ik heb over dit eerste tijdperk van de geschiedenis der troebelen reeds uitvoerig gehandeld [2]). Het is overbodig er weer over uit te weiden.

Bij de komst van Alva werd het programma der grooten (en van Dr. Nuyens) vervangen door een Spaansch, een anti-nationaal regeeringsstelsel. Onze schrijver beschrijft het naar waarheid en veroordeelt het naar verdienste. Zonder verschooning hangt hij

---

1) Voorrede, blz. XXXII.

2) Zie hiervoor, dl. I, blz. 266 vlg.

ons van den Raad van Beroerten en van de wijs, waarop deze met het goed en bloed van schuldigen en onschuldigen omging, een donker tafereel op. Hij pleit geen andere verzachtende omstandigheden, dan, vooreerst, dat het getal der slachtoffers door „partijdrift" van protestanten overdreven is; en ten andere, dat ook elders protestantsche geweldenaars soortgelijk schrikbewind hebben gevoerd. Het staat mij tegen over dit laatste te spreken. De kerkelijke geloofsbelijdenis komt hier naar mijn oordeel niet in aanmerking. Met den man, die beweert dat òf katholieken òf protestanten, als zoodanig, wreeder en onrechtvaardiger zijn dan hun tegenpartij, wil ik liefst niet redetwisten. Of de dwingelandij van Alva eenig in haar soort is, doet voor ons niets ter zake; in ons land althans heeft zij geen weerga gehad. Ook het getal der slachtoffers is van ondergeschikte beteekenis. Het lag in de bedoeling allen, die met ketterij besmet waren, om te brengen, al hadden zij niets erger bedreven dan een predikant te herbergen, of naar de haagpreek te loopen. Hoeveel er van die soort ontkomen, hoeveel er gegrepen zijn, is een zuiver statistische vraag, maar die de schuld der dwingelanden niet verlichten of verzwaren kan: Dr. Nuyens oordeelt er ook zoo over, en daarom verwondert het mij, niet dat hij het getal der terechtgestelden zoo juist mogelijk tracht te bepalen, maar wel dat hij de zeer natuurlijke overdrijving van het aantal aan protestantsche „partijdrift" toeschrijft.

Alva zelven neemt hij, bepaaldelijk tegen Motley, in bescherming, en hij beroept zich op het gezag van Bilderdijk, die zegt:

> „Men doet Alva te kort, wanneer men hem een wreedaard van inborst noemt. Hij had eens krijgsmans hardvochtigheid in alles en handelde uit beginsel van plicht; aan deze plicht leî tot grond het militair gebied, dat geen tegenspraak gedoogt, en buiten 't welk hij geen ander kende."

Ik begrijp deze karakterschets niet geheel, en nog minder begrijp ik hoe Dr. Nuyens zich in dit geval op Bilderdijk beroept, die oordeelt zonder, natuurlijk, al de bescheiden te kennen, waarop thans ons oordeel gevestigd moet worden. Ik zal niet qualificeeren, maar alleen een paar feiten ter kenteekening noemen, die aan Bilderdijk onbekend waren, maar door Dr. Nuyens worden vermeld. Het eerste betreft Alva als landvoogd en president van den Raad van Beroerten. Als zoodanig bediende hij zich vooral van De Vargas, dien Dr. Nuyens aldus teekent [1]):

1) Dl. I, blz. 35.

„Deze, een Spanjaard, die in zijn vaderland voor meer dan ééne misdaad was vervolgd, een man laag van aard en bloeddorstig van karakter, van slechtbefaamde zeden, ruw, onwetend en onbeschoft, was een dier hatelijke werktuigen, zooals dwingelanden ze maar al te vaak gebruiken en maar al te vaak vinden. Deze Vargas genoot Alva's onbepaald vertrouwen. De hertog beval hem bij den koning aan als iemand zonder wien hij (Alva) bijna niets doen kon, en verzocht dat Z. M. drie processen, welke tegen Vargas hangende waren, zou stuiten. Bij gelegenheid van het proces van Egmont, schreef Alva insgelijks, dat alleen Vargas en Del Rio een behoorlijken ijver betoonden."

Het tweede voorbeeld doet den veldheer en de wijs, waarop hij den oorlog voert, kennen. Wij weten, hoe Alva met de bezetting van Haarlem, toen hij de stad meester was geworden, gehandeld had. Terwijl nu Alkmaar werd belegerd,

„schreef hij aan den koning: daar hij geen vruchten gezien had van het voorbeeld zijner zachtzinnigheid jegens de *burgers* van Haarlem, was hij voornemens in Alkmaar geen mensch in het leven te laten, maar alles over de kling te jagen" [1]).

De verlossing der stad is dus een ware uitredding der burgerij geweest. Het lot van Zutfen en van Naarden was voor haar bestemd, en bestemd in koelen bloede door den veldheer, die dit aan den meester, zijner waardig, durft schrijven, en veilig kan schrijven, want hij behoeft voor geen berisping van dezen te vreezen. Die meester zelf gaf later aan Requesens in bedenking [2]), of hij niet zonder gevaar voor de aangrenzende onderdanige gewesten door het doorsteken der dijken geheel Holland met al zijn bewoners zou kunnen verdrinken.

Het lot aan Alkmaar toegedacht, maar haar door het heugelijk ontzet gespaard, geeft mij aanleiding tot nog een opmerking. Dr. Nuyens verklaart, en wij gelooven hem gaarne, dat hij wel Roomschgezind maar niet Spaanschgezind wil zijn [3]). Hij toont zich ook zoodanig, overal waar zich beide gezindheden laten scheiden. Maar na den afval van Holland en Zeeland in 1572 wordt dit moeilijk. Dan treden de Spanjaards als de eenige beschermers van de Roomsche Kerk tegen de Hollandsche protestanten

---

1) Dl. I, blz. 127.
2) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 175.
3) Vgl. Bakhuizen van den Brink, Studiën, dl. I, blz. 191.

op. Zal men voor de Hollanders, ofschoon protestant, dan wel voor de Roomschen, ofschoon Spaansch, partij kiezen? Neem b. v. de verlossing van Alkmaar. Is dit een voorval waarover zich een Roomschgezinde, die niet Spaanschgezind is, verblijden of bedroeven moet? Als de stad gevallen was, waren al de inwoners, ook de katholieken, vermoord op de gruwelijkste wijze. Reden om zich te verheugen over de uitredding. Maar, aan den anderen kant, van Alkmaar begint de victorie der Geuzen. Reden om zich te bedroeven. Welke is nu voor de partij van den heer Nuyens de overwegende reden? Helaas de laatste. De heer J. A. Alberdingk Thijm heeft in der tijd met den heer Hofdijk den spot gedreven, als „een dichter die door het land reist, om den zin voor de zoogenaamde nationale vierdagen, namelijk de gedachtenis der nederlagen van de katholieke partij der XVIe eeuw, weder in te voeren." En welke was die nederlaag van de katholieke partij, die door den heer Hofdijk zoo ten onrechte de eer van een nationalen vierdag te worden waardig was gekeurd? Geen ander dan het ontzet van Alkmaar! Dat die stad het lot van Mechelen ontgaan is, wordt een neêrlaag voor de katholieke partij genoemd. Dat een Spaanschgezinde het dien naam gaf, zou niemand bevreemden; dat een Nederlandsch katholiek het doet, is opmerkelijk. En de heer Thijm staat in dit oordeel niet alleen; Dr. Nuyens drukt in zijn voorrede het bedoelde artikel van zijn geestverwant over, en zegt er van: „Ik deel geheel en al in uwe zienswijze; zij is de grondslag van mijnen arbeid." Ook *De Tijd* heeft onlangs de burgers van Breda berispt, omdat zij de verovering van hun stad op de Spanjaarden feestelijk herdachten, alsof niet die verovering voor de katholieken het begin van een langdurige vernedering geweest was. — Toonen zij, die dus oordeelen, niet dat het vaderland in hun schatting achterstaat bij de Kerk, dat hun Roomschgezindheid hen ook Spaanschgezind maakt? Waren zij tijdgenooten van Willem I of van Maurits geweest, zij zouden zich met hun landgenooten niet verheugd hebben over de neêrlagen van de Spanjaarden. Tenzij ook bij hen, als het er op aankwam, de natuur het van de leer, en de vaderlandsliefde van andere bedenkingen gewonnen had, wat wij gaarne willen hopen.

Naar het mij voorkomt, bedriegt zich onze schrijver te eenen male in zijne voorstelling van het lot en van de gezindheid der katholieken in Holland en Zeeland onder het bestuur van den prins van Oranje, en doet hij zijn geloofgenooten, zonder het te

bedoelen, groot onrecht [1]). Volgens hem zuchtten de roomschgezinden onder een Calvinistische tirannie, die bijna even ondragelijk was als die de protestanten onder Alva leden. En die katholieken maakten toch de overgroote meerderheid uit. „De Calvinisten (wordt ons verzekerd [2])) maakten hoogstens een vierde der bevolking van twee gewesten uit." Hoe onverklaarbaar dan, dat zij door de onderdrukking, die zij leden, niet tot veerkracht, tot tegenstand, tot overweldiging van hun minder talrijke onderdrukkers zijn gedreven. Men zegge niet: „zij waren te braaf om oproer te maken." Want verzet tegen overweldigers, die de wettige regeering en de katholieke Kerk meteen bestrijden, is niet slechts geoorloofd, maar plichtmatig. En wij vinden ook, dat hier en daar enkele Roomschgezinden met de Spaansche landvoogdes heulen of althans daarvan verdacht worden gehouden, maar de menigte blijft rustig, nog erger, werkt meê met haar onderdrukkers. Neem b. v. het tweede beleg van Leiden. Die stad had geen bezetting binnen haar muren, zoo als Haarlem had gehad. „Hier was het (zegt onze schrijver terecht) onze fiere, geduldige en standvastig volhardende burgerij, die den vreemden huurling en plunderaar het stalen voorhoofd onverschrokken bood." De onverschrokkenheid der belegerden is zeker groot, zelfs als allen even zeer de heerschappij der Spanjaards vreesden en de nieuwe orde van zaken waren toegedaan. Maar zij gaat alle begrip te boven, indien de groote meerderheid der ingezetenen katholiek was en door een minderheid jammerlijk onderdrukt werd gehouden. Hoe komt het dan, dat die meerderheid „fier en standvastig" heeft meêgewerkt om haar eigen partij een nieuwe neêrlaag toe te brengen? Zonder twijfel, zij hadden van de Spaansche soldaten, als de stad overging, een harde behandeling te vreezen. Maar Valdez beloofde immers plechtig algemeene vergiffenis; en, ook indien zijn woord niet te vertrouwen was, zelfs dan nog, op zijn ergst genomen, hadden de katholieken, die toch onderdrukt werden, slechts een verwisseling van overheerschers te verwachten; in ieder geval zou hun de godsdienstoefening, die hun boven alles dierbaar was, weer vergund worden. En wilden zij het, dan was voor een zoo groote meerderheid niets gemakkelijker dan de belegeraars in te laten. Hun uitgeweken vrienden, die zich in het leger voor de stad bevonden, waren daartoe de aangewezen

1) Vgl. Tassis bij Gachard, Guillaume le Taciturne, t. VI, p. 304, 307.
2) Dl. IV, blz. 203.

bemiddelaars. Met dat al, de meerderheid heeft het ergste doorgestaan, liever dan zich over te geven. Al wat Dr. Nuyens aangaande de gezindheid der Leidsche katholieken weet te verhalen, bepaalt zich tot het volgende:

„Middelerwijl begon de honger te nijpen en meer te nijpen. Een aantal lieden was reeds van uitputting bezweken. Als een stilzwijgend maar roerend protest van de uitgemergelden, die den hongerdood werden prijsgegeven, omdat een gedeelte der Leidsche bevolking (stellig eene minderheid, maar die de macht in handen had) het Calvinisme had aangenomen — als een stilzwijgend protest dier uitgehongerden werd het lijk van een hunner voor des burgemeesters deur nedergelegd."

Volgens den schrijver is dus Leiden niet overgegeven, omdat de minderheid, die het Calvinisme had omhelsd, de Roomschgezinde meerderheid in bedwang hield, zoo zelfs dat de uitgemergelden, met den hongerdood in het vooruitzicht, niet meer dan stilzwijgend protesteeren durfden. Zoo dit waar is, heeft die meerderheid geen aanspraak op haar deel in den roem, dien onzen schrijver „de fiere, geduldige, standvastig volhardende burgerij" toekent. Die eer komt dan uitsluitend den Calvinisten toe, en wel in dubbele mate, omdat zij, de minderheid, nog met een meerderheid te doen hadden, die onder protest den hongerdood leed.

Maar de geheele voorstelling van den schrijver, die tot deze verongelijking zijner geloofsgenooten leidt, is onwaar. De geschiedenis onderscheidt wel tusschen standvastige en flauwhartige, niet tusschen Roomsche en onrooomsche burgers. Slechts bij ééne gelegenheid hooren wij Dousa (in zijn *Ode Lugdunensis IIa*, en in zijn *Ode ad Hautenum*) gewagen van een oploop, van vrouwen vooral, die „sacrorum credo cupidine" (zegt de dichter, en hij verklaart die uitdrukking in de kantteekening door *misse-lijcke lust*) de tot overgaaf neigende regenten tegen hun standvastiger ambtgenooten ondersteunen wilden. Eenige politiemaatregelen van Van Hout waren voldoende, om dien toeleg te verijdelen. Een afdoend bewijs, zou ik meenen, dat de meerderheid niet op de hand der muitelingen was. Dat er voor de ijverige Calvinisten een reden te meer bestond om de stad te verdedigen, dan voor de onverschilligen en de Roomschgezinden, spreekt van zelf. Maar zij alleen konden al de overigen niet dwingen. De stad zou stellig zijn overgegaan, als de groote meerderheid niet zelfs het uiterste gebrek liever verdragen, dan zich aan den vijand overgegeven

had [1]). Maar daarmee verdwijnt zelfs de schijn van die vreeselijke verdrukking, waaronder Dr. Nuyens de katholieken laat zuchten. Het uitstaan van zoo veel ellende, als de Hollandsche en Zeeuwsche burgerijen bij het belegeren harer steden standvastig geleden hebben, is volstrekt onbegrijpelijk als de overgroote meerderheid aan den toestand, waarin zij verkeerde, niet verre de voorkeur gaf boven den toestand, waarin de landvoogd des konings haar stellen zou [2]).

Ik zou nog een aantal soortgelijke tegenwerpingen tegen mijns inziens even onjuiste voorstellingen en redeneeringen van den schrijver te berde kunnen brengen, en ik zou hem bijna altijd kunnen weêrleggen met de feiten, die hij zelf vermeldt. Een overtuigend bewijs voorwaar van zijn eerlijkheid. Hij moge bevooroordeeld onjuiste gevolgtrekkingen afleiden uit de feiten; die feiten, al getuigen zij tegen hem, verzwijgt hij niet. Alleen verzwijgt hij wat tot oneer van de Kerk verstrekt; als een goed zoon bedekt hij de gebreken van zijn moeder met den mantel der liefde.

Ik heb maar ééne ernstige grieve tegen den schrijver. Het betreft zijn voortdurende verongelijking van den prins van Oranje, van den Zwijger, zoo als hij hem gaarne noemt. Tegen dien grooten man, zonder wien de opstand waarschijnlijk mislukt zou zijn, is hij, die den opstand tegen den voorvechter van het katholicisme en den afval van de alleenzaligmakende Kerk zoo diep betreurt, te sterk vooringenomen, dan dat hij hem met iets, wat naar billijkheid zweemt, zou kunnen voorstellen. Bij alles, ook bij het edelste wat hij den Prins ziet doen, vermoedt hij aanstonds onedele drijfveeren, zelfzuchtige bedoelingen. De Prins was een mensch, en in hem werkten dus menschelijke hartstochten; zoo min als iemand was hij vrij van egoïsme. Wij loochenen niet, dat zijn vaderlandsliefde, zijn menschlievendheid vermengd waren met eerzucht en zelfzucht. Maar onze schrijver onderstelt, dat de Prins uitsluitend zich zelf en zijn eerzuchtige plannen op het oog had, en daaraan alle hoogere plichten ondergeschikt hield.

---

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 170.

2) „Political forces must be estimated by their intensity as well as by their quantity. The feeble preferences of even a large and powerful majority are no protection against the hearty and vigorous hatred of a few. Our institutions at present are likely to fare much as the Bishops did at the outset of the great Rebellion: those that hate them, hate them worse than the devil; those that love them, do not love them better than their dinner" (Quarterly Review, 1867, Oct., p. 558).

De bijzaak is in zijn voorstelling steeds hoofdzaak, van de hoofdzaak wordt niet gesproken. Tracht de Prins, vóór de komst van Alva, in overleg met de leden van den Raad van State, een nationaal bestuur, en, overeenkomstig den wil der natie, een zachte behandeling der onroomschen te verwerven, dan is het, naar het oordeel van onzen schrijver, eerzucht en adeltrots die hem bewegen. Neemt hij, in 1570 en later [1]), de Roomsche priesters openlijk in zijn bescherming tegen den moedwil der Geuzen, dan (wij hebben het reeds gehoord) zal hij toch ondershands wel gewild hebben, wat hij voorgaf te verbieden. Eveneens is het met het verbieden van den Roomschen eeredienst gelegen. De Prins heeft op de eerste Statenvergadering van Holland bewerkt, dat beide godsdienstige gezindheden gelijkelijk werden toegelaten; en hij heeft later in zijn Apologie gezegd, dat de schorsing van dit besluit tegen zijn wensch geschied is. „Doe sulcks eerst voorgehouden ende vertoont werd, wy hadden wel begeert (zoo zegt hij) dat men het gelaten hadde; ende noch meer was tegen onsen sin, toen het wert ten uitvoer gestelt. Waervan dat Myne Heeren van Hollandt ende Zeelandt ons sullen goet getuygenis geven." Hij moet echter erkennen dat de Staten in het gedrag van velen, „die den eed aan den Paus hooger achtten dan dengenen dien zy aan hun vaderland hadden," een maar al te goede reden voor hun strengheid vonden. Maar volgens Dr. Nuyens zijn dat slechts uitvluchten: „Oranje wist in vele andere gevallen de Staten, wanneer zij zijne politiek weerstreefden, wel op den weg dien hij wilde, te brengen." Het verbieden van den katholieken eeredienst komt bij gevolg op zijn rekening. — Zelfs zijn ontboezeming in vertrouwelijke brieven wordt verdacht gehouden.

> „Men vergelijke het tal van brieven, dat hij in den loop van jaren nu aan Calvinisten, dan aan Katholieken, dan weder aan indifferenten en politieken heeft geschreven, en men zal zien dat de toon, door hem aangeslagen, juist die was, welke bij hem, tot wien hij zich wendde, weerklank moest vinden."

Tegen zulke achterdocht is niet te redeneeren. Om ze te weêrleggen zou men voet voor voet ieder feit uit het leven van den beschuldigde moeten uitpluizen, de bedoeling en strekking er van ontvouwen, de gegrondheid van den argwaan, die er kwaad in zoekt, betoogen. Ten slotte zou men hoogstens tot zwijgen gebracht,

1) Zie reeds de commissie aan Herman de Ruyter (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 166).

maar toch niet overtuigd hebben. Ik heb in dien noodeloozen en overbodigen arbeid geen lust.

Een ander middel om zwart te maken is dat men een uitzondering op den regel generaliseert, tot zij den regel zelf geheel bedekt en verbergt. Op die wijze wordt de man, die één misdaad begaan heeft, een misdadiger, zoo goed als de ander, die er een aantal heeft bedreven. Van die soort is het betoog van onzen schrijver, dat op een gelijkstelling van den prins van Oranje met koning Philips uitloopt [1]):

> „De onbillijkheid, waarmede men Filips heeft behandeld, springt in het oog, wanneer men daarbij vergelijkt wat zijn tijdgenooten deden.... Willem van Oranje spaarde evenmin het bloed van den pensionaris van Haarlem als Filips dit deed van Egmond."

Wat! Omdat Oranje één onschuldige zou hebben terecht gesteld, wordt hij vergeleken met den moordenaar van zoo velen? Ik heb geen lust het zondenregister van Philips van Spanje op te slaan en al de posten een voor een op te sommen. Maar hoe weinig moet Oranje op zijn rekening hebben, indien zijn vijanden niets anders van zijn wreedheid weten aan te halen, dan zijn handelwijs ten opzichte van dien pensionaris van Haarlem. Wij willen die geschiedenis in haar bijzonderheden ontleden.

In December 1572 maakte Alva, na in Zutfen en Naarden een voorbeeld gesteld te hebben, zich gereed om, van Amsterdam uit, eerst Haarlem en verder geheel Holland te veroveren. De regeering van Haarlem, daartoe schriftelijk door een Amsterdamschen pastoor vermaand, besloot den 3den December bij meerderheid van stemmen met Alva te onderhandelen, en vaardigde daartoe twee van haar leden met den pensionaris af. Zij deed dit zonder voorweten van de dekens der gilden en van de schutterij, wel wetende, zoo als de uitkomst geleerd heeft, dat zij de toestemming van dezen niet zou verwerven. Eer de afgevaardigden nog terug waren gekeerd, was het doel hunner zending uitgelekt en aanstonds verijdeld, daar de menigte, toen zij vernam wat de regeering voorhad, zich daartegen verklaarde en van den prins van Oranje bezetting vroeg en verkreeg. Van de afgevaardigden kwam een, die, naar het schijnt, het sterkst tot het aanknoopen van de onderhandeling gedreven had, niet terug in de stad; de ander, Schagen, en de pensionaris Assendelft werden den

1) Dl. I, blz. 31.

5den December bij de terugkomst gevat, en, als verdacht van verraad, naar Delft tot den Prins gezonden om terecht te staan. Het einde was, dat Schagen, na gepijnigd te zijn, in de gevangenis stierf, en Assendelft ter dood veroordeeld en onthoofd werd [1]).

Om zich een gegrond oordeel over zijn rechtsgeding en zijn vonnis te vormen, zou men daarvan wel iets meer dienen te weten. Aan den veroordeelde werden nog andere vergrijpen te last gelegd; van welken aard weten wij niet. Naar alle waarschijnlijkheid had echter de pensionaris alleen daarin misdaan, dat hij de nieuwe orde van zaken afgekeurd en tegengewerkt had. Zijn post van pensionaris, dat is van ondergeschikt ambtenaar der regeering, wier bevelen hij verplicht was te gehoorzamen, kon hem niet verontschuldigen. Want niets is onjuister dan hetgeen onze schrijver beweert, dat „de onverantwoordelijkheid der pensionarissen een algemeen aangenomen rechtsbegrip" zou geweest zijn. Integendeel, algemeen werd erkend, dat die onderhoorige in naam inderdaad meestal leidsman der regeering was. Het aantal van pensionarissen, die om het gedrag van hun stad gestraft zijn, is dan ook niet gering, en begint van ver vóór de troebelen. Had Assendelft onwillig met Alva gehandeld, hij zou wel niet vervolgd zijn; zeker stond hij voor ijverig Spaanschgezind bekend. Hoe dit zij, voor zoo veel wij kunnen oordeelen, behoort hij tot de slachtoffers der partijschap; hij is, als zoo velen, omgekomen, omdat hij zijn plicht en het heil van het volk anders begreep dan degenen in wier handen hij gevallen is. Hij is evenzeer te beklagen als de talrijke vrijheidsvrienden, die om hun opvatting van plicht en volksheil vermoord zijn.

Maar in hoever is de Prins voor zijn terechtstelling aansprakelijk? Ziedaar waar het op aankomt, als men hem beschuldigen zal.

1) De beide heeren zaten te Leiden gevangen, op weg naar Delft, toen Musius er 12 December werd vermoord. Als het kleine kroniekje bij Orlers (2de uitg., blz. 566) gelijk heeft, had Lumey ze meegebracht en heeft de graaf ze bij zijn vertrek den 13den 's avonds naar Delft medegevoerd. Maar dit is denkelijk onjuist, wegens de verhalen betreffende Musius, die onderstellen dat de Haarlemmers al gevangen te Leiden waren, toen Musius er kwam (vgl. Dusseldorp, Annales, p. 121; Opmeer, p. 84; Bor, dl. I, blz. 421, Bk. VI, f°. 308). — Volgens Opmeer is Assendelft 24 December opgehangen en Schagen 8 Februari aan de pijniging in de gevangenis gestorven. Dit is waarschijnlijker dan wat De La Torre in zijne Relatio schrijft: „Biduo post Musii martyrium.... Adrianum ab Assendelft capite plexerunt et Christophorum a Schagen sub tormentis animam agere tyrannice fecerunt." Lumey was den 24sten te Leiden (Orlers, l. l., blz. 566 en Bor, dl. I, blz. 422, Bk. VI, f°. 309).

De heer Nuyens houdt zich met zulk een onderzoek niet op; hij is al gereed om vonnis te vellen:

> „Men heeft Oranje's gedrag zoeken te vergoelijken en te verschoonen; maar voor ieder, die de zaken uit het ware oogpunt beschouwt, zal het bloed van de Haarlemmer regeeringspersonen (het bloed van Schagen, dat niet vergoten is, komt, naar het schijnt, ook al over het hoofd van den Prins) evenzeer als een onuitwischbare vlek op zijne nagedachtenis blijven kleven, als dat van Oldenbarnevelt op die van Maurits, dat van Egmond en Hoorne op die van Alva [1]), dat van Montigny op die van Filips."

Mij dunkt, dat die op deze wijs „de zaken uit het ware oogpunt beschouwen," al zeer lichtvaardig in hun oordeel zijn. Voor wie Assendelft terecht heeft gestaan, en door wie hij veroordeeld is en op wat grond, is ons onbekend. Of de Prins zijn invloed gebruikt heeft om den beschuldigde te verderven of te redden, weten wij niet. Wij weten alleen, dat het vonnis niet kan uitgevoerd zijn dan met gereede of afgedwongen toestemming van den Prins. Zouden nu die omstandigheden, die ons geheel onbekend zijn, niet van invloed kunnen wezen op het oordeel, dat wij aangaande de schuld van den Prins in billijkheid behooren te vormen? En ik geef meer toe, dan noodig is. Ik zeg, dat de houding van den Prins bij dit proces ons geheel onbekend is gebleven. Ik meen echter reden te hebben om te gelooven, dat hij zijn invloed in het voordeel der beschuldigden zal hebben aangewend. Vooreerst, omdat hij zich steeds een vijand van bloedvergieten betoond heeft; ten andere om een gezegde van zijn secretaris Brunynck in een brief aan Jan van Nassau, geschreven uit Delft, terwijl daar de beide Haarlemsche heeren in hechtenis waren [2]). „Ils sont icy (schrijft hij) encoires en vie, au grand regret de tous amateurs du bien de la patrie et du service de son Excellence." Vergis ik mij, of beteekent dit: Zijn Excellentie aarzelt het vonnis uit te voeren, hoewel zijn vrienden er op aandringen? Maar dit zij zoo het wil; ik wensch niet tot vrijspraak van den Prins te concludeeren. Ik wensch alleen te doen opmerken, op hoe zwakken grond zijn veroordeeling door Dr. Nuyens en zijn geestverwanten berust.

---

1) Voor Alva's behandeling van een zwakke, met den vijand transigeerende stadsregeering zie Corresp. de Granvelle, t. III, p. 406/7.

2) Archives, t. IV, p. 35, d.d. 18 December.

Nog eene opmerking van algemeenen aard en daarmede eindig ik. Het tijdvak, door den heer Nuyens behandeld, grenst aan de middeneeuwen. De meeste personen, die in de gebeurtenissen van dien tijd een hoofdrol vervullen, zijn geboren en opgegroeid, toen de kerkhervorming eerst aan het opkomen was. In zeden en gewoonten, in rechtstoestanden en wetten leeft nog de geest, dien de katholieke Kerk, eer zij nog door de Hervorming bemoeilijkt werd, aan de Cristenheid had ingeboezemd.

Sedert is de aloude rechtgeloovigheid door ketterij op ketterij verdrongen; de protestanten van allerlei soorten, de wijsgeeren, met Cartesius te beginnen, de encyclopedisten en revolutionairen van de vorige eeuw en de modernen van de onze hebben van toen af hun dwaalleeringen onder de Christenen verbreid, en een aantal van de alleen-zaligmakende Kerk doen afvallen. Zou men niet meenen, dat door hun toedoen de menschheid gedurig meer verwilderd moest zijn? Inderdaad, wij hooren ook dagelijks van zekere zijde weeklagen over de steeds toenemende verdorvenheid, en voorspellen, dat zoo er niet spoedig een volslagen ommekeer plaats heeft, goede trouw, recht en menschelijkheid deze booze wereld verlaten zullen.

Hoe vreemd moet ons dan de redeneering in de ooren klinken, waarmee ons Dr. Nuyens tot zachter oordeel over koning Philips en over de geloofsvervolging wil stemmen. Men moet den man en zijn systeem (zegt hij) niet beoordeelen naar den geest van onze eeuw, maar naar den geest der eeuw, waarin hij leefde [1]).

„De onbillijkheid, waarmede men Filips heeft behandeld, springt in het oog, wanneer men daarmede vergelijkt wat zijn tijdgenooten deden.

Hij was niet wreeder, ja minder wreed dan de vorsten, zijne tijdgenooten.

Een der grootste beschuldigingen, die men tegen hem heeft ingebracht, was de trouweloosheid en dubbelhartigheid zijner politiek, zijn Macchiavellisme, gelijk men het noemt. Wij zullen hem in dat punt niet verontschuldigen, de feiten getuigen tegen hem. Eene andere vraag echter is het, of die blaam alleen op hem, en niet op alle vorsten, zijne tijdgenooten, rust."

„De straffen tegen de ketters waren wreed, uiterst wreed.... Wij deinzen van afschrik terug, wanneer wij

1) Dl. I, blz. 31, 32; en verder blz. 123.

ons dergelijke rechtspleging voorstellen.... Maar zij was geheel in overeenstemming met het krimineele wetboek der XVIe eeuw."

Verrassend inderdaad is deze onwillekeurige, en daarom dubbel opmerkelijke, hulde aan de zeden van onzen tijd. Wie zou het hebben durven hopen? Met het toenemen van ketterijen en ongeloof zijn wreedheid, dubbelhartigheid en onmenschelijkheid afgenomen. Merkwaardig verschijnsel, wel geschikt om hen, die zich over de toekomst verontrusten, te bemoedigen, en om hen, die ons naar de zeden en begrippen van het verledene wenschen terug te voeren, tot inkeer te brengen.

(De Gids, 1867, III, bls. 283 vlg.)

EEN PROEVE VAN HISTORISCHE KRITIEK.

(1869).

De Ultramontaansche Kritiek. Antwoord aan Mr. G. Groen van Prinsterer, een verweerschrift van Dr. W. J. F. Nuyens.

Het boek van den heer Nuyens over de *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVIde eeuw*, waarvan ik een uitvoerig verslag heb gegeven, heeft in onze historische letterkunde époque gemaakt. Niet slechts door mij, ook door meer andere onroomsche geschiedkundigen en laatstelijk door den heer Groen van Prinsterer is het, als een eerste proeve van beschrijving van den opstand tegen Spanje uit een katholiek oogpunt, met welwillendheid en ingenomenheid verwelkomd. Door geen protestant van eenig gezag is het met hardheid of zelfs maar met gestrengheid bejegend. Aan den anderen kant hebben de geloofsgenooten van den schrijver, zoo als te verwachten was, zijn werk met ophef, met geestdrift ontvangen. Voor hen was het de vervulling van een lang gekoesterden wensch, van een diep gevoelde behoefte. Tegenover de vele protestantsche voorstellingen van den val der Roomsche kerkheerschappij in Nederland, bezaten zij thans van die eeuwig merkwaardige gebeurtenis een verhaal in hun geest, dat, door den lof van onroomsche geschiedkundigen aanbevolen en als het ware geijkt, met vertrouwen gelezen en gebruikt kon worden. Maar allermeest jubelden de Ultramontanen. Voor de woelige en strijdlustige schaar, die onder het (half ontrolde) vaandel van den *Syllabus* voor de beginsels van staats- en kerkrecht, die met den Spaanschen koning overwonnen zijn, en tegen de moderne begrippen en het staatsrecht, waaronder wij leven, te veld trekt, scheen het boek van hun vriend een stevig wapen

om er de helden uit onzen vrijheidsoorlog, de rebellen tegen koning Philips, meê dood te slaan.

De eerste, die met groot gemak dit wapen heeft gezwaaid, is de sedert algemeen bekende abbé Brouwers, in zijn redevoering van *De Nederlanden en de gevierden van Heiligerlee.* Een redevoering, die van veel redenaarsgaven getuigt, „van ongewone vlugheid en welbespraaktheid," zooals de heer Groen van Prinsterer het uitdrukt. En die tevens getuigt van het onbepaalde vertrouwen van den redenaar in het werk van zijn vriend Nuyens. Van eigen, van „vrij onderzoek" getuigt de declamatie van den abbé echter niet. Alleen van een eigenaardige en zeer vrije wijs van citeeren, die mij zou doen gelooven, dat niemand anders dan hij aan het mandement van de bisschoppen het citaat uit Macaulay geleverd heeft [1]). Aan een koor van nog luidruchtiger geestverwanten, die het referein van den abbé in couranten en tijdschriften herhaalden, heeft het daarbij niet ontbroken. Onze ooren tuiten nog van het misbaar.

Wat mij bij dit alles het meest heeft verwonderd, is, dat een man als de heer Groen van Prinsterer zich heeft laten bewegen

1) Een enkel voorbeeld van zulk citeeren, dat wij aan den heer Groen van Prinsterer (blz. 88) ontleenen. De heer Brouwers vindt in de Archives de la Maison d'Orange-Nassau (t. II, p. 308) een brief van Lodewijk van Nassau aan zijn broeder Jan, en daarin de volgende passage: „Nach dem unsz auch die bilderstürmerey bey vielen ein grosz geschrey unndt bössen namen machet, so bitte ich E. L. die wollen unnsz andern bundtsverwanten in dissem bey menniglichen entschuldigen helffen, *dann es inn der warheitt durch ein gemein, nichtig, gering undt blosz volck, sondern unserer anderer vorwissen noch verwilligung gescheen ist.*" Van dezen volzin gebruikt hij de helft, tot waar het door mij cursief geschrevene begint, en bewijst er zijn hoorders meê, dat Lodewijk van Nassau zelf zijn medeplichtigheid aan den beeldenstorm verraadt (blz. 26): „Hij bidt zijn broeder en zegt hem: „helpt onze andere *bondgenooten* „„daarin verontschuldigen." „Werd het vraagstuk (dus gaat hij voort) aan eenige „onbevooroordeelde jury's onderworpen, aan mannen van uitstekende kunde en op„rechtheid, aan geschiedkundigen, gelijk er Nederland slechts zeer weinigen bezit, „aan Dr. Nuyens b. v., voor wien „Lodewijks medeplichtigheid niet valt weg te „„rekenen," dan zouden velen Lodewijk als medeplichtigen, gelijk den heler bij den „steler, te boek stellen." Curieuze ontboezeming! Zij herinnert aan den raad, dien Thranio, de slimme slaaf, zijn heer geeft: „cape indicem, sed eum videto ut capias, qui credat mihi, tam facile vincas quam pirum volpes comest" (Plautus, Mostellaria, III, 3). Om zijn zaak te winnen behoeft de abbé slechts een „onbevooroordeelde jury", voor wie het vaststaat dat hij gelijk heeft. Wij leeren er uit, wie in het oog van den heer Brouwers onbevooroordeelden zijn: de zulken, voor wie reeds vooraf „de medeplichtigheid van Lodewijk niet valt weg te rekenen." Inderdaad voor een jury, dus samengesteld, is iemand als de abbé, van zijn kennis en logica, ten volle berekend zijn zaak te winnen. Jammer maar voor hem, dat ons vaderland, naar zijn zeggen, slechts zeer weinige mannen van zulke kunde en oprechtheid rijk is.

om tegen zulk een uitdager den handschoen op te nemen. Ik had mij voorgesteld, dat een of ander van onze protestantsche redenaars, even welbespraakt, even aardig, even zelfvertrouwend als de abbé, den kansel of de katheder beklommen zou hebben, en toegerust met helm en zwaard, uit het arsenaal van eenig onroomsch handboek geleend, een niet minder gelukkige proeve van schermkunst zou hebben vertoond. Had deze dan de andere helft der door den abbé gehalveerde citaten als projectiel gebruikt, des te beter. Zoo waren de partijen aan elkander gewaagd. Maar dat een strijder van de kracht en de macht van den heer Groen van Prinsterer zich zou hebben verwaardigd om den nieuweling, die niet eens de wetten van het strijdperk scheen te kennen, het geleende wapen uit de hand te slaan, dat had ik mij allerminst voorgesteld.

De heer Groen is dan ook zelf al spoedig gewaar geworden, dat zijn tegenpartij de eer niet verdiende, die hij hem bewees. Na hem ontwapend te hebben, heeft hij zich van hem afgewend, niet zonder een woord van mededoogen en verontschuldiging over den overwonnene uit te spreken [1]).

„Laat ons echter jegens den heer Brouwers niet te streng zijn. Ik althans wil niet aannemen, dat hij voorbedachtelijk al wat ik aanwees verrigt heeft. Eene verontschuldiging is er, *une circonstance atténuante*, die niet tot vrijspraak maar wel tot zachter beoordeeling grond geeft. Wij mogen het er voor houden dat hij zelf het vraagstuk niet onderzocht heeft. Dit is zoo laakbaar niet als het schijnt. Wegens ongemeene vlugheid en welbespraaktheid wordt hij, naar ik acht, meer dan hij zelf zou begeeren, telkens door zijne geloofsgenooten opgeroepen in het strijdperk. Tegenover de feestviering van Heiligerlee mogt een schitterend ultramontaansch protest niet ontbreken. Op den 300sten verjaardag, op denzelfden dag van lofrede en lierzang te Heiligerlee, was eene dichterlijke philippica te Amsterdam onmisbaar. Dit laat zich begrijpen; wat kon er dan, om in dezen nood der tijden, tegen den bepaalden termijn gereed te komen, worden verrigt? Aan eigen bestudering kon niet gedacht worden. Hier dus, indien ooit, was het: „roeijen met de riemen die men heeft." Maar neen, aan varenstuig of wapentuig is thans geen gebrek meer. Rome heeft voortaan in Nederland een arsenaal voor

1) Blz. 91.

uitmuntende anti-protestantsche polemiek. Het werk van Dr. Nuyens is, voor onze roomsche landgenooten, klassiek. Brouwers ziet het boek in. *Veni*, *vidi*, *vici*. Op ieder punt waar slag moet worden geleverd, is de overwinning gewis. Op dat van den beeldenstorm vooral. Merk het aan den redenaar! gloeijend van verontwaardiging is hij van de schuld van den duitschen fortuinzoeker overtuigd. Waarom? omdat hij voor Dr. Nuyens onvoorwaardelijk crediet heeft. *Deze* twijfelt er niet aan. *Ipse dixit.*"

Met deze alleenspraak van den overwinnaar is het eerste bedrijf afgespeeld, of liever, zoo als de heer Groen het noemt, het *preludium*. De strijd moet nog beginnen. De heer Groen gordt er zich thans toe aan. Hij heeft het ervaren, dat hij tot nu toe slechts met een Patroclus te doen heeft gehad, die de wapenen van zijn vriend Achilles had geleend. Op dien Achilles zelf heeft hij het thans gemunt. En Achilles-Nuyens aarzelt niet om uit zijn tent te voorschijn te treden en den strijd te aanvaarden voor de geschonden eer zijner wapenen. Zijn *Verweerschrift*, *een antwoord aan Mr. Groen van Prinsterer*, is de eerste slag, dien hij zijn geduchten bestrijder denkt toe te brengen.

In dien strijd zal ik mij natuurlijk niet mengen. Als belangstellend toeschouwer zal ik hem gadeslaan. Ik kan echter niet nalaten reeds nu bij voorbaat mijn medelijden met den heer Nuyens te betuigen. Niet hij heeft het terrein voor den tweestrijd gekozen, maar zijn onhandige en ongelukkige vriend. Hij moet thans wel verdedigen wat wordt aangevallen, en dat is naar mijn overtuiging onmogelijk te verdedigen. Het ontbreekt hem zeker niet aan kennis, niet aan bekwaamheid, niet aan kracht. Maar het zou vermetel zijn te wanen, dat hij tegen zijn tegenstander opgewassen zou wezen. En al ware hij het, wat zou het hem baten, nu hij in een onhoudbare stelling geplaatst is, waar hij zijn kracht en bekwaamheid slechts ten halve kan gebruiken. Zijn eerste slag is dan ook, naar het mij voorkomt, reeds een misslag geweest. En de heer Groen is er de man niet naar om misslagen straffeloos door zijn tegenpartij te laten begaan.

Ik voor mij wil de brochure van den heer Nuyens niet beschouwen als een lastering en verguizing van een nationalen held, niet als een proeve van ultramontaansche kritiek, gelijk de heer Groen het genre van den heer Brouwers genoemd heeft, maar eenvoudig als een proeve van historische kritiek. Ik begrijp niet eens wat ultramontaansche kritiek beteekent, zoo min als

ik vroeger heb begrepen, wat de theologen met hun negatieve en positieve kritiek bedoelden. Ik ken slechts tweeërlei kritiek, een goede en een slechte. Een goede, zoo als doorgaans in de historische geschriften van den heer Groen, en een slechte, zoo als in het grootste gedeelte dezer brochure van den heer Nuyens. Omdat ik de methode van onderzoek in deze brochure slecht keur, wil ik ze weêrleggen, niet omdat het resultaat mij mishagen zou. Ik vind mij te eer tot zulk eene beschouwing opgewekt en bijna verplicht, omdat ik, wegens mijn vroegere beoordeeling van het hoofdwerk van den schrijver, eenigermate betrokken ben in het oordeel, dat over deze brochure zal worden geveld. Ik heb de *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten* geprezen, hoewel niet onvoorwaardelijk, en ik heb den schrijver, die haar in zijn vrije uren tusschen de drukte eener geneeskundige praktijk had opgesteld, ruimschoots den lof gegeven, die hem naar mijn oordeel toekwam. Ik achtte mij èn jegens den man èn jegens het boek, dat bovendien een eerste proeve was, verplicht zoo weinig mogelijk af te dingen op de verdiensten, die ik in het algemeen mocht erkennen. Het is mij aangenaam geweest te bemerken, dat de heer Groen die hoflijkheid goedgekeurd en nagevolgd heeft. En niet minder aangenaam was het mij te zien, dat hij daarbij tevens aan wie het vergeten mocht zijn herinnerde, hoe ik op mijn lofspraak eenige nog al gewichtige uitzonderingen had gemaakt. Zoowel die uitzonderingen als de lofspraak in het algemeen wensch ik vol te houden. Ik stel mij nu nog gaarne aansprakelijk voor al den lof, dien ik aan den schrijver en aan het geschrift heb toegekend, maar ook voor niet meer. Het zij mij vergund hier de eigen woorden te herhalen, waarin ik mijn oordeel had samengevat:

„Zoo als het is, en niettegenstaande hetgeen ik er rondborstig in misprijs, is naar mijn oordeel de *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten* een zeer verdienstelijk werk. De schrijver is in de historische wetenschappen dilettant; hij beoefent de medicijnen en praktiseert op een afgelegen dorp van Noord-Holland. Desniettemin heeft hij een boek geleverd, dat van zoo uitgebreide lectuur, van zoo strenge studie en van zooveel historischen zin getuigt, dat een geschiedschrijver *ex professo* er eer meê behalen zou.... Ik zal dan ook niets afdingen op den lof, dien ik hem volgaarne toebreng. Ik zal niet gewagen van enkele bescheiden, die hij verzuimd heeft te gebruiken; ik zal niet klagen over de, mijns inziens, minder gelukkige

kritiek, waarmeê hij soms de overgeleverde berichten beproefd heeft. In het algemeen wil ik slechts opmerken, dat in beide opzichten de tweede afdeeling bij de eerste ongunstig afsteekt. Misschien is dit te verklaren uit de omstandigheid, dat de schrijver voor de eerste periode meer en betere monographieën voor zich had dan voor de latere."

Niemand, geloof ik, zal in deze woorden een onvoorwaardelijke aanprijzing van het werk in al zijn onderdeelen erkennen. En wie mijn geheele recensie doorleest, zal bemerken, dat ik alle bijzonderheden van minder belang voorbij ga en alleen tegen punten van bijzonder gewicht mijn bedenkingen inbreng. Naar het oordeel van den heer Groen van Prinsterer ben ik niet ongelukkig geweest, noch in de keus van de onderwerpen die ik ter sprake heb gebracht, noch in de behandeling er van. „Op zeer kapitale punten," zegt hij [1]), „heeft de heer Fruin Dr. Nuyens tot zwijgen gebracht." Ik zal mij op dit oordeel niet beroemen, omdat de heer Nuyens er de waarheid van ontkent [2]). Maar zooveel is ten minste zeker, dat de geachte schrijver, om welke reden dan ook, op die bedoelde punten en op nog een paar andere, het zwijgen heeft bewaard. Wat hij dienaangaande in zijn brochure schrijft, is niet afdoende. „Ik heb den heer Fruin tegelijk met andere bestrijders beantwoord in een afzonderlijk boekje." Dat werd immers door den heer Groen niet betwijfeld. Maar wel dat in dit antwoord die „kapitale punten" op nieuw besproken zouden zijn. De heer Nuyens had eenvoudig moeten aanwijzen, waar, op welke bladzijde dit geschied was. Dan zou de heer Groen op zijn beurt tot zwijgen zijn gebracht.

Hoe dit zij, in afwachting van die nadere aanwijzing, wil ik thans over het *Verweerschrift* een oordeel uitspreken en met redenen staven. Niet alleen om mij zelven te vrijwaren tegen het vermoeden, dat ik er den zelfden lof aan zou toekennen als aan het groote werk, maar ook om den schrijver tot vernieuwd en dieper onderzoek aan te sporen. Immers het komt mij voor, dat ik in dit zijn jongste geschrift een neiging ontwaar om op de behaalde lauweren te rusten, en om het gezag, dat hij zich door moeitevollen arbeid verworven heeft, te misbruiken tot aanvulling der leemten van een haastig en ongenoegzaam onderzoek. Indien ik verder den toon, waarin vooral de eerste deelen zijner Geschiedenis

1) Blz. 93.
2) Blz. 8.

geschreven zijn, vergelijk met den toon, dien hij in deze brochure aanslaat, word ik versterkt in het vermoeden, dat hij een wat al te levendig bewustzijn heeft van het behaalde succès, hetwelk ten gevolge der bedwelmende toejuiching van geloofsgenooten en geestverwanten, nog grooter proportiën in de verbeelding moet hebben aangenomen dan het in de werkelijkheid heeft. Van daar ook de steeds toenemende minachting, waarmeê hij het gros zijner tegensprekers bejegent [1]), „die onverbeterlijke sectarissen, die curiositeiten, inderdaad antiquiteiten uit de 16de eeuw, die op historisch terrein geen kritiek gedoogen, zoodra er sprake is van de groote voorvechters voor „godsdienst en gewetensvrijheid" — „die nietige sukkelaartjes met de pen, die geen studie, geen kritiek, geen oordeel en geen begrip bezitten en desniettemin een hoog woord voeren, die stumpers," enz., — ik heb geen lust om verder uit te schrijven. Aan een vriend van den heer Brouwers zou eenige meerdere toegevendheid voor lieden, die zonder studie en kritiek, niettemin een hoogen toon voeren, wel hebben gepast. Ik durf deze aanmerking te eerder maken, omdat ik voor mij steeds met de meeste beleefdheid en welwillendheid door den schrijver bejegend ben en zelfs ver boven mijn verdiensten geroemd word.

Het schijnt wel dat de heer Nuyens zich de taak, waarvan hij zich in zijn verweerschrift poogt te kwijten, wat al te licht heeft voorgesteld. Hij had een betwist punt van zijn groot werk te verdedigen tegen den heer Groen van Prinsterer, een der grondigste kenners van juist dit tijdvak onzer geschiedenis en tevens een geducht dialecticus, aan wien geen leemte in het betoog van zijn tegenpartij ontgaat. Eer zich iemand van minder kennis en bekwaamheid met zulk een kampioen gaat meten, mag hij wel zijn eigen krachten en vooral de deugdelijkheid van de zaak, die hij verdedigen zal, op het zorgvuldigste beproeven. Maar de heer Nuyens heeft het niet zoo ernstig opgenomen. Van een vernieuwd en uitgebreider en nauwkeuriger onderzoek draagt de brochure geen blijk. De schrijver erkent gul weg, dat het hem daartoe aan de gelegenheid ontbroken heeft.

> „Mijn historische arbeid (zegt hij) [2]), is de vrucht van uren, die mij overblijven in tijden, waarin de gezondheidstoestand op mijn dorp geen groote inspanningen van mij als geneesheer vordert. Dat is thans niet het geval. Ik moet

1) Blz. 29, 34.
2) Blz. 10; vgl. blz. 13, r. 9 v. o.

nu, wijl ik verplicht ben het stilzwijgen af te breken, den noodigen tijd voor dezen arbeid vinden door ettelijke nachten eenige uren aan mijn slaap te ontnemen."

Het verweerschrift draagt onmiskenbare blijken, dat het werkelijk onder zulke omstandigheden is opgesteld. Het is verward, oppervlakkig, onkritisch. In plaats van de voorstelling der gebeurtenissen, zoo als die in het vroegere werk voorkwam, op te helderen en te bevestigen, doet het die nog onwaarschijnlijker, nog ongelooflijker voorkomen. En toch, aan een monographie over een bepaald onderwerp worden veel strenger eischen gesteld, dan aan een niet opzettelijke behandeling van dezelfde stof in een meer omvattend werk. Veel beter ware het geweest niet te antwoorden, dan te antwoorden als in deze brochure. Wordt de schrijver door zijn beroepsbezigheden verhinderd zijn taak naar den eisch te volbrengen, hij drage ze over aan iemand die daartoe den noodigen tijd beschikbaar heeft. Of, nog beter, hij worde door zijn geestverwanten, wier zaak hij verdedigt, in staat gesteld om zich onverdeeld te wijden aan een wetenschap, die van haar beoefenaars al hun tijd en al hun krachten vordert.

Het vraagstuk, waarover de strijd tusschen de heeren Groen en Nuyens gevoerd wordt, betreft het aandeel dat Lodewijk van Nassau aan den beeldenstorm van 1566 genomen heeft. Eigenlijk is de vraag zóó niet juist gesteld; zij moet luiden, het aandeel dat de hoofden van het Compromis, en dus ook Lodewijk van Nassau als een hunner, aan den beeldenstorm genomen hebben. Maar het is te doen om den held van Heiligerlee, „den broeder van den Zwijger", te treffen, en daarom wordt hij als de zondenbok voor allen gekozen. De heer Nuyens had dit reeds te veel in zijn *Geschiedenis* gedaan, en de heer Brouwers had, zoo als navolgers eigen is, de fout nog overdreven. Maar niets verhinderde den heer Nuyens thans nog dien misslag te herstellen en de vraag een ruimer omvang te geven: de heer Groen zou zich daartegen zeker niet hebben verzet. Hij heeft dit echter nagelaten, en de taak opgevat juist zoo als zij aan de handen van den heer Brouwers ontglipt was. Van de drie stellingen, waarin hij in zijn *Geschiedenis* zijn oordeel over de bewerkers van den beeldenstorm had vervat, onderneemt hij het de laatste afzonderlijk te bewijzen. Zij luidt aldus [1]):

1) Blz. 17.

„Zonder te durven beslissen, dat Oranje's broeder juist het plan tot den beeldenstorm beraamd zal hebben, valt zijne medeplichtigheid daaraan niet weg te rekenen."

Tweeërlei heeft derhalve de heer Nuyens te doen: 1°. te bewijzen dat graaf Lodewijk medeplichtig is geweest aan den beeldenstorm; dat is, dat met zijn voorweten en goedvinden het plan beraamd en de bevelen tot uitvoering er van gegeven zijn; 2°. het waarschijnlijk te maken dat de graaf en niemand anders het plan het eerst ontworpen heeft.

De heer Groen had in zijn antwoord aan den heer Brouwers beide beweringen tegelijk trachten te weêrleggen met de eigene getuigenis van den beschuldigde in zijn vertrouwelijke brieven aan zijn broeder, Jan van Nassau. Hij redeneerde aldus [1]): de beeldenstorm van Augustus 1566 was het gevolg 1°. van de volksbeweging; 2°. van de predicatiën in het open veld en 3°. van de Calvinistische felheid. En nu verklaart zich Lodewijk van Nassau in zijn brieven ten stelligste tegen die drie oorzaken van de beeldstormerij en tegen deze zelf. In de tweede helft van het door den abbé gehalveerde citaat zegt de graaf met zoo veel woorden, dat het gemeen zonder zijn voorkennis of goedvinden de kerkschennis heeft gepleegd. Indien hij dus geen onbeschaamde leugenaar, geen schijnheilige is geweest, die in brieven aan zijn broeder verfoeit wat hij bezig is te doen of wat hij zoo even gedaan heeft, dan is zijn onschuld aan de beeldstormerij bewezen.

Maar die bewijsvoering stuit af op het mistrouwen van Dr. Nuyens [2]).

„'t Is waar, Lodewijk van Nassau vaart in zijn brieven aan zijnen broeder heftig uit tegen de driestheid der Kalvinisten; het is waar, hij behoorde toen nog niet tot hen; het is waar, hij had liever gezien, dat de verbondenen de Augsburgsche belijdenis hadden aangenomen, maar.... hij stond in de nauwste verstandhouding met de kalvinistische synode, die in 1566 te Antwerpen gehouden werd; Marnix en Hammes, twee vurige Kalvinisten, behoorden tot zijn vertrouwelingen; Gilles Le Clerc, een Kalvinist, zoo hevig als er een bestond, was zijn voornaamste agent," enz.

Wat beteekent dit alles? Wat kan het tegen de ridderlijkheid van graaf Lodewijk, die door een ieder wordt geroemd, en

1) Blz. 80 vlg.
2) Blz. 45.

tegen zijn waarheidsliefde bewijzen? Men kan met Marnix, met De Hames, met Gilles Le Clercq zelfs, omgaan zonder nog een leugenaar en een huichelaar te wezen. Bewijs dat graaf Lodewijk geen geloof verdient, niet dat hij, hoewel Lutheraan, ook met Calvinisten vertrouwelijk verkeerde.

Welaan, zegt de heer Nuyens, ik zal dan aantoonen, dat hij althans nu en dan aan zijn broeder zegt wat niet waar is. Een enkel voorbeeld [1]). In een van de brieven aan Jan van Nassau (in dien van 16 Augustus) lezen wij: „Aan de eene zijde staan de papisten ons naar lijf en goed, van den anderen kant is het te vreezen dat het gemeen, onder voorwendsel van godsdienst en prediking, tot oproer zal overslaan." Welnu, het valt licht aan te toonen, dat op dit tijdstip de landvoogdes en haar regeering, en de welgezinden in het algemeen, in ontzetting en angst verkeerden, en er niet aan dachten graaf Lodewijk en zijn vrienden te lijf te gaan. De eene helft van het dilemma is dus „een handtastbare onwaarheid", de andere niet meer dan een antithese, en bijgevolg hij, die het een en het ander aan zijn broeder schrijft, een leugenaar, of liever een die zegt wat hem te pas komt, wat hij wenscht dat zijn correspondent zal gelooven en aan anderen zal meêdeelen.

Ik zal tegen deze redeneering niets inbrengen, dan alleen dit. De „handtastbare onwaarheid" ligt niet in de woorden van Lodewijk van Nassau, maar in de uitlegging die Dr. Nuyens er aan geeft. „De papisten staan ons naar lijf en goed". Wat was het goed der edelen, waarnaar papisten konden staan? Hun landgoederen, hun onroerend goed. Welke papisten konden dat goed bemachtigen? De koning en de geduchte inquisitie, die het goed confisqueerden als zij het leven benamen. Bestond er nu in Augustus 1566 vrees bij de edelen, dat dit lot hun boven het hoofd hing? Zoo zeer dat zij bij iedere gelegenheid, ook thans bij hun request waarover de landvoogdes zoo aanstonds zou beraadslagen, aandrongen op verzekering, dat hun het Compromis niet als misdaad zou worden toegerekend. Bestond er ook reden tot die vrees? Nog al; de koning had juist de brieven verzonden, waarbij hij de landvoogdes machtigde om den heeren van het Compromis de verlangde verzekering te geven, en tevens de notarieele acte geteekend, waarbij hij verklaarde, zich aan dat gegeven woord niet gebonden te achten en integendeel zich voor

1) Blz. 46.

te behouden om de schuldigen op zijn tijd te straffen [1]). De uitroep van Lodewijk van Nassau: „de papisten staan ons naar lijf en goed", kwam dus overeen met de werkelijkheid en met het vermoeden van hem en zijn vrienden. Bij gevolg vervalt de reden van Dr. Nuyens om aan de oprechtheid van de verdere ontboezeming te twijfelen.

Maar, gegrond of ongegrond, de achterdocht bestaat nu eens bij den heer Nuyens [2]). „Wat beteekenen woorden" (zegt hij), „zoo daden daarmeê in tegenspraak zijn". Zoo laat ons dan eerst de daden in oogenschouw nemen. Blijken zij in tegenspraak te zijn met de woorden, dan willen wij aan de woorden alle bewijskracht ontzeggen. Maar blijkt het tegendeel, dan mogen de woorden, dunkt mij, tot bevestiging dienen van hetgeen de feiten op zich zelf reeds waarschijnlijk maken.

Om de daden van Lodewijk van Nassau te leeren kennen raadpleegt de heer Nuyens in de eerste plaats eenige geschiedschrijvers van de Spaansche zijde. Ik geloof dat die methode de ware niet is. Maar ik zal mij aan zijn leiding overgeven en hem volgen waar hij voorgaat. De voornaamste van die schrijvers, degeen die het allergewichtigste feit, dat het meest tegen Lodewijk getuigt, heeft te boek gesteld, is Strada. De plaats uit diens geschiedenis, die Dr. Nuyens bij gedeelten aanhaalt, is uitvoerig, maar de lezer moet ze, om juist te oordeelen, in haar geheel en in haar samenhang kennen [3]). Ik laat ze dus hier volgen. Ongaarne geef ik, in plaats van den Latijnschen tekst, een Hollandsche vertaling, maar ik reken ook op belangstellende lezers die geen Latijn verstaan, en dezen ten gevalle behelp ik mij met de vertaling, die Dr. Nuyens zelf ons levert [4]).

> „De landvoogdes begon na den beeldenstorm met grond geloof te slaan aan de woorden van Mansfeldt, die deze samenzweering een verraad van geheel de Nederlanden noemde. Hij zeide, dat de beeldstormerij beraamd was in Frankrijk, vanwaar bijna al de predikanten van het nieuwe evangelie kwamen, dat de hoofden der Hugenoten er de aanleggers van waren. Door hunne aanhitsingen was het oproer in de Nederlanden doorgedrongen, opdat men die gewesten, wanneer zij door de wreedheden en de vervolgingen der ketters

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 443.
2) Blz. 45.
3) Strada, f°. ed., p. 156/7; 12°., p. 217.
4) Blz. 31.

verzwakt waren, des te gemakkelijker kon aanvallen en onderwerpen, evenals een leger dat reeds door den eersten schok des vijands in wanorde is geraakt. Dit gevoelen van Mansfeldt komt in vele punten overeen met de meening van hen die geloofden, dat deze schennis der kerken, welke met zooveel orde en zoo ongestraft plaats greep, niet een toeval en de misdaad van eenige weinige personen was, maar dat het besluit daartoe reeds te St. Truyen was genomen: dat de verbondenen door verwoesting aan te richten de gevolgen, welke zij van de bijeenkomst te Bayonne vreesden, meenden te voorkomen, en dat de opperhoofden van de partij der Geuzen deze wanordelijkheden begunstigd hadden, opdat zij des te eerder van de landvoogdes, als deze verschrikt was door die oproeren, de inwilliging van hun verzoekschrift konden verkrijgen [1]). En inderdaad, terwijl te Gent de kerken geplunderd werden, kwam er (nadat de landvoogdes tot bewilliging in de eischen des adelverbonds gedwongen was) een brief aan, van Lodewijk van Nassau *en van zes anderen* gericht aan „de predikanten, konsistoriën en kooplieden der Nederlanden." Deze werden in dien brief vermaand, dat zij, aangezien de gereformeerde godsdienst nu genoegzaam verzekerd scheen, alle ongeregeldheden des volks moesten te keer gaan. Zij konden verzekerd wezen, dat voortaan niemand hen meer in hunnen godsdienst zou storen. Voorts moesten zij geloof schenken aan hetgeen de brenger dezes, Gilles le Clerc uit Doornik, wiens naam in cijfers was geschreven, hen zou zeggen. Zoo haast was deze brief niet te Gent aangekomen of de kerkschenderij hield op [2]). Hier behoort nog bij het onderhoud dat de landvoogdes had met den graaf van Mansfeldt. Zij schreef in eenen geheimen brief (van 8 Sept.) den Koning, dat Mansfeldt haar gewaarschuwd had om vooral Lodewijk van Nassau te wantrouwen, want dat hij een verrader en een kwaadwillige was: dat de predikanten en hoofden der ketters hem al hun plannen mededeelden; dat men den buit en roof der kerken hem ter hand stelde; en dat deze trouwlooze oproerling op die wijze voornemens was den Koning den oorlog aan te doen. Wat hiervan zij: zeker is het dat Lodewijk van Nassau de voornaamste oorzaak van

1) Blz. 37.
2) Blz. 38.

deze beroerten was, en dat men door zijne listen het kettersch gepeupel van Brussel niet kon weêrhouden van, ondanks de ordonnantiën van den magistraat, naar de prediking te Vilvoorden te loopen."

Er is op deze vertaling wel wat aan te merken, maar om niet in kleinigheden van den heer Nuyens te verschillen, heb ik ze overgenomen zoo als hij ze gegeven heeft. Ik heb mij alleen veroorloofd de vier woorden, die ik cursief heb laten drukken, daarin te voegen. Zij zijn nog al van gewicht. De brief, die volgens den heer Nuyens bovenal tegen Lodewijk van Nassau getuigt, was volgens Strada niet slechts door hem maar nog *door zes anderen* onderteekend. Misschien ontbreken deze woorden in de editie, die de heer Nuyens heeft gebruikt. Ik zou dit te eerder onderstellen, omdat hij ze niet slechts onvertaald, maar ook in zijn verdere bewijsvoering buiten rekening gelaten heeft.

Voor hij de plaats gaat toelichten en er uit ontwikkelen wat er in ligt opgesloten, weidt hij niet zonder reden uit in den lof van Strada als geschiedschrijver [1]). Hij beroept zich daarbij op de getuigenis van Bakhuizen van den Brink, die herhaaldelijk de goede trouw en de nauwkeurige kennis van zaken van den Jezuïet geprezen had. Hij zegt er geen woord te veel van. Een ieder die de geschiedenis van dit tijdvak uit de oorkonden en gelijktijdige bescheiden kent, zal volmondig erkennen, vooreerst dat Strada een menigte belangrijke documenten gebruikt heeft die aan zijn voorgangers onbekend waren gebleven, en ten andere dat hij ten volle geloofwaardig is en zijn citaten nooit halveert of verminkt. Maar men wachte zich voor overdrijving. Strada schreef in Italië zestig of zeventig jaren na het jaar 1566. Hij kent dus de gebeurtenissen slechts van hooren zeggen. Hij is afhankelijk van zijn zegslieden; hij weet juist en verhaalt naar waarheid wat uit de voor hem toegankelijke bescheiden te leeren was. Maar waar die bescheiden te kort schieten is zijn kennis onvoldoende en zijn verhaal gebrekkig. Nu stonden hem ten dienste al de commentariën en historiën, die in het Latijn of in een der Romaansche talen geschreven of daarin overgezet waren, en bovendien de onschatbare correspondentie van Margaretha van Parma, de landvoogdes. Daarentegen bleef alles wat in het Hollandsch geschreven en niet vertaald was, een gesloten boek voor hem. Van daar dat hij wel nauwkeurig is ingelicht aangaande

1) Blz. 34. Vgl. daarover Ranke, Historisch-biographische Studien, S. 464.

de plannen en daden der regeering, aangaande hetgeen zij hoorde en vermoedde, maar aan den anderen kant slechts gebrekkig bekend met hetgeen de tegenpartij der regeering wilde en deed. Zoo lang de correspondentie van Margaretha van Parma en die van haar zoon niet volledig voor ons liggen, en de gedenkschriften, die Strada gebruikt heeft, niet alle in onze handen zijn, vult hij onze eigene geschiedschrijvers en gedenkstukken voortreffelijk aan, maar hij kan ze toch geenszins vervangen. Is het ons te doen om de drijfveeren en plannen der regeering van Brussel en van Madrid te leeren kennen, dan raadplegen wij nevens de door Gachard en Reiffenberg uitgegeven briefwisseling van Philips II en van Margaretha van Parma bij voorkeur Strada, en geen onzer Nederlandsche geschiedschrijvers. Maar wenschen wij de bedoelingen en voornemens van de opstandelingen te doorgronden, dan gaan wij niet tot hem, maar in de eerste plaats tot de *Archives*, door Groen van Prinsterer aan het licht gebracht, en verder tot dien rijken overvloed van gelijktijdige pamphletten, waarin onze landgenooten van beide partijen de gebeurtenissen toelichten. Zoo heeft Bakhuizen van den Brink, op wien zich Dr. Nuyens beroept, altijd gedaan; zoo heeft hij ook geleerd dat gedaan behoort te worden, in de voorrede voor Van Deventer's geschrift over het jaar 1566, waarvan de heer Nuyens een paar zinsneden goedkeurend aanhaalt.

Overigens heeft men steeds te onderscheiden tusschen hetgeen elk schrijver, en ook Strada, bericht, en hetgeen hij als zijn vermoeden meêdeelt. Aan de berichten van Strada hecht ik onvoorwaardelijk geloof, tenzij het van elders blijken mocht dat zij onjuist zijn. Aan zijn oordeel daarentegen hecht ik slechts betrekkelijke waarde. Want bij ingeving kende hij, zoo min als iemand, de waarheid. Op gebrekkige en eenzijdige kennis kon hij slechts een gebrekkig en scheef oordeel bouwen. Wij, die door al wat na Strada's tijd aan het licht is gebracht, vollediger kennis hebben verkregen, zijn dikwerf in staat een veel juister oordeel te vellen, dan waartoe hij op grond van zijn eenzijdige inlichting besluiten moest.

Dit alles had Dr. Nuyens moeten bedenken, eer hij zich bij voorkeur tot Strada wendde om van hem te hooren, of Lodewijk van Nassau al dan niet medeplichtig is geweest aan den beeldenstorm. Een redeneering als de zijne [1]: „Strada is een onzer

1) Blz. 34, 35, 38.

beste bronnen voor dit tijdvak; Bakhuizen zegt zelf, dat Strada doorgaans zeker van zijn zaak is, enz., enz.: derhalve moet men gelooven wat Strada omtrent de oorzaken en omtrent de ontwerpers van den beeldenstorm verhaalt, en als de heer Groen de getuigenis van Strada niet ontvankelijk verklaart, valt er met hem niet meer te redeneeren," — zulk een redeneering is noch logisch, noch kritisch; zij is het gevolg van de weinige kalmte, waarmede de heer Nuyens des nachts na een vermoeienden dag zijn verweerschrift heeft opgesteld.

Maar wij willen, zonder meer voorafspraak, onderzoeken wat Strada dan toch zegt.

Vooreerst deelt hij ons twee adviezen mede, die door den graaf van Mansfelt, den stadhouder van Luxemburg, en na den beeldenstorm bevelhebber van Brussel, aan de landvoogdes gegeven, en door haar gewichtig genoeg geoordeeld waren om ze aan den koning over te schrijven. Voor de juistheid dier adviezen moet natuurlijk niet Strada maar Mansfelt ons borg blijven. En was nu deze de man om met de plannen der Geuzen en Geuzenhoofden bijzonder goed vertrouwd te zijn? Ik zou het niet denken, want sedert eenige maanden was hij bij hen ten hoogste verdacht. En zijn de adviezen op zich zelf waarschijnlijk? Het eerste is althans stellig onjuist. Mansfelt meende, dat de onlusten, en daaronder de beeldstormerij, in Frankrijk waren beraamd en aangelegd, ten einde de Nederlanden in beroering en tweespalt te brengen om ze daarna des te lichter te vermeesteren en bij Frankrijk in te lijven. Het is overbodig met de stukken aan te toonen, dat die voorstelling der zaken onjuist was. Zij is even onjuist als nagenoeg alle gelijksoortige berichten, die Mansfelt in diep vertrouwen aan de landvoogdes kwam meêdeelen, en die wij thans uit haar Spaansche brieven aan den koning hebben leeren kennen [1]. Het andere, latere advies, dat Strada ons bewaard heeft, hield in, dat Lodewijk van Nassau de belhamel was, wien de rebellen, de consistoriën en de beeldstormers volgden, en aan wien zij den kerkroof overleverden om daarmêe de kosten van een oorlog tegen den koning gedeeltelijk te bestrijken. Het tweede gedeelte van dit bericht is ook stellig onjuist; de buit, die door de beeldstormers gemaakt is, heeft weinig te beduiden gehad, en Dr. Nuyens heeft zelf in zijn *Geschiedenis* aangetoond [2]),

1) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 435.
2) Dl. I, 2, blz. 126.

dat hij of wedergegeven of door de dieven behouden is. Dat hij aan de hoofden van het Compromis of aan Lodewijk van Nassau zou zijn overgeleverd, is door niemand dan door Mansfelt ooit beweerd. Wat de rest van het advies aangaat, dat Lodewijk van Nassau een der hoofden was van het adelsverbond, die de protestanten onder hun bescherming hadden genomen, mits zij zich ordelijk gedroegen, is en was bekend genoeg, maar doet niets ter zake. Voor de medeplichtigheid van Lodewijk aan den beeldenstorm bewijzen de berichten van Mansfelt dus niet het allerminste. Ook hechtte Strada er geen groote waarde aan. Want hij laat er op volgen: „wat er van het overleveren van den kerkroof zij of niet (quidquid de sacris spoliis actum sit), zeker is het, dat Lodewijk de voornaamste bewerker dezer onlusten was, aan wien het te wijten is, dat het gemeen van Brussel niet heeft kunnen weêrhouden worden van naar Vilvoorden te loopen om daar te hooren preêken." Zoo lang er onderscheid bestaat tusschen het hooren preêken en het beeldenstormen, kan Strada niet gezegd worden met deze woorden graaf Lodewijk van medeplichtigheid aan den beeldenstorm te beschuldigen.

Maar wat Strada hier zegt verdient opmerking om een andere reden. Het kan ten voorbeeld strekken van hetgeen ik boven uiteen heb gezet, dat de oordeelen, die hij velt, uit den aard der zaak onjuist uitvallen, zoo vaak zijn kennis der feiten onvolledig en onjuist is. Hij kent het gebeurde met de gereformeerden van Brussel slechts uit het schrijven der landvoogdes aan den koning [1]), en moet dus daarop alleen afgaan, en bijgevolg wel gelooven dat Lodewijk van Nassau de onlusten daar ter stede heeft aangestookt. Maar wij kunnen, zoo wij willen, de toedracht der zaak volledig leeren kennen uit een reeks van stukken, die over dit geval gewisseld zijn tusschen de landvoogdes, den prins van Oranje en graaf Lodewijk, en die alle in de *Archives* staan afgedrukt [2]). Daaruit blijkt ten duidelijkste de volkomen onschuld van den graaf aan hetgeen hem door Strada te laste wordt gelegd. Toen namelijk, nog voor het treffen van het accoord met de Edelen, de landvoogdes ieder oogenblik het losbarsten van den beeldenstorm in haar residentie verwachtte, liet zij de groote heeren, die uit haar naam met de hoofden van het Compromis over hun verzoekschrift in onderhandeling waren, van dezen ver-

1) Reiffenberg, Corresp. de Marguérite d'Autriche, p. 198, 201.
2) T. II, p. 315, 327, 368, 370

nemen wat er van die geruchten was, en hoe het gevaar zou kunnen worden voorkomen. Na gedaan onderzoek antwoordde Lodewijk van Nassau in een brief aan zijn broeder, die bewaard is gebleven [1]), dat hem de aanzienlijke gereformeerden beloofd hadden iedere poging tot beeldstormerij met alle macht te zullen weêrstaan, en zelfs geen openbare preek binnen de muren te zullen houden, indien zij maar van den prins van Oranje of van een ander der groote heeren de verzekering mochten ontvangen van niet bemoeilijkt te zullen worden, als zij naar buiten de stad gingen om elders de predikatie bij te wonen. De heeren machtigden daarop den graaf de verlangde verzekering uit hun naam te geven, en te beloven dat de gereformeerden van Brussel vrij en veilig de preek zouden mogen gaan hooren, overal waar reeds vroeger, vóór den 23sten Augustus, gepredikt was. Het accoord, dat kort daarop tusschen de Edelen en de landvoogdes werd aangegaan, verzekerde in het algemeen aan alle protestanten in het geheele land dezelfde vrijheid. Desniettemin belette naderhand de magistraat van Brussel haar protestantsche burgers het uitgaan naar Vilvoorden, hoewel daar al vóór den 23sten Augustus was gepreekt. Mocht toen graaf Lodewijk weigeren om hen, die op zijn woord hadden gebouwd, te ondersteunen in hun vordering van hetgeen hun rechtmatig toekwam? Als man van eer was hij immers verplicht zijn invloed in hun voordeel aan te wenden, en bij de regeering van Brussel aan te dringen op de naleving der belofte, die hij zelf had overgebracht. Hij deed het, maar werd nu niet zonder schijn beticht van zich op te werpen als bemiddelaar tusschen de overheid en de onderdanen. De regeering wilde zich niet herinneren dat zij zelf in haar benauwdheid zijn bemiddeling had laten inroepen; zij wenschte dat hij thans, nu zij hem niet meer noodig had, zich stil hield en toezag hoe hetgeen hij had beloofd, door de overheid niet werd nagekomen. Hij meende dit niet te mogen, en hij deed het woord voor de verongelijkten. Dit is al wat hij misdeed, het eenige ongelijk waarvan hem de landvoogdes bij den prins van Oranje aanklaagt [2]).

„Non pas que je veulle mal juger de luy; mais puisque ces sectaires ont telle persuasion qu'ils prennent leur recours à luy contre les gouverneurs et magistrats, luy ne s'en doibt entremesler, mais les renvoyer à Sa Majesté ou à moy,

1) Archives, t. II, p. 311.
2) Archives, t. II, p. 318.

ausquels appartient d'oyr les plainctes des subjects de par deçà et leur faire droict et justice."

Dat de graaf de troebelen te Brussel zou hebben aangestookt, wordt hem in het minst niet verweten, en is ook in strijd met de waarheid. De onlusten bestonden, en de tusschenkomst van hem en zijn verbondenen is geschied op verzoek der regeering, ten einde uitspattingen te voorkomen. Aan Strada is het niet ten kwade te duiden dat hij, ten halve ingelicht, scheef heeft geoordeeld. Maar minder is het te verschoonen dat Dr. Nuyens verzuimd heeft zich op de hoogte der zaak te stellen, en dat hij niet slechts de dwaling van Strada herhaalt, maar zich zelfs veroorlooft nog verder dan deze af te wijken van de waarheid. Zie hier zijn voorstelling van het geval [1]):

„Nadat Margaretha van Parma toegegeven had, gedwongen door de vrees voor nog grooter geweldenarijen, onderzocht zij wie vooral het volk van Brussel aangezet hadden de predikatiën te vorderen, dat is met andere woorden, wie het tumult hadden uitgelokt, dat met de beeldstormerij in zulk nauw verband staat, ja één daarmede is. Zij vernam dat het waren Lodewijk van Nassau, Jan de Mol, heer van Oettingen, en Filips van der Meeren, twee edellieden in dienst van den prins van Oranje."

Hoe kan het handhaven van een recht, dat voortvloeide uit het accoord van den 23sten Augustus, één zijn met de beeldstormerij, die toen reeds was afgeloopen? Alleen de overhaasting, waarmede Dr. Nuyens zijn verweerschrift heeft opgesteld, kan eenigermate als verschooning voor zulk een onjuist voorstellen der gebeurtenissen in aanmerking komen.

Maar hooren wij wat Strada verder verhaalt. Hij deelt het gevoelen mede van sommigen, dat de beeldstormerij door de verbonden edelen te St. Truyen zou zijn beraamd, ten einde de landvoogdes schrik aan te jagen en te nopen tot inwilliging van hun request. Dit is, volgens den schrijver zelf, niet meer dan een meening, een vermoeden van sommigen, voornamelijk daarop gegrond, dat de beeldstormerij, op zoo veel plaatsen tegelijk begonnen en zoo straffeloos gepleegd, niet toevallig, niet zonder overleg en afspraak kon geschied zijn. Wij hebben ons met de waarschijnlijkheid of onwaarschijnlijkheid van deze gissing thans niet op te houden. Daartoe zullen wij later geschikter gelegenheid

---

1) Blz. 40.

vinden. Voor het oogenblik vragen wij alleen: wie waren het die dus meenden; wie zijn de personen die Strada op het oog heeft? kan hun gezag tot aanbeveling strekken van hun vermoeden?

Had Dr. Nuyens zich deze vraag gesteld en naar een antwoord omgezien, hij zou een zekere kantteekening niet voorbij gezien hebben, waarin Strada ons zelf de gewenschte inlichting geeft. Op den kant, juist bij de woorden: „de meening van hen die geloofden", vinden wij in de oorspronkelijke folio-editie aangeteekend: „*Martinus Delrius in Alterat. Belg.*, l. 1". Het is derhalve een vermoeden van dezen geschiedschrijver wat Strada meedeelt. Niet hij, maar Delrio is voor de juistheid er van aansprakelijk. Op het gezag van Strada te gelooven wat Delrio verzekert, is niet raadzaam. Willen wij weten of er reden bestaat om aan het vermoeden geloof te slaan, dan moeten wij onderzoeken of hij die het gezegd heeft, niet· of hij die het herhaalt, geloof verdient.

Een enkel woord over het weinig bekende boek van Delrio zal hier niet misplaatst wezen. Onder het anagram Rolandus Onatinus Miriteus heeft de auteur der beruchte *Disquisitiones Magicae*, de Jezuïet Martinus Antonius Delrio, in het Latijn een boek geschreven over de onlusten, die in Nederland sedert de komst van Don Juan tot aan diens dood zijn voorgevallen. De Latijnsche tekst is nooit uitgegeven; een uitgaaf naar een handschrift van de Bourgondische bibliotheek te Brussel wordt, als ik wel onderricht ben, op dit oogenblik voorbereid. Maar sedert 1601 bestaat een Spaansche vertaling er van in druk, onder den titel: *Comentarios de las Alteraciones de Flandes sucedidas despues de la llegada del Senor D. Juan de Austria hasta su muerte.* Zij is door Strada veel gebruikt en wordt geciteerd nu eens als *Delrii Turbae Belgii*, dan weêr, zooals hier, als *Alterationes Belgii.* Het boek is hoogst belangrijk — voor den tijd van Don Juan. De inleiding daarentegen, die over de voorafgaande onlusten handelt, en waaraan het citaat ontleend is, heeft niet de minste waarde. De schrijver was in 1566 nog maar een knaap van vijftien jaren en uitlandig bovendien. Hij schreef eerst vele jaren later, en vertelde toen, zonder eigen onderzoek, eenvoudig na wat hem over die vroegere gebeurtenissen ter oore was gekomen. Het bewijst dan ook niet voor het oordeel van Strada, dat hij hem over een voorval van het jaar 1566 als getuige laat optreden. Het zal mij niet moeilijk vallen deze uitspraak te wettigen. Ik behoef daartoe niet van mijn onderwerp af te dwalen; ik kan

het aantoonen in dezelfde plaats, die Strada citeert. Immers daar lezen wij [1]), dat „met algemeen goedvinden te St. Truyen werd besloten dat op één dag in geheel Nederland de beelden der heiligen verbroken en de kerken geplunderd zouden worden, en dat er uit Genève, Duitschland en Engeland predikanten zouden worden ontboden om aan het volk de vrijheid van geweten te leeren." Dit laatste is zoo absurd en zoo blijkbaar in strijd met de waarheid, dat het geen twijfel overlaat omtrent den oorsprong en het gehalte van het geheele bericht. Door een uitwendig gezag wordt het dus volstrekt niet aanbevolen. Wij zullen later zien of het op zich zelf waarschijnlijk is.

Maar aan al het voorgaande hecht ook de heer Nuyens slechts ondergeschikt belang. Het gewichtigste in zijn oog is het bericht van Strada omtrent den brief van Lodewijk van Nassau, die te Gent de beeldstormerij tot bedaren bracht. Die brief is naar zijn oordeel een bewijsstuk tegen graaf Lodewijk, dat „inderdaad verpletterend" mag heeten [2]).

Al dadelijk merken wij op, dat de verpletterende brief geen brief is van graaf Lodewijk alleen, maar van hem *en van nog zes anderen;* een toevallige leemte in een der uitgaven van Strada, of anders de haast, waarmêe de heer Nuyens dit allergewichtigste stuk zal hebben gelezen, heeft hem die opmerkelijke woorden: „a Ludovico *atque a sex aliis* epistola", doen voorbijzien. Het is dus een brief van de hoofden van het Compromis, door Lodewijk van Nassau in die qualiteit mede onderteekend. Het is verder geen brief aan die van Gent alleen gericht. Het opschrift luidt bij Strada: „ad ministros, ad consistoria et ad mercatores *Belgii*". Het is dus een circulaire, die uit den aard der zaak moeilijk geheim kon blijven. En wat behelsde nu die circulaire van de hoofden van het Compromis aan de hoofden der protestantsche gemeenten in Nederland? „Dat zij, aangezien de gereformeerde godsdienst nu genoegzaam verzekerd scheen, alle ongeregeldheden des volks moesten te keer gaan. Zij konden verzekerd wezen, dat voortaan niemand hen meer in hun godsdienst zou storen. Voorts moesten zij geloof schenken aan hetgeen de brenger dezes, Gilles le Clercq, van Doornik, wiens naam in cijfers was geschreven, hun zou zeggen" [3]). Volgt daar nu uit, dat de beeldenstorm op

1) P. 6.
2) Blz. 37.
3) Cf. Langeraad, Guy de Bray, blz. XL.

bevel of met voorweten van de briefschrijvers was begonnen? Is het ondenkbaar of zelfs maar eenigszins onwaarschijnlijk, dat de hoofden van het Compromis door deze circulaire een beweging zochten te stuiten, die zonder hun toedoen was ontstaan? Of moet het tegendeel worden afgeleid uit hetgeen Strada er bijvoegt, dat na het ontvangen van dien brief het oproer te Gent bedaard is? Vooreerst, het had er reeds drie dagen geduurd, en bijna nergens heeft het langer aangehouden. Bovendien, gesteld de brief alleen had het doen bedaren, het gemeen, vernemende dat thans zijn godsdienstvrijheid gewonnen scheen, had om die reden het schenden der kerken gestaakt: zou daaruit dan nog met eenigen schijn van reden kunnen afgeleid worden, dat de schrijvers van den brief ook de aanleggers van het oproer waren geweest?

En vragen wij verder: hoe kwamen de hoofden van het Compromis er toe om zulk een circulaire te schrijven? dan wordt ons de geheele zaak nog eenvoudiger en natuurlijker.

In den brief wordt gezegd dat thans de gereformeerde godsdienst genoegzaam beveiligd schijnt, dat men zich verzekerd kan houden van voortaan niet meer in zijn godsdienstoefening gestoord te zullen worden. Dit slaat duidelijk op het bedongene bij het accoord met de landvoogdes van den 23sten Augustus. Bij dat accoord nu hadden de hoofden van het Compromis de verplichting op zich genomen om, zooveel in hun vermogen was, de beroerten te stillen, de beeldstormers te helpen straffen, en hun crediet bij de protestanten te gebruiken om hen te doen berusten in hetgeen Zijn Majesteit in overleg met de Staten-Generaal vervolgens beschikken zou. Om die medewerking der Edelen te verwerven, had de landvoogdes vooral in het accoord toegestemd [1]). En aanstonds daarop waren zij in de weer om hun belofte te vervullen. De landvoogdes schrijft aan den koning, dat de verbondenen dadelijk hun invloed gebruikten om Brussel tegen de baldadigheid van het gemeen te vrijwaren, en dat zij zelfs naar de plaatsen in de buurt zonden „pour faire retirer ces voleurs et grassateurs". Met dezelfde bedoeling, om zich te kwijten van de verplichting hun door de landvoogdes opgelegd, en hun crediet te gebruiken tot stilling der beroerten, werd onder andere de circulaire door Lodewijk van Nassau en de overige hoofden van het verbond, voor zoo ver zij op dit oogenblik te Brussel aanwezig waren, geteekend en door Gilles le Clercq naar Gent overgebracht. De

1) Reiffenberg, p. 197.

strekking er van was geen andere dan om de onlusten te bedaren; zij vermaant het consistorie tot het tegengaan der onordelijkheden, op grond dat alle aanleiding er toe door het bedongen accoord vervallen is. Dat de gemeente van Gent buitendien nog iets weten moest, hetgeen men liever niet aan het papier toevertrouwde, bewijst de credentie ten behoeve van Gilles le Clercq, wiens naam zelfs in cijfers verborgen stond. Wat dit mag geweest zijn, blijft ons voorloopig verborgen, en is zelfs niet te gissen. Het kan iets misdadigs, het kan ook iets onschuldigs geweest zijn. Wij weten er niets van. Dat het betrekking had op de medeplichtigheid van Lodewijk van Nassau aan den beeldenstorm, kan, dunkt mij, niemand vermoeden, die voor zijn gissingen eenigen vasteren grond dan bloote achterdocht noodig acht.

Ziedaar nu dat gewichtige bewijsstuk, waarvan ons gezegd werd dat het den held van Heiligerlee verpletteren zou. Och of de Spaansche knechten op de Mookerheide met geen steviger wapenen hadden gestreden!

Maar wij hebben met Strada en den door hem meêgedeelden brief nog niet afgedaan. De vraag rijst bij ons op: hoe kwam Strada aan de kennis van dien brief, en, zoo hij hem in het archief van Parma heeft gevonden, hoe was de brief dan in handen der landvoogdes geraakt? Immers hij is, als Strada zich op dit punt niet vergist, aan de geadresseerden overhandigd, en kan derhalve niet onderschept zijn. Met zekerheid durf ik op deze vraag niet antwoorden, maar ik heb toch grond om een gissing te wagen. De landvoogdes heeft, nog geen vol jaar na den datum van den brief, al de geheime papieren van Gilles le Clercq in handen gekregen, op aanwijzing van een verrader, zekeren Gilles Joly [1]), die zich in het vertrouwen van Le Clercq had weten in te dringen. De vondst was van het allerhoogste belang; zij wordt door de landvoogdes in een brief aan den koning aldus beschreven [2]): „.... des escriptures appartenans à un nommé maistre Gilles le Clercq de Tournay, principal secrétaire du conte Loys, et directeur de tous ces troubles, trouvez en quelque lieu secret où il pensoit les avoir mis fort seurement: par où toute la source, conduycte et démenée de ces pratiques, troubles et esmotions sont descouvertes." Zoo al niet zeker, is het toch waarschijnlijk dat onze circulaire onder deze papieren

1) Langeraad, Guy de Bray, blz. LXXXV.
2) Corresp. de Phil. II, t. I, p. 557, noot 1.

gevonden zal zijn. Maar ter liefde van zulk een weinig beteekenende gissing heb ik hier de beschrijving van die ontdekte documenten niet aangehaald. Ik deed het om er iets van meer gewicht voor het vraagstuk, dat ons bezig houdt, uit af te leiden. Wij leeren er namelijk uit, dat de regeering te Brussel al de geheime papieren van dien Gilles le Clercq, den tusschenpersoon tusschen Lodewijk van Nassau en de gereformeerde consistoriën, onder de oogen heeft gehad. Gelukkig voor de geschiedenis had Le Clercq gewaand, dat zij volkomen veilig waren in hun schuilhoek; hij had niets verbrand of weggemaakt. Het geheele beleid der troebelen werd uit die papieren voor de regeering kenbaar. Welnu, uit dien rijken schat is aan Strada, die hem blijkt gekend te hebben, slechts één brief onder de oogen gekomen, dien hij compromittant vindt voor Lodewijk van Nassau, en dien brief — wij hebben hem ontleed en van alle kanten bezien, en wij zijn tot de slotsom gekomen dat hij niet het allerminste bewijst of aanwijst.

Maar, kan men mij tegenwerpen, al heeft Strada niet meer gezien, daaruit volgt niet dat er niet meer is geweest, dat de regeering niet meer heeft gevonden. Toegestemd. Maar ik maak mij sterk te bewijzen, dat ook de regeering noch in de papieren van Le Clercq, noch in andere bescheiden, noch in de bekentenissen of getuigenissen van andere personen, genoegzamen grond heeft gevonden om daarop een beschuldiging van medeplichtigheid aan den beeldenstorm tegen Lodewijk van Nassau te vestigen. Had hij zulk een bewijsgrond gehad, Alva zou niet verzuimd hebben in zijn indaging van den graaf daarvan te gewagen. Immers die indaging is eerst in Januari 1568 afgekondigd, nadat het onderzoek van den Raad van Beroerten ver genoeg gevorderd was, zooals de landvoogd zelf in een brief aan den koning bericht.

Maar, zegt Dr. Nuyens met verbazing, waarop durft gij u beroepen; de indaging bewijst niet voor, maar tegen den graaf; alleen uit edelmoedigheid heb ik haar ongebruikt gelaten [1]).

„Ik beroep mij niet op de indaging van Lodewijk van Nassau, waarin hem te laste gelegd wordt dat hij de rebellen (dat is, de beeldstormers) onder zijne bescherming genomen had. Ik doe dit niet, wijl wij niet in de gelegenheid zijn te hooren wat Lodewijk in zijn apologie op die beschuldiging geantwoord heeft."

---

1) Blz. 40, 41.

Ik antwoord: niet de indaging beschuldigt den graaf, maar gij met uw eigendunkelijke verklaring van rebellen door beeldstormers. In plaats van edelmoedig te wezen, zoudt gij onedel handelen, indien gij niet dwaaldet door overhaasting en misverstand.

Beschouwen wij met eigen oogen het gedeelte der indaging, dat door Dr. Nuyens bedoeld wordt [1]).

„.... Et passant oultre ledict conte Loys auroit depuis faict convocquer et assembler lesdictz conjurez à St. Tron, où entre aultres choses pernicieuses, qui y ont esté traictées, s'est mis en avant de prendre les armes et de lever en Allemagne quatre mille chevaulx et quarante enseignes de gens de pied pour nous faire teste, et de prendre, comme en effect ils ont prins, les subjectz rebelles en leur sauvegarde et protection, que est droict de Regale, et tous ceulx qui leur vouldront adhérer et assister de deniers et aultrement...."

Merk vooreerst op, dat niet Lodewijk van Nassau alleen, maar de hoofden van het Compromis te zamen beschuldigd worden van de rebellen in *hun* bescherming genomen te hebben. Ten andere, dat dit gezegd wordt geschied te zijn te St. Truyen, op de bijeenkomst van de verbonden edelen, die lang was afgeloopen, eer de beeldenstorm begon. De „subjectz rebelles", waarvan in de indaging wordt gesproken, kunnen dus met geen mogelijkheid de beeldenstormers zijn. Maar het feit, waarop de indaging doelt, is bekend genoeg, en, had de heer Nuyens tijd gehad om zijn herinnering even te ververschen, hij zou zich niet zoo droevig hebben vergist. Er wordt gedoeld op de „asseurance des Seigneurs députez" [2]), door Lodewijk van Nassau nevens een aantal andere edelen te St. Truyen geteekend, waarbij het volk verzekerd wordt, „que l'on ne luy fera aulcung tort ou violence pour le faict de la religion" etc. Dat deze acte en niets anders wordt bedoeld, blijkt uit het woord *sauvegarde*, en vooral uit hetgeen er wordt bijgevoegd, dat het verleenen van zulke bescherming een *droict de regale*, een souvereiniteitsrecht is, hetwelk zich dus de edelen, in strijd met 's konings majesteit, hadden aangematigd. Van eenig aandeel aan den beeldenstorm wordt noch hier, noch elders in de indaging, een woord gerept.

---

1) Te Water, Verbond der Edelen, dl. IV, blz. 244.

2) Archives, t. II, p. 161.

Het zij zoo, zegt Dr. Nuyens [1]): „ik behoef ook de getuigenis dier indaging niet; er zijn andere bewijzen." Maar ik antwoord: Wat gij behoeven moogt, is hier de vraag niet. De historie kan de indaging niet missen. De indaging is in deze quaestie een document van het hoogste gewicht. Zij toont aan, van welke misdaden de Raad van Beroerten, na gezet onderzoek der stukken, den ingedaagde verdacht hield; zij toont bij gevolg tevens aan, van welke misdaden hij hem, zij het dan ook bij gebrek aan bewijs, niet beschuldigde. Het feit, dat van medeplichtigheid aan den beeldenstorm in de indaging niet wordt gesproken, verzekert ons dus dat de Raad van Beroerten, nadat hij de papieren van Le Clercq en zooveel andere bescheiden en informatiën onderzocht had, geen reden vond om graaf Lodewijk van aandeel aan de beeldstormerij te betichten.

In het voorbijgaan wil ik hier nog meêdeelen dat de verloren gewaande Apologie van graaf Lodewijk, waarvan Dr. Nuyens spreekt, niet verloren is, maar berust in het Huisarchief van Z. M. onzen Koning. Ik heb ze nu twee jaren geleden in handen gehad, toen de heer Sypesteyn, helaas kort daarop overleden, de goedheid had mij de schatten, die daar nog ongebeurd en als verholen liggen, te toonen [2]).

Wij hebben thans de stevigste bewijsgronden, waarop Dr. Nuyens bouwt, beproefd. Wij gaan over tot de andere, die hij zelf minder stevig acht.

Vooreerst komt Hopper hier in aanmerking. Deze toch zegt in zijn *Recueil des Troubles* [3]), aan het eind van zijn hoofdstuk over den beeldenstorm:

> „Sy ce chapitre semble aulcunement confusement couché par escript, l'on doibt penser que les choses n'estoient pas moins confuses en ce temps, les quelles furent perpetrées quasi toutes en l'espace de six ou sept jours, selon le temps (comme en courroit la fame) que le comte Louys avoit déterminé."

Gelukkig dat Hopper hier tusschen haakjes zijn bron heeft aangeduid: „comme en courroit la fame." Want, zegt Dr. Nuyens [4]),

1) Blz. 41.
2) Sedert uitgegeven door Blok in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. 1885, blz. 154 vlg.
3) Hoynck van Papendrecht, Anal. Belg., t. II, 2, p. 99.
4) Blz. 19.

„had hij dat voorbehoud niet gemaakt, ik had op zijn gezag vertrouwen genoeg gesteld om Lodewijk te veroordeelen. Immers Hopper was iemand die door zijn ambt op de hoogte kon, ja moest wezen van hetgeen geschiedde," enz.

Welk een kritiek! Omdat Hopper secretaris was voor de Nederlandsche aangelegenheden aan het hof te Madrid, moet hij geweten hebben, wat zelfs de regeering, blijkens haar stilzwijgen over de zaak in haar indaging, niet geweten heeft. Er behoeft niet gelet te worden op de innerlijke waarde van het bericht. Er wordt niet eens gevraagd, wat Hopper eigenlijk bedoelt: òf eenvoudig dat de duur der beeldstormerij door Lodewijk van Nassau bepaald was, hetgeen hij uitdrukkelijk zegt [1]), òf wel dat de beeldenstorm in alle bijzonderheden door den graaf beraamd en bevolen was. Er wordt ook niet gevraagd, om wat reden een zaak van zoo groot gewicht zoo maar ter loops en zonder nadruk en zonder verdere gevolgtrekking wordt meêgedeeld. Neen, Hopper kan en moet het weten: dat is al de kritiek die te pas komt. Gelukkig, nog eens, dat Hopper gezegd heeft, wat overigens genoeg uit alles kon blijken, dat hij hier slechts een los gerucht vermeldt. Anders zou op zijn gezag Lodewijk van Nassau niet slechts als medeplichtige, maar zelfs als ontwerper en aanlegger van den beeldenstorm bij Dr. Nuyens te boek staan.

Wat het *Recueil* van Hopper zelf betreft, het beantwoordt geenszins aan de beschrijving, die Dr. Nuyens er van geeft [2]).

„Het *Recueil* van Hopper (zegt hij) is niet, gelijk het werk van Wesenbeecke en nog veel minder als de Apologie der Protestanten of de Apologie van Willem van Oranje, geschreven als gelegenheidsgeschrift, als verweerschrift."

Hij had zich niet ongelukkiger kunnen uitlaten. Hopper heeft geschreven te midden der onlusten, nog vóór Maart 1567, en met het doel om koning Philips te behagen [3]); hij heeft, zoodra hij het opstel voltooid had, het aan Zijn Majesteit te lezen gegeven, en is door dezen voor de genomene moeite op het vriendelijkst bedankt [4]). Zoo zeer behaagde het verhaal Z. M., dat op zijn bevel een afschrift aan den hertog van Alva, toen

1) Dr. Nuyens vertaalt hier onjuist.
2) Blz. 20.
3) Een ander soortgelijk schrijven van Hopperus bij Gachard, Corresp. de Guillaume le Taciturne, t. VI, p. 284.
4) Epistolae Hopperi ad Viglium, ed. De Ram, p. 114, 115, 120.

deze naar Nederland vertrok, tot zijn inlichting is meêgegeven [1]). Het behoeft om die reden nauwelijks gezegd, dat het opstel oorspronkelijk in het Spaansch was geschreven; wat wij bezitten is slechts een vertaling, door D'Ennetières, secretaris van Hopper, gemaakt. De heer Nuyens kan deze en meer andere, nog altijd onopgemerkt gebleven, bijzonderheden vinden in de briefwisseling tusschen Viglius en Hopperus. Hij zal dan tevens bespeuren, dat Viglius [2]) en ook Granvelle [3]) op het werk van hun vriend vooral aanmerkten, dat het te vroeg ondernomen was, eer men nog de drijfveeren der bewerkers van den opstand genoegzaam had leeren kennen. Inderdaad, wie over de onlusten van 1566 schrijft, zonder kennis van hetgeen door de later ingestelde informatiën en door de nasporingen van den Raad van Beroerten aan het licht is gekomen, verdient over de oorzaken van den opstand en de schuld der verdachten niet geraadpleegd te worden.

In het algemeen heb ik groot bezwaar om, zooals Dr. Nuyens doet, de schrijvers in groepen van geloofwaardige en ongeloofwaardige tegen elkander over te stellen; aan sommigen bijna onvoorwaardelijk gezag toe te kennen, en aan anderen, omdat zij zich en hun zaak verweren, bijna alle geloof te ontzeggen. De kritiek behoort niet te blijven staan aan den ingang der geschriften, zij moet den inhoud, elke mededeeling op zich zelf beproeven, haar bron nasporen, haar inwendige waarschijnlijkheid aan van elders met zekerheid bekende feiten trachten te toetsen. In die apologieën en gelegenheidsgeschriften der protestanten, waarover de heer Nuyens zoo ongunstig oordeelt, staat een schat van berichten, van getuigen en dikwerf van de bedrijvers zelf der gebeurtenissen afkomstig, die niet minder geloofwaardig zijn, omdat zij tot verontschuldiging van dezen of genen worden vermeld. Hetzelfde geldt van de gelegenheidsgeschriften van Roomsch- of Spaanschgezinden. Ik weiger dan ook aan Hopper's *Recueil* geen geloof, omdat het geschreven is met het oog op koning Philips' welbehagen; ik beoordeel het niet *en bloc*, maar elk bericht afzonderlijk, en ik erken dat er veel wetenswaardigs en geloofwaardigs in te lezen staat, nevens enkele uitlatingen die niet meer waarde hebben dan het gerucht van de straat.

---

1) Uit de Notulen van den Raad van Beroerten (in het bezit van wijlen prins Alexander der Nederlanden) blijkt dat het Recueil van Hopperus daar is voorgelezen om de leden op de hoogte der zaken te brengen (vgl. Fruin in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., 1892, blz. 118).

2) Anal. Belg., t. I, p. 419.

3) Epist. Hopp. ad Vigl., p. 148.

Na Hopper volgt, onder de getuigen door Dr. Nuyens geciteerd, Viglius van Aytta, een man, die, als men alleen op zijn ambt let, niet minder geloof verdient dan Hopper. In zijn Latijnsche autobiographie [1]) schrijft hij het volgende — ik neem ook hier de vertaling van Dr. Nuyens over [2]):

„Te St. Truyen beraadslaagden de saâmgezworenen, eerstens om de noodige gelden voor de kosten van den oorlog bijeen te garen, vervolgens om door het een of ander buitengewone middel het volk met zich mede te slepen en den katholieken vrees aan te jagen. Dit middel nu was, dat zij door samengeraapt volk de kerken en kloosters zouden vernielen wat dan ook gedurende de maanden Augustus en September met groote onbeschaamdheid en stoutheid is geschied."

Van Lodewijk van Nassau in het bijzonder wordt hier niet gesproken. Hij behoorde echter tot de saâmgezworenen te St. Truyen, en is dus niet voor onschuldig te houden als hun schuld bewezen is. Maar ik vraag, gelijkt deze uitlating, die geheel overeenkomt met hetgeen wij van Delrio hebben vernomen, niet meer op een los vermoeden, dan op een uitspraak, ten gevolge van een behoorlijk onderzoek? Wie de levensbeschrijving van Viglius in haar geheel wil lezen, zal erkennen, dat hij de daadzaken, waarin hij zelf niet rechtstreeks betrokken was, doorgaans losweg en verre van nauwkeurig beschrijft. Daarom mag men aan zijn uitlatingen geen groote waarde hechten. Dr. Nuyens gevoelt en erkent dit ook. Hij zegt [3]): „De getuigenis van Viglius is zoo maar niet op eens onvoorwaardelijk ter zijde te schuiven." Verre van mij dat ik ze ook onbedacht en zonder gewichtige redenen ter zijde schuiven zou. Maar nu ik ze aandachtig onderzocht en overwogen heb, verwerp ik ze toch onvoorwaardelijk, en wel om deze reden. Wat Viglius zegt, is werkelijk het gevoelen van zeer veel koningsgezinden in Nederland en in Spanje geweest, maar slechts zoolang de gebeurtenissen nog niet onderzocht waren. Wilt ge een bewijs? Ik zal er een geven, dat meer beteekent dan het zeggen van Viglius. In de vergadering van den Spaanschen regeeringsraad, in de residentie van Philips in het Bosch van Segovië in October 1566 gehouden, werd onbewimpeld uitgesproken, dat er drieërlei soort van schuldigen aan den beeldenstorm waren: het gemeen,

1) Anal. Belg., t. I, p. 47.
2) Blz. 30.
3) Blz. 31.

dat het werk had gedaan, de gegoede protestanten, die het hadden betaald, en de verbondene edelen, die er bevel toe hadden gegeven. Het is dezelfde Hopper [1]), wiens gezag wij hebben gewraakt, waar het een zaak gold die hij slechts van hooren zeggen kende, op wiens woord wij dit thans met vertrouwen aannemen, nu het een beraadslaging betreft die hij wellicht zelf heeft bijgewoond. De regeering van Madrid derhalve, die tot haar inlichting alles had wat de regeering van Brussel gewichtig genoeg had geoordeeld om over te schrijven, geloofde aan de medeplichtigheid van de edelen en van de consistoriën aan den beeldenstorm, en meende dat het plan er toe te St. Truyen ontworpen was. Maar zij geloofde het toen de zaak nog niet behoorlijk onderzocht was. Na de later gehoudene informatiën in loco, en na het onderzoek door den Raad van Beroerten ingesteld, is het vermoeden opgegeven. In al de vonnissen en indagingen van edelen, die in het bestuur van het Compromis te St. Truyen gezeten hebben, wordt wel gesproken van andere misdadige plannen en besluiten, die daar genomen zouden zijn, maar niet van het plan om een beeldenstorm aan te richten. Dit zwijgen, na de vroegere achterdocht, is veelbeteekenend; het beteekent zoo al geen vrijspraak, ten minste vrijstelling bij gebrek aan bewijs. Om deze reden verwerp ik de getuigenis van Viglius en zooveel anderen als later nog herhalen wat reeds door de rechters ter zijde was gesteld.

Veel beter dan eenig geschiedschrijver, hoe goed onderricht hij wezen mag, verhaalt de landvoogdes zelf, in haar brief aan den koning van 29 Augustus (door Reiffenberg uitgegeven), wat haar gedurende den beeldenstorm is wedervaren, en in welk opzicht zij reden heeft te vermoeden dat die baldadigheid door aanzienlijke personen was aangelegd. De heer Nuyens beroept zich dan ook op dezen brief, dien Strada gekend en gebruikt heeft, en toont door vergelijking aan, hoe nauwkeurig die schrijver is in hetgeen hij er uit meêdeelt. Maar bovendien heeft hij in dien brief nog het een en ander gelezen, wat Strada niet vermeldt: bij voorbeeld een bijzonderheid, die wel geschikt is om jegens de hoofden van het Compromis de ernstigste achterdocht te wekken [2]).

„Het adelverbond, of liever de hoofden daarvan (dus in de eerste plaats Lodewijk van Nassau), boden de landvoogdes

1) Recueil, p. 105.
2) Blz. 39.

aan den beeldenstorm te keeren, mits zij toegave (en de predicatiën veroorloofde)."

Indien immers de verbondenen zich in staat gevoelden den beeldenstorm te keeren, en dit onder zekere voorwaarden zelfs beloofden, moeten zij met het gemeen, dat er meê doende was, wel in een zeer verdachte betrekking hebben gestaan. Doch, wat zal ik zeggen, ik heb den bewusten brief gelezen en herlezen, zonder de plaats te vinden, die Dr. Nuyens kan bedoelen. Wel lees ik dat, toen van verschillende kanten beeldstormers naar Brussel in aantocht waren, de verbondenen hebben aangeboden tegen deze benden op te trekken [1]: „à pourvoir à toutes lesquelles choses cesdicts confédérez se offroient se mectre en chemin et aller au devant ces trouppes dispersées çà et là;" maar het verschil tusschen de beteekenis dezer woorden en hetgeen Dr. Nuyens zegt, is zoo groot, dat ik niet durf beweren, dat hij niet een andere plaats op het oog heeft gehad, die dan, ik begrijp niet hoe, aan mijn aandacht zou ontgaan zijn. Immers er er is in de door mij aangehaalde woorden geen sprake van een aanbod der edelen om den beeldenstorm te keeren, maar alleen van een aanbod om eenige benden beeldenstormers te keer te gaan; en, let wel! dit aanbod is niet voorwaardelijk, mits de landvoogdes eerst het verzoekschrift inwillige, maar onvoorwaardelijk. En dat wij hier niet aan een schrijffout van Margaretha of aan een onduidelijke uitdrukking in haar brief te denken hebben, bewijst het verhaal der gebeurtenissen, hetwelk Lodewijk van Nassau zelf aan de landvoogdes heeft ingediend bij gelegenheid van het geschil over de vrije predicatie te Vilvoorden, waarvan wij hierboven hebben gehandeld. Daar toch [2]) herinnert de graaf dat hij en zijn vrienden, toen men te Brussel voor beeldstormerij vreesde, aangeboden hebben: „d'emploier nos propres vies pour obvier et empêcher telles méchancetés et insolences, et que ne restoit, sinon que les dits Seigneurs nous déclarassent par quelle voye nous pourrions faire quelque bon service, que de nostre part nous estions plus que prests à l'exécuter." Indien graaf Lodewijk en zijn vrienden hun hulp zoo onvoorwaardelijk hebben aangeboden, moeten zij zich wel onschuldig hebben gevoeld aan de baldadigheid van het gemeen. Ook hield hen de landvoogdes van geen medeplichtigheid verdacht. Wat zij vermoedde, geeft zij

1) Reiffenberg, p. 195.
2) Archives, t. II, p. 374.

duidelijk genoeg in een ander gedeelte van haar brief te kennen. Daar betoogt zij den koning, dat het onvermijdelijk is, de edelen te bevredigen [1]), „sur lesquels vraysemblablement ces populaires sont confiez et appuyez, mesme liguez, comme Sa Majesté a ésté advertie." Een samenhang, zoo al niet een stellig verbond tusschen de volkspartij, waarvan de beeldstormers de heffe waren, en de heeren van het Compromis achtte zij waarschijnlijk. Verder ging haar argwaan niet. En waarop deze berustte, leert zij ons door haar verwijzing: „comme Sa Majesté a ésté advertie." Zij had namelijk in haar brief van 9 Augustus den koning geschreven [2]) over een ontdekking, die beter dan iets wat haar tot nog toe ter oore was gekomen, de verstandhouding bewees tusschen het kettersche volk en de edelen van het Compromis, wier hoofden haar juist het verzoekschrift, dat te St. Truyen was ontworpen, hadden aangeboden. Een bode, te paard uit Doornik gekomen, had brieven overgebracht voor Lodewijk van Nassau en diens secretaris. De brief aan den secretaris was door den kastelein van den Eenhoorn, bij wien de bode zijn intrek genomen had, geopend en aan de politie in handen gesteld; hij was van den volgenden inhoud [3]):

„Monsieur le secrétaire!

Il vous plaira adsister ce porteur affin d'estre despeché de M. le Comte Louis de Nassau, pour ce que son retour est hasté, vous priant de me faire sçavoir des nouvelles de par delà, sur la dernière requeste, par ce porteur; aultrement ne pourray exécuter ma charge.

De Tournay, le 5 d'aout 1566. Gilles le Clercq."

Uit dezen brief besloot de landvoogdes met reden, dat er tusschen de edelen en „le peuple sectaire" verstandhouding plaats had. Wat men er meer uit zou kunnen opmaken, verklaar ik niet te begrijpen. Er uit af te leiden dat Le Clercq in last had om te Doornik met de gereformeerden te handelen over een door de edelen beraamden beeldenstorm, is wat al te lichtgeloovig. Vooraf zou ten minste bewezen moeten zijn, dat de consistoriën

1) Reiffenberg, p. 192.
2) Ibid., p. 146.
3) Ibid., p. 148.

en rijke gereformeerden den beeldenstorm werkelijk hebben bedreven. Burgundius [1]), die dezen brief ook gekend heeft, anders een waarheidlievend en geen onkritisch schrijver, laat zich door zijn achterdocht zoo zeer misleiden, dat hij de woorden „aultrement ne pourray exécuter ma charge", vertaalt „anders zouden zij met kracht uitvoeren wat de edelen beschikt hadden" (alioquin quae destinassent strenue effecturos); en uit de dus opgevatte woorden besluit hij dan met vertrouwen, dat de beeldenstorm op ingeven der edelen (ex conjuratorum instinctu) geschied zal zijn. Dr. Nuyens vertaalt nauwkeuriger, maar oordeelt even lichtvaardig. Volgens hem [2]) wordt door dit briefje „in geen geringe mate het vermoeden bevestigd, dat de opperhoofden van de partij der Geuzen den beeldenstorm hebben begunstigd, opdat zij te eerder van de landvoogdes de inwilliging op hun verzoekschrift zouden krijgen." Ja, hij gaat nog verder en zegt [3]): „ik aarzel niet te verklaren dat honderde veroordeelingen door ernstige rechters zijn uitgesproken op geen bezwarender bewijzen dan dergelijken brief." Wel mogelijk; het hangt er maar van af, wat men onder ernstige rechters verstaat.

Ten laatste brengt Dr. Nuyens een „allermerkwaardigsten" brief te berde [4]), die in de *Archives de la Maison d'Orange Nassau* staat afgedrukt [5]), een brief door Charles d'Utenhove den 19den September aan Lodewijk van Nassau geschreven. Ik zal het lange stuk hier niet overdrukken. Ik zal alleen met de eigen woorden van Dr. Nuyens mededeelen, wat volgens dezen er uit blijkt:

> „Uit dezen brief van een der doldriftigste kalvinisten van Gent, die de beeldstormers beschouwt als vervolgden, welke ter nauwernood den moorddadigen klauw van de roofvogels (de overheid) kunnen ontsnappen, blijkt dat hij en de zijnen op de bescherming van Lodewijk van Nassau bouwden. De schrijver zelf was een der menigvuldige agenten van het hoofd des Adelverbonds."

Welnu, wat kan dit bewijzen voor uw stelling, dat Lodewijk van Nassau medeplichtig, zoo al niet de aanlegger van den beeldenstorm is geweest? De heer Groen van Prinsterer heeft, in

1) P. 290.
2) Blz. 32.
3) Blz. 32, 33.
4) Blz. 41.
5) T. II, p. 295 suiv.

een aanteekening op dezen brief [1]), zelf gewezen op hetgeen Burgundius meldt van de tusschenkomst van Lodewijk van Nassau bij Egmont ten behoeve der streng vervolgde beeldstormers, en gezegd: „il n'est pas invraisemblable que le comte Louis aura intercédé pour ces malheureux", zonder natuurlijk te denken, dat hij daarmeê den broeder van Willem van Oranje medeplichtig stelde aan den beeldenstorm. Zoo al degenen die het verbreken der beelden wel afkeurden als een overtreding der wet, een stoornis der orde, maar niet als een vergrijp jegens den godsdienst of een schennis der goddelijke majesteit, en die daarom het ombrengen van zulke misdadigers, als hadden zij heiligschennis gepleegd, verfoeiden en door hun tusschenkomst zochten te verhinderen, — zoo al dezulken voor medeplichtig aan beeldstormerij gehouden moeten worden, ja, dan is Lodewijk van Nassau niet vrij te pleiten, zoo min als honderdduizenden zijner tijdgenooten. Maar dan moet eerst aan het woord medeplichtig een andere beteekenis dan de tot nog toe gebruikelijke worden toegekend.

Wij hebben ons onderzoek ten einde gebracht. Want wij hebben ons niet te begeven in hetgeen de heer Nuyens buiten zijn eigenlijk onderwerp behandelt. Wat hij betoogt aangaande de vertrouwelijkheid tusschen Lodewijk van Nassau en zijn Calvinistische medeleden van het Compromis, en over de onderhandeling te St. Truyen tusschen de Calvinistische consistoriën en de hoofden van het adelsverbond, was reeds bekend en erkend, maar pleit niet in het minst voor zijn stelling. Evenmin pleit daarvoor de geleidelijke ontwikkeling der revolutie van 1566, waarvan de openbare preek, de gewapende opkomst ter preek en de beeldenstorm slechts verschillende phasen zijn. Ook dit wordt niet ontkend, maar het bewijst niet het minste voor de medeplichtigheid van Lodewijk van Nassau aan den beeldenstorm, wat alleen bewezen moet worden. Wij laten dit dus alles ter zijde. Alleen de gronden, waarop het vonnis berust, door hem over graaf Lodewijk uitgesproken, dienden overwogen, en wij hebben ze dan ook een voor een beproefd. En wat is de slotsom van ons onderzoek? Het schijnt bewezen dat de graaf, na het accoord met de landvoogdes, de gereformeerden van Brussel gesteund heeft in het handhaven van het recht, dat zij daarbij verworven hadden, om te Vilvoorden de preek te gaan hooren; dat hij verder zijn invloed heeft gebruikt

1) P. 297.

om sommige beeldstormers van de zware straf, die hen bedreigde en die hij niet geëvenredigd achtte aan hun misdrijf, te verlossen. Van medeplichtigheid aan den beeldenstorm is niets gebleken; alleen een los gerucht, door een paar schrijvers te boek gesteld, beschuldigt de hoofden van het Compromis en dus ook hem daarvan; daarentegen zwijgt de indaging, waaraan een zeker niet verschoonend onderzoek vooraf was gegaan, van die beschuldiging geheel.

Nemen wij nu, na het onderzoek der feiten, de brieven ter hand, waarin Lodewijk zich jegens zijn broeder over den beeldenstorm uitlaat, dan vinden wij tusschen woord en daad niet de minste tegenstrijdigheid. De graaf is afkeerig van geweld, en zou verlangen dat de bevolking zich de hulp der Duitsche protestanten waardig betoonde door de gematigdheid van haar geloof en van haar gedrag. Maar hij ziet niet voorbij, dat de vervolging en de vrees voor de inquisitie de menigte tot verbijstering en uitspatting moeten aandrijven. Om kort te gaan, als wij uit de brieven de gezindheid van den graaf hebben leeren kennen, stellen wij ons zelf voor, dat hij gehandeld zal hebben, zoo als ons onderzoek geleerd heeft dat hij werkelijk heeft gehandeld.

Ik zou het hierbij kunnen laten. De stelling, die door den heer Groen uitgekozen en door den heer Nuyens aangenomen is als voorbeeld, waarnaar de ultramontaansche kritiek beoordeeld en gewaardeerd zou worden, omvat niet meer dan wij hebben behandeld. Maar ik wil nog verder gaan en de beide andere stellingen van den heer Nuyens, die met deze derde een geheel vormen, evenzeer ter sprake en ter toetse brengen. Zij luiden als volgt [1]):

> „1°. de beeldstormerij is geen onvoorbereide, woeste uitval der volksdriften geweest, maar ten gevolge van een beraamd plan geschied;
>
> 2°. de kalvinistische predikanten en konsistoriën zijn er aanleggers van geweest, in overeenstemming met de hervormde leden des adelverbonds."

Bij de overweging van deze stellingen zal ik thans niet langer den gang van het betoog des stellers volgen, maar den weg inslaan, dien, mijns inziens, voor zulk een onderzoek de kritiek en de logica aanwijzen.

---

1) Blz. 16.

Ik begin dus niet met rond te hooren bij geschiedschrijvers van vroeger en later tijd, en hun af te vragen wat zij van de zaak weten of gelooven. Ik begin met mij de gebeurtenissen voor te stellen, zooals zij zich volgens de onderstelling van Dr. Nuyens noodzakelijk moeten hebben toegedragen.

Indien werkelijk de beeldenstorm beraamd en afgesproken is tusschen de predikanten en consistoriën en de protestantsche edelen van het Compromis, hoeveel personen zullen dan wel vooraf in het geheim betrokken zijn geweest?

Stellen wij, zooals het vroeger aangehaalde gerucht het wil, dat te St. Truyen het plan is vastgesteld, niet in de groote vergadering, maar door het hoofdbestuur. Dit bestond toch uit niet minder dan twaalf leden. Op minstens twintig aanzienlijke plaatsen moeten vervolgens de predikanten en de consistoriën in de zaak betrokken zijn geworden; stel elk consistorie slechts op vier leden, dat is, met den predikant er bij, voor twintig plaatsen honderd personen. Dezen moeten nu op hun beurt eenige ijveraars, stel in iedere plaats slechts tien, met de hoofdtrekken van het plan bekend hebben gemaakt. Is het denkbaar dat een complot, met zoo veel lieden van allerlei stand aangegaan, geheim heeft kunnen blijven? Is het denkbaar dat niet één van die velen, verontwaardigd over het geweld dat men voorhad, de bedreigden gewaarschuwd hebben zou?

Maar gaan wij verder. Het plan is ten uitvoer gelegd. De tijd van reactie breekt aan; de regeering herneemt haar overwicht. Zij gaat aan het opsporen der schuldigen. Naar iedere stad worden commissarissen ter informatie afgevaardigd. Dezen stellen een allernauwkeurigst onderzoek in. Als een voorbeeld van hun ijver kan de uitgegeven informatie van 's Hertogenbosch dienen, die in het compres gedrukte groot octavo-boek van den heer Cuypers van Velthoven niet minder dan 200 bladzijden beslaat. Vervolgens wordt een Raad van Beroerten ingesteld, die honderden van beeldstormers, daaronder predikanten en leden van de consistoriën, gevangen neemt en ten scherpste ondervraagt. Is het mogelijk dat desniettemin het beraamde plan even geheim zou gebleven zijn? En toch, niet één der hoofden van de gereformeerden is van schuld overtuigd. Niemand hunner heeft zeker meer aanleiding gegeven tot argwaan dan Marnix van St. Aldegonde. Hij heeft zelfs een geschrift opgesteld en, zoo niet uitgegeven, toch voor de uitgaaf gereed gemaakt, waarin hij het eigendunkelijk verbreken der afgodsbeelden door onderdanen wettigt. Doch dat hij

tot den beeldenstorm zou hebben aangespoord of medegewerkt, ontkende hij uitdrukkelijk, en is ook bij het gehouden onderzoek van den Raad van Beroerten niet gebleken. Integendeel, in zijn vonnis wordt hem veel, maar juist dit eene niet, te laste gelegd [1]):

„Philippe de Marnicx, esté ung des principaulx entre lesdicts sectaires et comme tel se treuvé avecq plussieurs aultres ses complices vers ledict magistrat (de Breda), y soustenu le faict dudict briz d'imaiges et qu'il se debvoit continuer et achever...."

Na Aldegonde valt de argwaan het eerst op zijn broeder, den heer van Toulouse [2]), op Nicolas de Hames [3]) en op Gilles le Clercq [4]), allen ijverige Calvinisten, wier omgang met Lodewijk van Nassau aan Dr. Nuyens reeds grond geeft om dezen voor medeplichtig aan den beeldenstorm te houden. En toch, geen hunner wordt in zijn vonnis beschuldigd van eenig aandeel aan dien moedwil van het gemeen.

Mij dunkt, een gezonde kritiek moet zich in de eerste plaats met deze en soortgelijke feiten bezighouden, en niet beginnen met wat deze of gene auteur meent te weten. Indien het den Raad van Beroerten niet is gelukt de hoofden der gereformeerden van schuld te overtuigen, welke waarde mogen wij dan hechten aan hetgeen Delrio en Hopper en Viglius gelooven?

En het argument, door mij gebruikt, is niet nieuw. De apologie der protestanten, die waarschijnlijk door Marnix zelf is opgesteld, heeft het reeds in 1568, terwijl de terechtstelling der beeldstormers aan den gang was, in al zijn kracht aangedrongen [5]).

„.... Car d'en vouloir charger les Ministres, Anciens ou Consistoires des Eglises ou assemblées de ceux de la religion, ce sera fait par trop inpudemment, attendu que l'on n'a jamais seu tirer ceste confession de ceux qui pour ce faict furent depuis executés à mort, quelques gehennes ou tourmens qu'on leur eut fait."

Nooit is op deze tegenwerping geantwoord. Ik voor mij acht hiermeê de quaestie reeds zoo goed als uitgemaakt. Maar er is nog meer. Allen, die beschuldigd worden, hebben zonder onder-

1) Bakhuizen van den Brink, Het Huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen, blz. 153.
2) Quinet, Marnix van St. Aldegonde (vert. van Vloten), blz. 141.
3) Borgnet, De Nederlanden onder Philips II (vert. Van Vloten), blz. 275.
4) Mémoires de Pasquier de la Barre, t. I, p. 240.
5) Le Petit, p. 155; Marnix (ed. Van Toorenenbergen), dl. I, blz. 98.

scheid de beschuldiging van zich afgeworpen. En nooit heeft de een den ander later verweten, dat hij wel schuldig was en dat hij den beeldenstorm had helpen beramen: nooit, ook niet nadat onder de protestanten zoo velerlei tweespalt ontstaan was.

De heer Nuyens evenwel hecht aan de ontkentenis der protestanten niet de minste waarde; hij zegt [1]):

> „Het is al dadelijk de taktiek geweest de beeldstormerij te doen voorkomen als een spontane volksbeweging tegen de Spaansche inquisitie, uitgelokt door den Spaanschen bloeddorst.
>
> De Duitsche vorsten lieten zich dat zoo voorspiegelen, geloofden daaraan, berustten in het *fait accompli*, maar bleven steeds tegen het kalvinisme ijveren: redenen genoeg voor de raddraaiers in de Nederlanden om tamelijk anti-kalvinistisch te spreken en te schrijven."

Het is waar, het is de taktiek geweest om de beeldstormerij als een niet vooruit beraamde uitbarsting van volkshaat te doen voorkomen. Maar is het niet de taktiek van ieder onschuldig beschuldigde, om zijn zaak te doen voorkomen zooals zij gebeurd is? Het stelsel van Dr. Nuyens, als het consequent werd toegepast, zou aan iedere betuiging van elken beschuldigde alle geloof doen weigeren.

Maar wij willen zijn tegenwerping eens laten gelden. De Duitsche vorsten verfoeiden de beeldstormerij en het oproerige Calvinisme. De groote heeren dus, die op de hulp dier vorsten hoopten, dienden zich wel anti-Calvinistisch voor te doen, en hun medeplichtigheid aan den beeldenstorm te ontkennen. Hun betuigingen hebben daarom volstrekt geen waarde.

Maar wat zullen wij zeggen van de betuiging van heftige Calvinisten, die de Luthersche teërgevoeligheid opzettelijk en baldadig kwetsten? om welke reden hebben zij hun daden geloochend? De heer Nuyens erkent [2]), dat „de mannen van de Synode niet genegen waren hun godsdienstige overtuiging op te offeren aan de politiek; dat zij geloofden wat zij beleden en bereid waren daaraan alles op te offeren." Welnu, wat reden hebt gij dan om aan hun stellige verzekering niet te gelooven?

Een der heftigste, brutaalste Calvinisten was Herman Moded. Hij was tijdens den beeldenstorm predikant te Antwerpen, lid van datzelfde consistorie, waarvan Dr. Nuyens in zijn *Geschiedenis*

1) Blz. 50.
2) Blz. 23.

beweert [1]), „dat het de veer was, welke de raderwerken van de geheele beweging deed werken, het middenpunt van waar alles uitging." Zoo één predikant, één consistorie-lid aan het beramen van den beeldenstorm deel zal hebben gehad, moet dus Moded het zijn. Hij schreef een apologie van zijn gedrag in Januari 1567 [2]), terwijl de Calvinisten naar de wapenen grepen en hun zaak nog volstrekt niet wanhopig stond. De toon van zijn boekje is, zoo als de man zelf, uittartend. Over de beelden en kerktooi laat hij zich alleroneerbiedigst uit [3]). Hij erkent, dat hij den graaf van Culemborg tot het zuiveren der kerk van Weerden heeft aangespoord, en dat hij zelf, na verkregen bevel van den graaf, het werk der vernieling heeft aangericht. Hij beroemt er zich op en voegt er spottende bij [4]): „Och oft God gave dat op alsulcken voet ende maniere ick mochte Mevrouwe de Gouvernante, de Princen ende Heeren van der Ordene in gelijcken affairen dienstich wesen!" Maar van het beramen van den beeldenstorm wil hij niet hooren:

> „Ick betuyghe voor God ende alle menschen op aerden, dat ick noch oock de geheele Consistorie van dezer saecke, als dit t' Antwerpen is geschiet ende aenghevangen, niet meer wetenschap en hebbe gehadt als van de ure mijns doots [5])."

Het is niet te ontkennen, dat deze verklaring duidelijk en stellig is. Verbeeld u, dat zij is afgelegd terwijl een honderdtal geloofsgenooten, bij wie de predikant natuurlijk voor geen onbeschaamden leugenaar wil doorgaan, weten dat die getuigenis „voor God ende alle menschen" in strijd is met de waarheid!

Hooren wij nu verder de betuiging van een geheel ander man, onder geheel andere omstandigheden afgelegd. Franciscus Junius (François du Jon) was een rechtschapen en gematigd man, die in 1566 een der leden van de Synode, en haar vertegenwoordiger, nevens La Grange, bij de edelen te St. Truyen geweest is. Als de beeldenstorm naar een vooraf beraamd plan is geschied, heeft hij in de eerste plaats dit geweten. Welnu, aan het eind

1) Dl. I, 2, blz. 143.

2) Blijkens de dagteekening der opdracht van het zeer zeldzaam, in 1567 uitgegeven boekje (opnieuw uitgegeven door Dr. Brutel de la Rivière, als bijlage tot zijne dissertatie over Moded, 1879).

3) Blz. 36.

4) Blz. 39.

5) Van Vloten, Nederland's Opstand (1856), blz. 181/2; Apologie, blz. 62.

van zijn leven heeft Junius een korte autobiographie opgesteld; hij spreekt daarin ook van den beeldenstorm, en zegt [1]):

„In Juli diende ik te Gent op verzoek der Kerk van die plaats, tijdens de beeldstormers, zonder onze voorkennis en tegen onzen wensch, door roekeloozen of misschien door kwaadwilligen opgeruid, op de kerken en de beelden in de kerken aanvielen. Ik roep allen, die toen in den Raad van Vlaanderen zitting hadden, als getuigen op om te verklaren, met welke goede trouw ik en anderen uit ons midden toen, op last van den Raad, onzen invloed op de beeldstormers hebben gebruikt.... Met deze getuigenis wil ik mijn goede trouw en die mijner ambtgenooten openlijk bevestigd hebben."

Toen Junius zoo schreef, na 1590, was hij hoogleeraar te Leiden; hij had niemand te ontzien; hij kon ook door zijn getuigenis geen zijner vrienden meer in gevaar brengen. Hij had dus kunnen volstaan met zich zelf vrij te pleiten; hij had van de schuld of onschuld zijner ambtgenooten kunnen zwijgen. Zullen wij dan aan de plechtige verzekering, die hij als met den voet in 't graf aflegde, geloof weigeren?

En niet alleen zijn woord verpandt hij ons. Hij beroept zich ook op de getuigenis van den Raad van Vlaanderen. Dit brengt mij tot een andere opmerking. Niet slechts te Gent, maar te Antwerpen en op verschillende plaatsen meer, heeft de overheid, om den beeldenstorm te doen bedaren, de hulp der predikanten ingeroepen. Ik wil mij slechts op één voorbeeld, uit de reeds aangehaalde informatie van 's Hertogenbosch, beroepen. Aldaar getuigde, voor de koninklijke commissarissen, de kerkemeester van Sinte Janskerke, Jan van Lyberge, het volgende [2]):

„Dat alsoo [in October 1566] de schouteth ende schepenen waeren verjaecht van Baeseldonck-kloostere, zoo hebben die quaetwillige van nyeuws begonst alle die kercken ende cloosteren te distrueren, ende zijn de drie leden deser stadt des morgens wel vroech by een vergadert geweest, ende hebben gesloten dat men zoude ontbieden eenen van de predicanten ende met hem commiteren zekere persoenen om de voorschreve quaetwillige van hueren begonsten wercke af te keeren, zoe verre 't selve moegelick waere, met gelofte dat men hen te wercke stellen zoude ende geven elcken eenen schellinck

1) Oorspr. edit. 1595, p. 48.
2) Cuypers van Velthoven, dl. I, blz. 390.

's daechs, ende zijn daertoe gecommitteert geweest Eynhoudts ende hy deponent met noch viere van den derden lede, dewelcke zijn met Godefrido, eenen van de predicanten, gegaen ierst te Clarissen-cloostere, alwaer de voerschreven Godefridus den voorschr. quaetdoenders een sermoen dede, hemlieden verthoenende, dat onbillich ende tegen God ende tegen zijn gebodt was 't gene dat zy deden, ende beloefde de voorschr. gedeputeerden den voorschr. quaetwilligen werck te geven.... Ende hebben de voorschr. gecommitteerde ende Godefridus van gelijcken gedaen in alle andere cloosteren," enz.

Men roept de tusschenkomst niet in van hen, die men van heulen met den vijand verdenkt. De overheid gaf door haar beroep op de predikanten aan dezen een getuigenis, die waarde heeft. Ook de predikanten zouden met hun sermoen niet veel hebben uitgewerkt, indien zij eerst aan diezelfde kwaaddoeners hadden bevolen wat zij thans bestraften.

Behoeft het gezegd, dat niet alle predikanten overal zich even gematigd en verstandig en goed gedragen hebben? Er zijn er ongetwijfeld geweest, die goedkeurend hebben aangezien, die zelfs door hun goedkeuring hebben aangespoord tot het vernielen van de verafschuwde afgodische beelden. In de sententiën van velen staat dit te lezen, en op zich zelf is het ten hoogste waarschijnlijk. Maar dit is hier de vraag niet. Wat enkelen gedaan hebben, kan niet aan het geheele lichaam geweten worden. De medeplichtigheid van sommige leden aan de uitvoering bewijst niet, dat de vertegenwoordigers van het geheel het plan hadden beraamd.

Nog eene omstandigheid verdient onze aandacht. De beeldstormerij paste niet in de overige plannen, die de consistoriën hadden beraamd en gereed stonden uit te voeren. Juist toen de storm losbrak, kwamen, overeenkomstig de afspraak, de predikanten en consistorie-leden van alle oorden des lands naar Brussel, om daar, ten getale van twaalf of veertienhonderd, een request aan de landvoogdes aan te bieden, waarbij op het toestaan van kerkgebouwen in de steden voor den gereformeerden eeredienst zou worden aangedrongen. Reeds waren uit Vlaanderen eenige deputaties te Brussel aangekomen, toen de beeldenstorm zich als een loopend vuur over het geheele land verbreidde, en de overkomst der kerkeraden en het indienen van het request verijdelde. Kan men nu aannemen, dat de beide plannen, waarvan het een het ander onmogelijk moest maken, door de consistoriën tegelijk beraamd zijn?

Ook hierop hebben reeds de protestanten in der tijd tot hun rechtvaardiging gewezen. Moded schreef in zijn Apologie [1]):

> „Mevrouwe de Gouvernante, het geheele Hof ende Magistraet binnen Antwerpen weten wel wat op dier tijdt aller gemeenten voornemen was; hoe dat wt alle steden sommige de voornaemste henlieden souden laten vinden tot Bruessel om een gemeene requeste over te gheven, belanghes der Religiën; daervan oock sommighe wt Vlaenderen alreede ghecomen waren.... Ende naerdien gheoordineert was datter [met die van Antwerpen] twee ministers souden medereysen, eenen van weghen der gheheelder Walscher ende eenen van weghen der gheheelder Duytscher ghemeente, werde ick om mede te reysen ghedeputeert. Nu dan gheheele besloten hebbende onse reyse.... creghen wi de tydinghe dat Onser Vrouwen kercke vol volcx was," enz.

Een jaar later werd hetzelfde nog eens aangedrongen in de apologie der protestanten [2]), en aangetoond hoe het uitbreken van den beeldenstorm in strijd was met het belang en het voornemen der gereformeerde consistoriën. Ik verwijs naar die plaats, maar acht het overbodig ze hier uit te schrijven.

Wat eindelijk de medeplichtigheid der edelen van het Compromis aangaat, ook van hen zijn zeker sommigen even schuldig als sommige predikanten. Maar het geheele verbond, gerepresenteerd door zijn hoofden, was onschuldig even zeer als het lichaam der gereformeerde Kerken, vertegenwoordigd door de Synode en de consistoriën. Voor hun onschuld pleiten even zeer de informatiën, de vonnissen en indagingen. Bovendien bewijst het nog de briefwisseling van sommigen der meest invloedrijke hunner, die in het Huisarchief des Konings bewaard wordt en in de *Archives* van den heer Groen staat afgedrukt.

Onder de hoofden van het Compromis was er zeker geen, die in neiging en hartstocht meer met de beeldstormers overeenstemde dan Hendrik van Brederode. In hem leefden de onstuimigheid en de revolutiezin, die de menigte bezielden. Ware er door de aanzienlijken een plan tot het schenden der kerken en het schrikaanjagen der katholieken beraamd geweest, hij, voor alle anderen, zou daarin betrokken zijn.

Voor een rechter van instructie, belast met het onderzoek naar

1) Van Vloten, Nederland's Opstand (1856), blz. 182; Apologie, blz. 62.
2) Le Petit, p. 155; Marnix (ed. Van Toorenenbergen), dl. I, blz. 100.

het al of niet bestaan van een te voren beraamd plan, zou dus tot zijn voorlichting niets gewenschter wezen dan de vertrouwelijke brieven, door Brederode aan een der andere verbondenen, vooral aan Lodewijk van Nassau, die met hem verdacht wordt, geschreven te midden der gebeurtenissen. Zulke brieven nu liggen voor ons. Laat ons zien wat zij bevatten.

Een brief uit de buurt van Haarlem, uit het huis te Cleeff, den 22sten Augustus geschreven, handelt eerst over andere zaken, en vervolgt dan [1]:

„L'on dyct icy que ils ont faict an Anvers le diable tout creu, je vous prye me mander ce que c'est, et par Flandres; je n'an puis croyre la moytié de ce que l'on m'asseure. Anfyn quant cela seroyt, personne n'an est cause que Madame de Parme, car le peuple s'offroyt à nous randre toute obéyssance et poser les armes entre nos meyns.... moyenant que leur eussyons voullu promectre de ne souffryr qu'ils ceroyent recherché pour le fayct de la religion.... Je prye à Dieu que Icelluy meste (le peuple) en mylleur chemyn.... anffyn je doubte que à la fyn, au lyeu que nous leur pansseront commander, que il ne nous commande absollutement...."

In een volgenden brief, van den 27sten, lezen wij [2]:

„Monsier mon frère. J'ai repceu hyer vostre lettre.... datée du 22me, par laquelle j'ey antandu les troubles et insollances quy se font par dellà et pareyllement me mandes, de vostre part et de la part de toute la compagnye, de mestre ordre en ce quartyer le plus que je pourrey, que le mesme n'avyengne."

Dan volgt wat hij gedaan heeft om het klooster te Egmond te beschermen, maar hoe onmogelijk het is te verhinderen dat, zoodra hij den rug wendt, het gemeen niet op nieuw begint. Bedreigingen zouden olie in het vuur zijn; en de regeering heeft het ook waarlijk niet aan de verbondenen verdiend, dat zij thans voor haar in de bres zouden springen [3]).

„Je proteste devant Dyeu et le monde, que sy je n'avois peur que les peuples s'avanssyssent à aultre effect, qui occasyonneroyt la totale ruyne du pais, je ne m'y anpêcheroys james, et deussyont ils tout rompre, puisque sommes esté trectés, mesmes an leurs publyques sermons, de la sorte comme ils nous ont trecté," etc.

---

1) Archives, t. II, p. 234/5.
2) Ibid., p. 252.
3) Ibid., p. 253/4.

Ik behoef niet meer uit te schrijven; het overige is van dezelfde strekking en op denzelfden toon. Is het denkbaar dat Brederode dus, in een vertrouwelijken brief, door een expres overgebracht, tot Lodewijk van Nassau zou hebben gesproken, indien hetgeen waarvan hij spreekt, slechts de uitvoering was van een plan, tusschen hem en zijn correspondent vooruit beraamd en afgesproken? Is vooral zijn laatst aangehaalde betuiging, dat hij alleen om erger voor te komen, den storm wenscht te stillen, nu het nog tijd is, maar overigens zijn vijanden hun schrik en mishandeling van harte gunt, niet het beste bewijs van de oprechtheid, waarmeê de geheele brief geschreven is? Zoo hier geen huichelarij van de fijnste soort in het spel is (en niets is met het karakter van Brederode meer onbestaanbaar), dan zijn deze brieven alleen meer dan voldoende om de onschuld van Brederode en van Lodewijk van Nassau boven allen twijfel te verheffen.

De heer Groen van Prinsterer had natuurlijk op deze twee brieven met nadruk gewezen [1]). Maar de heer Nuyens kan niet inzien dat zij iets beteekenen, en het ontbreekt hem aan tijd om ze te bespreken [2]):

> „Gelijk den brief van Lodewijk van Nassau, welken ik in navolging van den heer Groen eenigzins uitvoeriger ontleed heb, zou ik ook andere van Brederode, van Willem van Oranje kunnen ontleden. Ik zou, enz.
>
> Ik zou, zeg ik, een tal van brieven kunnen ontleden, maar de tijd ontbreekt mij. Ook bepaal ik mij enkel tot de medeplichtigheid van Lodewijk van Nassau."

Alsof de brieven van Brederode over dat onderwerp geen licht verspreiden? Maar de heer Nuyens, die voor het ontleden van die brieven geen tijd heeft, heeft tijd gevonden om uit te weiden over een bewijsstuk van betrekkelijk geringe waarde [3]). Het is de zelfverdediging der regeering van Utrecht, in 1569 aan Alva ingediend, en daaruit dat gedeelte, waarin verklaard wordt om welke reden men te Utrecht de beeldstormers onverlet hun gang had laten gaan; te weten, omdat deze „jactiteerden ende lieten luiden dat sy meesters tot haerluyder hoofden hadden ende meerdere dan Brederode," en omdat de regeering, die dit voorgeven

---

1) Blz. 83.
2) Blz. 50.
3) Blz. 36.

waarschijnlijk genoeg vond, uit vrees voor die machtige meesters, de gemeene beeldstormers niet bij den kop had durven vatten. Voor dit gezochte excuus en voor dit jactiteeren der beeldstormers (die zich natuurlijk overal op hooger bevelen beriepen en in Vlaanderen zelfs een valsch bevelschrift van Egmont vertoonden [1])) heeft de heer Nuyens geopende ooren, en tijd om er over uit te weiden. Maar de eigen vertrouwelijke brieven van Brederode te weêrleggen, dit zou hem te veel tijd kosten. Ik geloof het gaarne, doch acht daarom zijn zwijgen niet minder laakbaar. Naar mijn oordeel is een kritiek, die de kemelen doorzwelgt en de muggen uitzijgt, een zeer slechte kritiek, waarvoor elk geschiedkundige, die zijn goeden naam op prijs stelt, zich op het zorgvuldigste behoort te wachten.

Dus vindt ons onderzoek nergens een spoor van een vooruit overlegd plan tot den beeldenstorm. Overal komt deze voor als een plotselinge uitbarsting van revolutionaire woede, van volksdrift. Het zij mij vergund hier de verklaring van het feit te herhalen, die ik jaren geleden er van gegeven heb, en waaraan ik na een vernieuwd onderzoek nog niets te veranderen vind [2]).

Het gepeupel van Vlaanderen was zich zelf niet langer meester. Het had zich ter beveiliging der openbare preeken en der predikanten gewapend; met de wapenen in de hand liep het thans dagelijks te hoop, beschimpte zijn vijanden en dreigde de geestelijken, de baalspriesters, zoo als zij reeds heetten. Het meest haatten de geestdrijvers de hostie, in welks vereering zij de gruwelijkste afgoderij zagen, een stuk brood dat voor den levenden God werd aangebeden! Dien broodgod te mishandelen en dus te toonen hoe weinig hij God was, werd een der meest geliefkoosde bedrijven van die uitgelaten ijveraars. Maar alle beelden, crucifixen, Lievevrouwen en heiligen waren hun een gruwel. Hun predikanten versterkten hen in dien afschuw, en

1) Van der Haer, De initiis tumult., p. 235; Van Langeraad, Guy de Bray, p. XLI.

2) Zie boven, dl. I, blz. 411—413. Vgl. ook nog de stukken bij Van Langeraad, die duidelijk bewijzen, dat de beeldenstorm zonder beraamd plan als van zelf is geschied. Hier en daar, te Valenciennes en Doornik b. v., hebben de predikanten de zaak, als van God geschied, begunstigd. Zij begeerden kerken te bezitten om in te preeken en zagen die gaarne vooraf door het volk zuiveren van de teekenen der afgoderij. Vooral toen het ruchtbaar werd, dat bij het accoord van 23 Augustus overal, waar voor dien datum gepreekt was, in het vervolg gepreekt zou mogen worden, zochten zij onverwijld bezit van kerken in de steden te nemen. Zie boven, blz. 73 vlg.

spraken van den plicht der overheid om op het voorbeeld der vrome koningen van Juda, die geheele „santenkraam" op te ruimen. Hoe moest het gemeen zich voelen opgewekt om de handen uit den mouw te steken. Zeker, het werd hun voorgehouden, dat het de overheid toekomt de afgoderij uit te roeien. Maar als nu de overheid haar plicht verzuimt, moet men dan de beeldendienst maar aanzien en Gods gericht over het land halen, waar zijn majesteit dus dagelijks wordt geschonden en gelasterd? In Vlaanderen begon het vernielingswerk en het sloeg op het platte land van het eene dorp tot het andere over. Met moeite werd Antwerpen door Oranje in toom gehouden. Maar nauwlijks had deze, opontboden door de landvoogdes, de stad verlaten, of de Lievevrouwenkerk werd het tooneel van de schandelijkste baldadigheid. En alsof geheel het land op het sein van Antwerpen had gewacht, werd het voorbeeld daar gegeven, oogenblikkelijk overal nagevolgd. Als een loopend vuur verbreidde zich de vernielingszucht over alle provinciën, uitgenomen het meerendeel der Waalsche. De eigenlijke beeldstormers waren weinig in getal; het was een bewijs van de besluiteloosheid der natie, ten gevolge van haar achterdocht op de regeering, dat zij bijna nergens die weinigen weêrstond.

De predikanten en de gereformeerde edelen zagen in den beeldenstorm een fout, maar geen misdaad. Het volk was zijn bevoegdheid te buiten gegaan, maar met een vrome bedoeling. Het had, zoo als Marnix het uitdrukte [1]), „door een onbedwongen en vurigen ijver allen menschen willen te kennen geven, hoe hartelijk hun leed was de afgoderij, die zij zoo menig jaar met groote lastering en verachting van God hadden bedreven." Ware het de overheid geweest, die al die afgodenbeelden versmeten en verbroken had, zij zouden daarin gejuicht en geroemd hebben. Deze zienswijs maakte het hun moeilijk zich te rechtvaardigen. Zij konden hun onschuld niet overtuigend bewijzen, omdat zij slechts gedeeltelijk konden instemmen met de verontwaardiging, die de heiligschennis bij de katholieken gewekt had, en omdat zij de beeldstormers de gruwzame straffen niet waardig achtten, die zij volgens de wetten des lands hadden beloopen. Zoo werden zij door velen schuldig gehouden aan een misdrijf, dat inderdaad hun zaak het ergst benadeelde.

---

1) Te Water, dl. I, blz. 382.

Toen ik dit eenige jaren geleden schreef, had ik niet gedacht, dat zoo kort daarna hun schuld met zooveel hartstocht op nieuw zou worden bepleit. Maar het is beter zoo dan anders. Immers het vooroordeel bestond steeds in volle kracht. Dat het zich zoo forsch durft uitspreken, is alleen iets nieuws. Het toont dat de katholieken het recht, dat zij zoo lang ongebruikt hebben gelaten, om ook over onze geschiedenis te zeggen wat zij meenen, onbeschroomd gaan gebruiken. Dat is reeds op zich zelf een groote vooruitgang. Een ander voordeel is het dat, nu zij uitspreken wat zij meenen, hun meening besproken en, voor zoover zij onjuist is, weêrlegd kan worden. Om die reden vooral hebben ik en anderen het verschijnen van het werk van den heer Nuyens met bijzonder genoegen begroet. Alleen hij die zich niet uit, die zijn grieven voor zich houdt en in zijn binnenste blijft koesteren, is beveiligd tegen overtuiging. Door spreken en tegenspreken wordt eenzijdigheid weggenomen en eensgezindheid voorbereid.

(De Gids, 1869, I, blz. 193 vlg.)

DE OVERWINNING BIJ HEILIGERLEE.

(1868.)

Nog kort geleden vierde Nederland het halve-eeuwfeest van zijn verlossing uit het Napoleontische rijk. Thans staat het gereed het derde eeuwfeest te vieren van het begin des langen oorlogs, waaruit zijn zelfstandig bestaan is voortgekomen. Zoo als het zich toen verheugde over de herwonnen zelfstandigheid, gaat het thans de eerste vestiging van zijn volksbestaan met feestvreugde herdenken. Immers uit dien strijd van tachtig jaren is de Nederlandsche staat, binnen de grenzen die hem nog altijd omsluiten, met het volkskarakter dat hem nog altijd eigen is, geboren. Zijn geschiedenis klimt niet hooger op. De provinciën uit wier samenvoeging hij ontstond, waren eerst kort te voren met nog een tiental andere onder één kroon gebracht, en buiten die gemeenschappelijke onderdanigheid aan denzelfden vorst hadden zij slechts weinig met elkander gemeen. Friesland was een gemeenebest op zich zelf. Gelderland voelde zich nauwer aan Gulik en Kleef dan aan Holland en Zeeland verknocht. De groote steden van Overijsel wilden liever als vrije rijkssteden onmiddellijk onder den Keizer staan, dan tot de Vereenigde Nederlanden behooren. Door eeuwenlange oorlogen en door veelal strijdige belangen was het sticht van Utrecht van het naburige graafschap Holland afkeerig. Het werk der ineensmelting van de zeventien gewesten, die noch taal, noch zeden, noch maatschappelijken toestand gemeen hadden, was pas door de vorsten, bepaaldelijk door Karel V aangevangen, toen de gehate regeering van den Spaanschen Philips een oorlog deed ontbranden, die tot uiteenscheuring van Noord- en Zuid-Nederland en tot inniger vereeniging der noordelijke gewesten onderling geleid heeft.

Ziedaar wat den opstand van 1813 en dien van 1568, bij groot verschil in bijzaken, in de hoofdzaak overeen doet komen.

De laatste heeft onzen staat in het leven geroepen, de eerste heeft hem na een korten schijndood doen herleven. Hoe onveranderlijk zijn karakter onder de republiek gevormd was, bewees het mislukken van het plan, na 1813 beproefd, om het voorheen vereenigde Noord en Zuid op nieuw tot één geheel te verbinden. Na weinige jaren scheidden zich de aaneengekoppelde staten weêr van elkaâr, elk binnen zijn oude grenzen; zij gevoelden dat zij niet ééne natie, maar twee afzonderlijke natiën uitmaakten, die wel in nauwe vriendschap met elkander, maar niet in één gezin konden leven.

Het is om die reden een gelukkig denkbeeld te noemen, dat het eerst bij eenige aanzienlijke ingezetenen van Groningen opgekomen, en op hun aanbeveling door burgers van alle oorden van het land met toejuiching omhelsd is: een gedenkteeken te stichten op het slagveld van Heiligerlee, waar drie eeuwen geleden voor het eerst met geluk gestreden is voor de onafhankelijkheid van den Nederlandschen staat. Zoo ooit een gedachtenisfeest nationaal verdient te heeten, heeft zeker het aanstaande aanspraak op dien naam. In den strijd, die op dat slagveld aanving, is de natie geboren; en de nauwe en innige verbintenis tusschen de natie en haar vorstenhuis is er tevens bezegeld met het eerste bloed, dat door een Nassau voor Nederland geplengd is. En toch er zijn er die aan het feest zijn nationaal karakter willen ontzeggen, en beweren dat de overwinning op Alva geen zegepraal voor de natie, alleen voor een kleine partij, geweest is. Het zijn dezelfden, die er zich op beroemen dat zij slechts in de tweede plaats Nederlanders, in de eerste plaats en bovenal katholieken zijn. Aan den staat wenschen zij alle heil, dat met de belangen hunner Kerk overeenkomt, maar ook geen ander. Hoezeer zij op onze nationaliteit gesteld zijn, achten zij ze te duur betaald met de vermindering van de macht der Kerk. Omdat de Republiek, die in den strijd is opgekomen, twee eeuwen lang hun geloofsgenooten teruggeschoven en verongelijkt heeft, betreuren zij het, dat de strijd gelukkig voor het volk en ongelukkig voor de vreemde vrienden der Kerk is uitgevallen. Alsof ons volk bij het vieren van het feest zijner onafhankelijkheid zich verheugde over het onrecht, van toen af aan de Roomschen gepleegd! Zoo min als het zich verheugt over het stichten eener republiek in de plaats van een monarchie. Wat aan het feest een nationaal karakter geeft is de hoofdzaak, het afwerpen van een vreemde overheersching, niet de droevige bijzaken, die gelukkig sedert lang niet meer bestaan.

Wij verfoeien allen gewetensdwang, zoowel den matigen, die door de gereformeerde Staatskerk werd gewenscht, als den gruwelijken, die door de middeneeuwsche Kerk noodzakelijk werd gekeurd. Wij betreuren en eeren de weinige katholieke martelaars niet minder dan de talrijke slachtoffers der inquisitie. Wij verlangen scheiding van 't geen niet bijeenhoort, van Kerk en Staat, van het koninkrijk dezer wereld en het koninkrijk waarvan gezegd is: dat het van deze wereld niet is. Wij willen niet vooraf protestanten of katholieken en daarna eerst Nederlanders zijn. Wij zijn Nederlanders en protestanten of katholieken tevens; de ééne eigenschap behoeft den voorrang niet boven de andere; want zij kunnen niet met elkander in strijd komen, waar Kerk en Staat, zoo als heden ten dage bij ons, zelfstandig nevens elkander staan.

Om het gedachtenisfeest waardiglijk te vieren, moeten allen de gebeurtenissen, waaraan zij gedenken, volledig en juist kennen. Wij willen ze naar ons beste weten, zoo getrouw mogelijk, in de volgende bladzijden beschrijven.

Voor drie eeuwen waren de Nederlanden onderdanen van een vorst, die, Spanjaard van geboorte en begrippen, in Spanje zijn verblijf hield. Voor de vrije ontwikkeling van ons volkskarakter en van onze maatschappelijke belangen was het dringend noodig, dat wij van die onderdanigheid ontslagen raakten.

Stellen wij ons een oogenblik voor, hoe het ons thans zou vergaan, indien wij door de tegenwoordige koningin van Spanje geregeerd werden naar de staatsbegrippen, die met de zeden van het Spaansche volk overeenkomen. Wij huiveren op de gedachte alleen. En toch hebben spoorwegen en telegrafen de moeilijkheid om Nederland uit Spanje te regeeren veel verminderd. Een bericht, een bevel heeft thans niet meer minuten noodig om van Madrid naar Brussel te komen, dan het, drie eeuwen geleden, dagen van noode had. Thans zou de staatkunde zich kunnen richten naar de behoeften van het oogenblik; toen gedroeg zij zich naar berichten die ten minste veertien dagen oud waren, en gaf bevelen, die ten minste veertien dagen behoefden om ten uitvoer gelegd te kunnen worden. Gebrekkiger regeering was wel niet denkbaar. Een afschuwelijk erfrecht, dat de souvereiniteit beschouwde als een eigendom, van den vader op de kinderen overgaande, en dat daarom nu eens een ondeelbaar volk onder de erfgenamen verdeelde, en dan weer afkeerige natiën onder

den scepter van een en denzelfden koning samenvoegde, was de oorzaak, dat de Nederlanden dus een vorst te gehoorzamen hadden, die hun in alle opzichten vreemd was.

Het meest verschilde hij van hen in de beoordeeling der kerkelijke tweespalt, die toen geheel Europa beroerde. De koning was even als zijn Spaansche onderdanen de oude leer van harte toegedaan; hij zag buiten de Kerk geen heil; hij verfoeide de ketterij als satanisme en hij achtte het zijn heiligsten plicht haar met al zijn macht uit te roeien. De Nederlanders daarentegen neigden meestal tot de nieuwe leer; slechts weinigen zeker waren bereid voor haar al het andere gering te achten en op het spel te zetten; de meesten hechtten meer waarde aan hetgeen beide gezindten gemeen, dan aan hetgeen ieder in het bijzonder eigen was; maar uiterst gering was in alle geval het getal van hen, die met den koning alle afwijkende meeningen te vuur en te zwaard wilden bestrijden. De koning heeft het herhaaldelijk betuigd, dat hij liever Nederland te gronde wilde zien gaan dan tot ketterij vervallen. Al zeer weinige Nederlanders waren het hierin met hem eens.

Een ander punt van verschil betrof den aard der gehoorzaamheid, die onderdanen aan hun vorst verschuldigd zijn. De koning wenschte zijn gezag in Nederland zoo ver uit te breiden als het in Spanje zich uitstrekte. De Nederlanders hielden vast aan de vrijheid, die hun door privilegiën en oude herkomsten verzekerd was.

Van het oogenblik, waarop Philips voor goed naar Spanje vertrok, kwam de tweestrijd tusschen vorst en volk gedurig duidelijker aan den dag. De Nederlandsche grooten, door wie de koning regeeren moest, waren met zijn stelsel niet tevreden, en toonden zich weêrbarstig. Hij gaf toe zooveel hij behoudens zijn overtuiging kon, maar op verre na niet genoeg om de wenschen der natie te bevredigen. Al dieper werd de klove tusschen de Spaansche regeering en het Nederlandsche volk. De nieuwe begrippen werden, in strijd met 's vorsten bevelen, door de Nederlandsche overheid niet krachtig bedwongen, en wonnen al meer en meer veld. Eindelijk kondigde Philips een strenger geloofsonderzoek, een krachtiger onderdrukking der ketterij aan. Maar die aankondiging alleen was genoeg om het volk tot verzet op te stoken. De grooten weigerden den koning hun medewerking; de edelen verbonden zich tegen zijn voornemen, en protesteerden er dreigend tegen in een zoogenaamd smeekschrift; de ketters kwamen uit hun schuilhoeken te voorschijn en predikten hun leer

in het openbaar, en de heftigsten onder hen, niet tevreden met de vrijheid, die zij vorderden, vergrepen zich aan de vrijheid der katholieken, ontheiligden de kerken en verbraken de beelden. De vrome koning gruwde van zooveel wanbedrijf. Dat waren de gevolgen, meende hij, van zijn lange toegeeflijkheid, van zijn ontzag voor privilegiën en volksrechten. Met ontoereikende macht was het kwaad niet te stuiten. Nu gewone middelen niet gebaat hadden, moest staal en vuur worden aangewend. De zachtmoedige Margaretha van Parma werd vervangen door den onverbiddelijken Alva.

De schrik snelde dien nieuwen landvoogd vooruit, toen hij met zijn negenduizend Spaansche knechten uit Italië kwam aanrukken. Men behoefde den lastbrief niet te kennen, dien hij meêbracht, om te weten wat hij kwam uitrichten. Men kende hem en den meester, die hem zond. Hij kwam om te straffen, om de beleedigde eer van Kerk en koning te wreken, en om voor het vervolg zulk misdrijf te voorkomen. Hij zou een regeering stichten, machtig om hier uit te voeren wat in Spanje beraamd werd, niet bemoeilijkt door volksrechten en privilegiën. Gehoorzaamheid aan de Kerk was blijkbaar in Nederland niet te handhaven zonder volstrekte gehoorzaamheid aan den koning; tot die gehoorzaamheid moest een vreemde krijgsmacht de landzaten dwingen, en die krijgsmacht moest bekostigd worden uit een blijvende belasting, door geen Staten te weigeren, of toe te staan onder voorwaarden, die den koning zouden beletten naar zijn goedvinden te regeeren.

Behoeft het nog betoogd te worden, dat zulk een aanslag op de vrijheid en onafhankelijkheid der natie aan Nederland volle recht gaf om zijn nationaliteit tegen den vreemden koning en zijn knechten te verdedigen? „Het volk is niet om den vorst, maar de vorst om het volk.” Op dien grond durfden in 1581 onze voorvaders den koning afzweren, die in strijd met de begrippen, de zeden en de belangen van zijn volk geregeerd had. Wie den opstand afkeurt, behoort de waarheid dier spreuk te loochenen en te beweren dat het volk om den koning bestaat.

Voor hetgeen Alva kwam doen kon hij slechts bij uitzondering Nederlanders gebruiken. Bij de daad, waarmeê hij zijn schrikbewind aanving, bij het gevangen nemen van Egmont en Hoorne, had hij geen enkel Nederlander gebruikt, zoo berichtte hij zelf aan den koning. Voor zijn anti-nationale regeering behoefde hij vreemde werktuigen. „Als de koning werkelijk heer van Nederland wil wezen (zoo schreef hij iets later) moeten de regeeringsraden

uitsluitend of althans voor een goed gedeelte met Spanjaarden en Italianen worden bezet. De Nederlandsche grooten bedoelen steeds den koning in voogdij te houden, opdat hij niets zou kunnen doen tegen den wil des volks." Voor het opsporen en vonnissen van al degenen, die zich voor zijn komst aan Kerk of koning hadden bezondigd, kon de Spanjaard zich ook niet van de Nederlandsche rechtbanken bedienen. Een bijzondere Raad van Beroerten werd daartoe opgericht, saâmgesteld uit vreemden en inlanders; maar tot eer van onzen landaard zij het gezegd, alleen de vreemde, de Spaansche leden, beantwoordden aan het vertrouwen van den landvoogd. „Juan de Vargas en Dr. Delrio (zoo meldt hij den koning) zijn de eenigen in den raad, die den noodigen ijver aan den dag leggen." En weldra schoot ook Delrio te kort. „Zonder Vargas (zegt hij iets later) zou ik bijna niets kunnen uitrichten." Om dien raad werk te geven reisden commissarissen het geheele land rond en vorschten uit, wie zich bij de troebelen misdragen hadden. „Op Aschdag (het is Alva alweer zelf, dien wij laten spreken) op Aschdag zijn, op alle punten des lands te gelijk, vijftienhonderd beeldstormers, predikanten en rebellen gevangen genomen. Naar mijn berekening zal het aantal der executies, die op handen zijn, ruim acht honderd bedragen." Dat was om te beginnen. Indien men de schuld zoo ver uitstrekte, waren er duizenden, die binnen het bereik van den Bloedraad vielen. Angst sloeg om het hart van het geheele volk. En juist dat was het wat de Spanjaard bedoelde: „Er is nog veel te doen (schrijft hij bij den aanvang van 1568 aan zijn meester): de steden moeten nog voor haar oproerigheid met verlies van haar voorrechten worden gestraft; van de partikulieren moet nog een goede som worden afgeperst; van de Staten des lands moet een blijvende belasting worden gevorderd. Daarom is het ondienstig nu reeds vergiffenis af te kondigen. Een ieder moet voortdurend in angst verkeeren dat het dak hem op het hoofd vallen zal. Zoo zullen de steden zich voegen in hetgeen over haar beschikt zal worden, de partikulieren hoog rantsoen bieden om zich vrij te koopen, en de Staten niet durven weigeren, wat hun in naam des konings zal worden voorgesteld." Ziedaar het stelsel, en den man tevens, geteekend. Geen nauwkeurig onderzoek, geen veiligheid voor de onschuldigen. Dreigend gevaar boven het hoofd van goeden en boozen om het even, opdat allen wat hun dierbaar en lief is, hun eigendom en hun recht, als losprijs den geweldenaar ten offer brengen!

Met den landvoogd spande het overmoedige krijgsvolk samen. Wat daarvan de natie te lijden heeft gehad, is niet te beschrijven. In dien tijd waren alle soldaten niet veel beter dan roovers. Maar de Spanjaarden overtroffen in dit opzicht alle anderen ver. Als natie achtten zij alle vreemdelingen beneden zich. Als kinderen der alleen-zaligmakende Kerk verfoeiden zij de ketters en kettergenooten als kinderen des duivels. Zij achtten zich jegens dezen tot elken moedwil gerechtigd. In 1573 wenden zich twee Nederlandsche bisschoppen tot den koning van Spanje, en smeeken hem „bij de liefde van Christus, daar toch de oorlog ondernomen is met het heilige doel om de ketters uit te roeien, dat de krijgslieden in tucht mogen worden gehouden, opdat zij door hun misdrijf zich zelven en der Christenheid niet tot schande verstrekken; want levende van den roof en in losbandigheid, overgegeven aan wellust en echtbreuk, halen zij Gods toorn over zich en drijven zij het arme volk tot wanhoop." Te zelfder tijd werkt een staatsman, insgelijks in een brief aan den koning, dit tafereel in bijzonderheden uit. „Men ziet officieren en soldaten (schrijft hij) allerlei geweld bedrijven, moorden, misdoen, vrouwen en maagden onteeren, het arme volk tot den bedelstaf brengen." Nog krachtiger laat de opvolger van Alva, De Requesens, zich uit. „Inderdaad (zegt hij) hoewel het volk zich zelf zijn ellende op den hals heeft gehaald, het heeft zoo veel geleden en lijdt nog altijd zoo veel, dat men zich niet over zijn oproerigheid, veeleer over zijn geduld moet verbazen. Ik geloof niet dat eenig volk ter wereld, hoe getrouw en onderdanig ook, na zoo veel lijden zich nog zoo geduldig zou hebben betoond."

Tegen deze regeering is het eerst in 1568 de vaan van den opstand ontrold. Op haar is de overwinning behaald, die wij thans, na drie eeuwen, door een nationaal gedenkteeken willen vereeuwigen.

Van hen die onder het bereik der dwingelanden gebleven waren was geen verzet te verwachten. De macht daartoe ontbrak hun en de moed even zeer. Maar een aanzienlijk deel der natie was nog tijdig het vaderland ontweken. De schuldigsten, die tevens de ondernemendsten waren, hielden zich aan de grenzen op. Zonder middelen van bestaan waren zij tot de wanhopendste ondernemingen bereid, en vol wraaklust hunkerden zij naar een gelegenheid om de beulen van Nederland te lijf te gaan. Een aanvoerder van naam, die hun vertrouwen bezat, had zich slechts op te doen, om hen te zien aansnellen. Gaf hij het teeken, zij

zouden niet achterblijven. Zulk een leidsman nu was als aangewezen. Hendrik van Brederode was in het vorig jaar als legerhoofd aangesteld. Na de geleden nederlagen en de vlucht over de grenzen bleef hij toch nog het wettig hoofd der ballingen, en hij dacht er niet aan, zich aan het zoo rampspoedig begonnen werk te onttrekken. Nog in December 1567 verbond hij zich op nieuw met eenige zijner vrienden van het Compromis, om geld te verzamelen en het leven te wagen tot verlossing van het land uit de handen der Spanjaarden. Doch een ander, een waardiger hoofd was aan den opstand beschoren. Eer nog iets ernstigs was aangevangen, stierf Brederode den 15den Februari 1568. Aller oogen richtten zich van toen af naar Dillenburg, waarheen Willem van Oranje zich voor den naderenden Alva terug had getrokken.

Prins Willem had nog weinig gedaan om zich het vertrouwen der Nederlanders te verwerven. Wel had hij zich steeds een vijand van de Spaansche overheersching, een voorstander der Nederlandsche volksbelangen betoond. Wel was hij de eerste geweest, die zich in den Raad van State onbewimpeld tegen de door allen verfoeide geloofsvervolging had verklaard. Wel had hij in het jaar der troebelen gedurig getracht den wankelmoedigen Egmont tot krachtig optreden nevens hem als bemiddelaars tusschen vorst en volk over te halen. Maar ten slotte was hij toch een mismoedig en werkeloos toeschouwer, eerst van de uitspattingen van het gemeen en toen van het wederrechtelijk geweld der landvoogdes, gebleven. Omdat Egmont zich niet bij hem wilde aansluiten, had ook hij niet gehandeld. Aan zijn besluiteloosheid en die zijner thans gevangen vrienden schreven de ballingen het toe, dat zij eerst de wapenen hadden durven opvatten, en dat zij daarop zoo spoedig en zoo deerlijk overwonnen waren. Hadden hij en Egmont zich stellig voor of tegen hen verklaard, de zaak zou òf niet zoo lichtvaardig begonnen, òf niet zoo jammerlijk geëindigd zijn.

Maar aan zijn vaderlandsliefde, aan zijn trouw als hij eens stellig partij had gekozen, twijfelde niemand. Zijn macht werd eer te hoog dan te laag aangeslagen. Men kende hem als een Duitsch rijksvorst. Machtige vorsten waren zijn bloedverwanten. Onder de grootste heeren van Frankrijk en Engeland had hij zijn vrienden. De keizer van Duitschland zelf was hem genegen. Stelde hij zich aan het hoofd, dan waagden zij die hem volgen zouden niet veel.

De Spaansche regeering van haar zijde had, onhandig genoeg, al gedaan wat strekken kon om de belangen van den Prins met die van het Nederlandsche volk te vereenzelvigen. Zij had zijn goederen in Nederland en Franche-Comté aangeslagen, en hem zelven kort daarop ingedaagd. Als gevoelde zij toch dat zij zoodoende een gevaarlijken vijand tergde, had zij, juist op het oogenblik toen het sterven van Brederode plaats voor Oranje maakte, den graaf Van Buren, 's prinsen oudsten zoon, als gijzelaar naar Spanje weggevoerd. Maar zulk een gijzelaar, op wien men in geen geval kon wreken wat de vader mocht misdoen, gaf zeker niet veel waarborg voor de lijdelijkheid van dezen. Integendeel de nieuwe beleediging moest hem te meer tot wraakneming aanprikkelen, en zoo hij nog weifelde, den doorslag geven. Werkelijk volgde onmiddellijk daarop het fier en dreigend antwoord van den Prins op de indaging. En zijn geheime lastbrief aan Basius, waaruit wij het eerst bemerken dat hij den hem toegeworpen handschoen heeft opgeraapt, dagteekent nog van de laatste dagen van Maart.

Het was niet als een onderdaan die zich door zijn vorst verongelijkt rekent, dat hij de wapenen aangreep. Hij achtte zich geen opstandeling, die tegen zijn regeering samenspant. De graaf van Nassau rustte zich ten strijde tegen den heer der Nederlanden, een Duitsch rijksvorst even als hij zelf. Persoonlijk had hij meer dan genoegzame reden om zijn recht met de wapenen te zoeken. Door velerlei banden daarenboven aan het onderdrukte Nederland gehecht, door duizenden Nederlanders om hulp gesmeekt, achtte hij het zijn recht en zijn plicht zich aan het hoofd der vrijheidsvrienden te stellen. Zoo begreep hij zijn verhouding tot Philips; in dien geest heeft hij zich meermalen verklaard.

Een strijd als die tegen den kampioen der vervolgzieke Kerk, tegen den uitroeier der ketters, kon het karakter van godsdienstoorlog niet geheel ontgaan. Het waren vooral de onrechtzinnigen in den lande, die voor Alva sidderden en naar verlossing uitzagen. Op hen in het bijzonder moest de Prins steunen; met hun hoofden moest hij gemeene zaak maken. Maar daarom behoefde hij nog de onverdraagzaamheid der strenge Calvinisten, de dweperij der beeldstormers niet goed te keuren. Integendeel, van de uiterste partijen was de groote meerderheid der natie even afkeerig. Haar was in den godsdienst het liefst wat door niemand geloochend, door alle gezindten erkend werd. Om eenig punt van verschil andersdenkenden te dooden was haar een gruwel. Met die gevoelens

stemde de Prins volkomen in. Hij had vroeger als katholiek geleefd, eerst kort geleden werd hij Luthersch, later is hij tot de gereformeerde Kerk overgegaan. Maar bij al die veranderingen is hij zich zelven steeds gelijk gebleven in afkeer van gewetensdwang, in verdraagzaamheid. Reeds nu schreef hij in zijn vaandel: gelijke bescherming voor Roomsch en onroomsch. Dat de Nederlandsche regeering later aan dien stelregel ontrouw geworden is, kan in billijkheid niet aan hem worden geweten. Hij alleen kon in een tijd van zoo bloedige geloofsvervolging den hartstocht van zoo velen niet bedwingen. Voor het oogenblik echter verlangden ook de hervormden niet meer dan verdragen te worden. Door zich voor vrijheid van geweten en godsdienst te verklaren, verzekerde zich de Prins van aller instemming.

Desniettemin was het aanvangen van den strijd tegen Spanje een zaak van buitengewoon gewicht en van een hachelijk aanzien. Eens begonnen dreigde de oorlog langdurig te wezen. Geen wonder dat de Prins, die later vast stond al een rots onder de bruischende golven, zich bij den aanvang besluiteloos toonde, de wapenen opvatte en weer aflegde, al naar dat zijn vrienden hem rieden en de zaken zich lieten aanzien. Zeker, hij heeft ook weer dit jaar, even als het vorige, door zijn weifelen het juiste oogenblik om te handelen verzuimd; en het mislukken van den veldtocht is, meer dan men gewoonlijk vermoedt, daaraan te wijten. Maar beoordeelen wij hem als staatsman, dan voelen wij ons gedrongen hem dit weifelen, eer hij den degen trok en de scheede van zich wierp, veeleer als een blijk van grootheid toe te rekenen. Een dwaas alleen stort zich zonder bedenken in het gevaar, een gewetenlooze alleen sleept zonder omzien een geheel volk met zich in een strijd op leven en dood. Een wijs en groot man daarentegen overlegt lang en verandert meermalen van inzicht, eer hij voor goed een besluit neemt; maar dan ook blijft hij het trouw naleven, totdat hij zijn doel bereikt of den dood gevonden heeft.

Het aanwerven van troepen was in dien tijd alleen een kwestie van geld. Zoo als er thans voor elke industrieele onderneming werklieden te vinden zijn zooveel men betalen kan, zoo ging het toen met een legertocht; aan soldaten ontbrak het nooit zoolang men soldij kon geven. Op dit tijdstip overtrof juist het aanbod iedere vraag, die de Prins doen kon. De burgeroorlog in Frankrijk was zoo even met den vrede van Longjumeau voor een poos gestaakt. Duitsche troepen, die de een of de andere partij hadden gediend, waren in menigte afgedankt en zochten nieuwen dienst

en nieuwe soldij om het even bij wien. Op het gerucht alleen dat de prins van Oranje iets tegen Nederland voorhad, kwamen de oversten hem van zelf hun manschappen aanbieden. En bovendien kon hij op talrijke ballingen staat maken, die door edeler drijfveer dan zucht naar bezigheid en naar loon gedreven, slechts op het ontrollen zijner vaandels wachtten om zich achter hem te scharen.

Zoo kon dus de Prins zijn maatregelen nemen om reeds in het vroege voorjaar in het veld te komen. Zijn plan was van twee zijden te gelijk de Nederlanden aan te tasten. Zijn broeder Lodewijk zou in het zoo goed als onbezette noorden, in Groningerland en Friesland, vallen, terwijl een ander leger onder Hoogstraten den hoofdaanval op Brabant wagen zou. Maar aan dien dubbelen veldtocht zou een onverhoedsche heimelijke aanslag op Brussel, het hoofdkwartier der Spanjaarden, voorafgaan, die, zoo hij slaagde, het gelukken van al het overige zoo goed als verzekerde.

Er lagen in de hoofdstad slechts tien vaandels Spanjaarden in bezetting, ter bescherming van den landvoogd en van alle hooge colleges, die er gezeteld waren. Zooals overal zoo leefden ook hier de soldaten in onmin met de burgerij. Er werd derhalve geen groote macht vereischt om bij verrassing de stad te bemachtigen. En voor een verrassing lag zij bijzonder gelegen. In de nabijheid strekte zich het dichte bosch van Soignies uit, waarin een aanzienlijk getal samengezworenen zich veilig verbergen kon. Daar was dan ook het geheele plan op aangelegd. In de stille week voor Paschen (11 tot 18 April) zouden 2000 voetknechten en 300 ruiters bij kleine benden naar het bosch sluipen; eenige edelen van het Compromis met de heeren van Risoir en Carloo aan het hoofd zouden er zich bij hen voegen. Burgers van Brussel, die met hen in verstandhouding stonden, hadden aangenomen zich op een bepaalden nacht van een der poorten meester te maken en hen binnen te laten. Dan zou het eerste werk zijn den hertog in zijn paleis te overvallen [1]) en met zijn zoon don Fernando gevangen te nemen; het overweldigen van de bezetting en het bemachtigen van de stad volgde verder

1) Den 18den April 1568 schrijft Th. Dulton uit Antwerpen aan Gresham: „The Ducke nowe this Ester dede suppose for to have kept his house in a cloister, III myles without Bruxselles, and did send all his stouffe and householde thether, but he hathe harde suche newes that his mynde is alteryd so that he dothe remayne still at Bruxselles and the report is that shortly after the hollydayes he will be here at Andwarp" (Kervyn, Relations, t. V, p. 90; vgl. Van Meteren, f°. 55).

van zelf. Op het eerste bericht van den goeden uitslag zouden dan de troepen, die in Luikerland en in het Kleefsche gereed stonden, de grenzen over en op de stad aanrukken; en de strijd zou beginnen, die, als men den veldheer gevangen had, bijna zeker voorspoedig zou afloopen.

Het grootste bezwaar bij deze voor 't overige wel aangelegde onderneming was de moeilijkheid om een geheim, waarin zoo velen middellijk of onmiddellijk betrokken waren, voor de Spaansche verspieders geheim te houden. Daarop leed het plan ook werkelijk schipbreuk. Het werd aangebracht of verraden eer het nog tot rijpheid was gekomen. De meeste medeplichtigen ontkwamen, eenige weinige werden gevat, maar verrieden zoo weinig van de plannen, dat de Spaansche regeering eerst met de bijzonderheden bekend raakte, toen zij eenige weken later een der hoofdpersonen in handen kreeg. Doch al aanstonds na de ontdekking was zij op haar hoede. Een verrassing als de beraamde was van nu af onmogelijk geworden. En daarmeê verminderde de kans op het gelukken van den aanstaanden veldtocht ook niet weinig. Als de hertog zelf het beleid der verdediging op zich kon nemen, bleef er voor de aanvallers niet veel uitzicht op de overwinning over. Zijn aanvoering immers was meer dan een geheel leger waard.

Hij gaf daarvan al aanstonds een overtuigend bewijs. Hij wist dat aan de grenzen van Brabant een krijgsmacht tegen hem werd samengebracht, die met den dag aangroeide. Zij was oorspronkelijk bestemd geweest om met de overrompelaars van Brussel saâm te werken. Thans zou zij, zoodra zij geheel gereed was, de vijandelijkheden beginnen. Onverwijld nam Alva zijn maatregelen om haar bij gedeelten, eer zij geheel was toegerust, te vernietigen. In het Luiksche hielp hij den bisschop, die op zijn hand was, in het verstrooien en uitdrijven der daar samenvloeiende ballingen. En tegen de manschap, die in het Guliksche marschvaardig stond, en die, wat Alva niet wist, in last had om eenige stad aan de Maas, bij voorkeur Roermond, te nemen, en dus den weg voor het gros van 's Prinsen leger te banen, zond hij te gelijker tijd een niet groote maar toch toereikende krijgsmacht af. Het boezemt ons ontzag voor den hertog in, uit zijn briefwisseling met zijn onderbevelhebbers en uit de verhalen van sommige hunner te bemerken, hoe voortvarend en omzichtig tevens hij de bewegingen zijner troepen uit de verte bestuurde. Hij had gezorgd dat hij te Brussel zoo snel mogelijk werd ingelicht omtrent

al wat aan en over de grenzen bij de opstandelingen voorviel, en even snel zond hij dan dienovereenkomstig zijn bevelen aan zijn oversten. Zoo vermoedde hij de plannen van den vijand op Roermond, eer er nog met de uitvoering een begin was gemaakt, en deed om die te verijdelen Don Sancho de Londoño (die ons zelf een verhaal van den veldtocht heeft nagelaten) met tien vaandels van zijn regiment uit Lier, waar zij lagen, en van den anderen kant een der officieren van zijn lijfwacht te paard, don Sancho d'Avila, met drie compagnieën ruiters in de richting van Maastricht oprukken. Te Maastricht vereenigden zich met deze kern van Spaansche troepen de vijf vaandels Duitschers, die er onder Eberstein in bezetting lagen. Gezamenlijk was die krijgsmacht sterk genoeg om zich met de opstandelingen te meten, die inmiddels onder den heer Van Villers voor Roermond verschenen waren en deze belangrijke plaats, door slechts één vaandel Duitschers bezet, wel spoedig zouden hebben veroverd, indien niet de tijding alleen van den aantocht der geduchte Spanjaards hen in allerijl over de grenzen had teruggejaagd. Daar achtten zij zich op Duitsch grongebied in veiligheid. Maar Londoño en d'Avila betoonden zich even doortastend als de hertog. Zonder de onzijdigheid van het Duitsche rijk te ontzien, zetten zij de aftrekkende vijanden na, achterhalen hen tusschen Erkelens en Dalem in het open veld, verslaan hen volkomen, en grijpen de rest, die zich in Dalem geworpen had, zonder bedenken ook daar aan, met dit gevolg, dat al wat niet gedood of gevangen genomen werd, heinde en ver verstrooid, en het geheele legertje der rebellen vernietigd werd. Dit alles geschiedde binnen zes dagen. Den 19den April, op Paaschdag, was Londoño uit Lier gemarcheerd; den 25sten was Dalem in zijn macht. De heilige dagen en de kerkelijke nauwgezetheid der Spanjaarden, waarop de ketters zeker gerekend hadden, waren geen beletsels geweest voor de voortvarendheid der veldheeren.

Zoo waren de schijnbaar zoo goed berekende plannen van den Prins tegen Brabant en Brussel in rook verdwenen. De Spanjaard, die daar bezig gehouden had moeten worden terwijl Lodewijk van Nassau het noorden in opstand bracht, had nu weer de handen vrij en zijn geheele macht tegen die nieuwe aanvallers, die thans juist in het veld verschenen, beschikbaar. De inval in Groningerland, die een onderdeel van een wijdvertakten veldtocht had moeten wezen en alleen als zoodanig kans had om te slagen, werd thans een onderneming op zich zelve, die de geheele

macht van Alva te bestrijden zou krijgen en daartegen niet bestand zou zijn.

Evenwel de zaken stonden nog verre van hopeloos. Het geleden verlies, hoe belangrijk, liet zich toch herstellen. De neêrlaag bij Dalem had zeker één krijgshoop uiteen gedreven. Maar aan manschap was geen gebrek. Voortdurend kwamen geheele regimenten uit het thans bevredigde Frankrijk over, en boden hun dienst den prins van Oranje aan. Er behoefden niet veel weken te verloopen eer hij aan het hoofd van een nieuw en zelfs veel aanzienlijker leger dan het bij Dalem verslagene den veldtocht zou kunnen hervatten. En, zoo de onderneming van Lodewijk van Nassau doorging, was het niet slechts raadzaam maar onvermijdelijk noodig, dat de Prins zoo spoedig mogelijk de Spanjaarden in het zuiden kwam bezig houden. Niets was zekerder dan dat men den vijand de overwinning moedwillig in de hand speelde, indien men gedurig kleine legertjes afzonderlijk aan zijn gezamenlijke macht overstelde. Wat mag de reden geweest zijn, dat de Prins iets wat ons zoo klaarblijkelijk toeschijnt niet inzag, of althans er zich niet naar gedragen heeft? Men kan vermoeden dat het hem aan geld ontbrak, en dat hij slechts door het gemis van middelen genoodzaakt is geworden na te laten wat hij anders gewis zou hebben gedaan. Maar mij komt dit vermoeden niet gegrond voor. Eenige maanden later was hij wel in staat een talrijk leger voor een poos te onderhouden. Nu reeds, den 25sten April, zien wij hem in besprek met geldschieters, die zich gewillig genoeg betoonen. In alle geval zouden zich de leegloopende soldaten zeker nu reeds even goed als eenige maanden later met beloften hebben laten aanwerven, indien de Prins zich thans even ernstig als later beijverd had een leger op de been te brengen.

Naar het mij voorkomt was het een geheel andere reden die op dit oogenblik hem werkeloos hield. Hij had zich nog altijd niet openlijk tegen Philips of zijn landvoogd verklaard. Wel was hij, toen de aanslag op Brussel gewaagd stond te worden, uit Dillenburg naar Kleef afgekomen, om bij de hand te zijn als de veldtocht geopend werd. Maar zoodra dit plan in duigen viel en de neêrlaag bij Dalem was geleden, gaf hij den moed verloren en haastte zich naar Dillenburg terug. Had Lodewijk in Groningerland de vaan van den opstand niet reeds ontrold, waarschijnlijk zou ook zijn onderneming, voorloopig althans, zijn opgegeven. De Prins was door zijn eersten tegenspoed van verdere

aanslagen afgeschrikt. Ook werd hem van alle kanten de voorgenomen aanval ontraden. De Duitsche keizer, de vredelievende Maximiliaan, verbood hem eenige krijgstoerustingen tegen Nederland op het rijksgebied aan te richten. De keurvorst van Saksen drong dit verbod met klemmende redenen aan. Niet met geweld, maar door onderhandeling met Philips moest men het onheil van Nederland en van den Prins afwenden. Indien Willem zich maar stil hield, zouden keizer en keurvorsten te zijnen behoeve bij den koning van Spanje tusschen beide komen, en, naar zij zich voorstelden, niet te vergeefs. De Prins liet zich door hen gezeggen. Zijn karakter maakte hem buitendien van geweldige maatregelen afkeerig. Hij bleef stil te Dillenburg, ondersteunde onder de hand zoo veel hij kon zijn broeder bij diens tocht in het noorden, maar zonder dit openlijk te erkennen. Nog na den slag van Heiligerlee vermaande hem Lodewijk, „dat hij zich toch bij vorsten en heeren verklaren en onbewimpeld de ellende van Nederland blootleggen wilde, en, onversaagd voortvarende, de uitkomst aan God betrouwen." Maar zelfs op die roepstem antwoordde de Prins niet. Hij bleef weifelen, totdat de moord aan Egmont en Hoorne gepleegd alle bedenkingen der voorzichtigheid tot zwijgen bracht. Aan verzoening met de moordenaars viel toen niet langer te denken. Voor goed verbond de vorst zijn belang en zijn toekomst aan de toekomst en het lot van het Nederlandsche volk. Nu ijlde hij naar Straatsburg om er bij de kooplieden geld op te nemen, nu nam hij den zoo dikwerf aangeboden dienst der Duitsche en Fransche bendehoofden aan. Nu maakte hij zich ijlings op om zijn broeder bij te springen; hij schreef hem geen slag te wagen eer hij zelf hem te hulp kwam. Maar zijn laat besluit kwam te laat. De vijf weken, die hij ongebruikt had laten voorbijgaan, had de vijand zich voortreffelijk te nutte gemaakt. Toen hij eindelijk in het ongunstige najaar in het veld verscheen, was de krijg in het noorden reeds geëindigd: Lodewijk was volkomen verslagen, en Alva had nogmaals de handen vrij om ook den laatsten, wanhopigen aanval van den Prins zelven af te weren.

Zoo is dus de onderneming in Groningerland een bedrijf op zich zelf. Van de twee aanvallen op het zuiden, die haar een zoo dringend noodige afleiding hadden moeten bezorgen, is de eene te vroeg geëindigd, de andere te laat begonnen. Zij zou denkelijk een geheel anderen loop hebben genomen, indien zij, overeenkomstig het oorspronkelijke plan, aan een veldtocht in het zuiden gepaard was gegaan.

De veldheer, die ze bestuurde, was van afkomst geen Nederlander en ook niet in Nederland gegoed; geen stoffelijke band verbond hem aan het volk, waarvoor hij zijn leven heeft gewaagd en zes jaren later heeft verloren. Maar hij was door zijn gehechtheid aan zijn broeder, door zijn jarenlang verblijf hier te lande en door zijn omgang met de Nederlandsche grooten en edelen in zijn hart Nederlander geworden. Hij was de aangewezen tusschenpersoon tusschen de hoofden van zijn aangenomen vaderland en de vorsten van Duitschland. Als zoodanig was hij in 1566 opgetreden; en bij het Compromis en later bij den kortstondigen opstand onder Brederode had hij een voorname rol gespeeld. Met zijn broeder was hij uitgeweken en met hem was hij door Alva ingedaagd. Dezelfde vrienden, dezelfde vijanden had hij met prins Willem gemeen. Misschien omdat hij minder te verliezen had, had hij zich steeds onbewimpelder durven toonen; maar voor het overige stemde hij in bedoelingen en inzichten, in vrijheidsliefde en godsdienstige gezindheid volkomen met dezen in. Hij was van een ridderlijk, onbaatzuchtig, zelfopofferend karakter; innemend van manieren, bij allen, ook bij zijn vijanden, geacht. Als soldaat overtrof hij zelfs zijn beroemderen broeder. Wordt ons van dezen gezegd dat hij meer in de raadzaal dan op het slagveld schitterde, van hem was het tegenovergestelde waar. Hij was de man om uit te voeren wat zijn broeder beraamd had. De een was het hoofd, de ander de rechterhand.

Van den 6den April dagteekent de commissie, waarbij hij door Willem, graaf van Nassau enz. werd gemachtigd om, met zich nemende zoo veel krijgsvolk als hij zou behoeven, de zaak des lands en zijner verdrukte inwoners voor te staan. Den 10den gaf hij op zijn beurt lastbrieven uit aan Nederlandsche en Duitsche kapiteinen om krijgsvolk in zijn dienst aan te werven. Den 24sten, één dag voor de neêrlaag bij Dalem, begon hij de vijandelijkheden met het overrompelen van het slot van Wedde, even over de grenzen, dat hij versterken liet om hem bij mogelijken aftocht tot steunpunt te verstrekken, en dat hem nu al dadelijk tot een loopplaats diende, waar zich de vrijwilligers uit Groningerland en Friesland verzamelen, en zijn Duitsche vaandels bijeenkomen konden. Die troepen kwamen tot hem in zoo grooten getale, dat hij zijn macht reeds in de eerste dagen van Mei in drie hoopen kon splitsen, waarvan er een voorloopig te Wedde bleef, de andere Appingedam bezette en de derde zich dicht onder de stad Groningen legerde. Aan het bezit dier stad was voor beide

partijen bijna alles gelegen; zij was de eenige bemuurde en versterkte plaats in het geheele kwartier; zij hield het ommeland in toom. Toch was zij onvoldoende bezet met een weinig talrijk garnizoen van Duitschers, die slecht betaald en muitziek waren en met de burgerij overhoop lagen. Lodewijk mocht zich dus vleien dat de stad, die niet Spaanschgezind was, en, om iets te noemen, het invoeren van den nieuwen bisschop standvastig tegenhield, weldra zijn partij kiezen zou. Maar zijn opeisching vond geen gehoor. Wel was het er onrustig onder de burgers en verwachtte Groesbeek, de luitenant van den juist afwezigen stadhouder, graaf van Aremberg, ieder oogenblik een uitbarsting, maar zoo ver kwam het niet. De neêrlaag bij Dalem, de wel aangroeiende maar toch nog altijd ongenoegzame macht der opstandelingen en het vooruitzicht op een voorbeeldige straf, als het opzet, gelijk zich vreezen liet, mislukte — dit alles was wel geschikt om de burgerij van overijlde stappen terug te houden en tot voorloopige onzijdigheid te raden. Zoo als doorgaans begreep de voorzichtigheid ook hier niet, dat dralen soms het gevaarlijkst is, dat tijdig durven dikwerf alles afdoet; dat, zoo Groningen maar het voorbeeld gaf, het geheele noorden waarschijnlijk zou volgen, en dat dan het gevaar grootendeels verdwijnen zou. Aan den anderen kant, als allen wachtten met partij te kiezen totdat dit veilig geschieden kon, zou gebrek aan medewerking de onderneming zonder twijfel doen mislukken, en den Spanjaarden een gemakkelijke overwinning bezorgen, die hun heerschappij te vaster moest grondvesten. Dit alles was niet te miskennen. Maar de vreesachtigheid overwon. Afwachten, dat geliefkoosde middel van alle zwakmoedigen, werd ook hier te baat genomen, en zoo moest Lodewijk voor de stad blijven liggen. Hij durfde haar niet voorbij trekken en Friesland binnen rukken. Een volle maand heeft hij zich nutteloos in den omtrek opgehouden.

Een zoo koele ontvangst zou allicht doen denken, dat de Groningers de zaak van den opstand geenszins waren toegedaan, dat zij integendeel den koning en zijn landvoogd getrouw wilden blijven. Maar inderdaad was dit het geval niet. Vriend en vijand erkennen, dat de bevolking van de stad en van het platte land op de hand der opstandelingen was. Lodewijk van Nassau schrijft het met zoo veel woorden aan zijn broeder: „Het volk is geheel aan onze zijde.” Zulk een stellig zeggen in een vertrouwelijken, voor geen ruchtbaarheid bestemden brief aan den man, die, om zijn maatregelen naar eisch te nemen, goed ingelicht moest worden,

is op zich zelf geloofwaardig genoeg. Maar het wordt bovendien bevestigd door hetgeen Spaanschgezinde en Spaansche beambten en oversten uit Groningen aan Alva berichten. Zoo verklaart Groesbeek dat hij de sterkte der opstandelingen bij gebrek aan juiste inlichtingen met geen zekerheid kan opgeven, „want de lieden zijn hier allen verdacht en den vijand toegedaan." Uit de steden van Friesland durft hij de bezetting niet weg nemen om geen gelegenheid tot afval te geven; aan den anderen kant weigeren de steden nieuwe garnizoenen binnen te laten. Nadat eindelijk de opstand onderdrukt was, verklaarde Alva, dat de provincie van Stad en Lande door haar houding eigenlijk al haar privilegiën verbeurd had en ze slechts gedeeltelijk uit genade behouden zou; en hij legde een kasteel bij de stad aan omdat hij anders van haar niet zeker was. Maar het stelligst laat de overste don Sancho de Londoño, die zelf den veldtocht heeft meêgemaakt, zich uit. Hij verklaart, dat hij nooit vernemen kon wat er bij de Geuzen omging, en dat daarentegen al zijn bewegingen onmiddellijk aan Lodewijk van Nassau ter oore kwamen; dat er voor de zijnen nooit ergens leeftocht te vinden was, maar dat er voor de Geuzen altijd nog wat overschoot: „zoo vol ketters (besluit hij) is dit land, een zoo goed hart draagt het den Geuzen toe, ons daarentegen verfoeit het zoo erg mogelijk."

Die gehechtheid van het landvolk aan de zaak van den opstand was te opmerkelijker, omdat het van zoo talrijk en zoo behoeftig leger als dat van graaf Lodewijk natuurlijk veel te lijden moet gehad hebben. Groningsche schrijvers van dien tijd, Rengers bij voorbeeld en Phebens, verzekeren ons wel dat de opstandelingen niet de minste reden tot klagen gaven, maar wij die weten hoe toen ter tijd soldaten plachten huis te houden, wij nemen die verzekeringen niet letterlijk op. Buitendien, het is bekend dat van de rijkere boeren contributiën, van de armere een deel van hun voorraad, van de gemeenten de overtollige kerksieraden, inzonderheid de klokken, werden afgevorderd. Maar van vrienden verdraagt men veel wat men van vijanden ondragelijk zou achten. En ten opzichte van den godsdienst gaven de Geuzen, zoo ver wij weten, geen blijken van onverdraagzaamheid. In de commissie van Lodewijk van Nassau had de Prins uitdrukkelijk gesteld, dat hij door belijders van de Roomsche religie zoo wel als van het Evangelium te hulp geroepen was, en dat hij niet anders bedoelde dan het behoud van den ouden staat des lands en het verwerven van „liberteit van religie en conscientiën" voor allen

zonder onderscheid. Zijn vijanden hebben, zoo ver ons bekend is, nooit beweerd dat hier bij dezen tocht op die verklaring inbreuk is gemaakt. Ook maken de Spanjaarden in hun klachten over de gezindheid der bevolking geen onderscheid tusschen Roomsch en onroomsch. Het getal van hen, die in de Spanjaarden en in Lodewijk's volgers vijanden van het vaderland zagen, was zoo gering, dat er door niemand zelfs melding van hen gemaakt wordt.

Met dat al, de vreesachtigheid berokkende hier even veel kwaad als kwade gezindheid had kunnen doen. Groningen bleef zich onzijdig houden. Lodewijk bleef wachten of de stad hem misschien nog zou toevallen. Intusschen maakte de vijand zich op om hem, eer hij te machtig werd, voor zijn vermetelheid te straffen.

Toen Alva de eerste tijding van het overrompelen en bezetten van het slot van Wedde ontving, was Aremberg, wien het kasteel toebehoorde, juist te Brussel uit Frankrijk, waar hij de regeering tegen de Hugenoten had bijgestaan, met zijn ruiterbenden teruggekeerd. Terstond zond hem de hertog over Gelderland naar zijn stadhouderschap terug. Te gelijker tijd waarschuwde hij den stadhouder van Gelderland, graaf van Megen, en beval hem zich gereed te houden om, zoo noodig, mede derwaarts met de troepen van zijn provincie te hulp te snellen. Beide stadhouders ontmoetten elkander te Arnhem en overlegden er wat hun te doen stond. Uit nader ingekomen berichten zagen zij, dat het gevaar grooter was dan te Brussel werd vermoed, en zij verzochten den hertog mitsdien hun de tien vaandels van het regiment van don Gonsalo de Bracamonte te hulp te zenden. Om geen tijd te verliezen veroorloofden zij zich al dadelijk don Gonsalo uit te noodigen om zijn troepen te 's Hertogenbosch bijeen en marschvaardig te houden, in afwachting van het nadere bevel van Alva. Te gelijker tijd schreven zij den stadhouder van Holland, graaf van Boussu, dat hij een goed getal schepen te Amsterdam moest uitrusten, ten einde de Spanjaarden zonder oponthoud over de Zuiderzee naar Friesland over te zetten. De beschikkingen werden den 7den Mei genomen. Den 15den gingen reeds de Spanjaarden bij Amsterdam scheep. Den 17den kwamen zij, door noordewind verhinderd om tot Kollum op te varen, zoo als oorspronkelijk bedoeld was, voor Harlingen ten anker en ontscheepten daar. In groote dagmarschen trokken zij Friesland door. Den 20sten 's middags had Aremberg zijn geheele macht, buiten de tien vaandels Spanjaarden nog vijf vaandels Duitschers, uit de Friesche

en Overijselsche garnizoenen gelicht, te Groningen bijeen, of eigenlijk in de voorstad aan het Schuitendiep, daar men hem in de stad zelve niet had willen binnenlaten. Reeds den volgenden dag rukte hij met al zijn troepen en met zes stukken geschut, die hij te Groningen had gevonden, naar Wittewierum uit, in de richting van Appingedam, waar hij de hoofdmacht van graaf Lodewijk gelegerd vond. Zijn voorhoede raakte weldra slaags met een vrij talrijke afdeeling, die op verkenning was uitgezonden, en nu al schermutselende terugweek. Gelukkig voor graaf Lodewijk was de avond reeds ver gevorderd en de vijand huiverig om hem zoo laat nog aan te tasten; anders zou het hem denkelijk slecht zijn vergaan. Zijn troepen, die veel soldij te goed hadden, begonnen, nu het gevaar naakte, om betaling te roepen en te dreigen dat zij niet zouden vechten, als zij niet eerst kregen wat hun toekwam. Hun muitzucht kon voor Aremberg geen geheim blijven. Hij achtte zich reeds zeker van de overwinning. Den volgenden dag bleef hij te Wittewierum liggen, bedacht, naar het schijnt, om den eenigen uitweg, die den vijanden nog openstond, hun af te sluiten eer hij hen aantastte. Ook mocht hij op spoedige versterking rekenen, want Megen was over Drente in aantocht met nog vier vaandels voetvolk en een paar compagnieën ruiters; juist in de goede richting om Lodewijk den terugtocht over Wedde te beletten. Een paar dagen toevens beloofden dus meer voordeel dan zij in alle geval konden schaden.

Voor de onzen was de toestand hachelijk. Zoo als zij bij Appingedam gelegerd waren liepen zij gevaar geslagen en in de zee geworpen te worden. Met den vijand in de flank was ook het veranderen van stelling gevaarlijk. Toch moest graaf Lodewijk tot dit laatste wel besluiten. Met moeite haalde hij zijn volk over om hem trouw bij te blijven en zich niet te verstrooien; in den volgenden nacht, tusschen den 22 en 23sten Mei, brak hij in alle stilte op, en marcheerde snel landwaarts in, naar den kant van Wedde. Hierbij kwam hem de toegenegenheid van het landvolk zeer te stade. Hij was reeds eenige uren onder weg, eer Aremberg te weten kwam wat er gaande was, en hij had dus van geen vervolging te lijden. Zonder eenig oponthoud bereikte hij tegen den middag het klooster Heiligerlee. Daar gunde hij de vermoeide manschap eenige uren rust, en hij zelf met zijn officieren begaf zich naar het klooster om er te middagmalen. Hij zat er nog aan tafel toen een welgezinde boer hem de gewichtige tijding kwam brengen, dat het geheele Spaansche leger nabij was.

Inderdaad, Aremberg had, zoodra hij hoorde dat de onzen in vollen aftocht waren, besloten hen na te zetten. Hij vreesde dat zij misschien Megen te gemoet gingen om dien, eer hij zich met hem vereenigd had, afzonderlijk aan te grijpen. Zoo zij dit niet voorhadden, zochten zij blijkbaar een goed heenkomen. In ieder geval was het geraden hen op de hielen te volgen en waar hij ze aantrof hun slag te leveren. Met een gedemoraliseerden, muitenden en vluchtenden hoop zou hij niet veel te stellen hebben. Het zou hier gaan als te Dalem. Weerstand zou zijn onoverwinlijken Spanjaarden nauwelijks worden geboden. Ook zij waren zeker van de overwinning. Aldus rukte in zegevierende stemming het Spaansche leger de vluchtelingen achterna, zoo snel dat het tusschen vijf en zes uren reeds in het gezicht der onzen kwam, die het echter niet op de vlucht maar in goede slagorde afwachtten.

Voor Lodewijk van Nassau was er geen keus. Toen hij vernam dat de Spanjaarden binnen een paar uren zouden opdagen, moest hij wel besluiten een slag te wagen. Op zijn leger kon hij zeker niet onbepaald vertrouwen; de ervaring van twee dagen geleden had hem daaromtrent maar al te goed ingelicht. Nu op nieuw greep de vrees voor de naderende Spanjaarden het aan. Bijna twee geheele vaandels Friezen en Oldenburgers, die nog geen krijg gezien hadden, maakten zich uit de voeten, en hun voorbeeld werd door vele anderen gevolgd. Ook onder hen die bleven waren er niet weinigen, die met schrik in het hart den vijand zagen aankomen. Daarentegen het terrein was zoo gunstig als een veldheer het zou kunnen kiezen. Het werd van voren beschermd door een veengrond, vol slooten en plassen en uitgestoken greppels, die bijna zoo goed als loopgraven waren, en waarin een paar vaandels harkebusiers in hinderlaag gelegd konden worden. Over dien gebroken grond moest de aanval plaats hebben. De weg naar Heiligerlee, waarlangs de vijand aankwam, was smal en werd door de tweehonderd ruiters, die Adolf van Nassau en Joost van Schouwenburg aanvoerden, bezet. Links van dezen, achter het veen, werd het voetvolk geschaard in twee vierkanten of eskaders van ongelijke grootte, het eene met een front van ruim veertig, het andere van ruim dertig pieken, geflankeerd door eenige filen harkebusiers. Op die wijs werden toen de troepen doorgaans geschaard bij de Spanjaarden zoowel als bij de Duitschers, met dit verschil alleen dat de Spanjaarden hun vierkanten meer breed dan diep, de Duitschers daarentegen ze meer diep dan breed namen. Op de pieken kwam het voornamelijk aan;

de harkebusiers met hun plompe vuurwapenen konden uit de verte of uit hinderlagen goede diensten doen, maar waar legers handgemeen raakten kwam het toen op de pieken aan, oneindig meer dan thans op de bajonet, die de piek heeft vervangen. Zoo als hier het terrein was, konden beide wapenen, de bus en de piek, op het voordeeligst dienen, de eerste om den naderenden vijand in verwarring te brengen, de laatste tegen de gebroken gelederen, waarin hij over den veengrond zou aankomen.

Het zal ongeveer zes uren in den avond zijn geweest toen de Spanjaarden uit een boschje, waardoor de weg heen liep, op de vlakte tusschen Heiligerlee en Winschoten te voorschijn kwamen. Zij hadden een langen marsch achter den rug, dien de onzen insgelijks wel dien eigen dag hadden afgelegd, maar waarvan dezen reeds eenige uren waren uitgerust. De voorzichtigheid zou hebben geraden zich althans ook eenigen rusttijd te gunnen, eer men den welgeschaarden vijand aangreep. Maar er was geen tijd te verliezen, als men het gevecht niet tot den volgenden dag wilde uitstellen, waaraan niemand een oogenblik dacht. Het was de 23ste Mei: de zon ging te acht uur onder. Als men met rusten nog een paar uren verspilde, zou men na de overwinning geen tijd genoeg overhouden voor de vervolging. Waartoe ook gedraald? Het was bij Dalem gebleken, dat men maar had door te tasten om te overwinnen. Het was niet denkbaar, dat een hoop Geuzen aan het beste krijgsvolk der wereld het hoofd zou durven bieden. Een onversaagd begin was hier meer dan het halve werk.

Men heeft later uitgestrooid, dat Aremberg niet zoo overmoedig dacht en uit eigen beweging den slag niet zoo onstuimig zou zijn aangegaan, maar dat hij aan den aandrang der Spanjaarden geen weêrstand had durven bieden om geen voedsel te geven aan de achterdocht, die tegen hem als Nederlander toen reeds bestond. Het is zeker niet onmogelijk dat zich de zaak dus heeft toegedragen. Maar wie zal het ons verzekeren? De graaf heeft den slag niet overleefd; hij heeft zich niet kunnen verantwoorden. Op zich zelf is het gerucht echter verre van waarschijnlijk. Uit den brief, dien hij den vorigen dag aan Alva had geschreven, spreekt dezelfde zekerheid van te overwinnen als uit het onbesuisd beginnen van het gevecht. Wie weet ook hoe weinig er noodig zou geweest zijn om aan den strijd een geheel anderen uitslag te geven? Wij zagen dat de overmoed der Spanjaarden maar al te veel grond had in de stemming van een deel van Lodewijk's leger.

De slag begon met een canonade van de zijde der Spanjaarden. De zes stukken geschut, waarvan de drie grootste kogels van vier pond schoten, richtten zij bezijden het bosch, waarlangs zij aanmarcheerden, op de eskaders van graaf Lodewijk, maar zonder veel schade te doen: de afstand was te groot en de richting te onzeker. Een gevecht uit de verte voldeed ook niet aan den bruischenden strijdlust der Spaansche knechten. Zonder bevelen af te wachten wierpen zij zich in den veengrond naast den weg en stormden op de onzen los. Het groote bezwaar was hier, zoo als wij reeds opmerkten, de oneffenheid van den grond, die hun niet toeliet zich dicht aaneen te sluiten; tusschen de slooten door renden zij in kleine afdeelingen voorwaarts; hun roekeloosheid, hun vaste verwachting dat de onzen geen weêrstand bieden zouden, deed hen, veel minder nog dan het terrein zou hebben gedoogd, de slagorde bewaren: zoo kwamen zij bijna als een ordelooze hoop op de vijandelijke gelederen aan. Zij werden door de harkebusiers van de flanken en uit de hinderlagen met een moorddadig geweervuur begroet en op de diepe rijen pieken dapper ontvangen. Op zulk een ontvangst waren zij niet voorbereid; in den eersten aanloop hadden zij gedacht hun vijand uiteen te doen stuiven. Nu hij stand hield, vermocht hun persoonlijke moed niets tegen de kracht van zijn massa. En toen hij op zijn beurt geregeld voorwaarts drong, konden zij, zoo verdeeld als zij waren, geen weêrstand bieden; de moedigen, die van geen wijken wisten, werden op de plaats neergestooten, de overigen sloegen op de vlucht, waarbij velen, uitgeput van den langen marsch en zonder schuilplaats te midden van een vijandige bevolking, jammerlijk omkwamen. In minder dan twee uren was alles voorbij. Het Spaansche leger bestond niet meer; de vluchtelingen waren over de geheele vlakte verstrooid, sommigen vloden in de richting van Groningen, anderen zuidwaarts, waar zij op de hoogte van Zuidlaren op de aankomende ruiters van Megen stieten. De bagage en het geschut vielen in handen der overwinnaars.

Twee episoden van het gevecht verdienen bijzondere vermelding. Terwijl het voetvolk op den veengrond handgemeen raakte, begonnen op den weg de ruiters van weêrszijden te schermutselen. Adolf van Nassau bereed dien dag een vurig, jong paard, dat zeker nog niet aan het slaggewoel gewend, door het knallen van het geschut en geschal der trompetten verschrikt, niet te regeeren was, en, toen de schermutseling begon, met zijn berijder doorging, en hem midden onder den vijand voerde. Te vergeefs zocht Adolf

het paard met zweep en sporen te bedwingen om naar de zijnen terug te rijden; het bleef steigeren en voorwaarts dringen. Al dichter werd hij door de vijandelijke ruiters omringd, en moedig strijdende viel hij weldra onder hun slagen, eer de zijnen hem konden ontzetten. Dat hij niet weêrloos was afgemaakt, toonden na den slag de vele lijken van vijanden die om hem lagen. Hij was de eerste Nassau, die strijdende voor de vrijheid van Nederland het leven liet, een jong man van groote verwachting, maar te jong gestorven om te toonen wie hij was. Zijn dood wierp over de vreugde van de overwinning althans voor den veldheer een somber floers.

Aan den anderen kant was vooral het lot van Aremberg te betreuren. Van de geestdrift en blijde hoop, waarmeê hij den slag had aangevangen, was hij in niet veel meer dan een uur tot de diepste wanhoop vervallen. Het leger, dat hem was toevertrouwd, had hij voor zijn oogen, onder zijn bevel, door verachte rebellen zien slaan en vernielen. Terwijl alles rechts en links wegvluchtte, bleef hij nog altijd op het slagveld omdwalen. Eindelijk bezon hij zich en ging de vluchtenden volgen, maar te laat, de onzen waren hem reeds op de hielen. In zijn volle harnas, op zijn afgemat strijdros gezeten, kon hij zoo snel niet voort. Bij het overspringen van een hek miste zijn paard en stortte neer, en eer hij het had opgeholpen, had hem reeds een der vervolgers, een balling uit Amsterdam, een kogel tusschen het harnas en het helmet in den nek geschoten. Aan ontkomen viel niet meer te denken, zijn vervolgers omringden hem reeds. „Ik ben de graaf van Aremberg, neem mij gevangen," riep hij hun toe. Maar zijn naam en rang konden hem niet beveiligen. „Dan zijt gij de man dien ik zoek," was het antwoord van den wraakzuchtigen Geus, en met het roer, dat hij in de hand hield, bracht hij den weerlooze een slag toe, die hem den helm deed afvallen. In een oogenblik was het dus ontwapende hoofd onder een tal van slagen verbrijzeld. — In de verwachting op een ruime belooning voor hun heldendaad, brachten de moordenaars de blijde tijding, en het paard van den verslagene ten bewijze, aan Lodewijk van Nassau. Maar zij werden teleurgesteld. „Hadt mij den man levend gebracht!" kregen zij ten antwoord, „nu het gebeurd is, kan ik u echter voor uw daad niet straffen." Aan het lijk bewees de overwinnaar de eer, waarop de doode recht had; hij liet het in de gewijde aarde van Heiligerlee begraven. Zoo eindigde de graaf van Aremberg, die eens met Oranje en Egmont en zoo veel

anderen tegen Granvelle had saâmgespannen, maar, later van partij veranderd, de regeering vervolgens trouw had bijgestaan. Hij was de eerste der Nederlandsche grooten, die aan de zijde der Spanjaarden tegen de bevrijders van zijn vaderland sneuvelde. — Buiten hem waren er nog veel officieren gevallen. Drie kapiteins en zeven vaandrigs werden vermist. Van de soldaten waren er, naar de opgaaf der Spanjaarden zelven, 400 of 450 gebleven, en omtrent 1000 ontkomen; dus een derde ongeveer van de tien vaandels had zijn overmoed met den dood betaald. De Duitsche vaandels hadden niets geleden; zij hadden aan het gevecht geen deel genomen, en, zoodra zij de Spanjaarden zagen vluchten, de wapenen weggeworpen en zich overgegeven. Naar Duitsche manier waren zij door de overwinnaars losgelaten op de eenige voorwaarde dat zij binnen zes maanden den koning niet dienen zouden. De Spaansche gevangenen daarentegen werden bijna zonder uitzondering omgebracht. Met hen was het een oorlog op leven en dood. Ook zij waren niet gewoon aan de gevangenen, die zij maakten, kwartier te geven.

Aan de zijde der opstandelingen kan het verlies niet groot zijn geweest. Zij zelven noemen 40 dooden en 200 gekwetsten. Het beweren der Spaansche generaals, dat de onzen nog meer hadden verloren dan zij, is volstrekt ongelooflijk. Uit hun beschrijving van den slag blijkt reeds overtuigend het tegendeel; de overwinning was nauwlijks betwist. Buitendien wat de onzen aan manschap verloren hadden, wonnen zij tienvoudig in zelfvertrouwen en in de achting van het volk terug: aan de beste soldaten van Europa hadden zij een gevoelige nederlaag toegebracht. Ook was de buit niet gering dien zij hadden behaald. Vooral het gereed geld en het zilverwerk van Aremberg kwamen hun bij de ongeregelde betaling der soldij uitnemend te pas. De winst van zes stukken geschut was ook van groot belang. In alle opzichten was de uitkomst van dit eerste gevecht gelukkig en voor de toekomst veelbelovend.

Treffend is het oordeel, door een welingelicht en zeer verstandig man onder den eersten indruk der blijde tijding uitgesproken: „De overwinning kan heilrijk wezen, als Oranje er partij van weet te trekken. Ik vrees echter dat het talmen van hem en van anderen haar onvruchtbaar maken zal." Dit oordeel was helaas een voorspelling. De Prins was, zoo als wij weten, sedert twee of drie weken naar Dillenburg teruggekeerd, na de troepen, die hij in het Gulikscche bijeen had gebracht, te hebben afgedankt;

en niet de minste aanstalten had hij sedert gemaakt om op dit beslissend oogenblik in het veld te kunnen komen. Nog altijd werd hij door de vermaningen en beloften der Duitsche vorsten opgehouden. De gelegenheid, die zich zoo onvoorziens opdeed, liet hij ongebruikt voorbijgaan.

En hij was de eenige niet, die door zijn talmen de overwinning onvruchtbaar maakte. Ook Lodewijk van Nassau wist er geen partij van te trekken. Wat lag meer voor de hand dan, nu de Spanjaarden verslagen waren, aan Megen het voorwaarts trekken te beletten, en den pas naar Groningen af te snijden? Bij geluk stonden de overwinnaars tusschen hem en de stad. Wel was hij nabij, te Zuidlaren; in weinige uren kon hij Groningen bereiken, maar hij zelf, volgens zijn schrijven aan Alva, rekende er op dat hem dit zou worden belet. Door het tijdig afzenden van een afdeeling van zijn leger had graaf Lodewijk hem met zijn vier vaandels gemakkelijk terug kunnen drijven. Maar hij verzuimde het. En Megen van zijn kant liet geen oogenblik verloren gaan. Den 24sten rukte hij reeds voorwaarts, en, zonder vijand te zien, kwam hij tegen den middag onder de stad, waar hij na eenige weifeling werd binnengelaten. Dien eigen avond berichtte hij nog aan Alva zijn behouden aankomst: „een zaak van belang", voegde hij er bij, „want aan deze stad hangt het behoud van het geheele land."

Inderdaad door dit bij tijds bezetten van Groningen werd de kans, die vier en twintig uren te voren zoo gunstig voor den opstand gestaan had, weer veel ongunstiger. Zonder bezetting zou de stad aan het overwinnend leger wel geen weêrstand hebben geboden, en haar overgaan zou een uitlokkend voorbeeld voor de steden van Friesland geweest zijn. Maar thans, nu Groningen goed bezet en onneembaar was, en daarheen de verstrooide Spanjaarden zich weer verzamelden, durfde Lodewijk haar niet in den rug te laten en in Friesland te vallen. Even als voor den slag bleef hij in den omtrek der stad zich ophouden, zonder iets wezenlijks uit te richten, in de hoop op versterking of op een afleiding in het zuiden, waarover veel gesproken werd, maar waarvan ten slotte niets kwam.

Intusschen was door de geleden neêrlaag de veerkracht van Alva nog verdubbeld. Geen zweem van schrik of verlegendheid toonde zijn houding. De zegepraal van zijn vijanden beantwoordde hij met de executie van Egmont en Hoorne en een aantal edelen van minder aanzien. Nu hij zich voor een poos met zijn hoofdmacht naar het noorden moest verwijderen, liet hij in zijn plaats

verschrikking en wanhoop de bevolking in toom houden. Voor den tocht naar Groningen bracht hij al het noodige met snelheid maar met zorgvuldigheid tevens bijeen. Terwijl de opstandelingen den kostbaren tijd bij volle dagen verspilden, maakte hij zich ieder uur te nutte. Toen hij gereed was en zijn vijand ging opzoeken, was de uitkomst al met zekerheid te voorzeggen.

Maar daarover weiden wij thans niet uit. Wij gedenken aan de overwinning van Heiligerlee, niet aan de neêrlaag van Jemmingen, aan het begin van den tachtigjarigen oorlog, niet aan de tallooze gevechten, die er in zijn voorgevallen. De slotsom van den geheelen krijg is toch gelijk aan de uitkomst van dien eersten veldslag: de overwinning is aan de zijde van den opstand gebleven. Het Nederlandsche volk heeft na jaren strijdens den Spaanschen koning tot het verzoeken om vrede genoodzaakt. De vrijheid heeft het gewonnen van den dwang, de zelfregeering van de vorstelijke heerschappij. Aan die vrijheid en zelfregeering hebben wij onzen roem in de geschiedenis, ons aanzien onder de volken van Europa, onzen voorspoed en ons welvaren te danken. Ware het koning Philips gelukt ons volk onder het juk te brengen, en tot zulk een gehoorzaamheid aan de kerkelijke en wereldlijke overheid te dwingen, als sedert hem in Spanje heerscht, ons verval in plaats van onze verheffing zou van zijn regeering dagteekenen. Daarom is de eerste overwinning, die op hem door onze vaderen bevochten is, nu nog na drie eeuwen voor ons een heuglijke gebeurtenis, ten volle waardig dat wij haar door een nationaal gedenkteeken in de gedachtenis der volgende geslachten vereeuwigen.

(Kleine stukjes uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, n°. 46.)

PRINS WILLEM I IN HET JAAR 1570.

(1897.)

Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. Supplément au Recueil de M. Groen van Prinsterer. — La correspondance du Prince Guillaume d'Orange avec Jacques de Wesenbeke, publiée par J. F. Van Someren, Bibliothécaire de l'Université d'Utrecht. Utrecht et Amsterdam 1896.

Ik heb het aan den heer Van Someren te danken, dat ik over dit onderwerp iets nieuws kan schrijven. Hij heeft bouwstof, die nog altijd ongebruikt in de bibliotheken berustte, voor den dag gehaald en uitgegeven, het aan ieder die wil overlatende om ze aan de geschiedenis des vaderlands dienstbaar te maken. Zelf heeft hij hiertoe geen poging gedaan. Hij wil zijn uitgaaf hebben aangezien als een toevoegsel op het beroemde boek van Groen van Prinsterer, maar heeft diens wijze van uitgeven niet nagevolgd. Geen algemeene inleiding, die den lezer inlicht omtrent de herkomst en den aard der nieuwe bescheiden en in staat stelt om al dadelijk hun beteekenis voor de historie van het tijdvak, waartoe zij behooren, te beoordeelen; geen doorloopende aanteekening, die elk stuk in het bijzonder in verband brengt met de reeds van vroeger bekende bescheiden, en aanwijst wat wij uit het thans eerst bekend gemaakte voor nieuws leeren: van dàt alles, dat aan het werk van den heer Groen van Prinsterer zulk een uitnemende waarde bijzet, vinden wij in de uitgaaf van den heer Van Someren niets. Hij heeft blijkbaar opzettelijk dit genotrijke gedeelte zijner taak verzuimd en overgelaten aan wie den lust gevoelt om het in zijn plaats te aanvaarden, en voor zich zelven alleen het moeilijke en ondankbare werk gekozen om de afschriften, hem door anderen verschaft, met de oorspronkelijke

stukken te vergelijken en ze persklaar te maken en de drukproeven te verbeteren. Zeker geen zelfzuchtige verdeeling van den arbeid, en waarvoor de heer Van Someren aanspraak heeft op den dank van hem inzonderheid, die er partij van gaat trekken, en met de door hem bijeengezochte en aangedragen bouwstof gaat voortwerken aan den opbouw der wetenschap. Maar aan deze verdeeling van den arbeid zijn nadeelen verbonden, die geen dankbaarheid mag ontveinzen. Op het gehalte der ons belangloos verstrekte bouwstof heeft zij nadeeligen invloed geoefend. Om zulk onleesbaar schrift, als waarin sommige der bescheiden gesteld zijn, met juistheid te ontcijferen dient men met den inhoud, met de zaken en de personen die er in besproken worden, zoo vertrouwd te zijn, dat men haast gissen kan wat er op de kwalijk leesbare plaatsen staan moet. Met andere woorden: om de teksten juist te lezen en uit te geven, moet men ook in staat zijn om hun inhoud nauwkeurig te verklaren. Dit noodzakelijke voorweten nu heeft de heer Van Someren, bij zijn voornemen om de verklaring aan anderen over te laten, zich niet eigen gemaakt; en het gevolg is, dat hij op menige plaats iets heeft laten drukken dat de zaakkundige lezer wel terstond voor verkeerd erkent, maar niet altijd, zonder het handschrift voor zich te hebben, verbeteren kan. Misschien zou de heer Van Someren beter hebben gedaan met het geheele werk aan een ander, die over meer tijd te beschikken had, over te laten — gesteld namelijk dat zoo iemand bereid stond om het van hem over te nemen. Maar hiervan is niets gebleken, en wij hebben integendeel reden om te gelooven, dat, zoo hij niet de welwillendheid had gehad om het voor hem dubbel moeilijke en verdrietige werk op zich te nemen, wij nog lang van de uitgaaf, die toch zoo als zij ons wordt aangeboden zeer bruikbaar is, verstoken zouden zijn gebleven. Wij zijn hem dus grootelijks verplicht voor de moeite, die hij zich ten dienste der wetenschap en ten believe harer beoefenaars wel heeft willen getroosten, en zouden onedelmoedig handelen als wij hem hard vielen, omdat het werk, door hem voor ons verricht, niet zonder gebreken blijkt te zijn.

Het korte tijdvak, waarover de nieuwe bescheiden loopen, eigenlijk slechts een enkel jaar, was een der minst bekende uit het leven van den prins van Oranje en uit den strijd voor de onafhankelijkheid, dien onder zijn aanvoering het Nederlandsche volk heeft gestreden. Onze oude geschiedschrijvers hebben er slechts

weinig van weten te verhalen, en de verzamelingen van brieven, door Groen van Prinsterer en Gachard in het licht gezonden, zijn betrekkelijk arm in stukken van dat jaar. Tusschen Maart 1570 en Maart 1571 bevatten de *Archives* van Groen slechts acht brieven, en daaraan heeft Gachard in de *Correspondance de Guillaume le Taciturne* geen enkelen kunnen toevoegen. De heer Van Someren brengt er honderd aan den dag, wel niet allen van of aan den Prins, maar toch allen in nauw verband tot zijn briefwisseling staande. Zij maken namelijk een deel uit van het overigens verloren archief van Jacob van Wesenbeke, die tot op de komst van Alva pensionaris van Antwerpen was geweest, en sedert zijn ballingschap den prins van Oranje eerst als publicist en correspondent en later, gedurende het jaar dat ik noemde, als lid van zijn Raad gediend heeft. Dat deze overblijfsels uit zijn archief nog in Engeland te vinden waren, kon ons sedert lang bekend wezen. Zij berusten namelijk voor verreweg het grootste gedeelte in het Britsch Museum, en wel in de *Cottonian library*, waarvan in 1802 op last van het Parlement een uitvoerige catalogus in het licht werd gegeven, die elk stuk afzonderlijk beschrijft. Maar, hoewel een exemplaar van dien catalogus in de Leidsche Universiteitsbibliotheek voorhanden was, moet ik erkennen eerst in 1859 van het bestaan dier verzameling kennis te hebben gekregen uit het voorbericht, waarmede de Belgische geschiedkundige Rahlenbeck ons zijn herdruk van twee der merkwaardigste geschriften van Wesenbeke aanbood [1]). Naar hij mededeelde, was Gachard van voornemen haar uit te geven in het laatste deel van zijn zooeven door mij genoemde *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, waarnaar wij om die reden met dubbel verlangen uitzagen. Doch toen dit eindelijk, in 1866, verscheen, zochten wij er te vergeefs naar Wesenbeke's briefwisseling in, en vonden in de voorrede zelfs niets van het voornemen, hem door Rahlenbeck toegedicht, of van de reden waarom hij dat zou hebben opgegeven. Met waarschijnlijkheid echter kunnen wij vermoeden, dat, zoo hij waarlijk met zulk een plan had omgegaan, de oordeelkundige man bij nader inzien begrepen heeft, dat hij de verzameling, die in haar geheel niet in zijn bestek paste, niet schenden mocht door er alleen de brieven van en aan den prins van Oranje uit te lichten, en zoodoende een volledige uitgaaf

1) Mémoires de Jacques de Wesenbeke, par C. Rahlenbeck, Brux. 1859.

moeilijk, zoo al niet onmogelijk, te maken. Heeft die beweegreden hem inderdaad weerhouden, dan ware het te wenschen geweest, dat Kervyn de Lettenhove even bedachtzaam gehandeld had. In zijn *Documents inédits* (1881) heeft deze echter gedaan wat Gachard vermeden had, en van de honderd stukken der verzameling een dertigtal gedrukt. Eerst nu, nu wij alle te zamen voor ons hebben, ervaren wij ten volle, hoezeer hetgeen hij gaf geleden heeft door hetgeen hij wegliet, hoezeer het eene noodig is om het andere juist te verstaan. Gelukkig dat de heer Van Someren, die door onderzoekingen van bibliografischen aard er toe gekomen was om in Wesenbeke en zijn briefwisseling een bijzonder belang te te stellen, niet slechts het verkeerde van Kervyn's handelswijs heeft ingezien, maar zich ook heeft aangegord om diens fout te herstellen, en ons de geheele verzameling in handen te geven. De geheele verzameling, dat wil zeggen meer nog dan de *Cottonian library* bezit, want een klein gedeelte van het geheel was afgedwaald en in de *Bodleian* te Oxford beland. Door zijn goede zorg is het een thans bij het ander gevoegd en de eenheid weer hersteld, die denkelijk reeds voor ongeveer drie eeuwen verbroken was geworden.

Want dat er niet veel minder tijds dan drie eeuwen verloopen moet zijn sinds de beide Engelsche verzamelingen, waarin de brieven en bescheiden thans berusten, in het bezit er van kwamen, blijkt ons zoodra wij ons herinneren wanneer de verzamelaars, Robert Cotton en Thomas Bodley, leefden en kwamen te sterven. Zij waren tijdgenooten en tegelijkertijd met het verzamelen van merkwaardige handschriften bezig: Cotton stierf in 1631, Bodley reeds in 1612. Daar nu de twee gedeelten van een en dezelfde verzameling wel omstreeks denzelfden tijd verkocht zullen zijn, moeten wij aannemen dat de verkoop van beide vóór 1612 zal hebben plaats gehad. Wesenbeke was al lang te voren, in 1575, overleden, in dienst der Staten van Holland als een hunner commissarissen in zaken van krijgshandel. Zijn weduwe, die denkelijk in kommerlijke omstandigheden zal zijn achtergebleven, of anders haar erfgenamen, hebben, naar het schijnt, ook zijn schriftelijke nalatenschap, toen die geen andere dan historische waarde meer bezat, te gelde gemaakt. Dit is niet te verwonderen; maar hoe, mogen wij vragen, is zij juist aan die Engelsche verzamelaars verkocht? Eer ik mij, in antwoord op die vraag, een gissing veroorloof, wil ik een andere vraag opperen en trachten te beantwoorden. Heeft deze of gene onzer oude geschiedschrijvers

de verzameling, voordat zij in de Engelsche boekerijen een plaats vond, misschien ook in handen gehad?

Ik vermoed van ja. Het komt mij voor dat Van Meteren blijk geeft van met Wesenbeke's briefwisseling van 1570 eenigermate bekend te zijn. Als hij tot de gebeurtenissen van dat jaar genaderd is, geeft hij eerst een breede lijst van personen, met wie de Prins in briefwisseling stond, en vervolgt dan aldus: „Meer bevinden wij Mr. Jacob van Wesenbeke.... alle bewind in den dienst van den prins van Oranje hadde, en correspondentie hield met hen die met bestellingen (van den Prins) ter zee voeren, en ook met anderen, vorderende.... secrete contributiën.... en ordonnerende alom ontvangers,.... Deze Wesenbeke practiseerde ook met den Grave Van den Bergh, den Heere van Lumey en anderen, namelijk met eenen Hendrik Wessels, die goed middel wist om Zutfen, Deventer en Kampen in te nemen, en hadde meer andere aanslagen voor, maar.... enz." [1]) Ik geloof dat wie de geschiedbronnen kent, waaruit Van Meteren kan geput hebben, mij zal toestemmen, dat hij uit geen van die alle een zoo juist en volledig overzicht van Wesenbeke's werkzaamheid bekomen kan hebben, hetwelk daarentegen uit de bescheiden, die de heer Van Someren thans voor het eerst in het licht zendt, juist zoo kan worden opgemaakt. Waaruit wij dan met waarschijnlijkheid mogen besluiten, dat hij die bescheiden waarlijk heeft gekend. En is dit zoo, wat is dan waarschijnlijker dan dat hij, die zijn hoofdverblijf in Engeland had en daar in 1612 overleed, de tusschenpersoon zal geweest zijn, door wiens toedoen de twee Engelsche verzamelaars [2]) elk aan een deel der begeerlijke handschriften gekomen zijn. Het is niet meer dan een gissing die ik hier waag, maar mij dunkt een niet onwaarschijnlijke.

Is Van Meteren, vragen wij verder, de eenige, van wien wij reden hebben te vermoeden dat hij onze stukken in handen heeft gehad? Zou Bor ze niet insgelijks gezien hebben? Bij het eerste oprijzen van die vraag, zijn wij geneigd haar toestemmend te beantwoorden. Want Bor geeft ons, ook juist waar hij over de gebeurtenissen van 1570 handelt, een lijst van schuilnamen van personen en plaatsen, van welke zich de Prins en zijn politieke

1) Dit bericht komt nog niet voor in de eerste uitgaaf, van 1599, maar wel in de tweede, van 1608, fol. 65 recto, en in alle latere.

2) Opmerking verdient het, dat in Van Meteren's album amicorum een blad van Robertus Cotton, Londini 8 Dec. 1599 voorkomt, een « induratae amicitiae monumentum" (Oud-Holland, dl. XV, blz. 204).

aanhangers in hun briefwisseling bedienden; en diezelfde namen voor het grootste gedeelte komen, met de beteekenis die hij er aan hecht, ook in de brieven van Wesenbeke voor. Zal hij ze dan niet waarschijnlijk aan diezelfde brieven hebben ontleend? Ik geloof het niet, om goede redenen, die ik echter hier niet ontvouwen kan zonder breed uit te weiden. Ik zal alleen mededeelen dat Bor, zoo ik mij niet bedrieg, den rijken brievenschat van een van Wesenbeke's vrienden, jonker Dirk Sonoy, ten gebruike heeft gehad [1]), waaronder een afschrift van de lijst der schuilnamen met hun verklaring wel niet zal hebben ontbroken. Wij weten thans uit des heeren Van Someren uitgaaf, dat Wesenbeke en Van Swieten die lijst te zamen hebben ontworpen [2]). Laat ik nu al dadelijk hier bijvoegen, dat wij uit die papieren van Sonoy, ons door Bor meegedeeld, in staat zijn om den inhoud van Wesenbeke's briefwisseling op gewichtige punten aan te vullen en op te helderen.

Maar genoeg over de nieuwe bescheiden en hun geschiedenis. Wij willen zonder langer voorafspraak overgaan tot ons onderwerp en trachten het nieuwe, dat zij bevatten, met het oude, dat ons van elders bekend was, te verbinden, en het geheel, dat zich hieruit laat samenstellen, in groote trekken te beschrijven.

In geen tijdvak van zijn moeite- en smartvol leven zal prins Willem I zich zoo ellendig, zoo verlaten en vernederd hebben gevoeld, als in dat hetwelk met zijn terugkeer uit Frankrijk, in het najaar van 1569, begint en met de verrassing van Den Briel, in het voorjaar van 1572, eindigt. In den aanvang van zijn ballingschap, toen hij de opkomende reactie en het aanstaande bewind van den hertog van Alva naar zijn Duitsche bezittingen ontweken was, was hij toch een groot heer gebleven, rijk van middelen en krediet, omstuwd door een talrijken en krijgshaftigen adel en gesteund door aanzienlijke en veelvermogende bloedverwanten en vrienden uit den Duitschen vorstenstand. Zoo had hij tegen Alva en de Spaansche overheersching den strijd, als gelijke tegen gelijke, kunnen aanvaarden, in de rechtmatige hoop, dat de verdrukte en misnoegde Nederlanders hem voor

1) Ik meen dat dit vermoeden, waartoe ik eerst onlangs gekomen ben, van gewicht is voor de waardeering van vele berichten, die alleen bij Bor te vinden zijn. Ook van Basius heeft Bor papieren gebruikt.

2) Supplément aux Archives, p. 29.

hun beschermer erkennen en, zoodra hij aan het hoofd van zijn machtig leger aan de grenzen verscheen, gemeene zaak met hem maken zouden. Om dat te kunnen beproeven, had hij alles op het spel gezet, zijn vermogen, zijn krediet, zijn naam en zijn eer. Wij weten hoe droevig hij in zijn verwachting te leur werd gesteld. Al zijn ondernemingen mislukten, de een na de ander. Noch in macht, noch in beleid bleek hij tegen zijn vijand opgewassen te zijn; en de Nederlanders, die zich zonder twijfel voor hem verklaard zouden hebben, zoodra hij de overhand had genomen, lieten zich onbetuigd en roerden zich niet, nu alles hem tegenliep en zij geen verlossing van hem te hopen, maar integendeel voor de wraak van zijn overwinnaar te vreezen hadden. Het jammerlijkst liep de inval in Brabant, onder zijn eigen krijgsbevel, af. Zonder dat het tot een geregelden veldslag kwam, drong hem Alva naar de Fransche grenzen heen en die grenzen over. Hij moest zijn leger, dat hij niet had weten te gebruiken, op enkele ruitercompagnieën na, afdanken, en kon niet eens den oversten de verschuldigde soldijen betalen dan met beloften en verbintenissen, die hij vooruit wist dat hij, zonder onvoorziene omstandigheden, evenmin zou kunnen nakomen. Maar nog was alle hoop toen ter tijd niet verdwenen. De zaak der Geuzen was één met die der Hugenoten [1]), en dezen vormden nog een macht in Frankrijk, waarmeê de regeering zou moeten rekenen. Voor de Geuzen kon de Prins nog zijdelings strijden, als hij de Hugenoten hielp overwinnen; want werden zij in staat gesteld om aan de Fransche regeering de wet voor te schrijven, dan zouden zij uit erkentelijkheid op hun beurt gebruik maken van de verworven macht om de verslagen Geuzen weer op de been te helpen. Maar ook die berekening faalde. Het leger van den paltsgraaf van Tweebruggen, waarbij de Prins zich met zijn getrouwen aansloot, weerde zich kloek en trok, een overmachtigen vijand steeds behendig ontwijkende, Frankrijk dwars door, van de Duitsche grenzen tot in Poitou, en vereenigde zich daar met de hoofdmacht der Hugenoten [2]), maar vermocht toch niet, in samenwerking met dezen, de overhand te nemen; integendeel, te zamen werden zij door de Koninklijken in het nauw gebracht en zij voor-

1) Vgl. het ontwerp-tractaat in Archives t. III, p. 282 sq.

2) Een uiterst belangrijk verslag van zijn wedervaren in Frankrijk tot in Juli 1569 geeft prins Willem zelf in een brief aan den keurvorst van de Paltz geschreven uit uit Confolens (nabij Limoges) 9 Juli 1569 en gedrukt in Kluckhohn's Briefe, Bd. II, S. 341 ff.

zagen dat zij te gronde zouden gaan, indien zij niet krachtiger van Duitschland uit door hun geloofsgenooten werden bijgesprongen. Om de onderhandelingen van den afgezant der Hugenootsche grooten, le sieur D'Ossonville, aan de Duitsche hoven te steunen, liet de Prins zich bewegen heimelijk en zonder gevolg Frankrijk weêr uit te sluipen [1]) en naar Dillenburg terug te keeren, enkele dagen voordat te Montcontour, den 3den October, de bangste verwachting verwezenlijkt en het Hugenootsche leger deerlijk verslagen werd [2]).

Onder zulke omstandigheden was de taak, waarmeê zich de Prins had laten belasten, een wanhopig bestaan. Bij lieden zonder geestdrift, zonder ondernemingsmoed, zooals de Duitsche vorsten van dien tijd, hulp te zoeken voor een zaak, die verloren schijnt, is het onmogelijke beproeven. Dat bleek dan ook aanstonds. De keurvorst van Saksen, die het voorbeeld had moeten geven, wilde den Prins niet eens te woord staan. Overal elders klopte hij te vergeefs aan; welwillend ingekleede verontschuldigingen was nog het beste wat hij ontving. Reeds in Januari van het volgend jaar achtte hij zich verplicht zijn Fransche vrienden te waarschuwen, dat van de Duitsche geloofsgenooten geen hulp te wachten was: D'Ossonville was reeds vóór hem tot hetzelfde besluit gekomen [3]).

Dat gevoel van machteloosheid om iets te doen voor hen, door wier neêrlaag de ondergang der Nederlandsche zaak voldongen stond te worden, ging bij den Prins gepaard met rampspoed, die hem persoonlijk betrof. Hij had zich te verbergen en te vluchten voor de militaire schuldeischers, die hem dringend en dreigend om kwijting van zijn schuld kwamen manen. Zij hadden recht om te vorderen dat hij zich, overeenkomstig zijn gegeven woord, op een door hen aan te wijzen plaats *in leisting* zou begeven, en blijven daar totdat hij hun voldaan had. In hechtenis als het ware gedurende zulk een gedwongen verblijf, zou hij ten prooi staan aan de kwaadwilligheid en de aanslagen zijner vijanden en aan den rijksban, dien de keizer, Spaanschgezind bij toeneming,

1) De toestand in het Hugenootsche leger was alles behalve gunstig. In een brief uit het leger van 22 Sept. (Petrucci, p. 601): «I reitri dell' Ammiraglio sono stati per rivoltarsi, e il principe d'Orange che s'era messo di mezzo e stato svillaneggiato.»

2) Over de redenen en de omstandigheden van dat vertrek uit het Hugenootsche kamp, zie hetgeen van 's Prinsen zijde wordt medegedeeld, bij Bor, dl. I, blz. 363 (Bk. VI, fol. 263).

3) Groen, Archives, Supplément p. 107* en t. III, p. 342.

wellicht over hem zou uitspreken [1]). Uit den toon zijner brieven, omstreeks dezen tijd aan zijn broeder Johan en enkele andere welwillenden geschreven, kunnen wij afleiden, hoe vernederd en ellendig de door ons zoo hoog vereerde vorst zich gevoelde. Hij was de spot geworden zijner vijanden. In Nederland, schreef Alva aan zijn koning, is niemand van beteekenis, die zich tegen mijn regeering durft verzetten, en daarbuiten niemand dan Oranje, „die werk genoeg zal hebben om aan de vervolgingen van zijn schuldeischers te ontkomen" [2]).

En alsof die vernedering nog niet genoeg was, als echtgenoot werd hij bovendien in zijn eer getast: het is hier de plaats niet om over dat onderwerp uit te weiden. „Over het gedrag van Oranje's gemalin hebben wij smakelijk gelachen," schreef Hopperus uit Madrid aan zijn vriend Viglius te Brussel [3]). Te weten, dat er zoo over hem en zijn huiselijk leven door vriend en vijand geschreven en gesproken werd, heeft het hartzeer over zijn verwoest geluk ongetwijfeld verdubbeld.

Waar hij den blik heen wendde, overal stof tot nieuwe ergernis en nieuw verdriet. Wat was er, terwijl hij in Frankrijk den veldtocht meemaakte, ondertusschen van Nederland geworden? Wat was er thans nog voor het arme volk te doen? Als die gedachte, die vraag bij hem opprees, kon zij slechts bitterheid en wanhoop wekken. Het volk was niet te helpen, omdat het zich zelf niet helpen durfde noch wilde. Hij van zijn kant had gedaan wat hij vermocht, meer dan hij vermocht. Hij had voor 's lands vrijheid alles op het spel gezet en alles verloren — zonder vrucht: waarom? omdat het volk niet het minste gewaagd had om hem en zich zelf te doen winnen. Hij bezat te veel zelfbeheersching om zich nutteloos te beklagen en aan de schuldigen zijn tegenspoed te verwijten. Maar dat hij diep in het hart gegriefd was door de kortzichtige zelfzucht en de ondankbaarheid van hen, voor wie hij alles had opgeofferd en die in het beslissende oogenblik, uit vrees voor de wraak van hun en zijn vijand, als die ten slotte toch overwon, zich van hem hadden afgekeerd, dat

1) Archives, t. III, p. 356. Den 25sten Jan. 1570 schrijft Chantonay aan den koning uit Praag over een gesprek, dat hij met den keizer en aartshertog Ferdinand had gehouden. De aartshertog liet zich zeer ongunstig over Oranje uit (Doc. ined. CIII, p. 426). In zijn antwoord toonde de koning zich over des keizers onverschilligheid misnoegd (p. 481).

2) Gachard, Corresp. de Ph. II, t. II, p. 131.

3) Hopperi Epistolae ad Viglium, Traj. 1802, p. 259.

legt hij toch bij zeldzame gelegenheden aan den dag, wanneer het verwijt strekken kan tot aansporing om zich voortaan aan te grijpen en moediger te weren. Wij zijn zoo gewoon geraakt om de kloeke tijdgenooten van Willem I aan een ontaard nageslacht als beschamend voorbeeld voor te houden, dat het zijn eigenaardig nut kan hebben, ten einde ons tegen al te sterke overdrijving te vrijwaren, een enkele maal ook te hooren, wat van die tijdgenooten iemand, die hen in hun gebreken zoowel als in hun deugden had leeren kennen en hen, zooals hij ze kende, toch oprechtelijk liefhad, moest getuigen. In een Franschen brief van 12 September 1570 laat de Prins zich aldus tegen Wesenbeke uit, met de bedoeling blijkbaar, dat deze aan degenen, met wie hij op dat oogenblik onderhandelde, zijn woorden zal overbrengen. „Ik kan niet verbergen," schrijft de Prins, „dat het mij grootelijks heeft mishaagd en geërgerd en bevreemd, dat de landen in het gemeen tot nu toe zoo weinig ijver en moed hebben betoond om het slavenjuk, dat hun wordt opgedrongen, af te weren, ter liefde van zich zelf en van hun kinderen na hen; en ik kan verzekeren, dat de voornaamsten van Duitschland zich evenzoo verbaasd hebben, en het aan verregaande achteloosheid en kleinmoedigheid toeschrijven, dat een natie, van ouds boven alle andere vermaard om haar lust voor de vrijheid, waarvoor zij bekend stond den laatsten droppel van haar bloed te willen plengen, thans zich zoo weinig gelijk blijft en de middelen van tegenweer ongebruikt laat, die zij slechts zou behoeven aan te grijpen" [1]). *Mutato nomine de te narratur.* Hier wordt datzelfde voorgeslacht, dat aan zijn nakomelingen zoo vaak als een voorbeeld ter navolging zou worden voorgehouden, door den prins van Oranje bestraft als van het voorbeeld zijner betere vaderen afvallig. Wie glimlacht niet als hij het opmerkt en zich afvraagt, of wij en onze tijdgenooten misschien ook zijn voorbestemd om met onze meerdere voortreflijkheid een later geslacht te beschamen — *mox daturi progeniem vitiosiorem.* Moge ons nageslacht aan die Horatiaansche voorzegging zoo weinig beantwoorden, als het voorgeslacht uit den tijd van prins Willem diens bestraffing op den duur verdiend heeft!

Slechts van één dier middelen van tegenweer, die naar het zeggen van den Prins voor de hand lagen, hadden zijn verdrukte en verdreven landgenooten zich tot nu toe bediend: van de kaap-

---

1) Supplément, p. 77. Vgl. ook hetgeen de prins zegt op p. 9, 10, 68 en bij Bor, dl. I, blz. 312 (Bk. V, fol. 225), in den commissiebrief voor Sonoy.

vaart namelijk. De Watergeuzen waren de eenigen die den krijg voortzetten, twee jaren te voren bij Heiligerlee aangevangen. Maar zij deden dit op een wijs, die noch hun, noch de natie, waartoe zij behoorden, noch den Prins, dien zij voorgaven te gehoorzamen, tot eer kon verstrekken. Wat Lodewijk van Nassau en Willem van Oranje bedoeld hadden, toen zij hunne eerste commissiebrieven in den zomer van 1568 uitgaven, het vormen van een zeemacht, die met het landleger tot het bevrijden van het vaderland zou samenwerken, was door de weldra gevolgde neêrlagen te land en het ontbinden van het leger verijdeld, en sedert was de zeeoorlog, ook door het wegtrekken der vorsten naar Frankrijk, aan alle leiding ontsnapt en in een zeerooverij ontaard, die elk kapitein voor zich en tot zijn eigen voordeel dreef, zonder onderscheid te maken tusschen onzijdigen en vijanden. Toen de Prins uit Frankrijk terug was gekeerd, kwamen van alle kanten kreten van verontwaardiging en beklag tot hem, over het bandeloos gespuis dat onder zijn vlag de zee onveilig maakte en scheepvaart en handel deed stil staan. Aan dat misdrijf was de admiraal, dien de Prins als zijn luitenant aan het hoofd der vloot had gesteld, medeplichtig; de heer van Dolhain had zich niet minder zelfzuchtig betoond dan de rest, en in plaats van voor den Prins en diens oorlogskas een deel van den buit af te zonderen en uit te keeren, al wat hij grijpen en vangen kon voor zich zelf behouden. Voor zijn meester had hij alleen de schande overgelaten van met zulke aanhangers zulk een krijg te voeren. Zelfs de Fransche vrienden van den Prins vermaanden hem er een eind aan te maken, en de verleende commissiën te herroepen, om dan van nieuws af een scheepsmacht te scheppen, die slechts voor den vijand geducht zou zijn [1]). Een uitmuntende raad voorzeker, maar hoe, door welke middelen hem in praktijk te brengen? De Prins stond haast alleen; de dood had vreeslijk huisgehouden onder de verbondenen en vrienden, waarmee hij eens den strijd had aangevangen: Egmont, Hoorne, Hoochstraten, Montigny, Bergen waren allen dood; Megen en zooveel anderen waren tot den vijand overloopen. Van den lageren adel, die het Compromis had gesloten, was insgelijks de eene helft omgekomen en de andere afvallig geworden; de weinigen, die nog leefden en welgezind waren gebleven, verkeerden

1) Brief van den kardinaal de Châtillon aan den prins van Oranje, van 24 April 1570 (Archives, t. III, p. 373).

thans in ballingschap en in armoede, buiten staat op hun eigen kosten den Prins te dienen, die ook te arm was om hen te onderhouden; enkelen van de besten dienden in Frankrijk onder aanvoering van Lodewijk van Nassau en waren daar niet te missen. Hoe zou dan de Prins, zonder bruikbare en betrouwbare officieren, den woesten Watergeuzen zijn gezag doen gevoelen en hen herscheppen in gehoorzame zeesoldaten, die slechts op 's lands vijanden buit maakten en van dien buit het rechtmatig aandeel in de krijgskas van den Prins kwamen storten?

Zoo bedroevend en ontmoedigend was de stand van zaken toen Willem van Oranje uit Frankrijk te Dillenburg wederkeerde. Voor de bevrijding der Nederlanden scheen niets meer te doen te zijn, haast niets meer te hopen. Want wat te hopen van en voor een volk, dat, toen het er op aankwam, uit vrees had stil gezeten en toegezien hoe zijn bevrijder, zonder zelfs slag te kunnen leveren, tot aftrekken werd gedwongen? Of wat te verwachten van hen, die, bij uitzondering, de wapenen wel voerden, maar slechts op eigen gewin belust waren en om het vaderland niet gaven? Indien de Prins, na zulk een ervaring, den moed voor Nederland werkelijk had opgegeven, zich had bepaald tot het herstel zijner eigene zaken en getracht zich met de Spaansche regeering te verzoenen, wie zou hem van overdreven zelfzucht hebben kunnen beschuldigen? Het lag zoo voor de hand te meenen dat hij er toe besloten was, dat het gerucht er van zich verbreidde en aan Granvelle te Rome ter oore kwam, die zich haastte het aan den koning te Madrid over te brieven, van wien hij onverwijld het geruststellend antwoord ontving, dat voor Oranje geen genade was weggelegd [1]). Maar de geruchten misten allen grond. Zoo min als de koning tot vergeven geneigd was, was de Prins bereid om schuld te bekennen en genade te vragen. Aan den anderen kant bespeuren wij evenwel ook niet, dat hij in de eerste maanden na zijn terugkeer uit het Fransche leger iets voor Nederland ondernomen of zelfs maar beraamd heeft [2]).

1) Corresp. de Granvelle, t. IV, p. 26, 30. Vgl. Kervyn, Les Huguenots et les Gueux, t. II, p. 200.

2) In een proclamatie van 9 Aug. 1570 voegt de Prins aan zijn landgenooten toe, dat de treurige ervaring, in 1568 door hem opgedaan, hem „nyet alleen den middel, maar oock den moet ende oirzake heeft benomen" om nogmaals de wapenen voor hen op te vatten, „ende (hem) ongetwijffelt een groot achterduncken maeckt om (zich) weder by zulcken gevaer te stellen" (Supplément, p. 68).

Hulp voor de Hugenoten, schikking met zijn schuldeischers, verzoening met zijn ontrouwe gemalin: ziedaar de onderwerpen in zijn toenmalige briefwisseling besproken, en de eenige, naar het schijnt, die ook in zijn hart omgingen.

Maar mocht de Prins het arme volk voor een oogenblik vergeten, hem vergeten kon dat volk thans minder dan ooit. Want sedert zijn aftocht naar Frankrijk was de verdrukking in Nederland nog verzwaard. De vonnissen van den Bloedraad bleven onverminderd aanhouden, en daarbij was sedert nog de eisch van overmatige en ongehoorde belastingen gekomen. Nederland werd gedwongen zelf de kosten te betalen van zijn onderwerping, en dat in een vorm van belasting, die zijn Staten voor goed van de aloude medeüregeering zou ontzetten. Dat was een druk, die allen, zonder onderscheid van godsdienst, te lijden hadden, niet de ketters en de rebellen alleen, gelijk bij de geloofsvervolging het geval was geweest. Hij verwekte dan ook een veel algemeener afkeer, een veel algemeener verzuchting. Het is, helaas, maar al te waar, hetgeen het bekende Geuzenlied aan Alva in den mond legt: „'t Bederven huns lands hadden zij geen acht, Zoolang ik hen bij den vleeschpot liet blijven; Maar nu ik hun Mammon aanroer met kracht, Willen zij mij uit den lande verdrijven." De hoofdreden van dit beschamende feit was, dat de menigte, die voor de nieuwe noch voor de oude kerkleer vurig partij trok, zoo kort na de beeldstormerij en de uitspattingen der Geuzen, tamelijk gelaten het straffen van ketters en muiters aanzag, maar groote en leede oogen opzette, toen aan den handel en de welvaart van hen, die onschuldig aan het vroegere misdrijf gebleven waren, roekeloos de hand werd geslagen. Hoe echter die hand, die onweerstaanbaar sterke hand van den geweldenaar af te weren? Zonder hulp van buiten was iedere poging hiertoe hopeloos. En wie buiten de grenzen was tot helpen gezind en in staat? Niemand dan de prins van Oranje. Nauwlijks had zich dan ook de mare van zijn terugkomst te Dillenburg verbreid onder de uitgewekenen in Duitschland en de verdrukten binnen Nederland, of aller oogen richtten zich op hem, in de hoop dat hij, de herder, niet slapen zou, maar de arme verstrooide schapen zou blijven hoeden, gelijk het Wilhelmus-lied in zijn naam had beloofd, op het oogenblik toen hij de Fransche grenzen binnentrok. Wat reeds in den eersten brief, die uit het archief van Wesenbeke tot ons is gekomen, een der ballingen vraagt: „offtet hoop is dat mijn her de Prince int feld weder komen

sal?" [1]), die vraag hield zeker veler gemoed, binnen- en buitenslands, in spanning. Hij was de eenig overgeblevene van die velen, die in 1566 als de beschermers van 's lands vrijheid waren opgetreden. En van die allen was hij toen reeds, inzonderheid voor de Hollanders en Zeeuwen, de hoofdpersoon bij uitnemendheid geweest, die hun het naast stond als hun stadhouder en op wiens volksgezindheid zij het vastst vertrouwden. Hij had dat vertrouwen sedert niet beschaamd, maar in 1568 voor hun verlossing gedaan al wat hij vermocht; en dat hij niet meer had uitgericht was niet zoo zeer de schuld van zijn beleid, als van de zelfzucht der hoogere standen, van den landadel en de stadsregenten, die gewacht hadden met partij te kiezen totdat de overwinning zich zou hebben verklaard. Dat erkenden thans velen hunner met schaamte, en sommigen waagden het heimelijk naar Dillenburg te gaan en den Prins te zeggen, wat het volk nog altijd van hem verwachtte. Van eenige dier bezoeken hooren wij toevallig iets in de bewaarde briefwisselingen. Wij mogen er uit afleiden, dat het thans niet de Prins was die beschermend de handen uitstrekte naar het volk, maar dat het volk het was dat de handen smeekend ophief naar den Prins.

Een dier bezoeken onderscheidt zich door zijn belangrijkheid van de overige, en heeft in de geschiedenis van den tijd een geheel eenige beteekenis. Ik bedoel het bezoek van den pensionaris van Leiden, Mr. Paulus Buys, waarvan de geschiedschrijver Bor, en niemand dan hij, de herinnering heeft bewaard [2]).

Wanneer wij ons voor den geest roepen, welk een belangrijke rol Paulus Buys in de latere geschiedenis van het zich vrij vechtende Holland heeft vervuld, hoe hij, terstond nadat de Prins aan het eind van het jaar 1572 de regeering van het gewest op zich had genomen, aangesteld werd tot landsadvokaat en president van het college der Staten, raad nevens Zijne Excellentie en diens plaatsvervanger bij tijdelijke afwezigheid: in één woord de eerste in rang en aanzien na den Prins [3]), dan begrijpen wij wat een ontmoeting van die twee personen op

---

1) Supplément, p. 3.

2) Bij Groen III, p. 333 wordt het zeer kort vermeld.

3) Over de lotgevallen van Paulus Buys heeft de heer W. van Everdingen in zijn Akad. proefschrift (Leiden, 1895) eenige wetenswaardige bijzonderheden uit verschillende archieven aan het licht gebrackt. — Met reden vergeleek men aan de zijde van den vijand de positie, die Buys in Holland innam, bij die van een kanselier in andere Staten (Corresp. de Granvelle, t. V, p. 283).

dit oogenblik, en een eerste overleg van hetgeen hun in 's lands belang te doen stond, te beduiden heeft. Doch volkomen duidelijk wordt het ons eerst, nu wij uit de bescheiden van Wesenbeke's archief te weten komen, wat uit dat overleg al dadelijk is voortgevloeid. Laat mij beginnen met meê te deelen wat Bor aangaande het bezoek, uit den mond van een van Buys' vertrouwde vrienden, Jacob Copier, heer van Kalslagen [1]), heeft opgeteekend.

Buys was nevens andere regenten vanwege de Staten van Holland naar Brussel afgevaardigd geworden, om Alva over de vordering van den Tienden penning te spreken, en liet, na zich van zijn taak gekweten te hebben, de overigen huiswaarts keeren, alleen achterblijvende, onder voorgeven van particuliere zaken te Antwerpen en elders in Brabant te doen te hebben. Maar terstond na hun vertrek reisde hij, nacht en dag door, naar den prins van Oranje, confereerde met dezen één dag en ijlde toen weer naar Holland terug, waar hij slechts twee of drie dagen later dan de overige gecommitteerden aankwam, zonder dat iemand van dezen vermoedde, hoe gewichtige zaken hij intusschen behandeld had. Hij had namelijk den Prins niet slechts op de hoogte gebracht van hetgeen Alva vorderde en bedoelde, maar hem ook ingelicht omtrent „de gezindheid van de Staten, de humeuren des volks en de gelegenheid van vele zaken des lands." — Wij zijn met zulk een vage voorstelling van het verhandelde, als Bor in staat is te geven, geenszins voldaan; wij willen en kunnen ook gelukkig, de lijnen wat scherper teekenen. In de eerste plaats kunnen wij den juisten tijd van het bezoek bepalen, in plaats van de voor ons ongenoegzame aanduiding van Bor, die slechts „toen ter tijd" zegt [2]). De resolutiën der Staten van Holland maken ons dit mogelijk. Wij leeren daaruit, dat de bedoelde commissie, waarvan Buys een der leden was, van den 13den December 1569 tot den 2den Januari daaraanvolgende te Brussel vertoefd heeft, en dat dus de ontmoeting met den Prins in de allereerste dagen van 1570 moet hebben plaats gehad. De

1) Jacob Copier was (Bat. Ill. p. 686, 921, 1114) een zwager van Adriaan van van Swieten — van wien spoedig meer, — en even als deze in de nabijheid van Leiden woonachtig. Na de bevrijding van Holland werd hij rekenmeester (Bor, t. I, blz. 414, Bk. VI, fol. 302), en woonde dus in Den Haag, waar hij Bor, die daar ook een poos verblijf hield, de belangrijke anecdote verhaald zal hebben, en dat reeds vóór 1584, in welk jaar hij te Antwerpen stierf.

2) Bor, t. I, blz. 289 (Bk. v, fol. 208).

Prins was toen niet te Dillenburg maar tijdelijk te Arnstadt, in de buurt van Gotha, en dus aanmerkelijk verder dan gewoonlijk van de Hollandsche grenzen verwijderd: dat Buys niettemin zich de lange reis getroostte, bewijst te meer voor het gewicht, dat hij aan een ontmoeting met den Prins hechtte. Inderdaad de zaak, die tusschen Alva en de Staten van Holland gaande was, en waarover hij met den Prins wilde overleggen, was van het hoogste belang. Laten wij haar ons in haar waren aard voor den geest roepen.

Aan het begin der nieuwere geschiedenis, toen de groote absolute monarchieën zich, op de puinhoopen der middeneeuwschen vorstendommen met meer beperkt regeeringsgezag gingen vestigen, was de allesbeheerschende vraag deze: hoe de alleenheerscher aan de noodige geldmiddelen zou komen, onafhankelijk van de gedurige toestemming der volksvertegenwoordiging. De van ouds gebruikelijke, telkens te verzoeken, beden moesten vervangen worden door eens voor altijd toegestane belastingen. In Spanje was dat geschied en de *alcavala*, een soort van accijns, als blijvende belasting in zwang gekomen. Ook voor Nederland was een soortgelijke impost sedert jaren in overleg en besprek; reeds Karel V had met het plan daartoe omgegaan. Thans stond het op het program van hervormingen, waarmee Alva herwaarts was overgekomen, en hij had slechts op een gelegenheid gewacht om het te berde brengen. Die gelegenheid deed zich voor na zijn schitterende overwinning in den veldtocht van 1568, die den oproerigen onderdanen alle uitzicht op verdrijving van zijn persoon en stelsel, voorgoed zoo hij hoopte, ontnomen had. Den 21sten Maart 1569 had hij dan ook de Staten van de patrimoniale provinciën te Brussel bijeengeroepen, en behalve den honderdsten penning van het vermogen voor eens, voor zoo lang 's konings regeering het zou behoeven (met andere woorden voor altijd), den twintigsten penning van de onroerende en den tienden van de roerende goederen en waren, wanneer zij verkocht werden, gevorderd. Met al den aandrang, dien zijn op dat oogenblik onweerstaanbare macht hem bijzette, perste hij de inwilliging af van zijn eisch; voorwaardelijk antwoord nam hij niet aan; alleen tusschen inwilligen en weigeren liet hij de keus. En, zooals hij voorzien had, tot weigeren had niemand den moed. Alle patrimoniale provinciën stemden haars ondanks toe. Eerst hadden in Holland de steden, behalve Dordrecht, bezwaar gemaakt en uitvluchten gezocht, maar zij waagden het niet hierbij te volharden:

den 18den Mei verleenden de Staten der provincie gezamenlijk hun toestemming. Zoo ging het overal; binnen weinige weken was in beginsel het stelsel van belasting aangenomen, dat de koning van alle mederegeering zijner onderdanen ontslaan zou. Te recht beroemde zich Alva op het tot stand brengen van deze hervorming, die het karakter van een omwenteling droeg, en het absolute koningschap met één slag vestigde; hij hield niet op den koning gedurig te vermanen [1]) van onder geen voorwendsel zich het behaalde voordeel door zijn onderdanen ooit weer te laten ontfutselen; het was de grondslag waarop het nieuwe regeeringsstelsel verder opgetrokken zou moeten worden [2]).

Maar hoe doeltreffend het beginsel was, het in praktijk te brengen in een land als Nederland, dat vooral van den handel leefde, viel uiterst bezwaarlijk. Nadat de Staten het hadden toegestemd, en nu zij aan de uitvoering gingen denken, daagden van alle kanten moeilijkheden op: aan remonstrantiën geen einde. En Alva van zijn zijde zag ook geen kans om de belasting zoo aanstonds in zwang te brengen, terwijl hij toch dringend behoefte had aan gereed geld voor de enorme oorlogskosten, die hij had gemaakt. Zoo kwam hij er toe, zich, onder voorbehoud van 's konings goedkeuring, bereid te verklaren om met een bede van twee millioen 's jaars, gedurende de eerstvolgende zes jaren, op de gebruikelijke wijze over de provinciën om te slaan en te heffen, genoegen te nemen, in plaats van den ingewilligden twintigsten en tienden penning. Dat nieuwe voorstel was een ware uitkomst inzonderheid voor Holland, dat meer dan eenig ander gewest van het heffen van den Tienden penning in zijn welvaart lijden zou. Want meer dan eenig ander leefde het van den handel, en meer dan eenig ander zag het zijn handel bij den dag toenemen; doch het wist tevens bij ervaring, dat voor drukkende belastingen de handel aanstonds wijkt naar elders, waar die druk niet bestaat. En nu waren het niet alle, maar alleen de patrimoniale provinciën, waarvan de Tiende penning werd gevorderd, dat wil zeggen in Noord-Nederland geen ander dan Holland en Zeeland: Overijsel met zijn IJselsteden en Gelderland met zijn Rijnsteden en Groningen en de Friesche havens zouden evenzeer er van vrij blijven als Emden en Hamburg. Dat daarheen zich dan de scheepvaart en

1) Zelfs nog toen de opstand in 1572 zich ernstig liet aanzien (zie Corresp. de Phil. II, t. II, p. 247, n°. 1108).

2) Ik heb over dit onderwerp gehandeld in mijn opstel: „De XVII provinciën", in Nijhoff's Bijdragen, 3de reeks, dl. VIII, blz. 322 en vlg.

handel van uit Holland verplaatsen zouden, scheen met zekerheid te voorzien. Uit dien hoofde was een uitstel van zes jaren, zooals Alva thans aanbood, een ware uitredding uit den nood. Maar daarentegen vorderde de hertog, als aandeel der provincie in de voorgeslagen bede van twee millioen, niet minder dan 270.000 ponden: een tot nu toe ongehoord hooge som, die verzwaring der belastingen noodzakelijk zou maken, meer dan de handel misschien zou kunnen dragen. Derhalve dankbaar het voorstel in het algemeen aannemende, beproefden de Staten af te dingen tot op een som van 100.000 ponden. Dat aanbod nu was het, dat in December Buys en zijn mede-afgevaardigden aan Alva hadden overgebracht. Maar Alva had het met een barsch gelaat en korte woorden afgewezen: de volle som moest betaald, of anders werd dadelijk de Tiende penning ingevoerd.

Zoo was de stand van zaken, dien Buys begreep dat de Prins diende te weten. Ook hij behoorde tot de ijverloozen op het punt van den godsdienst; ter wille van de nieuwe kerkleer zou hij wel geen opstand tegen den landsheer hebben aangedurfd; maar het verderf van 's lands welvaart ging hem na aan het hart, en haar ten behoeve deinsde hij voor geen omwenteling zelfs terug. In zoo verre is het niet tegen te spreken, wat de Spaansche landvoogden, die na Alva gevolgd zijn, gedurig in den mond hebben, dat niet de ijver voor het protestantsche geloof maar de vrees voor het invoeren van den Tienden penning Nederland tot den afval van zijn koning heeft bewogen. Als één man kwam gansch Holland, zonder onderscheid van kerkelijke gezindheid, in verzet tegen den dwingeland, die hem thans ook zijn vleeschpot wilde ontrooven. Zooals de beeldstormerij met wat daaraan vast was het volk in twee partijen had verdeeld, zoo hereenigde allen voor een poos die noodlottige bedrijfsbelasting in afkeer van de Spaansche overheersching [1]). Daar wilde Buys den Prins vooral op wijzen: dat de stemming van Nederland niet meer dezelfde was als tijdens zijn vorigen veldtocht. Uit de betrekkelijke onverschilligheid, waarmeê toen zijn strijd tegen de geloofsvervolging was beschouwd en bejegend, mocht hij niet besluiten tot de ontvangst die hem wachtte, als hij andermaal, thans voor de

1) Een man, zoo ijverig katholiek als Jan Jeroensz. van Hoorn, beroemde zich later, dat hij zoo „vromelijck den X[den] penninck had toegestaen (l. tegengestaen), in sulcker voege dat hij in peryckel was van door Mr. Joost den Schout gelicht (opgepakt) te worden." Bekend is het, dat Amsterdam in dit opzicht meer nog dan de andere steden van Holland zich bij Alva gehaat maakte.

vrijheid des volks ook op stoffelijk gebied, in het veld zou komen.

Geen twijfel of om van die gedachte den Prins te doordringen heeft Buys op dat tijdstip de verre en voor hem gevaarlijke reis naar Arnstadt ondernomen. En wat de Prins hem geantwoord zal hebben, kunnen wij met dezelfde waarschijnlijkheid gissen, op grond van hetgeen wij Zijn Excellentie in den loop van het jaar gedurig aan Wesenbeke hooren voorhouden. Tot hulp verleenen verklaarde hij zich ten volle bereid, mits men hem het geld daartoe noodig verschafte. Immers zijn eigen middelen waren in den vorigen veldtocht meer dan opgeteerd. Zou hij voor de tweede maal in het veld komen, dan moest hem door zijn aanhangers het noodige worden verleend om een leger te werven en marschvaardig te maken. Uit de bereidwilligheid, waarmeê dit geschiedde, zou hem dan tevens de ijver blijken, die het volk thans voor de goede zaak bezielde. Met een afspraak van deze strekking is waarschijnlijk de samenspraak te Arnstadt besloten.

Zoo verwondert het ons ook niet, dat het eerst wat wij als een uitvloeisel uit het overleg met Buys mogen beschouwen de aanstelling is door den Prins van een ontvanger-generaal, om de vrijwillige contributiën der welgezinden op te halen, met name jonker Dirk Sonoy. Deze was eigenlijk geen Nederlander; hij was van Calkar in het Guliksche geboortig, maar door zijn huwelijk met een Hollandsche dame en door zijn omgang met Hollandsche edellieden Nederlander van harte geworden; hij had jaren lang in Den Haag gewoond en daar met zijn vrienden het Compromis geteekend, en in 1568 deelgenomen aan den veldtocht tegen Alva, en zich nu, na zijn uitbanning, te Emmerik neêrgezet. Hij was een zwager van Godfried van Haastrecht, heer van Drunen, die vóór den opstand drost van Oranje's heerlijkheid Breda was geweest en sedert in den dienst en in het gevolg van den Prins was gebleven [1]). Dat mag de reden geweest zijn, waarom hem de Prins thans aanstelde tot het verzamelen van contributiën voor een nieuwen veldtocht. De commissiebrief, ons door Bor meêgedeeld [2]), is gedagteekend van 8 Februari, een maand ongeveer na de ontmoeting met Buys. Zijn inhoud is niet

1) Hij is gesneuveld bij de camisade voor Mons: Archives, t. III, p. 506. Vgl. over hem nog Bor, dl. I, blz. 332 (Bk. V, f°. 242); Archives, t. II, p. 476; Supplément, p. 85, 87.

2) Bor, dl. I, blz. 312 (Bk. V, f°. 225). — In Archives, t. III, p. 357, wordt gezegd, dat met Sonoy ook Reinier Cant met het collecteeren belast werd.

zonder belang. De Prins spreekt er in van „de zeer kleine hulp en bijstand," hem bij zijn vroegeren tocht bewezen, en van zijn voortdurende geneigdheid om desniettegenstaande zijn landgenooten „met Gods hulpe en gratie in hun religie en vrijheid te beschermen," mits hem nu „eenige schijnbaarlijke hulpe van penningen daartoe toegeschikt worde, om daarmee de zaken te vorderen," en tevens om te doen blijken „van de goede affectie der gemeente jegens het vaderland en zijn welvaart en den oprechten dienst van God." Daarom machtigt hij jonker Dirk Sonoy om zelf of door zijn substituten aan te spreken „de gemeente, edelen, officieren, burgemeesters en allen, van wat staat of qualiteit zij zijn, in Holland, het Sticht en daaromtrent of elders gezeten," en van hen in ontvangst te nemen hetgeen zij zullen gelieven te contribueeren, onder toezegging dat hetgeen zij thans vrijwillig bijdragen hun naderhand, als de opstand gelukt zal zijn, in mindering der dan te heffen belastingen zal worden aangerekend. Opmerkelijk is het dat de vraag om geld in de eerste plaats aan die van Holland en Zeeland wordt gericht, en dat een gewezen Hagenaar met het ontvangen der bijdragen wordt belast. Dat dit in verband staat met hetgeen Buys van de stemming van Holland in het bijzonder was komen berichten, laat zich als van zelf vermoeden. Naar het schijnt heeft Sonoy zich niet in persoon naar Holland gewaagd [1]), maar daarheen als zijn substituten onaanzienlijke lieden, predikanten inzonderheid, gezonden. Als wij Bor mogen gelooven, is de ontvangst betrekkelijk niet gering geweest, maar ook niet betrekkelijk groot; want, zegt hij, „het is bevonden, dat de lieden van kleine en middelbare middelen en rijkdommen zich goedgeefsch betoonden, maar dat onder de rijken velen waren die zich excuseerden en niet of zeer weinig missen konden en, nu het op geven aankwam, schielijk arm geworden waren" [2]). Zou dat een eigenaardigheid van dien tijd geweest zijn, of iets eigenaardigs aan ons volk? Zijn het

1) Naar het zeggen van den Prins, Supplément, p. 72, had Sonoy zelf verzocht dat zijn eigen werkzaamheid zich tot de ballingen in het land van Kleef mocht bepalen.

2) Bor, blz. 312. — „Zyn Excellentie zeyde voorder: zo der eenighe gewillighe zijn, dat zijn meest aerme luyden ofte emmers zulcke, die minst vermoeghen." Dit schrijft Jan van der Beke aan den Kerkeraad van Londen 29 December 1572 (Hessels, t. III, p. 187) en hij herhaalt het in een brief aan denzelfden van 15 Februari 1573 (p. 201): „zecht Zijn Excellentie dat hy wel weet, dat, zo der eenighe gewillighe zijn, dat zijn meestall van de minst vermoeghende sorte, want die rycke zijn minst hen daertoe voughende."

ook tegenwoordig nog de lagere en de middenstand die voor vaderlandslievende doeleinden het meest bijdragen, of is dat mettertijd veranderd? Hoe het zij, zooveel is zeker dat, als zij die kunnen niet willen, en zij die willen slechts weinig vermogen, de slotsom gering blijft. Het gansche jaar door heeft de Prins dan ook met geldgebrek te worstelen gehad, en is daardoor in het ten uitvoer brengen zijner welberaamde maatregelen op het jammerlijkst vertraagd.

Den commissiebrief voor Sonoy teekende de Prins nog te Arnstadt, waar hij ook Buys had ontvangen. In de volgende maand, nadat hij met zijn schuldeischers een schikking had getroffen, die hem weer vrijer beweging vergunde [1]), keerde hij naar Dillenburg terug, en vond daar Wesenbeke op hem wachtende, dien hij nu voor goed in zijn dienst nam. Ik heb het al gezegd, de gewezen pensionaris van Antwerpen had sedert zijn uitwijking als publicist en als correspondent reeds vele en goede diensten bewezen, maar nog buiten vaste betrekking. Eerst thans kreeg hij zijn aanstelling als een van 's Prinsen raden [2]); de eerste brief, die in zijn archief bewaard bleef, uit Keulen van den 22sten Maart gedagteekend, bevat een gelukwensch van een vriend met deze bevordering. Zijn commissiebrief, zoo hij er een ontvangen heeft, is verloren geraakt, en wij leeren den hem toevertrouwden werkkring dus niet anders kennen dan uit hetgeen wij hem van nu af zien verrichten. Hij schijnt voornamelijk bestemd te zijn geweest voor het voeren van de briefwisseling met de vrienden in Holland, en het plegen van overleg met hen omtrent den voorgenomen opstand en de krijgstoerusting van den Prins om dien te ondersteunen.

Het eerste staatsstuk, dat hij voor zijn nieuwen meester opstelde, het eerste althans dat in zijn archief bewaard is gebleven, staat in nog veel nauwer verband tot het bezoek van Buys, dan wij het van de commissie van Sonoy opmerkten. Het is een manifest, den 22sten April door den Prins onderteekend, dat niet bestemd was om al aanstonds openlijk uitgevaardigd te worden, maar om onder de hand te worden getoond aan bekende welgezinden door drie commissarissen, daartoe door den Prins gemachtigd. De eerste dezer is Mr. Paulus Buys, pensionaris van Leiden;

---

1) Archives, t. III, p. 365.
2) Dat hem die titel werd verleend, maak ik op uit het opschrift van een brief aan hem van Bruyninck (Supplément, p. 209).

de tweede Mr. Nicolaas Camerlingh, hier eenvoudig advocaat geheeten, maar dien wij van elders kennen als een man van invloed te Delft, waar hij na de omwenteling in 1572 terstond in de vroedschap werd gesteld en eenige maanden later tot burgemeester bevorderd [1]); de derde Adriaan van Swieten, een edelman, die in de buurt van Leiden aan den Rijn op zijn voorvaderlijk kasteel woonde, hoewel hij om zijn aandeel aan het Compromis door den Raad van Beroerten was uitgebannen, een vertrouwd vriend van Buys, die in 1572, eenige weken na de verrassing van Den Briel, den stoot heeft gegeven tot den algemeenen opstand in Holland, en later als gouverneur van Gouda en in andere posten nog gewichtige diensten heeft bewezen.

Dat in dit stuk alleen Hollandsche heeren als commissarissen worden genoemd, is reeds opmerkelijk, en wat die bijzonderheid te vermoeden geeft, dat het manifest bepaaldelijk voor de ingezetenen dier provincie bestemd is, blijkt ten klaarste uit het opschrift, dat aldus luidt: „De Prince, Rijks Stadhouder-generaal Zijner Koninklijke Majesteit over Holland, Zeeland, Vriesland en Utrecht, allen en iegenlijken Staten, Heeren, Ridderen, Edelen, Schouten, Burgemeesteren, Schepenen, Rentmeesteren, Hoofdmannen van ambachten en goede ingezetenen derzelver landen van onzen gouvernementen" enz. Geen proclamatie derhalve aan alle getrouwe onderdanen van Zijn Majesteit in de Nederlanden, als de Prins in 1568 bij het openen van den veldtocht, in zijn qualiteit van prins van Oranje, graaf van Nassau, heer van Breda enz., kortom als vorst en Nederlandsch groot heer, er een had uitgevaardigd, maar een vertrouwelijk manifest, door den gewezen stadhouder, die zich als nog steeds in functie beschouwt, aan de ingezetenen van zijn stadhouderschap gericht. De toon, waarin het stuk gesteld is, heeft ook weinig van een bevel, veel meer van een vermaning en een raadpleging. Het spreekt van de voortdurende mishandeling van het volk, van de zware en voor de welvaart verderfelijke belastingen, van de laakbare lijdelijkheid waarmeê de onderzaten dit alles aanzien, van de geringe hulp die zij den Prins bij zijn bevrijdingstocht hebben bewezen. Het spreekt de hoop uit, dat thans een betere gezindheid zal

1) Zie Boitet's Beschrijving van Delft, blz. 83 en 131. Later werd Camerlingh raadsheer in het Hof van Holland, zie Bor, dl. I, blz. 414 (Bk. VI, f°. 302). Een andere Delftsche Camerling, n.l. Gerrit Miechielsz., was glipper (Boitet, blz. 83, eerste kolom op 1570: obiit 1573 of 74).

heerschen, en belooft, in die onderstelling, nieuwe krachtige medewerking, voornamelijk — en hetgeen nu volgt verdient onze bijzondere aandacht — „wanneer wij van ulieder gezindheid, standvastigheid en begeerte verwittigd en verzekerd zullen wezen, als ook onderricht van de manier en den weg waarop gij ons deze wilt betoonen." Daarover moge ieder hunner met de door Zijn Excellentie benoemde commissarissen of een van dezen gerustelijk overleggen, en door hun tusschenkomst hem doen weten „hun [1]) meening, voorslag en middel om des te spoediger met meerder verzekerdheid ons daarnaar te richten" [2]). Het initiatief derhalve wordt aan de hoofden des volks overgelaten: zij overleggen met 's Prinsen gemachtigden en laten hem door dezen vernemen, wat zij verlangen en op welke wijze; dan zal hij zich daarnaar schikken, en dragen het zijne er toe bij, mits hij er door de noodige contributiën in staat toe worde gesteld. Behoeft het dan nog wel opzettelijk betoogd, dat hier, in dit staatsstuk, de Prins zich voor het eerst voordoet in die verhouding tot de regenten en de Staten van Holland, waarin hij zich van 1572 af steeds heeft gedragen: als de stadhouder namelijk door den Koning aangesteld en door den wil des volks in deze waardigheid gehandhaafd: een drager van het staatsgezag, maar tevens een uitvoerder van den volkswil?

Als een uitvloeisel dierzelfde politieke gezindheid hebben wij ook de toenadering, omstreeks dezen tijd, van den Prins te beschouwen tot de rechtzinnige Calvinisten, die in geestkracht en in aantal de meerderheid der ballingen in Duitschland uitmaakten. Vroeger had hij zich meer aan de Lutherschen en aan de „rekkelijke" gereformeerden gehouden, die naderhand libertijnen geheeten werden. In het belang van een eendrachtige samenwerking tot het groote doel, dat allen beoogden, de verlossing van het land uit de vreemde overheersching, offerde hij thans zijn eigen voorkeur aan de overtuiging der meerderheid op en zag gaarne dat de mannen van zijn gezindheid in dezen zijn voorbeeld volgden. Op de synode te Emden, in den herfst van dit jaar gehouden, werd de rechtzinnige geloofsbelijdenis ook door de predikanten

1) Het handschrift is hier, op p. 13, eenigszins uitgesleten en de gaping wordt door den uitgever verkeerdelijk ingevuld. De Prins noodigt hen, tot wie hij het woord richt, niet uit om aan de commissarissen „o(nze) meyninghe, voerslach ende middel te laten weten", maar integendeel om „o(ns uw) meyninghe enz. te laten weten". Dat spreekt, zou ik zeggen, vanzelf.

2) Supplément, p. 8 sq.

der rekkelijke richting geteekend, en de Kerk gesticht, die zich twee jaren later in het vrijgevochten Holland als Staatskerk kwam vestigen. Ik heb elders dit onderwerp opzettelijk behandeld [1]); het zij mij vergund den belangstellenden lezer daarheen te verwijzen.

Wat het manifest mag hebben uitgewerkt, weten wij niet. Wij kennen de geschiedenis van dit tijdvak niet uit een aaneengeschakeld verhaal maar uit elkander opvolgende bescheiden, en zijn genoodzaakt de gapingen tusschenbeide met voorzichtige gissingen aan te vullen. Doen wij dit, dan komen wij tot het besluit, dat van de uitwerking zóó weinig bleek, dat de Prins een opzettelijk onderzoek op de plaats zelve noodig achtte. Althans in tijdsorde volgt op het manifest van 22 April, aan Buys en zijn twee medecommissarissen toegezonden, een afvaardiging naar hen in Holland van Wesenbeke in persoon [2]). Op den eersten Juli voorzag hem de Prins van een commissie en een instructie, en daarmeê toog hij nog denzelfden avond op reis.

De instructie doet ons den stand van zaken en het doel der zending zoo duidelijk verstaan, dat ik niet beter kan doen dan het korte en bondige stuk in zijn geheel, alleen in eenigszins gewijzigde bewoording, mede te deelen.

„Vooreerst zal hij (Wesenbeke) degenen, aan wie wij hem zenden, onze vriendschap aanzeggen en hen bedanken wegens hun betoonde gezindheid, waarvan wij in het vervolg nog meer verwachten.

Verder verzoeken, dat zij zich willen verklaren, hoe en in wat manieren en waar zij het toegezegde geld zullen kunnen verstrekken, hoeveel en wanneer.

Zoo ook, welke en hoevele van de plaatsen, hun bekend, bekomen zouden kunnen worden, in wat manieren, door wier toedoen en wanneer; ook hoe deze vervolgens behouden zouden mogen blijven; en of er hoop bestaat op nog meer andere, en welke dan.

En overigens met hen en andere lieden hierover handelen en beraadslagen, alsmede over hetgeen hem naar de omstandigheden en gelegenheden geraden zal dunken en de zaken vereischen zullen" [3]).

1) Zie het later te herdrukken artikel: De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk in Holland (Archief voor Nederl. Kerkgesch., dl. V, blz. 1 vlg.).

2) Zie over Wesenbeke omstreeks half Juli: Archives, t. III, p. 382.

3) Supplément, p. 26.

Van zijn ontmoetingen en ervaringen op dezen tocht heeft Wesenbeke aanteekening gehouden in een ons zeer welkom dagregister, dat, hoe kort en zakelijk ook, ons toch een duidelijke voorstelling geeft van de stemming op dit oogenblik in Holland. Jammer maar dat het haastig op het papier geworpen schrift zoo moeilijk te ontcijferen en de uitgaaf daarom zoo hoogst gebrekkig is. Op tal van plaatsen bemerken wij dat onmogelijk geschreven kan staan wat wij gedrukt vinden, en op slechts enkele van deze kunnen wij uit het verband de juiste lezing met de noodige waarschijnlijkheid gissen. Voor het begrijpen van den hoofdinhoud levert dit echter gelukkig geen groot bezwaar op.

Het eerste wat ons in het dagverhaal treft, is de betrekkelijke veiligheid, waarin de reis van den balling, van de Duitsche grenzen tot Alfen, langs de rivieren, gedeeltelijk te voet of op een wagen, gedeeltelijk te scheep, wordt afgelegd, en het verblijf op het huis van Swieten, dat eenige dagen aanhoudt, plaats heeft. Nog meer moet het ons verbazen, dat de uitgebannen heer van Swieten op zijn kasteel onder den rook van Leiden vertoeft, en daar verdachte personen bij zich ontvangt zonder, zoover wij hooren, gemoeid te worden of gevaar te loopen. Dat toont ons hoe weinig van hetgeen zij bedoelde, de dwingelandij toch kon uitwerken, wegens gemis aan waakzame politie, en vooral wegens den afkeer, dien de bevolking van het vervolgen der ketters en Geuzen had. Een tyran met slechts enkele trawanten, te midden van een volk, dat zijn slachtoffers beklaagt en helpt verbergen en ontvluchten, dreigt doorgaans te vergeefs: van de honderden die hij veroordeelt kan hij aan enkelen slechts het vonnis ten uitvoer doen leggen. Zoo ging het Alva in Nederland, in Noord-Nederland vooral, waar hij bijna geen troepen in bezetting had en geen aanhangers onder de ingezetenen. Als gast van Van Swieten ontbiedt en ontvangt Wesenbeke tal van personen te zijnen huize, die allen min of meer verdacht bij de regeering geweest moeten zijn, en — geen haan, die er naar kraait.

Tot die bezoekers behoorde, spijtig genoeg, niet de hoofdpersoon. Al dadelijk vernam Wesenbeke dat Buys weer naar Brussel was, en weer om over den Tienden penning te handelen. Die zaak had, sedert wij er het laatst van hoorden, voortgang gemaakt. Wij vernamen toen, dat de Staten, in plaats der van hen als afkoopsom gevorderde 270.000 ℔, er 100.000 hadden geboden, en dat Alva dit bod had afgewezen en met het ten uitvoer leggen van den toegestanen Tienden penning had gedreigd.

Voor die bedreiging hadden sedert de Staten gezwicht; zij hadden al meer en meer geboden en ten slotte, toen het niet anders kon, het volle bedrag toegezegd. Daarvan had Alva den 3den Juni acte genomen, doch nu niet meer voor zes maar slechts voor twee jaren de overeenkomst willen aangaan, en dan nog wel onder uitdrukkelijk voorbehoud van later, desverkiezende, den Tienden penning, die eens voor goed was ingewilligd, in praktijk te mogen brengen. Huns ondanks hadden de Staten hierin berust, en, om het vereischte bedrag te heffen, de bestaande belastingen verhoogd en nieuwe verordend, waarvoor zij van de landsregeering octrooi behoefden, hetwelk Buys en de andere commissarissen te Brussel thans waren gaan verzoeken. Zijn afwezigheid duurde veel langer dan het verblijf van Wesenbeke op Swieten, langer zelfs dan deze te Emmerik op hem wachten kon. Den 12den Juli werd eerst door Alva het verzocht octrooi verleend; en zoo dadelijk daarop konden de commissarissen nog niet huiswaarts keeren; er viel nog meer aan het hof te beredderen. — Vreemd genoeg wordt verder van Buys gedurende dit jaar, in de briefwisseling van Wesenbeke, in zoover die tot ons gekomen is, in het geheel niet meer gehoord. Dat zijn goede verstandhouding met den Prins evenwel is blijven voortduren, blijkt uit het feit, waarop ik reeds wees, dat hij in 1572, zoodra de Prins in Holland optrad, tot diens voornaamsten raad en tot advocaat van het land werd aangesteld. Waarschijnlijk heeft Buys zich liever niet noodeloos betuigd, en de Prins ook begrepen, dat onverdacht zijn vertrouweling hem in het Staten-college van meer nut kon zijn, dan wanneer hij zich dieper in de samenspanning waagde en aan verdenking bloot stelde.

Daarentegen had Wesenbeke met Camerlingh — indien ik het wel heb [1]) — meer dan ééne conferentie en ontving van hem omtrent Delft zeer gunstig bericht. Zoo talrijk waren daar de welgezinden, dat zij gezamelijk 3000 ℔ toezegden, te betalen zoodra de Prins in het veld verschenen zou zijn, maar ook niet vroeger: geen blijk voorwaar van volkomen vertrouwen in de beloften, die uit zijn naam gegeven werden. Niet minder be-

1) In het gedrukte Journaal, zie het Supplément, p. 28, heet de persoon, die inlichtingen geeft omtrent den staat van zaken te Delft, C. E. Ik vermoed dat gelezen moet worden C. C., Claes Camerlingh. Vgl. p. 13, waar ook de Prins Mr. Claes C. schrijft in plaats van het deftiger Mr. Nicolaas, dat elders voorkomt. Vgl. ook p. 60, waar gezegd wordt dat men van Delft zeker is, in de eerste plaats door Camerlingh.

moedigend werd door anderen de toestand te Leiden voorgesteld. Daar zou de bevrijding volstrekt geen bezwaar hebben, aangezien de vrienden er hun vergaderingen zoo goed als openlijk hielden en niets liever verlangden dan het juk af te werpen, en zelfs de voornaamsten van de burgerij welgezind waren. Hetzelfde werd van Rotterdam, Schiedam, Den Briel, Haarlem, Enkhuizen en andere steden meer getuigd; Gouda alleen maakte bezwaar om zich te verklaren voordat het van ondersteuning van buitenaf zeker was. Van de volksstemming in het algemeen kreeg Wesenbeke den besten indruk.

Daarmeê vertrok hij na eenige dagen, en reisde, thans in gezelschap van Van Swieten, terug naar over de grenzen, eerst naar Huissen [1]) en vervolgens naar Emmerik; op welke plaatsen zijn reisgenoot hem met een aantal vrienden in kennis bracht, zooals met zijn zwager, Jacob Copier van Kalslagen (denzelfden, die aan Bor van de reis van Buys naar den Prins verhaald heeft), een niet onbemiddeld en zeer offervaardig man [2]), die tijdens Wesenbeke's verblijf te Emmerik hem ten gevalle naar Zevenbergen en Breda trok en met ruime aanbiedingen, vooral van Arent van Dorp (vermaard wegens zijn tijdig voorschot aan den Prins in het voorjaar van 1572) terugkeerde; verder met Hendrik Wessels, den schipper van Huissen op Deventer, die zich sterk maakte Zutphen zoowel als Deventer in handen van den Prins te spelen, en met een aantal gewezen regenten en invloedrijke burgers van Overijselsche en Geldersche zoowel als Hollandsche steden, die allen instonden voor hun burgerijen. Zoo men hen kon gelooven, was gansch Noord-Nederland rijp voor den opstand. De Prins had slechts in het veld te komen met een legermacht die vertrouwen kon inboezemen, en alle steden zouden zichzelf bevrijden en hun poorten voor hem openen.

Zooveel wij uit het journaal en uit den toon, waarin het geschreven is, kunnen afleiden, sloeg Wesenbeke aan al die betuigingen en verzekeringen onvoorwaardelijk geloof, en poogde

---

1) Huissen behoort thans tot ons Gelderland, maar omstreeks dien tijd tot het land van Kleef.

2) Hij wordt in het Journaal alleen met de initialen J. C. aangeduid, doch dat hij en niemand anders bedoeld wordt, kan o. a. blijken uit de bijzonderheid, dat J. C. voor de krijgskas de opbrengst beloofde van een leen, waarvoor hij den gevorderden eed niet had willen afleggen. Copier nu bezat waarlijk zoo'n leen, zooals wij zien kunnen op de lijst bij d'Yvoy van Mijdrecht, Verbond en Smeekschriften der Nederl. Edelen, blz. 66.

hij, na zijn terugkomst te Dillenburg op het eind van Juli, den Prins insgelijks tot zijn gevoelen over te halen en tot onverwijld optreden te bewegen. Maar de Prins liet zich zoo gemakkelijk niet gezeggen. Tusschen het plan, dat hij van den aanvang af had ontworpen en waaraan hij nog steeds vasthield, en den voorslag, waarmeê Wesenbeke uit Nederland terugkeerde, bestond een wezenlijk verschil. Hij verlangde dat begonnen zou worden met het innen van voldoende contributiën om een krijgskas te vormen, waaruit hij een leger zou kunnen aanwerven en althans eenige maanden onderhouden. De vrienden in de Nederlandsche steden daarentegen wilden eerst dan contribueeren, wanneer zij hem aan het hoofd van een leger de grenzen zagen overschrijden. Alsof hij van zichzelf hiervoor nog geld en krediet bezat! Naar het ons voorkomt, woog bij Wesenbeke die tegenstelling van inzichten zoo zwaar niet. Hij wenschte dat de Prins alvast beloven zou te komen helpen, en hoopte dat met een stellige belofte zijnerzijds de steden tevreden zijn en den opstand beginnen zouden. Maar het beter verstand en het nauwer geweten van den Prins deden hem weigeren hulp te beloven, die hij, als het er op aankwam, waarschijnlijk niet in staat zou zijn te verleenen. Ook verklaarde hij zich ten stelligste tegen een onberaden opstand van niet versterkte steden, die weldra door den dwingeland hernomen en op het strengst gestraft stonden te worden. Door 's Prinsen gedurige bedenkingen van dien aard en tegenwerpingen en weigeringen heeft Wesenbeke het seizoen ongebruikt voorbij zien gaan, tot zijn grooten spijt en ergernis; en nu en dan veroorlooft hij zich deswegens dan ook bedekte verwijten aan den zijns inziens al te nauwgezetten en al te voorzichtigen vorst. Wat wij, door de latere ervaring geleerd, daarentegen den Prins veeleer verwijten zouden, is dat hij niet vast genoeg op zijn stuk is blijven staan, en te veel heeft toegegeven aan den drang, die op hem werd uitgeoefend. Doch hij had zich nu eens, ik heb het reeds doen opmerken, aan het initiatief der volkshoofden ondergeschikt, en in het algemeen zich bereid verklaard om wat zij beraamden te helpen uitvoeren. Dat woord deed hij ten einde toe gestand.

Op het tijdstip, waarop Wesenbeke tot hem wederkeerde, waren ook de omstandigheden, wij moeten het erkennen, bijzonder gunstig en bemoedigend. Den 16den Juli was te Antwerpen met groote plechtigheid het lang beloofde, lang verwachte pardon van den paus en den koning voor de ketters en rebellen afge-

kondigd, en had den ballingen en bedreigden, zoo velen nog op een veiligen terugkeer in het vaderland door 's konings genade hadden gehoopt, voor goed die hoop ontnomen; want uitgesloten van de vergiffenis bleven zoo goed als allen die zich waarlijk schuldig hadden gemaakt. Geen andere terugkeer bleef voor dezen te verwachten dan met de wapenen in de vuist, in het gevolg van den prins van Oranje.

Buitendien in Frankrijk hadden in de laatste maanden de zaken een onverwachte wending genomen, die ook voor de protestanten en misnoegden van Nederland van het hoogste belang was. Na de neêrlaag van Montcontour, die, toen zij plaats greep, verpletterend had geschenen, maar die de overwinnaars verzuimd hadden bijtijds volkomen te maken [1]), hadden de Hugenoten zich weer gedeeltelijk opgericht en verder staande gehouden, zoodat de wufte regeering, aan volslagen onderwerping wanhopende, op een schikking met hen bedacht was. Hoewel binnen elkanders bereik, vermeden de vijandige legers in den laatsten tijd het leveren van een slag: aan beide zijden verlangde men naar een dragelijken vrede — die dan ook weldra, den 8sten Augustus, te Saint-Germain geteekend werd. Die naderende vrede was een bedreiging voor de Spaansche regeering der Nederlanden: terwijl hij nog in besprek was, vereenigden zich reeds de strijdlustigen van beide partijen in den wensch, om in een buitenlandschen oorlog tegen haar, den steeds dreigenden en steeds geduchten vijand, de nieuwe eendracht te bevestigen en voor het vaderland wenschelijke veroveringen te behalen [2]). In den vrede werden ook de prins van Oranje en zijn broeder Lodewijk van Nassau en meer andere Duitsche vorsten, als bondgenooten der Hugenoten, begrepen. De beurt kwam thans aan de Fransche protestanten om aan hun Nederlandsche vrienden te toonen, dat zij niet minder hulpvaardig waren dan dezen zich hadden betoond. Hoe Alva zelf over den vrede dacht, gaf hij duidelijk genoeg te kennen door

1) Volgens Petrucci 5 Mei 1570 (Desjardins, p. 626) had Rochelle zich moeten overgeven, indien men niet St. Jean d'Angely maar R. had aangetast.

2) Acht dagen voor het sluiten van den vrede, den 31sten Juli, schreef de Spaansche gezant te Parijs, don Frances de Alava, naar Brussel: „On répète dans l'armée de Charles IX que, la France étant réconciliée et toutes les anciennes divisions étant oubliées, il faut rejeter la guerre au-dehors et venger les injures faites par Philippe II au roi de France et à sa couronne.... On a dit dans un banquet militaire: Bientôt nous ferons meilleure chère à Bruxelles," etc. Aldus bij Kervyn, Huguenots et Gueux, t. II, p. 292.

het verkoopen van het tractaat er van en het nadrukken in Nederland te verbieden [1]).

Een eerste gevolg van den achterdocht, dien hij met maar al te veel reden tegen zijn onrustigen nabuur bij toeneming koesterde, moest het legeren van zijn meeste krijgsvolk aan de zuidelijke grenzen wezen. En dat krijgsvolk was op het oogenblik al zeer onvoldoende voor het bezetten van zoo vele provinciën. De buitengewone wervingen in het jaar '68 hadden de financiën zoodanig uitgeput, dat, na het afwenden van het gevaar, onmiddellijk weer al het Duitsche en Waalsche krijgsvolk was afgedankt, dat maar eenigszins gemist kon worden. Thans waren er, buiten de inheemsche benden van ordonnantie, niet meer dan 7000 Spaansche soldaten en zes vaandels Duitschers, onder Eberstein, in het gansche land [2]). Behalve Utrecht, dat wegens zijn ligging en zijn kasteel als aangewezen was voor garnizoensplaats, en buitendien wegens zijn verzet tegen den Tienden penning met inlegering van troepen verdiende gestraft te worden, en Deventer, dat wegens den toegang naar en van Duitschland, dien het beheerschte, een punt van bijzonder strategisch belang was, twijfel ik of eenige Noord-Nederlandsche stad op dat oogenblik een noemenswaardige bezetting had.

Dit alles in aanmerking nemende, begrijpen wij licht, dat de Prins, na Wesenbeke's schoongekleurde berichten uit Nederland gehoord te hebben, niettegenstaande de gewichtige bezwaren, die bij hem bleven bestaan, zich aanvankelijk bereid betoonde om den voorgenomen opstand te begunstigen en te besturen. Van 9 en 10 Augustus dagteekenen de maatregelen, die hiertoe moesten dienen, en waarvan aan Wesenbeke in de eerste plaats de uitvoering werd opgedragen. Wat deze te doen zou hebben, werd

---

1) „.... lequel l'on a prohibé et deffendu d'estre exposé et mys en vente, ny d'en tenir par deça" (Depêche van den Franschen gezant te Brussel, Ferrals, van 31 Augustus bij Gachard, La Bibliothèque Nationale à Paris, t. II, p. 494). Ook in Frankrijk is het tractaat niet spoedig in druk gegeven. Petrucci schrijft 18 Augustus: „I capitoli non compariscono ancora nè in stampa nè altrimente."

2) Zoo bericht Ferrals aan zijn regeering in Augustus, bij Gachard, Bibl. Nation., t. II, p. 494. Vgl. Duplessis-Mornay in zijn Discours au Roy (opgesteld tusschen de verrassing van Mons en de neêrlaag van Genlis), Mémoires, t. II, p. 28; volgens hem haalden de benden van ordonnantie, die 3000 man moesten bedragen, nog geen 1000 man; in 28 plaatsen aan de Fransche grenzen lag geregeld garnizoen en nu moesten wegens de onlusten nog bovendien vele andere bezet worden. Volgens Alva was het aantal echter voldoende (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 225).

hem in een breede instructie, van 9 Augustus gedagteekend, voorgeschreven.

Hij zal zich dichter bij de Nederlandsche grenzen, en wel te Wezel, vestigen en van daar uit de onderhandelingen met de Noord-Nederlandsche vrienden voortzetten en tot meerdere klaarheid brengen. Wat tot nog toe in het onbepaalde was gebleven, moet thans in de bijzonderheden worden vastgesteld. De Prins dient nauwkeurig te weten, welke steden zich in zijn handen zullen stellen, wanneer en op welke wijs, en voor de nakoming dier toezeggingen moet hij voldoende zekerheid bekomen, „opdat (zegt de Prins) wij niet anderwerf ons te vergeefs stellen in den nood en den last, gelijk wij al eens (in 1568) gedaan hebben op vele schoone gelijke toezeggingen, toen ons evenzoo gedaan." Van bijzonder belang zal het zijn, als bij de steden, die zich reeds hebben aangeboden, nog Enkhuizen, Amsterdam en Dordrecht, de drie groote havensteden van Holland, zich voegen willen. Daartegenover mag Wesenbeke dan beloven, dat de Prins van zijn kant haar in zijn bescherming zal ontvangen, en onverwijld met volk van oorlog en met heirkracht tegen den gemeenen vijand in het veld zal komen. Niet dat hij de steden voor zich begeert: hij zal ze houden „ten waarachtigen en gedurigen dienste van den koning", ten einde ze te herstellen in de aloude „vrijheid harer constitutiën en toelating des goddelijken woords", gelijk het bij advies der Staten-Generaal zal bevonden worden te behooren. Maar zij moeten wel weten, en het moet haar uit zijn naam op het nadrukkelijkst worden voorgehouden, „dat wij van ons zelven de macht niet hebben om anderwerf tot harer en des vaderlands verlossing eenige geweldige heirkracht te velde te brengen, tenzij dat zijlieden.... ons daarin met haar geld en macht bijstaan en te hulp komen." Allen, en een iegelijk in het bijzonder, moeten zich derhalve tot zekere maandelijksche contributie verbinden, voldoende voor de behoefte, en al dadelijk de eerste maand opbrengen en voorschieten om daarmeê een bekwaam getal ruiters en knechten op de been te brengen en marschvaardig te houden. De contributiën zullen niet slechts, gelijk vroeger beloofd was, in mindering van later te heffen belastingen gelden, maar terug worden betaald, na het verdrijven van den vijand, uit de kerkelijke goederen en uit die der kwaadwilligen.

Bovendien behoort tot stijving der krijgskas ondernomen te worden hetgeen al reeds door sommigen, als Sonoy, Van Drunen, Van Kalslagen en den gewezen burgemeester van Gorcum, Adriaan

Dirkszoon van den Hoevel, was voorgeslagen, om namelijk de aanzienlijke geldverzendingen, die omstreeks dezen tijd, nu alom de honderste penning van het vermogen geïnd wordt, van de Hollandsche kantoren naar Antwerpen geschieden moeten, te onderscheppen en te bemachtigen, en om in het algemeen het geld, voor den vijand bestemd, buit te maken. Daarop moest ook bij het in opstand komen der steden zorgvuldig worden gelet, dat de openbare kassen terstond in beslag genomen werden. Zoo mogelijk moest de opstand overal op een en denzelfden dag plaats hebben en de garnizoenen van kant worden gemaakt, eer zij zich vereenigden [1]).

Ziedaar de hoofdinhoud der instructie, die Wesenbeke naar Wezel meêkreeg en die ons omtrent 's Prinsen uitzichten en plannen op dit oogenblik duidelijk genoeg inlicht. Hetzelfde ongeveer wordt herhaald in een proclamatie, die bij het aanvangen der onderneming verbreid zal worden en alvast in het geheim van hand tot hand mag gaan. De Prins spreekt daarin niet tot de Hollanders alleen, als hun stadhouder, — het oorspronkelijk tot die provincie bepaalde plan was sedert Wesenbeke's bezoek aan het vaderland althans tot Overijsel en Gelderland uitgebreid — maar als beschermheer van gansch het land tot „alle goede ingezetenen der Nederlanden, van wat qualiteit zij zijn." Hij verklaart, dat hij, ziende in welke ondragelijke slavernij zij zijn vervallen, „niet langer kan onthouden of weigeren van op het bidden en aanzoeken, dat van alle kanten tot hem komt, zich gewillig en genegen te betoonen om ter aller verlossing lijf en goed en al wat hij vermag te wagen, ten einde hen de vrijheid hunner conscientiën en het woord Gods, met des lands privilegiën, te doen genieten en wedergeven." Maar hiertoe heeft hij geld van

1) Supplément, p. 62. — Uit hetgeen in artikel 6 gezegd wordt over het onderscheppen der geldverzendingen, kan de zin in het algemeen worden opgemaakt van een plaats in het boven aangehaalde Journaal van Wesenbeke, p. 33. Er is daar sprake van het plunderen van rijke papisten en raadsleden in Den Haag, van het bemachtigen van de kas der gravinne van Aremberg op Honselaarsdijk en van de aanzienlijke geldsommen, die eerstdaags uit Holland naar Antwerpen verzonden zullen worden „de la paye de C....", dat is van het betalen van den honderdsten pennink. Zoo moet ook verstaan worden, hetgeen weldra volgt: „est demandé autre c. a. (lees c. d.)": Alva heeft een tweeden honderdsten penning aan de Staten gevraagd. Elders, op p. 62, beteekent: „Sur Jacob devoyt estre payé le centiesme" etc.: op St. Jacobsdag, 25 Juli, behoorde de honderdste penning te worden voldaan. Voor „convinence" t. z. pl., moet natuurlijk „connivence" worden gelezen.

noode, en dat dienen zij hem te verschaffen, indien zij waarlijk begeeren wat zij van hem vragen [1]).

In het bijzonder verdient het onze aandacht, dat de Prins bij deze gelegenheid zich wel bereid verklaart om de bescherming te aanvaarden van alle steden, die zich aan hem zullen overgeven, maar dat hij toch bovenal op de overgaaf der Hollandsche havensteden prijs toont te stellen. Wij zien hieruit, dat voor zijn geest zich allengs een scherper omlijnd plan begint te vormen uit den chaos van toezeggingen, die Wesenbeke hem had overgebracht. Meer en meer begint hij er op aan te dringen, dat de steden van den tweeden rang zich wel voorbereiden en gereedhouden maar wachten zullen met zich te verklaren, totdat de hoofdplaatsen, die het meest vermogen en het moeilijkst door den vijand te hernemen zullen zijn, zijn voorgegaan en hij zelf haar te hulp komt. Wat aan de landsteden te doen staat, is het contribueeren van geld, zooveel zij afzonderen kunnen, voor de krijgskas. Van de havensteden van Holland, en wel van Enkhuizen in de eerste plaats, moeten de opstand en de oorlog uitgaan.

Om die reden is het van overwegend belang te gelijker tijd èn zee- èn landmacht toe te rusten, ten einde met beide te zamen den vijand aan te grijpen. Van den 9den Augustus, zooals ik zeide, dagteekent de instructie van Wesenbeke, die de ondernemingen te land betreft. Van den 10den de bevelschriften, die de reorganisatie van het zeewezen bedoelen en de strekking hebben om uit den losbandigen hoop Watergeuzen een welgeordend zeeleger te vormen, dat in samenwerking met de aan te werven ruiters en voetknechten, den zetel van dén oorlog in de havenplaatsen van Holland en der aangrenzende gewesten zal kunnen vestigen. De stukken, die op dat onderwerp betrekking hebben, komen niet thans voor het eerst te voorschijn uit het archief van Wesenbeke, die er slechts van ter zijde in betrokken werd; zij waren reeds drie eeuwen geleden door Bor, waarschijnlijk uit de papieren van Sonoy, bekend gemaakt [2]). Nieuw voor ons is alleen de samenhang tusschen deze voorgenomen hervorming van het zeewezen en den beraamden opstand der Noord-Nederlandsche steden, welk verband wij eerst door de uitgaaf van den heer Van Someren leeren kennen en begrijpen. Van de bescheiden,

1) Supplément, p. 67.

2) Bor, dl. I, blz. 323 (Bk. V, f°. 234). Over het bedrijf der Watergeuzen vergelijke men vooral het opstel van Blok, in Nijhoff's Bijdragen, 3de Reeks, dl. IX, blz. 226 vlg.

door Bor gedrukt en sedert door alle geschiedschrijvers besproken, deel ik hier slechts zooveel mede, als tot recht verstand van het samengestelde gemeenschappelijke plan voor de land- en zee-ondernemingen noodig is te weten.

De Prins begint met de commissiën, tot nu toe in zijn naam of in dien van zijn broeder Lodewijk door zijn vroegeren admiraal, den heer van Dolhain, uitgegeven, te herroepen, en al de scheepskapiteinen, aan wie zij verstrekt zijn, uit zijn dienst te ontslaan, voor zoover zij geen nieuwe commissiebrieven van den nieuwbenoemden admiraal zullen bekomen. Die nieuwe vlootvoogd is de heer De Lumbres [1]), een beproefd vriend van Lodewijk van Nassau uit de dagen van het Compromis, en sedert door den Prins bij de veldtochten in Nederland en in Frankrijk en tot diplomatieke onderhandeling gebruikt, en thans aan het hof van Engeland werkzaam. Aan hem, bijgestaan door 's Prinsen stalmeester Tseraerts [2]) en door zijn commissaris voor het zeewezen Mr. Johan Basius, wordt het aanwerven van een nieuwe scheepsmacht, gedeeltelijk uit het oude ontslagen personeel, toevertrouwd, met dien verstande, dat alle eigendunkelijke, baatzuchtige en weerbarstige kapiteinen geweerd worden en van het scheepsvolk alleen aangehouden die ter goeder naam en faam staan, geen vonnis tot hun laste hebben en zich niet onbruikbaar hebben betoond. De kaapvaart op neutralen en vrienden, die terecht zoo algemeene ergernis heeft gewekt, blijft voor het vervolg ten strengste verboden. Geen kapitein mag op eigen gelegenheid eigenmachtig uitloopen, maar een ieder moet zich beschouwen als deel uitmakende van een groot geheel en ondergeschikt aan de bevelen van den admiraal. Aan dezen wordt uitsluitend ter taak gesteld „om van 's Prinsen wege, zoo te water als te land, door alle middelen die hij zal kunnen bedenken, den Hertog van Alva en zijn aanhangers te beoorlogen, overvallen en beschadigen." Van den te behalen buit moet een derde worden afgezonderd voor de kosten van den oorlog in het algemeen, en aan 's Prinsen commissaris Basius verantwoord en uitgekeerd; het overige worde verdeeld onder gezagvoerders en manschap naar vasten maatstaf.

---

1) Vgl. Archives, t. III, p. 373/4. Een commissiebrief van 20 October 1570 door hem gegeven, bij Van Vloten, Nederl. Opstand, dl. II, blz. 320.

2) 's Prinsen geloofsbrief voor Jeron. Tseraerts is van Dillenburg, 25 April 1570 (Calendar of State Papers, Foreign Ser. 1569—1571, p. 231).

Een uitmuntend bedoeld stelsel van voorschriften, voorwaar! Als het slechts ten uitvoer gelegd had kunnen worden. Maar wat baten voorschriften aan eigenzinnigen en onvolgzamen, indien de middelen ontbreken om hen tot gehoorzaamheid te dwingen en anders hun misdrijf te straffen? Het ontbrak den Prins in dit tijdvak aan bekwame uitvoerders van zijn wil en beleid, aan tusschenpersonen van gezag en bekwaamheid, die de menigte zijner aanhangers in toom wisten te houden en te doen samenwerken .tot het doel, dat slechts door nauwe aaneensluiting van allen en met vereende krachten onder zijn leiding te bereiken zou zijn. Noch De Lumbres, noch Wesenbeke waren berekend voor de taak, die hun de Prins, bij gebrek aan bekwameren, moest opdragen. De Lumbres schoot het verst te kort: hij boezemde aan de zeekapiteinen, die van den beginne af geen tucht hadden gekend en allengs tot zeeschuimers waren verwilderd, niet het minste ontzag in; hij schijnt dat ook zelf wel voorzien te hebben en zich niet eens naar Emden, waar zijn tegenwoordigheid het dringendst gevorderd werd, te hebben begeven [1]); hij bleef te Londen, en ook daar zonder veel invloed op zijn ondergeschikten. Van de uitwerking der nieuwe voorschriften en maatregelen blijkt ons dan ook niets noemenswaardig. Onder De Lumbres als onder Dolhain blijven de Geuzen de schrik van vriend zoowel als van vijand, en de schande van de zaak, die zij heeten te dienen, en van den Prins, die hun hoofdman heet te zijn. Voor de uitvoering van zijn grootsche plannen kan de Prins geen oogenblik op hen staat maken.

Ook bij Wesenbeke vinden wij van overwicht op zijn handlangers of van een dwingend gezag geen spoor. Maar een tweede, even heilloos, gebrek was gelegen in zijn gering oordeel des onderscheids tusschen uitvoerlijke en onuitvoerlijke plannen. De vermaning van Sallustius, waaraan de Prins hem opzettelijk herinnert [2]), dat men bij alle ondernemingen eerst overdenken moet wat men voorheeft, en dan zorgvuldig de middelen voorbereiden om dat voornemen te volvoeren, om eerst daarna tot

1) Bij commissie van 23 September belastte de Prins bij provisie, wegens het afwezen van zijn admiraal, jonker Lancelot van Brederode en Adriaan Menninck met het bevel over zijn schepen, liggende in de Ooster- en Wester-Eems (zie Bor, dl. IV, blz. 236*a* (Bk. XXXIII, f°. 57), die bij abuis de commissie op 1572, in plaats van 1570, stelt. Vgl. Supplément, p. 156, § 9 en 208, regel 9). Denkelijk dateert van denzelfden tijd Brederode's artikelbrief bij Van Vloten, blz. 309.

2) Supplément, p. 116.

handelen over te gaan: die wijze spreuk was voor hem als niet geschreven. Hij liet zich door het schijnschoone der vele voorspiegelingen en beloften gemakkelijk begoochelen en geloofde gretig wat hij wenschte. Hij begon den toren te bouwen, voordat hij er aan dacht de kosten te berekenen. In plaats van zorgvuldig te doen wat de Prins bovenal verlangde, en zich van de betrouwbaarheid der gedane toezeggingen te vergewissen, de aanslagen tot enkele weinige, die goede kans van slagen aanboden, te beperken, de hoofdzaak voorop en de bijzaken op den achtergrond te stellen, haalde hij alles te gelijk overhoop, begaf zich in allerlei voorslagen terzelfder tijd en nam voor zeker aan wat hem met zelfvertrouwen verzekerd werd. Hij, voor wien wagen en winnen één scheen te zijn, kon de bezorgdheid, de bedachtzaamheid, de weinige voortvarendheid van zijn meester niet begrijpen, en was wel geneigd daaraan vooral het mislukken van de kwalijk beraamde en kwalijk voorbereide plannen te wijten. Wij daarentegen, die het gansche beloop en verloop der zaken in de gewisselde brieven mogen nagaan, bemerken de oorzaken van den lateren tegenspoed juist in die vage uitgestrektheid en gebrekkige voorbereiding van plannen, waaraan de Prins te vergeefs een vaste en degelijke gestalte had trachten te geven.

Het eerste voorteeken der teleurstelling, die onder zulke omstandigheden niet kon uitblijven, deed zich op, toen Wesenbeke omstreeks half Augustus te Wezel kwam, om daar met zijn meest vertrouwde vrienden uit Nederland, die hij had ontboden, volgens zijn instructie te raadplegen. Hij vond ze niet aanwezig; hoewel ze hem beloofd hadden te komen, waren zij weggebleven. In plaats dus van het noodige in weinig uren te overleggen en af te spreken, zag hij zich genoodzaakt aan ieder hunner te schrijven en werkeloos op hun antwoorden, die vooreerst wel niet zouden inkomen, te wachten. Hij stelde nu den Prins voor in dien tusschentijd een reis naar Emden te doen, in het belang der zeezaken en der financiën, en verwierf hierop diens goedkeuring.

Van zijn bedrijf en wedervaren te Emden berichten de papieren uit zijn archief niet veel bijzonders. Zij handelen bijna alle over het onderzoek, dat hij instelde naar het wangedrag van den gewezen admiraal Dolhain en naar de buitgelden, die deze voor den Prins ontvangen, maar niet overgemaakt of verantwoord had. Zaken voor ons van ondergeschikt belang. Maar van elders is het ons bekend, dat hij de toestanden te Emden verre van

verbeterd vond [1]). Voorheen was niet alleen de regeering der stad, maar ook de regeering van gansch Oostfriesland den ballingen uit Nederland en den Watergeuzen goedgunstig en hulpvaardig geweest. Maar dat was, althans wat de Watergeuzen betreft, meer en meer veranderd, onder de dubbele werking der verontwaardiging over den moedwil en het wangedrag van het roofzuchtig en teugelloos zeevolk, en der steeds toenemende Spaanschgezindheid bij de Duitsche rijksvorsten en in de eerste plaats bij den keizer. Het huwelijk, dat Philips van Spanje juist in deze dagen met Anna, des keizers oudste dochter, gesloten had, was daarvan een openbaar bewijs en tevens een medewerkende oorzaak. Zoover was het reeds gekomen, dat op den Rijksdag, die op dat oogenblik te Spiers werd gehouden, een aanklacht van Alva, namens de Bourgondische Kreits tegen de Oostfriesche regeering ingebracht [2]) wegens haar heulen met de Nederlandsche rebellen en het zoodoende schenden van den rijksvrede, een niet ongunstig gehoor vond; zoodat de graaf van Oostfriesland het noodig oordeelde te zijner zelfverdediging in persoon op den Rijksdag te verschijnen. Onder zulke omstandigheden was de gravin-moeder, die haar zoon gedurende zijn afwezen aan het hoofd der regeering verving, wel genoodzaakt te vermijden, wat nieuwe ergernis verwekken kon en naar begunstiging der Watergeuzen zweemde. Uit dit alles bleek het dagelijks duidelijker, dat Emden niet langer dienen kon als wapenplaats voor 's Prinsen zeemacht.

Dat maakte bijgevolg het bemachtigen van een Noord-Nederlandsche haven des te begeerlijker voor den Prins; en dat hij hiervan ook doordrongen was, leert een nieuwe instructie, die hij zorgde dat Wesenbeke bij zijn terugkomst van Emden te Wezel zou vinden. Dat stuk, van 26 September gedagteekend, houdt hoofdzakelijk het volgende in.

Overwegende, dat het van het uiterste belang is voor de overige ondernemingen en bepaaldelijk voor het behoud zijner scheepsmacht een verzekerde havenplaats te bezitten, waar de schepen te allen tijde veilig kunnen binnenloopen, hetzij om de

1) Over de Watergeuzen in Oostfriesland en te Emden deelt Dr. A. Franz belangrijke bijzonderheden mede in zijn boek: Ostfriesland und die Niederlande zur Zeit der Regentschaft Alba's 1567—1573, Emden 1895, waarheen ik voor breeder beschrijving verwijs.

2) Het was Chantonay, die ze inbracht (Bussemaker, Opgave enz. in Nijhoff's Bijdragen, 3de Reeks, dl. IX, blz. 397). Wat Oostfriesland betreft vgl. Docum. ined., t. CIII, p. 536.

gemaakte prijzen te verkoopen, hetzij om gevaren van wat aard te ontgaan, verlangt Zijn Excellentie, dat Wesenbeke met de bekende vrienden zal overleggen, of er middel wezen zou om Enkhuizen, Medemblik, Hoorn en Rotterdam, Den Briel en het eiland Voorne te verrassen, en dat hij van jonker Sonoy zal vernemen, of deze zulk een aanslag op zich zou willen nemen; in welk geval hem terstond een commissiebrief toegezonden en het bevel verleend zal worden over de schepen, die zich thans op de Eems bevinden, terwijl dan mede aan den heer De Lumbres en aan Tseraerts geschreven zal worden om zich met hun schepen uit Engeland bij die op de Eems te komen voegen. Zijn Excellentie zal dan ook aan den drost van Emden (den welbekenden Unico Manninga) verzoeken, aan de heeren Sonoy en Van Drunen voor dezen aanslag dezelfde hulp te willen verleenen, als hij voorheen aan den heer van Dolhain had toegezegd en metterdaad betoond [1]).

Zoo zien wij hier het veelomvattende, en daarom zoo weinig sluitende, plan van Wesenbeke en de zijnen tot een of twee goed samenhangende aanslagen ingekrompen. Amsterdam — de aandachtige lezer zal het hebben opgemerkt — wordt voorloopig ter zijde gesteld; het was gebleken dat die stad haar welgezinde burgers in te grooten getale had uitgebannen, dan dat men op haar verrassing zou mogen rekenen. Ook de Maassteden waren eigenlijk in het plan slechts opgenomen om den vijand met haar herovering op te houden, zoolang vereischt werd voor de versterking en bevestiging van Enkhuizen en het Noorderkwartier. De stemming in die stad en haar omtrek was sterk anti-Spaansch; met een aantal ingezetenen stonden de ballingen in voortdurende gemeenschap. De kans op welslagen stond bij deze onderneming al bijzonder gunstig [2]).

Maar plotseling kwamen nieuwe uitzichten en beloften, die onmogelijk in den wind geslagen konden worden, het eenvoudige plan weer verwikkelen. Door tusschenkomst van Albrecht van Huchtenbroek, een niet onaanzienlijk aanhanger van den Prins, wiens vader burgemeester der stad Utrecht was geweest [3]),

---

1) Supplément, p. 80.

2) Over de verstandhouding met de welgezinden te Enkhuizen, evenals over alle zaken, waarbij Sonoy een hoofdrol speelt, is Bor het best ingelicht. Men raadplege hem over de bijzonderheden, die ik voorbijga.

3) Vgl. over Albrecht van Huchtenbroek: Te Water, Verbond der Edelen, dl. II, blz. 478, 481, dl. IV, blz. 66, 134; vgl. Marcus, Sententiën, blz. 129.

zochten invloedrijke Stichtenaars, daaronder geestelijke heeren, met Zijn Excellentie in besprek te komen.

Wij hebben ons al herinnerd, dat die provincie, en haar hoofdstad in het bijzonder, zich Alva's gramschap op den hals hadden gehaald door haar toestemming in de voorgeslagen belasting van den Twintigsten en den Tienden penning te weigeren, op grond dat zij niet tot de patrimoniale gewesten behoorden, maar evenals de overige van het noord-oosten des lands tot de nieuw-verworvene gerekend behoorden te worden. Voor en tegen dat beweren viel veel te zeggen [1]; door de Staten, met het lid der behendige geestelijkheid aan hun hoofd, kon de zaak hangende gehouden en op de lange baan geschoven worden. Om den knoop onverwijld door te hakken, daagde de ongeduldige hertog de weerbarstigen voor zijn Raad van Beroerten en beschuldigde hen van in 1568 den ketterschen rebellen en beeldstormers niet naar behooren weêrstaan, integendeel hen begunstigd te hebben. In dien Raad, wij weten het, velde hij alleen het vonnis, en het sprak dus van zelf hoe dit luiden zou. Het werd den 14den Juli uitgesproken: de Staten werden er bij schuldig verklaard en de verschillende leden, die het college vormden, gestraft met verbeurte van al hun privilegiën; waaruit volgde dat de provincie op het stuk van belasting aan het welbehagen der regeering werd overgeleverd. Van dat vonnis stond zeker appèl open op den koning, en van dat middel maakten dan ook de veroordeelden gebruik. Maar wat konden zij er van hopen dan eenig uitstel van executie; en wat stond hun te doen, indien de koning het vonnis bevestigd zou hebben? Wie niet besloten was in dat geval het hoofd in den schoot te leggen en de roede in de hand van den dwingeland te kussen, kon alleen aan opstand denken en gewapend verzet, met hulp der ballingen natuurlijk onder aanvoering van den prins van Oranje. Wie daartoe den moed hadden, dienden zich al bijtijds tot Zijn Excellentie te wenden; en uit een brief van 12 September [2]) van den Prins aan Wesenbeke vernemen wij dan ook, dat het besprek toen reeds was aangevangen. Wie het waren die er zich toe hadden aangemeld, vernemen wij niet; dat er geestelijken onder waren, is zeer waarschijnlijk, omdat het behoud der kerkelijke goederen en praebenden bovenal bedongen werd. De Prins,

---

1) Ook over dit onderwerp zij het mij veroorloofd te verwijzen naar mijn reeds aangehaald opstel over de XVII provinciën, in Nijhoff's Bijdragen.

2) Supplément, p. 76.

altoos bereid om aan de hoofdzaak de bijzaken op te offeren, maakt geen bezwaar om in zulk een beding toe te stemmen. Zoo mogelijk moet het behoud van slechts de helft der goederen worden toegezegd, maar des noods mag Wesenbeke de belofte tot het geheel uitbreiden. Immers het toetreden van de stad en de provincie tot de partij van den opstand zou van zulk een overwegend gewicht zijn, dat men het tot geen te duren prijs kan koopen. Niet slechts tot het toegeven van dien eisch der Stichtsche onderhandelaars staat uit dien hoofde de Prins gereed; ook tot het wijzigen van zijn plan van aanval, zoodat het te hulp komen van Utrecht er in begrepen wordt, verklaart hij zich bereid. In denzelfden brief, dien ik aanhaalde, maakt hij Wesenbeke al opmerkzaam, dat, nu Utrecht zich welgezind toont, ook aan het vermeesteren van Deventer en Zutphen, al vroeger door Hendrik Wessels voorgeslagen, ernstig gedacht zal moeten worden, omdat Utrecht moeilijk te helpen zou zijn, indien men de IJselsteden niet in handen had. Zoozeer is hij met de opening, die hem van wege de Stichtenaars gedaan wordt, ingenomen, dat hij schrijft: „in langen tijd heeft zich niet zulk een gewenschte gelegenheid voorgedaan om het geheele land te bevrijden, mits de steden moed vatten en haar onverwijld aangrijpen, eer haar voornemen ruchtbaar wordt" [1]).

Weldra vernemen wij nu ook, dat Wessels in persoon naar Dillenburg gekomen is, om zijn plannen op Zutphen en Deventer uit te leggen en bij Zijn Excellentie aan te bevelen. Een derde IJselstad, Kampen, wordt er thans ook in betrokken. Immers gelijk de Prins met het Duitsche leger, dat hij denkt aan te werven, over Deventer en Zutphen de stad Utrecht moet bijspringen, kan hij over Kampen en de Zuiderzee aan Enkhuizen de hand reiken. En het valt Wessels even gemakkelijk voor alle drie de steden als voor een van alle in te staan: alle drie zal hij ze vóór den 21sten November in handen van den Prins leveren. De man schijnt de gaaf te hebben bezeten om vertrouwen in te boezemen, althans de Prins toont nergens in zijn brieven twijfel aan zijn verzekeringen [2]).

Maar onderwijl vlotten de onderhandelingen met de Stichtsche

1) Supplément, p. 78. Van deze onderhandeling van Stichtenaren met den Prins was reeds Bor niet onkundig, zie zijn bericht, Dl. I, blz. 333 (Bk. V, f°. 243).

2) Wel vond hij in het begin van October „de sake noch seer rouw": Supplément, p. 86.

vrienden niet zoo snel als wel te wenschen ware geweest. De heeren schijnen vooralsnog niet meer bedoeld te hebben dan zich van 's Prinsen hulpvaardigheid te vergewissen en de voorwaarden te vernemen, waarop hij hun zijn hulp, indien zij die later genoodzaakt waren te vragen, zou willen verleenen. Verder verlangden zij zich blijkbaar niet te compromitteeren. Zoolang de mogelijkheid nog bestond dat de koning zich genadiger dan zijn landvoogd zou betoonen, was het hun belang, en hun toeleg waarschijnlijk ook, om de zaken sleepende te houden. Den 11den October schrijft de Prins dat het noodig is Utrecht buiten rekening te laten, „hoewel het een van de voornaamste plaatsen is, waarmeê men verder iets zou mogen uitrichten" [1]).

Wegens deze teleurstelling, hoe spijtig zij ook was, gaf echter de Prins de nu eens voorgenomen uitbreiding van zijn eerste plan niet op. Want ook voor zijn hoofddoel, de bezetting van Enkhuizen en van de overige watersteden, gelijk men ze noemde, van het Noorderkwartier, was het bezit van Deventer en Kampen toch ook van groot gewicht. Van Kampen uit zou Enkhuizen het gemakkelijkst met troepen uit Duitschland voorzien en tegen een spoedige herovering gevrijwaard kunnen worden; en uit beide havenplaatsen te zamen liet zich door de schepen der Geuzen de Zuiderzee beheerschen en Amsterdam, als het 's vijands zijde bleef houden, blokkeeren. De nadere instructie van 11 October, waarmeê de Prins den heer van Drunen naar Wesenbeke en Sonoy en de overige vertrouwden te Wezel afvaardigde, schrijft om al die redenen in de eerste plaats voor, den aanslag te bepalen tot enkele hoofdsteden, en al de andere, al hebben zij ook reeds besloten zich in handen van den Prins over te leveren, voorloopig er buiten te houden. Waar het op aankomt zijn de IJselsteden, en in Holland Enkhuizen en Hoorn in het noorden, en de Maassteden, Delft (dat door zijn haven daartoe behoorde), Rotterdam, Den Briel en Dordrecht. Bij dezen wordt thans ook voor het eerst Loevestein genoemd, om reden dat, nu op Utrecht niet te rekenen valt, de communicatie met Dordrecht en de andere steden aan de Maas te scheep zal moeten geschieden, waarbij het kasteel, aan de samenvloeiing van Maas en Waal gelegen, een wenschelijk steunpunt zijn kan. Groote waarde hecht de Prins aan het bezit er van echter niet. Met reden zou hij aan een der

1) Supplément, p. 84.

Rijnsteden, aan Wageningen of Wijk bij Duurstede, de voorkeur hebben gegeven [1]).

Tot het beleiden van den aanslag op Enkhuizen heeft zich intusschen Sonoy, op het verlangen van den Prins, bereid verklaard. Na met den staat van zaken aldaar bekend te zijn geworden, is Zijn Excellentie thans van gevoelen, dat de plaats met zes of zeven schepen en vijf- of zeshonderd man wel te nemen zal zijn, en zou daarom wenschen dat al de overige schepen en soldaten, zoovele beschikbaar zijn, in de eerste plaats voor de onderneming aan de beneden-Maas bestemd werden, met dien verstande evenwel, dat, als deze mislukt, de gansche macht op het Noorderkwartier gericht wordt. Het is echter zeer te hopen dat de onderneming gelukken moge, want dan zal het noorden zich geheel vrij kunnen maken, zonder voor een spoedigen aanval van den vijand te vreezen, die dan aan de Maas vooreerst genoeg te doen zal vinden.

Een goed ineengezet en ineengrijpend plan, gelijk men ziet. Ware het met evenveel beleid en met kracht ten uitvoer gelegd en door het geluk begunstigd, dan had nu reeds kunnen gebeuren, wat twee jaren later werkelijk gebeurd is. De vijand zou zich zeker met de geringe krijgsmacht, die hij op dit oogenblik bezat, het eerst naar den IJsel hebben gekeerd, om den toegang van Duitschland zoo mogelijk weêr te sluiten, en dus, zijns ondanks, aan Holland den tijd hebben moeten laten om den opstand over het geheele land uit te breiden, zich onder zijn Staten te vereenigen en voor te bereiden te water en te land tot den strijd op leven en dood, die dan zoo min als in 1572 had kunnen uitblijven. In dit verband moet worden opgemerkt, dat dezelfde regelen van staatsbestuur, die Marnix uit 's Prinsen naam op de eerste Staten-vergadering te Dordrecht in 1572 kwam aanbevelen, nu reeds in de instructiën worden voorgeschreven aan de oversten, die met het bestuur der verschillende ondernemingen belast zijn [2]).

Maar aan de uitvoering van 's Prinsen plan heeft veel, wij

1) Supplément, p. 106: „Ne pourra icelluy en rien préjudicier au nostre (project) mais bien fort l'advancher". Curieus dat de Prins aanvankelijk in den waan verkeerde, dat de Hermannus, die zich met den aanslag belasten wilde, de wijdvermaarde predikant Hermannus Moded was.

2) Een van deze, alle gelijkluidende, instructiën werd op het lijk van De Ruyter gevonden en in Fransche vertaling aan Alva voorgelegd. Uit het staatsarchief te Brussel heeft Acquoy die vertaling uitgegeven achter zijn Herman de Ruyter, blz. 57 en vlg. Thans vinden wij den oorspronkelijken Hollandschen tekst, uit het archief van Wesenbeke, in het Supplément, p. 143 en vlg.

mogen wel zeggen alles, ontbroken. In de eerste plaats goed beleid. Van het afgelegen Dillenburg uit kon de Prins onmogelijk zelf het bestuur voeren, en zijn waardigheid gedoogde niet dat hij zich aan het hoofd stelde van heimelijke aanslagen op deze of gene stad. Eerst wanneer de opstand als vanzelf hier en daar zou zijn uitgebroken, en de opstandelingen zijn bescherming inriepen, zou hij aan het hoofd van een geregelde krijgsmacht te voorschijn kunnen treden. Daarom had hij dan ook van den aanvang af, als eerste voorwaarde voor zijn deelneming aan hetgeen men voorhad, gevorderd, dat men hem, die bij de vorige gelegenheid al zijn geld en krediet gewaagd had en verloren, door milde giften instaat zou stellen om zich tot nogmaals hulp verleenen toe te rusten. Aan dien eisch was geenszins voldaan. De sommen, die de bestgezinden bijeenbrachten en hem overmaakten, bleken in geen verhouding te staan noch tot de grootsche beloften, waarmeê men hem aanvankelijk had gevleid, noch tot de vereischten om zelfs maar een geringe legermacht op de been te brengen. Onophoudelijk beklaagt zich de Prins hierover; gedurig dringt hij aan op uitstel der onderneming, zoolang hij de middelen niet heeft om de hulp te verleenen, die men van hem verwacht; ten stelligste weigert hij voortdurend zich schriftelijk tot helpen te verplichten aan de steden, die slechts daarop zeggen te wachten om op te staan en zich aan hem over te geven. Het is waar wat Wesenbeke hem onder het oog brengt, dat hij door zijn uitstellen het gunstige seizoen ongebruikt laat verloopen, het geheimhouden der plannen bemoeilijkt en den gereedstaanden vrienden den moed beneemt. Maar aan wien van dit alles de schuld? Zeker niet aan hem, dien men geen woord houdt, dien men beleedigt door hem het geld te weigeren, dat men hem beloofd heeft en waarop hij heeft gerekend. De klachten van den Prins blijven meestal in het onbepaalde; bij uitzondering slechts vernemen wij de feiten, waarover hij zich te beklagen heeft. Maar aan die enkele voorbeelden hebben wij ruim genoeg. Oordeel zelf. In plaats van de 4000 gulden, die de Delftsche vrienden hadden toegezegd, heeft Wesenbeke op zijn gedurig aanhouden en nu de zaken op het punt staan van ten uitvoer gelegd te worden, er 200 ontvangen; en de rijke Dortenaars hebben hem afgescheept met 30 of 40 gulden. Dat is waarlijk met mij spotten, zegt de Prins, als hij er Wesenbeke van spreekt [1]).

1) Supplément, p. 160: „qui est en effect une pure mocquerie".

Ja, nog erger: nu het er op aan zal komen, wenden zich allen, die beloofd hebben meê te doen, tot Zijn Excellentie om het daartoe noodige geld van hem te vragen. Hendrik Wessels bijv. verzoekt om 500 daalders voor zijn verrassing van Deventer, waartoe hij aanvankelijk beloofd had de middelen zelf te zullen verstrekken [1]). Indien de Prins na zulke ervaringen, die hem nu weêr een herhaling voorspellen van hetgeen hij bij zijn veldtocht van 1568 ondervonden heeft, zich terug had getrokken en zijn verdere medewerking ontzegd, wie zou hem van zelfzucht, van eigenzinnigheid hebben kunnen betichten? Maar met onuitputtelijk geduld en zonder op de nakoming der afgelegde beloften angstvallig te blijven staan, gaat hij voort met vermanen, met raadgeven, met ondersteunen. Aan het eind van een langen brief, van 5 November, waarin hij Wesenbeke de redenen heeft ontvouwd, die voor het uitstellen, zelfs voor het voorloopig afstellen der beraamde aanslagen [2]) zijns inziens pleiten, zegt hij toch: „Niettemin, indien gij, niettegenstaande al de redenen, door mij bijgebracht, en andere, die ook nog in aanmerking verdienen te komen, niet meent dat het geraden is de ondernemingen op te geven of uit te stellen, maar ze integendeel houdt voor zoo gemakkelijk en zeker uit te voeren, dat wij over alle bezwaren moeten heenstappen, zoo ben ik tevreden dat zij in Gods naam doorgaan, en moogt gij Hendrik Wessels berichten dat hij zijn aanslag kan uitvoeren; want het zou mij smarten als om mij zulk een werk bleef steken of dat het door langer uitstel ontdekt raakte" [3]). Van dit zoo schoorvoetend gegeven verlof maakte de goedgeloovige Wesenbeke dadelijk gebruik; hij overlegde met Wessels, en deze nam op zich nog vóór den 21sten der maand de verrasing van Deventer — let wel, van Deventer, een sterke stad, door vier vaandels Spanjaarden onder een bekwaam officier, Hernando Pacheco, bezet [4]) — te beproeven. Enkele dagen vooraf zal Herman de Ruyter, een balling uit 's Hertogenbosch, die zich hiertoe heeft aangeboden, met een twintigtal gezellen het huis Loevestein overrompelen.

1) Supplément, p. 101. Vgl. daarmede p. 29: „.... qui s'offroit non seulement de livrer la ville de Deventer, mais aussy de fournir à ses propres coustz la levée et entretènement des soldatz que pour l'asseurer seroyent nécessaires".

2) Vgl. o. a. over een plan om zich van Alva te verzekeren: Kervyn, Huguenots et Gueux, t. II, p. 384.

3) Supplément, p. 120.

4) Verhandelboek der stad Deventer, bij Van Vloten, Nederlands Opstand, blz. 314.

Van zijn kant spant de Prins thans alle krachten in om voor het verdedigen van de IJselsteden, indien het gelukken mag ze te bemachtigen, bijtijds een klein leger gereed en in de nabijheid te houden. Duizend ruiters heeft hij al op zijn kosten in wachtgeld genomen met eenig voetvolk er bij; en nu tracht hij nog 4000 meer te bespreken, niet slechts om van hun dienst, zoo noodig, zeker te zijn, maar ook om te voorkomen dat zij anders door Alva, als de opstand uitbarst, tegen hem worden aangeworven [1]). Dat volk toch vecht voor en tegen elke zaak, zonder onderscheid, om soldij en om buit. Ook voor gouverneurs der te veroveren steden zorgt hij nu reeds bij voorbaat. Zijn zwager, graaf Van den Bergh, belast zich op zijn verzoek met het commando in Zutphen en in de gansche Graafschap, en Merode, heer van Rummen (later in 1572 als gouverneur van Mechelen vermaard geworden) met dat in Deventer en Kampen [2]). Uit eigen beweging komen zich, nu het uitlekt dat er iets van gewicht op handen is, meer andere groote heeren aanbieden. Lumey dringt zich meer op dan hij zich aanbiedt, en maakt zich, met zijn gewone aanmatiging, gereed om aan de gebeurtenissen, die hij verwacht, aan het hoofd van een eigen krijgshoop juist zulk een deel te nemen als hem zal goeddunken [3]). Een ander groot heer van Gelderschen adel, die insgelijks meê wil doen en van wien de Prins maar half gediend schijnt te zijn, komt in de briefwisseling herhaaldelijk voor, doch slechts onder den schuilnaam van Adriaan Cornelissen; ik meen in hem jonker Dirk van Bronkhorst van Batenburg, heer van Nederwormter, te herkennen [4]),

---

1) Supplément, p. 117.

2) Supplément, p. 102, 178, passim. Zie ook Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, dl. XVII, blz. 64.

3) Lumey heeft zich al in het begin van Augustus aangemeld: Supplément, p. 62. Over zijn eigendunkelijkheid handelt in December de Prins met Wesenbeke, ibid., p. 194.

4) Alleen op den heer van Nederwormter toch, voor zoover ik kan nagaan, passen de verschillende beschrijvingen die van den persoon van Adriaan Cornelissen in de briefwisseling voorkomen. Alleen weet ik niet te zeggen, welke „estats et charges" de Prins (p. 183) bedoelen kan, die hij meent dat de man, door zich voor den opstand te verklaren, zou kunnen verbeuren. Wat mij vooral aan hem doet denken, is hetgeen de Prins den 8sten December aan Wesenbeke schrijft, p. 184: „Quant aux pièches d'artillerie, dont faictes mention, appartenants audit Adrien Cornelissen, il y a quelque temps que je suis en train pour en traicter avecq luy." Het bezit van geschut is dan iets zeer zeldzaams. En nu weten wij, dat de heer van Nederwormter inderdaad eenige stukken rijk was, die hij — en ook dat past hier zeer goed bij — in 1572 in de handen der opstandelingen speelde. In zijn Nederlands opstand tegen Spanje, schrijft Van Vloten, uit een mij onbekende, denkelijk ongedrukte bron, blz. 43, dat

dezelfde die in 1572 met commissie van graaf Van den Bergh als stadhouder van het opgestane Friesland optredende, meer tweedracht gesticht dan diensten bewezen heeft. Voor het verdedigen van hetgeen men bij overrompeling hoopt te vermeesteren worden dus bij tijds de noodige maatregelen genomen. En onverwijld, zoodra de eerste aanslag, die op Deventer, gelukt zal zijn, zal een ijlbode gereed staan om naar Emden aan Sonoy en zijn medegenooten het sein te gaan geven van onder zeil te gaan naar Enkhuizen en naar de Maas, en daar nieuwe steunpunten voor den opstand, die dan weldra algemeen zal worden, te zoeken.

Intusschen was het gunstige seizoen verloopen, en de winter aangevangen met een vreeslijk onheil. Op Allerheiligendag stak een noordwestelijke stormwind op, zoo hevig als maar zelden onze kusten heeft geteisterd, en dreef het water met zulk een aandrang tegen dijken en sluizen, dat deze in menigte bezweken en het lage land heinde en ver overstroomd werd. Daarop sloeg al spoedig het weder om en begon het sterk te vriezen. Dat bemoeilijkte de uitvoering der plannen bovenmatig; uitstel werd noodzakelijk geacht, althans door hen, die, nu het er op aan zou komen, tegen hun waagstuk huiverig opzagen, door Hendrik Wessels inzonderheid, wien het eerste en zwaarste werk, gelijk

---

de Geuzen in Gelderland aanvankelijk gebrek aan geschut hadden, maar op het kasteel te Breevoort, van hetwelk de met hen heulende Dirk van Bronkhorst en Batenburg pander was en dat hun door zijn slotvoogd den 23sten Juni werd overgegeven, vijf of zes veldstukken meester werden. De juistheid of onjuistheid van zijn vermoeden zou uitgemaakt kunnen worden, indien het gelukte den toenmaligen eigenaar te ontdekken van het huis Osserden nabij Wezel, want naar het zeggen van den prins van Oranje (p. 215) hoorde dat aan Adriaan Cornelissen toe. Ik heb echter te vergeefs getracht dit te weten te komen. — Over Oranje's geschut vergelijke men ook wat Monteagudo uit Praag 22 Mei 1571 aan Z. M. schrijft: „Tengo advertido al Duque de Alba que me han dicho que el Principe de Orange habia desempeñado seis o siete piezas de artilleria gruesas, que tenia empeñadas en una lugar que es en la parte del Rhin y que las llevaba a la vuelta de su casa que no debe estar muy legos" (Docum. ined., t. CX, p. 236). — Bij het onderhandelen met Rummen en andere vrienden bediende zich de Prins van een edelman, die in het Supplément den naam draagt van De Vivien. Dit is echter een onjuiste lezing van den heer Van Someren, niettegenstaande de heer Kervyn terecht De Virieu had laten drukken, zie Supplément, p. 174, en dezelfde naam, goed gespeld, ook voorkomt in een brief van prins Willem in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, dl. XVII, blz. 66. De Virieu was van Oranje afkomstig, maar bleef in Nederland en werd er de stamvader van een geslacht, dat meer dan één verdienstelijk officier bij de land- en de zeemacht aan het vaderland geschonken heeft. Onder de hofmeesters, die 's Prinsen lijk bij zijne begrafenis voorafgingen, was ook „de Heere van Vieri" (Bor, dl. II, blz. 435 (Bk. XVIII, f°. 47).

wij weten, het verrassen van Deventer en het overrompelen van het Spaansche garnizoen, was opgedragen. In plaats van den 21sten November bepaalde hij thans den 13den December als laatsten dag, waarop hij de onderneming wagen zou; en in vertrouwen op zijn woord zond Wesenbeke alvast, den 3den December, uit Wezel bericht aan Sonoy, dat alles thans bij hem aan den Rijn en den IJsel voorbereid was en eerstdaags aan den gang zou gaan, en dat de Prins nu ook van hem, Sonoy, verlangde hoe eer hoe liever met de aanslagen op de Hollandsche havensteden voort te varen.

Maar het leek er niet naar, dat men te Emden gereed zou zijn om een zoo zwaarwichtig werk eendrachtig bij de hand te nemen. De voorgenomen reorganisatie van de scheepsmacht was bij den aanvang blijven steken. Wat de nieuwe admiraal in Engeland mag hebben uitgericht, te Emden was hij niet verschenen, en naar de bevelen van 's Prinsen politieken commissaris, Basius, hadden daar de weerbarstige Geuzenkapiteinen niet eens geluisterd. Zij, wier commissiebrieven waren ingetrokken, bleven, zonder zich daarover te bekommeren, eigenmachtig doen wat zij steeds gedaan hadden, terwijl de anderen, die in dienst waren gehouden, niet verkozen meê te werken om de afgezetten uit te stooten. Bartel Entes, om er één te noemen, was de type van den vrijbuiter, eigendunkelijk en bandeloos, maar in zijn bedrijf zoo bekwaam, dat 's Prinsen commissie-vaarders hem in hun midden niet missen wilden [1]. Aan allen zonder onderscheid behaagde de onafhankelijkheid, het doen van wat zij wilden en het buitmaken voor eigen rekening, waaraan zij zich hadden gewend, te goed, dan dat zij de bevelen van den Prins, hun door mannen als Basius of Sonoy (die bovendien onderling oneenig waren) overgebracht, zouden hebben gehoorzaamd en de kaapvaart vaarwel gezegd voor een eendrachtige onderneming, die meer gevaar en minder voordeel beloofde. Toen zij in October het geluk hadden van eenige flinke schepen op de Eems te kapen, die voor een krijgsonderneming, als die zij wisten dat op handen was, voortreffelijk konden dienen, verkozen zij toch ze

1) Het teekent den toestand wat de Prins den 24sten November over hen laat schrijven, p. 156: „Aengesyen Bartel Entes hem zoe qualycken schickt als Zyne Exc. dagelijcks verstaet, is Zyne Exc. wel tevreden dat zy metten selven handelen, sulx als zy raedtsaem vinden tot meesten oirboir van de ghemeyne sake ende dienst van Zyne Exc."

door de eigenaars te laten vrijkoopen, ten spijt van den prins van Oranje [1]).

Maar ook al waren de Geuzen gehoorzaam geweest en gewillig om de taak, hun door den Prins voorgeschreven, onder bevel van Sonoy te gaan uitvoeren: uitwendige en niet te voorziene omstandigheden zouden het hebben verhinderd. In de eerste plaats had de storm van 1 en 2 November een aantal van hun vaartuigen geteisterd, zoodat zij de masten hadden moeten kappen en de schepen aanéénsjorren om de kracht van den wind te weerstaan [2]). En die beloopen schade had hen belet gevolg te geven aan de vermaning van drost Manninga om zich van manschap en benoodigdheden te voorzien en zeilvaardig te maken vóór den aanstaanden terugkeer van graaf Edsard van den Rijksdag te Spiers [3]). Reeds omstreeks half November was de graaf teruggekeerd en nam de regeering weer van zijn moeder over, vastbesloten om het verwijt niet meer te verdienen, dat hij van de Rijksvorsten had moeten hooren, dat hij met de rebellen uit Nederland en de zeeschuimers heulde. Want in zoover had Alva op den Rijksdag getriomfeerd, dat de Watergeuzen, ook zij die onder commissie van den prins van Oranje voeren, niet voor wettige krijgslieden waren erkend, die aanspraak hadden op de neutraliteit van het Duitsche Rijk, maar als zeeroovers, die buiten de grenzen gedreven behoorden te worden. Al dadelijk herhaalde dan ook de graaf het verbod, bij zijn afwezen uitgevaardigd, van allen handel en verkeer met de Geuzen; en toen een kleine vloot van hen, die Workum op de Friesche kust had uitgeplunderd, en nu met buit beladen en met eenige aanzienlijke gevangenen, den abt van Hemelum o. a., in hun macht, voor wie zij een hoog losgeld vorderden, nabij Norden op de kust verschenen, riep de graaf zijn huislieden in de wapenen om hen te overweldigen of te verdrijven. Tegen die overmacht rekenden zich de Geuzen niet bestand; wegzeilen konden zij niet, want zij zaten in het ijs beklemd; zoo vluchtten zij over het ijs naar de kust en maakten zich uit de voeten, hun vaartuigen en goed en gevangenen achterlatende, waarvan zich de graaf met zijn volk daarop meester maakte. Te vergeefs eischte

1) Supplément, p. 104. De heer Van Someren, p. 103, meent ten onrechte, dat er van schepen van den Prins, die gerantsoeneerd zouden zijn, sprake is.

2) Bericht van Robles van 9 November, bij Van Vloten, blz. 166, aant. 1.

3) Over deze zaken de beste berichten alweder bij Bor. — Daarentegen raadplege men over de houding der Oost-Friesche regeering tegen de Watergeuzen bij voorkeur Dr. Franz.

Sonoy, in naam van den Prins, de onder beslag gestelde schepen op; te vergeefs trachtten de overige kapiteinen, voordat zij op de Eems voor goed invroren, gezamenlijk de open zee te bereiken. Slechts aan enkelen gelukte het dadelijk uit te loopen, aan anderen eerst later. Evenals van te voren ondernam weer elke kapitein voor zich wat hem goeddocht [1]): Bartel Entes bezette Ameland, Ruychaver liep het Vlie in, Brederode en Menninck ankerden onder Tessel en kaapten daar wat in hun handen viel, Sonoy bleef te Emden achter, mistroostig over het ongeval dat zijn zoo goed aangelegden en veel belovenden aanslag onuitvoerbaar maakte. Anders, hij had in Enkhuizen met een aantal burgers verstandhouding aangeknoopt en mocht zich vleien, dat, als hij met zijn schepen en krijgsvolk op de reede had kunnen verschijnen, zijn pogen van binnen de stad door de ingezetenen in het algemeen begunstigd zou zijn geworden.

Van al dien tegenspoed vernamen Wesenbeke en de Prins vooralsnog slechts een deel [2]). Wij herinneren ons dat nog in het begin van December Sonoy door hen was aangeschreven om spoed te maken. Zij hoopten nog altoos, de Prins echter niet zonder bangen twijfel aan de gegrondheid hunner hoop, dat, als de onderneming op de IJselsteden maar eens gelukt was, de aanslag op de Hollandsche havensteden wel volgen zou. In het ergste geval kon dan althans uit Kampen over de Zuiderzee een poging worden gewaagd om Enkhuizen en Hoorn te winnen [3]). Zoo naderde meer en meer de 13de December, de uiterste termijn binnen welken Wessels had aangenomen zijn aanslag op Deventer te volvoeren. De Ruyter, die voor zou gaan, hield waarlijk zijn woord, en overrompelde den 9den Loevestein. Den 12den had Wesenbeke het heugelijke bericht hiervan ontvangen en zond het door naar den Prins, die het den 20sten ontving [4]). De Prins, verheugd en thans vol goeden moed, vermaande nu ook met Dordrecht voort te maken, welke stad Jan Gijsbrechtsz. Coninck en andere ballingen en welgezinde ingezetenen dachten te verrassen van de rivierzijde, nog voordat Sonoy's schepen van uit de zee kwamen opdagen.

---

1) Opmerkelijk is de uitdrukking bij Bor, dl. I, blz. 330 (Bk. V, f°. 239): enkele kapiteinen zijn eigendunkelijk uitgeloopen „seggende niemands bestellinge te achten, de hare was de beste." Zie verder zijn beschrijving van den toestand in het volgende jaar, blz. 334 (Bk. V, f°. 241).

2) De Prins vernam het eerst den 20sten November: Supplément, p. 207.

3) Supplément, p. 203.

4) Supplément, p. 207.

Maar terwijl hij zoo schreef, was Loevestein alweer den dag te voren in 's vijands handen gevallen. Het is onnoodig de bijzonderheden van het nemen en verliezen van dit kasteel hier te herhalen; zij zijn vooral uit de monografie van Acquoy overbekend. Het zoo spoedig verloren gaan van hetgeen met zoo weinig moeite genomen was, was evenzeer aan het wanbeleid der onzen en aan het uitblijven der versterking in manschap en benoodigdheden, waarop De Ruyter rekende, als aan de voortvarendheid en kloekheid van de Gorcumsche regeering en van de oversten der Spaansche bezetting van 's Hertogenbosch te wijten. Maar met dien afloop onbekend en nog altijd hopende op het spoedig winnen van Deventer, was intusschen de Prins van Dillenburg over Siegen en Freudenberg naar de Nederlandsche grenzen op reis gegaan. Uit een brief van zijn secretaris Bruyninck aan Wesenbeke, van den 24sten December, vernemen wij, in welk een gespannen verwachting de Prins aan den ochtend van dien dag naar eenig bericht uitzag [1]). Nog vóór den nacht bereikte hem de depêche — en sloeg de hoop, die hij nog koesteren mocht, ter neêr. Wessels had den aanslag, als onuitvoerbaar wegens den hoogen stand der rivieren en de onbegaanbaarheid der wegen [2]), opgegeven, zonder eenige poging zelfs te wagen. Misschien dat hij later (zoo schreef Wesenbeke), als de omstandigheden het toelieten, het plan nog weer zou kunnen opvatten.

Wij kunnen ons voorstellen met welken bitteren glimlach de Prins vooral die toegevoegde, voorwaardelijk-troostrijke belofte zal hebben gelezen. Hij wist wat die beteekende; hij doorzag wat er achter die voorgewende overstrooming en onbegaanbare wegen schuilde; maar geen oogenblik verloor hij zijn zelfbeheersching. Hij zette zich aanstonds aan het beantwoorden van Wesenbeke's brief. Van dat antwoord, dat te lang is om hier in zijn geheel te worden ingelascht, mogen ons enkele gedeelten zijn stemming vertegenwoordigen. Ik zet die over in het Hollandsch en vat hen korter samen dan hij ze in het Fransch heeft geschreven.

„Na ettelijke dagen in groote spanning naar eenig bericht van u te hebben uitgezien, ontvang ik hedenavond uw beide brieven

1) Supplément, p. 209.

2) Ferrals schrijft uit Antwerpen 8 Januari 1571: „car certainement le temps est sy viollent et impétueux par deça en neiges et en froidures, que ne les ungs ne les aultres ne pourront guieres rien exploicter ny à peine rien faire d'un ou deux mois" (Gachard, Bibl. Nat., t. II, p. 506).

van den 17den en den 18den. En gij kunt begrijpen met welken spijt ik er uit vernomen heb, dat de onderneming op Deventer voor het oogenblik mislukt is, als gij bedenkt van hoeveel belang zij geweest zou zijn, zoo zij anders ware uitgevallen, voor den vooruitgang der gansche zaak. Evenwel nu het den goeden God niet behaagd heeft vooralsnog ons een anderen uitslag te geven, moeten wij er in berusten en het aan Zijn goddelijke goedheid overgeven, in afwachting van den tijd, waarop het Hem behagen zal in genade op ons neêr te zien. En wat betreft hetgeen gij schrijft, dat de zaak niet zóó verloren is of zij zal nog wel te hervatten zijn: mij komt het het veiligst voor, haar vooreerst te laten rusten totdat wij ons, gelijk ik u vroeger geschreven heb, verzekerd zullen hebben van de gezindheid der burgerijen. Want anders laten zulke ondernemingen zich wel bespreken, maar loopen zij uit op teleurstelling, wanneer wij ze bij de hand nemen. Ik van mijn kant had steeds tot op den 25sten der maand mijn drieduizend ruiters, tot mijn zware kosten, maar met goede hope, aangehouden, die ik nu morgen, als hun tijd verstreken is, zal dienen af te danken, daar mij de middelen ontbreken om ze langer te betalen, en ik zal zelf veiligheidshalve heimelijk naar Dillenburg terugkeeren, de door mij gemaakte uitgaven weer bij de vroegere voegende."

En dan bij wijze van postscriptum nog het volgende: „Ik ben over den treurigen uitslag nog niet zoo verdrietig om de schade, die de groote zaak er door lijdt, als wel om den slechten naam, dien wij er door zullen krijgen, van dus lichtvaardig gewichtige ondernemingen aan te vangen, en ook omdat ik niet inzie, hoe de onzen zich uit Loevestein en Ulft en Buren en welke plaatsen zij meer genomen mogen hebben, terug zullen kunnen trekken, zonder gevaar te loopen en zonder de welgezinden van ons te vervreemden. En dit was ook de eenige reden, waarom ik u zoo vaak vermaand had niets te ondernemen op kleinere plaatsen, voordat wij ons van de grootere, zooals Deventer, eerst verzekerd hadden...." [1]).

Nog beter misschien dan uit dit min of meer officieel schrijven, leeren wij den Prins in zijn tegenspoed kennen en eerbiedigen uit een vertrouwelijken brief, dien hij eenige uren later, in den nacht, aan zijn broeder Johan schreef, en dien ik onverkort, maar uit het Fransch vertaald, laat volgen:

1) Supplément, p. 210.

„Mijnheer en broeder. Dezen avond heb ik brieven van Wesenbeke ontvangen, waarin hij mij bericht, hoe de onderneming op Deventer niet eens is aangevangen, en wel om reden dat wegens den hoogen waterstand de soldaten in gezegde stad niet hebben kunnen binnenkomen; ik vrees dat gebrek aan moed hiervan grooter oorzaak is geweest dan iets anders. Zij vleien zich dat de aanslag alsnog zal kunnen geschieden, maar ik voor mij meen dat, indien zij het thans ondernamen, nu het plan ruchtbaar is geworden, zij geslagen zouden worden zonder iets uit te richten. Daar nu de zaken aldus gesteld zijn, ben ik besloten morgen (van Siegen) te vertrekken en tot u te komen, hetgeen in het geheim zal moeten geschieden, naar mij dunkt; evenwel als gij van andere meening zijt, kunt gij mij dat onder weg laten weten en zal ik er mij naar gedragen. Gij kunt onderwijl ook nadenken over hetgeen wij aan de ritmeesters en andere welgezinden, die ons met een ruiterdienst hebben willen helpen, zeggen zullen; en daar ik dus morgen, zoo God wil, bij u hoop te zijn, zal ik u met geen langer schrijven ophouden" [1]).

De Prins had juist gezien: het zoo kunstig samengestelde plan was voorgoed in duigen gevallen, en elk der deelen, waaruit het bestond, bleek op zich zelf, met de middelen die ten dienste stonden, vooralsnog onuitvoerbaar. Nutteloos had hij de kosten gemaakt om zich met een legertje gereed te houden; nutteloos hadden zooveel welgezinden, die met hem in de steden, waarop het gemunt was geweest, hadden saâmgespannen, zich aan de wraak van den dwingeland blootgesteld, en met reden toonde hij zich thans over hun lot bezorgd. Doch over het algemeen is dat toch beter afgeloopen dan het zich aanvankelijk liet aanzien. Vooreerst werd aan de Duitsche knechten, waarmee Van den Bergh in de Graafschap was gevallen en het slot Ulft en zijn eigen stad 's Heerenberg had bezet, ruim de tijd gelaten om in veiligheid af te trekken. Want uit voorzichtigheid wilde het Spaansche bestuur tegen hen de bezetting van het nabijgelegen maar zelf verdachte Deventer niet laten uitrukken, en ontbood daarvoor liever het garnizoen van Utrecht, hetgeen natuurlijk nog al tijdverlies meebracht [2]). Dat daarentegen de vrees voor

1) Groen, Archives, t. III, p. 385.
2) Alva's brief aan den koning van 22 Januari 1571, bij Gachard, Corresp. de Phil. II, t. II, p. 167.

De Ruyter en zijn manschap op Loevestein niet voorbarig was, is bekend: aan allen kostte hun waagstuk het leven. Op Buren was gelukkig zoo min als op Deventer de aanslag doorgegaan. En in de steden liepen zij, die zich aan verdenking van met den Prins en de ballingen te heulen, hadden blootgesteld, bijna zonder uitzondering met den schrik vrij. Opmerkelijk is het, wat dienaangaande de geschiedschrijver Reyd getuigt, die toen als twintigjarig jongman in zijn vaderstad Deventer woonde. „Hoewel verscheidene personen (zegt hij), ja zelfs ook vele vrouwen, van den voorgenomen aanslag wisten, gelijk zij mij door een vrouw al van te voren ontdekt werd, zoo bleef hij nochtans tot het uiterste toe verwonderlijk geheim, hetwelk de eendrachtige haat tegen de Spaansche regeering veroorzaakte" [1]). Ik heb reeds vroeger, in een ander verband, op dien algemeenen afkeer gewezen, als de oorzaak der betrekkelijke machteloosheid van Alva's schrikbewind. Alleen daar, waar een Spaansche bezetting lag zag zich het stadsbestuur wel genoodzaakt, teneinde niet zelf straf te beloopen, een onderzoek in te stellen en de schuldigen te vatten. Uit dien hoofde was Deventer de eenige stad, zoover wij weten, waar enkele slachtoffers vielen [2]). Wessels had zich bijtijds uit de voeten gemaakt [3]), maar een medeplichtige van hem, schipper zooals hij, Gijsbert Glashorst, raakte gevangen, werd gepijnigd, betichtte meer anderen en werd met dezen aan de Spanjaarden uitgeleverd en voor den Raad van Beroerten gesteld [4]). Iets later werd ook de hoofdaanlegger van den aanslag op Dordrecht, Jan Gijsbertsz. Coninck, gevat en op vonnis van den Raad van Beroerten te Brussel verbrand, terwijl zijn vader en oom, die van de zaak geweten en haar niet aangebracht hadden, werden uitgebannen [5]). Maar van meerdere strafoefeningen of vervolgingen vernemen wij niet.

---

1) Historie der Nederlandsche oorlogen, blz. 5. Veel van hetgeen hij verder van het mislukken van den aanslag verhaalt, blijkbaar naar de loopende geruchten, schijnt onjuist.

2) Het was Pachieco, die te Deventer, op bevel van Alva, wederdoopers heeft laten verbranden; van daar later zijn moord te Vlissingen (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 257).

3) Wij vinden hem in 1572 als koopman terug: zie Tadama, Geschiedenis van Zutfen, blz. 210, aant. 1.

4) Zie bij Van Vloten, blz. 314, het schrijven van de stadsregeering aan Alva, en de andere, door hem aangehaalde, berichten.

5) Marcus, Sententiën, blz. 244. De uitgebannen vader deed in 1572 aan den opstand weer wakker mede: zie zijn brief van 15 Mei bij Tadama, Willem graaf van den Bergh, blz. 92.

De hertog van Alva hield zich ook, als telde hij het gebeurde volstrekt niet. Wij weten dat hij, in zijn Castiliaanschen overmoed, van den opstand zelfs van 1572 met geringschatting sprak, en „no es nada", het is niets, als in den mond bestorven had. Zoo wijst hij ook thans het verzoek van den drossaard van Gorcum om vermeerdering van manschap op het kasteel, na het gebeurde met Loevestein, af, met te zeggen: „het geroep over gevaar is grooter dan de wezenlijkheid". En aan den koning schrijft hij, niet te gelooven, dat er reden bestaat om zich te verontrusten en zijn voorgenomen vervanging door Medina Celi te verdagen [1]). Maar zoo wij den Franschen afgezant te Brussel, Ferrals, mogen gelooven, was men daar aan het hof zoo gerust niet, en hechtte integendeel aan het gebeurde wel degelijk gewicht. Dat de graaf van den Bergh, die zich tot nog toe stil had gehouden, zich thans niet ontzien had meê te doen, was een kwaad teeken en deed vermoeden, dat de Fransche Hugenoten, met name de prinsen van Navarre en Condé, er ook niet vreemd aan geweest zouden zijn [2]). Ook op den regeeringsraad van Kleef, die wegens den hoogen leeftijd van den hertog en de prille jeugd van diens zoon alles daar te lande te zeggen had, was weinig te vertrouwen [3]). Te vergeefs richtten dan ook tot dezen zoowel Alva als de stadhouder Megen dringende en dreigende vertoogen en klachten over het toelaten van oproer-stokende ballingen, onder welke zij Sonoy en diens zwager den heer van Drunen met name aanwezen [4]); na als voor bleef het land van Kleef het voornaamste toevluchtsoord der ballingen uit Nederland, waar zij hun aanslagen tegen de Spaansche regeering smeedden en hun terugkeer in het vaderland met de wapenen in de vuist verbeidden.

Was dan voor dat groote doel, de bevrijding van het vaderland en de wederkomst der uitgebannen en uitgeweken burgers, al wat in 1570 voorgenomen en ondernomen was, niets geweest dan

1) Gachard, l.l., p. 166. Ook in Engeland hoorde La Mothe van de zaak spreken (t. III, p. 427, 437/8) als van een vernieuwing der onlusten. Maar hij hoorde weldra, dat Alva zoo weinig vreesde, dat hij zelfs een gedeelte van zijn ruiterij naar Italië zond om de Venetianen tegen de Turken te helpen.

2) Vergelijk wat volgens Alva de koningin-moeder vóór 28 Februari 1571 omtrent het verlangen der prinsen om Oranje te gaan helpen zou gezegd hebben (Kervyn, Huguenots et Gueux, t. II, p. 313/4).

3) Depêche van 30 December bij Gachard, Bibl. Nation., t. II, p. 504. Ook La Mothe spreekt van het gebeurde als van „ce que le Conte de Vandeberg a entreprins" (t. III, p. 453).

4) Bor, dl. I, blz. 332 (Bk. V, f°. 242).

vergeefsche moeite, teleurstelling en ontmoediging? Zoo mag het bij een eerste oppervlakkige beschouwing schijnen, van naderbij en oplettend gezien blijkt de uitkomst een geheel andere geweest te zijn. Het jaar 1570, gelijk wij het thans, uit de nieuwe en oude bescheiden te zamen, hebben leeren begrijpen, is als een tijd van voorbereiding en proefneming aan te merken, wiens wezenlijke beteekenis eerst gekend wordt uit het verband, waarin hij staat met de groote gebeurtenissen van twee jaren later. Dat het toen, in 1572, de vreemde overheersching niet gelukt is in Holland en Zeeland den opstand te dempen, gelijk in de overige gewesten, is grootendeels toe te schrijven aan de volkomen eendracht tusschen het volk en den vorst, die zich aan zijn hoofd had gesteld. Die eendracht nu, dat weerkeerige kennen van elkanders gezindheid en dit vertrouwen op elkanders bedoeling, is in 1570 wel niet voor het eerst ontstaan; het bestond van voor den opstand, uit de dagen van 's Prinsen stadhouderschap; maar het is toch in dit jaar veel inniger, veel vaster geworden. In 1570 heeft de Prins de rol op zich genomen van vertegenwoordiger der Hollandsche volksbelangen en volksbegeerten, die slechts beschermde en bevorderde, trouwens met volle instemming van zijn kant, wat het volk wilde en voorhad. Zoo is hij, om iets te noemen dat in dit opstel slechts terloops werd aangeroerd, den streng gereformeerden ballingen nader getreden en heeft door zijn voorbeeld en invloed de libertijnen bewogen om zich bij dezen aan te sluiten en met hen één Kerk te vormen. Hij en Marnix, de vertegenwoordigers bij uitnemendheid dier beide richtingen, hebben de handen als symbolisch ineengeslagen. Beide partijen hebben geleerd voor één groot doel samen te spannen en zich onder één zelfden aanvoerder, in wiens goede trouw en wijs beleid zij hoe langer hoe vaster geloofden, te vereenigen. Aan den anderen kant heeft de Prins in dat jaar van beproeving het volk van Holland in zijn deugden en in zijn gebreken van naderbij leeren kennen, en zich naar die eigenaardigheden leeren schikken en gedragen. Hij heeft ook de verdiensten en gebreken der verschillende volkshoofden leeren kennen, zoodat hij ieder van hen later de taak kon toewijzen waarvoor zij meest geschikt waren gebleken. En die hoofden waren niet alleen met den Prins, maar ook met elkander onderling in nauwere aanraking gekomen, en hadden zich verbonden als tot een net, dat over het gansche land was uitgebreid en op een gegeven oogenblik het gansche volk in beroering en in beweging kon brengen. Het zijn dan ook grootendeels dezelfde personen,

die in 1570 te vergeefs beproefden hetgeen zij in 1572 nog eens ondernomen hebben, maar met zoo geheel anderen uitslag. Dat zij toen in hun pogen geslaagd zijn, heeft zeker zijn hoofdoorzaak hierin, dat aan de eischen van geld en geregelde krijgsmacht, die de Prins steeds als onmisbaar voorop had gesteld, doch waaraan vroeger niet voldaan was geworden, nu waarlijk voldaan werd, en dat tevens aan den anderen kant de kans op welslagen, die de bedachtzame Hollander als onmisbare voorwaarde voor zijn opstaan tegen den geduchten dwingeland steeds had gevorderd, zich nu werkelijk aanbood. Maar dat van die gunstige omstandigheden, zoodra zij zich voordeden, vorst en volk zoo snel en zoo volkomen eendrachtig partij hebben getrokken, is toch hoofdzakelijk te danken aan het voorafgegane overleg van 1570. Immers ten gevolge daarvan wist ieder wat allen voorhadden, en hoe hij in het bijzonder zich daarbij te gedragen had. Geen andere plannen zijn dan ook in 1572 uitgevoerd, dan die sedert twee jaren gereed lagen.

Maar om dit in de bijzonderheden aan te toonen, daartoe is hier niet de plaats. Het blijve voorbehouden voor een latere studie over den veldtocht van 1572, die nu eerst volkomen juist begrepen en beoordeeld kan worden, nu wij met nauwkeurigheid kennen hetgeen in 1570 overlegd en ondervonden was.

(De Gids, 1897, blz. 1 vlg.)

NEDERLAND IN 1571

BETROKKEN IN DE POLITIEK DER GROOTE MOGENDHEDEN [1].

(1897.)

De voorgenomen opstand van het Noord-Nederlandsche volk was in den winter van 1570 op 1571 volkomen mislukt. De aanslagen op enkele steden en sterkten hadden tot niets goeds geleid; de overige plannen waren voor het oogenblik als onuitvoerbaar opgegeven, voordat zij nog een begin van uitvoering hadden bekomen. De prins van Oranje, die ze had helpen beramen en voorbereiden, was meer en meer overtuigd geworden, dat op die wijs het volk van de overheersching niet te verlossen zou zijn. Het was hem maar al te zeer gebleken dat de burgerijen het niet durfden wagen tegen het Spaansch bewind op te staan, wanneer zij niet vooraf verzekerd waren van onverwijlden krachtigen bijstand van zijn zijde, en dat zij het evenmin van zich konden verkrijgen hem de aanzienlijke sommen te verschaffen, die hij behoefde om zich tot het verleenen van den gewenschten bijstand toe te rusten. Met die treurige ervaring zijn voordeel doende, was hij vast besloten in het vervolg niet meer op vage voorspiegelingen en beloften in te gaan en geen plannen van opstand te begunstigen, eer dat hem de geldmiddelen waren verstrekt om een krijgsmacht op de been te brengen, waarmee hij den dwingeland

---

1) Dit opstel is onafgewerkt onder de papieren van Fruin gevonden. Alleen de eerste helft was in de definitieve redactie gereed; van de rest vonden wij alleen het eerste ontwerp, waarin blijkens vele kantteekeningen, nog vrij wat veranderd en bijgevoegd worden moest. Doch ook dit tweede gedeelte was toch in hoofdzaak gereed en overal leesbaar. Wij hebben dus gemeend, het geheele stuk te kunnen uitgeven: de kantteekeningen zijn overgebracht naar de noten, zoodat de lezer kan nagaan, welke gedeelten volgens het oordeel van den schrijver nog niet definitief gereed waren. Het stuk was blijkens eene aanteekening bestemd tot een vervolg op het voorgaande (N. v. d. R.).

bedreigen en noodzaken kon zijn garnizoenen aan de grenzen bijeen te trekken en zoodoende het oproerige volk den moed inboezemen, dien het noodig had om tegen zijn geduchte overheerschers de wapenen aan te grijpen.

Van een geheel ander inzicht was daarentegen nog steeds de man, aan wien hij het besprek met de plaatselijke volkshoofden en de leiding der ondernemingen gedurende het afgeloopen jaar had toevertrouwd. Wesenbeke was door de ervaring niet wijzer geworden. Hij zocht de verklaring van den geleden tegenspoed niet in de wezenlijke gebreken van het gansche plan, maar in toevallige omstandigheden, die de uitvoering er van bemoeilijkt hadden, en aan wier ontstaan, naar zijn meening, de Prins zelf niet geheel onschuldig was. In plaats van te weinig had men te veel voorzorg genomen, te veel en te lang voorbereid, en zoodoende het gunstige oogenblik ongebruikt laten voorbijgaan. Men had meer moeten durven, meer op de geestdrift van het volk, als het eens in beweging was gebracht, en meer op den zegen van den Allerhoogste moeten vertrouwen. Voor het vervolg had men zich van deze overdreven kleinmoedige voorzichtigheid te genezen en overigens voort te gaan op den ingeslagen weg. Hij voor zich schreed daarop dan ook onverschrokken, en onbezonnen, voort. Zoodra de lente aanbrak zond hij koerier op koerier — meer dan de Prins betalen kon of wilde — om hem allerlei bemoedigend nieuws, allerlei schoonschijnende voorstellen, allerlei gulle beloften onverwijld over te brengen. Maar voor die aanloksels, die hem onweerstaanbaar toeschijnen, blijft de Prins volstrekt ontoegankelijk. Met een ironie, die niet zonder bitterheid is, antwoordt hij bijvoorbeeld aldus: „Ik heb uwe redeneering, hoe heel gemakkelijk wij ons van Amsterdam en Zutphen en meer andere steden kunnen meester maken, gelezen en treffend bevonden, bijaldien gij mij vooraf, voordat wij iets aanvangen, de middelen weet aan te wijzen om het niet geringe getal soldaten op de been te brengen, dat voor deze aanslagen vereischt wordt, alsmede voor de overige benoodigdheden; en gij moogt de vrienden verzekeren dat ik van mijn kant dan ook geenszins in gebreke zal blijven" [1]). In deze of soortgelijke bewoordingen worden alle ijdele voorslagen van dien aard afgewezen, of liever in overweging genomen onder beding van hetgeen onmisbaar doch tevens niet te verschaffen is om ze tot een goed einde te brengen.

1) Van Someren, Supplément, p. 243.

De Prins — kon het wel anders? — had ook blijkbaar het vertrouwen op zijn raadsman en diens doorzicht verloren en bediende zich bijna niet meer van zijn, overigens zoo goed bedoelde, hulp. Arme Wesenbeke! Hij is over de koelheid, waarmeê hij bejegend wordt, met reden bedroefd en verstoord. In antwoord op een van zijn klachten schrijft hem de Prins, den 1sten Augustus, vriendelijk maar niet opbeurend: „Mijn toegenegenheid voor u is volstrekt niet veranderd, gelijk gij schijnt te vermoeden. Maar ik had gedacht dat gij, den tegenwoordigen staat van zaken in aanmerking nemende en lettende op den uitslag van vroegere pogingen, u bedaarder zoudt houden en u niet zoo veel moeite zoudt geven, in afwachting of het te eeniger tijd den goeden God believen zal onze zaken in zoover te herstellen, dat alle goede en getrouwe dienaars gelegenheid vinden zullen om, een iegelijk het talent dat hij van Hem verkregen heeft, hiertoe aan te wenden" [1]). Is die toespeling op het eigenaardig talent, dat God aan een ieder heeft geschonken en dat den aard van eens ieders werkkring bepaalt, niet te verstaan als een vriendelijke wenk aan Wesenbeke, dat van hem voortaan geen diensten zullen worden verzocht, waarvoor hij gebleken is minder geschikt te zijn? Zeker is het althans dat bij de gewichtige gebeurtenissen, die nu reeds voorzien worden en in het volgend jaar zullen plaats grijpen, aan Wesenbeke een veel nederiger taak wordt opgelegd, dan hij in het verledene boven zijn krachten had getorst. Zijn plaats daarentegen is nu reeds en voor goed ingenomen door een man van een geheel ander gehalte en van heel wat grootscher talent: Marnix van Sint Aldegonde. Niet zonder eenig medelijden zien wij hem nu en dan naar dezen voor voorlichting verwezen worden. Maar het algemeen belang gaat voor de gevoeligheid der enkelen. Al doende en beproevende vindt en kiest de Prins de raadsleden en dienaars, die hij voor zijn gewichtig opzet behoeft.

Evenwel: was bij dit verschil van inzichten het gelijk geheel en onverdeeld aan de zijde van den Prins en zag Wesenbeke volstrekt mis? Was de groote omzichtigheid van den Prins volkomen gewettigd en het vertrouwen van den dienaar op het geluk enkel lichtzinnigheid? Ik zou dit niet durven beweren. De loop der gebeurtenissen en de uitkomst waartoe zij geleid hebben schijnen mij tot een meer voorwaardelijk oordeel te verplichten. Dat in 1572 de opstand in Holland en Zeeland wortel heeft

1) Supplément, p. 253.

geschoten en alle aanvallen heeft kunnen weerstaan, is ongetwijfeld in de eerste plaats daaraan toe te schrijven, dat toen de voorwaarden werden vervuld, die de Prins gedurig als onmisbaar vereischt had. Maar ten slotte hebben toch die gunstige omstandigheden slechts tijdelijk gebaat; en de toestand, die zich ondertusschen voor altoos in de zeeprovinciën vestigde, was hoofdzakelijk dezelfde die nu reeds aan Wesenbeke en de zijnen voor den geest stond, en werd voornamelijk door de middelen tot stand gebracht, die zij bij voorkeur wilden hebben aangewend.

Het is niet Wesenbeke zelf, die ons zijn bedoeling en zijn verwachting in de bijzonderheden heeft ontwikkeld; het is een zijner vrienden die dit heeft gedaan, in een vertoog, dat hij in de eerste plaats voor den prins van Oranje bestemde, maar met den wensch toch om, zoo deze er zijn goedkeuring aan hechtte, het door den druk gemeen te maken, als een program van wat voortaan te doen zou wezen. De uitgaaf werd echter vertraagd en tot in 1574 verschoven. Dat zij toen nog geschied is, hoewel het betoog onder de zoo zeer veranderde omstandigheden geen praktisch belang meer had, is waarschijnlijk hieraan toe te schrijven, dat de auteur, niet zonder reden, er prijs op stelde aan te toonen, hoe juist hij hetgeen werkelijk aanstaande was reeds in het voorjaar van 1571 had voorzien en voorzegd.

Zijn (tegenwoordig zeer zeldzaam geworden) pamflet, in het Latijn geschreven, draagt den titel: „Aanwijzing hoe Nederland van de Spanjaarden te bevrijden is", *Belgicae liberandae ab Hispanis hypodeixis* [1]). Het was geheel vergeten, toen niet zoo veel jaren geleden Bakhuizen van den Brink er weer de aandacht der geschiedkundigen op vestigde [2]). In een onbewaakt oogenblik schreef hij het aan Marnix van St. Aldegonde toe, op geen beteren grond dan dien van een oude aanteekening op het schutblad van het exemplaar, dat hem in handen was gekomen. Ik weersprak dat vermoeden terstond [3]), zonder echter te kunnen verhinderen, dat het weldra algemeen, vooral door Zuid-Nederlandsche schrijvers, werd aangenomen en verbreid. Maar thans kan ik stelliger spreken dan voormaals en het auteurschap niet alleen ontzeggen aan Marnix

1) Vgl. Hand. en Meded. Maatsch. der Nederl. Letterk., 1895/6, blz. 151 vlg. Het pamflet is voorhanden o. a. op de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage (Knuttel, Catal. van Pamfl., n°. 190).

2) Hendrik van Brederode en Willem van Oranje, Studiën, dl. I, blz. 174; Cartons, dl. II, blz. 80.

3) De Gids, 1862, dl. II, blz. 798.

maar toewijzen aan Hendrik Geldorp, een Noord-Brabander van het gelijknamige dorp geboortig, een schoolmeester of rector te Sneek en elders en laatstelijk te Delft werkzaam, waar hij, in 1557 van onrechtzinnigheid beticht, de inquisitie naar buiten 's lands ontvluchtte, om weldra in gelijke betrekking aan het gymnasium te Duisburg op te treden. Dat ambt bekleedde hij daar nog steeds, toen in 1567 en later de vrees voor Alva hem een vloed van land- en lotgenooten toevoerde. Met sommige van dezen zocht hij omgang en vriendschap. Door Dirk Kater van Amsterdam werd hij met Wesenbeke in kennis gebracht, en weer door dezen, toen hij 's Prinsen raadsman geworden was, aan Zijn Excellentie aanbevolen. Hij was behalve onderwijzer ook auteur, en had reeds vóór 1571 eenige niet onverdienstelijke latijnsche pamfletten geschreven, waarvoor het hem echter moeilijk viel een uitgever te vinden, en juist daarom wenschte hij aan den prins van Oranje, toen deze uit Frankrijk terug was gekeerd, te worden voorgesteld, omdat hij zich vleide, dat, indien slechts de Prins verklaarde de uitgaaf te wenschen, de een of ander wel te vinden zou zijn, die voor de kosten durfde borg blijven. Wesenbeke werkte dit voor hem uit en verwierf van den Prins de begeerde verklaring, hoewel hij de geschriften niet gezien had, voor wier deugdelijkheid hij dus instond. Voor het vervolg echter verlangde hij voorafgaande inzage. En om die reden nu zond Geldorp in April 1571 aan zijn vriend een nieuw pamflet, de *Hypodeixis*, ten einde deze het aan Zijn Excellentie, tot wien het gericht was, zou voorleggen en goedkeuring der uitgaaf verwerven. Maar de Prins vond, zoo als ik reeds zeide, een uitgaaf op dat tijdstip minder gewenscht, en zoo bleef het vooreerst nog ongedrukt.

Het is opgesteld onder den indruk der mislukte plannen van den vorigen winter, met het doel den Prins te bemoedigen om niettemin voort te gaan op den ingeslagen weg. De gedachtengang is hoofdzakelijk deze. De tyrannen zijn werktuigen in Gods hand, waarmeê hij de zondige volken tuchtigt zoo lang het hem goed dunkt. Hebben zij uitgediend, dan levert de Heer hen over aan de wraak hunner vijanden, en dan is de zwakste aanval voldoende om hen ter neêr te werpen. In dien staat van verworpenheid nu verkeert blijkbaar thans Alva, wiens aanzien en macht gedurig en snel dalen. Daarentegen is de Prins onmiskennelijk de door God verordende wreker der verdrukten. Immers alleen hij werd te midden der schromelijkste gevaren steeds bewaard en in zijn ondernemingen door Gods hand geleid. Zelfs zijn oogen-

schijnlijke afdwalingen zijn door de Voorzienigheid ten goede gekeerd en doeltreffend gemaakt. Wat scheen aan alle verstandige lieden verkeerder, dan dat hij in 1568 met zijn groote krijgsmacht naar Brabant trok, waar terrein en omstandigheden voor zijn vijand het gunstigst waren, in plaats van zich naar de zeeprovinciën, bepaaldelijk naar Holland, te wenden, waar hij zich zonder moeite had kunnen nestelen en aan alle pogingen om hem te verdrijven weerstaan? Van Brabant moest hij, gelijk te voorzien was, onverrichter zaken uitwijken naar Frankrijk. Maar juist naar Frankrijk leidde hem Gods hand, waar zijn tijdige bijstand, aan de Hugenoten verleend, de protestantsche Christenheid oneindig meer gebaat heeft dan de bezetting van Holland had kunnen doen. De godsdienstvrede in Frankrijk, vooral door zijn toedoen verworven, zal in de gevolgen van onberekenbaar nut blijken te zijn. Derhalve op die ontwijfelbare roeping en leiding Gods vertrouwende en overtuigd dat de dwingeland heeft uitgediend, behoeft waarlijk de Prins niet angstvallig om te zien naar krijgsmiddelen en bondgenooten. Integendeel door daaraan al te zeer te hechten, zou hij lichtelijk den Heer der heerscharen mishagen, die geen bijstand van stervelingen behoeft of begeert. Hij, de voorbestemde verlosser van Zijn volk, ga onverschrokken den verworpeling te lijf: de overwinning, hem door God voorbeschikt, zal als van zelf volgen. Hoe minder menschelijke kracht, hoe grooter de eer van den genadigen God.

En hoe nu de strijd aan te leggen? Zeker, het voegt den nederigen schrijver niet, aan den doorluchtigen vorst in dezen raad te geven. Maar zijn bescheiden meening mag hij toch immers uitspreken en aan beter oordeel onderwerpen? — Die meening, dat plan van oorlogvoeren, dat de schrijver den Prins aan de hand gaat doen, verdient echter in zijn eigen woorden, niet maar in een kort uittreksel, gelijk het vorige, te worden meêgedeeld. Het luidt als volgt.

„Wil geen aanzienlijke ruiterscharen in het veld brengen, die veel geld kosten en daarom slechts korten tijd bijeen zijn te houden, en gebruik ze ook niet om onzekere veldslagen te leveren maar om het land af te loopen en het volk in opschudding te houden. Het hoofdtooneel van den krijg, kies dat in Holland, in de streek waar gij aan de eene zijde den handel van Friesland en Overijsel en aan de andere den handel van Amsterdam kunt belemmeren en langs den IJsel en zijn monden en over de Zuiderzee de scheepvaart van den Rijn met die van den Oceaan kunt ver-

binden en bemachtigen. Om post te vatten op dat punt, te midden der gewesten, die elkanders verkeer niet missen kunnen, is geen kostbare krijg van noode: slechts enkele steden aan den Hollandschen en aan den Gelderschen oever moeten worden bezet, waar onze kapers voortaan een veilige wijkplaats en markt zullen vinden, hoedanige zij thans vaak te vergeefs moeten zoeken bij vreemdelingen, die niet zoo zeer uit kwaadwilligheid als uit wantrouwen en vrees voor den dwingeland onze ondernemingen zoo al niet verijdelen, toch bemoeilijken en onzeker maken. Hebben wij eens in die streken ons vast gezet, waar de bevolking wegens velerlei geleden onrecht en ellende ons gaarne ontvangen zal, en de vijand, door een aantal breede stroomen en waterplassen belemmerd, ons kwalijk zal kunnen overvallen, dan kan het niet anders of spoedig zal de afval van de eene stad dien van de andere na zich slepen, en kooplieden uit Duitschland en van elders zullen overkomen om op de nieuw gewonnen markten handel te drijven. Dan zal ook het vrije gemeenebest, dat daar zich vestigt, door zijn godsdienstvrijheid, zijn handel, zijn lokkend voorbeeld Brabant en Vlaanderen bewegen om insgelijks het juk af te werpen, of anders, indien die gewesten gedoemd waren om in hun lijdelijkheid te volharden en zich zelven den ondergang te bereiden, zal het, door zijn steeds toenemende welvaart en rijkdom gereedelijk bij machte zijn om ze òf te beoorlogen, òf van allen handel en verkeer verstoken en als belegerd te houden en uit te mergelen, gelijk eens tien jaren lang de Grieken het Troje gedaan hebben."

Ziedaar het oorlogsplan, dat de eenvoudige rector aan den veldheer-staatsman durft aanbevelen. Al heeft deze er thans nog geen ooren naar, het is toch wezenlijk hetzelfde dat hij weldra genoodzaakt zou worden zijns ondanks ten uitvoer te leggen. Met hoe schitterende uitkomst werd het toen bekroond! Het tafereel van zegepraal en voorspoed, dat de kamergeleerde voor zijn verbeelding zich zag ontrollen en beschreef, is in de bijzonderheden zelfs verwezenlijkt. Langs geen anderen weg dan den door hem aangewezen, is allengs de Republiek, waarvan Holland steeds de kern bleef, opgeklommen tot den staat van rijkdom en macht, waarop de vrede van Munster haar vond en huldigde.

Met dat al, vergeten wij niet, dat aan de verwezenlijking van het plan bezwaren en hindernissen in den weg stonden, die het geloovig oog van den ziener voorbijzag, maar die aan de oplettendheid van den kalmen staatsman niet ontsnappen konden. De ligging der streek, waarin de krijg gezeteld zou worden, was niet

zoo ongenaakbaar en haar weerstandsvermogen niet zoo groot als ondersteld werd, en de vijand machtig en moedig genoeg om haar te overrompelen, voordat zij den tijd had gehad om zich toe te rusten. Om het plan te doen gelukken, gelijk het waarlijk gelukt is, moest de vijand aanvankelijk, een geruime poos zelfs, elders worden opgehouden, en zoo aan Holland de gelegenheid verschaft om zich tot den worstelstrijd op leven en dood voor te bereiden en te versterken. Het plan van Geldorp en Wesenbeke en de velen die met hen instemden, moest noodzakelijk worden aangevuld met het plan van Willem van Oranje en Lodewijk van Nassau. Frankrijk en zijn Hugenoten en de vrees voor 's Prinsen Duitsche ruiterscharen waren onmisbaar, om Alva te beletten den opstand in Holland en Zeeland neêr te trappen en uit te dooven, voordat hij algemeen geworden en georganiseerd en zich zelven zijn kracht van weerstand bewust geworden was.

Wij verwonderen ons dan ook niet, dat in het voorjaar van 1571 de Prins het uitgeven van Geldorp's pamflet ontijdig oordeelde. Het prees slechts aan wat in het afgeloopen jaar beproefd en ondoeltreffend bevonden was. Geen onvoldoend voorbereide onderneming, geen waagspel meer, was thans en bleef steeds zijn stelregel. Te minder op dit oogenblik, nu er uitzicht op beter, op een oorlog tusschen Spanje en Frankrijk, begon op te dagen.

Alleen voor zijn zeemacht bleef hij voortdurend zorgen, want alleen met deze was hij in staat om „Alva en zijn adherenten" geduchte afbreuk te doen. De kaapvaart onder zijn vlag, waaraan zijns ondanks een menigte vrijbuiters van allerlei natiën deelnam, bracht den handel in het algemeen maar toch in het bijzonder den Spaanschen en Nederlandschen geduchte schade toe. Zij werd thans voornamelijk van drie punten uit gedreven: van de Eems, van Dover en van Rochelle, en vond daar bij de bevolking, die den behaalden buit ver beneden de waarde kocht, en van de regeeringen, die op Spanje naijverig, het gaarne de schade gunden, meer of min openlijken steun. Sedert den vrede van St. Germain, waarin hij en zijn broeder Lodewijk begrepen waren geworden, vond de Fransche regeering goed hem als souvereinen vorst te beschouwen, aan wien het oorlogvoeren te water zoowel als te land geoorloofd was. Toen de Spaansche gezant te Parijs, in Februari 1571, uit naam van Alva verzocht, dat het uitrusten van kapers ten dienste van den prins van Oranje te Rochelle mocht worden belet, ontving hij van den koning zelven ten

antwoord: dat die schepen werden gezegd bestemd te zijn om represaille te nemen van schade, aan schepen van 's Prinsen geloofsgenooten toegebracht, waarvan het scheepsvolk gedeeltelijk verdronken, gedeeltelijk aan de inquisitie overgeleverd was, en dat men geen recht had zulks te verhinderen [1]). Het Engelsche hof bleef zich in dezen niet steeds gelijk. Eens verzekerde de koningin aan den Franschen gezant, dat zij het verzoek van den prins van Oranje om den buit, door zijn kapers behaald en in haar havens binnengebracht, voor goeden prijs te verklaren, op grond dat hij in zijn Duitsche staten even souverein was als koning Philips in Spanje, niet had willen toestaan [2]); maar bij meerdere gelegenheden liet zich haar minister Burleigh in tegenovergestelden geest uit en beantwoordde de klachten der Spaansche gezanten en afgevaardigden over het gedoogen van den zeeroof met de opmerking, dat die zoogenaamde zeeroovers commissie hadden van den prins van Oranje, die souverein vorst was en in die hoedanigheid tegen den hertog van Alva oorlog voerde [3]). Op een anderen tijd schreef hij den gezant in Frankrijk, Walsingham, voor, zich tegen zijn Spaanschen ambtgenoot met de beste uitvluchten te behelpen. Ik kan de feiten niet ontkennen, zeide hij, maar zij worden bedreven door zekeren Lumbres en andere handlangers van den prins van Oranje, waaraan niets te doen is, maar toch is Mr. Horsey gezonden om ze tegen te gaan. „In vertrouwen wil ik u wel erkennen, dat de kapers wat te veel begunstigd worden (*lucri causa*), maar gij kunt toch gerust verzekeren dat Haar Majesteit hen op geen wijze begunstigt" [4]). Of de Majesteit zelve de kaapvaart begunstigde dan wel haar dienaars, kwam voor hen, die de schade leden, en hun souvereinen al vrij wel op hetzelfde neêr.

Het slechtst hadden het in dezen tijd 's Prinsen Geuzen op de Eems en te Emden, waar zij vroeger zoo gastvrij en behulpzaam ontvangen plachten te worden. Dat was grootendeels het gevolg van de neiging des Keizers tot de Spaansche belangen en van het besluit van den Rijksdag dat hen tot „rijksvijanden" verklaard had. De graaf van Oostfriesland gedroeg zich daarnaar, zoo veel

1) Aldus bericht Walsingham in zijn depêche van 5 Maart, bij Digges, The compleat Ambassador (1655), p. 49.

2) La Mothe Fénélon, Corresp. diplom., t. IV, p. 390.

3) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 237.

4) Bij Digges, p. 54: „I confesse to you privately, they are too much favoured (*lucri causa*), but you may avow truly, that the Queens Majestie doth in no wise favour them."

hij kon. Maar hij kon ook bij zijn onderdanen de *lucri cura*, de lust om kostbaren buit voor een spotprijs van de Watergeuzen te koopen, niet tegengaan en niet beletten dat zij dezen heimelijk in de hand werkten. Evenmin vermocht hij de Geuzen, die veel machtiger ter zee waren dan hij, van zijn kusten en uit zijn wateren te weren: zijns ondanks zag hij ze gedurig bij hem binnenvallen en ter sluiks den gemaakten buit verhandelen en er krijgsbehoeften en levensmiddelen voor inruilen. Alleen van openlijk begunstigen of zelfs maar gedoogen kwam voortaan niet meer bij hem in. Gedurig vielen er schermutselingen tusschen zijn manschap en de ongenoode gasten voor. Dat was echter Alva volstrekt niet voldoende: hij was er de man niet naar om den wil voor de daad te nemen, en hij ging om met plannen, die voor den graaf geen geheim bleven, om zich zelven recht te doen en bij geschikte gelegenheid de stad Emden te overvallen en te bezetten. En als wij de bijzonderheden vernemen der roof- en plundertochten, die de Geuzen, van Oostfriesland uit, tegen de weerlooze zeedorpen van Groningen en Nederlandsch Friesland ondernamen en van den moedwil dien zij er pleegden, dan begrijpen wij licht dat de regeeringen te Brussel en te Madrid op Emden verbolgen waren als in later tijd de Fransch-keizerlijke regeering op Engeland, en het beschouwden en behandelen wilden als een toevluchtsoord van gespuis, dat alleen daar te bereiken en uit te roeien zou zijn.

Maar een haven en wapenplaats voor een zeemacht, zoo als de Prins er zich een vormen wilde, kon Emden toch niet zijn; in den aanvang van 1571 was het dan ook een zijner voornaamste zorgen er elders aan de Noordzee een geschikter te vinden. Met dat doel zond hij, in het voorjaar, een gezantschap met Sonoy aan het hoofd naar de hoven van Denemarken en Zweden om er een te vragen. Hiertoe was het tijdstip bijzonder gunstig. De twee uit den aard der zaak elkander vijandige rijken, hadden kort te voren, in December 1570, den oorlog tijdelijk gestaakt en te Stettin vrede gesloten, en zoo bestond er een kans, al was zij niet groot, dat een van beiden althans zich de zaak van hun verdrukte geloofsgenooten zou willen aantrekken. De bijzonderheden der zending bericht ons Bor (denkelijk uit Sonoy's papieren). Al dadelijk ondervonden de gezanten, dat te Kopenhagen niets viel uit te richten, dat zij er nauwlijks veilig zouden zijn; en zoo trokken zij terstond door naar het Zweedsche hof. Zij hadden in last in het algemeen om hulp te vragen tegen Alva, gewapende schepen en troepen; maar als dit, gelijk te vreezen was, geen

ingang vond, moesten zij zich beperken tot het verzoek, „dat het Zijn Majesteit believen mocht den prins van Oranje te gunnen en te verleenen vrijen toegang voor zijn schepen in Zijn Majesteit's rijken, of ten minste in een haven aldaar, opdat zijne schepen tot alle occasiën aldaar haren vrijen toegang mochten nemen en er revictailleeren, des nood zijnde, en hare goederen vrijelijk vertieren en verkoopen" [1]). De haven, die bedoeld en begeerd werd, was Elfsburg, in de buurt van Gothenburg gelegen, en wegens de ligging bijzonder geschikt voor de kapers die op de Oostzeevaarders jacht zouden maken. De gezanten vonden aanvankelijk een niet ongunstig onthaal; geruimen tijd werden zij in spanning gehouden en van den eenen staatsman naar den anderen verwezen, van Pontus de la Gardie naar Karel, hertog van Sudermanland, 's konings broeder, gedurig met een afnemende hoop op een gunstig besluit, totdat zij den 20sten Juli eindelijk hun afscheid kregen, met een volstrekte weigering. De koning was besloten de verbonden, die tusschen hem en Zijn Majesteit van Spanje gesloten waren, heiliglijk na te leven „en kon daarom bij geen der middelen, door de gezanten voorgeslagen, aan den prins van Oranje tegen den hertog van Alva hulp of bijstand beloven" [2]). Daarmeê keerden Sonoy en de zijnen tot den Prins terug, niet slechts onverrichter zake maar zelfs bevreesd dat hetgeen zij van hun toestand en hun vooruitzichten aan De la Gardie hadden toevertrouwd door dezen, die gebleken was onbetrouwbaar te zijn, wellicht aan den vijand zou worden verraden.

Zoo bleef het dus den Prins aan een veilige wapenplaats voor zijn zeemacht ontbreken. En, wat nog erger was, ook zijn toeleg om zulk een scheepsmacht te scheppen en de eigendunkelijke kaperkapiteins in gehoorzame officiers onder een geëerbiedigden admiraal te hervormen mislukte voortdurend. Om koopvaarders te kapen en kustplaatsen af te loopen en buit te maken en rantsoenen af te persen toonden zij zich steeds bekwaam, en zoodoende brachten zij 's Prinsen vijanden ook gevoelige schade toe; maar als het er een enkele maal op aankwam om het hoofd te bieden aan een vijandelijke vloot en een geregelden zeeslag te leveren, dan bleken zij daartoe volstrekt buiten staat.

Een treffend bewijs hiervan was hetgeen in Juni aan den mond van de Eems voorviel. Al is het niet tegen te spreken dat Alva

1) Bor, dl. I, blz. 335 (Bk. V, f°. 242).
2) Bor, dl. I, blz. 340 (Bk. V, f°. 246).

te weinig werk maakte van het beveiligen der zee en der kusten en te weinig partij wist te trekken van de menigte van schepen, die vooral de Hollandsche en Zeeuwsche kooplieden bezaten en hem gaarne tot bescherming van hun handel beschikbaar zouden hebben gesteld, toch verzuimde hij dit belang niet geheel. Zoo had hij in den voorzomer van 1571 in sommige havensteden en aan de stranden eenig krijgsvolk gelegerd, en aan den stadhouder van Holland, Boussu, gelast een vloot van vijftien schepen uit te rusten en zeilvaardig te houden voor het geval dat ergens een aantal kapers zich bijeen vertoonde. Den 18den Juni kreeg hij bericht dat werkelijk zestien groote en wel bemande Geuzenschepen met hun prijzen naar Emden stevenden om daar hun buit te verkoopen en meer volk in te nemen. Aanstonds waarschuwde hij Boussu en deze, zelf verhinderd, liet zijn vice-admiraal Boschhuizen met de elf schepen, die reeds gereed lagen, onverwijld uitloopen. Onder weg nam die nog 400 haakschutten aan boord, hem door Robles, tijdelijk stadhouder van Friesland, toegezonden, en verscheen met deze niet geringe macht den 23sten aan den mond van de Eems, waar de Geuzen voor anker lagen. Van beide zijden schaarden zij zich oogenblikkelijk en begonnen den slag met hun zwaar geschut. Maar reeds na de derde volle laag wendden de Geuzen den steven en vluchtten naar de haven. De voortzetting van het gevecht werd dien dag door de kanonnen van den burg en de muren verhinderd en had den volgenden ochtend weinig te beteekenen, daar de Geuzen, oneenig onder elkander, geen tegenweer beproefden, maar al zwemmende of in de booten hun heil in de vlucht zochten. Op deze beide dagen hadden zij negen schepen en over de honderd gevangenen verloren, die meerendeels eenige dagen later op Alva's bevel aan de stengen en ra's werden opgehangen [1]).

Dit gevecht en de overwinning, er in behaald, verdienden zeker den ophef niet, dien de Spaansche regeering er van maakte en door haar gezanten aan de verschillende hoven liet uitbazuinen. Doch de prins van Oranje van zijn kant had alle reden om er zich over te bedroeven. Duidelijker dan ooit de voren was het nu

1) Het beste bericht van het gebeurde op den eersten dag is te vinden in de Documentos Ineditos, t. LXXV, p. 29. Het later gebeurde voegt Dr. Franz, Ostfriesland und die Niederlande, S. 200, hieraan toe uit Oostfriesche berichten. Graaf Edsard, wiens geschut te vergeefs het gevecht op zijn stroomgebied had trachten te beletten, werd zoowel door de Prinsgezinden als door Alva van partij trekken tegen hen beschuldigd: het gewone lot van wie tusschen beide vijanden treedt.

weer gebleken, hoe weinig hij op die ruwe klanten rekenen kon voor het deel nemen aan een grootscher onderneming dan de kaapvaart. Alleen voor hetgeen zij deden, voor het fnuiken van de scheepvaart en den handel, deugden zij, hetgeen hem niet veel baatte en des te meer zijn goeden naam bezoedelde. Hij zelf en zijn broeder Lodewijk, die te La Rochelle, even als te Orange, als zijn gemachtigde en plaatsvervanger optrad, en zijn luitenant-admiraal De Lumbres schaamden zich over den onder hun vlag en als in hun naam gepleegden moedwil; zij beweerden, dat die voornamelijk door dezulken werd bedreven, die, zonder commissiebrief van hunnentwege, zich voordeden als waren zij van hen aangesteld, en zij verklaarden niets liever te wenschen dan dat zij als zeeroovers gevangen en naar zij verdienden gestraft werden. Zelf waren zij niet bij machte, die indringers van onder hun volgelingen uit te stooten.

Inderdaad, om in dien ordeloozen hoop eenige orde te brengen werd een geheel ander man vereischt dan de door den Prins gekozen De Lumbres. In den loop van het jaar wierp zich iemand als zoodanig op, die ten minste de onmisbaarste vereischten bezat, Lumey namelijk, die zich graaf van der Mark betitelde.

Wij hebben gezien [1]), hoe hij zich in den verleden winter aan den Prins had opgedrongen als medehelper in de toen beraamde maar ontijdig afgesprongen ondernemingen op Deventer en andere plaatsen. Na dien tegenspoed had hij goedgevonden zich ter zee toe te rusten en onder de Watergeuzen te begeven. Zijn trots zal wel niet gedoogd hebben, dat hij commissie van den Prins verzocht: eigenmachtig, naar het schijnt, voegde hij zich bij hen die er een hadden. In het begin van Juli hooren wij, dat hij met Waalsche en Duitsche soldaten, waarschijnlijk de rest van het krijgsvolk, waarmeê hij aan den tocht van den Prins te land had willen deelnemen, te Emden kwam aanzetten; maar graaf Edsard wilde hem, het beruchte bendehoofd, daar niet dulden en hij zag zich na een verblijf van enkele dagen genoodzaakt naar Hamburg te vertrekken, van waar hij een maand later, in het begin van Augustus, met twee schepen en tweehonderd man in zee stak [2]). Nog een maand later, den 7den September, schrijft de Fransche gezant bij het Engelsche hof, dat daar acht dagen te voren een

1) Zie boven, dl. II, blz. 155.

2) Van Vloten, Nederland's Opstand, dl. I, blz. 184, uit een mij onbekende bron, maar eenigermate door Bor, dl. I, blz. 340 (Bk. V, f°. 246), bevestigd.

Duitscher was aangeland, die zich graaf van Lumey liet noemen [1]), en iets later weet hij ook te zeggen dat die Duitscher met de regeering onderhandelt om aan de Geuzen een toevlucht en een markt te vergunnen, mits zij cautie stellen voor de schade, die zij onverhoopt aan Engelsche onderdanen mochten berokkenen. Al dadelijk onderscheidt hij zich van het gros der kaperkapiteins en baart hoe langer hoe meer opzien. Met een ondergeschikten rang kan natuurlijk iemand gelijk hij zich niet tevreden stellen; spoedig raakt hij dan ook met De Lumbres overhoop, en maakt dezen het leven zoo zuur dat hij het veld voor hem ruimt en naar Frankrijk wegtrekt. In diens plaats zou hij nu gaarne het opperbevel voeren, maar van 's Prinsen wege wordt het hem niet verleend: de onderbevelhebber van De Lumbres, de heer van Schoonewal, vervangt dezen tijdelijk [2]). Dat belet echter niet dat vele kapiteins zich onder hem, den energieken man bij uitnemendheid, schikken en hem als hun aanvoerder erkennen. Ook de Engelsche regeering behandelt hem met onderscheiding en verleent hem zelfs een paspoort om met zijn schepen uit te loopen [3]).

Hoe weinig hij zich om den Prins bekreunde, toont onder andere zijn gedrag tegenover de regeering en de burgers van Emden. Hij had de kwade bejegening, die hij van hen ondervonden had, zijn verdrijving uit de stad, hoog opgenomen. Zij hadden, naar hij hun verweet, „zonder reden, uit enkel moedwil zijn geslacht en vorstelijke afkomst te kort gedaan, hem mishandeld en veracht" [4]); en daarvoor nam hij thans, aan het hoofd van zijn

1) La Mothe-Fénélon, t. IV, p. 228. — De Spaansche gezant aan het Engelsche hof, don Guerau de Spes, is beter ingelicht en zegt dat hij Mons. de Lumey is en zich graaf De la Marc laat noemen: Documentos Ineditos, t. XC, p. 526. Vreemd genoeg, alleen van hem, den Spaanschen gezant, hooren wij van de twisten tusschen Lumey en De Lumbres: p. 517, 518, 525.

2) Dat blijkt uit het adres van een brief, aan hem door De Lumbres geschreven en aangehaald bij Kervyn, Huguenots et Gueux, t. II, p. 348.

3) In zijn depêche van 13 October 1571, p. 507, spreekt De Spes van „la licencia dada agora de armar à Mos. de Luma, el cual la tiene con buon privilegio." De beteekenis van het paspoort wordt opzettelijk verklaard in den brief, waarbij Lumey later gelast werd te vertrekken, aldus: „although at his being with us upon his request we were content to grant to him our Passport, to pass out of our Realme with certen Armure belongyng to hym self, yet we never ment that he shuld continew in that Town and principall Port (Dover) to make the same a Place of Assemblee for all his company to hym" (Murdin, State-papers, p. 210). — Uit beide bescheiden blijkt in alle geval dat Lumey ongemeen begunstigd was door de Engelsche regeering.

4) Bij Franz, S. 206.

scheepsmacht, wraak en kaapte bij voorkeur de schepen en goederen die hun toebehoorden. In openlijken strijd met het voorschrift van den Prins, die juist verlangd had dat men de Emdenaars om hun vroegere welwillendheid ontzien zou, zoodat getuigschriften van Emdensch burger te zijn als vrijbrieven tegen 's Prinsen Geuzen door de stadsregeering verleend en verkocht waren geworden [1]).

Hoe zulk een eigendunkelijkheid en aanmatiging De Lumbres en graaf Lodewijk moesten ergeren, begrijpen wij van zelf, maar hooren wij ten overvloede van onverdachte zijde verzekeren. Omstreeks dezen tijd was zekere Arnold Wallwich door de stadsregeering van Emden naar Frankrijk en Engeland afgevaardigd, om over de ondragelijke zeerooverij nog eens ernstig te klagen en op maatregelen van bedwang met nadruk aan te houden [2]). In Maart van het jaar 1572 bevond deze zich te Blois aan het Fransche hof, en ontmoette en sprak daar De Lumbres, 's Prinsen luitenant-admiraal, en klaagde hem den nood zijner burgers. De Lumbres erkende de gegrondheid zijner klachten volmondig en betuigde, dat hij zelf uit Engeland was heengegaan omdat hij het onredelijk en goddeloos leven der kaperkapiteins niet langer wilde bijwonen, daar zij niet naar hem vraagden en niet om hem gaven, en dat hij ook niet voornemens was tot hen terug te keeren, voordat een betere staat van zaken zou zijn ingevoerd. Ook graaf Lodewijk verklaarde, dat hem de moedwil der Geuzen van harte leed was; dat hij gedaan had wat hij kon om dien tegen te gaan, maar dat zij èn naar zijn broeder van Oranje èn naar hem zelven niet meer luisterden dan of zij niets met hen te maken hadden. Dat hij nu van voornemen was om een getal van 15 of 18 goed uitgeruste en behoorlijk bemande schepen af te zonderen, onder kapiteins die zijn eigenhandig geteekende commissiebrieven zouden voeren onder De Lumbres als admiraal, en dat dan de overige, wat hem betrof, als zeeschuimers vervolgd en gestraft mochten worden. In denzelfden zin schreven beide heeren naar Emden: de brief van graaf Lodewijk is verloren gegaan, maar die van De Lumbres in het stadsarchief bewaard gebleven. Hij is in nog krasser bewoordingen gesteld dan de

1) Franz, S. 189.
2) Over die zending bevat het Jahrbuch der Gesellschaft zu Emden, VIIter Band, 2tes Heft, een belangrijk opstel van den heer Schnedermann, waaruit Dr. Franz weer geput heeft.

mondelinge boodschap, die Wallwich overbracht [1]). Ter zelfder tijd verzocht ook Lodewijk van Nassau den Engelschen ambassadeur Walsingham zijn dank aan de koningin te willen overbrengen voor haar uitdrijven „dier losbandige zeeroovers". Die zeeroovers, die in Maart van 1572 uit de Engelsche havens verdreven werden, waren, let wel, Lumey met zijn volgelingen.

Dus had ook het afgeloopen jaar, 1571, voor den prins van Oranje en zijn partij geen verbetering in den toestand te weeg gebracht. Met eigen middelen bleek het voortdurend dat Nederland niet te helpen was. Een opstand, niet door een leger van buiten gesteund, was hopeloos en zou ook daarom niet ernstig beproefd worden, en het geld, tot het werven en onderhouden van een leger benoodigd, was nergens te vinden. Alleen de Watergeuzen hielden den oorlog vol, maar een *guerrilla* te water, waarvan zich voor de bevrijding des lands niets wezenlijks liet hopen.

Doch onderwijl, gedurende dat zelfde jaar, kondigden zich op het Europeesche staatstooneel groote, ver reikende gebeurtenissen aan, waarmeê de toekomst van Nederland op het nauwst scheen samen te hangen, en die wij daarom opzettelijker en nauwkeuriger beschouwen willen, dan onze geschiedschrijvers plegen te doen.

Sedert Frankrijk, na jaren lang oorlog met Spanje gevoerd te hebben, den vrede van Cateau-Cambrésis in 1559 had gesloten, was het door zijn godsdiensttwisten en burgeroorlogen verhinderd geworden zijn invloed buiten 's lands te doen gevoelen, zooals het anders aan zijn grootheid en macht voegde. Een der voornaamste bedoelingen bij het aangaan van dien vrede — Alva herinnerde het omstreeks dezen tijd nog eens aan de Fransche regeering [2]) — was geweest de vrije hand te bekomen binnen

1) „.... Et combien que selon le devoir de ma charge je me soys employé de tout mon povoir à réprimer une bonne part de telles et si licencieuses insolences, dont je n'ay néamoins peu chévir (à cause de quoi même je me suis retiré de l'armée de Monseigneur le prince mon maistre, avecque protestation de n'y rentrer jamais, qu'il ne soit remédié à tant de désordres par provisions convenables), sy esse toute fois que je pense m'avoir tellement déporté en mon particulier que je n'ay donné aucune occasion de malcontentement à nuls qui vive de vos bourgeois, ny à vous matière de plaintes...." (aldaar, S. 11).

2) Den 7den Juli 1571 meldt Alva zijn koning, dat hij aan den gezant te Parijs o. a. heeft opgedragen „de leur rappeler qu'un des motifs qui portèrent S. M. (d'Espagne) à conclure la paix avec Henri II fut de lui donner le moyen de pourvoir aux maux que souffroit la religion dans son royaume" (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 181).

's lands tegen de ketters, die niet slechts de leer en de orde der Kerk in gevaar brachten, maar ook in den staat nieuwigheden voorhadden, met de koninklijke alleenheerschappij kwalijk bestaanbaar. Aan den Spaanschen koning was het gelukt de nog niet ingewortelde nieuwe begrippen zoowel in het Appenijnsche als in het Pyreneesche schiereiland uit te roeien, en althans tijdelijk te fnuiken in de Nederlanden. Door de dus met geweld herstelde eenheid en onderworpenheid zijner onderdanen had hij in macht en aanzien aanmerkelijk gewonnen en was thans invloedrijker dan ooit. Daarentegen was in Frankrijk dezelfde toeleg volstrekt mislukt. De regeering was gebleken niet bij machte te zijn om de Hugenoten en de met hen verbonden oproerige grooten en edelen ten onder te brengen, naar het voorbeeld van Spanje, en had nu eindelijk den strijd opgegeven, om te beproeven of door zachtheid en toegevendheid de eendracht tusschen de twee tegen elkander opwegende partijen te herstellen zou zijn. Dat was de hoofdoorzaak geweest van den gesloten godsdienstvrede, dien, wij moeten het niet uit het oog verliezen, de regeering slechts door den nood gedrongen en haars ondanks met de ketters en rebellen had aangegaan. Een tweede oorzaak had er toe meêgewerkt: de zucht om in Europa den rang te hernemen en den invloed te herwinnen, die het in de eerste helft der eeuw, onder Frans I en Hendrik II, had bezeten, en zich niet langer door andere mogendheden en bepaaldelijk door Spanje in de schaduw te laten stellen. Beide bedoelingen waren naar het oordeel van velen het best te zamen te bereiken: de eendracht zou zich als van zelf herstellen onder het gezamenlijk voeren van een zwaren buitenlandschen oorlog voor de grootheid van het vaderland. Zoo meenden niet alleen de voorvechters der twee kerkelijke partijen maar ook de hoofden der derde, midden-partij, die later zich de politieke noemde, Montmorency bepaaldelijk, die aan het stichten van den godsdienstvrede een groot aandeel had genomen. Ook de jeugdige koning, Karel IX, onrustig en heftig van aard, verlangde niets vuriger dan den krijgsroem van zijn grootvader en vader na te jagen en de grenzen van zijn rijk uit te breiden. Wel was de volksmenigte, zoo wordt ons verzekerd, het oorlogen moede en haakte naar den vrede en de welvaart die in zijn gevolg zouden wederkeeren, maar haar wensch was het niet die den toon gaf, de hoogere standen hadden de leiding.

Op oorlog zou het dus worden aangelegd, maar oorlog tegen wien? Dat was de groote vraag.

Europa was door de kerkelijke tweespalt, waarmeê zoo veel geschillen van wereldlijken aard samenhingen, in twee kampen verdeeld, waarvan het eene in den beginselvasten koning van Spanje, het andere in de tot heerschen geboren koningin van Engeland hun hoofden erkenden. Bij welk van die twee zou nu Frankrijk zich aansluiten? Om strijd trachtte elk van beiden het tot zich over te halen. De paus en Spanje noodigden het dringend uit om toe te treden tot het drievoudig verbond, dat zij met Venetië onlangs hadden ontworpen en op het punt stonden van formeel te sluiten [1]). Het was gericht tegen den vijand der Christenheid, het nog altijd geduchte Turkije, en het noemde zich dan ook de Heilige Ligue. De meeste aanleiding er toe had de verovering van Cyprus door sultan Selim op de Venetianen, die het negentig jaren lang bezeten hadden, in 1570 gegeven, en paus Pius V was het, die er den koning van Spanje voor gewonnen had. Hij wenschte er het karakter van een kruistocht aan te geven en noodigde alle katholieke mogendheden tot deelneming uit, den keizer van Duitschland in de eerste plaats. Doch de Keizer, zonder bepaald te weigeren, toonde zich toch ongenegen. Hij verheugde zich met zijn machtigen nabuur in wapenstilstand te leven en vreesde met reden dat, als hij zich in de Ligue begaf, de zwaarste slagen op zijn Hongaarsche en Oostenrijksche staten zouden neêrkomen, waar hem de bondgenooten bezwaarlijk te hulp zouden kunnen komen, al wilden zij het, waarop ook geen staat was te maken. Zonder den Keizer liet ook de koning van Polen zich niet overhalen. Wat Frankrijk betreft, zoolang de burgeroorlog duurde had dit maar al te goede reden gehad om zich in geen buitenlandschen oorlog te steken. Eerst thans, nu de godsdienstvrede tot stand was gekomen, verviel dat beletsel, en met nieuwen aandrang wendde zich dan ook inzonderheid de paus tot den Franschen koning en vermaande hem tot toetreden.

Maar dat hij aan die stem gehoor zou verleenen, was toch niet te denken. Al bood men hem ook eershalve den voorrang in de Ligue aan, het sprak van zelf dat hij, met zijn veel geringer scheepsmacht naast Spanje optredende, slechts een ondergeschikte rol op het krijgstooneel vervullen zou, en dat hij tevens, zoo al eenige dan toch veel minder vruchten van de overwinning plukken

1) Het ontwerp is van 11 Juni 1570 (van twee maanden dus voor den vrede van St. Germain); het verdrag dagteekent van 12 Mei 1571.

zou dan deze zijn mededinger. En dat niet alleen. Was het zelfs wel in zijn belang dat zulk een overwinning behaald werd? Indien de Turk machteloos werd in de Middellandsche zee, werd er de Spaansche macht een onweerstaanbare overmacht, waarvan in de eerste plaats Frankrijk de nadeelen ondervinden zou. En nog erger, door met den Turk te breken zou zich Frankrijk van een bondgenoot berooven, dien het zich als Christenstaat wel te schamen had en ook eenigermate schaamde, maar die het toch als tegenstander der Habsburgsche overmacht zoowel tegen den keizer van Duitschland als tegen den koning van Spanje van het grootste nut was. Aan deelneming in den grooten zeeoorlog, die in de Middellandsche zee stond aan te vangen, kon dus de Fransche koning wel niet ernstig denken.

Niet op het vermeerderen van de macht van Spanje, integendeel op het beperken en zoo mogelijk op het verminderen daarvan was de Fransche politiek aangewezen en moest zij gericht blijven. De Heilige Ligue was een bedreiging voor den Franschen invloed op Italië, die toch reeds sedert 1559, ten gevolge van den vrede van Cateau-Cambrésis, zoo sterk was afgenomen. Tegen Spanje, dat Milaan zoowel als Napels tot wingewesten had, waren het slechts Venetië en Florence geweest, die eenigermate opwogen en met Frankrijk samengingen. Maar thans, door het aangaan van de Ligue, had zich Venetië bij den ouden tegenstander gevoegd, en was Florence aan zich zelf overgelaten en volstrekt machteloos geworden. Men verhaalde dan ook van een kardinaal, die, bij het ontvangen van de tijding dat de Ligue gesloten was, gezegd zou hebben: „Voortaan moet niemand in Italië het meer wagen zich voor Franschgezind uit te geven; eerlang zullen zij allen over de bergen terug zijn gejaagd." En aan den anderen kant had zich koning Karel, terwijl de onderhandeling nog duurde, tegen een der verzoende Hugenootsche grooten laten ontvallen: „Als het daarmeê voortgang heeft, zal ik een contra-ligue dienen te sluiten: de Duitsche vorsten toonen zich daartoe genegen, en wat de koningin van Engeland betreft, zij heeft niet minder reden dan ik om de Ligue te duchten en zal daarom, naar ik vertrouw, ook gaarne met mij samengaan."

Inderdaad, zoowel de Engelsche koningin als de protestantsche vorsten van Duitschland hadden juist daarom den godsdienstvrede van St. Germain zoo van harte toegejuicht, omdat zij in een bevredigd en jegens het protestantisme verdraagzaam Frankrijk een tegenwicht tegen het gehate en gevreesde Spanje hoopten te

zullen vinden. En om dezelfde reden hadden de paus en koning Philips zoo veel zij vermochten den vrede ontraden en tegengehouden; zij zagen er den eersten stap in tot een staatkunde in Hugenootschen geest.

Het waren de protestantsche rijksvorsten die de eerste poging tot toenadering deden. Nog op den rijksdag te Spiers namen zij (heimelijk door de Hugenootsche grooten daartoe aangezocht) het besluit een deputatie naar den koning van Frankrijk te zenden om hem geluk te wenschen met zijn huwelijk met een dochter van den Keizer, en tevens met het treffen van den godsdienstvrede, welks heilzame bepalingen zij hem wilden aanbevelen getrouwelijk na te leven. Het verschijnen van die deputatie aan het hof te Villers-Coteretz, in December van 1570, en de aanspraak van den beroemden publicist Hubert Languet uit naam van het protestantsche Duitschland alsmede het antwoord van den koning, dat in denzelfden toon van verdraagzaamheid en welwillendheid jegens beide kerkelijke partijen gesteld was — welke beiden in druk gegeven en alom verbreid werden — baarden groot opzien en werden als teekenen van den nieuwen tijd begroet.

Met gelijkluidende gelukwenschen en vermaningen verscheen ter zelfder tijd ongeveer een afgevaardigde van Elizabeth aan het Fransche hof, Walsingham, die weldra als gewoon afgezant den vroegeren, Norrits, verving. Hij was een ijverig protestant, die meer dan zijn koningin en meer zelfs dan haar minister Burleigh, het belang van zijn geloof als richtsnoer der Engelsche politiek wenschte gevolgd te zien en in dien geest soms verder ging dan hem voorgeschreven of zelfs maar vergund was. Van stonde af was het zijn streven Engeland met Frankrijk te verbinden tot een anti-paapsche en anti-Spaansche staatkunde. Alles wat daartoe strekken kon begunstigde hij op het ijverigst. Zoodra de kardinaal De Châtillon, een broeder van den admiraal De Coligny en die op dat tijdstip zich in Engeland ophield, het plan van een huwelijksverbintenis tusschen koningin Elisabeth en den oudsten broeder van koning Karel, den hertog van Anjou, had opgeworpen, dat van weerszijden in ernstige en welwillende overweging werd genomen, deed hij al wat hij vermocht om dit plan te helpen verwezenlijken. Van zulk een huwelijk toch, aan een politiek verbond gepaard, waarin dan ook de Duitsche rijksvorsten begrepen zouden worden, verwachtte hij alle heil voor het door Spanje en zijn bondgenooten bedreigde protestantisme.

Dat de Fransche koning en zijn moeder, aan wier leiband hij

doorgaans liep, Catharina de Medicis, dat huwelijk oprecht verlangden, is niet in twijfel te trekken. Anjou was de geliefdste zoon der koningin-moeder, voor wien zij vurig een troon begeerde, en de als mededinger gevreesde broeder van den koning, die hem gaarne uit Frankrijk verwijderd zou zien. Maar aan de oprechte bedoeling van koningin Elisabeth hebben wij reden om te twijfelen. Haar eigen verstand, zoowel als haar staatsdienaars, zeiden haar, dat haar positie veel sterker en beter bevestigd zou worden, indien zij een huwelijk aanging en kinderen verwekte, om haar op den troon op te volgen, en dat een verbintenis met een Franschen koningszoon haar inzonderheid tegenover Maria Stuart, die zij wel gevangen hield maar als mededingster en hoofd der Engelsche katholieken, en tevens als schoondochter van Catharina de Medicis, te vreezen had, in een veel gunstiger verhouding zou stellen. Maar wat het verstand haar zeide, vond geen toegang in haar van alle afhankelijkheid afkeerig gemoed. Die haar het best kenden voorspelden ten stelligste dat zij nooit een man en heer zou kiezen, dat zij wel begeerde aangezocht te worden maar zich nooit dacht te geven. In dit geval maakte zij van het aanzoek behendig gebruik om de Fransche regeering langzamerhand tot een politiek verbond over te halen, dat grootendeels aan haar behoeften en begeerten, en veel minder aan die van haar bondgenoot beantwoordde. Daarentegen hield zij het huwelijksplan steeds slepende, zonder de hoop op een gewenschte uitkomst bij de koningin-moeder uit te dooven. Dat deze overhelde tot een Hugenootsche staatkunde, zij het ook om zulke bijredenen, was voor Frankrijk van het grootste gewicht. Immers door haar en door haar zoons, den koning en Anjou, werd in hoogste instantie de groote politiek bepaald. De grootere en meer beperkte raden, die tot den regeeringsvorm behoorden, hadden slechts, aan hun naam beantwoordend, een raadgevend karakter.

Met dat al, toen de jonge koning bij den aanvang van het jaar 1571 zich met het denkbeeld van een grooten oorlog tegen Spanje meer en meer vertrouwd begon te maken en er met eenige Hugenootsche grooten, die bij den vredehandel van St. Germain betrokken geweest en aan het hof gebleven waren, Téligny vooral en Bricquemault, over raadpleegde, waagde hij het nog niet zijn moeder in het hartsgeheim te betrekken. Hij wilde eerst onafhankelijk zijn plan vaststellen en het dan ter goedkeuring aan haar voorstellen [1]).

1) Hier eindigt het door Fruin geheel voor den druk gereed gemaakte gedeelte. Op

Het eerst, wat wij dienaangaande met genoegzame zekerheid vernemen, is hetgeen hij aan den gezant van den groothertog van Toscane, Cosmo I, in het begin van Maart 1571 openbaarde [1]).

Cosmo had zich door zijn ijdelheid in een moeilijke positie gebracht. Over den voorrang bij diplomatieke aangelegenheden lag hij van vroeger met andere Italiaansche vorsten in geschil, bepaaldelijk met den hertog van Ferrara [2]). Tegen dezen had hij steun gezocht bij paus Pius V en deze had het geschil voor goed beëindigd door in 1569 hem, toen nog maar hertog van Florence, den titel aarts- of groothertog van Toscane te verleenen. Als zoodanig primeerde hij natuurlijk boven alle hertogen, die van Ferrara inbegrepen. Ongelukkig maar, dat de paus in de oogen der groote mogendheden niet bevoegd was hem zulk een titel te schenken! De rechten van den Keizer vooral, maar ook die van den koning van Spanje als leenheer over Siena, dat de groothertog bezat, waren er door geschonden. Geen van beiden erkenden dan ook den nieuwen titel, en de Keizer, wiens rechtzinnigheid twijfelachtig was en die met Zijn Heiligheid op geen besten voet stond, verborg zijn verontwaardiging over 's pausen aanmatiging volstrekt niet. Italië stond onder zijn hoogheid, de hertog van Florence was een van zijn leenmannen [3]), en dien tot een hoogeren rang te verheffen, en dat nog wel zonder zijn voorweten en goedvinden, was een inbreuk op de voorrechten van de Duitsche rijkskroon, die hij verplicht was te doen terugnemen. Tusschen hem en Philips van Spanje ontspon zich een drukke onderhandeling, waarin Philips het zelfs noodig vond zijn schoonvader te raden, om tegen Zijn Heiligheid geen middelen van geweld aan te wenden. De twist tusschen Keizer en Paus trok de aandacht van gansch Europa, van de katholieke helft natuurlijk het meest.

Hieruit nam dan nu ook koning Karel aanleiding, om zeer in het geheim den Toscaanschen gezant aan zijn hof te verhalen,

---

verscheiden plaatsen in het vervolg bleek uit kantaanteekeningen pro memorie, dat de schrijver hier en daar het verband van het verhaalde nog voor wijziging vatbaar achtte. Voor ons was dergelijke verschikking echter ondoenlijk, wilden wij het stuk niet al te veel van zijn karakter doen verliezen door eigen bewerking van den tekst. Wij lieten het verband dus zooals het door ons werd gevonden (N. v. d. R.).

1) De correspondentie van Petrucci (Relazioni, t. I, vol. IV) is voor deze zaken van groot belang. Vgl. daarbij G. Adriani, Istoria de' suoi tempi (Venetia, 1587).

2) Adriani, p. 1554.

3) Vgl. Ranke, Päpste, Bd. I, S. 236.

dat hij was aangezocht om deel te nemen aan een oorlog, door den Keizer met medewerking van de rijksvorsten, inzonderheid de protestantsche, en van Spanje tegen den paus en zijn groothertog te voeren [1]). Groote voordeelen waren hem beloofd, indien hij zich daartoe liet vinden; maar niettemin zou hij weigeren en veeleer zelf een oorlog tegen Spanje ondernemen, waartoe hij de medewerking van den groothertog verlangde. De prins van Oranje en de Duitsche vorsten zouden in het verbond treden; de koning wilde de veroveringen in Vlaanderen voor zich houden en aan Florence die in Italië laten. De koning deelde dat alles den gezant mede, maar zou zijn voorstellen rechtstreeks aan den groothertog laten overbrengen door, niet een Franschman, maar een Italiaanschen zendeling, Fregoso [2]), aan het hof van Florence van ouds bekend, daar hij die regeering zelf een poos had gediend.

Deze mededeeling aan den gezant luidde al zeer onwaarschijnlijk [3]). Hoewel Karel door Italianen, die hem kenden, geroemd wordt als een bijzonder getrouw navolger van de lijfspreuk van zijn voorganger Lodewijk XI — „qui nescit dissimulare, nescit regnare" — toonde hij zich thans in de kunst van veinzen, dunkt mij, al zeer weinig bedreven. Spanje zou met den Keizer een oorlog tegen den paus beginnen — den paus, met wien hij tegen de Turken verbonden was en zich ten strijde toerustte — en den koning van Frankrijk als medehelper verlangen in Italië, waaruit hij den Franschen invloed zoo zorgvuldig en zoo gestadig weerde! Niet waarschijnlijk klonk het ook, dat zulk een ijverig katholiek zich met een kettersche, den paus hoogst ongevallige zaak zou inlaten, en dat een zoo slimme vorst zich zulk een gevaar op den hals zou halen, nu Venetië met Spanje samenging. Blijkbaar was deze aanloop tot het eigenlijke voorstel uit de lucht gegrepen. Dat er niets waars aan het plan was, blijkt dan ook uit de correspondentie tusschen Philips en zijn gezant te Weenen.

En waarom op deze slinksche wijs juist den groothertog van Toscane als bondgenoot tegen Spanje gezocht? Zeker niet om zijn krijgsmacht, maar hoofdzakelijk om zijn geld [4]). De groothertog ging op goeden grond voor een der rijkste, zoo niet de

---

1) Petrucci, p. 648 (Februari 1571).

2) Vgl. Adriani, p. 1556; Petrucci, p. 656.

3) Adriani, die het voorgeven kent, acht het dan ook onwaar (l. XXII, p. 32, 33).

4) Ook om eene afleiding in Italië te verkrijgen. Daarbij zou dan misschien Venetië als bondgenoot gekomen zijn (Digges, p. 128). Bovendien was de groothertog een geschikt tusschenpersoon tusschen verschillende verbondenen (Petrucci, p. 658).

allerrijkste vorst van Europa door, en aan geld had Frankrijk aan het eind van zijn burgeroorlog dringend behoefte. Vriend en vijand waren overtuigd, dat de oorlogzuchtige plannen, die men bij de Fransche regeering vermoedde, noodzakelijk verdaagd zouden moeten worden wegens den staat der schatkist. Slechts één rijke spaarpot was in Frankrijk voorhanden, het kerkelijk goed, en die zou de koning, hoe dan ook, moeten aanspreken, indien hij tot den oorlog besloot: ook dat begrepen en beweerden vriend en vijand [1]).

Zoo trok in Maart [2]) Fregoso naar Florence. Indien wij echter berichten zullen gelooven, die van minder betrouwbare zijde tot ons komen [3]), was dit de tweede rol, die hij in deze zaak speelde, en had hij reeds een andere afgespeeld, die hem door den groothertog zelven was ingeblazen. Hij zou door dezen naar Frankrijk gezonden zijn om Frankrijk met Spanje, naar aanleiding der Nederlandsche onlusten, te brouilleeren, ten einde koning Philips de handen vol te geven en van bemoeiing met de Italiaansche zaken af te leiden [4]). Het is La Huguerye, die hem in dat eerste bedrijf bijwoonde, die ons dat verhaalt. Volgens dezen had hij te Villers-Coteretz, toen het hof de Duitsche deputatie ontving, aan de daar aanwezige Hugenootsche hoofden vertrouwd, dat hij met zulk een doel eerst te Heidelberg bij den keurvorst was geweest en nu naar Frankrijk was gekomen en op hun medewerking rekende. Door hen was hij toen naar La Rochelle verwezen, waar de hoofden der partij, de koningin van Navarre met haar zoon (den lateren Henri IV), haar neef Condé en den admiraal Coligny, nog steeds vertoefden, zonder zich aan het hof onder hun vroegere vijanden en bij den dubbelzinnigen koning en zijn familie te wagen. Fregoso sprak met hen en trachtte het wantrouwen, dat zij hem aanvankelijk betoonden, te overwinnen en hen tot medewerking over te halen. Maar hij wendde zich bovendien, en wel voornamelijk, tot een Nederlandschen balling, die zich onder zijne Hugenootsche vrienden aldaar ophield, tot Lodewijk van Nassau, en beduidde dezen, van hoe onberekenbaar voordeel het voor hem en voor zijn broeder van Oranje zou zijn,

1) Lodewijk van Nassau bij Digges, p. 125; Alva in zijn brief, l. l., p. 181.

2) De brief van den koning, aan Fregoso overgegeven, was van 21 Maart (Petrucci, p. 682).

3) Vgl. La Huguerye, Mémoires, t. I, p. 14 suiv.; Walsingham, Mémoires, p. 50, 53, 54, 57, 59, 62, 72, 73.

4) Vgl. Adriani, l. XXII, p. 32; Calendar of State Papers, Foreign Series (1568—1571), d.d. 14 Februari, 5 Maart en 12 April 1571.

indien een oorlog van Frankrijk tegen Spanje uitbrak en in de Nederlanden gevoerd werd. Met beide handen greep Lodewijk die voorstellen aan.

Opzettelijk heb ik dus in het breede den aanvang der onderhandeling uiteengezet, die voor onze geschiedenis van zoo gewichtige gevolgen is geworden. Om het gedrag van graaf Lodewijk en van prins Willem goed te begrijpen en naar verdienste te beoordeelen, moet men weten en wel in het oog houden, dat niet op hun aanstoken en overeenkomstig hun plannen en voorstellen de Fransche regeering een oorlog in de Nederlanden beraamd heeft, maar dat integendeel het plan daartoe bij die regeering uit gansch andere overwegingen, ten gevolge van algemeene oorzaken en omstandigheden, ontstaan en gerijpt is. Zeker zou de uitvoering van het plan een treurige reactie geweest zijn tegen den gang onzer geschiedenis. Immers nieuwe uitbreiding der grenzen en annexatie was voor Nederland wenschelijk; nu zou integendeel een verbrokkeling van het grondgebied aangevangen worden. Maar waar hooger komt, moet lager wijken. De vrijheid was op het oogenblik voor het land de hoofdzaak. De oorzaak van al het kwaad was de vereeniging der Nederlandsche gewesten met Spanje.

En hoe heeft Lodewijk, vragen wij vervolgens, het hem door Fregoso voorgestelde plan opgenomen? Heeft het hem volkomen aangestaan en heeft hij onvoorwaardelijke ondersteuning er van zich voorgenomen en toegezegd? Tot onzen spijt vernemen wij daar het rechte niet van. Alleen dat hij er zich in beginsel voor verklaard heeft. En dat sprak ook haast van zelf. Bij gemis aan uitvoeriger bericht, moeten wij beginnen met bij ons zelven te overleggen en uit de kennis van zijn karakter en verder bedrijf af te leiden, hoe hem dat plan moet zijn voorgekomen.

Een oorlog van Frankrijk in de Nederlanden moet hem in zooverre bedenkelijk zijn voorgekomen, als zulk een oorlog onvermijdelijk een veroveringsoorlog moest worden. Bij den koning en zijn moeder en hun regeering was geen zucht voor kerkelijke en wereldlijke vrijheid van het Nederlandsche volk te onderstellen. Alleen om Spanje te verkleinen en Frankrijk te vergrooten zouden zij zich in een altijd hachelijken krijg steken. Zelfs de Hugenootsche vrienden, die voor Nederland oprechtelijk verlangden wat zij voor zich zelf in hun vaderland zochten te verzekeren, verbonden aan die wenschen andere voor de grootheid

van Frankrijk en de uitbreiding van zijn grondgebied. Naar hun inzicht was het voor elk volk een voorrecht met het Fransche vereenigd te worden, en voor de protestanten van beide rijken een geluk samen te werken voor het ware geloof [1]). Uit den aard der zaak zouden dus niet de Nederlandsche ballingen en opstandelingen het doel bepalen, waarvoor de oorlog ondernomen stond te worden; zij zouden hebben mede te werken tot het bereiken van doeleinden, door anderen gesteld. Kon dat aan graaf Lodewijk en zijn broeder welgevallig zijn? Die vraag vereischt geen opzettelijk antwoord. Wat zij moesten wenschen, was integendeel de vrije hand te behouden, zelf den gang van zaken te bepalen, zelf de leiding te voeren, maar met Fransche en voorts ook met andere vreemde hulp, hun heimelijk toegeschikt en tot hun voordeel aan te wenden. Maar zij waren niet in eene positie om ook in dat opzicht voorwaarden te stellen; zij dienden hulp of medewerking te aanvaarden op den voet, die hun werd aangeboden. En zoo werd dus de vraag, die hun te overwegen viel, een andere: was het raadzaam de aangeboden medewerking op de gestelde voorwaarden, in den beraamden vorm aan te nemen, al dan niet? En daarop was het antwoord niet twijfelachtig. Gesteld het ergste geval, dat Nederland door Frankrijk op Spanje veroverd en als veroverd land geannexeerd werd, dan nog was de lotsverandering een stellige verbetering: deel uit te maken van een groot machtig rijk, was verre verkieselijk boven afhankelijk te wezen van een overheerschenden staat, die andere belangen had en andere politieke bedoelingen najaagde en zich van de Nederlandsche hulpbronnen tot bereiking dier oogmerken bediende. Buitendien een geloofsvervolging als de Spaansche was van Frankrijk niet te verwachten. Immers in Frankrijk bestond een krachtige protestantsche partij, die thans bij de regeering in aanzien was en wier aanzien en macht meer dan verdubbeld zouden worden bij een voordeelig gevoerden krijg tegen Spanje. En het was volstrekt niet zeker, het was zelfs zeer onwaarschijnlijk, dat de uitslag van den oorlog een algeheele inlijving van Nederland zou wezen. Waarschijnlijk zouden slechts enkele gewesten Fransch worden, en de overige, vrij en van Spanje losgemaakt, tot het groote Duitsche keizerrijk terugkeeren, waar

1) Mornay in zijn rede van 1572 spreekt ook van de groote voordeelen voor Brabant, als daar de Fransche koning door het volk tot souverein gekozen zal zijn (Discours au Roy, in Mémoires, t. I, p. 13).

een benijdbare vrijheid op kerkelijk en wereldlijk gebied heerschte. Vooral indien het gelukte, behalve Frankrijk nog andere mogendheden in den strijd tegen Spanje te betrekken, mogendheden met niet geheel dezelfde wenschen en bedoelingen als die Frankrijk koesterde, die voor de overmacht van Frankrijk weinig minder beducht waren dan voor die van Spanje en die belang hadden bij een toestand als onder de Bourgondische landsheeren in de Nederlanden had bestaan. Misschien dat dan op hun bevordering van de oogmerken der opstandelingen en van het stichten van een zelfstandigen Nederlandschen staat door een verstandige en behendige staatkunde kon worden gehoopt.

Zoo, dunkt mij, moet uit den aard der zaak de stemming zijn geweest, eerst van Lodewijk van Nassau en toen van Willem van Oranje, toen de plannen, door Fregoso smakelijk gemaakt, aandachtig overwogen werden. En is dat zoo, dan hebben wij ons aprioristisch vermoeden te beproeven a posteriori, door acht te geven op hetgeen sedert door beide leidslieden der Nederlandsche politiek gezegd en gedaan is. Wij moeten er op letten, of zij zich om eigen grootheid eenvoudig als werktuigen in de hand der Fransche regeering ter bereiking van haar bijzonder doel hebben laten gebruiken, of dat zij getracht hebben de zaken in eene andere richting te sturen, een eigen doel, van dat der Franschen verschillend, na te streven.

Reeds het eerste wat wij graaf Lodewijk zien doen, is eene bevestiging van hetgeen wij van zijn opvatting en oogmerk vermoedden. Van hetgeen hem door Fregoso was voorgespiegeld en voorgeslagen gaf hij onmiddellijk door een vertrouwden bode kennis aan den Engelschen ambassadeur te Parijs; hij deed aanzoek om een geldelijke ondersteuning, een voorschot van 50.000 kronen voor de krijgstoerustingen van zijn broeder. Langs dezen weg wilde hij al aanstonds naast Frankrijk ook Engeland in de onderneming betrekken [1]). Walsingham oordeelde die mededeeling en dat verzoek van zóó groot gewicht, dat hij ze niet aan het papier wilde toevertrouwen, maar door zijn secretaris Beale in persoon aan Burleigh liet overbrengen met verzoek om het zoo aan te leggen dat, als het verzoek niet werd ingewilligd, het doen daarvan stipt geheim gehouden werd, zoodat het niet ten

1) Het kan ook zijn, dat dit geschiedde in overleg met Frankrijk, dat later ook wilde (te Fontainebleau), dat Lodewijk van Nassau als uit zich zelf Engeland aanzoeken zou (Digges, p. 125).

nadeele van die het deden zou kunnen strekken [1]). Hij persoonlijk hoopte dat het ingewilligd zou worden, want hij achtte het in Engeland's belang dat de onderneming doorging, voornamelijk omdat een oorlog tusschen Spanje en Frankrijk de veiligheid van Engeland verzekeren zou, en ook omdat de hertog van Anjou, de aanstaande gemaal der koningin, waarschijnlijk den krijgstocht besturen en met het te veroveren grondgebied of een deel daarvan begiftigd zou worden, waardoor hij zich te nauwer aan de protestantsche zaak verbinden en misschien zelfs protestantsch worden zou, en, voor het geval dat de koningin kinderloos overleed, geen jaarlijksch pensioen zou bedingen.

Maar Burleigh zag de zaak met andere oogen en de koningin, aan wie hij ze voorstelde, wees het verzoek stellig af, tot leedwezen van Walsingham, die meende dat de tegenzin in geld leenen de reden der weigering was, hoewel een uitgaaf thans van 50.000 kronen voorkomen zou, dat men later om aan Spanje het hoofd te bieden een veel grootere som zou moeten ten koste leggen. Zeker was dit echter de hoofdreden van Elisabeth's weigering niet: twee veel machtiger motieven beheerschten haar. Een blijvend: de vrees dat Frankrijk de Nederlanden zou annexeeren, hetgeen zij voor het grootste gevaar aanzag, daar zij liever wenschte de Spanjaarden daar te houden, mits Nederland in zoover zelfstandig bleef dat het niet als werktuig tegen haar kon worden aangewend. Het andere motief is allengs op den achtergrond geraakt: zij, de hooghartige vorstin, wilde geen opstand van onderdanen [2]).

Intusschen had zich ook tusschen koning Karel en den prins van Oranje een correspondentie ontsponnen. Oranje had, denkelijk door zijn broeder Lodewijk, aan den koning zijn dienst aangeboden; deze had zelf geantwoord en het aanbod aangenomen. Oranje had daarop weder met een brief geantwoord (10 Mei 1571) en den afgevaardigde, die dezen overbracht, gemachtigd, om in audiëntie „eenige bijzonderheden van zijnentwege" aan den koning meê te deelen [3]).

Dit alles geschiedde nog buiten de koningin-moeder om. Karel dreef de zaak eigenmachtig, maar in het vertrouwen, gelijk hij

1) Walsingham, Mémoires, p. 50 sq.

2) Vgl. La Mothe, t. IV, p. 317. Ook gebruikt door Ranke, Englische Geschichte, Bd. I, S. 281.

3) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 35.

aan den Toscaanschen gezant zeide, dat zijne moeder zich naar zijn wil zou schikken, als zij later hoorde wat hij voorhad [1]). En zoo gebeurde het ook, nadat het antwoord van den groothertog van Toscane in het begin van Juli was ingekomen. Dat antwoord toch, door een daartoe opzettelijk afgevaardigden staatsdienaar, Albertoni, nevens Fregoso overgebracht, bepaalde zich, na allerlei welwillende complimenten, tot de opmerking, dat het een gewichtige en moeilijke onderneming zou zijn, dat oorlog te beginnen gemakkelijk maar te eindigen moeilijk kon blijken, en eindigde met eene belofte van ernstige overweging van het voorstel, wanneer den groothertog ook het oordeel van de koningin-moeder en van den Duitschen keizer, 's groothertogen leenheer, zou zijn medegedeeld [2]).

De koning, hoewel door dit uitstellend antwoord teleurgesteld en gebelgd, antwoordde den overbrenger: „Siamo per considerare tutto" [3]). En weldra (10 Augustus) kon Petrucci naar Florence melden, dat de koning alles aan zijn moeder had medegedeeld en dat deze het tot nog toe gedane goedkeurde [4]). De onderhandeling over het huwelijk van haar zoon Anjou met Elisabeth was in vollen gang, niet zonder hoop op goeden uitslag [5]). Dat huwelijk was onafscheidelijk van een politiek verbond met Engeland en bijgevolg van een anti-Spaansche politiek, die weer moeilijk te scheiden was van toenadering tot de Hugenoten in de binnenlandsche zaken.

Intusschen [6]) had Fregoso, die zoowel in het belang van Oranje als van Toscane tegen Spanje intrigeerde, een heimelijke samenkomst van den koning met het hoofd der Nederlandsche ballingen, Lodewijk van Nassau, beklonken. Lodewijk kwam in het geheim van La Rochelle naar Parijs en confereerde daar even heimelijk met zijn vrienden en medeballingen, voordat hij zich tot den koning begaf.

Het hof had met den zomer de hoofdstad verlaten en bezocht achtereenvolgens verschillende kasteelen in den omtrek, terwijl

1) Petrucci, p. 657, 663.
2) Petrucci, p. 682/3.
3) Petrucci, p. 684.
4) Petrucci, p. 694.
5) Zie vooral Petrucci, p. 688/9. Uit deze mededeelingen blijkt intusschen ook, dat nu reeds Anjou weigerachtig was en daarom aan Alençon gedacht werd (p. 690).
6) Hier ongeveer schijnt Fruin voor de definitieve redactie nog verschikkingen gewenscht te hebben, die hij echter niet duidelijk heeft aangewezen (N. v. d. R.).

de koning zelf, die een hartstochtelijk en onvermoeid jager was, in Brie rondzwierf. In die streek lag een kasteel, Lumigny, dat aan de aanstaande van La Noue, een vertrouwd vriend van Lodewijk, toebehoorde. Daar ging de graaf logeeren en werd er door den koning, als ter loops, den 14den Juli ontmoet. Op die eerste samenkomst volgde in het eind der maand een tweede te Fontainebleau. Bij een van die gelegenheden, zoo niet bij beide, was de koningin-moeder tegenwoordig, die toen eerst sedert kort door den koning in de geheimen ingewijd was; bij die te Fontainebleau waren ook de meest vertrouwde van 's konings raden alsmede eenige invloedrijke Hugenootsche hoofden aanwezig. Van het toen besprokene en voorgevallene hebben wij een omstandig en betrouwbaar verhaal [1]). Daarin zijn de twee gelegenheden samengevat; maar het verhaal is afkomstig van Lodewijk zelven. Enkele dagen later bracht deze te Parijs den Engelschen gezant Walsingham, weder in het diepste geheim, een bezoek en deed hem verslag van hetgeen tusschen den koning en hem was voorgevallen. Het is voor de geschiedenis van het hoogste belang.

Toen aan Lodewijk het woord was gegeven, begon hij met te erkennen, dat hetgeen hij zou gaan zeggen en voorslaan allicht schijnen zou in strijd te wezen met eer en recht. En mochten de koning en de koningin het ook zoo beoordeelen, dan was de zaak daarmeê natuurlijk uit. Maar hij verzocht haar in het ware licht te mogen stellen. En nu verhaalde hij, wat er sedert den grooten vrede van Cateau-Cambrésis was voorgevallen. Hoe het doel bij het sluiten van dien vrede geweest was, het protestantisme aan te tasten en daartoe de inquisitie in te voeren, hetgeen den Nederlanders tegen de borst stuitte en alleen door dwingelandij geschieden kon. Er was dan ook een dwangbestuur ingevoerd en Alva had vreeselijk huisgehouden. Eindelijk was de toestand onhoudbaar geworden. De Nederlanders hadden zich op den laatsten Rijksdag te Spiers met een klaagschrift tot den keizer gewend, doch deze had uit ontzag en neiging voor Spanje hun geen verhoor verleend. „Zij nu, zich verstoken ziende van alle hulp, ziende dat hun natuurlijke wettige vorst door kwade raadgeving zoo vervoerd was van hetgeen een goed regent jegens goede onderdanen betaamt, dat hij noch aan den eed dacht dien hij hun gezworen had, noch aan de handhaving der privilegiën door zijn voorgangers bevestigd, noch aan het plichtmatig gedrag

1) Digges, p. 123 sq. Vgl. La Huguerye, p. 24 sq.

van den adel, die bij een nader verzoekschrift herstel der grieven had gezocht, hielden zich in hun geweten om deze redenen ontslagen van allen plicht van gehoorzaamheid jegens hem en wierpen zich voor Zijn Majesteit neder, hem smeekende, dat hij hen in zijn bescherming nemen en van de dwingelandij waaronder zij leefden verlossen wilde. Mocht Zijn Majesteit van de rechtvaardigheid van hun zaak thans overtuigd zijn en gevoelen dat hij hun bede om bescherming, behoudens eer en plicht, kon inwilligen, dan kon hij ook in overweging nemen, welke groote voordeelen daaruit voor zijn kroon en rijk zouden voortvloeien."

Met deze voorrede toonden zich èn de koning èn de koninginmoeder ingenomen. De koning zeide, dat verkeerde raad ook hem bijna in een soortgelijke verhouding tot zijn volk had gebracht, waaruit de laatste twist en strijd was ontstaan, en dat hij God dankte, die hem nog bijtijds de oogen had geopend. Nu ging Lodewijk voort en betoogde hoe gunstig de gelegenheid was voor den bevrijdingsoorlog. Het Nederlandsche volk, Roomsch zoowel als onroomsch, was de Spaansche dwingelandij meer dan moede en begeerde niets vuriger dan er van verlost te worden; vele steden waren reeds bereid om garnizoen van den prins van Oranje in te nemen; andere aan de grenzen zouden daartoe genegen worden, zoodra zij een leger in aantocht zagen; daarentegen was de Spaansche krijgsmacht tot niet meer dan 3000 betrouwbare mannen teruggebracht en de aanvoer van nieuwe troepen kon door de schepen der Watergeuzen, met een twaalftal van den koning vermeerderd, gemakkelijk belet worden. Eindelijk waren de vorsten van Duitschland bereidwillig om tot de onderneming meê te werken, indien de koning zich tevreden wilde stellen met Vlaanderen en Artois, landschappen die voorheen tot zijn rijk hadden behoord, terwijl de overige gewesten, Brabant, Luxemburg en Gelderland, tot het Duitsche rijk zouden terugkeeren, waarvan zij voorheen leenen waren, Zeeland en de overige eilanden aan Engeland zouden kunnen komen, indien die mogendheid deelnam aan de onderneming.

Ook dit gedeelte van zijn rede beviel den koning, vooral indien waarlijk Engeland en de vorsten van Duitschland zich bij hen wilden voegen. „In dat geval, als de koningin van Engeland mededoet," zeide hij, „die de Nauwe zeeën beheerscht, geef ik niet om den koning van Spanje met al zijn bondgenooten." De koning verlangde daarom, dat Lodewijk onverwijld uit zijn eigen naam zou onderzoeken, of daarop hoop bestond. Lodewijk moest

toen belijden, dat hij reeds vroeger een onderzoek had ingesteld en toen de koningin niet genegen had gevonden; maar het was mogelijk, dat zij bij rijper beraad tot ander inzicht overhelde. Ook 's konings raadslieden hadden ooren naar de zaak; maar voordat zij die bepaald aanrieden, verlangden zij: 1°. dat er met Engeland en de Duitsche vorsten een vast verbond werd gesloten; met dat doel zou de koning onverwijld een afgevaardigde, De Foix, naar Engeland zenden; 2°. dat er zou worden gezorgd voor het noodige geld, dat de koning dacht te kunnen vinden door de geestelijkheid van zijn rijk te belasten met het opbrengen van een jaar hunner inkomsten [1]). Natuurlijk was er tijd noodig om al de vereischte maatregelen te nemen: vóór de volgende lente was er dus geen denken aan het beginnen van den oorlog. Het eerste wat te doen stond, was te handelen met koningin Elisabeth, en Lodewijk verzocht dus Walsingham, de zaak aan het oordeel zijner meesteres te onderwerpen.

Het is niet te ontkennen, dat de toestand op dit oogenblik, het begin van Augustus, zeer ernstig was; een oorlog tusschen Frankrijk en Spanje scheen verre van onwaarschijnlijk. Koning Karel, krijgshaftig van aard, verlangde niets liever dan dit, indien de kansen gunstig voor hem stonden. De koningin-moeder hield zich, alsof zij met hem instemde. Maar het komt mij waarschijnlijk voor, dat zij zich slechts zoo voordeed, om door stellige tegenspraak haar invloed op haar zoon niet te verliezen. Door een oorlog in het algemeen kon haar gezag in den staat slechts verminderen ten voordeele der mannen, die het krijgsbevel en het krijgsbeleid zouden voeren; door een oorlog met koning Philips, den beschermheer van het katholicisme, zou in Frankrijk bovendien de macht van het protestantisme aanmerkelijk vermeerderen, hetgeen zij allerminst verlangen kon. En wilde de koningin waarlijk in haar hart den oorlog niet, dan viel op de standvastigheid van den koning niet wel te vertrouwen, want het overwicht van haar vasten wil op zijn wankelbaar gemoed was overgroot [2]).

Bovendien, nu reeds zag de koning in, dat hij den oorlog met

1) Lodewijk rekende ook op het geld van Florence en wist reeds van intrigues met Philippo Strozzi, den bekenden Florentijnschen edelman uit de omgeving van Catharina de Medicis, die in de betrekkingen van Cosmo de Medicis met het Fransche hof en van dit hof met de Hugenoten zulk een rol heeft gespeeld.

2) Vgl. over de verhouding tusschen den koning en zijn moeder: Petrucci, p. 657, 663.

het machtige Spanje niet wagen mocht, als hij niet vooraf van de hulp van Engeland en Duitschland zich verzekerd had. En dat de Engelsche koningin sedert vier of vijf maanden van oordeel veranderd zou zijn en wat zij toen had afgewezen thans zou aanvaarden, was moeilijk te gelooven. Van Frankrijk, indien het eens de bovenhand boven Spanje genomen zou hebben, was toch geen minder gevaar voor Engeland te vreezen dan van Spanje. Voor Engeland was het zeker veiliger, dat Nederland onder het afgelegene Spanje dan onder het naburige Frankrijk stond, vooral indien het land een zekere mate van zelfstandigheid behield, gelijk het vóór den aanvang der troebelen had bezeten. Indien dus de Duitsche vorsten niet tot deelneming te bewegen waren, tenzij Engeland hun voorging; en indien Frankrijk beider bondgenootschap als voorwaarde voor zijn optreden bleef stellen, dan was er voor hen, die naar den oorlog haakten, nog veel te voorzien, om niet eens te spreken van den groothertog van Toscane en de overige Italiaansche vorsten, van wie een afleiding der Spaansche krijgsmacht naar Italië verlangd werd.

De oorlogspartij gaf zich evenwel van al die bezwaren geen rekenschap en leefde gedurende den zomer in de beste verwachting. Van alle kanten hoorde men voorspellen, dat de oorlog spoedig tusschen Frankrijk en Spanje zou losbreken. Een man, zoo goed ingelicht en van zulk een helder en verstandig oordeel als Hubert Languet, schreef in het begin van Augustus, dat men voor eenige weken hoop had gehad, dat er in Nederland weldra iets ondernomen zou worden; dat de samenkomst van Lodewijk van Nassau met den koning (die, hoe heimelijk zij had plaats gehad, toch al spoedig ruchtbaar was geworden) die hoop had verlevendigd, doch dat er verder niets van gekomen was; men verhaalde nu, dat de koning wel naar Lodewijk van Nassau goedgunstig geluisterd had, maar ten slotte toch verklaard had, dat geldgebrek hem belette de zaak te ondernemen [1]). De prins van Oranje verkeerde blijkbaar in gunstiger verwachting. Ongelukkig ontbreekt het ons aan uitvoerige berichten: van de briefwisseling met zijn broeder Lodewijk is niets bewaard; maar uit enkele losse berichten kunnen we toch wel eenig gevolg trekken. Op het eind van Augustus schrijft de prins aan den heer van Rummen, dien wij uit het gebeurde in 1570 kennen als een zijner vertrouwde

1) Languet, Epistolae, p. 176. Wij weten, dat dit bezwaar den koning zelven niet zoo onoverkomelijk toescheen.

medehelpers: „Gij zult, denk ik, van mijn zwager Van den Bergh al gehoord hebben, hoe de zaken in Frankrijk staan volgens brieven van mijn broeder Lodewijk. Het komt mij voor, dat, als het den goeden God behagen mag daaraan voortgang te verleenen, het allernoodigst zal zijn een verzekerden overgang over de Maas in handen te hebben; daarom zou het goed wezen, als gij kondt overleggen, hoe Venloo te bemachtigen" [1]). Terzelfder tijd machtigt de Prins den eerzamen Jacob Blommaert om zich van Oudenaarde, waar hij goede verstandhouding had, in der minne of desnoods door geweld te verzekeren, „mit expres verbot nochtans om iets te beginnen, voor ende aleer dat hy ander ende breeder ordonnantie daertoe van ons of van onsen broeder Grave Lodewijck hebben ende becomen sal" [2]). En al een maand te voren, bij gelegenheid dat zich nabij Coblentz een hoop krijgsvolk had verzameld, schreef de prins aan zijn broeder Jan over het aannemen van dat volk in zijn dienst met het oog op de mogelijkheid, dat er in Nederland een opstand zou uitbreken, indien het slechts bleek dat hij zich toerustte [3]). Blijkbaar dus verkeerde de prins toen nog in de meening, dat het in Frankrijk spoedig tot een beslissing zou komen.

Ook Alva was volstrekt niet op zijn gemak. De Fransche gezant te Brussel, dien hij verdacht van kwaad tusschen beide regeeringen te willen stoken, had zich zoo tegen hem uitgelaten, dat hij het noodig vond aan den Franschen koning opheldering te vragen. Hij gelooft wel niet, schrijft hij den 7den Juli aan den koning, dat de koning van Frankrijk den vrede verlangt te breken in den toestand, waarin hij zich bevindt; zoo hij het verlangde, zou het moeten zijn, dat hij van godsdienst veranderen en de kerkelijke goederen zich toeëigenen wilde [4]). Maar hij zal toch een edelman (den heer De Vaulx) naar Parijs zenden om nadere verklaring en om te toonen dat, werd hij aangevallen, hij voorbereid zou zijn om zich te verdedigen. Ook heeft hij den gewonen gezant van zijn koning aan het Fransche hof geschreven om nu reeds met den koning en zijn moeder te spreken.

Zoo deed dan ook Alva's gezant, Don Frances de Alava, den 6den Augustus, nadat hij van de samenkomst des konings met

1) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. IV, p. 590.
2) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 37.
3) Archives, t. III, p. 394.
4) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 181.

Lodewijk van Nassau gehoord had, en wel op den overmoedigen toon, dien hij tegenover de Fransche regeering uit den naam van zijn grooten koning gewoon was te voeren [1]). Hij beschuldigde de regeering, dat zij de zeeschuimers, die onder den naam van den prins van Oranje voeren, begunstigde en te La Rochelle liet in- en uitloopen. Hij klaagde over de geheime samenkomst met Lodewijk van Nassau, een rebel, die door zijn praktijken de rust in 's konings landen zocht te verstoren, en dreigde met oorlog, indien op die zaken geen orde werd gesteld. Het antwoord, dat zijn overmoedig spreken uitlokte, was even hooghartig. De prins van Oranje, zeide koning Karel, was een Duitsche rijksvorst, met wien hij op goeden voet stond en voor wiens scheepsmacht hij zijn havens niet sluiten kon. Wat omtrent een samenkomst van den koning met Lodewijk van Nassau verhaald werd, was onjuist; maar al ware het juist, ook deze was een rijksvorst en geen onderdaan van den koning van Spanje. De koning van Spanje kon de wet niet aan den koning van Frankrijk willen stellen. De gezant bedroog zich, als hij geloofde dat Frankrijk voor den oorlog beducht was.

Een ambassadeur, die zulk een samenspraak uitlokt, maakt zich onmogelijk. Reeds vroeger had de Fransche regeering zich over hem te beklagen gehad, thans drong zij op zijn terugroeping aan, en verkreeg deze ook. De koningin-moeder was niet minder dan haar zoon verontwaardigd; maar in den brief, dien zij aan den Franschen gezant te Madrid over het gebeurde schreef en waarvan zij den inhoud voor mededeeling aan den Spaanschen koning bestemde, trachtte zij toch de beteekenis van het over en weer gesprokene te verzachten en de vijandige strekking er van weg te nemen. Gelukkig voor haar, dat de koning van Spanje en ook de hertog van Alva — wat ook de gezant had mogen dreigen — evenmin als zij het breken van den vrede verlangde of bedoelde. Onder die omstandigheden konden scherpe woorden niet veel kwaad doen [2]).

Ook duurde het niet lang, of de kansen op oorlog namen af. De Engelsche regeering haastte zich niet met op het voorstel van Lodewijk van Nassau, door Walsingham overgebracht, te antwoorden. Zij was er volstrekt niet meê ingenomen. Zij ver-

---

1) Vgl. over Alava: La Mothe, t. IV, p. 316.

2) Fruin teekende hier aan, dat deze zaken en wat onmiddellijk volgt misschien beter iets verder in den tekst vermeld konden worden (N. v. d. R.).

langde wel een ligue met Frankrijk en met de Duitsche vorsten, maar geen offensieve, alleen een defensieve, die ten voordeele van het protestantisme zou strekken en de Hugenoten in Frankrijk verheffen zou, die Frankrijk zou weerhouden van het begunstigen van Maria Stuart en haar oproerigen aanhang in Engeland, en die aan Spanje ontzag zou inboezemen en den eens zoo bloeienden handel tusschen de Nederlanden en Engeland weer zou doen herleven [1]). Zoo adviseerde Burleigh aan de koningin, die buitendien reeds van hetzelfde gevoelen was. Walsingham, die, als het aan hem had gestaan, zou hebben doorgetast, herinnerde nog wel, dat de groote zaak van het antwoord der koningin afhing en dat bij uitstel allicht de omstandigheden minder gunstig zouden worden, maar zijn vermaning werkte niets uit. Frankrijk zelf wilde er geen onderhandeling over openen; zoo bleef de zaak hangen, hetgeen met verloopen gelijk stond [2]).

Maar intusschen duurde bij de Fransche regeering de verzoenende gezindheid jegens de Hugenoten en hun hoofden voort. Zoolang het oorlogsplan niet was opgegeven, kon dit ook niet anders. Tusschen beiden bestond een noodzakelijke samenhang. Te Lumigny en te Fontainebleau had de koning het verzekerd: hij wilde zijn volk eendrachtig zien en daarom den godsdienstvrede eerbiedigen en in toepassing brengen. Werkelijk werden in dien tijd de grieven der Hugenoten betreffende de tenuitvoerlegging van het edict welwillend overwogen, en aan hun eischen in den vorm van verzoeken grootendeels voldaan [3]). Wat de eensgezindheid bekronen moest: het huwelijk van 's konings zuster met een der hoofden van de Hugenootsche partij, den jeugdigen zoon van de koningin van Navarre, werd nader voorbereid, en de admiraal De Coligny, het krijgshoofd der partij, die nog steeds te La Rochelle gebleven was, werd dringend aan het hof genoodigd. De koning zelf zeide voorkomend, dat hij met het hof hem halverwege te gemoet wilde komen, en vestigde zich voor den winter te Blois. Daar verscheen de admiraal werkelijk den 12den September met een aanzienlijk gewapend gevolg van 40 getrouwen [4]). Dit laatste toonde, hoe onzeker de toestanden en de verwachtingen

1) Kervyn, Huguenots et Gueux, t. II, p. 321/2; Calendar of State Papers, 1571, p. 513.

2) Hier teekende Fruin aan, dat Fregoso in Augustus op nieuw naar Florence werd gezonden (Petrucci, p. 694); waarschijnlijk zou dit tot eene bijvoeging in den tekst geleid hebben (N. v. d. R.).

3) Petrucci, p. 698; Mémoires de l'Estat de France, p. 89.

4) Zie over zijn ontvangst: La Mothe, t. IV, p. 245.

nog waren. Men zag een blijk van moed in het komen van den admiraal aan het hof, waar zooveel vijanden van hem schuilden, en geruchten waren in omloop, dat hij er heen was gelokt met verraderlijk oogmerk.

De toenmalige geruchten zijn later, na den Bartholomeus-nacht, voor maar al te gegrond gehouden. Van den aanvang af, zoo redeneerde men toen, was alles aangelegd op het vernietigen met één slag van de gansche protestantsche partij in Frankrijk. Wat daarmeê in strijd scheen was enkel schijn, berekend om te verblinden en zorgeloos te maken tegen het oogenblik, waarop de slag geslagen stond te worden.

Dat de protestanten en de vrienden der godsdienstige verdraagzaamheid in de eerste jaren na den moord zoo oordeelden, is natuurlijk, en dat zij al het voorafgaande in dien zin uitlegden en verklaarden insgelijks. Maar wij, dien het gegeven is ontwijfelbare berichten omtrent de voorafgaande gezindheid van het Fransche hof te leeren kennen, inzonderheid in de depêches der ambassadeurs aan dat hof, kunnen met dat gevoelen slechts gedeeltelijk instemmen. Vooral de depêches van Petrucci, den Florentijnschen gezant, zijn in dat opzicht van het allergrootste belang. De aandachtige lezing en overweging van hetgeen hij aan zijn hof overbriefde heeft mij althans overtuigd, dat het den koning niet alleen, maar ook de koningin-moeder, de meest verdachte van allen, in den zomer van 1571 en in den daaropvolgenden winter met de verzoening der Hugenootsche hoofden waarlijk ernst is geweest.

Zeker heeft het dulden van twee kerkelijke partijen in Frankrijk op den duur nooit in de bedoeling der koningin gelegen. Na den godsdienstvrede evenzeer als tijdens den voorafgaanden oorlog is het steeds haar streven geweest de ketterij te vernietigen en alle onderdanen in de katholieke Kerk te vereenigen [1]). Maar het te kort schieten der middelen van geweld had haar van de onmogelijkheid overtuigd om op die wijs haar oogmerk uit te voeren. De vrede en de daarop gevolgde onderdanigheid van zooveel Hugenootsche grooten jegens haar zoon en ook jegens haar had haar tot het inzicht gebracht, dat de Hugenoten door zachtheid en toegevendheid en gunstbetoon jegens hunne hoofden veel doeltreffender te bestrijden zouden zijn. Vooral van het huwelijk van haar dochter met den jongen prins van

1) Soortgelijk inzicht ook bij den koning: zie Gachard, Bibl. Nat., p. 301, regel 5 v. o. Zie ook Petrucci, p. 686.

Navarre stelde zij zich het beste gevolg voor. Zij geloofde vast, dat hij, als hij eens in haar gezin was opgenomen en den invloed van hen allen ondervond, vroeger of later ook tot hun Kerk overgaan en veel jonge edelen met zich overbrengen zou [1]). Terwijl de oudere en meer aan hun geloof gehechte partijhoofden uitstierven, zou het jongere geslacht zich goedschiks bekeeren, en de menigte, op die wijs van haar hoofden beroofd, zou dan niet langer te vreezen zijn. De koningin zag in een kort tijdsbestek gebeuren wat werkelijk gedurende de 17de eeuw gebeurd is; zij meende, dat haar zoon reeds zou kunnen uitwerken wat eerst door den kleinzoon van den prins van Navarre, Lodewijk XIV, ten uitvoer zou worden gebracht. Vurig hoopte zij, dat de paus haar inzicht deelen en haar bedoeling in de hand werken zou door zijn onmisbare dispensatie voor het voorgenomen huwelijk te verleenen, en zij wenschte dat haar neef, de groothertog van Toscane, zijn invloed op den paus, dien zij zich nog grooter voorstelde dan hij werkelijk was, zou aanwenden om hem over te halen: telkens kwam zij hierop bij den Florentijnschen gezant terug. Evenzoo trachtte zij door diens tusschenkomst de goedkeuring van den paus te verwerven op het ontvangen van Coligny en andere voorname Hugenoten aan het hof. Maar de paus weigerde ten stelligste. Hendrik van Navarre en Coligny moesten hun ketterij afzweren en berouwvol tot de Kerk terugkeeren, eer hij zijn goedkeuring verleende. In haar misnoegen bepaalde de koningin zich niet tot betoogen; zij ontzag zich niet te dreigen. Eens zeide zij, dat, als de paus bleef weigeren, er in Frankrijk aartsbisschoppen en bisschoppen te vinden zouden zijn, die in zijn plaats de dispensatie verleenen wilden. Een andermaal herinnerde zij, dat het schisma in Engeland het gevolg was geweest van zulk een weigering. Zoo boud zou zij zeker niet hebben gesproken, indien zij niet vast overtuigd was geweest. Ik aarzel dan ook niet als mijn gevoelen uit te spreken, dat zij, hoewel zij van het begin af tegen de oorlogsplannen van haar zoon geweest is, daarentegen, maar met haar eigenaardige bedoeling, heeft ingestemd met zijn vredelievende politiek jegens de Hugenootsche onderdanen.

Niet lang duurde het trouwens, of de koning kwam van zijn oorlogsplannen terug en schikte zich in dezen naar den wil der koningin. Den doorslag daartoe gaf het antwoord uit

---

1) Zie wat Navarre zelf zegt, in Calendar of State Papers, Foreign Series, 1569—1571, p. 50.

Florence [1]). Den 30sten September kwam Fregoso daarmeê te Blois: den 2den October had hij bij den koning en zijn moeder een audiëntie, waarvan hij in een brief aan den groothertog zelf verslag geeft. Het antwoord hield hoofdzakelijk in, dat de groothertog in geen verbond tegen Spanje wenschte te treden, maar integendeel zoowel met koning Philips als met den Duitschen keizer in vriendschap begeerde te leven, en dat hij den Franschen koning vermaande evenzoo te handelen en den vrede niet te verbreken. Zoodra de gezant had uitgesproken, wendde zich de koningin tot haar zoon en zeide: „Zie, hoe onzelfzuchtig de groothertog is en hoe waardig door ons bemind te worden. In zijn belang zou het zijn, daar hij voor den keizer en Spanje vreest, dat gij dezen den oorlog aandeedt; maar liever stelt hij zijn eigenbelang achter, dan na te laten u de waarheid te zeggen en in uw belang te raden. Houd u derhalve aan zijn raad: bewaar den vrede en breng uw rijk in goeden toestand." De koning, dit hoorende, trad op zijn moeder toe en zeide, de rechterhand op zijn hart leggende: „Zoo zal ik handelen, ik beloof het u plechtig; ik zweer, dat ik nooit oorlog of vijandelijkheid ondernemen zal zonder den raad van den groothertog en zonder uw voorweten."

De moeder had haar overwicht op haar zoon hernomen en hem zijn oorlogsplannen doen vaarwel zeggen. Althans vooreerst en zoolang de omstandigheden bleven gelijk zij nu waren. Van zijn woord en van zijn eed was hij zeker de slaaf niet en een oorlog met goede kansen bleef onveranderlijk zijn begeeren [2]). Natuurlijk werd echter aan het veranderde plan geen ruchtbaarheid gegeven: voor Lodewijk van Nassau en den prins van Oranje bleef het verborgen. Te lichter kon dit geschieden, omdat het oorlogsplan gedurende den winter in alle geval had moeten rusten. En voor Lodewijk van Nassau stonden ook de binnenlandsche zaken, het huwelijk van Navarre niet het minst, op den voorgrond.

Weinige dagen later ging het hof uiteen en verliet de admiraal het, ontstemd dat de zaken, inzonderheid de oorlog tegen Spanje, op de lange baan geschoven waren. Voor een veld-

---

1) Hier had Fruin nog den toestand van Italië en Spanje's overmacht aldaar willen schetsen, vooral steunende op de berichten van Languet dienaangaande in zijne Epistolae (N. v. d. R.).

2) De omstandigheden veranderden later zeer, vooral door den slag bij Lepanto, 7 October 1571, die de Spaansche macht zeer versterkte, al werd de eer der overwinning aan de Venetianen toegekend.

tocht was het seizoen zeker verloopen, en al vroeger had ook Lodewijk van Nassau slechts hoop gekoesterd voor het volgende voorjaar. Maar van ernstige toerusting daartoe was thans geen sprake meer.

Daarentegen bleef de koningin-moeder vooral ijveren voor de huwelijksverbintenis tusschen het koninklijk huis en dat van Bourbon-Navarre. Om dat plan door te zetten werd waarlijk ijver gevorderd. Niet slechts werkten de paus en zijn nuntius, Spanje en zijn gezant en de hoofden der katholieke partij in Frankrijk het tegen; ook vele oude Hugenoten waren er geenszins meê ingenomen, en vooral de koningin van Navarre niet. Dezen verdachten de oogmerken, waarmeê de koningin-moeder zoo op het huwelijk aandrong; zij geloofden niet aan haren oprechten wensch, om de katholieken met de Hugenoten te verzoenen. Om dien achterdocht weg te nemen, bediende de koningin-moeder zich vooral van Lodewijk van Nassau [1]), die het volle vertrouwen der koningin van Navarre bezat en zoo al niet in haar dienst, dan toch voortdurend in haar omgeving verkeerde. Omstreeks dezen tijd nam koning Karel Lodewijk tot zijn dienaar aan en verleende hem als zoodanig een pensioen. Lodewijk, niet ingewijd in de veranderde plannen des konings, was niet zoo achterdochtig als vele zijner Hugenootsche vrienden, en stelde bepaaldelijk in de oogmerken van den koning volkomen vertrouwen. Voor de verzoening tusschen de twee kerkelijk-politieke partijen beloofden zich de koning en zijn moeder meer van zijn tusschenkomst dan van die hunner landgenooten. Wij kunnen ons voorstellen, hoe kwalijk koning Philips deze indienstneming duidde, toen de Fransche ambassadeur hem daarvan mededeeling deed en er bijvoegde, dat zijn meester graaf Lodewijk beschouwde als Duitsch rijksvorst, die in geen enkel opzicht onderdaan van den koning van Spanje was.

Inderdaad, het was vooral aan zijn raad en invloed te danken, dat de koningin van Navarre, hoewel haars ondanks, tot het sluiten van het huwelijk haar toestemming verleende en aan de herhaalde uitnoodigingen om naar het hof te komen, dat zich weer allengs te Blois vereenigde, gehoor gaf. De koningin-moeder reisde haar te gemoet en verwelkomde haar te Chenonceaux. Den 3den Maart deed zij haar intrede te Blois, vergezeld o. a. van Lodewijk van Nassau, doch zonder haar zoon. En nu begonnen

1) Vgl. over Lodewijk's beminnelijkheid: Walsingham, p. 176.

de onderhandelingen over de huwelijksche voorwaarden aanstonds. Zij waren allermoeilijkst te treffen. De hoofdbedoeling van de koningin-moeder was, gelijk wij van haar zelf weten, de bekeering van den echtgenoot. De koningin van Navarre echter begeerde even vurig de bekeering der echtgenoote. Eens vroeg zij zelfs haar aanstaande schoondochter, of zij zich niet als vrouw verplicht zou rekenen den godsdienst van haar man aan te nemen; maar zij kreeg ten antwoord, dat zij voornemens was zich in alles naar den wil van haar gemaal te schikken, uitgezonderd juist in deze gewetenszaak. Ook over de plechtigheden bij het sluiten van het huwelijk waren natuurlijk de gedachten en de eischen tegenstrijdig. De koningin van Navarre wenschte die naar den protestantschen, de koningin-moeder en nog meer haar omgeving naar den katholieken ritus bepaald te zien. Na buitengewoon moeilijke en langdurige onderhandelingen kwam men tot een verwonderlijk compromis: het huwelijk zou gesloten worden vóór de katholieke kerk, en bij de daarop volgende kerkelijke viering zou de echtgenoot zoo min als zijn Hugenootsch gevolg tegenwoordig wezen. Welk een inwijding van de voorgenomen verzoening tusschen de beide partijen! Herinneren wij ons daarbij, dat de voor katholieken onmisbare dispensatie door den paus nog niet verleend was, en dat de koning ze tegen beter weten in als aanstaande of als reeds zoo goed als verleend moest voorstellen, om den kardinaal van Bourbon in staat te stellen het huwelijk in te zegenen. Al meende de koningin-moeder, dat zij het lang gekoesterde en aangekondigde huwelijksplan, hoe dan ook, doorzetten en tot stand brengen moest, wij begrijpen dat de gedachte toch dikwerf bij haar moet opgerezen zijn, dat zij met dit plan al evenmin als vroeger met den openlijken oorlog haar doel zou bereiken en dat de mogelijkheid om zich door een derde middel, dat Alva in Nederland had gebruikt en dat aan de Fransche regeering meermalen was aanbevolen, van de hoofden der kettersche rebellen meester te maken en te ontdoen, haar soms door de verbeelding moest spelen [1]). De samenkomst van de hoofden der Hugenoten in het fanatieke Parijs bij gelegenheid der huwelijksfeesten zou haar daartoe op zeldzaam gunstige wijs te pas komen [2]).

1) Dat zij soms zulke gedachten koesterde, schemert door in gezegden aan dezen en genen ambassadeur, die zij later daaraan herinnerde.

2) Hier had Fruin willen spreken van de zending van Willerval naar Engeland en van het verbond tusschen Engeland en Frankrijk en de daarbij gemaakte geheime bepalingen, gebruik makende van wat uit April 1572 in den Calendar of State Papers wordt medegedeeld (N. v. d. R.).

Van het openen van een veldtocht in de Nederlanden was in deze omstandigheden geen sprake meer. Die nog aan een openlijke vredebreuk dachten, begrepen toch, dat er vóór het sluiten van het huwelijk niet van zou komen. Anders, de toestanden in de Nederlanden waren daarvoor gunstiger dan ooit, want nooit was de ontevredenheid algemeener geweest dan bij de intreê van het nieuwe jaar. Het was de tijd der invoering van den Tienden penning [1]). Maar die gelegenheid, hoe schoon ook, stond ongebruikt voorbij te gaan. Van Frankrijk was, zooals wij aantoonden, niets te wachten.

De Prins zelf zag zich door geldgebrek voortdurend de handen gebonden. In Januari had hij aan Sonoy of aan een ander geschreven: „Hadden we nu geld, dan zou er wat groots te verrichten zijn." Maar geld had hij zelf niet, en geen Duitsch vorst, geen Engelsche koningin was genegen het hem te leenen. Over de Watergeuzen had hij zeker niet meer gezag dan te voren. Zijn admiraal, we hebben het gehoord, had in arren moede het bevel neêrgeworpen en was naar Frankrijk getogen. Zijn onderadmiraal Schoonewal had niets in te brengen. Het was de eigendunkelijke, eigenmachtige Lumey, die slechts den naam van Oranje als voorwendsel gebruikte, wanneer het dienstig was om zijn positie aan het hoofd der kapervloot een zekere wettigheid bij te zetten. Met die vloot was voor den Prins niets tot verlossing van het land uit te richten.

En bovendien was die vloot op het punt om, nadat zij Emden als wapenplaats verloren had, nu ook uit de Engelsche havens verdreven te worden. Op aandrang der Brusselsche regeering is dit eindelijk in Maart geschied: Lumey kreeg bevel om uit de Engelsche havens te vertrekken [2]). Wij moeten den invloed van dit bevel niet overdrijven: ook zonder dat zou de vloot, met of zonder Lumey aan boord, toch wel zee gekozen hebben; het was haar bestemming, op zee te kapen. Zij zou misschien eerst iets later zijn uitgevaren en niet op eens in vollen getale; maar dat is ook al wat het bevel heeft uitgewerkt. Eerst indien Engeland de Geuzen voor goed uit zijn havens had geweerd, zouden de gevolgen gewichtig zijn geworden.

---

1) Vgl. hiervoor, blz. 126 vlg. Ook dit punt zou in den definitieven tekst breeder behandeld zijn (N. v. d. R.).

2) Hier had Fruin over de onderhandelingen, door Swevighem aangaande dit punt namens de Brusselsche regeering te Londen gevoerd, en over het bevel aan Lumey om te vertrekken nog iets meer willen zeggen (N. v. d. R.).

Zoo talrijk als thans de vloot was, kon zij iets belangrijkers ondernemen dan kapen. Maar op een bepaald plan schijnt Lumey toch niet het oog te hebben gehad. Zeker had hij het niet op het bezetten van Den Briel gemunt. Het zekere bewijs van deze bewering is, dat hij noordwaarts op stevende en den mond van de Maas reeds voorbij was, toen hij zich wegens tegenwind verplicht zag van richting te veranderen. Omtrent zijn bewegingen hebben we één volkomen betrouwbaar bericht: het zeggen namelijk van den schipper van een der twee koopvaarders, die hij kort na zijn uitzeilen had gekaapt. Deze, meêgevoerd naar Den Briel, ontsnapte van daar naar Zierikzee en verhaalde er, dat „naar de fame ging" het voornemen der piraten was „een aanslag te doen in Texel op de schepen, die zij verstonden van wege Zyn Majesteit derwaarts geschikt te zijn, hebbende te dien fine geweest tot voor Egmond, maar doordien de wind hunlieden contrarie viel, zijn zij ommegekeerd en den mond van de Maas ingevallen" [1]). Met welke bedoeling? Van Meteren zegt [2]), om daar eenige schepen te nemen, in de Maas liggende en bereid om naar Spanje te varen. Maar deze, hen ziende aankomen, liepen de Maas hooger op tot voor Rotterdam. De Geuzen vervolgden hen een poos en werden toen door tegenwind verhinderd om weer in zee te geraken, zoodat zij het anker voor het hoofd van Den Briel lieten vallen en daar eerst tot het besluit kwamen om een aanval op de stad te doen. Dit verhaal wordt bevestigd door een oud kroniekje van Rotterdam, volgens hetwelk op den 1sten April eenige Spaanschvaarders en andere schepen van Den Briel voor de stad gekomen waren, die daar niet hadden durven blijven liggen, omdat de Watergeuzen het anker voor het Brielsche hoofd hadden laten vallen [3]).

Hoe zich de verovering der stad verder heeft toegedragen, behoeft hier niet herhaald. Evenmin hoe een onverwijlde poging van Boussu met het Spaansche garnizoen uit Utrecht om de stad te hernemen, mislukte, de Geuzen zich voor goed in en om de stad nestelden en weldra van over zee uit Engeland en

1) Van der Spiegel, Satisfactie van Goes, blz. 112. Vgl. Van Meteren, f°. 70.

2) Fruin teekende hier aan, dat eenige wijziging in den tekst wenschelijk was en met name het hier uit Van Meteren aangehaalde diende te vervallen (N. v. d. R.).

3) Lois, Chronycke van Rotterdam, blz. 86. Het bericht van de stadsregeering (Rotterdamsch Jaarboekje, dl. IV, blz. 234) zegt alleen, dat er „omtrent 5 uren zekere roep binnen Rotterdam was, dat er zekere piraten voor Den Briel gearriveerd waren."

Frankrijk versterking ontvingen. De vonk was in de overvloedige brandstof gevallen: de opstand tegen Spanje ving aan.

Juist op het geschikte oogenblik, zooals de uitkomst heeft bewezen. Allerongelegenst daarentegen naar het eerste oordeel van den prins van Oranje en van zijn broeder Lodewijk. De Watergeuzen hadden behooren af te wachten, wanneer hun het sein zou worden gegeven. „De dwazen," riep graaf Lodewijk uit, „zij hebben niet naar mij willen luisteren en zich te veel gehaast" [1]). En de prins van Oranje schreef, dat hij wel gewild had, dat men zoo iets niet zonder zijn voorkennis ondernomen had. Alsof zich alles zoo methodisch laat beschikken! Hadden de Geuzen op een bevel uit Dillenburg of uit Parijs gewacht, zij hadden kunnen blijven wachten tot in het oneindige. Tot een oorlog tusschen Frankrijk en Spanje zou het niet gekomen zijn. Tot een nieuwen krijgstocht van den geldeloozen prins van Oranje al evenmin. Tot een algemeenen volksopstand, den eenigen die niet terstond door Alva gesmoord zou zijn, waarschijnlijk ook niet. De beroering, die thans over gansch Nederland aan den gang was, zou wellicht van zelf te niet zijn geloopen of in het bloed van ettelijke waaghalzen zijn gesmoord. De geschiedenis van ons vaderland zou een gansch anderen loop hebben genomen, dien onze gedachten het niet wagen na te speuren.

---

1) Gachard, Bibl. Nat., p. 370. Vgl. Walsingham bij Kervyn, Docum. inédits, p. 168.

(Onuitgegeven.)

ALVA'S PLAN VAN VELDTOCHT VOOR 1572 [1]).

(1895.)

L. Didier, Lettres et Négociations de Claude de Mondoucet, résident de France aux Pays-Bas (1571—1574), 2 tomes, Paris et Reims, 1891—1892.
Collección de Documentos ineditos para la Historia de España, T. LXXV.

I.

Nog altijd komen er over de gebeurtenissen van het jaar 1572, voor ons volk van zoo eenig belang, uit binnenlandsche en buitenlandsche archieven nieuwe bescheiden aan den dag, die, omdat zij allerlei bijzonderheden juister doen kennen, ook het groote geheel in een voller en helderder licht plaatsen. Een proeve hiervan, voornamelijk aan de beide bundels ontleend, wier titels ik boven dit opstel plaats, moge den lezer den aard der aanwinsten, die ik bedoel, naar waarde doen schatten.

---

1) Het eerste deel van dit artikel, thans door ons voor den druk gereed gemaakt en aan het slot eenigszins geredigeerd, werd door Fruin opgesteld ten behoeve van de voordracht, die hij zou houden in de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap te Utrecht den 16den April 1895 (vgl. Verslag dier vergadering, 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1895, blz. 16 vlg.). Het onderwerp bleek echter bij nader inzien te uitgebreid voor deze gelegenheid. Daarom besloot Fruin alleen het tweede gedeelte er van in de bedoelde vergadering te bespreken. Die tweede helft was door hem niet geheel ten papiere gebracht: slechts enkele bladzijden waren in samenhang opgesteld; het overige bestond uit zeer uitvoerige aanteekeningen, soms tot heele en halve zinnen verwerkt, en kon in dezen vorm naar onze meening niet aan het publiek worden aangeboden. Eene poging om dit tweede gedeelte in leesbaren vorm te brengen mocht tot ons leedwezen niet gelukken. Daarom besloten wij eenvoudig het door Fruin zelf nageziene en goedgekeurde verslag van de voordracht op te nemen als tweede gedeelte van dit artikel met bijvoeging van de enkele noten, die in dezen vorm daarbij pasten. Wat er overbleef zal waarschijnlijk tot grondslag dienen van een uitvoerig artikel, door een onzer aan den veldtocht te wijden; op die wijze zal Fruin's arbeid in zijn geheel toch aan onze geschiedenis ten goede komen (N. v. d. R.).

De uitgaaf van den heer Didier bevat de depêches door den Franschen agent, die gedurende het najaar van 1572 den hertog van Alva op zijn krijgstocht vergezelde, aan zijn regeering gericht. Het andere boek is een verzameling van brieven, door Spaansche generaals aan verschillende hooggeplaatste personen geschreven, en van rapporten meestal voor den koning bestemd. Dat in een en ander veel voorkomt wat tot nog toe onbekend of minder juist bekend was, spreekt van zelf. Maar buitendien, menig bericht, dat wij sedert lang bezaten doch, omdat het op zich zelf stond en buiten samenhang met het overige, niet gebruiken konden, vereenigt zich thans met het nieuwe naricht tot een geheel, dat bruikbaar is en goeden dienst bewijst. Zoo hebben mij, om bij het onderwerp te blijven waarover ik thans ga handelen, de beide aangehaalde bundels van bescheiden een aantal op zich zelf beschouwd nietige bijzonderheden geleverd, die, saâmgevoegd met wat uit oudere bronnen te putten is, voor onze verbeelding een geheel andere voorstelling van Alva's *plan de campagne* doen verrijzen dan wij er ons van plachten te vormen. De opmerkzame lezer, die zijn Motley, zijn Nuyens en zijn Van Vloten niet vergeten is, moge oordeelen of ik overdrijf.

Een ieder weet, hoe de ijzeren hertog in het voorjaar van 1572 tamelijk onverwachts van alle kanten besprongen werd. Het had op geen ongelegener tijdstip voor hem kunnen geschieden. Hij stond op het punt om zijn landvoogdij te verlaten en naar Spanje terug te keeren. Zijn opvolger, de hertog van Medina Celi, wachtte te Santander slechts op gunstigen wind om herwaarts te komen en hem af te lossen. Nog één maatregel, die geheel was voorbereid, wilde Alva in gang brengen en dan was zijn taak in Nederland afgedaan. Die laatste maatregel was naar zijn oordeel de gewichtigste van alle, op welks gelukken alles aankwam en die de kroon op zijn werk zou drukken. De tiende penning van den verkoopprijs aller handel- en winkelgoederen zou een vaste en ruime inkomst der regeering worden, de hoeksteen van het belastingstelsel. Daardoor zou de landsheer voor goed ontslagen zijn van de in zijn oogen vernederende verplichting om telkens bij de vertegenwoordigers van het volk een bede te komen vragen. De belasting zou voortduren zoolang de regeering haar behoefde, altoos. Dus verzekerd van vaste en genoegzame inkomsten zou de vorst de Staten thuis kunnen laten en regeeren zonder naar hen om te zien, naar eigen inzicht, gelijk dat behoorde.

Wel liet het zich aanzien dat een zoodanige belasting nadeelig werken zou op handel en verkeer, waarvan grootendeels het Nederlandsche volk bestond: de hertog erkende het in zijn gemoed en beleed het aan zijn koning [1]). Evenwel niet in die mate nadeelig, meende hij, als de Nederlanders van elken stand, nagenoeg zonder uitzondering: raadsheeren, Staten, grooten, geestelijken zoowel als kooplieden en winkeliers, voorgaven; en in alle geval het kon nu eens niet anders, het moest er in het belang van de monarchie meê door. Ook zou hij het doordrijven en ingevoerd krijgen: de Nederlanders waren, ja, aan geen tucht gewend, eigenzinnig en tegenstribbelig, maar voor een onverzettelijken wil deden zij toch altijd onder; dat had hij ervaren. Als de koning zich maar even onverzettelijk, onverbiddelijk bleef betoonen als zijn landvoogd. In brief op brief drukte hij hem dit op het hart: geen haarbreed wijken ten opzichte der hoofdzaak, slechts in de bijzonderheden rekkelijk en toegefelijk zijn. Indien eens grooten en kleinen wisten, dat er geen veranderen aan was, zouden zij zich in het onvermijdelijke schikken, en de maatregel, waarmee het vorstelijk gezag stond of viel, zou zonder meer bezwaar zijn beslag krijgen.

Dat het doordrijven der belasting den weerzin tegen hem intusschen even algemeen als diep had gemaakt, wist hij en ontveinsde hij niet. Zijn hardheid jegens ketters en rebellen had zeker het gansche volk ontstemd, maar het was medelijden dat de groote meerderheid gevoeld had; zelf geleden had een betrekkelijk kleine minderheid. Nu echter voorzagen allen dat voor allen uit de voorgenomen belasting blijvende overheersching en tevens verval van welvaart, armoede volgen zou; een ieder vreesde voor zich, voor zijn beurs in de eerste plaats. Het geuzenliedje maakte er het volk een bitter verwijt van. Het verderven huns lands hadden zij niet geacht, maar nu de hertog hun Mammon te na kwam, werd het hun te erg en moest hij het land uit.

Het verwijt was niet onverdiend [2]). Het bloedvergieten was grootendeels gedaan, voordat de prins van Oranje in 1568 zijn inval in Brabant ondernam, en toen was niemand opgestaan om hem de hand te bieden. Sedert was het te recht stellen afgenomen, maar het vorderen van den Tienden penning begonnen,

---

1) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 95, 106.
2) Ook Alva zegt zoo: Corresp. de Phil. II, t. II, p. 206.

en thans, dientengevolge, was het volk rijp voor een algemeenen opstand. Het gansche volk, zonder onderscheid van kerkelijke belijdenis en van maatschappelijken stand, verkeerde in die stemming, waaronder een revolutie kan plaats grijpen [1]), indien een kleine maar vastberaden minderheid tegen de algemeen verwenschte regeering opstaat. De verrassing van Den Briel en van Vlissingen zou onder gewone omstandigheden weinig gevaarlijk zijn geweest: met de wilde Geuzen gevoelde het gezeten volk geen sympathie; dat bleek aan alles: van het begin van April tot in het eind van Mei koos geen enkele Hollandsche stad partij voor hen. Maar de overgroote meerderheid gunde de regeering van harte haar bezwaren en tegenspoed, overtuigd dat zij alleen uit noodzaak en in de uiterste verlegenheid er toe komen zou om de verafschuwde belasting in te trekken.

Ongelukkig voor Alva hadden de rebellen en de misnoegden een aangewezen en algemeen erkend hoofd in den prins van Oranje. Machteloos, omdat hij geldeloos was en zijn middelen en zijn krediet verspeeld had in zijn vorigen jammerlijk mislukten inval. Maar uiterst gevaarlijk, indien het volk hem gereed geld verschafte en voor zijn verdere geldleeningen borg bleef. Want zijn naam en rang waren goed om er soldaten onder aan te werven in het van soldijzoekende krijgslieden overvloeiende Duitschland, en zijn relatiën met de Hugenoten en in de regeeringskringen van Frankrijk en Engeland beloofden hem, als hij met kans van welslagen begon, ook van die zijde bijstand tegen het door allen gevreesde en gehate Spanje.

Het duurde niet lang of hetgeen te verwachten was, geschiedde. De Prins toonde in zijn brieven aan de steden en in zijn uitschrijvingen, dat hij de gelegenheid dacht aan te grijpen en door zijn broeder Lodewijk hulp uit Frankrijk hoopte te verwerven. De hulp was zoo spoedig verkregen als gevraagd. Den 23sten en 24sten Mei verraste een hoop Geuzen en Hugenoten, onder aanvoering van graaf Lodewijk, Valenciennes en Mons; en al ging Valenciennes, waar het kasteel tegenstand bood, weer na enkele dagen verloren, Lodewijk nestelde zich in laatstgenoemde, sterk gelegen en goed versterkte vesting. Dat was de deur geopend, waardoor van Fransche zijde de bondgenooten van den Prins zijn leger, wanneer het in het veld verscheen, te gemoet zouden komen.

1) Gachard, Prolégomènes voor de Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. XXII suiv.

De zaken kregen nu een hoogst ernstig aanzien. De Spaansche regeering had alle reden om de Fransche te mistrouwen [1]). Van den Bourgondischen tijd af hadden de koningen van Frankrijk het oog op de Nederlandsche gewesten gevestigd, als de begeerlijkste aanwinst van grondgebied en macht. Buitendien was het thans de erkende toeleg van alle Franschen, die den binnenlandschen godsdienstoorlog bejammerden, beide strijdlustige partijen tegen een buitenlandschen vijand — en welken eer dan Spanje in Nederland? — te vereenigen en zoodoende onderling te verzoenen. Lieten zich voor zulk een plan de jeugdige koning en zijn moeder winnen, gelijk maar al te waarschijnlijk was, dan gevoelde zich de hertog tegen die dubbele macht kwalijk opgewassen met de geringe krijgsmiddelen, waarover hij op het oogenblik kon beschikken, nu hij overigens niet op de hulpvaardigheid zijner onderzaten, zelfs niet eens op hun welwillende onzijdigheid, rekenen kon.

Maar daarom gaf hij den moed nog niet op. De invoering der gehate belasting schorste hij — voorloopig en met de hoop van ze later weer bij de hand te nemen — en poogde zoodoende de behoudende bestanddeelen des volks met de regeering te verzoenen; en tegen zijn vijanden rustte hij zich zoo snel en zoo krachtig mogelijk toe. Hij had gewichtige dingen in zijn voordeel. Hij beschikte over een niet talrijke maar overigens voortreffelijke Spaansche krijgsmacht, onder zeldzaam bekwame en geoefende officieren, en, bij gebrek aan gereed geld, bezat hij krediet, dat gesteund werd door het vooruitzicht op aanzienlijke overzending van gelden uit Spanje. Hij kon dus onverwijld in Duitschland aan het werven gaan. Bovendien stonden daar te lande een aantal bendehoofden voortdurend in Spaansch pensioen en waren uit dien hoofde verplicht op de eerste aanmaning uit Brussel hun regimenten voltallig te maken en ten dienste des konings in het veld te voeren. Een gereed handgeld dus met toezegging eener ruime soldij was al wat noodig was om den Prins in het aanwerven vóór te wezen. In afwachting dier hulptroepen trok de hertog al dadelijk zijn Spaansche keurbenden en verdere regimenten samen, om het gevaar, waar het het dreigendst was, aan den kant van Frankrijk, te keer te gaan. Tusschen Mons en de Fransche grenzen, bij Maubeuge en Bavay, posteerde hij aanstonds eenige compagnieën lichte ruiterij en liet hij terstond onder bevel van zijn zoon don Fadrique zijn hoofdmacht samentrekken om den toevloed van

1) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 269/70 en Gachard's aanteekening daarbij.

meer Hugenoten naar graaf Lodewijk te stuiten, en derwaarts richtte hij vervolgens alle troepen, die hij in verder afgelegen garnizoenen maar eenigszins missen kon. Want, hij berekende dat, indien later de Prins uit Duitschland kwam aanzetten, in dien omtrek de beslissende slag zou moeten geleverd worden.

Zoo snel als hij konden zijn vijanden niet handelen. De Franschen dienden op den prins van Oranje te wachten, en de Prins worstelde wanhopig met geldgebrek. Slechts enkele vrienden uit Nederland — van wie eershalve Jhr. Arend van Dorp verdient genoemd te worden — brachten min of meer aanzienlijke sommen naar Dillenburg, maar nauwlijks genoeg om als handgeld aan eenige oversten uitgereikt te worden. En van geen andere zijde, van geen Duitschen vorst of aanverwant, ontving hij noemenswaardige hulp, hoe hij bad en hoe hij zich beriep op aller belang bij de zelfstandigheid van Nederland en de handhaving van zijn protestantsche Kerk. Zonder geld en zonder krediet was met de werftrom niets uit te richten. Haast wanhopig zag de Prins de benden, met wie hij aanvankelijk in besprek was, ten slotte dienst nemen onder de vanen van zijn vijand.

Langs een omweg eerst en na kostbaar tijdverlies kwam hem de voorspoed van zijn broeder Lodewijk te Mons in de hand werken. De afwachters in Holland grepen moed en lust om meê te doen, toen zij de voorhoede, zoo het scheen, van een Fransch bevrijdingsleger zich in een sterke vesting aan de grens zagen staande houden en te gelijker tijd van de ballingen, die in het land ter sluiks terugkeerden, vernamen hoe de Prins zich andermaal ten strijde toerustte. De brieven van den Prins en zijn aanmaningen om in de hoop op Gods hulp zich zelf te helpen, nu de kans zoo schoon stond, werden niet meer als in den beginne aan den landvoogd of zijn stadhouder overgeleverd, maar heimelijk overwogen en ter harte genomen. Enkhuizen begon 21 Mei den opstand. Den 19den Juni volgde toen Oudewater het voorbeeld, eer de maand ten einde was ook verreweg de meeste andere steden van Holland; en men verklaarde zich niet voor Lumey, het hoofd der Geuzen, maar voor den prins van Oranje, die eens de stadhouder van 's konings wege geweest was en, ten spijt van Alva en zijn Spanjaards, opnieuw als zoodanig werd erkend.

Wat in dezen den Prins het welkomst zal geweest zijn, hij behoefde nu niet langer uitsluitend op vrijwillige giften van zijn aanhangers te teren, hij had het meerendeel van een provincie op zijn hand, waarvan hij een bede kon vragen. Op zijn last en

uit zijn naam verscheen op de vergadering der hem toegevallen edelen en steden te Dordrecht den 19den Juli de heer van St. Aldegonde met een propositie, voornamelijk inhoudende dat de Prins gereed stond tot bevrijding van het gansche land te veld te trekken met een leger van ruiters en voetknechten, die hij op deze voorwaarde geworven had, dat hij hun op de monsterplaats, eer zij marcheeren gingen, òf de gansche soldij van drie maanden op de hand zou uitreiken, òf, nevens betaling van een enkele maand, verschrijving van eenige vreemde potentaten of van eenige Nederlandsche steden als borgen voor de richtige betaling van de rest. Daar het voorshands ongeraden was de koningen van Frankrijk of Engeland of diergelijke groote heeren om zulk een waarborg aan te spreken, zoo was het verzoek van den Prins dat de steden zich voor de betaling dier drie maanden soldij wilden verplichten en al vast in rekening al het gereede geld verschaffen dat hun doenlijk zou zijn.

Aan dat verzoek werd in hoofdzaak voldaan: de borgstelling verleend, belasting uitgeschreven, de goederen van het gemeene land en van de kerkelijke stichtingen aangesproken, bijeengeschraapt wat aan gereed geld voorhanden was. Gewilligen en onwilligen moesten gelijkelijk tot 's Prinsen onderneming het hunne bijdragen.

Intusschen had het onvermijdelijke maar daarom niet minder betreurenswaardige vertragen reeds zijn kwade gevolgen gehad. Een goede kans was verloren gegaan. Te Mechelen, waar het hoofdarsenaal gevestigd was van het gansche land, had de Prins onder de invloedrijkste burgers zijn aanhangers, Van Dorp alweer een der ijverigsten [1]), die beloofd hadden in opstand te komen, zoodra de Prins aanrukte, en hem hun stad in handen te spelen. Daarmeê zou den Spanjaard zijn grof geschut, zijn muurbrekers, zonder welke geen vesting te vermeesteren was, in één slag ontrukt zijn geworden. Maar het uitblijven van 's Prinsen aantocht had Alva den tijd gelaten om dat geschut naar het hernomen Valenciennes te voeren, in de nabijheid van Mons, waartegen het in de eerste plaats gebruikt zou moeten worden.

Een andere, veel ergere tegenspoed: Lodewijk van Nassau had niet meer dan 2500 Franschen te Mons bij zich en 1000 Nederlanders, meest Boschgeuzen, uit de stad en den omtrek

1) Brieven enz. van Jhr. Arend van Dorp, uitg. De Van der Schueren (Werken, Hist. Gen., nº. 44), dl. I, blz. 87.

aangeworven. Dat getal diende aanmerkelijk vergroot, zou hij van daar uit om zich grijpen of zelfs maar op den duur er zich staande houden. Daarom had hij den heer van Genlis, die met hem meê was gekomen, naar Frankrijk terug gezonden om versterking te halen, en (zoo talrijk waren daar zijn vrienden) binnenkort keerde deze weder naar de Nederlanden aan het hoofd van een gansch leger, grootendeels voetknechten, waarbij een aantal officieren uit den burgeroorlog die hun degen ten dienst der Nederlandsche opstandelingen kwamen aanbieden. De sterkte werd op tienduizend man geschat en bedroeg althans zevenduizend. Coligny, onder wiens opzicht dat legercorps was uitgerust, had Genlis ten sterkste op het hart gedrukt geen gevecht aan te gaan, maar zijn manschap onverminderd binnen Mons te brengen. Er bestond goede reden om te gelooven dat don Fadrique van zijn zijde geen strijd zou zoeken; want dagelijks kreeg hij wel versterking, doch voor het oogenblik had hij niet veel meer dan de helft van het getal der aanrukkende Hugenoten bijeen. Juist daarom maakten dezen haast om binnen de stad te komen voordat het Spaansche leger talrijk genoeg zou zijn om het hun te beletten. Maar in den zoon leefde de geest van den vader. Don Fadrique begreep dat het voor de herovering van Mons van het hoogste belang was de bezetting zoo klein te houden als zij thans nog was, en dat hij veel wagen moest om een groot voordeel te behalen. Na rijp beraad met zijn krijgsraad besloot hij den vijand te gemoet te gaan en hem tot een gevecht te noodzaken. Het geringer getal van zijn krijgslieden werd goed gemaakt door hun beter gehalte en betere aanvoering. En hij kende het terrein, waarop gevochten zou worden, veel beter dan zijn tegenpartij. Ook had hij het zeker in zijn voordeel dat deze het gevecht zocht te mijden. De bewegingen van de Fransche troepen kregen daardoor iets ongedurigs, weifelachtigs; nu aan deze, dan aan gene zijde van de Henne rukten zij stadwaarts. Al marcheerende werden zij bij St. Ghislain door de vastberaden macht van don Fadrique aangetast en, hoewel zij flink weerstand boden, geheel verslagen. De late avond, waarin de slag plaats had, bewaarde de vluchtenden voor scherpe vervolging, maar dit baatte hun weinig, omdat het Henegouwsche landvolk hen als Franschen en als ketters dubbel haatte en trouw met de Spanjaards meêwerkte om de vluchtelingen dood te slaan of aan te houden. Weinigen slechts, vijfhonderd ten meeste, redden zich binnen Mons; de overigen kwamen om of raakten gevangen; naar Frankrijk konden

slechts weinigen ontkomen. De aanvoerder Genlis werd op de vlucht gegrepen en aan don Fadrique overgeleverd. Uit hetgeen hij beleed en uit de papieren, die bij hem en anderen werden gevonden, bleek ten stelligste dat niet slechts de hoofden der Hugenoten, maar de regeering en de koning zelf met Lodewijk van Nassau en den prins van Oranje in vriendelijke verstandhouding stonden. Een ontdekking, die Alva met reden geheim hield en ontveinsde: een openlijke vredebreuk met den nabuur moest zoo lang het mogelijk was worden vermeden, want onder de omstandigheden, zooals die waren, was dit de doodslag voor de Spaansche heerschappij over Nederland.

Het gevecht viel voor den 19den Juli, den eigen dag waarop Marnix aan de Staten van Holland zijn voorstel deed, terwijl de Prins, die al den 7den te voren den Rijn was overgetrokken en zijn hoofdkwartier te Aldenkerken, in het Overkwartier van Gelderland had opgeslagen, wachtte op het geld, dat hem door dezen zou worden toegezegd, om zijn tocht naar Brabant te beginnen. Weinige dagen later, den 23sten, maakte hij zich meester van Roermond, dat hem voor zijn terugtocht, bij onverhoopten tegenspoed, zoowel als voor zijn aanstaanden optocht den overgang over de Maas verzekerde.

Maar nog trok hij de rivier niet over. Een maand liet hij nog ongebruikt verstrijken, een kostbare maand uit het beste seizoen en waarin zijn manschap reeds tot zijn laste en in zijn soldij stond. Te Mons zag Lodewijk zijn komst in gespannen verwachting te gemoet en verbaasde zich over zijn talmen, „en toch", schrijft de Prins aan zijn broeder Jan, „weet de Heere God dat dit aan mij niet ligt". Het was altijd het geldgebrek dat hem ophield; voordat zij het handgeld kregen, wilden de huurlingen niet marcheeren. Eindelijk, den 16den Augustus, namen 's vijands spionnen op den weg naar Aldenkerken, tusschen Gennep en Goch, een konvooi waar van een twintigtal wagens, zwaar beladen met kisten en tonnen en begeleid door ruiters en knechten, waarvan het gerucht zeide dat het het geld was hetwelk uit Holland gewacht werd [1]). Nu kwamen de verschillende regimenten achtereenvolgens den Rijn over naar de loopplaats en werd er monstering gehouden. Het was een statig leger dat te zamen werd gebracht; vooral de ruiterij was talrijk en goed; het voet-

1) Volgens Morillon, in Corresp. de Granvelle, t. IV, p. 414, voerde Oranje den oorlog met de 300.000 pond van Holland.

volk liet te wenschen over, maar dat zou Frankrijk bijzetten. Den 11den had de Prins nog brieven van Coligny ontvangen, dat deze, niettegenstaande den tegenspoed van Genlis, weer twaalfduizend haakschutten en drieduizend ruiters lichtte en aan hun hoofd zelf te veld hoopte te komen; intusschen vóór hun vereeniging raadde hij den Prins geen gevecht te wagen. Om dat te beter te mijden bleef de Prins voorloopig nog aan de grens, hoewel hij de Maas was overgetrokken, en belegerde het huis te Weert, dat Alva op den graaf van Hoorne verbeurd had verklaard en bezet hield, maar dat anders geen oponthoud zou gewettigd hebben. Eerst toen ook Alva van zijn kant de toebereidsels tot de belegering van het inmiddels door zijn zoon geblokkeerde Mons voltooid had en uit Brussel naar het kamp was afgereisd, den 26sten Augustus, brak ook de Prins van voor Weert op en marcheerde zuidwaarts naar de streek waar hij zich met zijn Hugenootsche vrienden zou moeten vereenigen. De afval der Brabantsche en Vlaamsche steden, waarop de geheele onderneming was aangelegd, kon eerst verwacht worden, als op Alva in het veld een aanmerkelijk voordeel behaald zou zijn.

Bestond daar goede kans op? De Prins toonde zich in zijn brieven vol moed. Maar van zijn kant was ook Alva onverschrokken. Hij had voor en om Mons 18 à 20.000 man voetvolk bijeen, zoo voortreffelijk als Juliaan Romero, een kenner voorwaar, naar zijn eigen zeggen ooit gezien had. Het had Alva veel gekost om zulk een macht te vereenigen. Hij had een aantal gewichtige plaatsen van haar bezetting moeten berooven [1], geheel Holland op Amsterdam na moeten ruimen, maar hij had — en, naar het ons voorkomt, volkomen te recht — alles achtergesteld om aan de vereenigde macht van Oranje en Coligny voor Mons het hoofd te kunnen bieden. In ruiterij was zijn leger evenwel nog arm: de Duitschers, die hij had aangenomen, niet minder dan 14000 man, lieten zich nog wachten; de hertog van Holstein had met de zijnen Deventer bereikt en was op weg naar Den Bosch, maar zou met het leger van Oranje in de flank kwalijk naar Mons kunnen doortrekken. De kansen tusschen Alva en zijn vereenigde vijanden stonden dus, naar het ons toeschijnt, tamelijk wel gelijk. Maar hun pleit werd niet op het slagveld, het werd in de straten van Parijs beslist. Het was beslist op het oogenblik,

1) Opmeer, p. 88, 108.

toen Alva in zijn kamp verscheen en de Prins zijn scharen in beweging zette. Drie dagen te voren was de heilige Bartholomeus herdacht.

De hertog vernam de tijding van den moord bij zijn komst in het leger en bracht haar aan Lodewijk van Nassau en diens Hugenootsche vrienden over door het vreugdevol lossen van zijn geschut. De Prins zal ze vernomen hebben op marsch naar Diest, zijn heerlijkheid, die haar poorten voor hem opende. Maar wat baatte die vriendelijke wellekomst, wat baatte voortaan al de rest? „De tijding (zoo schrijft hij aan zijn broeder Jan) was een mokerslag, die al mijn verwachtingen verpletterde; dat behoef ik u niet te zeggen, die weet dat al mijn hoop naast God op Frankrijk gevestigd was. En het uitzicht scheen zoo vast, niemand die er niet op gebouwd zou hebben. Hoe het zij, het heeft God behaagd ons alle hoop, zoo ver die op menschen berustte, te ontnemen, want op éénmaal zijn de admiraal en zijn zoon Téligny en met hen 500 of 600 edelen, boven en behalve een menigte anderen vermoord, en de koning heeft aan allen op doodstraf verboden mij te hulp te komen. Gij begrijpt, hoe dat mijn zaken terug heeft gezet. Want, vertrouwende op het voetvolk, dat de admiraal mij beloofd had en dat reeds gereed stond, tien of twaalf duizend haakschutten, heb ik maar weinig Duitsche voetknechten aangenomen, die mij ook van niet veel dienst zijn" [1]).

Welk een beproeving, in zulk een toestand de onderneming te moeten beginnen, die op niets dan ongeluk en meer kon uitloopen. En toch, opgeven mocht de Prins ze niet. God kon nog uitredding geven. Al wat de mensch vermocht moest worden beproefd. Het kon zijn dat boven verwachting de opstand uitbrak, zich over het land verbreidde en de geldmiddelen verschafte, die bovenal van noode waren. Het kon zijn dat de ruiterij, hoe slecht ook van voetvolk ondersteund, er toch in slaagde het beleg van Mons te doen opbreken. Het een zoowel als het ander moest beproefd. Te Antwerpen en te Mechelen had de Prins verstandhouding. Verklaarde de eerste, de grootste stad van Nederland zich voor hem, dan kon dat onberekenbare gevolgen hebben. Maar de aanslag mislukte, ook omdat de Geuzen uit Zeeland

1) Toch was nog alle hoop niet verloren: de voorhoede der Hugenoten was al gereed. De Prins deed eerst nog pogingen om zich met haar te vereenigen (Thuanus, t. VI, p. 153; Kervyn, Huguenots et Gueux, t. III, p. 69). Doch zij ging spoedig uiteen.

niet bijtijds opdaagden. Te Mechelen daarentegen gelukte hij, door het beleid vooral van Arend van Dorp, die daar sedert eenigen tijd woonde en met de ballingen van buiten en de onvergenoegden van binnen — den pensionaris Wasteel onder dezen — bijtijds zijn afspraak had gemaakt, en gezorgd dat de poort open stond, toen het volk van den Prins, onder aanvoering van Bernard van Merode, heer van Rummen, een gebannen Mechelsch edelman van het Compromis, er zich den 30sten Augustus voor vertoonde. De Prins was met zijn leger op dien tijd op weg naar Leuven, maar kwam zich toch even in de stad vertoonen en schreef van daar op aanraden van Van Dorp en de zijnen aan de regeering van Dendermonde om het voorbeeld van die van Mechelen te volgen. Werkelijk liet zich den 6den September die sterk gelegen plaats door eenigen van buiten verrassen en den 7den insgelijks Oudenaarde. Dat gaf hoop op gansch Vlaanderen. Overal, waar geen garnizoen lag, was de neiging om zich voor den Prins te verklaren sterk en wachtte slechts op een aanleiding om aan den dag te treden. Eén voordeel op Alva behaald, zoo oordeelden vriend en vijand, zou gansch Brabant en Vlaanderen voor den Prins partij doen kiezen. Blijkbaar voorzag men daar de gevolgen nog niet, die de gebeurtenissen te Parijs na zich sleepten. Leuven bij uitzondering hield zijn poorten voor den Prins gesloten, doch liet zich toch ook in een onderhandeling in, die tot het leveren van levensmiddelen en van een som gelds leidde. Dwingen kon de Prins geen onwillige stad, want hij voerde geen geschut met zich. Die zich door zijn volk niet wilden laten overrompelen, behoefden niet te vreezen.

Het naaste doel dat de Prins zich voorstelde was het beleg van Mons te doen opbreken en zich met zijn broeder te vereenigen. Wij kennen alle omstandigheden niet nauwkeurig genoeg om te oordeelen, of dit goed gezien was. Het zou ons dunken, na hetgeen te Dendermonde en Oudenaarde geschied is, dat hij meer kans van slagen zou gehad hebben, indien hij begonnen was met zijn leger op eenigen afstand van de belegeraars te houden, de steden aan te lokken om zijn partij te kiezen en meteen den toevoer van levensmiddelen naar Mons te bemoeilijken. Zoodoende had het hem misschien kunnen gelukken, Alva van de belegering af te trekken en een moreel échec toe te brengen, dat op de stemming des volks gunstig zou hebben gewerkt. Maar dat zijn ijdele speculatiën. De Prins verkoos, waarschijnlijk om goede redenen, met het moeilijkste te beginnen. Hij trok van Leuven

over Nivelles rechtstreeks naar Mons en trachtte daar Alva, die met de belegering al goed op gang was en zijn grof geschut in batterij had gesteld, te slaan. Dat hem dat mislukte, wie kan er zich over verwonderen? Zonder voetvolk nagenoeg, met een vier, vijf duizend ruiters, hoe goed die ook zijn mochten, een wel gelegerde dubbel sterke krijgsmacht aan te tasten, was een wanhopige onderneming. Op verschillende punten heeft de Prins gepoogd tusschen de posten der belegeraars door te breken en de stad te bereiken: telkens te vergeefs en telkens met nadeel. Alva zelf erkent, dat de ruiters zich wakker hielden maar ontmoedigd raakten, omdat er geen voetknechten waren om hen naar behooren te steunen. Het wanhopige der poging, gepaard aan het verdwijnen van het uitzicht op Fransche hulp, ontstemde de huurlingen, die bij het dienst nemen op de meerdere of mindere kans van overwinnen en buitmaken speculeerden en nu de zaak, die zij dienden, al haast verloren gaven. Zij werden onwillig om zich langer te wagen, zij wilden weg. De beruchte nachtelijke overval van hun legerkamp door Romero, waarbij de Prins persoonlijk groot gevaar liep, deed de deur toe. Het ontzet van Mons bleek ondoenlijk te wezen, de aftocht buiten het bereik van Alva's arm noodzakelijk.

En nu ging de Prins over tot hetgeen bij zijn eerste komst in Brabant kans van slagen had gehad. Hij ging trachten de communicatie van de belegeraars met Brabant te verontrusten, het approviandeeren te bemoeilijken, steden tot afval te bewegen. Maar na de mislukte poging voor Mons, nu de gunstige kansen op al het overige haast verspeeld waren, hoe zouden zich nu steden voor de verloren zaak hebben verklaard? De Prins had vooral op Brussel en op Antwerpen het oog; hij legerde zijn ruiters breed uiteen, tusschen Mechelen, Leuven en Brussel, zelfs noordwaarts tot Postel en Geel trokken zij op. Ook naar Antwerpen sneed hij zooveel hij kon den toevoer af, en Champagney, die daar stadscommandant was, was er niet op zijn gemak. Maar meer richtte de Prins dan toch ook niet uit. Geen stad verklaarde zich meer voor hem en Mechelen weigerde hem het geld en de kostbaarheden, die hij vorderde, nu het het vertrouwen op zijn zaak verloren had.

Lang kon die toestand niet duren. Het was nu reeds de tweede helft van September en in de eerste helft van October, den 8sten of den 10den, waren de drie maanden verstreken, waarvoor de Duitsche ruiters zich verbonden hadden. Al was er geld geweest voor nog

een maand, zij zouden waarschijnlijk niet langer hebben verkozen te dienen. En minder dan ooit was er geld. Maar voordat de vervaldag verscheen, was de beslissing gevallen. De Franschen te Mons, die bij hun komst zich door hun regeering gesteund hadden gevoeld en als de voorhoede beschouwd van een aanrukkend leger, zagen zich nu gedesavoueerd, door hun koning teruggeroepen; zij zagen tevens Oranje onverrichter zake aftrekken. Zij waren omringd door een vijandige burgerij. Waartoe zouden zij de belegering langer uitstaan, nu er uitzicht bestond om door een onverwijlde overgaaf aannemelijke voorwaarden te bedingen? Een paar dagen nadat Oranje hun den rug had toegekeerd begonnen zij te capituleeren. En zij vonden bij Alva een bijzonder gunstig gehoor. Met zijn eigen rebellen zou de hertog niet licht in onderhandeling zijn getreden. Met een vreemden vijand was het een ander geval. Wel vorderden de ridderlijke Hugenoten ook voor Lodewijk van Nassau en de Geuzen, met wie zij samengespannen hadden, gunstige voorwaarden, die het Alva aan het hart ging in te willigen. Hij haatte Lodewijk van Nassau persoonlijk en het viel hem hard den stichter van zooveel kwaad ongestraft te laten wegtrekken. Maar hij was een man van karakter, die zijn wraakzucht beheerschte en zich niet door haar verleiden liet tot hetgeen zijn verstand afkeurde. Hij heeft zelf in een brief aan zijn koning de redenen ontvouwd, die hem bewogen om aan de belegerden en aan de stad, die zij bezet hadden gehouden, zoo bijzonder goede voorwaarden toe te staan. Hij herwon daardoor de stad ten minste een halve maand vroeger dan het geval zou zijn geweest, als hij haar met storm wilde nemen of tot het uiterste, tot overgaaf op genade en ongenade, noodzaken. En in die veertien dagen zou hij nog ernstig gevaar kunnen loopen. De ruiters van den prins van Oranje sneden hem van Brabant af en belemmerden hem den toevoer van daar. In Holland en Zeeland was talrijk en gedeeltelijk zeer goed voetvolk, waarmeê de Prins desverkiezende zijn leger kon aanvullen om dan naar Mons terug te keeren. Wat Alva niet wist, de Prins hoopte op een hulpbende van 5000 Hugenoten, die de slachting ontkomen waren en zich tusschen Maas en Rijn door eerlang bij hem zouden voegen. Voor dat alles bestond geen gevaar, nu de vesting hernomen en het Spaansche leger mobiel werd. De Prins zou zich in allerijl moeten wegmaken en de steden, die zijn partij hadden gekozen, zouden, nog eer het kwade seizoen aanbrak, tot onderwerping gebracht kunnen worden. Tegen die groote voordeelen,

die hij met zijn inschikkelijkheid behaalde, beteekende het ongestraft laten van een troep Geuzen, al was daar de broeder van Oranje bij, niet veel. Met dat oordeel verklaarde koning Philips weldra geheel in te stemmen.

Dus had Oranje met zijn inval in Brabant toch iets voordeeligs te weeg gebracht: hij had het leven en de vrijheid van zijn broeder en diens medestrijders gered. Aan den anderen kant verraste hem het bericht der gesloten capitulatie en der vervroegde overgaaf van Mons en noodzaakte hem het insluiten van Antwerpen, waarmeê hij bezig was, en het aanvallen van Holstein in de Meierij van Den Bosch, dat hij voorhad, in allerijl te staken. De overgaaf had plaats den 21sten September. Den 24sten, tamelijk laat op den dag, bereikte de tijding den Prins, die zich op weg naar Den Bosch te Geel ophield en van daar dien ochtend nog verschillende brieven had geschreven, onder anderen een aan de regeering van Breda om haar aan te manen geen leeftocht naar Antwerpen door te laten, en een aan zijn broeder Jan, dien hij nog niet verzonden had, toen hij de Jobstijding ontving. Zijn eerste plicht was nu zijn ruiters te voeren, waarheen zij wilden, de Maas over naar den Rijn terug. Het was te wachten dat Alva zonder tijd te verliezen hen zou vervolgen en buiten twijfel dat, als hij ze bereikte, hij ze ook slaan zou. Wat hem zelf betreft, zijn besluit was genomen: hij zou naar Gelderland terugkeeren en als hij daar orde op de zaken had gesteld, doortrekken naar Holland [1]). Hoe langer Alva werd opgehouden, eer hij dat laatste bolwerk van den opstand kon komen aantasten, hoe verder het seizoen verloopen zou zijn, des te voordeeliger. Uit dien hoofde voornamelijk moesten Mechelen, Dendermonde en Oudenaarde niet terstond worden ontruimd.

In diepe vernedering trok de Prins heen. Zeker, de treurige afloop van zijn onderneming was hoofdzakelijk te wijten aan de bloedige trouweloosheid der Fransche regeering, die al zijn welgewikte plannen had verijdeld. Doch met de middelen, die hem gebleven waren, had hij weinig goeds uitgericht en zijns ondanks veel kwaad veroorzaakt. Van zijn bevrijdingsleger had het arme volk al even veel te lijden gehad als van de huurlingen van Alva.

1) Vele historici stellen het voor, alsof de Prins, nadat hij den rug aan Mons gekeerd had, voornemens was ook uit het land te wijken. Dit is volstrekt niet het geval geweest. Het blijkt ten volle uit Archives, t. III, p. 512 en t. IV, p. 2 vlg. Vgl. Van Dorp's getuigenis in Brieven enz. van Arend van Dorp, dl. I, blz. 102 vlg.

Dat lag nu eens aan den aard der zaak. De Duitsche krijgslieden van beroep dienden wie hen betaalde, haast zonder onderscheid. Of menig bendehoofd in dienst van den Prins of in dienst van Alva zou treden, had van het toeval afgehangen, wie van beiden het eerst zou toeslaan. Dat zij even bandeloos, even plunderziek, even hardvochtig zich betoonden, om het even wiens soldij zij trokken, behoeft niet gezegd, maar wordt toch niet altijd in het oog gehouden. De troepen van den hertog van Holstein, Noordduitsche Lutheranen, leefden in den omtrek van Den Bosch waar zij een geruime poos verbleven, alsof zij Geuzen waren, en mishandelden geestelijken en kloosterlingen. Het zou onbillijk zijn dat aan Alva te wijten. Maar evenmin is Oranje aansprakelijk te stellen voor den moedwil, dien de Duitschers in zijn dienst bedreven. Het eenige, waarnaar wij vragen moeten, is: wie van beiden bediende zich van de uitspattingen van het krijgsvolk als van een krijgsmiddel, en het niet twijfelachtige antwoord op die vraag bepaalt ons oordeel ten opzichte van beider schuld of onschuld.

Als veldheer beschouwd maakt naast Alva de prins van Oranje een droevige figuur. Nergens vinden wij in zijn krijgsbeleid iets te roemen. Het weinige voordeel dat hij behaald heeft, schijnt hem bij toeval gelukt, en partij heeft hij daarvan niet weten te trekken. Dat was het algemeen gevoelen van den tijdgenoot. Vrienden en vijanden schudden het hoofd over zooveel onbekwaamheid. „Dit en is de man niet", was het gemeene zeggen, dat Morillon met de eigen Hollandsche woorden aan den kardinaal Granvelle overbrieft [1]). Hadden wij in zijn plaats aan het hoofd van zulk een macht Egmont tegen ons gehad, wij zouden er zoo goed niet afgekomen zijn, voegt hij er bij. En inderdaad, indien krijgsmansdeugd de maatstaf moest zijn, zouden wij deze uitspraak moeten beamen. Er is, Goddank, nog hooger deugd en hooger moed dan die van den veldheer. Geen Egmont, geen Alva had den brief kunnen schrijven, waarin Oranje aan zijn broeder Jan zijn tegenspoed meldt en de oorzaken er van ontleedt, zonder zelfverdediging, zonder beschuldiging van anderen, zonder klacht, zonder wanhoop, *saevis tranquillus in undis*, doordrongen van het goed recht zijner zaak en vast besloten die niet op te geven, wat er gebeure. „Estant résolu de partir vers Hollande et Zelande pour maintenir les affaires par delà tant que possible sera, ayant délibéré de faire illecq ma

1) Corresp. de Granvelle, t. IV, p. 484.

sépulture" [1]). Wien onder zulk een reeks van jammeren en vernederingen een taal als deze uit het hart vloeit, is een grooter man dan de roemrijkste overwinnaar op het slagveld. Hij bezit een zedelijken moed, een veerkracht van geest, een volhardende trouw aan den opgelegden plicht, die meestal eindigt met het weerbarstig lot te dwingen.

Ja, de Prins heeft in Holland het graf gevonden, dat hij er is gaan zoeken, maar het was een praalgraf, door den tijdgenoot voor hem gesticht en door het verre nageslacht in eere bewaard. Hij was de man, in spijt van wat de kortzichtigheid mocht wanen, de man, dien Nederland behoefde. Geen ander had zijn plaats kunnen bekleeden.

(Onuitgegeven.)

II.

Men mag zich er over verwonderen, dat de veldtocht van 1572 nooit tot een punt van nauwkeurig onderzoek is gemaakt. Die van 1672 is ons door de historische en krijgskundige studie van De Bordes en Sypesteyn (en daarna door het Gids-artikel van generaal Knoop) tot in onderdeelen bekend geworden; daardoor is ook gebleken, welk belang de IJsellinie, de Grebbelinie en bovenal de Hollandsche waterlinie voorheen hadden en nog steeds hebben voor de verdediging van ons land, een resultaat, dat dus ook van praktisch belang is. Doch bij de behandeling van den veldtocht van 1572 is daarop nog niet gelet. De gelijktijdige geschiedschrijvers hebben daaraan uit den aard der zaak niet gedacht; Hooft, Wagenaar en hunne navolgers poogden niet de oude berichten aan te vullen, daar zij zich geen rekenschap gaven van de leemten, die in hunne verhalen bestonden.

Er waren toen twee Spaansche landvoogden in de Nederlanden: de hertogen van Alva en van Medina Celi. De laatste, bestemd om Alva te vervangen en een gematigder regeeringsbeleid te voeren, had kort voor zijn vertrek uit Spanje, naar aanleiding van het bericht der verrassing van Den Briel, eene nieuwe instructie ontvangen, die hem gelastte Alva de landvoogdij te

---

1) Archives, t. IV, p. 4.

laten behouden totdat de koning anders bevelen zou. In zijne eerste brieven aan den koning laat Alva zich vriendelijk over Medina Celi uit; maar al was de verhouding tusschen beiden in den aanvang bevredigend, het werd toch toen reeds duidelijk, dat zij tegenovergestelde naturen waren, vertegenwoordigers van twee systemen van regeeringsbeleid. Medina Celi beschouwde Alva's bestuur als dwingelandij en achtte het verzet daartegen tot zekere hoogte gewettigd. Toen Mons gevallen was, wenschte hij Alva te desavoueeren en zelf aan het hoofd van de regeering te komen; na de afkondiging van eene amnestie en de opheffing van den Bloedraad en van het plakkaat omtrent den Tienden penning zouden, dus meende hij, alle Nederlanders zich van zelf onderwerpen. Alva echter wilde geene bevrediging, maar de invoering eener absolutie monarchie zonder Statenvergaderingen; de invoering van het nieuwe belastingstelsel, niet afhankelijk van de consenten der Staten, was dus de hoeksteen van zijn systeem; hij wenschte dan ook onderwerping uit vrees en uit hoop op genade. Daar Alva regeerend landvoogd was, en niet Medina Celi, werd zijn systeem gevolgd.

Hij begon met Mechelen te tuchtigen. Dat hij hierbij volgens een vast plan te werk ging, blijkt uit de door De Roda opgestelde proclamatie (naar de gelijktijdige uitgaaf door Bor overgedrukt), die een paar dagen later werd afgekondigd, waarbij alle steden, die zich bleven verzetten, met gelijke behandeling bedreigd werden. Medina Celi betreurde daarentegen deze plundering, die een bevrediging in den weg stond.

In het leger voor Mechelen werd 6 October een krijgsraad gehouden, waarin het plan der campagne tegen Noord-Nederland werd beraamd [1]). Bij de bespreking daarvan stond de zorg voor het approviandeeren van het leger zeer op den voorgrond, — een zaak, ook thans nog een der moeilijkste vraagstukken bij een veldtocht, doch veel moeilijker nog in de 16de eeuw, toen de communicatie-middelen zooveel slechter waren dan thans. De approviandeering was, zoolang de toevoer over zee naar Amsterdam door de opstandelingen belet werd, alleen mogelijk uit het rijke Vlaanderen en Brabant. Medina Celi wenschte nu, dat men het leger eerst naar Bommel zou voeren, en, als dat genomen was, naar Gorkum en verder noordwaarts op naar Holland [2]).

1) Docum. ined., p. 130; Corresp. de Phil. II, t. II, p. 286.
2) Docum. ined., p. 187.

Volgde men dat plan, dan tastte men den opstand in het hart — de kracht van het verzet immers lag in de scheepsmacht — en tevens behield men de communicatie met het zuiden voor de proviandeering. Hoezeer Alva het gewicht van dit argument erkende, hij was er tegen, 1° om de sterke positie van Holland, doch vooral 2° omdat hij het vóór alles noodig achtte zeker te zijn van de IJsellinie. Hij wilde den opstandelingen de kans afsnijden op hulp uit Duitschland; immers ook de prins van Oranje, die daarheen was afgetrokken, verwachtte na den Bartholomeusnacht alleen van daar uitkomst [1]). Inderdaad had de Prins dan ook op zijn doortocht naar Holland de IJsellinie nog zoo goed mogelijk doen versterken. Overeenkomstig Alva's voorstel werd besloten over Maastricht naar Zutphen te trekken.

Om dit plan uit te voeren moest Alva drie rivieren overtrekken. Wagenaar denkt niet aan dit bezwaar en schrijft eenvoudig [2]): „de hertog zond zijnen zoon Don Frederik met het gros zijns legers naar Gelderland." Motley [3]) vermeldt ook niets over de rivierovergangen. Natuurlijk hield Alva echter behoorlijk rekening met de rivieren; in een brief aan den koning, gedrukt door Gachard, schrijft hij, dat hij te Emmerik den Rijn wil overtrekken. Zooals straks zal blijken, is dit niet juist; maar waarschijnlijk heeft Alva den naam Emmerik slechts genoemd, opdat Philips op de kaart de plaats zou kunnen vinden. Ook de bewegingen van den graaf van Boussu hadden van den aanvang af ten doel gehad, de rivierovergangen voor Alva's leger te behouden; door de inneming en bezetting van Rotterdam had hij de Geuzen verhinderd hooger op aan Maas en Lek post te vatten. Maar het was hem mislukt zich van Dordrecht te verzekeren, dat nu, door Gorkum nagevolgd, eerlang de partij van den opstand koos en Merwede en Waal voor de Geuzen openstelde. Daardoor waren ook Rotterdam en de Maassteden verloren gegaan, want de Spanjaarden kregen er spoedig gebrek aan leeftocht, dien zij niet langer uit het zuiden, maar alleen van Amsterdam konden bekomen [4]).

Zoo waren de Spaansche troepen genoodzaakt geworden weg te trekken, en wel langs een wijden omweg: hoewel Alva hen

---

1) Archives, t. IV, p. 4.
2) Dl. VI, blz. 401.
3) Rise of the Dutch Republic, vol. II, p. 355.
4) Archives, t. III, p. 455. Vgl. Mendoza (Sp. uitg.), p. 186; (Fr. uitg.) p. 201.

opontbood naar Mons, hadden zij den weg noordelijk over Haarlem, Amsterdam en Utrecht genomen. Die weg leidde verder naar Bommel, waar de rivierovergang was; maar toen zij te Kuilenburg kwamen, hadden zij vernomen, dat Bommel aan de Geuzen was overgegaan. Zij hadden dus den overtocht nog verder oostelijk, over Arnhem, Nijmegen en Grave moeten zoeken. De geheele tocht had op die wijs een maand gevorderd (23 Juli uit Rotterdam, 23 Augustus voor Mons).

Na hun aftocht zouden de opstandelingen zich natuurlijk hebben moeten meester maken van den eenigen voor de Spanjaarden nu nog vrijen rivierovergang, dien te Nijmegen. Inderdaad heeft de zwager van den prins van Oranje, graaf Willem van den Bergh, dit ook dadelijk gewild, doch de voorgenomen verrassing mislukte, en hij verzuimde naderhand, zich met alle macht van de zoo hoogst belangrijke positie meester te maken. De Spanjaarden, beter beraden, hadden toen dadelijk Nijmegen sterk bezet en insgelijks Deventer, waar de Noordduitsche ruiters, voor Alva aangenomen, op weg naar het Zuiden de IJsel moesten overgaan. Dus stond thans, nu de landvoogden het leger noordwaarts wilden voeren, binnen 's lands geen andere rivierovertocht hun ten dienste dan die over Nijmegen en Arnhem. Maar juist omdat kortelings de Duitsche hulptroepen dien weg gevolgd waren en er alle levensmiddelen hadden opgeteerd, was hij geenszins verkieselijk. Bovendien zou het leger, als het dien weg volgde, drie rivieren moeten overtrekken. Dit is de hoofdreden, waarom Alva besloot de rivier op Duitsch grondgebied over te trekken [1]; het was buiten zijn gebied, maar dit was als zijdelingsche bedreiging tegen de Duitsche vorsten niet ongewenscht. Van Vloten is de eenige, die gewag maakt van den overtocht bij Emmerik; in zijn *Nederland's opstand tegen Spanje* schrijft hij [2]: „De beide hertogen sloegen nu met hun leger den weg naar Gelderland in, trokken te Maastricht de Maas en te Emmerik den Rijn over, en zoo over Kleefsch gebied naar Nijmegen", — wat geen zin heeft: om van Maastricht naar Nijmegen te komen was het immers niet noodig den Rijn over te steken. Bovendien waren — zooals beneden zal blijken — Alva en Medina Celi niet bij het leger, maar gingen langs een anderen weg met de artillerie mede. Alva wenschte, na den Rijn overgetrokken te zijn, op Zutphen te trekken, hetgeen

1) Docum. ined., p. 131.
2) Dl. III, blz. 70.

hem gemakkelijker was, daar hij niet zooals te Nijmegen door drie rivieren van de stad gescheiden was. Het leger is overgegaan bij Lobith, waar de twee rivierarmen zich destijds scheidden. De oude bronnen zeggen, dat Alva overtrok aan het Spui, een algemeenen naam; Tassis alleen zegt duidelijker [1]): „prope Elten et locum, quem vulgo vocant Spuy"; een andere Spanjaard, Mendoza, spreekt van „el talus", d. i. het tolhuis, waar eene eeuw later ook Lodewijk XIV passeerde in tegengestelde richting op weg naar de Betuwe, ten einde de IJsellinie om te trekken [2]).

Eerst den 12den November stond echter het leger, dat 18 October te Maastricht over de Maas getrokken was, voor Zutphen. De reden van dit oponthoud was het slechte weder. Op een droog najaar waren plotseling half October zware regens gevolgd, die de wegen onbegaanbaar maakten en het vervoer van het geschut — welks bespanning destijds nog zeer slecht was — bemoeilijkten [3]). Om die reden werd het geschut ingescheept te Maastricht, van daar langs de Maas naar Grave gevoerd, vervolgens over land naar Nijmegen, daar weer te water naar het Spui, om van daar langs Rijn en IJsel naar Zutphen gebracht te worden. De hertogen van Alva en Medina Celi hadden denzelfden weg genomen als de artillerie. Don Frederik, de bevelhebber van het Spaansche leger, wachtte echter lang te vergeefs: de artillerie kwam eerst acht dagen later dan verwacht was te Lobith aan.

Zoodra Alva te Nijmegen was aangekomen, snelde don Frederik daarheen, om te overleggen, wat men doen zou na de inneming van Zutphen, dat zich blijkbaar niet lang zou kunnen verdedigen. Er werd besloten, dat een gedeelte van het leger onder den heer van Hierges naar Zwolle en Kampen zou trekken en dat hij, na deze plaatsen genomen te hebben, zijn krijgsvolk naar Friesland zou zenden, waar de heer van Billy hulp noodig had.

---

1) Commentarii, p. 164 (uitg. 1743).

2) Vgl. Docum. ined., p. 130, 188; Mendoza (Sp. uitg.), p. 170 vso; (Fr. uitg.), p. 182. De punten van overgang, die in 1572 in aanmerking komen, zijn thans door de spoorwegen gekozen nl. door de lijnen: Den Bosch—Bommel—Kuilenburg—Utrecht, Maastricht—Mook(Grave)—Nijmegen—Arnhem, Nijmegen—Elst—Rhenen—Amersfoort; eindelijk buiten onze grenzen: Kleef—Zevenaar, die bij Spijck—Elten de rivier overgaat. Vgl. over het Spui ook nog Van der Capellen, Gedenkschr., dl. II, blz. 101; Van Vloten, dl. IV, blz. X—XI; Aitzema, dl. II, blz. 276.

3) Docum. ined., p. 132.

De tercio's onder don Frederik zouden daarentegen optrekken tegen Bommel, en wel langs dezen weg: eerst zouden zij teruggaan naar Lobith, daar den Rijn weer overtrekken en vervolgens naar Nijmegen marcheeren om, van daar tusschen Maas en Waal voorttrekkende, Bommel en daarna Gorkum te vermeesteren, van welke beide plaatsen weinig tegenstand verwacht werd. Van Gorkum zou de weg langs de Merwede en Maas naar Rotterdam en Schiedam gaan en verder noordwaarts Holland in.

Zutphen werd gemakkelijk genomen (de vorst had de gracht doen bevriezen, zoodat eene bestorming gemakkelijk was) en alweder planmatig uitgemoord. Zooals de bedoeling was, verspreidde dit grooten schrik in Overijsel: Zwolle en Kampen onderwierpen zich door bemiddeling van Deventer, zoodat Hierges spoedig met zijn taak gereed was. Doch het andere gedeelte van het plan leverde onverwachte moeilijkheden. Op 1 November was een ongewoon vroege en strenge vorst ingevallen; de Waal was vol drijfijs, zoodat het onmogelijk was geschut en proviand over te voeren; het bleek ondoenlijk Bommel aan te vallen en dit punt, dat den weg naar het zuiden beheerschte, in handen te krijgen. Alva zag in, dat het seizoen niet toeliet Holland aan te vallen, en schreef den koning van plan te zijn om die onderneming tot het voorjaar uit te stellen [1]). Maar de vorst hield aan, en vooral Boussu ried, dat men gebruik zou maken van de zeldzaam schoone gelegenheid, die de vorst aanbood, om Holland aan te vallen, en drong dus daarop aan. Amsterdam toch

1) Cf. Docum. ined., p. 87. Vragen wij, of dit aanvankelijke plan van Alva, om eerst door de inneming van Bommel zich meester te maken van den rivierovergang aldaar, geheim gebleven is, dan vinden wij bij de bekende historieschrijvers (bij Bor en Hooft bijvoorbeeld) niets. Doch Opmeer spreekt er met een enkel woord van in zijn Historia Martyrum (p. 109): hij noemt echter Gorkum in plaats van Bommel en geeft don Frederik de schuld van tegen Alva's wil in op Haarlem aangevallen te zijn. Ook Lambertus Hortensius zegt in zijn Opkomst en ondergang van Naarden (p. 32, cf. p. 126), dat het gerucht wilde, dat Alva het aanvankelijk gemunt had op het vrijmaken van de Rijnvaart en daarom op Buren. Zijn vergissing is begrijpelijk, want Bommel en Buren waren de eenige Geldersche steden, die geconfedereerden waren van Holland (vgl. Kluit, dl. I, blz. 89, 92). Maar Hooft (Bk. II, blz. 32), die beter moest weten, neemt deze mededeeling van Hortensius onnadenkend over en spreekt ook van een beraamden aanval op „Buren, dat den Rijn stopt". Wagenaar op zijn beurt schrijft (dl. VI, blz. 403) dit gedachteloos na, hoewel hij, als schrijver van den Tegenwoordigen staat van Gelderland, beter dan iemand anders kon weten, hoe onzinnig deze bewering was. Arend, een eeuw na Wagenaar, maakt het nog fraaier, door Buren te roemen als „den sleutel van den Rijn" (dl. II, 5, blz. 230).

verkeerde in gevaar, omdat de Geuzenvloot, die in het IJ lag den korentoevoer uit de Oostzee afsneed. Die vloot was thans plotseling ingevroren en scheen gemakkelijk te nemen; ook Waterland lag door den vorst open. Er werd dus 24 November te Nijmegen een nieuwe krijgsraad gehouden, die het plan van Boussu goedkeurde [1]). Tusschen de aanvoerders ontstond echter toen twist. Alva wilde te Nijmegen blijven en zijn zoon aan het hoofd van de expeditie naar Holland stellen. Maar Medina Celi noemde het onverantwoordelijk, een zoo gewichtigen tocht aan den minder ervaren don Frederik toe te vertrouwen; hij wilde, dat Alva zelf het bevel op zich zou nemen, natuurlijk om zoodoende zelf feitelijk als landvoogd op te treden [2]). Doch alle generaals van Alva vielen dezen bij; Medina Celi verliet het leger en vestigde zich in Den Bosch.

Zoodra het plan was vastgesteld, trok het leger naar Amersfoort, waar het met buitengewonen spoed reeds den 27sten aankwam. Naarden werd genomen en uitgemoord, en in het begin van December trok het leger den Diemerdijk langs naar Amsterdam. Doch toen veranderde het weder plotseling opnieuw. Er stak een hevige storm op, zoodat de Spanjaarden zich op den dijk bij Amsterdam nauwlijks konden staande houden; er kwam een groote scheur in het ijs en de Geuzenvloot ontsnapte. Niettegenstaande het hoogst ongunstige weder, werd tot het beleg van Haarlem besloten. Maar dit beleg putte de krachten van het leger geheel uit. De proviand moest uit het zuiden komen langs den omweg over Nijmegen. Langs de rivieren moest overal bezetting gelegd worden [3]); voortdurend moesten de transporten door convooien beschermd worden [4]): wel de helft van het leger was noodig om den toevoer van levensmiddelen te beschermen. Het beleg kon daarom niet met kracht doorgezet worden; bovendien was de sterfte voor Haarlem buitengewoon. Alva, die vroeger geschreven had, dat hij de aangeboden versterkingen niet behoefde, schreef nu herhaaldelijk met toenemenden aandrang om steeds meer versterking. Inderdaad werd die gezonden, maar de kosten van den oorlog waren zelfs voor de rijke Spaansche monarchie te groot: uit de brieven van Alva blijkt, dat van

1) Van Vloten, Nederl. Opstand, dl. IV, blz. XIV, XV der Bijlagen.
2) Docum. ined., p. 119; Corresp. de Phil. II, t. II, p. 296.
3) Van Vloten, l.l., blz. XXII.
4) Docum. ined., p. 188.

1 April tot het einde van het jaar niet minder dan 1,700,000 gouden schilden door den koning naar Nederland gezonden zijn — en toch had Alva nog geldgebrek. Inderdaad is voor Haarlem de kracht van Alva gebroken: Haarlem nog meer dan Alkmaar was beslissend voor het lot van Nederland.

(Verslag van de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap te Utrecht, 16 April 1895, blz. 20 vlg.)

DE VOORBEREIDING IN DE BALLINGSCHAP VAN DE GEREFORMEERDE KERK VAN HOLLAND.

(1894.)

Als in den zomer van 1572, na het afschudden van het Spaansche juk, het protestantisme zich in Holland weer in het openbaar mag vertoonen, komt het uit zijn binnenkameren en schuilhoeken, waarin het zich noodgedrongen gedurende het bewind van Alva verborgen en opgesloten had gehouden, te voorschijn met een Calvinistisch voorkomen en duidelijk uitgedrukt karakter. Als zoodanig vindt het ook bij de nieuwe regeering en bepaaldelijk bij den prins van Oranje bescherming. Onze geschiedschrijvers plegen dit te verhalen zonder de minste verwondering er over aan den dag te leggen. En toch is het wel geschikt om onze verbazing te wekken, indien wij ons herinneren, hoe vóór de komst van Alva gedurende de jaren 1566 en 1567 het Hollandsche protestantisme zich vertoond en gedragen had, en in welke richting de prins van Oranje toen ter tijd de kerkelijke beweging had pogen te sturen.

Het zijn bekende feiten waarop ik de aandacht vestig. Prins Willem was uit zijn aard van het strenge en uitsluitende Calvinisme afkeerig en, toen hij naar de protestanten overkwam, aanvankelijk meer geneigd tot het niet zoo ver van de oude kerkleer en gebruiken afwijkende Lutherdom, zooals het in Duitschland krachtens den Augsburger Godsdienstvrede gelijkberechtigd naast het katholicisme bestond. Hij meende ook dat alleen in dien vorm de onroomsche leer eenige kans had om, wegens den aandrang der Duitsche geloofsverwanten op de Spaansche regeering, in Nederland geduld te worden.

Maar in de provinciën die nog altijd den toon gaven, in Brabant, Vlaanderen en het Waalschland, had reeds het Calvinisme alle andere vormen van protestantisme overvleugeld en verdrongen,

en de theologen, die er als predikanten aan het hoofd der gemeenten optraden en in de synoden het hoogste woord voerden, waren, voor verreweg de meerderheid, in de school van Calvijn en Beza gevormd. Uit volle overtuiging achtten zij geen andere hervorming dan de hunne toereikend en heilzaam, en wilden liever gevaar loopen van niets te bekomen dan zich met een Laodiceesch Lutherdom tevreden te stellen. Ook hadden zij de Confessie, eenige jaren te voren door De Bray ontworpen naar het voorbeeld van die der Fransche kerken (welke van Calvijn zelven afkomstig was), voor geloofsbelijdenis der Nederlandsche Gereformeerden aangenomen, en waren begonnen haar onderteekening als formulier van eenheid te vorderen, alhoewel zij, nog op twee gedachten hinkende, haar tevens in den aanvang van elke synodale vergadering opgelezen wilden hebben, „ten einde te overleggen of er niet iets in te veranderen of te verbeteren viel" [1]). Alle voorstellen van den kant van Oranje en diens geestverwanten tot verbroedering en vereeniging met de Lutherschen werden dan ook in de synoden, die te Antwerpen in den zomer van 1566 vergaderden en waarin mannen als Datheen, Moded, Junius de vokalen waren, na rijp beraad ten stelligste afgewezen.

Zoo kon het dan ook tot geen overeenstemming, tot geen samenwerking tusschen de protestanten van het Zuiden en den prins van Oranje komen. Op het beslissende oogenblik, toen na de neêrlaag van Oosterweel de Calvinisten in Antwerpen te wapen liepen, schaarden zich naast de katholieken, tegen hen over, de Lutheranen en de prins van Oranje. Dat hebben de ijveraars van de Calvinistische partij nooit vergeten noch ten volle vergeven.

Geheel anders is de gang der zaken in de provincie Holland geweest [2]). Daar was de kerkelijke beweging niet uit het zuiden, maar uit het oosten voortgekomen. Het „lutherde" daar, gelijk men zeide. En geen wonder. De bevolking had weinig betrekking op Frankrijk, van waar het Calvinisme België was binnengedrongen; door haar handelsverkeer kwam zij meest met Noord-

1) Zie de „Synoden der Ned. Herv. Kerken onder het Kruis" in Arch. v. Kerk. Gesch. van Kist en Royaards, dl. XX, blz. 135, 152.

2) In het oorspronkelijke artikel volgde hier eene verzuchting over het ontbreken der Memoriën van Laurens Jacobsz. Reael, waaruit Brandt breede uittreksels had overgenomen in zijne Historie der Reformatie en die ook Hooft gebruikt had (vgl. Breen, Hooft's Nederl. Hist., blz. 78). Maar in 1895 vond Fruin een breed uittreksel uit de Memoriën in het Amsterdamsche archief terug en Breen gaf ze uit in Bijdr. en Med. Hist. Gen., dl. XVII, blz. 1 vlg. (N. v. d. R.)

Duitschland en met het Scandinavische Noorden in aanraking. De vreemde kooplieden, die zich te Amsterdam en in de Watersteden gevestigd hadden, waren meest Oosterlingen, uit de handelssteden aan de Oostzee afkomstig, en, voor zooveel zij onroomsch waren, van de Augsburgsche Confessie. De omgang met hen had velen hier te lande tot hun kerkgeloof overgehaald. Buitendien van vóór Luther's opstand heerschte in Holland reeds een min of meer openlijk verzet tegen het ontaarde Christendom, gelijk het toen gepredikt en in praktijk gebracht werd. Op onderscheiden plaatsen leerden nadenkende gemoedelijke geestelijken, pastoors en monniken, „God's woord klaar en rein, en niet zooals de papen het met menschelijke leeringen verduisterd en besmet voordroegen". Zij verklaarden zich „tegen den koophandel, die in de kerk gepleegd werd, het misbruik der sacramenten, het aanbidden des broods, der beelden en verstorven heiligen" [1]. Zij hielden zich aan den Bijbel alleen en droegen geen confessioneele kleur of benaming. Zoo een was Cornelis Cooltuyn, eerst te Alkmaar, later te Enkhuizen pastoor, meermalen door de inquisiteurs opgemerkt en bedreigd en tegen hen met moeite beschermd door de stadsregenten, totdat hij, volstrekt niet belust op een martelaarskroon, omstreeks 1553 naar Emden de wijk nam. Hij was de eigenlijke vader van het protestantisme dat in Juli van 1566 in Holland, en bepaaldelijk te Amsterdam en in het Noorderkwartier, te voorschijn trad. Zijn gezindheid en de strekking zijner prediking kennen wij uit een der weinige geschriften, die van hem in druk zijn verschenen: *Dat Euangeli der Armen* [2]. Het is een praktisch Christendom dat daarin verkondigd wordt: het leerstellige blijft op den achtergrond en vertoont zich slechts, wanneer redenen van praktisch nut het vorderen. Strijd met het Calvinisme wordt nergens bespeurd, maar nergens ook instemming met de meest eigenaardige en voor andersdenkenden meest aanstootelijke leerstellingen van het Calvinisme. Zoo wij Thysius mogen gelooven [3], was ook aan Cooltuyn de Confessie van De

1) Uitdrukkingen van Reael.

2) „Wtghegheuen, By Heeren Cornelis Cooltuyn van Alckmaer, In den Jaer, nae Christi onses Heeren, ende Salichmakers gheboerte MD ende LIX." Aldus op de laatste bladzijde. De voorrede bevat een korte levensgeschiedenis. Een exemplaar is in de Universiteitsbibliotheek van Leiden voorhanden.

3) In zijn voorwoord vóór de Confessie, in zijn Corpus Doctrinae, Amsterdam 1615. Op zijn gezag herhaalt Schoockius hetzelfde in zijn De bonis ecclesiasticis, p. 520, en na dezen weer een aantal anderen. De eenige verantwoordelijke zegsman is echter Thysius, en zijn gezag weegt bij mij niet zwaar.

Bray vóór haar vaststelling voorgelegd en werd zij door hem goedgekeurd. Maar om de beteekenis van dit feit (zoo het een feit is) niet te overschatten, moeten wij in het oog houden dat toen nog niemand, zelfs de ontwerper niet, er aan dacht om haar een kerkelijk gezag van verbindenden aard toe te kennen. Zelfs ging De Bray in 1565 ernstig om met de gedachte aan een overeenkomst en een vereeniging met die van de Augsburgsche Confessie, gelijk de politieken wenschten [1]). Saravia, evenals Cooltuyn over het ontwerp indertijd geraadpleegd, getuigde nog in 1612 [2]), dat voor hem de geloofsbelijdenis geen formulier van eenigheid was, dat hij voor zich er geen verandering in wenschte, maar van niemand ook volledige instemming met alle artikelen gevorderd wilde hebben.

Het zaad, door Cooltuyn gestrooid, had wortel geschoten onder anderen te Alkmaar bij een werkman en zijn gezellen in een mandemakerswinkel. In het verborgen hadden dezen op hun beurt weer voortgezaaid. Vooral was een der gezellen, Jan Arentsz., ijverig werkzaam geweest. Voor de inquisiteurs was hij eindelijk gevlucht naar Kampen, doch hij keerde terug, toen in den voorzomer van 1566 de openbare prediking, in Brabant begonnen, in zijn provincie insgelijks werd voorgenomen. De gewezen mandemakersknecht kende geen andere geleerdheid dan grondige bijbelkennis, maar in hooge mate was hij begaafd met oordeel en natuurlijke welsprekendheid; hij stichtte door zijn levenswandel en onbaatzuchtigheid en stortte de overtuiging, waarvan hij doordrongen was, in de heilbegeerigen over, die naar hem luisterden. Hij was de eerste, die zich in de maand Juli op velerlei plaatsen in den omtrek van Amsterdam liet hooren. Nevens hem trad een gewezen monnik uit Vlaanderen op, Pieter Gabriël, die Arentsz.'s meerderheid erkende en zich aan zijn invloed onderwierp [3]). Toen weldra het arbeidsveld voor die twee te groot bleek, kwamen een gewezen metgezel uit den mandemakerswinkel en de baas zelf medewerken, en toen allengs nog meer hulp van noode werd, schreef Reael naar Cooltuyn te Emden om predikanten, die door dezen ook gezocht en gezonden werden. Ook een pastoor, aan Jan Arentsz. bekend als sedert lang hervormingsgezind en vriend van Cooltuyn, Nicolaas Scheltius, verklaarde zich thans openlijk en

1) Zie vooral Dr. Van Langeraad in zijn dissertatie over Guido de Bray, blz. 58.
2) Epist. ecclesiast. (edit. 1684), p. 294.
3) Zoo zegt Van der Heyden, die beiden leerde kennen.

liet zich naar Amsterdam beroepen. Onder die allen echter bleef Jan Arentsz. steeds de eerste [1]), de toongever. Hij wordt ons door Reael, die hem goed en langen tijd gekend heeft, beschreven als „rekkelijk omtrent verschillende punten, die zijns oordeels niet te eenenmale noodzakelijk waren, en geneigd om die met zachtheid en toegeven bij te leggen". Met wederdoopers en libertijnen kon hij geen vrede hebben, maar met Lutherschen zoowel als met Calvinisten zocht hij den vrede te bewaren, zooveel in hem was. Geen man naar den smaak der nauwlettende Calvinisten van Brabant, maar een man naar het hart van den prins van Oranje en uit eigen aard en inzicht bereid om diens plannen van verbroedering in de hand te werken. Toen te Amsterdam de Lutherschen een afzonderlijke gemeente wilden stichten, zocht hij de in zijn oog niet gewettigde scheuring te voorkomen en las op zekeren Zondag in November van den kansel de artikels der Augsburgsche belijdenis, die van het Avondmaal handelen, voor, met de betuiging, dat hij en de zijnen geen ander gevoelen dan dat hierin ontwikkeld werd voorstonden [2]). Iets later drukte zich in gelijken zin en in nog sterker bewoordingen te Leiden een der door Cooltuyn toegezonden predikanten, Jurriaen Ypesz., uit. Deze verklaarde aan de overheid daar ter stede uit naam zijner gemeente, „dat zij geen andere religie beleden dan de oprechte Confessie van Augsburg, gelijk die door Melanchton was beleden en verklaard in zijn brief aan den Paltzgraaf" [3]). Wij kunnen ons voorstellen, hoe zulke belijdenissen, in het openbaar afgelegd, aan de rechtzinnige Calvinisten van het Zuiden moesten mis-

---

1) Zoo predikte hij in September te Kampen (Revius, Daventria, p. 356); ook bij Rotterdam: onder de predikanten Joannes en Arnoldus (bij Marcus, Sententiën, blz. 145) zal wel hij, Johannes Arnoldi, moeten verstaan worden.

2) Vgl. Reael, in Bijdr. en Med. Hist. Gen. l.l., blz. 47.

3) Op dit punt vult Bor, dl. I, blz. 107, vlg. (Bk. II, f°. 75) de Memoriën van Reael, die overigens onze beste en haast eenige bron zijn, gelukkig aan. Het accoord te Leiden met de protestanten is 25 Januari 1567 geteekend in presentie van den prins van Oranje, die volgens het kroniekje bij Orlers (2de uitg.), blz. 255, den 22sten in de stad was gekomen. Bij die gelegenheid legde Jurriaen Ypesz. de bewuste verklaring af; hij bleef te Amsterdam tot 18 April (zie het kroniekje ll.). Vgl. over 's Prinsen voorkeur voor de Lutherschen in 1566: Archives, t. II, p. 169, 170. Niet onbelangrijk is ook Bor's bericht, blz. 108, over het drukken te Vianen eener (ons overigens onbekend gebleven) „Concordantie tusschen die van de Confessie van Augsburg en die van de Gereformeerde religie"; welk bericht bevestigd wordt door een aanschrijving der landvoogdes, in Gachard's Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 328. Bor had over de voorvallen te Vianen aanteekeningen ten gebruike van den predikant aldaar, Gerrit van Swieten; zie dl. I, blz. 169 (Bk. III, f°. 119).

hagen [1]). Weldra verscheen, als afgevaardigde der Antwerpsche broeders, hun predikant Caspar van der Heyden [2]), van twee ouderlingen vergezeld, te Amsterdam, om de gemeente en haar voorgangers wegens dit heulen met de Lutheranen en toegeven aan dier dwaalleer te bestraffen, en tot het herroepen der onredelijke concessies op het punt van het Avondmaal te vermanen. Het kwam tot een vinnig twistgesprek, tot een stellige weigering van de zijde der Amsterdammers, die geacht konden worden in dezen het gevoelen van het gansche protestantsche Holland voor te staan, en van de zijde der Brabanders tot de bedreiging met kerkelijke afsnijding en excommunicatie [3]). Wellicht ware het op een openlijke scheuring tusschen de preciese Calvinisten van het zuiden en de rekkelijke Calvinisten van het noorden [4]) uitgeloopen, indien niet de spoedig gevolgde onderdrukking van alle protestantsche godsdienstoefening en belijdenis van wege de landvoogdes den twist had gesmoord. De predikanten en de meest verklaarde leeken van beide richtingen begaven zich in ballingschap [5]), en de rest der gemeenten zag zich vooreerst tot stilzwijgen en wegschuilen genoodzaakt.

Wien deze gebeurtenissen en toestanden levendig voor den geest staan, hij moet wel vreemd opzien, als hij in 1572 zoo

---

1) Een merkwaardig voorbeeld van de verhouding tot de Lutheranen in 1566 levert Breda, volgens den brief van Vogelsank aan Lodewijk van Nassau (Archives, t. II, p. 473), in verband met de tractaten van een Lutheraan en van Marnix over het beeldstormen.

2) Dat Van der Heyden zich a°. 1562 nog meer anti-Luthersch betoonde dan Datheen merkt Rutgers aan in zijn Geldigheid der oude kerkordening, blz. 14, noot 1 en hij haalt aan „de uitvoerige brieven die Van der Heyden en Datheen, onafhankelijk van elkander, aan Calvijn geschreven hebben om advies en bemiddeling van hem in te roepen en de brieven, waarin Calvijn op hun beider voorstellingen heeft geantwoord, te vinden in Calvini Opera (ed. Brunsv.), vol. XIX, p. 396 vlg., 461 vlg., 522 vlg., deels in Van Lennep's Caspar van der Heyden, blz. 197 vlg., welke twee uitgevers echter, daar zij elkanders stukken niet kenden, van de zaak zelve geen juiste en volledige voorstelling konden geven."

3) Reael, bij Brandt, dl. I, blz. 387. Vgl. Bijdr. en Med. Hist. Gen., l.l., blz. 48.

4) Deze twee bijvoegelijke naamwoorden, preciesen en rekkelijken, die ik in stukken van den tijd ontmoette, drukken mijns inziens het verschil tusschen beide richtingen onder de Gereformeerden juist en zonder overdrijving uit, en worden daarom door mij bij voorkeur gebruikt.

5) „Laurens Jacobse int Reael" ingedaagd bij Marcus, blz. 122. Jan Arentsz. was in Mei 1572 op verzoek van Sonoy te Emden in de weer om ballingen uit Enkhuizen te bewegen naar de stad terug te gaan (Bor, dl. I, blz. 372, Bk. VI, f°. 270). Jurriaen Ypesz. haalde in September 1570 met Van der Werff geld op in Holland (Kluit, Staatsr., dl. I, blz. 499).

dadelijk en onvoorwaardelijk het Calvinisme door de predikanten in Holland en hun gemeenten ziet aangenomen uit eigen beweging en zonder den minsten aandrang van buiten, en dat nog wel onder het toezicht en de stilzwijgende goedkeuring der wereldlijke regeering, wier hoofd de prins van Oranje was. Van toenadering tot de Lutherschen, laat staan van vereeniging met hen, is noch bij de voorgangers der gemeente noch bij de wereldlijke overheid de minste spraak. In een synodale vergadering van dienaren des woords, weinige maanden nadat de Prins de regeering aanvaard had, in Maart 1573, te Alkmaar gehouden — de tweede waarvan de Acta tot ons zijn gekomen — werd „eendrachtelyck" besloten, „dat zy om der eendrachticheyt willen.... die belydinge des geloofs van den Nederlantsche gemeynte tsaemen aannemen ende onderscryven" zullen; „insgelijckx sal men oyck ditselfde voerleggen om te onderscryven alle dengenen, die haer naemaels oyck tot den dienst der gemeynten zullen begeven, aleer zy tot den dienst toegelaeten zullen worden". Uitdrukkelijk wordt vermeld, dat „tpunt van die leere van den praeses voorgestelt" is. Deze praeses nu was niemand anders dan Jan Arentsz., dezelfde die in 1566 de Luthersche leer van het Avondmaal tegen de Antwerpsche Calvinisten en tegen hun bedreiging met afsnijding had volgehouden. Als secretaris of notarius werd hij in dezen bijgestaan door Pieter Cornelisz., eens zijn metgezel in den mandemakerswinkel van Albert Gerritsz. en medeleerling van Cooltuyn, later gedurende 1566 zijn ambtgenoot in den dienst des Woords [1]). Van waar deze ommekeer in handel- en dus ook wel in zienswijs? Zeker, Jan Arentsz. kennen wij als een man des vredes, tot toegeven zooveel hij mocht geneigd, maar die geaardheid had hem toch niet belet, enkele jaren geleden, Van der Heyden en zijn bedreigingen te weerstaan. Bovendien zijn toegeven aan de preciesen maakte hem aan den anderen kant het toegeven aan de Lutherschen en libertijnsgezinden voor het vervolg onmogelijk. Er moet dus een andere reden dan zijn inschikkelijk karakter vermoed worden, waarom hij thans zelf voorstelde hetgeen hij nog zoo kort geleden op aandrang van anderen niet had verkozen te doen. In dien tusschentijd moeten

1) Reitsma en Van Veen, Acta der provinciale en particuliere Synoden, dl. I, blz. 4. — In de vergadering van 5 October van hetzelfde jaar 1573 was voorzitter Jurriaen Ypesz., de voormalige predikant van Leiden, die zich en zijn gemeente der Augsburgsche Confessie toegedaan had verklaard; zie aangehaald werk, blz. 19.

zaken zijn voorgevallen, die hem van inzicht hebben doen veranderen. Welke mogen die geweest zijn? Wij willen trachten ze te ontdekken.

Van het wedervaren en het kerkelijk leven der ballingen in Duitschland, zoo lang Alva's schrikbewind duurde, weten wij weinig, en dit weinige eerst sedert kort. De uitgaven der „Marnix-Vereeniging", weldra gevolgd door het „Ecclesiae Londino-Batavae Archivum" van den heer Hessels, hebben de eerste schaarsche bouwstof voor hun geschiedenis aan den dag gebracht, en twee verdienstelijke studenten der Amsterdamsche Universiteit, de heeren Van Lennep en Van Meer, hebben aanstonds in hun proefschriften [1]) een poging gewaagd om die nieuwe stof met de weinige gegevens uit vroeger tijd te verwerken. Het is te betreuren dat, toen zij schreven, de heer Van Someren zijn „Oranje's briefwisseling met Jacob van Wesenbeke" nog niet in *Oud-Holland* had uitgegeven: van sommige dier bescheiden immers hadden zij, had vooral de heer Van Meer, partij kunnen trekken. Mij hebben die stukken den weg gewezen om, zoo ik mij vlei, de belangrijke vraag te beantwoorden, hoe Jan Arentsz. en zijn geestverwanten er toe gekomen zijn om, in strijd met hun vroegere neigingen, op den grondslag der confessie van De Bray de Gereformeerde Kerk van Holland te grondvesten.

Toen op de aannadering van Alva met zijn Spaansche knechten de mannen van de haagpreek en de beeldstormerij uiteenstoven en een goed heenkomen zochten, begaven zich de meeste Brabanders en Vlamingen over de Maas naar Duitschland en bij voorkeur naar de Paltz, waar zij onder bescherming van Frederik „den Frommen" geloofsverwanten, echte strenge Calvinisten zouden vinden, en van waar ook hun hoogst geachte predikanten tot hen over waren gekomen. De Hollanders daarentegen namen meestal de wijk over zee naar de Lutherschgezinde steden van Noord-Duitschland, het liefst naar Emden, waar ook zij te midden van geestverwanten verkeeren zouden en waarheen hunne predikanten hen voorgingen. Anderen van allerlei landaard, uit het Noorden zoowel als uit het Zuiden, vestigden zich te Keulen

1) Caspar van der Heyden, Proefschrift van M. F. van Lennep, 1884; De Synode te Emden 1571, Proefschrift van B. van Meer, 1892.

en in de steden van Gulik en Kleefsland. Daar droegen de protestantsche gemeenten geen scherp uitgedrukt karakter; Heidelberg en Frankenthal waren bij uitstek de zetels van het rechtzinnige uitsluitende Calvinisme, en Emden daarentegen die van het meer rekkelijke en tot libertijnschap overhellende Calvinisme. Dat wij ons die tegenstelling evenwel niet al te scherp moeten voorstellen, zal ik wel niet behoeven te zeggen. Marnix, terwijl hij zijn *Biënkorf* schreef, was lidmaat van de Emdensche gemeente.

Er bestond daar ter stede al lang te voren naast een Waalsch een Nederduitsch Gereformeerde Kerk, wier diakonie de behoeftige vluchtelingen liefderijk ontving en ondersteunde. Maar bijzondere maatregelen ten behoeve derzulken schenen in het voorjaar van 1567, toen de toevloed op eens voorbeeldeloos groot werd en weldra bij de aankomst van Alva nog veel grooter dreigde te worden, dringend noodzakelijk. Den 1sten Mei verscheen dan ook in den kerkeraad een deputatie van uitgewekenen uit Antwerpen, Gent, Amsterdam, met het voorstel, dat uit elk der vier voorname provinciën van Nederland: Vlaanderen, Brabant, Holland en West-Friesland (elders Westerkwartier genoemd en Friezen en Groningers omvattende), twee personen zouden worden gekozen, om de diakonie behulpzaam te zijn in het onderscheiden van diegenen onder de aankomelingen, die waarlijk bijstand verdienden en behoefden [1]). Door den kerkeraad werd dit plan goedgekeurd en ten uitvoer gelegd, en dientengevolge bleven, althans op het punt der collecten en der bedeeling, zij die tot een en denzelfden landaard behoorden, al werden zij ook lidmaten van ééne algemeene Nederlandsche gemeente, toch min of meer zelfstandig en onderscheiden van de rest. In het *Bouck van den aermen Vremdelinghen*, vinden wij voortaan de giften gespecificeerd van de verschillende „natiën": de Vlamingen vereenigd met de „olde broeders" of „olde vremdelingen", de weinig talrijke Zeeuwen met de Brabanders, de Groningers, soms met de Westfriezen, soms op zich zelf, en de Hollanders. Dat de laatsten verreweg de talrijksten zijn, blijkt uit het hooge bedrag van hun collecten: gemiddeld overtreft dit drie en een half maal de opbrengst der Brabanders, die er toch nog het naast bij komt [2]).

---

1) Zie het extract uit de acten van den Kerkeraad in de Werken der Marnix-Vereeniging, Serie I, dl. II, blz. 107, en Meiners, Oostvrieschlandts Kerkel. Gesch., dl. I, blz. 426.

2) Ik maak dit op uit het Bouck van den armen Vremdelinghen, in de W. d. M. V., Serie I, dl. II, blz. 14, 17, 22, 27, 36.

Wij weten hoe groote rol de geldzaken spelen in elke menschelijke maatschappij. De zelfstandigheid op het punt der financiën had ook hier een zekere mate van zelfstandigheid in het algemeen ten gevolge. In brieven van Hollandsche uitgewekenen, in den zomer van 1570 geschreven, zien wij de natiën van elkander onderscheiden en bijvoorbeeld melding gemaakt van „de kercken (te Emden) ende natien van Brabandt, Flaenderen, Walslandt ende Hollandt" [1]). De Synode van Emden bestendigde in het jaar daarop dien toestand en verordende dat één classe zou uitmaken „ecclesia Embdena cum peregrinis ministris et senioribus Brabantiae, Hollandiae et Phrisiae occiduae" (art. 10) [2]). Uit de brieven der uitgewekenen vernemen wij verder, dat de „peregrini ministri" der Hollandsche natie geen andere waren dan de predikanten van Amsterdam, ons wel bekend, Jan Arentsz. en Petrus Gabriël [3]).

Het was te voorzien dat tusschen de Hollandsche en de Brabantsche Calvinisten de verschillende inzichten en neigingen, die zich in het vaderland hadden geopenbaard, ook in de ballingschap zouden voortduren, en dat ook beider verhouding tot den prins van Oranje voortdurend zou blijven verschillen. Wij vinden dit vermoeden werkelijk door de feiten bevestigd.

Het eerst zien wij, in de schrale bescheiden die ons ten dienste staan, de tweedracht uitkomen in het jaar 1570, bij gelegenheid van het opvatten en ten uitvoer leggen van een plan, om zich gemeenschappelijk tot den Duitschen Rijksdag, die te Spiers gehouden stond te worden, met een klaag- en verweerschrift te wenden en de voorspraak, zoo niet de hulp, van het Rijk voor de verdrukte Nederlanden te vragen [4]).

---

1) Oud-Holland, jaarg. 1892, blz. 201. — Er staat daar gedrukt „Maeslandt ende Hollandt", hetgeen zeker verkeerd is. Waarschijnlijk staat geschreven, gelijk ik lees; er zou echter ook „Vrieslandt" kunnen staan. Deze laatste lezing is later door den heer Van Someren, Supplément aux Archives, p. 56, overgenomen.

2) In Dr. Rutgers' uitgave in W. d. M. V., Serie I, dl. III, blz. 59. Men zou verwacht hebben „utraque ecclesiae Embdenae" evenals iets vroeger „utraque Coloniensis, utraque Aquisgranensis", en p. 88 insgelijks: „utriusque Embdanae Ecclesiae".

3) Oud-Holland, jaarg. 1892, blz. 199; Van Someren, Supplément, p. 53. Vgl. Nijhoff's Bijdr. 3de Reeks, dl. VI, blz. 69. — Scheltius, de derde predikant van Amsterdam in 1566 en met de twee anderen naar Emden uitgeweken, was daar al spoedig overleden: Brandt, dl. I, blz. 459.

4) Hetgeen volgt is afgeleid uit de reeds boven aangehaalde stukken in Oud-Holland en bij Van Someren, Supplément, zie bepaaldelijk de Nos. VIII, XIV, XV, XVI. Vgl. Bor, dl. I, blz. 316 (Bk. V, fo. 228).

Dat plan was in April [1]) te Emden opgerezen, bij wien het eerst weten wij niet, en het vond er gereeden ingang bij alle natiën, Vlamingen, Brabanders, Hollanders (onder welken de Friezen en Groningers mede te begrijpen zijn) en Walen. Het hield hoofdzakelijk in, dat allen te zamen of elke natie op zich zelf een remonstrantie of apologie van die strekking zou opstellen en bij den Rijksdag indienen. Maar vooraf wilde men aan de elders gevestigde gemeenten kennis geven van het voornemen en haar medewerking verzoeken, en in het bijzonder het advies en welbehagen van Zijn Excellentie den prins van Oranje inwinnen. Een brief, door de ontwerpers van het plan onderteekend, werd aanstonds aan den Prins besteld, en reeds den 25sten April door Zijn Excellentie in toestemmenden zin beantwoord. De Prins stelde voor, dat iedere natie haar bijzondere klachten en wenschen te schrift zou stellen en hem toezenden, en tevens tot de samenstelling van een algemeen adres uit die vele bijzondere een geleerde zou aanwijzen, die dan met eenige Duitsche doctoren (in de rechten natuurlijk) [2]) zou raadplegen over den vorm, waarin zulk een stuk naar het gebruik van den Rijksdag behoorde gesteld te zijn. Blijkbaar wenschte de Prins het beleid dezer zaak aan zich te trekken, en bij deze gelegenheid als erkend hoofd van alle uitgeweken Nederlanders voor het oog der Duitsche Rijksvorsten op te treden.

Nog altijd had hij zich niet stellig verklaard voor een der afdeelingen, waarin het protestantisme zich tot zijn spijt gesplitst had. In het Christendom trok hem steeds het meest aan wat door allen werd geloofd en beleden. Zijns ondanks had hij zich door den loop der gebeurtenissen ten laatste gedwongen gezien om partij te kiezen voor het protestantisme en dus tegen het katholicisme. Zoolang mogelijk onthield hij zich nu weer van partij te trekken voor de eene en dus tegen de andere richting, waarin de protestanten hoe langer hoe meer uiteengingen.

Laten wij ons, eer wij verder gaan, zijn belangrijkste uitspraken over de kerkelijke beroeringen en over den plicht der wereldlijke overheid te haren opzichte voor de herinnering roepen.

Toen in het voorjaar van 1566 het Compromis der Edelen en hun openlijk optreden tegen de kerkelijke politiek van den koning

---

1) Misschien reeds vroeger; zie Gabbema, Ep. clar. vir., in een brief van Nieuwenaar aan Geldorp van Februari 1570, p. 786.

2) Een van deze was misschien Dr. Arnold Rosenberg (Archives, t. IV, p. 79*, noot 1).

de protestantsche beweging aan den gang bracht, werd de Prins nog altijd geacht en achtte hij zich zelf katholiek te zijn. Maar geenszins in den zin, dien de koning en zijn regeering in Nederland aan die benaming hechtten. Hij verklaarde zich in den Raad van State zoo duidelijk mogelijk, aldus:

„En toutes choses du monde il fault qu'il y ait ordre, et tant plus en la religion, pour maintenir salut des âmes et tranquillité du pays. Mais il fault qu'il soit tel que se puist observer.... L'Empereur et le Roy ont ordonné les placcartz à bonne intention; mais astheure et par l'inquisition la religion se pert. Car veoir brusler ung homme pour penser avoir faict bien, faict mal aux hommes et leur semble conscience: par où les juges ne exécutent les placcartz. Par où la rigeur n'est nullement pour maintenir la religion [1])."

Zoo katholiek gezind is de Prins het jaar door gebleven: na de beeldstormerij vertoonde hij zich nog te Antwerpen bij de Roomsche godsdienstoefening [2]). Maar toen kort daarop de reactie begon, die voor een katholicisme in zijn geest geen plaats liet, die tegenover het vervolgde protestantisme geen ander dan een vervolgziek moorddadig katholicisme erkende, koos hij, nu hij kiezen moest, het protestantisme, en verliet aan het hoofd der ballingen het land.

Had hij slechts daarmeê mogen volstaan. Maar eens onroomsch moest hij noodzakelijk tusschen de verschillende protestantsche gezindheden een keus doen. Al zijn pogingen om Calvinisten en Lutheranen te verbroederen en te vereenigen waren mislukt. Mislukt vooral om den onwil der Calvinisten, die hun rechtzinnigheid haast even stipt handhaafden als de katholieken de hunne. De Lutherschen waren niet zoo uitsluitend, vreedzamer in alle opzichten en ondergeschikter aan de overheid. Hun neigingen stonden minder ver van die van den Prins. Buitendien de politiek vereischte aansluiting van de Nederlandsche protestanten aan de Duitsche broederen, die het best in staat schenen om hulp te verleenen. Zoo kon het niet anders of hij luisterde naar de raadgevingen en vermaningen zijner bloedverwanten en vrienden onder de Rijks-

1) Aldus in de vergadering van den R. v. St. van 29 Maart, bij Gachard, Corresp. de Guillaume le Tacit., t. VI, p. 367/8. Al evenzoo in December 1564; zie het Recueil van Hopperus, p. 41, en de Vita Viglii, p. 41. Vgl. ook 's Prinsen Justification, p. 163, en zijn Apologie, p. 87, in de editie van Lacroix, Bruxelles, 1858.

2) Antwerpsche Kroniek, blz. 94. Hij was het nog tot in het voorjaar van 1567, vgl. Blok, Archivalia (1886/7), blz. 75/6; Archives, t. II, p. 338, 340, 454; t. III, p. 34.

vorsten, om zich van de Calvinisten af te zonderen en bij de Lutherschen aan te sluiten.

Maar voor een beslissende verklaring deinsde hij toch terug. In een merkwaardig schrijven aan den landgraaf van Hessen, van November 1566, geeft hij van die aarzeling rekenschap:

> „Und mögen uns E. L. woll vertrawen, das wir der Calvinischen lehre nit zugethan noch anhengig seint; das wir aber auch des unterschiedts halben, der zwischent der Augspürgischen Confession und Calvini lehr ist, gern sehen solten das sie und diese landen derhalben überzogen und in ein solichs gefärlichs bluetbad geführet werden solten, das bedünckt uns auch weder recht noch Christlich sein [1]."

Zoo is hij steeds blijven denken en gevoelen, zijn leven lang. Altijd is hij bij den driesprong blijven staan, waar de kerkelijke richtingen van zijn tijd uiteengingen. De afstand, dien hij doorloopen heeft, toen hij zich van Roomsch tot protestant, van Luthersch tot Calvinist bekeerde, is niet groot geweest: in de hoofdzaak, het geringstellen der verschillen vergeleken met de overeenstemstemming aller Christenen, is hij steeds dezelfde gebleven. Zijn naaste geloofsverwanten waren niet, gelijk door zijn vijanden beweerd wordt, de libertijnen, de onverschilligen, maar de gematigden van alle kerkelijke partijen, die verdragen wilden zijn zijn maar ook wederkeerig andersdenkenden liefderijk verdroegen. In dien zin, maar ook in geen anderen, behooren wij hem onder de „politieken" te rangschikken.

Tot welk kerkgenootschap hij thans behoorde, is kwalijk te zeggen [2]. Het schijnt dat de Calvinisten hem tot de hunnen

1) Archives de la Maison d'Orange-Nassau, t. II, p. 455.

2) Wanneer de Prins zich bij de Calvinisten heeft gevoegd, is niet stellig te zeggen. In October 1573 kwam hij te Dordrecht, voor het eerst in Holland naar het schijnt, bij de gereformeerde gemeente aan het Avondmaal; dit bericht de predikant Bartholdus Wilhelmi aan de kerk van Londen in een brief van 23 October, gedrukt in Gerdes' Scrin. Antiq. en thans ook in Hessels' Archivum, t. II, p. 469 (vgl. Balen, Dordrecht, blz. 849, die de plechtigheid stelt op 18 Februari 1574, hetgeen denkelijk onjuist is). Maar dit bewijst nog niet, dat hij zich al niet vroeger in Duitschland tot de Calvinisten begeven had. De familie Polyander à Kerckhove beroemde zich, dat het haar stamvader Joannes Polyander, de bekende secretaris van de Emdener Synode en vele jaren predikant te dier stede, was, die, toen hij nog als predikant te Frankenthal stond, het voorrecht had gehad van prins Willem tot het gereformeerde geloof over te halen. Die overlevering vermeldt Spanheim, in zijn Oratio funebris in excessum Johannis Polyandri (zijn collega), p. 19, aldus: „Nec sine singulari Dei providentia factum, quod tunc in aula Palatina haereret Celsissimus Princeps Gulielmus Auriacus, ut militem ex Gallia reducem et aliquot

rekenden. Trouwens in het leger, waarmeê hij in 1568 over de Maas trok, had hij Calvinistische veldpredikers, Saravia en Junius, bij zich [1]), en uit Nederland, dat hij te vergeefs poogde te verlossen, trok hij Frankrijk binnen, om daar naast de Hugenoten voor de gemeene zaak te strijden. Maar zoo hij thans al Calvinist mocht heeten: evenzeer als vroeger, toen hij Luthersch was, achtte hij het verschil tusschen beiden niet zoo wezenlijk, dat verbroedering niet mogelijk, niet wenschelijk wezen zou.

Dat de rechtzinnige Calvinisten, die aan hun Confessie hechtten en niemand die haar niet onderschrijven kon in hun midden duldden, een staatsman van zulk een verleden en van een zoo rekkelijke overtuiging niet dan met achterdocht gadesloegen en niet zonder voorbehoud voor hun hoofd en leidsman erkennen wilden, is hun zeker niet euvel te duiden. Zij wenschten, van hun standpunt te recht, zich buiten den Prins om nader aaneen te sluiten en voor de verstrooide gemeenten een formulier van eenheid en een bindende kerkorde vast te stellen. Een voorslag, die daartoe strekken moest, uitgaande van de kerken in de Paltz, kruiste zich juist met het voorstel der Emdenaars om zich onder leiding van den Prins gezamenlijk met een adres tot den Rijksdag te wenden.

Germanorum legiones Septemviri Palatini, rebus Belgicis faventissimi, ope auctoraret.... Ea occasione Polyander ad familiaria cum Heroe isto colloquia admissus, in illo, a Reformatarum Ecclesiarum sententia in aliquot religionis capitibus adhuc alieniore et Augustanam Confessionem profitentibus addictiore, melius informando opportunam admodum utilissimamque Ecclesiis omnibus Belgicis operam praestitisse censeri debet. Et sane is colloquiorum istorum fructus fuit, ut antequam ex aula Palatina discederet, Reformatorum super controversis articulis doctrinae subscriberet et consensum suum sacri epuli communione palam profiteretur". Ik betwijfel de juistheid dezer familie-overlevering zeer; zij wordt door geen enkel bericht van elders bekrachtigd, en uit hetgeen Spanheim voortgaat te verhalen, blijkt dat hij met de geschiedenis en de chronologie dier dagen al zeer gebrekkig bekend was. „Adeo Heroïs istius animo (zegt hij) Polyandri virtus haesit, ut in Belgium redux cum Emdanis, Philippo Marnixio Aldegondio Emda evocato, enixe commendaret, a quibus honestissima vocatione accitus celebrem Ecclesiam viginti et octo annis verbo et exemplo docuit et summa prudentiae exquisitae laude rexit". Nu is het zeker dat Polyander al predikant te Emden was, toen daar in October 1571 de Synode werd gehouden, en dat zijn beroeping derwaarts met het vertrek van Marnix naar Nederland in niet het minste verband gestaan heeft. Het heeft den schijn zelfs (hoewel zulk een misverstand haast ondenkbaar is), alsof Spanheim Marnix voor een predikant en Polyander's voorganger te Emden gehouden heeft.

1) Wij moeten echter niet uit het oog verliezen, dat Junius volgens zijn eigen getuigenis in zijn autobiografie op last van den keurvorst van de Paltz tegen zijn zin het leger vergezelde, en dat Saravia niet tot de stipte Calvinisten, veeleer tot de geestverwanten van den Prins behoorde.

Het plan van die van Emden was in April 1570 opgerezen. Van 18 Maart te voren dagteekent een rondgaand schrijven aan de verspreide gemeenten, uit de pen van Marnix van St. Aldegonde gevloeid en door hem nevens Caspar Van der Heyden onderteekend, uit naam en op bevel der Nederlandsche broederen van Heidelberg en Frankenthal [1]).

Dat schrijven is zeer belangrijk. Naar het voorbeeld der Fransche gereformeerden wordt de aaneensluiting van allen die hetzelfde gelooven en willen, de vorming van één lichaam uit de nog steeds afzonderlijke ledematen, aanbevolen. Om daartoe te geraken dient begonnen met het vereenigen der geldmiddelen, het vormen van één beurs, waarin allen zullen bijdragen en waaruit alle dienaren des Woords en de studenten, die tot dienaren worden opgeleid, onderhouden zullen worden. Tevens behoort een geregelde briefwisseling tusschen de vertegenwoordigers der verschillende gemeenten aangeknoopt, een inniger verstandhouding dan tot nog toe bestaat, aangegaan te worden; eindelijk in de hoofdlijnen een kerkorde vastgesteld, waaraan allen zich houden. Zeer in het breede worden die drie belangen aangepredikt en tegen alle denkbare tegenwerpingen verdedigd [2]).

Ter zelfder tijd dus zoeken de mannen van beide richtingen in de gemeenten, de rekkelijken die de leiding van den Prins met vertrouwen volgen, en de preciesen die zijn oogmerken verdenken, een nauwere aaneensluiting onderling, maar met inzichten die verre uiteenloopen. Zooals de eene partij vreest dat men haar invloed voor politieke bijoogmerken misbruiken wil, zoo vreest de andere dat men haar tracht vast te binden aan een rechtzinnigheid, die mettertijd tot een nieuw pausdom, een nieuwe overheersching der gewetens, leiden moet.

Van de zijde der Hollandsche, in geloofszaken rekkelijke en in de politiek Prinsgezinde partij te Emden hebben wij een paar hoogst belangrijke brieven over, waarin zij haar inzichten ontvouwt. De eene is van den man, dien wij als geschiedschrijver der protestantsche beweging in Holland gedurende 1566 reeds kennen, Laurens Jacobsz. Reael, dus juist van dengene, dien wij

1) Gedrukt in het Aanhangsel op Van Toorenenbergen's uitgaaf der Godsd. en Kerkel. Geschriften van Philips van Marnix, blz. 1—38. Zie ook Meiners, dl. I, blz. 426, en Werken der M. V., Serie II, dl. II, blz. 5.

2) Over hetgeen de ballingen in Engeland van deze zaak oordeelden, en hoe zij een synode noodig keurden, leert een belangrijke brief van die van Sandwich, van 6 Augustus 1570, bij Hessels, Archivum, t. III, p. 106, vlg. t. II, p. 348.

het liefst van allen begeeren te hooren. Hij schrijft aan Dirk Kater, Amsterdammer gelijk hij en thans te Keulen gevestigd, om hem meê te deelen hoe het plan eener gemeenschappelijke apologie, onder opzicht van den Prins saâm te stellen, wordt gedwarsboomd door de preciesen van de Paltz. Hetzelfde, maar wel zoo omstandig, meldt Frans Volckertsz. Coornhert uit Emden aan zijn beroemden broeder Dirk, die op dien tijd zich te Kleef of te Keulen schijnt op te houden.

Wat beiden verhalen, komt hoofdzakelijk hierop neer: de Prins had het plan der gezamenlijke natiën van Emden goedgekeurd en zijn medewerking, die uit den aard der zaak hoofdleiding zou wezen, toegezegd. Dienovereenkomstig moest nu elke natie voor zich een ontwerp op het papier brengen, als bouwstof voor het algemeene adres, dat onder het oog van den Prins zou worden opgesteld. Doch juist op dat oogenblik kwam Moded, de preciese bij uitnemendheid, uit Heidelberg over om op het onderteekenen van zekere geloofsartikels aan te dringen en misschien ook om het Paltzische plan, in den brief van Marnix en Van der Heyden ontvouwd, nog eens in persoon aan te bevelen. Hij vond, zooals te verwachten was, bij de Brabanders gehoor, en ontried hun nu meteen het meêwerken tot een apologie, waarin vermoedelijk door den invloed van Zijn Excellentie het politieke oogmerk het zuiver kerkelijke op den achtergrond zou dringen. De Brabanders lieten zich waarlijk door hem gezeggen en trokken hun gegeven woord weer in. Daardoor niet ontmoedigd gingen echter de overigen, Hollanders, Westfriezen en Groningers, toch voort en deden weldra hun opstellen (eerstgenoemden door Reael) aan Zijn Excellentie overhandigen. De Prins nam thans de leiding der zaak op zich en zond Reael met een door hem geteekende instructie naar de gemeenten van Keulen en Wezel — of ook naar de Paltzische steden, vernemen wij niet — om haar medewerking te vragen. Maar dezelfde invloed waarschijnlijk, die de Brabanders van Emden onwillig had gemaakt, deed zich ook te Keulen en te Wezel gevoelen. Ook daar werd medewerking ronduit geweigerd of onder eenig schoonschijnend voorwendsel onthouden. Van een algemeen adres kon dus verder geen sprake zijn. De Prins ried den broederen van Emden dan ook aan, het gansche plan maar te laten varen.

Doch zoo hadden de preciesen het niet bedoeld: het door den Prins opgegeven plan namen die van Heidelberg thans voor eigen rekening over. Uit hun naam schreven Dathenus en Alostanus

aan de verspreide gemeenten — hun brief aan de gemeente van Emden is tot ons gekomen [1]) — dat zij voornemens waren om op den eerstdaags te openen Rijksdag „in een corte apologie ofte verantwoordinge de onnooselheyt ende onschult der gemeenten in Nederlant den Stenden des Rijks te openbaren ende bekent te maeken". Daar dit echter een zaak was, die alle gemeenten gelijkelijk aanging, verlangden zij bij het opstellen geholpen te worden door een broeder uit elke gemeente, en van die van Emden bepaaldelijk verzochten zij, dat met dit doel Cornelius Rhetius, der rechten licenciaat, „mit nootwendige ende genoechsame instructie" mocht worden afgevaardigd. De genoemde Rhetius was buiten twijfel een der preciese Brabanders en door Moded reeds genoegzaam bewerkt. Zijn geestverwanten, de Brabanders van Emden in het gemeen, verklaarden zich aanstonds, gelijk te verwachten was, voor het dus gewijzigde plan; zij meenden in den brief te lezen dat de apologie thans uitsluitend de kerkelijke zaken, geen politieke, behandelen zou. Maar de hoofden der Hollanders, de beide Amsterdamsche predikanten namelijk, waren van een ander gevoelen; zij weigerden voorloopig hun toestemming en noopten zoodoende de predikanten van Emden [2]) de zaak voor de vergaderde gemeenten te brengen. Wat bij deze toen is voorgevallen, wil ik Frans Coornhert in zijn eigen woorden laten verhalen [3]).

„Desen brieff by ons in communicatie geleyt zijnde hebben wy daeruut groite swaricheyt bevonden, als eerst dewyle dat wy onse saecken met mynen Here den Prince begost ende angeleyt hadden, dat wy Sijnder V. G. niet en behoerden verby te gaen, ende soo wy sulcx deden zouden daer veele inconvenienten mogen uut rijssen, alsoff wy Sijnder V. G. diffideerden ofte mistrouwden, daermede wy Sijne V. G. ons te viandt souden mogen maecken, oick decourageren ende wederslachtig omme onse saecke soo hertich niet te dryven als Sijne V. G. die tot noch toe gedreven heeft. Dat oick die Duytsche vorsten een groet achterdeincken jegens ons souden mogen nemen, dat wy sulcx den Prince mistrouden, wiens groete getrouwe gedurige arbeyt, in onse saecke gedaen tot

1) Oud-Holland, n°. VIII; Van Someren, Supplément, p. 24.

2) Wie toentertijd de predikanten waren, weet ik niet; ik vermoed Martinus Eliakus en Johannes Lindensis: zie Meiners, dl. I, blz. 419, 459. Geen mannen van bijzondere beteekenis.

3) Oud-Holland, l.l., n°. XV.; Van Someren, Supplément, p. 53.

Sijnder V. G. groite costen ende pericule van lyve, den vorsten wel bekent is; met meer consideratien hier te lang te verhalen. In anderden dat wy ons laten beduncken [dat men] tot onser verantwoerdinge die Apologie niet wel [1]) en mach maecken, dat se ons in onse saecken vruchtbaer zoude zijn, tenzy dat die politycke saecken, als placaten, ordonnantien, inbreke van privilegien, vryheyden, tyrannye van den [hertoge van] Alfa, daer mede ingevoecht werden. Ten derden dat ons noch wel gedeinckt, hoe zere die Brabanders met Datheno, Cornelio Rhetio ende meer anderen anno 1566 drongen dat men die name ofte titule van der Augsburchsche Confessie niet en zoude aennemen [2]), hetwelck mijn Here die Prince doemaels zeer gaern gesien hadde omme ons daermedt te brengen onder die scherminge ende tutele van de Duytsche vorsten. Met meer andere oirsaecken daeromme wy periculoos vinden Cornelio Rhetio volle instructie ofte procuratie te geven omme met Datheno cum sociis sodanige Apologie upte religie alleen te maken, vresendt dat zy int maecken van die Apologie hore oude verstandt noch souden mogen dryven ende daerinne stellen articulen die jegens die Augsburchse Confessie etlycke malen zouden mogen stryden ofte ten minsten desen in als niet ofte conform wesen. Daerover wy by de Duytsche vorsten ende hore geleerden voor onvredige oproerderen, muytemaeckers etc. mochten geacht worden, als diegene die hore begroyde [3]) religie souden willen reformeren. Daertoe maecke ons swaricheyt dat Harmannus Modetten onlangs geleden hier is geweest met eenige articulen, die hy begeerde dat alle die dienaers vande Oistfriesche Kercken souden onderteyckenen, ende hem affgeslaegen was, daeruut wy vresen dat zy uut de generale instructie ofte procuratie, die men Rhetio soude

---

1) Er komen eenige verdachte lezingen in deze plaats voor, die ik niet weet te verbeteren en die ook den zin gelukkig niet storen.

2) Het aandeel, dat Mr. Cornelis Rhetius in het verzet der Synode tegen 's Prinsen plannen van verbroedering met de Lutheranen hier gezegd wordt genomen te hebben, is mij overigens volstrekt onbekend. Ja, ik heb zijn naam in de kerkelijke handelingen van het jaar 1566 slechts éèns genoemd gevonden (althans een tweede maal herinner ik mij niet), en dat wel bij het overgeven van het request der drie millioenen te Antwerpen. Daarbij wordt onder de getuigen vermeld „Mre Corneille Retinz (*sic*), advocat de lad. ville" (Van Langeraad, p. CXLVI).

3) Vgl. Bor, t. I, p. 925 (Bk. XII, f°. 5): „om alle vrundschap te doen aenwassen ende mettertijd begroeyen".

mogen geven, een generael besluyt zouden mogen maecken ende daermede vercrygen tgene dat zy te voren van de dienaren niet hadden weten te becomen."

Niet anders dan Coornhert zag ook Reael deze zaak in. Zij is van te groot gewicht, dan dat wij er ook niet gaarne zijn gevoelen over hooren. Hij deelt dit als volgt aan Dirk Kater mede:

„Wy bemercken dat hiermeede wat meer gesocht wert dan geopenbaert wert; want dat die sommige (dien ick nu per literas niet nomen en can) niet hebben connen vercrygen door diversschen voorgevinghe, so met versoec van onderteyckeninghe van eennighe articulen [1]), so met versoec van onderhoudinghe int gemeene der verstroyder dienaren [2]), ende zoo voort meer met anderre dingen, dat souden sy coonnen onder dat dexel te weege brengen ende haerre wille hierinne vercrygen; waermeede sy souden mogen ons die uutgeweeckene brenghen in eenen haedt aller Duytschen vorsten; jae daermede sy sommighe heeren ende vorsten souden coonnen an malcanderen reytssen; ende daerenboven, so wy met Godts hulpe int lant quaemen, souden een nieu Pausdomme te versorghen, jae apparentelic geschaepen hebben, mits dat deeze onrustighe geesten ofte superstitiose menschen den naeme der Augsburchse Confessie so zeer vyant syn, ende dat dit alles gedreeve wert omdat zy eene diffidentie op myne Exc. Heere die Prince van Oranghe hebben, vreesende dat men die naeme der Confession voerren sal moeten, so syn sy nu op die beenen met alrelye listen dat haere begrepen Confessie mochte van onse verdrevennen geapprobeert werdden. Maer wy syn (Godtdanc) noch so vercoudt niet off wy hebben dit wel coonnen ruycken [3])."

Merkwaardige ontboezemingen! Zij doen ons het inzicht en de gezindheid der Hollanders te Emden op dit tijdstip kennen, zoo duidelijk als wij wenschen konden. Het zijn dezelfde, die in het najaar van 1566 de Brabanders zoo ontstemden en Caspar van der Heyden naar Amsterdam deden overkomen en met ban en afsnijding dreigen. Nog altijd beoogen de Hollanders, met hun vroegere predikanten aan het hoofd, een verbroedering met die van de Augsburgsche Confessie in den geest van prins Willem,

1) Voorstel van Moded.
2) Voorstel van Marnix en Van der Heyden.
3) Oud-Holland, n°. XIV; Van Someren, Supplément, p. 47.

om redenen aan de tijdsomstandigheden en aan de wereldsche politiek ontleend, doch deswegens niet alleen, maar ook omdat zij een afkeer hebben van de preciese rechtzinnigheid der tegenpartij, die tot verdeeldheid onder de in de hoofdzaak gelijkgezinde broeders en tot het oprichten van een nieuw pausdom (waarin de Confessie paus zal wezen) noodzakelijk leiden moet.

In denzelfden geest, maar in zeer verzachte bewoordingen, beantwoordden die van Emden — de Hollanders afzonderlijk, of de geheele gemeente onder hun overwegenden invloed? dit laat zich niet uitmaken — den brief van Datheen en Alostanus. Aan de apologie verlangen zij om de opgegeven redenen niet meê te werken, maar zij hebben er niets tegen dat de Paltzische broeders zoo eene opstellen en zonder hen bij den Rijksdag indienen. Zij spreken echter de hoop uit, dat de broederen dan „verstandich ende omsichtig genoech" zullen handelen, en niet „zonder datselve eerst mit mynen Heere den Prinche te communiceeren, opdat Zijne F. G. alsoe mach gekent werden ende zijne behoorlijcke eere ontfangen" [1]).

Het verdere verloop dezer zaak is ons niet zoo in de bijzonderheden bekend en heeft voor ons ook slechts een ondergeschikt belang. Zoo veel weten wij, dat op den Rijksdag [2]) werkelijk een apologie is ingeleverd „nomine Belgarum ex inferiori Germania Euangelicae Religionis causa per Albani Ducis tyrannidem eiectorum", dus oogenschijnlijk uit aller naam zonder onderscheid. Heeft ten slotte de Hollandsche natie toch nog haar medewerking verleend? Wij weten het niet; maar dit is zeker, dat het adres, dat weldra in druk verscheen [3]), allerminst beantwoordt aan het schrikbeeld, dat de Hollanders er zich van gevormd hadden. De politieke overheersching wordt er naast de kerkelijke in behandeld en gewraakt, de prins van Oranje geprezen en — wel niet zonder eenige ironie — als een gehoorzaam onderdaan voorgesteld, die de gelegenheid, waarin hij was om het verzet tegen de tirannie te steunen, ongebruikt heeft laten voorbijgaan. En,

---

1) Oud-Holland, n°. XVI; Van Someren, Supplément, p. 59.

2) Over het gebeurde op den Rijksdag zie vooral de Grande Chronique van Le Petit, t. II, l. X, p. 213 sq.

3) De titel voluit in Dr. Knuttel's Catalogus der Haagsche pamflettenverzameling, n°. 179. Nagedrukt in Gerdes' Scrin. Antiq., t. VIII, p. 577. In de pamflettenverzameling Meulman, twee drukken, n°. 207 en 208. Vgl. Gabbema, Epist. clar. vir., p. 797; Bor, dl. I, blz. 316 (Bk. V, f°. 228), die sommige der bij Gabbema gedrukte brieven kent, doch onvolledig.

wat bovenal onze aandacht verdient, de Calvinistische banier wordt er zorgvuldig in bedekt gehouden, de naam van Evangelische Christenen, niet van Gereformeerde, gevoerd, en het onderscheid tusschen de verschillende protestantsche geloofsbelijdenissen als weinig beteekenend ter zijde geschoven. Tot bewijs van het laatste alleen een korte aanhaling.

„Quae potest esse dissensio inter eos, qui non modo verbum Dei unicum amplectuntur, sed etiam ex verbo Dei constitutae fidei formulae per omnia subscribunt? Nos enim certe vel libentissimis animis Confessionem Augustae a vestris majoribus Carolo Imperatori oblatam recipimus atque amplectimur. Et si quicquam iudicare possumus, etiam eorum Theologorum, quorum opera illa formula conscripta traditaque est, doctrinae per omnia assentimur.... Est igitur, Principes, calumnia, ab adversariis ementita, cum aiunt nos diversam a Germanis religionem profiteri [1])."

Hoe deze professio, actui contraria, uit de pen van mannen als Datheen [2]) of Moded is kunnen vloeien, begrijpen wij niet wel. Zeker is het, dat de prins van Oranje en zijn vrienden te Emden niet duidelijker, niet stelliger in het belang der eendracht hadden kunnen spreken. Dat de apologie, gelijk zij werd ingediend bij den Rijksdag, toch nog de vrucht is geweest van onderling beraad en van weerkeerige inschikkelijkheid, wordt, als wij haar aandachtig lezen, meer en meer waarschijnlijk.

Hoe dit zij, de noodzakelijkheid van eendracht en samenwerking, met terzijdestelling van alle onwezenlijk verschil van meeningen en bedoelingen, moest zich dagelijks al dringender en dringender onder de ballingen doen gevoelen. Zou ooit voor hen allen de

---

1) P. 55 van de oorspronkelijke uitgaaf, bij Gerdes, p. 648. — De Groningers schijnen hun ontwerp van adres (zie Oud-Holland, n°. XV, blz. 198; Supplément, p. 52), in de volkstaal geschreven, toch ook afzonderlijk aan den Rijksdag ingediend te hebben; althans zij hebben het later, in September 1573, in druk laten verschijnen. Een exemplaar van het oorspronkelijk heb ik niet gezien, maar Gerdes heeft ook dit overgedrukt in zijn Scrinium, t. VIII, p. 723 sq. Volgens Harkenroth, Oostfr. Oorspr., dl. I, blz. 153, en Schoock, p. 723, heeft Rhetius ook dit stuk den 17den October bij den Rijksdag ingediend.

2) Vgl. boven blz. 240 in noot 2. Wesenbeke spreekt in een stuk van 9 Augustus 1570 van de apologie als het werk van Dathenus: Oud-Holland, n°. XVIII; Supplément, p. 62. Enkele zinnen en uitdrukkingen herinneren aan Marnix, maar niets begrijpelijker dan dat Dathenus bij het schrijven de geschriften van dezen voor oogen had. Lodewijk van Nassau stelt het aan Walsingham voor, alsof het prins Willem is, die de apologie te Spiers heeft aangeboden (Mémoires de Walsingham, p. 139).

terugkeer in het vaderland, en voor dat vaderland de verlossing uit de hand der Spanjaarden bewerkt worden, het zou geschieden moeten door aller eendrachtig samenspannen, onder aanvoering van den prins van Oranje. Niemand die van deze waarheid meer doordrongen was dan de prins van Oranje zelf. Al stuitte de preciesheid der Brabantsche Calvinisten hem niet minder dan den Hollanders te Emden tegen de borst, al vreesde hij evenzeer als zij voor het stichten van een nieuw, gereformeerd pausdom: de drang der omstandigheden en het algemeen belang (waaraan hij het zijne onafscheidelijk verbonden had) vorderden van hem ook op dit punt zelfverloochening. Werkelijk reikte hij den strengen Calvinisten omstreeks dezen tijd de hand, zonder evenwel zijn verdraagzaam standpunt te verlaten. Zijn geheele volgend leven heeft hij dit tegen de eischen der hoe langer hoe overmoediger rechtzinnigheid te verdedigen gehad en ook standvastig verdedigd. Maar immer gedachtig dat, om zijn doel te bereiken en Nederland tot een vrijen zelfstandigen staat te verheffen, de medewerking der preciese Calvinisten onmisbaar was [1]), heeft hij steeds alles zorgvuldig vermeden, dat strekken kon om het thans met hen aangegane bondgenootschap te verbreken.

Het kan zijn dat de gematigde toon, die ten slotte in de apologie werd aangeslagen, de naaste aanleiding is geweest tot een betere verstandhouding tusschen hen, van wie dat geschrift uitging, en den Prins. Van zijn kant is, zoo ik mij niet vergis, de eerste daad, waaruit zijn begeerte bleek om met de Calvinisten van Heidelberg en Frankenthal voortaan samen te gaan, de indienststelling geweest van Marnix van St. Aldegonde.

Marnix was theoloog en politicus beide in één persoon. Hij was als geschapen om tusschen den prins van Oranje en de kerkelijk-rechtzinnige partij de verbindende schakel te vormen. Geen karakter om anderen te leiden, zelfs niet om te midden der stormen van het staatsmansleven op zich zelf te staan, behoefde hij den steun van een krachtiger geest, de leiding van een vaster wil, waaraan hij zich met volle vertrouwen kon overgeven. Bij zijn eerste optreden in 1566 had hij zulk een voorganger gevonden in zijn ouderen broeder, den door ieder die hem gekend heeft hoog geroemden heer van Toulouse, dien hij dan ook tot zelfs bij het gewapend verzet trouw is bijgebleven. Maar nadat hij dien broeder ontijdig op het slagveld van Oosterweel had verloren, heeft hij

1) Hunne macht wordt toen reeds erkend door een libertijn: Supplément, p. 39.

zich, volgens zijn eigen verhaal, van de politiek afgewend en in de ballingschap zich bij voorkeur aan theologische studiën gewijd. Eerst na de voltooiing en uitgaaf van zijn *Biënkorf der H. Roomsche Kercke* had hij dienst gezocht en gevonden, niet bij den prins van Oranje, wiens bedoelingen ten opzichte der kerk zijn geestverwanten en denkelijk ook hij nog mistrouwden, maar bij den rechtzinnigen vromen keurvorst van de Paltz. Hoe hij, van Heidelberg uit, zich beijverde om de verstrooide en verdeelde gemeenten in nauwer verstandhouding met elkander te brengen en een kiem van eenheid aan te kweeken, hebben wij ons al herinnerd. Thans, in den winter van 1570 op 1571, stelde hem de Prins voor, uit den dienst van den keurvorst in den zijnen over te gaan, en na bekomen toestemming van den keurvorst nam hij die roeping aan [1]). Wat er hem hoofdzakelijk toe besluiten deed, zegt hij ons zelf: „pour avoir veu et cognu que luy mesme [de Prins] s'estoit voué au salut et conservation des Eglises et de nostre Patrie" [2]). In deze woorden legt hij met beminnelijken eenvoud de getuigenis af (door zijn gansche leven en bedrijf bevestigd) van zijn volkomen onzelfzuchtige bedoelingen. Hij is zich ten volle bewust, dat de Prins het eenige aangewezen hoofd is van het politiek verzet tegen de Spaansche overheersching; nu hij zich ook overtuigd mag houden van diens ijver voor het ware geloof, schaart hij zich gaarne achter hem, zonder aan zijn eigen toekomst te denken, en wijdt hem zijn beste krachten. Tot aan 's Prinsen dood toe is hij dezen trouw gebleven: voor wie hem kennen het zekerste bewijs, dat hij zich in zijn verwachting geenszins teleurgesteld heeft gevoeld. Had hij ooit reden gevonden om te gelooven dat de Prins niet het heil van het vaderland en van de Kerk maar zijn eigen grootheid zocht, hij zou hem den rug hebben gekeerd; daar kunnen wij zeker van zijn. Zijn onverstoorbare gehechtheid aan Oranje is ons een krachtige borgtocht, zoo wij er nog een behoefden, voor de onbaatzuchtigheid van diens staatkunde.

Een eerste vrucht der verbintenis tusschen beide mannen was een nieuwe poging van Marnix, thans door 's Prinsen gezag ondersteund, om de eenheid en eendracht aller uitgeweken gerefor-

1) Marnix wordt al in Januari 1571 door den Prins naar Wesenbeke gezonden (Supplément, p. 236). Hij is al in 's Prinsen hartsgeheimen betrokken in April (Archives, t. III, p. 395).

2) „Response Apologéticque" in Lacroix' uitgaaf, Correspondance et Mélanges, p. 433/4.

meerden voor te bereiden, en daarbij tevens 's Prinsen verlangen, om aller eendrachtige samenwerking voor zijn politieke ondernemingen te winnen, in de hand te werken. Sterk door den bijstand van den Prins, die op de rekkelijke Hollanders zooveel vermocht, durfden Aldegonde en zijn Paltzische vrienden thans een stap verder gaan dan in den brief van Marnix en Van der Heyden was bedoeld, en het houden eener Generale Synode aanbevelen. Juist lokte het voorbeeld der Fransche broederen daartoe aan. Dezen waren ditzelfde jaar te La Rochelle in een synodale vergadering bijeengekomen [1]). Hun handelwijs toonde opnieuw, hoe eendracht macht is. De Nederlanders moesten zich die les ten nutte maken [2]).

Bevreemdend is het, dat bij deze gelegenheid volstrekt niet herinnerd wordt aan een vroegere samenkomst met gelijk doel, het voorbereiden namelijk eener kerkorde, door invloedrijke predikanten en broederen onder de ballingen te Wezel in 1568 gehouden. Die bijeenkomst was niet zonder resultaat gebleven: eenige artikelen waren er vastgesteld, „quos partim necessarios partim utiles esse iudicarunt." Doch — wat de reden mag zijn is mij vooralsnog niet duidelijk — met dat resultaat schijnen de preciesen volstrekt niet voldaan, zelfs niet gedeeltelijk tevreden geweest te zijn. Nooit, zoo ver ik weet, hebben zij er zich op beroepen, nooit zich geneigd betoond om er op voort te bouwen. Nu weer gewagen zij er zelfs niet van, noch in de oproepingsbrieven, noch in de besluiten op de Synode genomen. Marnix, die toch zelf te Wezel tegenwoordig was geweest, doet als ware er aan zulk een vergadering nauwlijks te denken. In een rondgaanden brief, dien Caspar van der Heyden mede onderteekende, schrijft hij, dat een schriftelijke correspondentie tusschen de verstrooide gemeenten hem en zijn medebroederen daarom te noodzakelijker voorkomt, „dewijle wij geen middelen hebben om synodes ende ghemeyne samenkomsten te weghe te brengen." Er moet een gewichtige reden bestaan hebben voor dat opzettelijk ignoreeren van hetgeen te Wezel was verricht [3]). Ik zou ver-

---

1) Zie hierover Serranus, l. X, p. 6 vso en l'Estat de France sous Charles IX, t. I, p. 69.

2) Marnix schrijft aan de Londensche gemeente: „Hetwelcke (nut eener synodale bijeenkomst) opentlick blijckt in het exempel der Françoissche ghemeynte, die boven alle andere dingen nae dese eenicheyt ende overeenkominge altijt getrachtet hebben." Bij Hessels, t. II, p. 366.

3) Vgl. over het verschil tusschen de besluiten van Wezel en die van Emden: Hooyer, Oude Kerkordeningen, blz. 63.

moeden dat de invloed der rekkelijken zich daar te zeer had doen gevoelen. De geloofsbelijdenis was er, om iets te noemen, niet uitdrukkelijk als formulier van eenigheid erkend. Alleen was verordend dat aan wie als predikant begeerde te dienen, gevraagd zou worden: „ecquid per omnia consentiat cum ea doctrina, quae in ecclesia publice retinetur secundum ea quae Confessione fidei.... denique etiam Catechesi continentur" [1]). Die vage uitdrukking heeft wel den schijn van uit een transactie tusschen rekkelijken en preciesen geboren te zijn. Vooral als wij haar in verband beschouwen met de reeds vroeger, in de Synoden van 1564 en 1565 onder het kruis, genomen besluiten omtrent het verplicht onderteekenen van de geloofsbelijdenis door alle predikanten. Een libertijn als Coolhaes had dan ook zijn naam onder die artikelen geplaatst. Doch keeren wij tot de plannen van 1571 weder.

Hun wordingsgeschiedenis wordt ons door hen, die weldra met het ten uitvoer leggen belast werden, Gerard van Culenborg en Willem van Zuylen van Nyevelt, in een brief aan het consistorie der Nederlandsche gemeente te Londen, met gewenschte uitvoerigheid beschreven [2]).

Bij eenigen die God vreezen en het heil zijner gemeente behartigen (wordt ons gezegd) was de gedachte opgerezen, „of men niet eens een generale bijeenkomste en vergaderinge zoude kunnen bekomen van de kerken, die tegenwoordig door Gods genade, zoowel in de Nederlanden onder het kruis bewaard worden als door zijn wil overal verstrooid zijn." Dat denkbeeld hadden zij aan de voornaamste dienaren des Woords en andere invloedrijke personen te Heidelberg meêgedeeld, die er zich gaarne meê hadden vereenigd en aan de kerken van Wezel en van andere plaatsen een voorstel van deze strekking hadden gedaan, met bijvoeging van eenige artikelen, waarover zij meenden dat in de vergadering gehandeld zou kunnen worden. Tevens hadden „de aangevers van zoo een heilig concept" zich onverwijld vervoegd bij den heer prinse van Oranje, „om hierop te hooren het advies en goeddunken van Zijn Excellentie"; „dewelke zulks niet alleen goed en noodwendig geacht, maar ook genadiglijk beloofd had het met zijn autoriteit te zullen steunen." Dienovereenkomstig heeft de Prins, nevens de afgevaardigden der Paltzische steden,

1) Cap. II, art. 8, in Dr. Rutgers' uitgaaf, p. 14.
2) Brief van 24 Juli 1571, in Hessels' Archivum, t. II, p. 380.

„den godzaligen en hooggeleerden Heer Philippus van Marnix, genaamd van Mont Sint Aldegonde, onzen lieven broeder," met geloofsbrieven aan al de gemeenten gezonden, vooreerst naar de provinciale synode, die in het begin van Juli te Bedbur in Gulik gehouden werd, „alwaar ter dier tijd vergaderd zijn geweest zekere dienaren des woords der Nederlandsche kerken daaromtrent resideerende (o. a. uit Keulen), en ook een dienaar des woords uit Brussel en een ouderling uit Antwerpen." Aan welke vergadering Aldegonde uit zijn eigen naam en uit dien van Zijn Excellentie eenige punten heeft voorgedragen.

Tot zoo ver de brief. Voor hetgeen daar, te Bedbur, is voorgevallen, laten wij ons bij voorkeur onderrichten door de Acta zelve der vergadering, die tot ons gekomen zijn en in de werken der Marnix-vereeniging gedrukt staan [1]).

Er wordt vooreerst besloten een synode, gelijk voorgesteld werd, te houden ten tijde en ter plaatse als door Mr. Gerard van Culenborg en Willem van Zuylen van Nyevelt met die van Emden, waarheen zij worden afgevaardigd, overeengekomen en bepaald zal worden, welke broederen dan verder zullen schrijven aan de kerken van Engeland, aan de kerken die in Nederland onder het kruis zitten, en aan de Nederlandsche kerken in Duitschland verstrooid. Vervolgens worden de artikelen aangehoord, door Aldegonde, „sommige uit naam en van wege den heer prinse van Oranje en sommige uit particulieren naam en aangeven des voorzeiden Aldegonde," voorgedragen. Het eerst komen ter sprake de laatstgenoemde: het zijn de ons welbekende, „die voormaals van die van Heidelberg en Frankendaal aan de andere gemeenten waren aanbevolen," dat is te zeggen in den brief, door Van der Heyden en Marnix uit aller naam onderteekend. Zij worden echter thans niet in behandeling genomen, maar „uitgesteld tot op de naastkomende (d. i. de aanstaande) synode." Op gelijke wijze worden de meest gewichtige voorstellen van den Prins voorloopig ter zijde geschoven. Eenige van minder belang vinden een tamelijk gunstige ontvangst. Zoo erkent de vergadering de rechtmatigheid van 's Prinsen wapenvoering en

1) Serie II, dl. II, blz. 1 vlg. — Prof. Rutgers, Geldigheid van de oude Kerkordening, blz. 51, drukt de Acta over en merkt op, dat de aanteekening: „Sybertus Lohn ende Everaert van Heyst zijn in dese Synodo verschenen van weghen onser gemeynte," niet achter het eerste artikel, gelijk in de werken der M. V., maar terstond onder het opschrift behoort geplaatst te worden, en verder dat zij afkomstig is van de Keulsche gemeente, in wier archief het afschrift bewaard werd.

wil arbeiden om daarvan allen, ook de „zwakke gewetens", te overtuigen; verder belooft zij haar invloed te gebruiken om den Prins te doen verwittigen van hetgeen er voor hem belangrijks vernomen mag worden, en om ook bij de verschillende gemeenten geld in voorraad te houden, tegen den tijd dat Zijn Excellentie iets tot verlossing van het land ondernemen zal. Beloften dus, die tot niets binden en ook weinig of niets hebben opgeleverd. Daarentegen wordt „uitgesteld om op de Synodus qualificata voorgedragen te worden," 's Prinsen wensch „dat men beraadslage, wat voor een beste middel nu zou kunnen volgen om een eenigheid en overeenkominge op te richten met de gemeente der Confessie van Augsburg. Item of het goed wezen zal den naam der Confessie voorzeid te voeren. Item te handelen van een overeenkominge op te richten met de gemeenten in Frankrijk." Omtrent geen van die punten wenscht de vergadering zich vooralsnog te binden.

Wij kunnen dit van haar, die zeker grootendeels uit strenge rechtzinnigen bestond, gemakkelijk begrijpen; gelijk wij ook licht begrijpen, dat prins Willem, al zocht hij thans met de preciesen op beter voet te komen, toch zijn bestendig streven naar onderlinge verbroedering van Lutherschen en Calvinisten niet varen liet. Daarentegen, dat Marnix zich met het overbrengen van zulke voorstellen liet belasten, zou stof tot verwondering kunnen opleveren. Maar van zijn toenmalige denkwijs op het punt der verbroedering weten wij te weinig, om zelfs maar bij gissing uit te maken, of hij de voorstellen al dan niet met instemming zal hebben voorgedragen.

Van Bedbur trokken de afgevaardigden (Culenborg en Van Zuylen), van Marnix vergezeld, naar Wezel, en verder, zonder hem, de Kleefsche steden rond, overal toestemming verwervende tot het beschrijven der Generale Synode. Alleen Emden moest nu nog bezocht worden. Daarheen togen „ijlende" (zeggen zij zelf) de beide broeders. Want wilde men nog, gelijk het voornemen was, de vergadering houden voordat de winter inviel, dan was geen tijd te verliezen. Te Wezel, zonder de goedkeuring der nog onbezochte gemeenten af te wachten, had dan ook Marnix reeds aan die van Londen een brief geschreven, „voor al de uitgewekene Nederlandsche gemeenten, beide Duitsche en Fransche, in Engeland" bestemd, waarin hij kennis gaf van het bij sommigen opgerezen en te Bedbur voorloopig door velen aangenomen plan, om naar het voorbeeld der broederen van Frankrijk

een Generale Synode, tot grondlegging eener zoo gewenschte eenheid, te houden, tot wier bijwoning hij hen verzocht „ettelijke dienaren en broederen van beiderlei sprake" af te vaardigen, „met volmacht om alles wat in de gemeene vergaderinge zal voorgedragen worden te mogen bewilligen en besluiten, alsof zij allen te zamen daar tegenwoordig waren." Hij verzuimde niet er bij te voegen dat hij, „nu een tijd lang bij den Heere prince van Oranien, op bevel van den Paltsgraaf, wezende," verzekeren kon, dat Zijn Excellentie het voornemen niet alleen goedgekeurd had, maar ook van ganscher harte daartoe geraden, en hoogelijk gewenscht dat zulks mocht teweeggebracht worden, verhopende dat het met Gods hulpe ongetwijfeld tot een goed en zalig einde gedijen zou." Dien brief namen de beide andere afgevaardigden naar Emden mede, om hem van daar te verzenden zoodra tijd en plaats der bijeenkomst voor goed bepaald zouden wezen [1]).

Wij zouden gaarne weten, of een soortgelijk schrijven ook voor de kerken in Nederland onder het kruis zittend gereed gemaakt, en, zoo ja, van Emden uit, evenals die aan de gemeenten van Engeland, verzonden is geworden. Daarvan is tot nu toe niets gebleken. Dat het aanvankelijk in de bedoeling had gelegen, is buiten twijfel. Maar er bestaat aanleiding om te twijfelen, of niet de tijd ontbroken heeft om aan het voornemen gevolg te geven. Ik kom op dit vermoeden later nog terug.

Nog veel spijtiger is het, dat wij ook zoo weinig te weten komen van hetgeen er over het houden eener Synode te Emden is voorgevallen. Wij moeten ons hier, ons ondanks, met eenige algemeenheden behelpen, waaruit zich echter met waarschijnlijkheid het beloop der zaak wel gissen laat. Ziehier wat Culenborg en Van Zuylen aan den kerkeraad van Londen er van schrijven.

> „Dit dan aldus te Wesel ende by andere gemeenten daerontrent sijnde by ons verricht wesende, sijn wy ylende naer Embden getogen, ende hebben aldaer oock eyntelijck, na veele beraetslaginge, van de wtgewekene Dienaeren ende broederen van verscheyde provincien soo veel gheobtineert dat sy in de substantie des voorgevens bewillicht ende geconsenteert hebben."

---

1) Van het rondzenden van dien noodigingsbrief door die van Londen aan de kerken elders in Engeland een bewijs bij Hessels, t. III, p. 146. Lucas Mayert, ouderling van Londen, wordt bij de anderen rondgezonden. Vgl. ook t. II, p. 388.

Dus wat te Emden verkregen is, is eerst eindelijk verkregen, na veel beraadslaging; en slechts van de dienaren en broederen van verscheiden — niet van alle — provinciën; en het verkregene bepaalt zich tot het bewilligen in de substantie van het voorstel. Een onvolledige overwinning derhalve, na een zwaren strijd.

De eerste en gewichtigste vraag, die zich hier aan ons voordoet, is: welke provinciën zijn het, of welke provincie is het, die in haar weigering heeft volhard? Wij vermoeden natuurlijk, na hetgeen wij bij een vroegere gelegenheid uit de brieven van Coornhert en Reael vernamen, dat het Holland zal wezen. En dat vermoeden wordt weldra tot zekerheid uit hetgeen volgt.

Immers wij herinneren ons, dat Culenborg en Van Zuylen te Bedbur gemachtigd waren geworden om tijd en plaats voor het samenkomen der Synode te bepalen in overleg met die van Emden. Hoort hen nu verhalen, hoe zij zich van deze opdracht hebben gekweten:

„.... So hebben wy .... metten wtgeweken Dienaren ende broederen alhier, die in de voorgestelde propositie bewillicht hebben, soo veele vercregen dat ons by een iedere natie een persoon gestelt ende bigevoecht [1]) is geworden, mette welcke wy, om dese saecke also gans secreet te houden, van de tijt ende plaetse souden delibereren."

Nu wil het geluk, dat die „personen", die bij de verschillende natiën gesteld en bijgevoegd werden, den brief mede hebben onderteekend. Zij zijn:

Johannes Polyander, Gallicanae ecclesiae Minister Emdae, ad praescriptum a fratribus deputatus.

Gerardus Mortaigne, ad hoc a nonnullis Flandris deputatus.

Cornelius Rhetius, deputatus a certis quibusdam fratribus nationis Brabantiae et Zelandiae ad praescriptum.

Isbrandus Harderwichius, fratrum rectorum nomine ecclesiae Frisiae.

Dus bevindt zich onder hen geen afgevaardigde van de Hollandsche natie. Waaruit met voldoende zekerheid volgt, dat zij het is, die haar toestemming aan het voorstel om een synode te beleggen heeft onthouden.

Om welke redenen? vragen wij verder. Zij had die ontvouwd in een antwoord, dat helaas verloren is gegaan, doch waarvan gewag wordt gemaakt in een merkwaardig schrijven der beide

1) In den gedrukten tekst staat „begevoecht".

kerken van Keulen aan den prins van Oranje van 22 Augustus 1571. Er wordt daarin nog eens hoog opgegeven van het nut, dat de voorgenomen Generale Synode ontwijfelijk voor de Kerk zou stichten, „waaruit ook zou spruiten een goede geregeldheid en vorderinge tot alle goed in politieke zaken." Maar het plan vindt bij sommigen tegenstand [1]).

„Ende also wy wel dencken dat sijne Vorstelycke Genade ghenoech bericht sal wesen van dat de Hollandsche natie hen (ten deele) weygheren op de voorsz. generaele Synodum, brenghende voor excusatie sommighe redenen, welcke naer ons beduncken niet ghewichtich en zijn (ghelyck wy wel meenen dat sijne V. G. wel ghesien sal hebben wt de copie van hun antwoorde) ende dat sijne V. G. veel by deselve natie, desghelycx oock by allen anderen onse natien etc., vermach, niet alleen midts de goede ghenegentheyt, die sy van naturen tot sijne V. G. draeghen, maer oock van weghen der authoriteyt, die syne V. G. over ons heeft, als onser aller Beschermheer zijnde: So is ons ootmoedich bidden aen sijne V. G., dat hem ghelieven wille aen de voors. Hollandsche natie niet alleenlycken te begheeren maer oock te ghebieden hen oft hunne ghedeputeerde opt selve Synodum te laeten vinden, opdat door dien aldaer, sonder eenighe Nederlantsche natie tontbrekene, met ghoeder ende ghesaemelder eendrachtigheyt alle gheestelycke saecken mochten gehandelt ende besloten wordden, tot Godes eere ende tot opbouwinge sijnes Huys, het welck sijne Kercke oft Gemeynte is."

De geleerden, die vóór mij deze stof hebben behandeld, niet lettende op de eigenaardige samenstelling der Emdener gemeente, hebben hier onder Hollandsche natie de kerken onder het Kruis van Holland verstaan, waarvan echter om redenen van chrono-

1) Rutgers, l.l., blz. 15 wijst op den tegenstand van broeders, die het voorgestelde doel niet wilden: zeggende „het zijn niet dan menscheninstellingen". Deze bedenking wordt uitdrukkelijk genoemd in de punten, die door de kerken van Keulen op de provinciale synode te Aken van 9 September 1571 (Werken der M. V., Serie III, dl. V, blz. 8, § 3) ter behandeling werden ingediend. Aldaar was zij denkelijk ontleend aan het antwoord, waarin een deel der „Hollanders" de eerste uitnoodiging om aan een Generale Synode mede te doen met opgave van redenen had afgewezen (zie boven). Althans wanneer sprake is van tegenstand en bedenkingen wordt altijd alleen van „Hollandsche" broeders gesproken, niet slechts in den genoemden brief maar ook in dien van dezelfde kerken aan de Nederlandsche predikanten te Heidelberg, d.d. 18 Augustus 1571.

logischen aard reeds onmogelijk sprake kan wezen [1]). Het zijn de ballingen uit Holland, de volgelingen van Jan Arentsz. en Pieter Gabriël, die zich thans tegen het houden van een synode onder de auspiciën der preciesen uit de Paltz verklaren, evenals vroeger tegen het indienen bij den Rijksdag van een apologie, door dezelfde rechtzinnigen op te stellen. Wij behoeven dan ook niet lang te zoeken naar de gronden, waarop zij in hun antwoord hun weigering zullen hebben gevestigd. Het zijn dezelfden buiten twijfel, die wij hen in hun brieven reeds hoorden ontwikkelen. Zij willen geen eenheid op den grondslag der Confessie, omdat die tevens afscheiding voor goed van de Lutherschen zou zijn en het stichten van een nieuw gereformeerd pausdom ten gevolge zou hebben.

Na dit herinnerd te hebben, gaan die van Keulen verder en verzoeken den Prins om naar Emden op de synode den heer van Aldegonde te willen afvaardigen, die in de provinciale synode van Bedbur reeds bewezen heeft, hoeveel zijn overredingskracht vermag: „ende des te meer, als hij met authoriteyt sijner V. G. ghezonden worden sal; sonder welcke authoriteyt te beduchten is, dat daer sommighe hun bemoeyen sullen, so wt onverstande als wt boosheyt, alsulcken ghoeden ende seer noodighe saecke voorseyt te verachten ende soeken te verachteren" [2]).

Aan dien laatsten wensch heeft de Prins zeker geen gehoor gegeven. Geen Aldegonde is uit zijn naam op de synode, die den 4den October te Emden geopend werd, verschenen. Maar heeft misschien Zijn Excellentie aan het voorafgaande en voornaamste verzoek voldaan en zijn invloed op de Hollanders aangewend, om hen tot medevergaderen over te halen? Ik betwijfel het. Ik vermoed veeleer dat de Prins in dezen een jegens de preciesen niet onwelwillende onzijdigheid zal hebben aangenomen. Na het onthaal, dat te Bedbur, en zeker ook elders op de voorbereidende vergaderingen, zijn voorstellen hadden gevonden, kon hij zich van de besluiten, die in de generale synode genomen stonden te worden, voor zijn politiek niet veel goeds beloven. Alles werkte

1) Immers 22 Augustus schrijven die van Keulen aan den Prins om zijn invloed te gebruiken, en zij wisten dat de synode 1 October geopend zou worden. Zou het niet volstrekt onredelijk zijn geweest te verwachten, dat de Prins ten gevolge van hun brief nog bij de gemeenten in Holland zou kunnen uitwerken, dat zij met terugneming van haar besluit nog bij tijds op de synode verschenen?

2) Werken der M. V., Serie III, dl. V, blz. 1. Vgl. ook den brief, blz. 6, aan de Dienaren te Heidelberg, met verzoek om hun bede bij den Prins te ondersteunen.

samen om hem de houding te doen aannemen, die ik meen dat hij tegenover de synode werkelijk aangenomen heeft.

Het ligt buiten mijn bestek, uit te weiden over den aard en den inhoud der te Emden genomen besluiten. Anders zou een onderzoek naar de voorbeelden (denkelijk veelal van Franschen oorsprong), die in het oog zijn gehouden, en naar de afwijkingen daarvan, die wegens de eigenaardigheid der Nederlandsche toestanden wenschelijk werden gekeurd, zeer leerzaam kunnen zijn. Ik heb mij tot de algemeene strekking der besluiten te bepalen, en vind die voor mijn doel genoegzaam aangeduid door Moded in een brief, na den afloop der vergaderingen, den 14den October, aan den kerkeraad der Nederduitsche Gemeente van Londen geschreven, ter begeleiding der meteen overgezonden acten [1]). Volgens hem strekken deze tot aller kerken eenigheid in de substantieele zaken, als daar zijn: eenheid en zuiverheid der leer, gelijkheid der dienaren, deelinge en onderhoudinge der classes, ceremoniën, discipline, en wat dies meer zij. Met andere woorden: zij stichten eenheid door het gemeenschappelijk aannemen eener bindende geloofsbelijdenis, en zij leggen de grondslagen voor een aan de toestanden passende kerkinrichting.

Voor het onderwerp, waarmeê wij thans ons bezig houden, is vooral het eerste punt van gewicht, omdat het de eigenlijke twistappel was tusschen de preciesen onder de Calvinisten en de rekkelijken: het aannemen namelijk, als formulier van eenigheid, der geloofsbelijdenis van De Bray.

Dit gewichtige besluit nu werd reeds genomen in den aanvang der beraadslagingen. Art. 2 luidt: „Ad testandum in doctrina inter Ecclesias Belgicas consensum, visum est fratribus Confessioni Ecclesiarum Belgicarum subscribere." Art. 4: „Admonebuntur quoque ministri Belgici, qui ab hoc coetu absunt, ut in eandem subscriptionem consentiant. Idem et ab aliis omnibus praestabitur qui in posterum ad ministerium verbi vocabuntur, antequam ministerium exercere incipiant."

Met het goedkeuren dezer beide artikelen werd al aanstonds uitgemaakt, dat de geest der preciesen de vergadering leiden zou — trouwens zij werd gepresideerd door Caspar van der Heyden, den man die in 1566 de Amsterdamsche gemeente over haar toenaderen tot de Lutheranen met excommunicatie had bedreigd — en dat de wenschen van den prins van Oranje,

1) Bijlage B van het proefschrift van den heer Van Meer, blz. 262.

door de rekkelijken omhelsd en aanbevolen, ter zijde gesteld zouden worden. Inderdaad van de punten, door Marnix uit 's Prinsen naam te Bedbur en elders voorgesteld en aan de beslissing dezer synode voorbehouden, is slechts één, dat trouwens in de richting der preciesen lag, de verbroedering met de Calvinisten van Frankrijk, aangenomen. Daarentegen is van de door hem aanbevolen toenadering tot de Lutherschen van Nederland en Hoogduitschland niets ingekomen, — laat staan van het aannemen en voeren van hun naam. Uit de Acta moeten wij zelfs afleiden, dat dit punt niet eens behandeld is geworden [1]). Evenmin zijn, voor zoover wij kunnen nagaan, de maatregelen in overweging genomen, die de Prins in het belang zijner politieke en militaire plannen had laten voorslaan. De synode heeft zich stiptelijk bepaald tot de kerkelijke aangelegenheden. Wij kunnen haar standvastigheid in dezen slechts eerbiedigen en goedkeuren. Een hinken op twee gedachten, een rekening houden met wereldsche bedoelingen, een modderen in één woord, had het hoofddoel, dat men beoogde, noodzakelijk in gevaar moeten brengen. Zooals daarentegen de synode gehandeld heeft, heeft zij aan de Kerk in de eerste plaats, maar ook aan den Nederlandschen staat een onschatbaren dienst bewezen. Zij heeft gezorgd dat, toen de opstand in Holland zegevierde en met de oude heerschappij ook de oude Kerk omverwierp, onmiddellijk voor een gereformeerde Kerk, waarmeê zich de staat verbinden kon, de grondslagen konden gelegd worden, naar het bouwplan, dat zij thans in de hoofdlijnen met vaste hand geteekend heeft.

Een vraag, die we reeds vroeger ter loops aanroerden, doet zich hier meer opzettelijk voor: welke gemeenten hebben de synode samengesteld? hebben gemeenten van Nederland onder het kruis er door het zenden van afgevaardigden deel aan genomen? Wij weten, dat oorspronkelijk in het plan op de mede-

---

1) Dat de bedoelde voorslagen van den Prins niet eens ter tafel zijn gekomen, wordt waarschijnlijk als wij de Keulsche voorstellen, die op de synode behandeld zijn, vergelijken met de volledige lijst er van, die in de Werken der M. V., Serie III, dl. V, blz. 9, voorkomt. De Keulsche gemeente had namelijk in haar 8ste punt de vereeniging met de Fransche gereformeerden, in haar 9de de vereeniging met die van de Augsburgsche Confessie, in haar 10de het aannemen van den naam dier confessie aan de orde gesteld. Op de synode nu, bij het behandelen der particularia, werd na de beslissing van het Keulsche 8ste punt (dat daar, bij Rutgers blz. 91, het 5de is) terstond overgegaan tot het 11de (daar het 6de). Waarschijnlijk had ondertusschen de Keulsche afgevaardigde zich laten overreden om punt 9 en 10 te schrappen, zoodat die twee zelfs niet eens meer meetelden op zijn lijst.

werking zoowel van de kerken in Nederland als van die in Engeland gerekend was. Wij weten ook, dat de Engelsche verhinderd waren op te komen. Maar de Nederlandsche, hebben die zich door gedeputeerden laten vertegenwoordigen? Ik heb reeds als mijn meening uitgesproken, dat zij dit niet gedaan hebben. Het is hier de plaats, om de gronden voor dit gevoelen aan te wijzen.

Naar het mij al dadelijk voorkomt, moet de tijd ontbroken hebben, vereischt voor het afvaardigen. Eerst op het eind van Juli werd bepaald dat de synode te Emden gehouden en den 1sten October geopend zou worden. Dus bleven twee maanden tijds over, om de beschrijvingsbrieven naar een Nederlandsche hoofdstad, laten wij zeggen Antwerpen, te zenden en van daar uit in het diepste geheim over de verschillende gemeenten, onder het kruis en onder Alva's tuchtroede gezeten, te verspreiden; om vervolgens in die gemeenten de raadzaamheid van het al of niet afvaardigen te overwegen; om over die gewichtige vraag te raadplegen met andere gemeenten en een definitief besluit te nemen; om, zoo het besluit toestemmend uitviel, afgevaardigden te kiezen en te instrueeren; en eindelijk voor het reizen zelf der afgevaardigden naar Emden. Mij dunkt, het in aanmerking nemen van al die tijdroovende omstandigheden leidt ons van zelf tot het vermoeden, dat de Nederlanders zoo min als de Engelschen verschenen zullen zijn.

En hebben wij dit vermoeden eens opgevat en zien wij rond naar blijken van het tegendeel, dan bespeur ik althans niets van dien aard [1]). Uit geen kerkelijk of stedelijk archief is eenige brief of ander gedenkstuk, deze aangelegenheid betreffende, voor den dag gekomen. Niets wordt er van gevonden, waar men er gewag van gemaakt zou verwachten. Niets bijv. in den brief van Moded, na den afloop der vergaderingen geschreven, waarvan ik reeds een gedeelte aanhaalde. Evenmin in den brief, door Casper van der Heyden den 4den October, den dag waarop de eerste bijeenkomst plaats had, uit Emden aan zijn mededienaren van Frankendaal gericht. Daarin lezen wij integendeel deze opmerkelijke woorden:

„.... Hier sijn verschenen ter merct (want 't is nu hier jaermerct) verscheyden personen wt Nederlandt, van Gendt, Andwerpen, Brussel, wt het Westquartier. Die van Wesel,

1) Vgl. hieromtrent echter, wat Fruin zelf later in het Naschrift opmerkte (N. v. d. R.).

Aken, Cuelen, Emmerick sijn een deel met, en een deel na ons comen."

Dat dit met het oog op de Synode gemeld wordt, schijnt mij niet twijfelachtig. De Duitsche steden, die in de laatste plaats genoemd worden, zijn er alle, en ook geen andere, op vertegenwoordigd geweest. De personen uit Nederland, die in de eerste plaats worden vermeld, waren, zoo wordt gezegd, in de stad gekomen ter jaarmarkt. Dat men echter uit Gent, Antwerpen, Brussel niet te Emden kwam markten; dat bepaaldelijk kerkelijke personen dat niet deden, behoeft wel niet gezegd. Van der Heyden schijnt te bedoelen, dat kerkelijke personen, die in ballingschap verstrooid leefden in de naburige steden, bij gelegenheid der jaarmarkt naar Emden waren gekomen en nu tot bijwoning der synodale vergaderingen konden genoodigd worden, of misschien reeds genoodigd waren. Zeker is het, dat uit de genoemde steden en uit het Westerkwartier predikanten aan de Synode hebben deelgenomen.

Wij weten dit uit de lijst van hen, „qui interfuerunt huic coetui atque subsignaverunt", welke achter de Acta gevoegd is. Het is de moeite waard, die naamlijst even door te loopen. Wij treffen er op aan: een afgevaardigde van Frankendaal, een van de Waalsche kerk van Heidelberg, een van de Waalsche kerk van Emden, Moded zonder bijvoeging van eenige hoedanigheid [1]), een van de Waalsche kerk van Wezel, een van (de Nederduitsche kerk van) Keulen [2]), een van (de Nederduitsche kerk van) Aken, een van (de Nederduitsche kerk van) Emmerik. Na dezen volgen dienaars van de kerken der volgende steden of gewesten: Antwerpen, Gent, Vlaanderen, Amsterdam, Schagen, Den Briel, Hoorn, Westfriesland, Twisk. Verder drie aanstaande en twee gewezen predikanten. Eindelijk twee (Waalsche) ouderlingen van Emden, een van Keulen, een van Wezel, een van Antwerpen [3]).

---

1) Vgl. weder het Naschrift hierachter (N. v. d. R.).

2) Sybertus Los, Coloniensis Ecclesiae minister. Aldus èn bij Rutgers èn bij Van Meer. Vreemd dat geen van beiden opmerkt, dat er Sybertus Lohn moet gelezen worden.

3) Het vermoeden ligt voor de hand, dat deze ouderling van Antwerpen, Gabriël, dezelfde is, van wien wij hoorden dat hij de provinciale synode van Bedbur had bijgewoond. De predikant van Brussel, daar insgelijks aanwezig, zou wel dezelfde „Jasparus Bigardus, futurus minister", kunnen zijn, dien wij op de synode van Emden ook aantreffen, en die de artikelen van Wezel onderteekende als „Gaspar van Bygaerden Bruxellensis" (Rutgers, blz. 39). Zie over Caspar van Bygaerden de Acta der provinciale synoden, t. III, Index, p. 481.

Buiten de afgevaardigden der in Duitschland verspreide gemeenten dus al een zeer zonderlinge rij: alleen te begrijpen, als wij er uitgewekenen in mogen zien, die min of meer toevallig te Emden waren, toen de Synode daar gehouden werd, en die zonder machtiging van eenige gemeente verschenen. Op gelijke wijs, wij hebben het vroeger al opgemerkt, hadden aan de provinciale synode te Bedbur een predikant uit Brussel en een ouderling uit Antwerpen deel genomen, in dat geval buiten twijfel zonder machtiging van hun kerken. Dat hier te Emden ook de gewezen en toekomstige predikanten niet als vertegenwoordigers van gemeenten, maar in hun persoonlijke waardigheid toegelaten worden, spreekt van zelf. Met sommigen althans der overigen is dit ook meer dan waarschijnlijk het geval geweest. Van Clemens Martini Hornanus weten wij door Velius, dat hij op bevel van den stedelijken magistraat den 26sten Mei 1567 de stad geruimd had, en in Juli 1572 aldaar terugkeerde „uit Emden, waar hij nog was" [1]). Hij en meer anderen konden zich in hun ballingschap nog steeds als leeraars van de kerken, die zij eens bediend hadden, voordoen, omdat zij door deze nog steeds onderhouden of althans ondersteund werden.

In hetzelfde geval als Clement Maertsz. verkeerden de twee Amsterdamsche predikanten, van wie ik nog slechts terloops gewaagde, omdat hun aanwezigheid op de Synode zoo hoogst opmerkelijk is, dat ik er meer in het bijzonder van handelen moet. Die twee predikanten zijn namelijk Joannes Arnoldi (Jan Arentsz.) en Petrus Gabriël [2]), de hoofden, gelijk wij weten, der Hollandsche natie te Emden, die zich aanvankelijk tegen het beschrijven der Synode gekant had. Hun tegenwoordigheid desniettegenstaande op de Synode en, wat nog meer te zeggen heeft, hun onderteekenen van de Acten, waardoor zij hun goedkeuring hechtten en hun instemming betuigden ook met de artikelen

---

1) Velius, Chronyk van Hoorn, blz. 311, 342. — Van Joannes Woudanus, Antverpiensis Ecclesiae minister, en zijn collega Adriaen de Bleycker schrijft de Kerk van Antwerpen aan die van Emden, 26 April 1573, dat zij hen als Dienaeren „nu anderhalf jaer gehat heeft ofte weynig tijds meer" (Meiners, t. II, blz. 39). Dus was Woudanus òf onmiddellijk vóór, òf kort na de synode in dienst der kerk van Antwerpen getreden of teruggekeerd. Mij komt het laatste het waarschijnlijkst voor. — Vgl. echter over dit punt het Naschrift (N. v. d. R.).

2) Ook zij werden door hun vroegere gemeente, Amsterdam, onderhouden (Ter Gouw, Amsterdam, dl. VII, blz. 320). Zij noemen zich 26 Augustus 1569 „dienaers der verstroeyder Ghemeynte van Amsterdam" (Hessels, t. II, overgedrukt in Nijhoff's Bijdragen, 3de Reeks, dl. VI, blz. 67 en 69).

2 en 4 betreffende de geloofsbelijdenis, is wel geschikt, na al het voorgevallene en vooral na hun houding in 1566, om onze verbazing te wekken. Wat mag hen tot dien stap bewogen hebben? Wij zouden kunnen denken aan den invloed van den Prins, waarop die van Keulen een beroep hadden gedaan. Maar ik heb al gezegd, om welke redenen ik althans dit minder waarschijnlijk acht. Dat zij huns ondanks, ter liefde van de orde en van de eendracht, hun bijzondere gezindheid en neiging ten offer hebben gebracht aan het belang van Kerk en vaderland, laat zich met grond vermoeden. En toevallig komen wij ook te weten, voor wiens invloed zij in dezen vooral gezwicht zijn. Een belangrijke plaats in een van Van der Heyden's brieven van later tijd, die de aandacht, welke zij verdiende, niet heeft getrokken [1]), geeft ons daaromtrent een zeer welkom bericht.

De bedoelde brief is gedagteekend van den 25sten September 1573 uit Frankenthal, waar Van der Heyden toen nog altijd leeraar was, en gericht aan zijn gewezen mededienaar bij die gemeente, Arnold Crucius Cornelisz., die hem voor was gegaan naar de opgestane Nederlanden en thans te Delft als predikant was aangesteld. De plaats, die ik er uit wil aanhalen, is het antwoord op een bericht van dezen zijn correspondent:

„'t Wondert my seere dat Sijn Excell. Synodum Embdanam soude misprysen, daer ons D. Ald(egondius), eer wy er henen ginghen, anders geseyt heeft, ende het doet nu vele achterdenckens hebben wat dat bediedt.... Van Petro en verwondert my niet, want ghy weet dat ickt u(w) l(iefde) dick gesegt heb, dat hy noch (*sic*, bedoeld wordt natuurlijk „en") sijn gesell, jae hy door den anderen, deser saecken een afschouwen hadden, hoewel sijt toch onderschreven ende ons daervoor ten lesten bedanct hebben...."

Wie deze Petrus is? Niemand anders dan Petrus Gabriël. Geen ander toch van dien voornaam komt onder de onderteekenaars der Emdener Acten voor, en, zoo dit nog niet overtuigend genoeg was, Petrus Gabriël was op dezen tijd uit Emden overgekomen en te Delft naast Crucius als leeraar werkzaam. Hij is er weinige maanden later overleden. Aldus bericht ons Reael [2]).

1) Rutgers, l.l., blz. 14 (noot) haalt uit Van der Heyden's brief van 25 September 1573 de plaats aan betreffende de weinige ingenomenheid van den Prins met de Emdensche besluiten, maar laat hetgeen daar over Petrus volgt onaangeroerd.

2) Bij Brandt, dl. I, blz. 459.

Dat „zijn gezel", van wien Van der Heyden spreekt, Jan Arentsz. is, behoeft nu nauwelijks meer gezegd.

Dus hooren wij van den praeses der synode, die beter dan iemand anders met den loop der zaak bekend was, dat Jan Arentsz. en, op zijn voorbeeld, ook Petrus Gabriël eigenlijk een afschuw hadden van hetgeen op de synode besloten werd, doch dat zij het niettemin onderschreven hebben en hem en die er hen verder toe overhaalden, ten slotte nog hebben bedankt. Het zwijgen van Van der Heyden over eenigen invloed, door den prins van Oranje in dezen uitgeoefend, versterkt ons in het vermoeden, dat zulk een invloed ook niet werd aangewend. Ook toonde de Prins, als althans Arnold Cornelissen juist ingelicht was, nog steeds weinig ingenomenheid met de strekking der synodale besluiten, en evenzeer Petrus Gabriël. Zou Jan Arentsz. er gunstiger over gedacht hebben? Wij hebben al vernomen, dat, op zijn voorstel, een halfjaar vroeger dan Van der Heyden dit schrijft, de predikanten, te Alkmaar vergaderd, besloten hadden de „Belydinge des geloofs" samen aan te nemen en te onderschrijven „om der eendrachticheyt wille". Heeft dit niet het voorkomen, alsof hij zoodoende het offer van eigen gezindheid in het belang van Kerk en vaderland nog eens heeft gebracht?

Hoe dit zij, als Van der Heyden inderdaad de twee hoofden der Hollandsche rekkelijken heeft bewogen om afstand te doen van eigen inzicht en zich te onderwerpen aan het besluit der meerderheid, en op die wijs een scheuring heeft geheeld, vóórdat in 1572 de gereformeerde Kerk in Holland gesticht werd, heeft hij aan die Kerk en aan het vaderland een uitstekenden dienst bewezen [1]).

Is ook, te gelijk met haar beide hoofden, de geheele Hollandsche natie van Emden eindelijk nog tot de synode en tot de meerderheid, die er den toon gaf, overgekomen? Dat zou ik zeer betwijfelen [2]). Vooreerst omdat ik het van mannen, die zoo vast

1) Van der Heyden stond tijdens beider ballingschap met Jan Arentsz. in vriendelijke verhouding; hij zond hem althans de Paltzische kerkorde toe. Zie Prof. Rutgers in Werken v. d. M. V., Serie II, dl. II, blz. 48.

2) Dat er ook later nog veel onrechtzinnigen te Emden waren, getuigt Van der Heyden zelf. „Apud Emdanos multos esse libertinos plus satis scio", schrijft hij in December 1576 aan Crucius, bij Dr. Van Lennep, blz. 231. — Toevallig vernemen wij, dat er ook in de Keulsche gemeente nog in het eind van 1572 waren, „welcke sich weigheren de Articulen des Emdischen Synodi Generalis te onderschryven" (Werken v. d. M. V., Serie II, dl. II, blz. 23).

op hun stuk staan als Coornhert bijv., niet gelooven kan. Maar ook omdat de Nederduitsche gemeente van Emden door geen predikanten of ouderlingen vertegenwoordigd werd op de Synode. Het is wel waar, dat meer andere gemeenten, de Heidelbergsche, de Keulsche, de Akensche, slechts door één van de twee zusterkerken, Waalsche of Nederduitsche, vertegenwoordigd zijn. Maar dat kan uit redenen van geldgebrek en spaarzaamheid verklaard worden. Wezel daarentegen zond zoowel Waalsche als Nederduitsche afgevaardigden. Waarom dan ook Emden niet, dat geen reis- of verblijfkosten te maken had? Ook, het is sedert Meiners schreef van algemeene bekendheid, heeft het archief der Nederlandsche Kerk te Emden geen enkel bescheid van de Synode of haar betreffende bewaard [1]). Buitendien is er nog iets, dat onze opmerking verdient. Onmiddellijk achter Polyander, „Embdanae Ecclesiae Gallicae Minister", teekent Hermanus Moded kortaf, zonder eenige qualiteit achter zijn naam te voegen. Hij staat in dit opzicht geheel alleen. In mijn oogen heeft het den schijn, alsof hij niet de geheele Nederlandsche kerk van Emden, maar een of meer van de natiën, waaruit zij bestond, die namelijk welke in het houden der synode hebben toegestemd, de Brabanders (en de Vlamingen misschien), geacht werd te representeeren [2]).

Al het besprokene samenvattende zou ik meenen, dat de synode te Emden, wel verre van een generale te wezen [3]), samengesteld is geweest uit afgevaardigden der over Duitschland verspreide gemeenten (de Nederduitsche van Emden uitgezonderd, die, omdat zij in zichzelf verdeeld was, zich onthouden zal hebben), met bijvoeging van eenige predikanten en ouderlingen zonder standplaats en verstrooid over de aan Emden naburige plaatsen, die, hoewel zonder machtiging, toch beschouwd werden als eenigermate de kerken onder het kruis te vertegenwoordigen [4]). De

1) Meiners, dl. I, blz. 425/6. Vgl. ook Prof. Rutgers' voorrede voor de artikelen van Wezel, in zijn uitgaaf der Acta (Werken der M. V., Serie II, dl. III).

2) Uit het Naschrift blijkt, dat deze periode door Fruin gewijzigd zou zijn (N. v. d. R.).

3) Toen echter in September 1577 Van der Heyden naar een synodale vergadering verlangde, schreef hij aan Crucius, dat zij, als zij aan zijn voorstelling beantwoordde, „niet provinciael maer schier generael ofte nationael, ofte immers soo groot sijn soude als die men t'Embden gehouden heeft" (Dr. Van Lennep, blz. 237).

4) Het opschrift der Emdener akten (Rutgers, l.l., blz. 55) spreekt zoowel van de kerken onder het kruis als van de verstrooide en dat dit opschrift het oorspronkelijke is blijkt uit een gezegde van Ruytinck (Werken v. d. M. V., Serie IV, dl. I, blz. 85). Maar dat bewijst niet meer dan dat de Synode de leden, die geen kerken in Duitschland vertegenwoordigden, voor vertegenwoordigers gehouden wilde hebben der kerken

wenschelijkheid om nog in het loopende jaar zonder uitstel een synode te houden, die de grondslagen van eenigheid en orde, waarop mettertijd, als ooit het vaderland voor de ballingen heropend werd, de Kerk in Nederland gesticht zou worden, leggen kon, deed over het bezwaar heenstappen van dus op niet volkomen wettige wijs te doen hetgeen, hoe dan ook, onverwijld gedaan diende te worden. Men mocht immers op de toestemming ook der afwezige gemeenten om goede redenen staat maken. Marnix had in zijn rondgaand schrijven er al op gewezen, „dat de ghemeynten, die nu binnen 's lands zijn, niet en souden quaelick nemen dat men (hier in Duitschland) haere nut ende oirbaer socht te voorderen" [1]). Buitendien de besluiten, die men te Emden nam, werden nog niet aangemerkt als voor goed vastgesteld. Zij stonden geresumeerd te worden op een waarlijk generale synode, in het volgende jaar reeds, zoo het doenlijk was, te houden. In dien geest schreef, op last der Synode, Moded den 14den October aan den Londenschen kerkeraad bij het toezenden der Acta:

> „Wy senden vl. tghene hyr by ons in dese tegenwordige versamelinge (godlof) seer luefelick ende broderlick, op verbeteringe des naesten Synodalis versamelinge, verhandelt ende geaccordeert is gewest, vl. biddende tselve niet te willen nemen van ons gedan te wesen tot enege preiudicie van ulieden aldaer ofte enige andere kercken, maer veele mer om den eyver ende last van dese algemene nodige sake te verwecken, om tot vorderinge van dien uwen gewonlicken vlijt ende getrouheyt daerin te bewijsen ende met ons nerstich ende rijplick overleggen ende beraden van alle de dingen ende stucken, die vl. bevinden sullen de Nederlanden ende Nederlantsche kercken als nu tot een welstandt ende enicheyt stichtelick ende profitlyck te wesen om tselve in de naestvolgende Synodale versamelinghe in te brengen [2])."

Ten overvloede verzoekt hij nog eens in het vervolg van den brief, dat de broederen zich toch willen laten welgevallen „het-

onder het kruis, waarmeê zij van voorheen in betrekking stonden. Dit tegenover de meening van Rutgers, De Geldigheid enz., blz. 15 en 17, waar de zaak anders wordt voorgesteld. De grond, door Rutgers als de eenige voor de bevoegdheid der Emdener synode genoemd, bestaat niet. Volgens mijn gevoelen berust het gezag der Emdener besluiten op gelijken grond als het gezag der Confessie. Door ongemachtigden of althans onvolledig gemachtigden zijn zij ontworpen, maar door de latere adhesie der belanghebbenden zijn zij naderhand gewettigd.

1) Aanhangsel op Van Toorenenbergen's uitgaaf, blz. 26.

2) Bij Dr. Van Meer, blz. 263. Ook bij Hessels, t. III, p. 150.

geen onse versamelinge, als gezegd is, op correctie geaccoord heeft." Zou er misschien ook aan den kerkeraad van eenige stad in Nederland in gelijken geest zijn geschreven? Wij weten daar niets van: de kerkelijke archieven, voor zoover zij onderzocht zijn, blijven ons het antwoord op de vraag schuldig. In alle geval, zulk een synode, waarop ook de Engelsche kerken en de kerken onder het kruis beschreven zouden zijn geworden, is wegens de gebeurtenissen van 1572 achterwege gebleven [1]). Aan den opbouw der kerk in Holland kon, vroeger dan iemand had durven hopen, de hand worden geslagen.

Toen is het gebleken, welk een verstandig, welk een heilrijk werk het was, dat de synode te Emden, zij het ook zonder voldoende opdracht, nog juist bij tijds had verricht. En niet minder, welk een weldaad Van der Heyden en de zijnen aan de Kerk hadden bewezen, toen zij Jan Arentsz. en Pieter Gabriël hadden overreed om op de vergadering te verschijnen en de Acta, hoewel zij niet in hun geest waren uitgevallen, te onderteekenen. Zoo doende toch hadden deze mannen van grooten invloed zich verbonden en verplicht om, nu zij in Holland waren weergekeerd, af te zien van hun vroegeren tegenstand en eendrachtig met de meerderheid voort te bouwen aan de vaderlandsche Kerk, op den grondslag in de ballingschap gelegd.

(Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis,
dl. V, blz. 1 vlg.)

NASCHRIFT.

In mijn opstel heb ik betoogd, dat op de Synode van Emden van 1571 de kerken onder het Kruis in Nederland niet anders vertegenwoordigd zijn geweest dan door predikanten en ouderlingen, die al van te voren waren uitgeweken en zich in Hoogduitsche steden ophielden [2]). In het algemeen geloof ik nog,

---

1) Moded, die in Mei 1572 te Norwich verwijlde, was toen van oordeel dat de synode bevorderd diende te worden (Hessels, t. III, p. 167). Wat er in Engeland ten gevolge van het te Emden beslotene gedaan of althans gewild is, kan men zien uit den brief van die van Sandwich aan die van Londen 4 Februari 1572 (Hessels, t. III, p. 155). Het verslag van het beslotene (van 14 October) was eerst den 13den December te Londen ontvangen (Hessels, t. III, p. 154).

2) Zie boven, blz. 268 vlg.

dat dit beweren juist is, maar één gewichtige uitzondering ten minste moet ik thans op den regel toelaten. Toen ik schreef kon ik naar waarheid zeggen (blz. 268): „Uit geen kerkelijk of stedelijk archief is eenige brief of ander gedenkstuk, met mijn vermoeden in strijd, aan den dag gekomen." Maar sedert is een brief in het licht verschenen, die, wel niet in zijn geheel de zaak in quaestie betreft, maar ter loops toch iets vermeldt, dat voor haar oplossing van belang is. Die brief werd door den heer Hessels van Cambridge in het archief der Nederduitsch Gereformeerde gemeente van Londen gevonden en uitgegeven in het derde deel van zijn *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, p. 152. De brief, door Adriaan de Bleeker aan Jan de Coninck geschreven, dagteekent uit Antwerpen van den 28 October 1571. Hij is overigens voor ons van geen belang, maar bevat aan het slot deze belangrijke tijding: „Onze broeders sijn Woensdaghe lestleden te huis commen van de Synode." Dat hier van de Synode te Emden sprake is, blijkt ten stelligste uit de dagteekening; en zoo vernemen wij dus met gewenschte zekerheid, dat de Kerk van Antwerpen zich op de Synode door opzettelijk met dit doel afgevaardigde personen heeft laten vertegenwoordigen, en wel (blijkens de onderteekening der Acta) door den predikant Woudanus en den ouderling Gabriël, over wie men vergelijke mijn aanteekeningen op blz. 269 en 270.

Een tweede verbetering op datzelfde opstel, of beter gezegd een aanvulling er van, wensch ik hier bij te voegen. Ik heb doen opmerken dat onder hen, die de Acta onderteekend hebben, Moded, bij uitzondering, geen qualiteit opgeeft [1]). Dit is ongetwijfeld zoo, maar daar zijn naam onmiddellijk aan dien van Niëllius voorafgaat, die zich Waalsch predikant van Wezel noemt, ligt het vermoeden voor de hand, dat Moded de Nederduitsche gemeente van die stad vertegenwoordigde. Dit vermoeden nu wordt eenigermate versterkt door de omstandigheid, dat hij toen ter tijd te Wezel vertoefde, zooals blijkt uit een brief, dien hij van daar den 30sten Juni 1571 aan die van Londen schreef, en dien de heer Hessels in het aangehaalde *Archivum*, t. III, p. 143, heeft gedrukt.

1) Zie boven, blz. 273.

(Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis, dl. VI, blz. 391 vlg.)

DE GORCUMSCHE MARTELAREN.

(1865.)

Voor eenige weken hebben ons de nieuwsbladen meêgedeeld, dat de paus, in een allocutie, den geloovigen heeft aangekondigd, dat in den loop van dit jaar zou kunnen worden overgegaan tot de plechtige canonisatie der Gorcumsche Martelaren, die wel reeds als Gelukzaligen vereerd en in sommige parochiën bijzonder gevierd worden, maar eerst dan, na de canonisatie, door geheel Europa als Heiligen zullen worden erkend.

Uit dit bericht der nieuwsbladen hebben vele onzer landgenooten voor het eerst van Gorcumsche martelaren gehoord. Betrekkelijk weinigen wisten van andere martelaren dan van de tallooze slachtoffers der inquisitie, wier geschiedenis in de martelaarsboeken van Crespin, van Haemstede en van Van Bracht beschreven staan. Zij wisten niet, dat in ons land ook katholieken om het geloof ter dood zijn gebracht; zij dachten te goeder trouw, dat de schuld der geloofsvervolging uitsluitend bij de katholieken lag, en zij vermoedden niet, dat over en weêr gezondigd is, en dat beide kerkelijke gezindheden elkander haar bloedige onverdraagzaamheid te vergeven hebben.

Geen wonder, dat ons volk de geschiedenis van den opstand tegen Spanje maar onvolledig kent. Onze protestantsche geschiedschrijvers achten zich niet geroepen om de wandaden, die de opstandelingen hebben gepleegd, breed uit te meten; met een algemeene aanduiding en een woord van afkeuring gaan zij zulke tooneelen voorbij. En een katholiek geschiedschrijver van den opstand, waardig om algemeen gelezen te worden, is nog niet opgestaan. Waar zal dus het publiek, van hetwelk men geen bronnenstudie kan vergen, de volle waarheid gaan vernemen? Wij wijzen voorbedachtelijk op deze leemten van onze geschiedkundige literatuur. Wij hopen, dat eerlang een katholiek de taak

op zich nemen zal, om uit het oogpunt zijner Kerk, maar zonder blind vooroordeel, de geschiedenis van ons volk te beschrijven. Het voorbeeld van Lingard is uitlokkend en bemoedigend. Hoezeer in menig opzicht gebrekkig en onwaar, heeft toch zijn *Geschiedenis van Engeland* een gunstig onthaal gevonden, en op de later verschenen werken een blijkbaren invloed geoefend. Doch om zulk een taak niet slechts te aanvaarden, maar naar den eisch te voltooien, wordt meer gevorderd dan goede wil en geloofsijver. Langdurige arbeid, geoefende kritiek en liefde tot de waarheid, om het even of zij ons al dan niet te pas komt, zijn daartoe allereerste vereischten. Wie deze eigenschappen mist, mag de hand niet aan het werk slaan. Hij zal er geen eer meê inleggen. Dat hebben de schrijvers van sommige monographieën ondervonden, die uit lichtgeloovigheid en vluchtigheid een geheel verkeerde voorstelling van de geschiedenis hadden gegeven, en zich zoodoende een verdiende, maar voor anderen afschrikkende, kastijding op den hals hebben gehaald.

Inmiddels, terwijl wij een katholieke Geschiedenis des Vaderlands verwachten, behooren de protestantsche schrijvers zoo veel mogelijk in de bestaande behoefte te voorzien, door in hun verhaal alles op te nemen, wat een katholiek schrijver in het zijne zeker uiteen zou zetten. En waarom zouden zij dit nalaten? In de protestantsche Kerk leeft tegenwoordig een andere geest dan gedurende de vorige eeuwen. De afkeer van de roomsche Kerk heeft plaats gemaakt voor een billijker waardeering; de voorliefde voor al wat met de Kerkhervorming samenhangt is getemperd tot liefde voor het beginsel, dat aan de hervorming ten grondslag ligt. Wij zijn geneigd te onderstellen, dat bij beide partijen, bij die van het oude zoowel als bij die van het nieuwe geloof, goed en kwaad ondereengemengd voorkomen; wij voelen ons aangetrokken door het goede, onverschillig waar wij het vinden. Zoo is er dus niets wat ons verhinderen kan het goede bij de Spaanschgezinden, bij Philips zelfs en bij Alva, op te merken en te roemen; niets wat ons weêrhouden zou te vermelden en te laken wat de opstandelingen misdreven mogen hebben. Want, wij weten het, een goede zaak wordt niet slecht, omdat sommige van haar voorstanders kwaad hebben bedreven; zij wordt reiner in onze oogen, naarmate zij zich scherper van het bedrijf der zoodanigen afscheidt. Ik maak dan ook gaarne gebruik van de aanleiding, die de pauselijke allocutie mij geeft, om de geschiedenis der Gorcumsche martelaren, naar mijn beste weten,

aan mijn lezers te verhalen [1]). Die geschiedenis werpt een smet op de bewerkers van den opstand tegen Spanje: ik wensch aan te toonen, in hoever die blaam verdiend is, wie schuldig zijn aan het gepleegde misdrijf, wie vrij zijn van schuld en daarom vrij moeten blijven van de schande. Het verhaal der gebeurtenissen, waarin de Gorcumsche martelaren zoo droevig betrokken zijn, kan tevens dienen tot beter begrip der geschiedenis van het merkwaardige jaar 1572.

De geschiedenis van Neêrlands verlossing in 1572 verdient een plaats onder de wonderverhalen. Het kan ons niet bevreemden, dat de vrome voorvaderen in den samenloop der omstandigheden, die tot de heuglijke uitkomst leidden, den vinger Gods meenden op te merken. Indien men zich eens voor wijs genoeg houdt om de gangen van God te bespieden, en God voor menschelijk genoeg om zich nu eens meer dan weêr minder in de wereldsche zaken te mengen, moet men wel in de voorvallen van 1572 een bijzonder Godsbestuur onderstellen [2]). Wat niemand voorzien had, gebeurde: wat met recht verwacht was, bleef uit; de verlossing daagde op van een zijde, van waar men ze allerminst had durven hopen.

Sedert Oranje, in 1567, het land verlaten had, en Alva er een heerschappij voerde, die voor het geduld der Nederlanders te straf bleek te zijn, waren er te Dillenburg gedurig plannen gevormd om het ongelukkige vaderland te verlossen. Al die plannen hadden een en dezelfde strekking. Een leger, in Duitschland aangeworven, zou de Spaansche benden in Nederland opzoeken en slag leveren; Frankrijk of Engeland zou worden bewogen om daarbij de behulpzame hand te bieden. In 1568 voor het eerst werd zulk een plan ten uitvoer gelegd; wij weten met welk gevolg. In weinige maanden werd nutteloos het geld verspild, dat niet dan met de uiterste inspanning bijeengebracht was. De mislukte onderneming leidde slechts tot nieuwe verdrukking van hen, dien men te hulp had willen komen. En toch gaf prins Willem den moed niet op; toch hoopte hij nog

---

1) Ik maak hierbij gebruik van de artikelen in de Katholiek van 1860/61 en 1864, waarin de jammerlijke apologie van Lumey van wijlen den heer Van Someren uitvoerig en bondig weêrlegd is. Het strekt mij tot voldoening, dat ik met den geleerden schrijver dier artikelen doorgaans overeenstem.

2) Van Reyd, Trouhertige Vermaninghe, bij Van Meteren, f°. 490 vlg.

eens, zoodra hij het noodige geld bijeen zou hebben, op dezelfde wijs een poging te wagen.

Vooral om daartoe geld te verzamelen organiseerde de Prins de macht der losbandige Watergeuzen [1]). Zij hadden niet op zijn verlof gewacht om aan het rooven te gaan. Op het voorbeeld der Fransche muitelingen uit La Rochelle hadden zich een aantal Nederlandsche ballingen van allerlei rang en stand tot den zeeroof begeven. Geen bedrijf dat hun beter aanstond of beter van de hand ging. Immers aan roekeloozen moed ontbrak het hun niet, wel aan tucht en aan beleid. Met zelfverloochening meê te werken tot een grootsche onderneming, waarvan het plan, door een ander beraamd, hun slechts gedeeltelijk bekend was, daartoe waren de meeste edelen van het Compromis niet in staat. Maar op eigen hand den vijand te lijf te gaan, over het geleden onrecht wraak te nemen, de schade der verbeurdverklaring te verhalen op hen, die uit toegenegenheid of uit lafheid met den vijand heulden, daarbij den teugel te vieren aan den hollenden hartstocht, aan wreedheid en ontucht, en dat alles onder het deksel van vaderlandsliefde en geloofsijver, daartoe waren zij uit eigen aandrift genegen, en daartoe lokten hen de omstandigheden uit. Aan handlangers en medehelpers ontbrak het hun niet: de menigte der ballingen, die Alva's wraak ontvlucht waren en zelf naar wraak dorstten, verlangde niets liever dan onder hen te strijden.

Voor dit bedrijf behoefden zij niemands verlof, geen aanstelling. Doch om het niet als zeeroover maar als soldaat uit te oefenen hadden zij de commissie eener mogendheid van noode. En een mogendheid was de prins van Oranje. Hij was een Duitsch vorst, zoo goed als koning Philips een Spaansch en een Nederlandsch [2]). Hij had het recht den koning van Spanje, of, gelijk hij voorwendde, den hertog van Alva, den tyran der Nederlanden, den oorlog aan te doen, den handel van 's konings onderdanen te verstoren en daartoe kaperbrieven uit te geven [3]). Van dat recht maakte hij gebruik; en hij zocht er een middel in om zich tot eerlijker strijd toe te rusten. Hij vorderde van hen, die zijn

1) Vgl. Te Water, Verbond der Edelen, dl. IV, blz. 278.

2) La Mothe, t. IV, p. 390.

3) Dit recht van den prins werd door Cecil, zelfs tegen den gezant van Alva, Swevighem, verdedigd (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 237; Froude, History of England, t. X, p. 371).

commissie verlangden, een aandeel in den buit. Dit aandeel was echter gemakkelijker te bedingen dan te bekomen. De kaperkapitein was niet gewoon te sparen; wat hij won verteerde hij aanstonds; en hij rekende zich niet verplicht aan den Prins uit te keeren, wat hij zich met eigen levensgevaar had toegeeigend.

Het aanstellen van een admiraal, die de verschillende kapiteins tot een gemeenschappelijk doel zou doen samenwerken, die hem iets hoogers dan het maken van buit zou doen ondernemen, en die verder 's Prinsen aandeel aan den buit zou innen en overmaken, bleek weldra geen doel te treffen. Tot samenwerken onder een opperhoofd schikten zich de Watergeuzen niet; in geregelde zeeslagen leden zij doorgaans de neêrlaag. Twee of drie te zamen konden zij het meest uitrichten; geen te voren beraamd plan moest hen leiden, maar de toevallig voorkomende gelegenheid. Als zeevoogd deed dus de admiraal geen dienst. En als ontvanger van het commissie-geld voor den Prins evenmin. Toen Dolhain, de eerste die den rang van admiraal gevoerd heeft, naar Duitschland ging om verantwoording te doen, geloofde men in Engeland, dat hij minstens 60.000 kronen met zich nam [1]. Maar hoeveel hij meêgenomen mag hebben, zeker is het dat hij den Prins geen enkelen penning uitbetaalde [2]. De admiraal had huisgehouden als de kapiteins; wat hij ontving had hij schoon opgeteerd. Of zoo hij al iets overgehouden had, hij had geen lust het aan een ander af te staan. Zijn opvolger [3], Lumbres, was een man van meer karakter en van beter beleid. Maar hoe vruchteloos ook zijn beheer was, kan daaruit blijken, dat de Prins hem weldra tot andere werkzaamheid opontbood, zonder hem een plaatsvervanger te geven. Voortaan bleven de Watergeuzen zonder admiraal; vrijwillig schikten zij zich, zoo noodig, voor een poos onder een eigengekozen hoofd. De bastaard van Brederode genoot die eer meermalen.

Zoo ging het tot in den zomer van 1571. Toen eerst verlevendigde zich weêr de hoop bij den Prins en bij zijn broeder Lodewijk [4]. De laatste, sedert lang in Frankrijk met de hoofden der Hugenoten in overleg, maakte thans van de schijnbare overeenstemming

1) La Mothe, t. III, p. 17, 23.
2) Bor, dl. I, blz. 290 (Bk. V, f°. 208); Archives, t. III, p. 352, 361.
3) 10 Augustus 1570, zie Bor, dl. I, blz. 324 (Bk. V, f°. 234).
4) Zie boven, blz. 191 vlg.

tusschen dezen en de regeering gebruik, om de zaak der Nederlanders bij den koning aan te bevelen [1]). Ook aan den Engelschen gezant te Parijs ontvouwde hij zijn plannen [2]). De regeeringen van Frankrijk en van Engeland, hoopte hij, zouden een inval van den Prins uit Duitschland, en den daarop te verwachten opstand der ingezetenen, begunstigen, en medewerken om de Spanjaards uit het land te jagen; zij zouden dan tot belooning eenige der eerst onlangs te zamen gevoegde Nederlandsche gewesten bekomen, Frankrijk Vlaanderen en Artois, Engeland Zeeland en de andere eilanden; de overige gewesten zouden onder afzonderlijke graven en hertogen met het Duitsche keizerrijk verbonden blijven.

Het plan was niet kwaad bedacht, en vooral voor Frankrijk aanneemlijk. Het werd met elken dag gemakkelijker uit te voeren. De aanstaande heffing van den Tienden penning deed den tegenzin der natie tegen Alva ten toppunt stijgen, en de ongunst, waarin de landvoogd bij zijn meester gevallen was, deed het ontzag, dat den tegenzin bedwongen had, verdwijnen. Het volk toonde zich rijp voor opstand, zoo maar de omstandigheden er een goede uitkomst aan beloofden. Ook luisterde de koning van Frankrijk gedurig gretiger naar de oorlogzuchtige voorslagen van Coligny en zijn Hugenoten, terwijl Elisabeth, half gewonnen voor een huwelijksverbintenis met een van 's konings broeders, haar medewerking wel niet weigeren zou [3]). In het voorjaar van 1572 was prins Willem voor niets meer beducht dan voor een ontijdige uitbarsting van het ongeduld der Nederlanders. Want van een volksopstand, door geen geregelde krijgsmacht ondersteund, wachtte hij niets goeds [4]). Eerst moest hij gereed en in het veld zijn, eer het volk zich roeren mocht. — Hoe treffend is zijn overleg beschaamd! De uitkomst heeft geleerd, dat zijn geliefkoosde plannen ijdel en onuitvoerbaar waren; zijn heertocht in 1572 is even vruchteloos, even nadeelig voor de goede zaak geweest als die van 1568. De opstand der Hollandsche burgerijen daarentegen heeft een levenskracht ontwikkeld, die de geheele Spaansche monarchie niet heeft kunnen breken [5]).

---

1) Archives, t. III, p. 383, 401.

2) Mémoires de Walsingham, p. 138 suiv.

3) Walsingham, p. 141.

4) Gachard, Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 41 suiv.

5) Op het gevaar, dat Spanje uit Holland en Zeeland dreigde, wees reeds in 1568 Marnix (Marnix, uitg. Van Toorenenbergen, dl. I, blz. 127).

Den 7den September 1571 schreef de Fransche gezant bij het hof van Elisabeth, La Mothe Fénelon, aan zijn regeering [1]: „Er is hier acht dagen geleden een Duitscher aangeland, die zich graaf van Lumey noemt; men zegt dat hij ter-nauwer nood aan de Spanjaards ontkomen is, die het op hem gemunt hadden, omdat hij den prins van Oranje aanhangt." Deze Duitscher nu was bestemd om in zijn onnoozelheid den pijl te schieten, die de Spaansche overheersching tusschen de voegen van haar harnas doodelijk treffen zou.

Hij was nog weinig bekend; de rol, die hij tot dus ver gespeeld had was een ondergeschikte geweest. Hij was van afkomst een Luikenaar; hij behoorde tot het alleraanzienlijkste geslacht der Van der Marcken, dat aan het Luiksche sticht twee bisschoppen en verschillende mombers had geleverd; een zijner voorvaderen was het beruchte zwijn der Ardennen, uit de geschiedenis, en nog meer uit de verdichting van Walter Scott, bekend. Hij noemde zich graaf van der Marck, vrijheer van Lumey [2]: de graventitel was echter een bloot sieraad, geen bewijs van macht; en de Spaansche schrijvers en zelfs de Spaansche regeering ontkennen dat hem die titel toekwam [3]. Hij was aan een aantal der edelste geslachten van Nederland verwant of vermaagschapt, aan de Wassenaars, de Brederodes, de Beauforts, de Egmonts. Geen wonder, zoo hij in 1566 aan het Compromis heeft deel genomen, gelijk zijn vriend Inthiema verzekert, alhoewel zijn naam op geen der lijsten voorkomt. Stelliger schijnt het dat hij, als schuldig aan de onlusten van dien tijd, door Alva ingedaagd is; het *Antwerpsche Kroniekje* [4]) vermeldt het, en duidt hem daarbij aan als Lumey, kapitein der vossestaarten. Zoo wij Strada [5]) mogen gelooven, verwachtten de Geuzen, die in 1567 bij Oosterweel zoo jammerlijk verslagen zijn, een hulpbende onder Lumey's aanvoering. Hoe dit zij, zeker is het, dat hij in 1568, bij den tocht van prins Willem over de Maas, aan het hoofd van een troep Luiksche ruiters gediend heeft [6]). Hij wordt ons bij die gelegenheid beschreven als een wildeman — *un huomo salvatico*, zegt Ulloa; hij had gezworen haar noch nagels te

1) La Mothe, t. IV, p. 228.
2) Van Meteren, f°. 70.
3) Mendoza, p. 110; Opmeer, Hist. Mart., p. 83; Corresp. de Phil. II, t. II, p. 245.
4) Blz. 153.
5) 4° ed., t. I, p. 247.
6) Bakhuizen, Studiën, dl. I, blz. 335; Cartons, dl. I, blz. 133.

korten, voor hij den dood van Egmont gewroken zou hebben [1]). Maar zijn wraakzucht was machteloos. Alleen aan weêrlooze geestelijken en kloosterlingen, en aan de arme bevolking, die men kwam bevrijden, konden Lumey en zijns gelijken hun moed koelen. Voor de aanzienlijker krijgsmacht en voor het beter beleid van Alva moest prins Willem onderdoen.

Den Luikschen edelman kwam zijn aandeel aan deze onderneming duur te staan. Hij had als leenman tegen den bisschop gezondigd, en werd gestraft met verbeurte zijner goederen. Waar hij zich vervolgens heeft opgehouden, blijkt niet; of hij met den Prins naar Frankrijk geweken is [2]), en onder Condé voor de zaak der Hugenoten gestreden heeft, dan of hij in Duitschland heeft rondgezworven, is onzeker. Eerst in Juli van 1571 verschijnt hij ons plotseling weêr, te Emden [3]), bezig, naar het schijnt, om zich ter kaapvaart toe te rusten. Maar de graaf van Oostfriesland, die de Spaansche regeering niet al te openlijk trotseeren wilde, deed hem onverrichter zake vertrekken [4]), en nu begaf hij zich naar Hamburg, waar hij beter slaagde, en een maand later met twee schepen en twee honderd man, die hij op eigen kosten had aangeworven [5]), in zee liep. Door de Spaansche oorlogschepen vervolgd, was hij kort daarop, zoo als wij reeds vernamen, in Engeland binnengevallen [6]).

Hij deed er zich voor als gemachtigde van den prins van Oranje [7]); hij verzocht van de regeering, dat zij den Prins als oorlogvoerende mogendheid erkennen, en bij gevolg haar havens voor zijn kapers openstellen zou. Zulk een erkenning, die met een oorlogsverklaring aan Spanje gelijkstond, lag echter verre buiten het plan van het Engelsche hof. Wel had Elisabeth reden

---

1) Bor kent Ulloa's beschrijving uit de Latijnsche navolging van Dinothus, maar, niet ver in het Latijn, verstaat hij deze verkeerd, en laat al de 1500 ruiters van Lumey ongeschoren en ongeknipt optrekken. Op gezag van Bor vertelt Hooft dezelfde dwaasheid; eerst Strada keert tot de natuurlijke en ware voorstelling terug, en bewaart Wagenaar, en die dezen volgen, voor dezelfde misvatting.

2) Denkelijk wel, zie Bor, dl. I, blz. 430 (Bk. VI, f°. 315).

3) Van Vloten, Nederl. Opstand, dl. II, blz. 184.

4) Bor, dl. I, blz. 340 (Bk. V, f°. 246), zegt dat de burgers van Emden den graaf van der Marck uit hun stad hebben weggejaagd: hij bedoelt zonder twijfel wat hierboven in den tekst staat. Vgl. over Treslong te Emden in 1571 en 1572: Van Meteren, f°. 70, en Van Vloten, Nederl. Opstand, dl. II, blz. 326.

5) Bor, dl. I, blz. 429 (Bk. VI, f°. 314).

6) Volgens Te Water, dl. IV, blz. 281, was hij in November 1571 heimelijk in Den Briel. Denkelijk een vergissing.

7) La Mothe, t. IV, p. 268, 390.

om zich over de politiek van Philips te beklagen [1]); maar Alva, die den blinden geloofsijver van zijn meester niet deelde, vermeed alles wat tot een vredebreuk leiden moest, en toonde zich, in de onderhandeling over de wederzijdsche grieven, zoo inschikkelijk, dat de Engelsche regeering, in plaats van aan Lumey's aanzoek gehoor te geven, in Maart 1572 [2]) aan de zeeroovers, die in haar havens overwinterd hadden, het bevel deed toekomen om onmiddellijk te vertrekken.

Onder hen, die dus tamelijk onverwacht, en vroeger dan zij wenschten, in zee werden gestuurd, was Lumey de aanzienlijkste [3]); uit den aard der zaak werd hij door de overige kapiteins aan het hoofd der geheele scheepsmacht gesteld, voor zoolang die bijeen zou blijven. Wat onder zijn aanvoering door de Geuzen den 1sten April bedreven is, is wereldbekend. Door een samenloop van toevalligheden de Maas in en voor Den Briel gedreven, maakten zij zich zonder moeite meester van de stad, die zonder bezetting en nagenoeg weêrloos was [4]). Zij plunderden kerk en klooster, verklaarden den eigendom der geestelijken en der regeering voor goeden buit, en zouden daarmeê weêr zijn afgetrokken, als Lumey alleen te bevelen had gehad. Maar gelukkig hadden de kapiteins ook het hunne te zeggen. Zij stemden voor het houden der sterk gelegen plaats, en haalden Lumey tot hun gevoelen over. In naam van den prins van Oranje, den stadhouder des konings over Holland en Zeeland, namen de Geuzen Den Briel en het eiland Voorne in bezit.

Men heeft het als een onvergeeflijke fout aan Alva toegerekend, dat hij Den Briel en Vlissingen, de sleutels van Holland en Zeeland, onbewaakt had gelaten [5]). Men heeft verhaald, dat hij, alleen om het weêrbarstige Utrecht met zwaarder inlegering te straffen, daarheen de bezetting der havensteden had verlegd. Maar dit verwijt is onverdiend. Op het verzoek der regeering van Den Briel, en om die stad van den last en de kosten der bezetting te ontheffen, is het garnizoen in November 1571 van

1) Archives, t. III, p. 384.

2) Zie boven, blz. 208; La Mothe, t. IV, p. 390. Froude, t. X, p. 371—372 zegt in de laatste week van Februari; Lumey vertrok einde Maart.

3) Van Vloten, l.l., t. II, blz. 199.

4) Zie boven, blz. 209; Froude, t. X, blz. 373, gelooft op grond van Spaansche berichten aan een te voren beraamd plan. Vgl. Van Vloten, dl. II, blz. 186 vlg. Cf. Gabbema, Epist., p. 792 en de Hypodeixis van Geldorp, p. 31.

5) Van Vloten, l.l., blz. 200. Zie ook Morillon in Corresp. de Granvelle, t. IV, p. 209.

daar weggenomen [1]). In den winter had de haven ook weinig van zeeroovers te duchten; waarom zou haar dan Alva geen verademing geschonken hebben, te meer daar zij zelve het bezuren zou, indien de roovers haar overvielen. Dat het geheele land daarbij lijden zou, dat de Geuzen zich in Den Briel nestelen, en van daar den oorlog in Holland voeren zouden, kon hij niet voorzien. Nog nooit was van zoo iets sprake geweest. Oranje wenschte het zoo min als Alva het vreesde. Het eerste bericht van de vermeestering van Den Briel ontstemde den Prins in plaats van hem te verheugen [2]). Hij geloofde zoo weinig als Alva aan de kansen van een blooten volksopstand en van een onberaden inval van zeeschuimers.

En Alva sloeg de eerste les, die de Geuzen in Den Briel hem gaven, niet in den wind. Nauwlijks had hij de tijding van het daar gebeurde ontvangen, of hij gaf bevel om in aller ijl een paar vaandels uit het garnizoen van Breda binnen Vlissingen te brengen [3]). Hij kon het niet helpen, dat de Vlissingers, reeds bekend met de verrassing van Den Briel, zijn aankomende troepen buitensloten en tegen hem opstonden. Het was een ongelukkig toeval, buiten zijn schuld. Doch het had de ernstigste gevolgen. Ware Vlissingen bij tijds verzekerd, Den Briel zou weldra hernomen zijn. Maanden lang heeft daar Lumey bijna werkeloos doorgebracht, zonder dat zich eenige stad voor hem verklaarde. Uit Vlissingen daarentegen heeft zich de opstand snel uitgebreid. Indien de Spaansche troepen, die daar werden bezig gehouden, op Voorne en voor Den Briel gebruikt hadden kunnen worden, Lumey zou spoedig weêr verdreven zijn.

Niet minder voortvarend dan de landvoogd betoonde zich bij deze gelegenheid de stadhouder van Holland, Boussu. Tusschen den 1sten en 2den April was Den Briel verrast, den 2den 's avonds was hij reeds met de bezetting uit Den Haag te Maassluis, wachtende op de uit Utrecht ontboden vaandels [4]). Den 4den waren deze aangekomen [5]). Den 5den was de geheele macht overgezet op Voorne en voor de stad. Maar deze was thans te sterk bezet om zoo maar zonder geschut genomen te worden; de

1) Van Wijn, Bijv. op Wagenaar, dl. VI, blz. 82.
2) Zie boven, blz. 210; Gachard, Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 41, 42, 44, 370; t. VI, p. 299.
3) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 245—246; Van Vloten, dl. II, blz. 208.
4) Van Vloten, dl. II, blz. 330.
5) Ibid., blz. 331.

omliggende polder werd onder water gezet; het scheen geraden terug te trekken. Doch reeds hadden de Geuzen, meester van den stroom, de schuiten, waarmeê de Spaanschen de rivier waren overgestoken, verbrand; de eenige weg, die voor den terugtocht open stond, liep over de eilanden naar Zwijndrecht. Dien weg sloeg Boussu in, en hij legde hem gelukkig af. Van Zwijndrecht hoopte hij verder naar Dordrecht over te steken [1]). Doch alleen op de gedachte, dat de berooide en verbitterde krijgshoop in de stad gelaten zou worden, raakte er de menigte in beweging; tegen haar zin was het niet mogelijk de rivier over te komen; Boussu mocht zich gelukkig rekenen de noodige schuiten ten gebruike te krijgen, waarmeê hij aan den rechteroever, op den weg naar Rotterdam, aan land werd gezet.

Het was hoog tijd, dat hij deze stad tegen de Geuzen verzekerde. Reeds waren zij te scheep in Schiedam en Delfshaven binnen gekomen, en bezig met zich daar te versterken [2]). Gelukte het niet hen van daar te verdrijven, dan stond geheel Delfland en Schieland aan hun strooptochten bloot. En toch verkoos Rotterdam geen Spaansche bezetting in te nemen. De regeering, de schutterij zelfs, die de middelklasse vertegenwoordigde, waren er wel toe geneigd, maar de menigte verzette er zich tegen; veel liever zou zij de Geuzen hebben ingehaald; liet men haar begaan, de stad en daarmeê de geheele beneden-Maas zouden binnen weinige dagen verloren zijn. Dat mocht de stadhouder niet gedoogen, en het is hem dus wel te vergeven, dat hij zich met geweld den toegang opende; dat daarbij een veertigtal, meest welgezinde burgers, omkwam, is hem niet te wijten; hij kon niet beletten, dat het woeste krijgsvolk verder ging dan noodig was en dan hij bedoelde. Hij heeft de kwade gevolgen van dien moedwil smartelijk genoeg ondervonden. Voortaan opende geen stad haar poorten meer voor zijn troepen, niet eens om ze door te laten [3]). De moord van Rotterdam stelde zelfs den moedwil der Geuzen in de schaduw.

Voor het oogenblik evenwel voorkwam de overrompeling van Rotterdam den afval der overige Maassteden. Delfshaven en Schiedam werden hernomen en bezet, en de Geuzen binnen Den Briel en Voorne opgesloten. Zoo bleef de stand van zaken twee

1) Op grond van wat Balen, blz. 842 zegt, meende Fruin later, dat hij eerst voor Dordrecht kwam en toen naar Zwijndrecht overstak om te IJselmonde op den rechter-Maasoever over te gaan (N. v. d. R.).

2) Van Vloten, dl. II, blz. 332; Corresp. de Phil. II, t. II, p. 245.

3) Vgl. De Guaras aan Alva 24 Mei, bij Froude, t. X, p. 375.

maanden lang. Niet van Den Briel, maar van Vlissingen uit verbreidde zich de opstand, vooral nadat Lodewijk van Nassau, den 24sten Mei, Bergen in Henegouwen had verrast met een bende Hugenoten, die de voorhoede scheen te zijn van een geheel Fransch leger. Daarheen, naar het zuiden, richtte nu Alva al zijn krijgsmacht; daarheen, naar Walcheren en naar Vlaanderen, trokken aan den anderen kant de talrijke Geuzen, die over zee van heinde en ver naar het tooneel van den opstand toestroomden.

Terzelfder tijd als Bergen ging Enkhuizen (21 Mei) voor Alva verloren. Uit dit nieuwe brandpunt verbreidde zich de beweging over geheel het Noorderkwartier; aan zich zelve overgelaten verklaarde de eene stad na de andere zich voor den Prins.

Doch het eigenlijke Holland hield zich stil en bleef den koning getrouw. De Staten kwamen er voortdurend, op de oproeping van Boussu, te zamen, en willigden hem de geldmiddelen in, die hij behoefde om de zeeroovers van Den Briel te keer te gaan [1]).

Wat deden dezen intusschen; wat richtte bepaaldelijk hun aanvoerder, Lumey, uit? Niet veel bijzonders, voor zoo ver wij weten. Hij liet Den Briel versterken [2]); maar of hij het met kunde en beleid gedaan heeft, is niet gebleken; de stad heeft geen belegering te verduren gehad. Tegen Boussu ondernam hij niets, hoewel hij zeker over meer troepen te beschikken had dan deze. In afwachting van den gang van zaken in het zuiden bleef hij voorloopig werkeloos. Hij verdreef den tijd met uitspattingen van allerlei aard. Hij noemde zich heer van Den Briel [3]), en gedroeg er zich inderdaad als heer en meester. In later tijd, toen hij niet meer te vreezen was, werd hij beticht van een niet onaanzienlijke burgerdochter verkracht te hebben; de beschuldiging verwonderde niet en werd algemeen geloofd; de beschuldigde bracht tot haar wederlegging alleen de getuigenis van dienstboden bij, die verklaarden, dat de bewuste juffer zich niet afkeerig van zijn omgang getoond had [4]). Hoe dit zij, dat hij en zijn gezellen zich veel veroorloofden, vooral tegen de overwonnen tegenpartij, kan niet geloochend worden, en is ook in overeenstemming met hun gedrag in vroeger en later dagen.

1) Kluit, dl. I, blz. 387. Vgl. Griffioen, Nalezing, blz. 38.
2) Van Vloten, dl. III, blz. 14.
3) Van Vloten, dl. II, blz. 344.
4) Van Wijn, Bijv. op Wagenaar, dl. VI, blz. 86; Te Water, dl. III, blz. 25; Bor, dl. I, blz. 430 (Bk. VI, f°. 314); Inthiema, f°. 33; Dumbar, Analecta, dl. III, blz. 221.

Bij gebrek aan gewichtiger ondernemingen gingen de Geuzen nu en dan op strooptochten langs de stroomen, en over de eilanden tusschen de Oude en Nieuwe Maas en de Zeeuwsche stroomen [1]), uit. Zulke tochten konden tot niets wezenlijks leiden. Geen Spaansche soldaten vond men er te verslaan, geen sterkten te vermeesteren; alleen hatelijke en vervolgzieke papisten had men er te straffen voor den euvelmoed, dien zij vroeger op de ketters gekoeld hadden. Dat de gemeene Geuzen in zulk een wraakoefening behagen schepten, kan ons niet bevreemden; zij waren niet beter dan de soldaten van hun tijd. Maar hun bevelhebber, de graaf van der Marck, had wijzer, zoo al niet edelmoediger moeten wezen dan zij, en hun lust moeten bedwingen. Hij had moeten bedenken, dat de nieuwe regeering, die zich in naam der vrijheid en der verdraagzaamheid kwam vestigen, kwalijk werd ingewijd door het bedrijven van soortgelijke mishandelingen als die men aan het oude bestuur verweet. De papisten hadden altijd beweerd, dat de Geuzen niet voor de vrijheid van geweten en van eeredienst, maar voor het recht om andersdenkenden te verdrukken, in opstand waren. Moest men hun dan al aanstonds gelijk geven, en uit wraakzucht doen wat zij althans uit een hooger beginsel, uit ijver voor hun kerkgeloof, gedaan hadden?

Niets is lager en verachtelijker dan het mishandelen van weerloozen. De ridderschap achtte het te allen tijde haar hoogsten plicht vrouwen en geestelijken te beschermen. Lumey, van ridderlijk bloed en edele afkomst, schaamde zich niet lijnrecht in strijd met dezen eersten der ridderplichten te handelen.

Hij woedde vooral tegen de geestelijken en kloosterlingen. Zeker, er was een tijd geweest, toen sommige dier geestelijken den haat der weldenkenden ten volle verdiend hadden, toen zij de bloedige regeering in haar ketterjacht aangehitst, en zelfs de slachtoffers aangewezen hadden. Maar de tijden waren veranderd. Er was thans een haat tegen de geestelijken zooals bij de Jacquerie, in den Boerenkrijg, en in de Fransche Revolutie tegen de edele grondbezitters, een haat door langdurige overheersching, door tallooze misbruiken opgewekt. De geschiedschrijver der Gorcumsche martelaren, Van Est, vult twee kapittels met het verhaal [2]), hoe weinig medelijden aan de broeders betoond is, zelfs door vrouwen „van nature tot compassie meer geneigd". Nog erger

1) Van Vloten, dl. II, blz. 341, 342; dl. III, blz. 14 vlg.
2) T. II, c. 9 en 10.

is het, wat hij [1]) van den pastoor van Monster en diens vicaris bericht, voor wie niemand te Ter Heyde het losgeld, een ton bier ter waarde van misschien 30 stuivers, wilde betalen. Hoe steekt dat af bij den algemeenen afkeer, dien te zelfder tijd het vervolgen der ketters veroorzaakte [2]). De geestelijken liepen thans hetzelfde gevaar, dat vroeger de ketters geloopen hadden. Zij hadden dus aanspraak op hetzelfde mededoogen van alle welgezinden. En vele hunner waren bovendien volkomen onschuldig aan de geloofsvervolging van voorheen. Men moest de onschuldigen niet met de schuldigen laten boeten. Allen, zonder onderscheid, alleen om hun stand, prijs te geven aan de baldadigheid van het gemeen, was gruwelijker onrecht dan zelfs de Bloedraad bedreven had. En Lumey ging nog verder; hij liet niet slechts het gemeen tegen de weerlooze geestelijken de vrije hand, hij zelf belastte zich met de taak om den gerechtelijken moord van zoo veel ketters, niet op de moordenaars, maar op de geestelijken, onschuldige zoowel als schuldige, te wreken.

In zijn oog was ieder geestelijke als zoodanig een schelm en strafwaardig. Hij achtte zich geroepen om op hen de ellende van Nederland te verhalen. Zijn onderbevelhebber, Treslong, verklaarde, in een brief aan de regeering van Brouwershaven, dat de Geuzen niemand schade wilden doen, uitgezonderd „papen, monnycken ende andere papistische schelmen" [3]). Een der vele commissiën, die Lumey aan zijn onderhoorige kapiteins gegeven heeft, is toevallig bewaard gebleven; daarin wordt bepaaldelijk voorgeschreven „om alle papen met hunne complicen te vanghen ende deselve alhier in Den Briel te brenghen" [4]). Niet zonder grond derhalve zegt de gelijktijdige schrijver van het Roomsche martelaarsboek, Pieter Opmeer [5]), dat niets den Geuzen van Lumey meer ter harte ging dan de priesters van heinde en veer [6]) naar Den Briel te sleepen om ze daar aan de galg te hangen.

Dat hun daar inderdaad geen beter lot wachtte dan Opmeer zegt, is insgelijks maar al te waar; als zij hun leven niet wilden

---

1) T. III, c. 38.

2) Zie hierachter, blz. 300.

3) Van Vloten, dl. II, blz. 341.

4) Dodt, Archief, dl. II, blz. 115; minder goed afgedrukt in Kronijk Hist. Gen., dl. V, blz. 91.

5) P. 9.

6) Zelfs van Eecloo in Vlaanderen (Opmeer, Hist. Mart., p. 10; Gendsche Gesch., blz. 195). De priester uit Eecloo was van Vlissingen overgestuurd.

koopen voor afval van de Kerk, eindigden zij het weldra in den marteldood. Wie hun geloof wilden afzweren en belijden, dat zij steeds tegen beter weten aan de Roomsche dwaalleer gepredikt hadden, kregen uit dien hoofde aanspraak op de genade van Lumey. Wie daarentegen hun overtuiging en hun eer hooger achtten dan het leven, en hun verleden niet verloochenden, waren, naar zijn oordeel, des doods waardig. Toonde hij niet wie hij zelf was, door dus de voorkeur te geven aan lafaards en renegaten boven mannen van overtuiging en van moed?

Zijn eerste slachtoffer was de pastoor van Helvoet, Hendrik Boogaard [1]). Deze had zich op het gerucht van de inneming van Den Briel uit de voeten gemaakt, maar was teruggekeerd, toen Boussu naar Voorne overstak om de stad te hernemen. Hij was ook na den terugtocht van Boussu, in weêrwil van het gevaar dat hij liep, in zijn gemeente gebleven, om er bij het Paaschfeest den kerkdienst waar te nemen. Op den Paaschdag zelven overvielen de Geuzen zijn dorp, namen hem gevangen en voerden hem naar Den Briel. Daar poogde hem Lumey door belofte en bedreiging tot afval te bewegen, en gaf hem, toen dit alles te vergeefs bleek te zijn, aan zijn volgelingen over om gehangen te worden. Men verhaalt, dat aan het ophangen de baldadigste verminking vooraf is gegaan, en dat zelfs het lijk na de terechtstelling nog mishandeld is geworden. Bij Opmeer kan men de bijzonderheden breedvoerig beschreven vinden. Het verhaal draagt maar al te duidelijke blijken van waar te zijn. De schrijver erkent, dat de pastoor niet onberispelijk van leven was, en geeft ons, juist door deze ongevergde getuigenis, een goeden dunk van zijn waarheidsliefde. — Zonder twijfel zijn nog meer andere geestelijken in de eerste dagen, na de inneming, in Den Briel om het leven gebracht; hun getal is niet met zekerheid te bepalen; ik kan echter niet gelooven dat het aanzienlijk geweest is [2]). Want niet alleen dat alle stellige berichten dienaangaande ontbreken, maar het is ook op zich zelf onwaarschijnlijk, dat de Geuzen, wier tochten binnen enge grenzen bepaald bleven, en wier aannadering de geestelijken doorgaans op de vlucht dreef, er vele hebben kunnen vangen. Hoe dit zij, de gelegenheid moge

1) Opmeer, Hist. Mart., p. 7.

2) De traditie begroot het getal kerkelijke personen, die in 1572 in Den Briel zijn omgebracht, op 200. De schrijver in De Katholiek (October 1860, blz. 223) neemt deze opgaaf geloovig aan. Mij komt ze even overdreven voor als de traditioneele opgaaf van de in Alva's tijd terecht gestelde Geuzen.

hun ontbroken hebben, aan den wil ontbrak het hun zeker niet om er een aantal te mishandelen.

Wie den aard van ons volk kent, zal zich wel niet verwonderen, dat de handelingen van Lumey en zijn wilde volgelingen geen sympathie wekten [1]). Alle Hollandsche steden hielden zich dan ook tot half Juni aan de zijde der regeering. De menigte was zeker voor den opstand, maar de regenten [2]), en op de meeste plaatsen ook de schutterij, waren nog afkeeriger van de woeste Geuzen dan van de Spaansche dwingelanden. Al haatten zij Alva en zijn Bloedraad, zij wilden daarom de beeldstormers en de papen-moorders niet binnenhalen [3]). Zij namen een afwachtende houding aan; zij lieten geen Spaansche bezetting binnen, maar zij bewilligden toch het geld, dat de stadhouder behoefde om zich tegen Lumey staande te houden. Doch weldra veranderde de stand van zaken. De prins van Oranje erkende den opstand [4]), en plaatste zich aan het hoofd. Zijn zendelingen kwamen in het land, en brachten brieven van hem meê aan de stadsregeeringen, waarin hij ze opwekte om het voorbeeld van Den Briel en van Enkhuizen te volgen [5]). Het bewind over het Noorderkwartier kwam Sonoy, in naam van den Prins, en op een instructie hem door dezen voorgeschreven, aanvaarden. Al de Westfriesche steden erkenden hem als 's Prinsen luitenant. Dat voorbeeld kon Holland navolgen. Met de Geuzen had men geen gemeene zaak willen maken; met den Prins, die zoo lang stadhouder der provincie geweest was, kon men dit doen zonder gevaar, en zelfs zonder al te blijkbaar verzet tegen den koning.

Het eerst verklaarde zich Oudewater, den 19den Juni [6]). De heer van Swieten, met eenige weinige ballingen, vertoonde zich voor de stad, eischte haar op in 's Prinsen naam, en werd binnengelaten. In den vroegen morgen van den 21sten werd het veel

---

1) Vgl. Bor, dl. I, blz. 400 (Bk. VI, f°. 291).

2) Deze waren door Alva naar zijn zin gezet. Zie Kaarsemaker's Bijlage op Camphuysen's redevoering over Lumey, blz. 4.

3) Vgl. Kluit, dl. I, blz. 495; Griffioen, Nalezing, dl. II, blz. 41.

4) Volgens Marnix was hij met de zaak in den beginne niet ingenomen (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 370). Zie boven, blz. 210, en zijne proclamatie van 14 April 1572 bij Gachard, Corresp. de Guillaume le Tacit., t. VI, p. 297.

5) Kluit, dl. I, blz. 383, 494, 512.

6) Vgl. over Oudewater en Gouda vooreerst het oude handschrift bij Griffioen, Nalezing mijner Herinneringen, en verder een ander verhaal bij Walvis, Gouda, dl. II, blz. 369, waaruit een breed excerpt aldaar blz. 538 vlg. Bovendien een handschrift, beschreven bij Kluit, dl. I, blz. 49, waaruit een en ander blz. 374 vlg.

aanzienlijker Gouda door denzelfden even gemakkelijk bezet. Het kasteel, waarop de charterkamer van Holland was, gaf zich bijna dadelijk over. Twee dagen later, den 23sten 's avonds, opende ook Leiden zijn poorten voor een bende ballingen en Geuzen uit Gouda. De positie der Spaanschen aan de Maas werd door het verlies dezer plaatsen wezenlijk bedreigd. Hun verbinding met die van Utrecht werd aan de eene zijde uit Gouda, aan de andere uit Leiden afgesneden. Nog bleef de weg over Schoonhoven en Gorcum voor hen open, maar ook deze plaatsen hadden geen bezetting, en op de burgerijen bleek het thans dat niet te rekenen viel. Ook Dordrecht, dat voor de verbinding met het zuiden zoo belangrijk was, kon niet worden vertrouwd [1]). De Spaansche bezetting van Zwijndrecht had haar post eigendunkelijk verlaten, sedert de Geuzen onder een kapitein van Dortsche afkomst, Dirk Wor, het klooster Eemstein den 14den Juni verbrand, en den geheelen Zwijndrechtschen waard afgeloopen hadden. Bij die gelegenheid hadden de Dortsche wachtschepen zich niet ontzien op de Spaansche soldaten te vuren: bewijs genoeg, hoe de burgerij daar ter stede gezind was [2]). Bij de eerste gelegenheid kon men zeker zijn, dat zij zich voor den Prins verklaren zou. En die gelegenheid deed zich weldra op. Nu eens de Oude Maas tot aan Dordrecht open lag, kwam, den 24sten Juni, een flottille onder Bartel Entes voor de haven. Aan dezen werd de stad na eenig beraad op goede voorwaarden overgegeven; hij bleef er met tweehonderd man in bezetting.

Thans lag Gorcum aan de beurt; niets belette het langs de rivier te bereiken. De stad, op zich zelf niet sterk, was van een sterk kasteel voorzien, en met Loevestein te zamen beheerschte zij de monden van de Maas en de Waal. Viel zij in handen der Geuzen, dan zouden de Spanjaards aan de Maas, van alle communicatie verstoken, weldra genoodzaakt zijn boven om het Haarlemmermeer naar Utrecht af te trekken. Er lag dus beiden partijen ten hoogste aan het bezit der stad gelegen. Eer de Spanjaards er bezetting in wierpen, moesten de Geuzen haar verrassen. Zij begrepen dit ook, en den 26sten Juni, 's morgens te acht uren, daagden reeds dertien vaartuigen, met 150 man aan boord, onder bevel van kapitein Marinus Brand, voor de

---

1) Vgl. Balen, blz. 842; Schotel, Geschiedkundige Uitspanningen, blz. 59. Vooral Van Beverwijck, Dordrecht, blz. 350.

2) Van Vloten, dl. III, blz. LXXII; Van Meteren (ed. 1599), f°. 54c; Tassis, p. 143.

stad op. De burgerij, die op zoo spoedige aankomst der Geuzen niet voorbereid was, wist niet wat te doen. Er waren strenge katholieken, die van geen overgaaf wilden weten; er waren aan den anderen kant ook ijverige prinsgezinden, die de Geuzen onverwijld wilden binnenlaten. Maar de gematigde meerderheid aarzelde tusschen beiden te kiezen. De drost, die tevens commandant van het kasteel was, Caspar Turc, had zijn zoon naar Utrecht, tot Boussu, gezonden, om hulp te vragen. Er viel niet aan te twijfelen, of binnen weinige uren zou men eenige vaandels zien aanrukken. Als men dus maar een poos de stad verdedigde, zou zij voor den koning behouden blijven, of althans niet dan eervol, na een onweêrstaanbaren aanval, bezwijken. Maar de burgerij had geen lust haar stad tot kampplaats te maken. Wat er gebeuren zou als de Geuzen haar met storm innamen, was niet twijfelachtig. En het voorbeeld van Rotterdam was niet geschikt om naar het binnenkomen van de Spanjaards te doen verlangen. Zoo voegden zich ten slotte de gematigden bij de prinsgezinden, en te drie uren werden de Geuzen ingehaald. De aanzienlijkste en ijverigste katholieken, de beide pastoors en de monniken uit het Minderbroedersklooster, die, eerst toen het te laat was, van den gardiaan verlof om te vluchten gekregen hadden, weken met den drost naar het kasteel, dat niet in de capitulatie begrepen was.

Het verdedigen van het kasteel was een hoogst gevaarlijk waagspel. Zeker, indien het gelukte het te houden totdat het verwachte ontzet opdaagde, zou men zich jegens den koning en de Kerk zeer verdienstelijk hebben gemaakt. Maar gelukte dit niet — en met een bezetting van slechts 40 man was het nauwlijks te hopen — dan had men zich niet zonder levensgevaar van de stad en de burgerij afgezonderd. Te zamen had men ongetwijfeld dezelfde voorwaarden kunnen bedingen, waarop Dordrecht was overgegaan: bevestiging van alle regenten, beambten en geestelijken in hun bediening, beveiliging van kerken en kerkelijke gestichten, handhaving der privilegiën, en in het algemeen verzekering van de bestaande orde van zaken. Zelfs nu nog, bij het opeischen van het kasteel, boden de Geuzen den drost, zoo hij zich voegde, het behoud van zijn posten aan, en zij zouden zeker niet geaarzeld hebben aan zijn medehelpers hetzelfde in te willigen. Doch hun aanbod werd door den getrouwen en moedigen drost met kanonschoten beantwoord. De vijandelijkheden waren begonnen. Nu schoot er voor de Geuzen niets over dan

door te tasten en het kasteel te overrompelen, eer het ontzet kwam opdagen. Onverwijld begonnen zij den aanval. Het kasteel, in der tijd door Karel den Stoute gebouwd, grensde aan de stad, en lag tevens aan de rivier; het bestond uit een stevigen toren, door twee ringgrachten met een daartusschen gelegen plein en de noodige buitenwerken omgeven. De omvang was te groot voor het beperkte getal verdedigers; na eenige schermutselingen weken zij binnen den toren terug. Dien hadden zij zeker wel eenige uren kunnen houden, en reeds waren de hulpbenden uit Utrecht in aantocht; op last van Boussu marcheerden zij zelfs des nachts door [1]). Maar de bezetting kon dit niet weten, en zij was niet bezield met den moed van haar aanvoerder; zij vreesde door de woedende Geuzen overmand, en dan in de hitte van den strijd over de kling gejaagd te worden. De burgers en de geestelijken zullen wel niet stoutmoediger geweest zijn dan de soldaten; en de vrouwen in het bijzonder ontmoedigden de verdedigers door haar gejammer en misbaar. Voor de ontzettingstroepen in het gezicht der stad kwamen, had het kasteel zich overgegeven [2]).

Op welke voorwaarden? Van het antwoord op deze vraag hangt voor een gedeelte het oordeel af, dat wij over hetgeen gevolgd is vellen moeten. De katholieke schrijver, die ontegenzeggelijk het best met de geheele toedracht bekend is, verzekert ons, dat de belegeraars, toen eens de vijandelijkheden begonnen waren, niet minder hadden geëischt dan overgaaf op genade of ongenade; dat zij niet hadden willen hooren van de overgaaf met behoud van lijf en goed, zoo als de belegerden wenschten, maar dat zij ten slotte lijfsbehoud en vrijen aftocht voor allen zonder onderscheid, doch met achterlating van al het goed, hadden ingewilligd. Deze stellige verzekering van den katholieken schrijver wordt door geen der protestantsche geschiedschrijvers uitdrukkelijk ontkend. Bor en die hem naschrijven zeggen wel, dat er waren die beweerden dat de overgaaf onvoorwaardelijk was geschied; maar wie dit beweerden en op welken grond, wordt ons door niemand gezegd. Tegenover een stellige verzekering staat dus geen even stellige ontkenning. En, bovendien, het zou een man van groot gezag moeten zijn, dien ik tegenover den bedoelden katholiek gelooven zou. Al hadden Brand en al de overige aanvoerders der

---

1) Van Vloten, dl. III, blz. LXXVI.

2) Het geschiedde na middernacht, den 27sten Juni, zegt Boussu l.l., en ook Pontus Heuterus.

Geuzen plechtig verklaard, dat zij aan de belegerden niet de minste voorwaarden hadden toegestaan, ik zou meenen, dat zij minder geloof verdienden dan onze katholieke schrijver. En, afgezien van het gezag der zegslieden, het zou onbegrijpelijk wezen als de belegerden, met de gegronde hoop op een spoedig ontzet, zich desniettemin op genade en ongenade hadden overgegeven. Het is daarentegen zeer natuurlijk, dat de belegeraars, uit vrees voor het ontzet, hun lust tot wraak hebben opgeofferd, te meer daar de buit hun een niet verwerpelijke vergoeding beloofde. Ik aarzel dus niet als bewezen aan te nemen, dat aan allen, die zich op het kasteel bevonden, lijfsbehoud en vrije aftocht beloofd is. Maar het schijnt dat de belofte slechts mondeling is gegeven, en dat geen schriftelijke capitulatie heeft plaats gehad. Alles was, te midden der verwarring van het oogenblik [1]), met overhaasting geschied.

Voor wij verder gaan, moeten wij nadere kennis maken met den schrijver, die ons voor hetgeen voorafgaat en voor hetgeen volgen zal bijna de eenige waarborg is. Onze bekende geschiedschrijvers van den opstand wisten van het wedervaren der Gorcumsche martelaren niet meer dan het gerucht meldde. De waarheidlievende en onpartijdige Bor kon in de eerste uitgaaf zijner Historiën nog niets bijzonders meêdeelen; eerst in de tweede uitgaaf is hij uitvoeriger, maar hij volgt dan blijkbaar het intusschen in het licht gegeven verhaal van den katholieken auteur [2]). Op de geloofwaardigheid van dezen komt het dus hier hoofdzakelijk aan. Laat ons zien of hij een man is die vertrouwen verdient, en of hij in de gelegenheid is geweest de waarheid te vernemen.

De gardiaan van het klooster der Minderbroeders, een der ergst mishandelde onder de martelaren, Leonard Pieck, een Gorcumer van een aanzienlijk geslacht [3]), had, onder meer andere broeders en zusters, een zuster die aan een voornaam burger, Hessel van

1) Zoo schrijft ook Heuterus (De Katholiek, 1866, dl. I, blz. 42).

2) Ik verschil in dit opzicht van den schrijver in de Katholiek, die meent dat Bor uit andere bronnen geput heeft. Bor gebruikt intusschen Inthiema's Querela: zijn verhaal blz. 431 (Bk. VI, f°. 315), „pracktycke van den Grave van Bossu", is overgenomen uit Querela, f°. 8. — Van Meteren heeft van den moord der Gorcumsche geestelijken niets in de ed. van 1599, iets in die van 1608 f°. 76. Hij citeert daar: „Oudheyt des catholycx geloove".

3) Vgl. over dat geslacht: Walvis, Gouda, dl. II, blz. 117—118.

Est [1]), gehuwd was. In tegenstelling met de broeders, die in het godsdienstige tamelijk onverschillig waren en zelfs tot de nieuwe leer overhelden, was het gezin van dezen zwager streng katholiek; de gardiaan voelde er zich nauw door aangetrokken, en werd er weêrkeerig hoog geacht. Twee zonen vooral, Rutger en Willem, hingen met hart en ziel aan den eerwaardigen oom, wiens vrijwillige armoede en zelfverloochening, wiens rechtzinnigheid en vroomheid hun jeugdig gemoed geheel hadden ingenomen. Toen de Geuzen, na het vermeesteren van Den Briel, hun haat tegen de papen begonnen te koelen, toen dagelijks nieuwe geruchten van mishandeling en moord in omloop kwamen, beving hen in het bijzonder vrees voor de veiligheid van den geliefden man; gedurig smeekten zij hem, dat hij zich toch aan het gevaar onttrekken en naar veiliger wijkplaats begeven zou. Hoe meer de Geuzen naderden, hoe dringender hun bede werd. Maar steeds te vergeefs. Het kon niet anders of hun achting en liefde moest nog klimmen, daar de nauwgezette man hun raad vriendelijk afwees, en den plicht, dien hij te vervullen had, hooger stelde dan zijn eigen veiligheid. Eindelijk naakte het lang voorziene gevaar; de Geuzen, in geroofd geestelijk gewaad gedost, verschenen voor de stad, en werden weldra binnengelaten. De gardiaan week met zijn monniken op het kasteel; de Van Esten volgden hem daarheen. Na de overgaaf moesten zij wel van hem scheiden, en hem overlaten aan den moedwil zijner vijanden; maar hun gedachten, hun zorgen weken niet van hem. Wat er met hem en zijn lotgenooten voorviel, wist hun liefde uit te vorschen; met afgrijzen vernamen zij de mishandeling, die hij onderging, en later den gruwelijken moord aan hem gepleegd. Van nu af was de martelaar hun ideaal, hun heilige; zij gevoelden dat hij hun voorspraak was bij den Almachtige; zij schreven dankbaar aan zijn tusschenkomst de weldaden toe, die God hun verleende. Een van de beide broeders, Willem, was geestelijke en geleerde; hij is tot den post van kanselier der universiteit te Douay opgeklommen. De ander, Rutger, bleef leek; hij koos zich tot levenstaak het navorschen van al de omstandigheden, die de marteling van den geliefden oom vergezeld hadden. Allen, die van deze of gene bijzonderheid getuigen waren geweest, spoorde hij op, en hun getuigenis stelde hij zorgvuldig te boek: zoo verzamelde hij een schat van bescheiden. Maar hij achtte zich niet in staat om

1) Vgl. over hem: Katholiek, 1883, blz. 58 vlg.

de bouwstof te verwerken tot een leesbaar verhaal. Aan zijn geleerden broeder droeg hij die taak over, en deze, die reeds in het jaar der gebeurtenis zelf een korte en zakelijke beschrijving had opgesteld, welke ook, tegen zijn bedoeling, in druk gegeven was [1]), aanvaardde de taak van geschiedschrijver met dezelfde liefde, waarmeê de ander die van navorscher volbracht had. In 1603, na den dood van Rutger, gaf Willem zijn Latijnsche beschrijving in het licht.

Aan de geloofwaardigheid van een werk, met zooveel zorg en liefde geschreven, kunnen wij niet ernstig twijfelen. Het is waar, voor dwaling, voor vergissing staat een zoo vooringenomen schrijver meer bloot dan menig ander; maar hoe angstvallig vermijdt hij aan den anderen kant al wat naar onwaarschijnlijkheid zweemt. De marteling, die hij beschrijft, is in zijn oogen het heiligste wat de wereldgeschiedenis sedert de kruisiging van den Heiland oplevert; heiligschennis zou hij begaan, indien hij aan de waarheid de allerminste verdichting toevoegde. Hij waarschuwt [2]) tegen de overdrijving, waaraan andere beschrijvers zich schuldig hebben gemaakt; hij herroept en verbetert hetgeen hij zelf in zijn eerste opstel, uit onwetendheid, minder juist had voorgesteld. Met het oog op den zalige, die voor den troon Gods staat, zou hij, zelfs tot diens verheerlijking, niets durven zeggen wat hij in gemoede niet voor waar hield.

De arbeid der liefde van de beide broeders is bekroond met het allerhoogste dat zij konden begeeren. Hun geschiedverhaal is de grondslag geworden, waarop de zaligspreking van paus Clemens berust, en waarop de aanstaande canonisatie van paus Pius IX berusten zal. Want de mirakelen, die de heiligheid der martelaars moeten bewijzen, zouden wel niet zijn opgemerkt, indien de phantasie der geloovigen door het verhaal der marteling niet ontvlamd was. Zoo min als pater Musius [3]), zou pater Pieckius, na zijn dood, wonderen hebben veroorzaakt, indien hij niet, gelukkiger dan deze, een welsprekend geschiedschrijver gevonden had.

Zelfs voor ons, die de leer der katholieke Kerk verwerpen, die aan geen mirakelen gelooven, die aan niemand het recht toekennen om een mensch, dood of levend, zalig en heilig te spreken, en

---

1) Van dit zeldzame boekje bevindt zich een uitnemend geconditioneerd exemplaar in de bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool. Het is overgedrukt in De Katholiek van Maart 1865.

2) T. I, c. 21.

3) Vgl. over dezen het Aanhangsel hierachter.

die derhalve aan het boek van Estius de hooge waarde niet hechten, die de Roomsche Kerk er aan toekent, heeft toch dat boek een bijzondere aantrekkelijkheid. Het is niet slechts een gewichtig historisch werk, vol berichten die wij nergens elders aantreffen, het is een werk van geloof en liefde, de vrucht van een gemoedsstemming, die zich aan den lezer meêdeelt; het bedoelt de verheerlijking van deugden, die ook bij ons hoog staan aangeschreven, van zedelijken moed, van zelfverloochening uit liefde tot de waarheid, van gehechtheid aan overtuiging meer dan aan een leven dat voor schande te koop is.

Buiten de berichten der beide broeders bezitten wij niets van eenig belang over de gebeurtenissen, die wij gaan beschouwen. Naar het schijnt heeft Opmeer, de auteur van het Roomsche martelaarsboek, de bescheiden gebruikt, die Rutger van Est verzameld maar nog niet uitgegeven had [1]; hij heeft er echter niets belangrijks uit overgenomen, wat ook niet in het verhaal van Willem Estius voorkomt. Het berijmde verhaal van Pontus Heuterus, een ooggetuige van bijna al het gebeurde, is waarschijnlijk niet gedrukt en bovendien niet volkomen te vertrouwen [2]. De ware toedracht der zaak vinden wij bij Estius alleen; aan hem ontleenen wij dus hoofdzakelijk wat wij thans gaan verhalen.

De eerste zorg der Geuzen, zoodra zij het kasteel in bezit namen, was dat geen der aanwezigen ondoorzocht vertrok. Al het goed, dat zich op het kasteel bevond, kwam hun krachtens de termen der overgaaf toe, en zij hadden recht te waken dat hun niets ontvoerd werd. Daarom werden alle gevangenen op een open plat van het kasteel te zamen gedreven, en daar aan een onderzoek onderworpen, dat natuurlijk ruw genoeg toeging. Het waren ijverige katholieken en geestelijken, die men voorhad; dezulken hadden aan de thans zegevierende ketters geen beleefde behandeling verdiend. Buitendien de buit viel niet meê; men had elkander wijs gemaakt, dat er schatten op het kasteel geborgen waren, maar buiten het kerkgeraad schijnt er niet veel van waarde gevonden te zijn. De Geuzen bezorgden zich eenige vergoeding door van de gevangen leeken een losgeld te vorderen; zij meenden

1) Opmeer, Hist. Mart., p. 20.

2) Het is thans gedrukt in De Katholiek, 1866, n°. 1. Vgl. over dat verhaal: Gabbema, Clar. Viror. Epist., p. 261. Volgens Estius (t. IV, p. 17) heeft Heuterus lang vóór Lumey's dood (1 Mei 1578) geschreven. — Fruin teekende later, na kennismaking met het uitgegeven stuk, aan, dat Estius dit verhaal zeer veel blijkt gebruikt te hebben (N. v. d. R.).

dit zonder bepaalde woordbreuk te kunnen doen, dewijl alleen het levensbehoud was toegezegd, en niet het behoud der kleeding: voor de gunst om gekleed af te trekken dienden de gevangenen te betalen. Dezen, door de woeste behandeling der Geuzen beangst, en hunkerende om maar vrij te komen, lieten zich gemakkelijk vinden; en, na een dag van onzekerheid en angst, werden zij tegen den avond losgelaten, nadat zij nog hadden moeten zweren zich stil binnen de stad te zullen houden. Op deze wijs kwamen de Van Esten vrij. Alleen de drost werd nog in hechtenis gehouden, en verder drie ijverige paus- en koningsgezinden, Bommer met zijn zoon en De Koninck, die al hun invloed hadden gebruikt om de burgerij tot verdediging der stad tegen de Geuzen aan te zetten, en die denkelijk — hoewel ons dit niet uitdrukkelijk gezegd wordt — bij vroegere geloofsvervolging een hoofdrol gespeeld hadden [1]).

Dit alles was in strijd met de stellige belofte van den kapitein der Geuzen, Marinus Brand. Maar het is de vraag of hij in staat was zijn woord gestand te doen. Estius verhaalt [2]), en het is op zich zelf zeer waarschijnlijk, dat Brand, zoo dikwerf hij aan de voorwaarden der overgaaf herinnerd werd, erkende dat hij ze had toegestaan, maar verklaarde dat hij niet bij machte was ze te doen eerbiedigen. Hij was ook wezenlijk zijn eigen meester niet. Hij stond onder den woesten Lumey, die voor papen geen genade kende, en die zich niet verplicht rekende eens anders beloften na te leven. Naast en onder zich had hij de wilde Geuzen en hun aanvoerders, waaronder er maar al te veel waren, die òf eigen mishandeling òf den gerechtelijken moord van bloedverwanten en vrienden te wreken hadden. Zoo dienden er onder zijn vaandels een aantal Gorcumsche ballingen, die, omdat zij in 1566 naar de haagpreek waren geloopen, oproerige requesten hadden geteekend, en *Vive le Geus* hadden geroepen, uit het land waren gebannen met verbeurte van het weinige dat zij bezaten [3]). In ballingschap, aan boord bij de Watergeuzen, hadden zij den zeeroof met al zijn gruwelen leeren kennen, en zij keerden thans in hun vaderstad terug, verwilderd en wreed, vol wrok tegen de vervolgzieke Kerk en met doodelijken haat tegen de priesters. Thans was de beurt aan hen om te dreigen, en aan de papen om te sidderen. Zij

1) De Katholiek, l.l., blz. 43.
2) T. I, c. 14, 35.
3) Marcus, Indagingen, blz. 25, 29, 86, 91, 124, 259, 268.

beten het dezen gedurig toe [1]): als wij in uwe handen waren gevallen, wij zouden den dans niet ontspringen; thans zult gij ondervinden wat gij ons hadt toegedacht. — Zoo brengt het eene kwaad het andere voort: het schrikbewind van 1568 veroorzaakte de moordtooneelen van 1572. Want, hoezeer wij de mishandeling der Gorcumsche priesters verafschuwen, wij kunnen toch ook niet vergeten, dat vier jaren te voren op de gerechtplaats te Gorcum twee arme lieden, Barend de Naeyre en Hans van Maeseyk, waren omgebracht [2]), omdat zij de kettersche preek waren gaan hooren, met ketters hadden omgegaan, predikanten hadden geherbergd, en diergelijke misdrijven gepleegd: „saecken van seer quaden exempele, die nyet en behooren ongestraft te blijven". Was het wonder, dat de Geuzen de doodstraf wegens zulke misdaden gelijk stelden aan moord, en zich gerechtigd achtten dien moord te wreken op hen, dien zij er de schuld van gaven [3])? Wat ging het hun aan, of Brand al dan niet lijfsgenade had toegezegd? Zij hadden niets beloofd, zij wilden niet gedoogen, dat, zonder voorkennis van Lumey, de gevangen papen en papisten naar huis werden gezonden. Het was voor Brand niet geraden zijn gezag te straf te doen gelden, en den teugel al te stijf te houden. Wilde hij doorgaans gebieden, dan moest hij hier zijn ondergeschikten gehoorzamen. Zoomin als Boussu en de Spaansche officieren te Rotterdam hun krijgsvolk in toom hadden kunnen houden, evenmin vermocht het hier Brand. Dat hij niet wreed van aard was, erkent Estius zelf; maar hij was eerzuchtig, hij wenschte commandant der veroverde stad te blijven [4]), en daarom moest hij zich geen vijanden maken, dan die voor hem onschadelijk waren. Hij zond naar Dordrecht [5]), en denkelijk ook naar Den Briel, om nadere bevelen.

Nadat de meeste leeken losgelaten, en de drie andere in stenger hechtenis opgesloten waren, bleven tegen den nacht alleen de geestelijken in een der gevangenkamers bijeen. Behalve den gardiaan met ongeveer twintig zijner kloosterlingen, waren het de beide pastoors [6]), Leonard Vechel en Nicolaas van Poppel, en de rector

1) Estius, t. I, c. 10.
2) T. I, c. 9; Marcus, l.l., blz. 326, 329.
3) Een soortgelijk geval bij Opmeer, p. 10 (vgl. Gendsche gesch., blz. 195), 125; bij Walvis, dl. II, blz. 106, 107.
4) Opmeer, p. 41.
5) Estius, t. I, c. 14.
6) Zie over hen: Walvis, dl. II, blz. 108.

van het vrouwenklooster, Jan van Oosterwijk, meest allen mannen van middelbaren leeftijd; slechts enkelen waren hoogbejaard, een was negentig jaar oud, een ander was niet wel bij het hoofd. Ouderdom en krankzinnigheid waren hier echter geen redenen van mededoogen: die goed genoeg is om van een ouwel een god te maken, zeiden de Geuzen, is ook goed genoeg om te lijden wat er op zit [1]). Een geheelen dag hadden de ongelukkigen, onder allerlei kwade bejegeningen en onder voortdurenden doodsangst, zonder voedsel doorgebracht; nu op den laten avond werd hun vleeschspijs voorgezet, hoewel het Vrijdag, en dus vastendag was. Door te eten zouden zij in de oogen hunner vijanden aan het voorschrift der Kerk ongetrouw wezen; liever dan dien schijn op zich te laden, bleven zij hongeren. Slechts één was er onder hen, die van den nood een deugd maakte, en zich te goed deed: het was zeker niet de minst ontwikkelde onder hen; het was Pontus Heuterus, die zich later als geleerde en geschiedschrijver een wel verdienden naam heeft gemaakt. Hij beweerde, en met het volste recht, dat men onder omstandigheden, als waarin hij en zijn lotgenooten verkeerden, de vaste niet behoefde te houden; de verkeerde gevolgtrekking uit hetgeen hij deed kwam voor rekening van hen die ze maakten. Zijn juiste redeneering overreedde evenwel de anderen niet. Zalig zijn de armen van geest! De eenvoudige monniken beseften wat hier plicht was, en vermeden ook den schijn van het kwaad.

Intusschen hadden de overwinnaars zelf niet gevast; zij hadden zich het eten en drinken wel laten smaken, en, nu het nacht geworden was, kwamen de baldadigsten hunner naar de gevangenis om nog eens hun hart op te halen aan den jammer der gehate papen. Het waren Gorcumsche ballingen, die den toon gaven, zekere Wensel Borchmans [2]), in de wandeling Zwartje van Gorcum genoemd, bovenaan. Zij hielden zich verzekerd dat de vette paters nog wel ergens een spaarpot hadden weggemoffeld, en dien zouden zij hun thans weten af te zetten. Van de gemeene Minderbroeders was zeker niets te halen, maar hun gardiaan en de rector der Augustinessen en de pastoors konden licht iets bij zich hebben. Die moesten nu, een voor een, voor den dag komen, en opbiechten. Zij deden het met beving, en gaven aanstonds al wat zij nog hadden. De oudste pastoor en de rector van het

1) Estius, t. I, c. 15.
2) Vgl. Marcus, l.l., blz. 26; Estius, t. I, c. 17 en 20.

vrouwenklooster kwamen er dan ook vrij wel af. Maar de jongste pastoor, Nicolaas van Poppel, had het hard te verantwoorden. Meer dan zijn ambtgenoot was hij in zijn goede dagen een ketterjager geweest; heviger dan deze had hij van den preekstoel tegen de ketters uitgevaren; met straffe blikken had hij bij de processiën rondgezien, of wel ieder de behoorlijke reverentie toonde [1]). Hij zou thans voor zijn overmoed boeten. Geld had hij niet, om de hebzucht te verzadigen; en, hoewel sidderend toen de beurt aan hem kwam [2]), was hij toch te fier en te eerlijk om thans, in den nood, anders te spreken dan voorheen, in zijn grootheid. Zijn standvastigheid tergde de woede zijner beulen, en zette tot gedurig heviger mishandeling aan [3]). Ten laatste wierpen zij hem een koord, waarmeê een monnik gegord was, om den hals, sloegen het over de op een kier staande deur, trokken hem daaraan herhaaldelijk omhoog, en lieten hem eerst liggen, toen hij half dood was neêrgestort.

Nog gruwelijker gingen de woestelingen met den gardiaan, den oom van onzen schrijver, te werk. Zij geloofden stellig, dat deze den kloosterschat ergens verborgen moest hebben, en om hem tot de aanwijzing daarvan te dwingen veroorloofden zij zich de schandelijkste mishandeling. Ook hem trokken zij aan een strop tegen de openstaande deur op, en zij lieten hem zoolang hangen, totdat het koord brak, en de ongelukkige voor dood ineenzonk. Toen, om zich te overtuigen of hij werkelijk gestorven was, hielden zij hem een brandende kaars onder den neus en in den mond, maar zonder dat hij eenig teeken van leven gaf. Eerst nadat zij vertrokken waren, kwam hij langzaam bij, tot verbazing zijner lotgenooten, die hem reeds dood waanden. De ongelukkige had inderdaad de bitterheid des doods gesmaakt, en was van nu af voor geen marteling meer beducht. Zijn voorbeeld en zijn vermaning sterkten voortaan zijn metgezellen. Ook zij, al waren zij niet persoonlijk mishandeld, hadden niet zonder zielelijden de pijniging hunner vrienden bijgewoond. Zoo ging de eerste nacht der gevangenschap voorbij.

Kapitein Brand wachtte zich wel van den moedwil zijner onderhoorigen kennis te nemen. Hij mocht dien niet gedoogen, en hij durfde hem niet straffen; hij hield zich daarom onkundig.

---

1) Estius, t. I, c. 29.
2) Ibid., c. 11.
3) Ibid., c. 18.

Hij gaf voor, dat de gevangenen goed werden behandeld en aan niets gebrek leden [1]). Toen hem werd bericht, dat de gardiaan de hulp van een chirurgijn behoefde, vergunde hij aanstonds dat er een geroepen werd; hij wilde maar niet weten, wat voor wonden verpleegd moesten worden.

De volgende dagen en nachten ging het minder hevig, maar overigens op dezelfde wijze, toe. De Geuzen beschouwden de monniken als speelbal voor hun baldadigheid. Alle nieuw aankomenden werden in de gevangenis gebracht om het ongewone schouwspel te zien, en natuurlijk was schimp en smaad het minste leed, dat dan den geestelijken wedervoer. Het is overbodig en zou verdrietig worden, dien overvloed van mishandelingen Estius na te vertellen. De ongelukkigen droegen het alles gelaten, maar met een bevend hart, want (onze schrijver verbergt het niet) de meesten ondervonden, wat zelfs de Heiland beleden heeft, dat, al is de geest sterk, het vleesch toch zwak blijft onder de beproeving. Zou geen hunner onder het lijden hebben gedacht aan de arme ketters, die eenige jaren te voren, insgelijks omdat zij aan hun geloof vasthielden, te Gorcum ter dood waren gebracht?

's Maandags werden Bommer en De Koninck te recht gesteld [2]). Van hun proces en van hun vonnis is ons niets bekend. Hun misdaad was zeker vijandschap tegen de nieuwe orde van zaken; of zij daarvan strafbare blijken hadden gegeven, laten wij in het midden. In alle geval was hun terechtstelling in strijd met de voorwaarden der overgaaf. De burgerij zag het gelaten, zoo al niet goedkeurend, aan. De jonge Bommer [3]), schuldig aan dezelfde misdaad als zijn vader, zou met dezen ter dood zijn gebracht, zoo een jonge dochter hem niet, op de strafplaats, ten huwelijk gevraagd, en zoodoende losgekocht had. Opmerkelijk is het, dat dit overoud gebruik [4]) nu nog zelfs door fanatieken geëerbiedigd werd. Wij weten dat vijftien jaren later, in den tijd van Leicester, een gelijk aanzoek eener Leidsche jonkvrouw, om de hand van den ter dood veroordeelden De Maulde de Mansard, door de regeering werd afgewezen. De politieken toonden zich toen onverbiddelijker dan thans de geestdrijvers te Gorcum. Sedert, geloof ik, heeft

1) Estius, c. 25.
2) Ibid., t. I, c. 24. Eenigszins anders Heuterus, l.l., blz. 43, vs 61 vlg.
3) Bij Heuterus vindt men niets over dezen en zijn geval.
4) Zie hierover Fléchier, Les grands jours d'Auvergne, p. 215 en 217 (noot). Voorbeelden bij Seneca Rhetor. Codex Just., dl. IX, 13 § 2 verbiedt, dat een rapta den raptor tot echtgenoot begeert. Vgl. Navorscher, dl. II, blz. 239.

het gebruik opgehouden [1]); geen willekeurige tusschenkomst van een derde mocht voortaan den schuldige aan het strafgericht onttrekken.

Nog op een andere wijze had Brand bij deze gelegenheid zijn gematigdheid aan den dag gelegd; hij had toegestaan, dat de oudste en meest geachte pastoor, tijdelijk uit de gevangenis ontslagen, de veroordeelden in hun laatste oogenblikken bijstond. Eens uit den kerker gelaten, kon de eerwaardige man er niet meer heen gevoerd worden: de burgerij wilde het niet gedoogen, en Brand was er geenszins op gesteld. De pastoor bleef dus op vrije voeten; hij moest alleen, even als de losgelaten leeken hadden gedaan, beloven, dat hij de stad niet zou verlaten zonder voorkennis der regeering; toen hij zwarigheid maakte daarop den gevorderden eed te doen, werd met zijn woord genoegen genomen; de beide compagnieën der schutterij stelden zich borg, dat hij het zou nakomen. Zelfs het preeken werd hem weêr veroorloofd, natuurlijk in de onderstelling, waartoe hij wel eenige reden zal gegeven hebben, dat hij tegen de nieuwe begrippen geen hatelijken strijd zou voeren.

Twee dagen daarna viel het feest der Bezoeking van Maria in [2]). Bij die gelegenheid beklom de pastoor den kansel, en sprak tot een talrijke vergadering, niet slechts wat de feestdag vereischte, maar ook wat het gevaar der gemeente, om met de thans bovendrijvende ketterij besmet te worden, scheen te vorderen. Door zoo te preeken moest hij zich den haat der Geuzen op den hals halen. Stelde hij zich aan dit gevaar uit plichtgevoel bloot? Wij wenschten het te kunnen gelooven. Maar wij moeten het in twijfel trekken.

Immers, tenzelfden dage was de zuster van den pastoor [3]), die reeds voor de inneming der stad getracht had hem tot vluchten over te halen, uit Den Bosch, waar zij woonde, te Gorcum gekomen, met de tijding dat hun bejaarde moeder ernstig ziek was, en vurig naar haar zoon verlangde. De pastoor was door dit bericht bewogen om te vertrekken; een verlofbrief om de stad te verlaten was van kapitein Brand gekregen of gekocht, en nog

1) Later vond Fruin, dat er nog wel sprake van was: Van Meteren, f°. 501; Van der Monde, Tijdschrift 1841, blz. 380; vooral Buchelius, Descr. Ultraj., p. 76, 114. Zie ook Bontemantel, uitg. Kernkamp, dl. I, blz. 231, 232. Vgl. Clarisse Harlowe, dl. VI, blz. 184, 185 (N. v. d. R.).

2) Estius, t. I, c. 30.

3) Ibid., t. I, c. 32.

denzelfden middag, na het uitspreken der aanstootelijke preek, voeren broeder en zuster de rivier over naar Worcum, waar een wagen besteld was om hen naar Den Bosch te brengen. Wie kan tusschen den voorgenomen aftocht en de tartende preek alle verband miskennen? Wie kan verder ontkennen, dat de handelwijs van den pastoor, al mocht ze voor hem zelf geen kwade gevolgen hebben, voor de achtergebleven geestelijken gevaarlijk was [1])? Later heeft hij dan ook herhaaldelijk van zijn lotgenooten vergiffenis gevraagd voor de onvoorzichtigheid, waardoor hij hun toestand zooveel hachelijker had gemaakt.

Maar hij zelf zou in de allereerste plaats voor zijn gewaagde handelwijs boeten. Terwijl te Worcum werd ingespannen, was te Gorcum zijn vertrek ruchtbaar geworden. Het verwekte een hevige opschudding. Dat hij een verlofbrief van den commandant gekregen had, wist men niet; men geloofde dat hij zich heimelijk wegmaakte. De verontwaardiging over hetgeen een woordbreuk moest schijnen was algemeen, vooral bij de schutters, die borg voor hem waren gebleven. Maar men gaf den moed nog niet op om hem onder weg weêr in handen te krijgen. In aller ijl wierpen zich de woeligste Geuzen in booten en roeiden naar den overkant. En weldra vonden zij den vluchteling, nog te Worcum, wachtende op den wagen. Wij kunnen ons voorstellen met hoeveel smaad en geweld de schijnbaar misdadige terug werd gevoerd. Tot overmaat van ramp werd hem de verlofbrief, dien hij tot zijn rechtvaardiging aan den woesten hoop wilde toonen, ontscheurd, en weggemaakt. Als een meineedige, als een verrader, die den toestand der stad aan de Spanjaards was gaan verklappen, werd hij in den kerker teruggebracht.

Dit ongelukkig voorval is niet zonder invloed op het lot der gevangen geestelijken gebleven. Wat anders met hen gebeurd zou zijn, laat zich wel niet met zekerheid bepalen; maar het is toch niet onwaarschijnlijk, dat de gunstige stemming, die de schutterij en de burgerij jegens de gevangenen aan den dag legden, het plegen van moord belet zou hebben. Brand verlangde niets liever dan zijn woord te houden en tevens de burgerij te believen. Aanzienlijke burgers waren reeds in onderhandeling over het betalen van een losprijs [2]). Zoo Lumey niet tusschenbeide trad, scheen een gunstige uitkomst verzekerd. Maar de verrader-

1) Estius, t. I, c. 33 in fine.

2) Ibid., t. I, c. 35.

lijke vlucht van pastoor Vechel — want zoo werd zijn heengaan verklaard — deed de stemming der burgers omslaan, en gaf den vijanden der priesters de handen vrij. Nog ééne kans bleef den ongelukkigen over. De regeering van Gorcum had juist een brief aan den prins van Oranje afgezonden, met verzoek dat deze zijn gezag als stadhouder van Holland gebruiken wilde, om het door Brand aangegaan verdrag te doen nakomen, en diensvolgens alle gevangenen, geestelijken zoowel als leeken, in vrijheid te doen stellen. Dat Oranje daartoe bereid zou zijn, viel niet te betwijfelen [1]). Zoo zijn antwoord niet al te lang uitbleef, was er uit dien hoofde nog iets goeds te hopen.

Maar er was geen tijd te verliezen. Reeds had Lumey bevel gegeven om de gevangenen tot hem, naar Den Briel, te brengen. En hij had met dien last een man gezonden, wiens naam reeds als een bedreiging klonk: Jan van Omal [2]).

Deze, een Luikenaar even als hij, was de bloeddorstigste der woestelingen, die onder hem dienden, en zijn meest vertrouwde handlanger [3]). Hij haatte de Kerk en de papen nog inniger dan zijn meester; en niet zonder reden, want hij was zelf kanunnik geweest, en blaakte van den hartstocht, die aan renegaten eigen is. Weinige dagen voor de inneming van Den Briel was hem in een zeegevecht de rechterhand afgeschoten, en deze verminking had zijn boosaardigheid nog verhoogd. Hij was het, die voor de uitvoering der bloedige bevelen van zijn meester zorg droeg. En, zoo wij Opmeer mogen gelooven, wachtte hij niet altijd tot hem zulke bevelen gegeven werden. Niet lang nadat Den Briel was overgegaan, werd op zijn last de kanunnik Berwout Jansz. des nachts van het bed gelicht, zonder eenigen vorm van proces opgehangen en nog half levend onder den grond gestopt. Opmeer verhaalt dit, en de waarheid van zijn verhaal wordt buiten twijfel gesteld door de bekentenis van Van Omal zelven [4]). En wat was het misdrijf, waarom de kanunnik moest sterven? Wij huiveren geloof te slaan aan het gerucht, dat, naar ons Opmeer ver-

1) Vgl. zijne instructie aan Herman de Ruyter, in Corresp. de Phil. II, t. II, p. 166.

2) De naam wordt verschillend geschreven. Men heeft beweerd dat hij eigenlijk Jean d'Aumale heette, en van het edele Fransche geslacht van dien naam afstamde. Maar Estius zegt (t. I, c. 27) uitdrukkelijk, dat hij niet van adel was. Waarschijnlijk heette hij naar het Luiksche dorp Omal, van waar hij geboortig kan geweest zijn.

3) Estius, t. I, c. 27.

4) Zie de belangrijke missive van het Hof van Holland, voor het eerst afgedrukt in De Katholiek van December 1861.

zekert [1]), in Den Briel in omloop was, en dat in alle geval bewijst, hoe men daar ter stede over den renegaat en zijn meester dacht. Omal leefde met een concubine, wier moeder, zekere Maria Faselen, het huis van Berwout begeerde, maar niet van hem krijgen kon op de voorwaarde, die zij wenschte. Om haar te believen en aan het begeerde goed te helpen zou de eigenaar ter dood veroordeeld zijn. Hoe dit zij, zeker is het, dat Lumey, toen hij later over dien moord ondervraagd is, geen enkel woord tot rechtvaardiging er van heeft bijgebracht.

Deze onheilspellende persoon was juist den dag voor de vlucht van pastoor Vechel te Gorcum gekomen, en had zich aanstonds het genoegen gegeven om door zijn bedreigingen de bedrukte gevangenen nog dieper ter neêr te slaan [2]). Maar lang kon hij zich niet met hen bemoeien; andere plannen hielden hem voor het oogenblik bezig. Hij had verstandhouding in Bommel, en, in de hoop van er te worden ingelaten, voer hij den volgenden dag met een kleine flottille derwaarts. Doch de aanslag mislukte; onverrichter zake en met bebloede koppen keerden de Geuzen te Gorcum terug, den dag na dien waarop Vechel in den kerker terug was gebracht [3]). Omal had, waarschijnlijk onverdiend, den naam van onomkoopbaar te zijn, en de vrienden der gevangenen gaven daarom bij zijn aankomst het plan van loskoop maar op. Zoo was er niets wat hem weêrhouden kon van aan het hem gegeven bevel te gehoorzamen en de gevangenen naar Den Briel weg te voeren. De tegenstand, dien hem misschien eenige dagen te voren de burgerij geboden zou hebben, was sedert de mislukte vlucht van den pastoor niet meer te vreezen. Ten overvloede zou hij met de gevangenen bij het aanbreken van den morgen, vóór de stad nog ontwaakt was, vertrekken.

In den nacht tusschen Zaterdag en Zondag werden de ongelukkigen, die nu reeds negen dagen in pijn en banden hadden doorgebracht, te scheep gevoerd. De plaaglust en de hebzucht hunner geleiders had hen grootendeels van hun kleêren beroofd, en zoo werden zij aan de kille nachtlucht bloot gegeven. Niet het minste was tot hun gerief bezorgd. Als misdadigers, die geen deernis verdienden, werden zij behandeld. Nu zij eens Gorcum achter den rug hadden, waren zij zelfs van de geringe bescher-

1) Hist. Mart., p. 9.
2) Estius, t. I, c. 35.
3) Ibid., t. I, c. 36.

ming beroofd, die het medelijden van een deel hunner stadgenooten hun nog verleend had. Onvoorwaardelijk waren zij aan hun hardvochtige vijanden overgeleverd. Wij gaan de omstandigheden van de reis met stilzwijgen voorbij. Wij spreken niet van den smaad, dien de gevangenen te Dordrecht leden, toen de schuit daar eenige uren stil lag. Als vreemde dieren werden zij door hun bewakers voor geld aan de menigte vertoond. Een geheelen dag en nacht brachten zij in het ongerieflijke vaartuig door. 's Maandags vroeg, eer nog de poort geopend was, landden zij aan het hoofd van Den Briel aan.

Hier, in het hoofdkwartier van Lumey, wachtte hun geen liefderijker ontvangst. Op het aangename bericht, dat een schuit met een volle lading papen voor de stad lag, vloog de graaf ten bedde uit, wierp zich in de kleêren en te paard, en reed, door zijn officieren omstuwd, den gevangenen te gemoet. Dezen werden intusschen ontscheept, twee aan twee gekneveld, in gelid gesteld, en in beweging gebracht, omringd door een groote menigte, die, nieuwsgierig en baldadig, op het gerucht van wat er te zien was, uit de stad naar buiten kwam snellen. Buiten de poort stond een galg. Derwaarts richtte zich het eerst de stoet. Als in processie moesten de papen langzaam aanstappen, onder het zingen van een kerklied; met waren martelaarszin hieven zij het Te-Deum-laudamus aan; zij meenden dat men hen reeds ter dood geleidde. Maar zoo snellen uitgang had Lumey hun niet beschikt. Eershalve moest er maar voorbij de galg gedefileerd worden; daarna ging de processie stadwaarts, de poort door, naar de markt, waar een tweede galg was opgericht, die eveneens plechtig werd omgetrokken. Zoo bereikte men eindelijk het gevangenhuis, in welks diepsten en vuilsten kerker de afgetobde martelaren werden opgesloten. Lumey had zich het genoegen gegeven den geheelen langen tocht mede te maken, en met den stok, dien hij in de hand hield, te tuchtigen wie niet behoorlijk marcheerde of niet luid genoeg zong.

In den kerker vonden de gevangenen reeds twee andere slachtoffers, den pastoor van Heinenoord [1]) en den pastoor van Maasdam [2]), die kort te voren door benden Geuzen uit hun gemeenten waren opgelicht. Eenige uren later werden nog twee andere geestelijken, Praemonstratenser monniken uit de abdij van Middel-

1) Opmeer, p. 9. Vgl. Balen, Dordrecht, blz. 255.
2) Opmeer, p. 32.

burg, die den kerkdienst te Monster hadden waargenomen en daar den vorigen nacht verrast waren, bij hen opgesloten. Ook dezen waren aan geen ander misdrijf schuldig, dan aan dat van priester te zijn. Te zamen meer dan twintig in getal moesten zij den geheelen morgen daar blijven, in een hok, zoo vuil en stinkend, dat de bezoedelde lucht nauwlijks in te ademen was. Na den middag werden zij gelukkig weêr naar buiten geleid, en in denzelfden optocht als te voren, thans naar het stadhuis, gebracht. Hier bleek het wat de misdaad was, waarvoor zij boetten. Lumey deed onderzoek naar hun geloof, en of zij zich wilden bekeeren; als zij bij de paapsche afgoderij volhardden, hadden zij het ergste te wachten; wilden zij daarentegen de leer omhelzen, die hij beleed en door zijn voorbeeld aanbeval, dan was vergeving en vrijspraak te hopen. Bijna allen bleven het geloof hunner Kerk getrouw; slechts enkelen lieten zich dubbelzinnig uit, om den eenigen uitweg, die hun overbleef, niet zelf af te snijden. Naief was de belijdenis, die een der leekebroeders aflegde; de goede ziel had nog nooit voor zich zelf nagedacht, en kon nu ook niet zeggen wat hij geloofde: „ik geloof alles wat mijn gardiaan gelooft," betuigde hij. Van een protestant, die verplicht is zich zelf een overtuiging te vormen, zou zulk een belijdenis ongepast zijn; in een katholiek, die gelooven moet wat de Kerk leert, is de gulle bekentenis een bewijs van gemoedelijkheid, die ons voor den man inneemt. Na het verhoor werden allen op nieuw in de gevangenis, maar niet meer in dien walgelijken kerker, teruggeleid, met uitzondering van De Huyter, den pastoor van Maasdam en een leekebroeder, wier ontwijkend antwoord een inleiding tot verloochening van het kerkgeloof scheen te wezen, en die daarom in dragelijker gevangenis van de overigen werden afgezonderd.

Intusschen hadden de broeders van den gardiaan niet stil gezeten; zij waren reeds tijdig, vóór de aankomst der gevangenen, in Den Briel gekomen, en hadden geld noch goede woorden gespaard om Lumey en zijn officieren gunstig te stemmen [1]). De gardiaan weigerde volstandig zijn zaak af te scheiden van die zijner lotgenooten; met hen wilde hij sterven, zoo zij niet met hem gered konden worden. Zijn broeders waren dus verplicht voor allen gelijkelijk te handelen. Zoo veel kregen zij ten slotte van Lumey gedaan, dat de gevangenen voor afval van de Kerk, of althans voor afzwering van den paus, hun leven konden

1) Estius, t. I, c. 34.

koopen. Zij voor zich zagen geen bezwaar in het betalen van zulk een prijs, en zelfs na het eerste weinig bemoedigende verhoor gaven zij de hoop niet op, om er hun broeder nog toe over te halen.

Op hun verzoek werden den volgenden dag nogmaals, thans alleen de zeven aanzienlijkste geestelijken, daaronder de twee Gorcumsche pastoors en de gardiaan, in verhoor genomen. Ten aanhooren van Lumey en eenige zijner onderbevelhebbers en van de broeders Pieck moesten de gevangenen hun geloof verdedigen tegen den aanval van twee predikanten, de beste zeker die Lumey op het oogenblik bij de hand had, maar die waarlijk niet geschikt waren om te overreden. De een was een gewezen schipper uit Gorcum, de ander de gewezen pastoor van Den Briel, eerst onlangs, na de inneming der stad, tot het zegevierende protestantisme bekeerd. De strijd liep vooral over het gezag van den paus, en werd, zoo als Estius naar het bericht van oorgetuigen verzekert, glansrijk door de katholieke geestelijken gewonnen. Ongelukkig was voor hen de overwinning gevaarlijker dan de nederlaag.

Nog gaven de gebroeders Pieck den moed niet verloren. Wat den ketterschen predikanten in een volle vergadering niet gelukt was, zou misschien hun in een afzonderlijk gesprek wel gelukken. Zij verwierven verlof om den gardiaan met zich naar hun herberg te nemen; en daar, onder een hartigen maaltijd, in het genot der lang ontbeerde genoegens van de vrijheid, bestreden zij zijn standvastigheid en zijn gehechtheid aan de kerkelijke begrippen met redenen, die moeilijker te wederstaan waren dan de betoogen der verafschuwde ketters. Maar ook dezen strijd stond de waardige man moedig door. Noch tot het verloochenen van zijn geloof, noch tot het verlaten van de zijnen was hij te bewegen. Ten einde raad lieten hem zijn broeders eindelijk alleen, en aan den slaap over, dien hij na al de doorgestane beproeving maar al te zeer behoefde.

Intusschen naderde de tragedie haar ontknooping. Wat het redmiddel had moeten zijn, werd juist de aanleiding tot verderf. Den 7den Juli, denzelfden dag waarop de gevangenen in Den Briel waren gekomen, was te Gorcum het schrijven [1]) van den prins van Oranje op den brief van de stadsregeering ontvangen.

1) Het was geen eigenlijk antwoord, maar een algemeen schrijven aan de steden (Estius, t. I, p. 143).

De Prins gelastte daarin allen overheden en bevelhebbers, dat zij geen geestelijke om zijn stand of om zijn geloof bekommeren, maar evenzeer als ieder ander ingezetene bij zijn volle vrijheid beschermen zouden. Deze brief werd aan Brand, als commandant der stad, ter hand gesteld. Hij behield het oorspronkelijke voor zich, maar liet er een afschrift van maken, en zond daarmeê een rechtsgeleerde, die zich aan het lot der gevangenen bijzonder veel gelegen liet liggen, naar Lumey. De vroedschap voegde daarbij brieven van voorspraak en aanbeveling, waarin zij van het leven en karakter der gevangenen een vereerende getuigenis gaf. Dinsdag 's avonds, na afloop van het verhoor, kwam deze bode met zijn brieven in Den Briel aan, en werd aanstonds bij Lumey toegelaten.

De avond was zeker niet de tijd van den dag, waarop Lumey het best te spreken was. Hij was thans zeer slecht gehumeurd. Hij nam aan alles aanstoot. Het paspoort, door Brand aan zijn bode meêgegeven, was hem in te hoogen toon gesteld: de gewezen poldergast had de onbeschaamdheid zich daarin heer Brand te noemen. En wat had de prins van Oranje zich te bemoeien met hetgeen in Holland gebeurde; met wat recht gaf hij bevelen aan een graaf van der Marck? Op barschen toon antwoordde hij den bode, dat hij sedert lang den dood aan alle papen, die in zijn handen vielen, gezworen had, uit wraak over den moord aan Egmont en Hoorne en zoo veel andere edelen door de papisten gepleegd; om bevelen van Oranje bekreunde hij zich niet; hij was geen man om te gehoorzamen, hij erkende niemand boven zich; hij zou doen wat hem zelf goeddocht.

In deze stemming zette hij zich aan zijn avondmaal. Al drinkende wond hij zich meer en meer op. Nog eens haalt hij den brief van den Prins voor den dag, en nu bemerkt hij dat hij niet den echten brief, maar slechts een afschrift voor zich heeft. Daar verkleurt hij van gramschap. Hij heeft thans een nieuwe aanleiding om te razen. Wat verbeeldt zich die ellendige Brand, die dijkwerker, wel; zelf het oorspronkelijke houden en den graaf van der Marck een afschrift toezenden! En wat heeft hier de prins van Oranje te zeggen? Heeft hij Den Briel veroverd, heeft hij Holland bevrijd? Moet hij bevelen, en de graaf van der Marck gehoorzamen? Dat zal te bezien staan. Hier de provoost; oogenblikkelijk! [1]) — Het lot der ongelukkigen was beslist. Hun dood

1) Walvis, dl. II, blz. 173.

was noodig, om te toonen dat een Van der Marck voor geen Nassau onderdoet. Zoodra de provoost verscheen, kreeg hij bevel om, zonder verwijl, al de papen op te hangen; Omal zou toezien, dat het naar den eisch geschiedde. Niemand waagde het aan de uitvoering van een zoo stellig en zoo dringend bevel iets in den weg te leggen. De gevangenen werden naar buiten gebracht, de gardiaan uit zijn eersten slaap gewekt, uit de herberg zijner broeders gehaald en bij zijn lotgenooten gevoegd. Te zamen een en twintig in getal werden zij kort na middernacht, tusschen den 8sten en 9den Juli, naar buiten de stad geleid.

Voor een en twintig te gelijk was er geen galg gebouwd. De soldaten, die de rol van beul vervulden, zagen naar een gelegenheid om, die dienen kon. Zij vonden er een in de ruïne van het onlangs vernielde klooster Rugge. Daar stond nog een turfloods, wier balken en binten een breede galg vormden. Daaraan werd de een voor en de ander na opgehangen [1]); toen de balk vol was, zocht men in de nabijheid voor de overigen een tweede. — Bijna allen stierven onverschrokken, blijmoedig, in het vaste vertrouwen op een beter leven — evenals zoo veel honderden ketters in de laatste jaren voor hun geloof gestorven waren. Dat er onder hen twee waren, die op het beslissend oogenblik voor den ingeschapen lust om te leven bezweken, en afvallig werden, kan ons niet verwonderen; dat er slechts twee waren, wekt veeleer onze bewondering. Wie durft van zich zelven beloven, dat hij standvastiger zou wezen dan deze twee, dat hij ten einde toe zou volharden en den dood liever sterven dan een leugen spreken? Een der zwakmoedigen was Pontus de Huyter; met bidden en smeeken redde hij zijn leven; Omal schonk het hem, mits hij in zijn dienst trad; als dienaar van dien booswicht heeft hij eenige maanden geleefd, totdat hij gelegenheid vond te ontvluchten en weder te keeren tot de Kerk, die hij in den nood had verlaten [2]).

Den volgenden dag bleven de lijken nog hangen, blootgesteld aan den spot der nieuwsgierigen en aan de baldadigheid van het gemeen. Het lust mij niet te beschrijven, hoe zij verminkt en mishandeld werden. Wie wil moge het bij Estius nalezen. Het bijgeloof speelde hierbij zijn eigenaardige rol. Men meende in dien tijd dat menschenvet een bijzondere heelkracht bezat,

---

1) Dodt, Archief, dl. II, blz. 118.
2) Gabbema, Epistolae, p. 259.

en om dit medicijn thans goedkoop te bekomen, waren er die zich niet ontzagen de lijken der lijvigste paters te behandelen, zoo als de slager zijn afgemaakt varken. Opengespalkt, als slachtbeesten, hingen deze lijken den volgenden dag aan de ladder. En van het vet, zegt Estius, is te Gorcum openlijk te koop geboden, met aanduiding van den pater, van wien het afkomstig was. Eerst later zijn de overblijfsels, door de zorg van vrome katholieken, op de plaats zelve begraven [1]). Het duurde niet lang, of die plek werd in de verbeelding der geloovigen een heilige plaats, door wonderteekenen begenadigd. Doch eerst na den tijd, waarop Estius geschreven heeft, na 1603, is de legende opgekomen van een wonderbloem, die op het graf zou ontloken zijn, en waarvan talrijke geloovigen zich sedert stekken wisten te bezorgen. De beenderen werden reliquieën, die heimelijk opgegraven en voor een goeden prijs verkocht werden. Tegen het eind van het Bestand is wat er nog in den grond was overgebleven insgelijks opgedolven en naar België ontvoerd.

Wij begeven ons niet in een critische beschouwing der vele mirakelen, die op voorspraak der geloofshelden zijn geschied [2]). Wie kan moge ze gelooven, en moge er zich door stichten. Voor ons hebben zij slechts psychologische waarde. Wij willen ook de vraag niet bespreken, of één daad van geloofsijver en zelfverloochening een geheel leven kan heiligen, en of het geraden is menschen, van wie niets bekend is dan dat zij mishandeld en gedood zijn, omdat zij hun stand en hun geloof niet hebben verzaakt, gelijk te stellen met anderen, wier geheele leven éêne reeks van edele gedachten en edele daden geweest is. Wij laten zulke vragen aan de beslissing over van hen, die zich hiertoe gerechtigd achten [3]).

Zooveel is zeker, dat onze Gorcumsche geestelijken onschuldig vermoord zijn. Zelfs al ware voor hen bij de overgaaf van het kasteel geen lijfsbehoud bedongen, al had Lumey recht gehad om hen naar het barbaarsche krijgsgebruik der eeuw te behandelen, dan nog zou hun doodvonnis niet gewettigd kunnen worden. Waarvan kon men hen beschuldigen? Dat zij, of liever dat som-

1) De traditie in Den Briel wijst eene andere plaats als begraafplaats aan dan die door Van Est en in de Acta Sanctorum aangeduid wordt. Zoo meldde mij Dr. Seyn aldaar.

2) De omstandigheden van het opgraven en overbrengen der reliquieën en die van de zaligspreking staan in het breede geboekt in de Acta Sanctorum der Bollandisten, op 9 Juli.

3) Opmeer doet het, Hist. Mart., p. 7.

migen hunner, meêgeholpen hadden om het kasteel te verdedigen? Maar is die beschuldiging onderzocht, laat staan bewezen? En zij waren in alle geval de eenigen niet, die aan de verdediging deelgenomen hadden. Een aantal leeken hadden hetzelfde gedaan. Waarom zijn dan dezen niet eveneens gestraft? En, wat alles afdoet, niet alle geestelijken zijn omgebracht; enkelen, die hun geloof verloochenden, zijn gespaard. Allen zouden gespaard zijn, zoo zij, als die enkelen, hun leven voor afval hadden willen koopen. Dus was niet de verdediging van het kasteel, maar de verdediging van hun geloof, de misdaad, die hen des doods schuldig maakte. Lumey heeft het zelf erkend. In de acte van verdediging [1]), die hij, door het Hof van Holland ondervraagd, heeft ingeleverd, geeft hij als de eenige motieven van het vonnis op, „dat zy tot Gorcum onsen crychsluden, als voorstanders der christelijker religiën, resistentie hadden gedaen, oock in hun valsche papistische religiën persisteerden." De eerstgenoemde reden is, wij zagen het, niet meer dan een voorwendsel; de tweede is de eenig ware beweegreden. Als martelaren voor hun geloof zijn de geestelijken gestorven.

En dit stelt hen in mijn schatting gelijk aan de protestantsche slachtoffers der Spaansche geloofsvervolging. Voor beiden koester ik denzelfden eerbied. Want de verdienste bestaat niet daarin, dat wij voor waar houden wat waar is; dat kan slechts een verdienste van het verstand wezen [2]). De arme leekebroeder, die geloofde wat zijn gardiaan geloofde, kon op geen geoefend verstand of op een nauwlettend onderzoek roemen. De krankzinnige monnik zal wel niet veel beter gronden voor zijn geloof hebben gehad dan de leekebroeder. Toch zijn ook zij zalig gesproken en zullen ook zij heilig worden verklaard. En te recht. Want de deugd van den martelaar is gelegen in zijn eerbied niet voor de waarheid, maar voor hetgeen hij de waarheid acht, in zijn gehechtheid aan het geloof, dat hij heeft aangehangen zoo lang geen gevaar dreigde, en dat hij niet als onwaar verwerpen kan, zoodra het gevaarlijk wordt het voor waar te blijven erkennen. De echtgenoote, die een onwaardige blijft achten en bijstaan, is misschien minder verstandig, maar zeker even edel als zij, die

1) Voor het eerst gedrukt in De Katholiek, December 1861.

2) In lijnrechte tegenspraak hiermede is het katholieke gevoelen naar het zeggen van een Jezuïet: „noch pyne noch doot en maeckt den waren martelaer niet, maer d'oorsaecke, waerom hy zulcks lijdt, d. i. het ware geloove" (Pamfl. Kon. Bibl., n°. 2312, 2313, in den Hollandschen tekst, niet in den Latijnschen).

den schuldeloos verdrukte getrouw blijft. Eveneens is het met de liefde voor een godsdienstige overtuiging; niet de juistheid der overtuiging, maar de kracht der liefde is het die adelt en heiligt.

Ten slotte nog een woord over hen, die aan den dood der martelaren schuldig zijn. De voorname misdadiger is Lumey; op eigen gezag, niet op last van een hoogere overheid, heeft hij het doodvonnis geveld. Waarschijnlijk had hij nog geen aanstelling van den Prins, toen hij de misdaad pleegde. Het verhaal van Estius onderstelt dit: ware Lumey aan Oranje ondergeschikt geweest, hij had zich niet kunnen ergeren omdat hem bevelen van den Prins werden toegezonden; hij had die bevelen ook niet zoo overmoedig kunnen afwijzen. En de voorstelling van Estius wordt door den samenhang der feiten waarschijnlijk gemaakt. De commissie [1]), die Lumey van den Prins gekregen heeft, draagt geen dagteekening, maar de instructie is van 20 Juni. Het komt mij waarschijnlijk voor, dat beide stukken eerst door Marnix, die kort na den moord der Gorcumsche geestelijken in het land is gekomen, als afgevaardigde van den Prins ter regeling der regeering, meêgebracht zullen zijn [2]). Door deze onderstelling worden alle bezwaren van zelf opgelost.

Op de vergadering der Staten, die, zoo als bekend is, den 19den Juli en volgende dagen te Dordrecht gehouden werd, en waar de Prins als 's konings stadhouder erkend is, verscheen ook, den 22sten, Lumey [3]); hij legde er de commissie over van den Prins, waarbij hij tot overste van Holland werd aangesteld, en verlaarde zich bereid op die commissie en op de daarbij gevoegde instructie den post te aanvaarden. Hij werd toen door de Staten als zoodanig erkend, en sedert voerde hij ook werkelijk het bevel in den strijd tegen de Spanjaarden.

Niet zonder afkeer zien wij hem, den moordenaar, nog bevlekt met het onschuldig vergoten bloed, aangenomen als vertegenwoordiger van den prins van Oranje door de Staten des lands. Ligt in deze aanstelling geen goedkeuring van het tot nog toe gevoerde bewind, geen medeplichtigheid aan de onlangs bedreven gruwelen opgesloten? Wij mogen die vraag niet onbeantwoord laten. Wij wenschen met zekerheid te weten, of de Prins en de

---

1) Bor, dl. I, blz. 390 (Bk. VI, f°. 284).
2) Bakhuizen, Studiën, dl. I, blz. 527.
3) Den 30sten Juli was hij in Den Haag (Kluit, dl. I, blz. 390).

Staten de terechtstelling, die wij als moord verfoeien, waarlijk hebben goedgekeurd.

Wat den Prins betreft, de dagteekening der instructie verontschuldigt hem genoegzaam. Toen hij Lumey aanstelde, was Gorcum nog niet eens overgegaan. Wel had Lumey zich reeds als een wreedaard en een geweldenaar doen kennen; maar het is niet waarschijnlijk dat de Prins van zijn geweldenarijen kennis droeg. Hij ontving alleen van de Geuzen, die zeker niet nauw zagen, bericht van hetgeen in Holland voorviel. Bovendien, Lumey was, ook zonder 's Prinsen aanstelling, overste der opstandelingen. Het zou ondoenlijk, of ten minste uiterst gewaagd zijn geweest, hem op dit oogenblik een opvolger te geven. Wij hebben Lumey reeds genoeg leeren kennen, om met zekerheid te voorzien, dat hij op een bevel van den Prins het bewind niet zou hebben neêrgelegd. Het verstandigst was dus hem te laten wat hij was, maar hem te onderwerpen aan het algemeen bestuur, en hem te binden aan een instructie, die het plegen van misdrijf, als dat waaraan hij zich schuldig had gemaakt, verbood en voor het vervolg kon beletten. Zoo schijnen het de Staten ook begrepen te hebben. Er waren onder hen, die alle reden hadden om zich den moord der Gorcumsche paters aan te trekken. Paulus Buys [1]), zeker niet de minst invloedrijke der aanwezigen, telde onder de vermoorden een oom, Dirk van Emden [2]). Van de regeering van Gorcum, die wij voor haar geestelijken te vergeefs zagen ijveren, waren drie leden ter vergadering tegenwoordig. Zullen dezen den moordenaar zoo maar onvoorwaardelijk aan het hoofd der zaken hebben gesteld? Wij kunnen het niet gelooven; het is op zich zelf onwaarschijnlijk, en de notulen der vergadering geven aanleiding om te denken, dat de Staten, om erger te voorkomen, Lumey hebben erkend, in de hoop dat zijn instructie het herhalen der door hem gepleegde gruwelen voor het vervolg beletten zou. Immers, wij lezen er, dat de Staten Lumey als overste aannamen, „mits dat hij tevreden was ende verclaerde ter presentie van den commissaris, den Heere van St. Aldegonde, syne meening uyterlijck te zijn van de voers. commissie in de voers. forme t'aenvaerden ende te volcomen (d. i. na te komen [3]))." In die commissie nu werd

1) Geen heftig protestant, vgl. Corresp. de Granvelle, t. V, p. 283.

2) Van Isselt, die dit bericht, was even als Buys en Van Emden een Amersfoorter, en dus in staat hun bloedverwantschap wel te kennen. Zekere Cornelis Buys was „eertijts canonick tot Gorcum" (Resol. Holl., 1586, 18 Maart).

3) Bakhuizen, Studiën en Schetsen, dl. I, blz. 545.

uitdrukkelijk voorgeschreven, dat hij „de katholieken en hare geestelyken en haer religie in schut en scherm nemen" zou, en deze bepaling werd in de instructie nog nader aangedrongen en in bijzonderheden uiteengezet. Door zich deze te laten welgevallen, veroordeelde Lumey zelf zijn gehouden gedrag, en beloofde hij voor het vervolg beterschap. Het kan noch den Staten noch den Prins geweten worden, dat hij zijn woord niet gehouden heeft [1]).

Aan den moedwil der Geuzenhoofden is eerst een eind gekomen, toen de Prins zelf, eind October 1572 [2]), in Holland verscheen. Sedert heeft Sonoy in Noord-Holland zich, althans voor een poos [3]), gebeterd, en Lumey, die voor geen beterschap vatbaar was, is ontzet en verwijderd. Ware hij nog langer aan het bewind gebleven, hij zou het beste deel der natie van de goede zaak hebben vervreemd, en den opstand door zijn misdrijf te niet hebben doen loopen [4]). Niet alleen dat hij zich een wreedaard betoonde, hij toonde ook dat hij volkomen ongeschikt was voor den post dien hij bekleedde. De omstandigheden waren niet ongunstig, zij werkten hem veeleer in de hand. Nog tijdens de Staten-vergadering te Dordrecht ontruimden de Spanjaards de steden aan de Maas en geheel Holland [5]). Amsterdam was de eenige stad, die geen deel aan den opstand nam en de partij van den koning bleef houden [6]). Lumey had dus niets anders te doen dan deze stad in te nemen. Het was van het grootste belang haar te winnen, want het zou veel lichter vallen, daar, voor die sterk gelegen plaats, de Spanjaarden te stuiten, dan voor het zwakke Haarlem [7]). Met Amsterdam werd Holland een afgesloten, goed verdedigbaar geheel. Maar de wreedheid van Lumey was

1) Nog in Augustus 1572 werd van wege de Staten van Holland Joos van Menyn naar den Prins afgevaardigd met verzoek om zelf over te komen of een gemachtigde te zenden om op Lumey toezicht te houden (Bor, dl. III, blz. 885; Bk. XXXI, f°. 83).

2) De Prins was 18 October te Zwolle, 20 October te Kampen, 1 November te Haarlem (zoo al niet eenige dagen vroeger), van waar hij 6 November te Leiden komt tot den 14den (Orlers, blz. 566), wanneer hij naar Delft doorgaat.

3) De gruwelen, door Sonoy in 1575 gepleegd, al getuigen zij evenzeer van zijn wreedheid, dragen toch een ander karakter: als Spaanschgezinden, niet als Roomschgezinden, zijn Kees Koppens en zijn lotgenooten gepijnigd.

4) Vgl. Bor, dl. I, blz. 400 (Bk. VI, f°. 250), 413 (Bk. VI, f°. 302), 424 (Bk. VI, f°. 310).

5) Over Rotterdam en Delft, den 21sten Juli ontruimd, zie Bleiswijk, Delft, blz. 440; Boitet, blz. 439.

6) Vgl. de stukken bij Dodt, Archief, dl. II, blz. 113 vlg.

7) Van Vloten, Geschiedzangen, dl. II, blz. 84—85; Van Meteren, 1ste uitg., f°. 122.

niet geschikt om de stad, die uit den aard der zaak het toevluchtsoord der vervolgde geestelijken en katholieken geworden was [1]), vrijwillig over te halen, en zijn gebrek aan krijgskunde [2]) verijdelde de poging om haar met de wapenen te veroveren. Hij schreef wel het mislukken der belegering aan de karigheid en nalatigheid der Staten toe [3]); maar wij gelooven eerder met den Spanjaard Tassis, die van nabij de toedracht der zaken gadesloeg en een zeer bevoegd beoordeelaar is, dat het Lumey aan de vereischte bekwaamheid ontbrak. Was hij dus een slecht veldheer, hij toonde zich nog onhandiger staatsman. Zijn eigenwaan en hooghartigheid bracht hem met de Staten des lands in onmin; en zelfs voor den Prins, toen deze was overgekomen, wilde hij niet onderdoen. Zoo als hij de Gorcumsche geestelijken tegen het uitdrukkelijk bevel van Oranje vermoord had, zoo vermoordde hij later den eerwaardigen Musius, zonder voorkennis en tot diepe smart van den Prins [4]). Het was hem een genot te gelijker tijd zijn bloeddorst te lesschen, en het gezag van den Prins met voeten te treden. De Spanjaards meenden te weten, dat de overmoedige zich graaf van Holland liet noemen, en hij gedroeg zich inderdaad alsof hij de heer van het land was [5]). Maar eindelijk had hij het geduld van den Prins en van de Staten uitgeput. In Januari 1573 [6]), na een nieuwe daad van verzet en overmoed, werd hij met Bartel Entens [7]) en Jan van Omal te Delft in hechtenis genomen, en van zijn waardigheden vervallen verklaard. Aan Omal werd onder anderen de mishandeling der geestelijken in Den Briel te laste gelegd; hij werd scherp ondervraagd, en tot bekentenis gebracht; maar de verantwoordelijkheid van hetgeen hij had uitgericht wierp hij op Lumey, die het zou hebben bevolen. Een katholiek auteur [8]) verhaalt, dat de booswicht

1) Opmeer, p. 147, 164.

2) Vgl. Kaarsemaker in de Bijlage achter Camphuysen's redevoering, blz. 140.

3) Bor, dl. I, blz. 404 (Bk. VI, f°. 294), 427 (Bk. VI, f°. 312).

4) Vgl. de brief van Van der Myle, bij (Bertii) Illustr. Viror. Epist., p. 574.

5) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 272, 302. Vgl. Opmeer, p. 63.

6) Vgl. het klein kroniekje bij Orlers (2de uitg.), blz. 567; Vervou, Gedenckw. Gesch., blz. 6.

7) Entens heeft later te vergeefs beproefd weder met den Prins en de Staten op een goeden voet te komen (Res. Holl., 1575, blz. 551, 667, 685). Eene belangrijke uitweiding over hem van Fresinga bij Dumbar, Anal., dl. III, blz. 219 vlg.

8) Sedulius, in de aanteekening op het, door hem in zijn Historiae Seraphicae uitgegeven, gedeelte van Opmeer's Historia Martyrum. Opmeer (p. 26, 145) verhaalt hetzelfde. Zie ook: Gerdes, Scrin., t. I, p. 112 en Archives, t. VI, p. 494.

desniettemin schuldig bevonden en ter dood gebracht is. Wij gelooven het gereedelijk, hoewel wij er geen nader bewijs voor hebben. De Staten konden niet beter, dan door het straffen van dezen onverlaat, alle verantwoordelijkheid voor de gepleegde misdrijven van zich afwerpen [1]).

Met Lumey kon men niet zoo straf te werk gaan [2]). Hij was een Duitsch rijksvorst; hij was verwant aan de alleraanzienlijkste geslachten; hij had, hoe onwaardig ook, de bevrijding van het land begonnen; hij was bij de lagere klasse, bij de heftige omwentelingsgezinden, zeer gezien. Zijn terechtstelling zou, onder de gegeven omstandigheden, een verkeerden indruk hebben gemaakt. Het was voldoende, zoo hij maar van zijn post ontzet en onschadelijk gemaakt werd. Dit doel bereikte men door hem langer dan een jaar, eerst op het kasteel van Gouda, toen op het slot Honingen bij Rotterdam [3]), eindelijk in Zeeland op Rammekens [4]) gevangen te houden [5]). Hij toonde zich zoo verbitterd over deze kwade, en, zoo hij meende, onverdiende, bejegening; hij kon zoo dreigend op de Staten en op den Prins en op het geheele volk uitvaren, dat men hem niet durfde loslaten, uit vrees dat hij dan, aan het hoofd der talrijke Watergeuzen, die hem aanhingen, een zeeoorlog tegen Holland beginnen zou. Ten slotte liet men hem (Mei 1574) naar Duitschland vertrekken, nadat hij beloofd had geen wraak te zullen nemen over hetgeen hem wedervaren was, en onder voorbehoud van het recht om hem gedurende het eerstkomende jaar voor het Duitsche rijksgerecht te vervolgen. Van dat recht is natuurlijk geen gebruik gemaakt. De Staten lieten hem gaarne in rust, zoo hij zich maar rustig hield. Hij

---

1) De provoost van Lumey werd terechtgesteld (Walvis, dl. II, blz. 173).

2) Het getuigenis van den Prins zelven over de zaak in zijne Apologie (ed. Lacroix), p. 109; de beschuldiging, waarop hij antwoordt, p. 8/9. Vgl. Bor, dl. I, blz. 430 (Bk. VI, f°. 315) en den brief van Van der Myle, l.l., p. 573.

3) Deze stad was hem genegen, zoo als blijkt uit Inthiema's opdracht der Querela en Vervou, blz. 7.

4) Door Boisot genomen 15 Augustus 1573 (Bor, dl. I, blz. 449, Bk. VI, f°. 330).

5) Hij werd gevangen genomen 6 Januari 1573 (Bor, dl. I, blz. 424, Bk. VI, f°. 310); Orlers, blz. 615), naar Gouda gevoerd 12 Februari (Griffioen, dl. II, blz. 46), protesteert 20 Februari (Bor, blz. 425), losgelaten in Mei (Bor, blz. 429), weldra weder op Honingen gevangen 28 Mei (Bor, l.l.; Orlers, blz. 617), beantwoordt de confessie van Omal 15 Juni (Te Water, dl. III, blz. 20; vgl. dl. II, blz. 24), wijkt naar Rotterdam, protesteert 24 Juli (Vervou, l.l.), protesteert nog eens 18 Augustus, gevangen op Rammekens, losgelaten bij Res. Holl. 14 September (Bor, blz. 430), brieven om hem opnieuw aan te houden 16 October (Bor, blz. 431; Vervou, blz. 7), krijgt paspoort 24 April 1574, is in vrijheid Mei 1574 (Bor, blz. 431, Bk. VI, f°. 315).

vestigde zich eerst te Aken, een geliefde wijkplaats voor protestantsche ballingen. Maar weldra verloor hij alle sympathie voor de nieuwe religie en voor de zaak, die hij op zijn wijs gediend had [1]). Hij betreurde het, dat hij daarvoor zijn goed had verbeurd [2]). Hij haakte er naar het terug te krijgen. Hij begon weer als katholiek te leven; hij vertoonde zich in de kerk, bij de mis. Hij verzoende zich met den bisschop van Luik, en door diens bemiddeling trachtte hij zich ook met de regeering van Brussel te verzoenen [3]). Hij was op het punt van daarin te slagen, toen Requesens stierf, en al de Nederlandsche gewesten opstonden en zich met Holland en Zeeland verbroederden. Nu vond hij het geraden nogmaals van koers te veranderen; hij sloot zich aan de bewegingspartij aan [4]), en wierf zelfs te haren behoeve een bende ruiters; maar te gelijker tijd heulde hij met de regeering en gedroeg hij zich zoo dubbelzinnig, dat niemand hem vertrouwde. Wat hij eigenlijk voorhad is niet gebleken. Eer hij het geraden vond zich te verklaren, stierf hij Mei 1578 [5]) aan een wond, die niet behoorlijk verpleegd was geworden.

Zoodanig was het uiteinde van den moordenaar der Gorcumsche geestelijken en van zoo veel andere onschuldigen. Het toont ons, hoe weinig het hem met het protestantisme, en met alle religie, ernst was. Hij kende geen anderen godsdienst dan haat tegen de papen, en zelfs dien godsdienst offerde hij op aan vuig eigenbelang. Uit hartstocht had hij zijn erfgoed op het spel gezet en verspeeld; toen de hartstocht had uitgewoed, huichelde hij berouw, om het verlorene terug te krijgen. Het eind van zijn loopbaan doet ons het begin nog afschuwelijker voorkomen. Geen dweperij, maar wreedaardigheid, geen verkeerd begrip van plicht, maar lust in het kwade is de drijfveer van zijn handelingen geweest. Onverdeelde verachting is het, wat hij van iederen Nederlander verdient; het goede, dat hij te weeg heeft gebracht, mag hem niet worden toegerekend, want de drijfveer, die hem bewoog,

1) Frederik van Inthiema, die in Juni 1575, onder den titel van Querela Hollandiae, een verdediging van Lumey's handelingen schreef, uit daarin reeds (niet zonder reden: Corresp. de Phil. II, t. III, p. 315; Archives, t. V, p. 322) zijn vrees „ne.... comes bonis succenseat, injuriamque sibi factam adversus innocentes vindicet." Hij kondigt ter loops een breeder „apologia comitis" aan, „quae brevi ex Germania in lucem prodibit." Deze is echter, zoover wij weten, niet verschenen.

2) Estius, t. IV, c. 16.

3) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 158, 355; Vervou, blz. 8.

4) Vervou, blz. 9.

5) Vervou, blz. 11; Estius, t. IV, c. 17.

was niet goed, en het doel, dat hij beoogde, een ander dan getroffen is.

Zoo min als Lumey en Omal zijn hun medeplichtigen ware protestanten of ware vrijheidsvrienden geweest. Onder al de Watergeuzen, die zich een naam hebben gemaakt, is Brand de eenige, die, toen de kans ten nadeele van den opstand scheen te verkeeren, naar den vijand is overgeloopen, en tegen zijn vaderland de wapens gevoerd heeft [1]). En wie vergezelde hem? Dezelfde Zwartje van Gorcum, die de hoofdrol had gespeeld bij het gruweltooneel op het kasteel van Gorcum. Het kan ons niet verwonderen. Want, al is het waar, dat soms het doel de middelen schijnt te heiligen, uit liefde tot het goede doet men geen kwaad; wie met wreedaardigheid op weerloozen wraak neemt voor hetgeen hij van hun vrienden geleden heeft, kan niet blaken van geloofsijver of van vaderlandsliefde.

Ziet den prins van Oranje. Hij koestert inderdaad liefde voor staatkundige en godsdienstige vrijheid; hem is het ernst met hetgeen hij belijdt. En hoe volkomen vrij van wraaklust en wreedheid betoont hij zich. Hoe edelaardig komt hij zelfs in het verhaal van den partijdigen maar eerlijken Estius te voorschijn. Tot hem wenden zich met vertrouwen de regenten van Gorcum, als zij hun geestelijke willen redden. En zonder aarzelen beantwoordt hij ten volle aan hun verwachting; in strijd met zijn uitdrukkelijk bevel is de gruwel voltrokken. Hoe gaarne hoorden wij Estius, die dit naar waarheid verhaalt, een enkel woord van lof aan 's Prinsen rechtvaardigheid toewijden. Maar de man, dien wij lief krijgen om zijn liefde voor de martelaren, stoot ons af door zijn liefdeloosheid jegens den grooten Willem van Oranje. Hij toont zich geestverwant van die fanatieken, die den Prins geen dank weten voor de bescherming, aan hun godsdienst verleend, omdat hij ze ook heeft uitgestrekt over andersdenkenden, en hen zoodoende belet om dezen naar hartelust te vervolgen [2]).

Lieflijk is het beeld, dat Estius ons van zijn martelarén voor den geest stelt: hoe zij, na hun zegepraal, bij God de voorspraak zijn van zieken en lijdenden; hoe zij door hun voorbidding

---

1) Vgl. Res. Holl., 20 en 24 Mei, 23 Juni 1575. Over zijn dood: Opmeer, p. 145. Over zijn bedrijf in 1573: Soutendam, Delftsche Jaarboekje, 1863; Van Groningen, De Watergeuzen, blz. 180 en 440. Vgl. Opmeer, p. 145.

2) Een protestantsch pendant van de Gorcumsche martelaren is de gehangen predikant van Oudewater Jan Jansz. Zie het uittreksel uit de Res. Holl., in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. VII, blz. 360/2.

weldaden bewijzen aan die hun dierbaar zijn. Maar hij bederft ons dit beeld door zijn jammerlijken ketterhaat. Een jaar na de marteling, in den nacht tusschen 8 en 9 Juli 1573, zijn een aantal Hollandsche burgers, die hun leven waagden om Haarlem te ontzetten, bij het Mannepad verslagen. Estius gelooft, dat hun neêrlaag te wijten is aan de tusschenkomst der martelaren, die Gods zegen over de wapenen der Spanjaards hadden afgesmeekt. Ik weet niet hoe anderen oordeelen, maar ik stel mij niet gaarne de slachtoffers der onverdraagzaamheid voor, biddende om de zegepraal van den gewetensdwang, en om de neêrlaag van landgenooten, die, even als zij gedaan hadden, hun leven opofferden voor de zaak die hun heilig was. Doch ik laat dit gaan. Ik wenschte, dat Estius zich niet erger bezondigd had; wij zouden zijn vergrijp dan nog kunnen verschoonen. Maar hoort wat hij verder zegt. Op den twaalfden verjaardag van de marteling, in 1584, zag men te Delft in de kerk een man langer dan een uur geknield en met omhoog geheven handen in gebeden verzonken. Het was de held Balthasar Gerarts. Hij wilde de grootsche daad, die hij voorhad, niet ondernemen, zonder eerst Gods hulp te hebben ingeroepen. En zijn bede werd aangedrongen door de martelaren, wier herinneringsdag het was; God verleende, hun ten gevalle, zijn bijstand; en den volgenden dag volbracht de edele held met Gods hulp zijn onvergetelijke en allerlofwaardigste daad. — Wat zullen wij van de zalige martelaren zeggen, die den bijstand van God afsmeeken voor een verachtelijken booswicht, opdat het hem gelukken moge den man te vermoorden, die al het zijne gedaan had om hun moord te voorkomen? Of liever, wat zullen wij zeggen van Estius, die hen zoo voorstelt, en van den godsdiensthaat, die hem daartoe drijft?

Hoe ver was Willem van Oranje zijn tijd vooruit! Hoe natuurlijk dat hij door zoo vele zijner tijdgenooten miskend werd. Maar wij, die doordrongen zijn van den geest die in hem leefde, die de vruchten plukken van hetgeen hij heeft geplant, die de weldadige gevolgen ondervinden van het beginsel, waarvoor hij geleefd heeft en gestorven is, laten wij hem eeren en liefhebben, zoo als de katholieke Kerk haar heiligen en haar martelaren.

(De Gids, 1865, dl. II, blz. 293 vlg.)

AANHANGSEL [1]).

(1887.)

Onder de belangrijke bijzonderheden uit Dusseldorp's Annalen behoort het droevig uiteinde van pater Musius [2]). Het gedeelte der Annalen, waarin die gebeurtenissen voorkomen, heeft door de goede zorg van den eerwaarden heer J. H. Hofman ook in de *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, dl. XIV, blz. 334 vlg., het licht gezien. De geleerde uitgever heeft aan den tekst eenige aanteekeningen toegevoegd, die strekken moeten om de toedracht nog duidelijker te doen uitkomen, maar die, naar mijn bescheiden oordeel, minder juist zijn en veeleer geschikt om een verkeerde voorstelling der zaak te geven. Ik maak dan ook gaarne van deze gelegenheid gebruik om mijn opvatting tegenover de zijne te stellen; ik doe het te liever, omdat de goede naam van prins Willem er meê gemoeid is.

Blijkbaar had Dusseldorp zich veel moeite gegeven om achter de waarheid te komen. Reeds bestonden er een paar brieven, door Opmeer, den schrijver der *Historia Martyrum*, kort na het voorval opgesteld, waarin de toedracht met vele bijzonderheden werd verhaald, en die later in zijn boek een plaats hebben gevonden; maar uit mondelinge berichten wist Dusseldorp deze op verschillende punten nog aan te vullen. Kritisch talent bezat hij zeker niet, ook was hij in hooge mate bevooroordeeld; doch hij had de waarheid te lief om haar niet eerlijk over te leveren, zooals hij meende haar gevonden te hebben. Wij hechten dus aan zijn verhaal, al gebruiken wij het ook met omzichtigheid, een hooge waarde.

---

1) Zie blz. 319. Vroeger verschenen onder den titel: Het verhaal van den moord van pater Musius in Dusseldorp's Annales.

2) Vgl. uitgave Fruin (Werken Hist. Gen., 3de Serie, n°. 1), p. 116 sq.

De treurige gebeurtenis had plaats in December 1572, bij het ten einde loopen van het wanbestuur van graaf Lumey, die zich met zijn Geuzen aan zoo veel moedwil jegens geestelijken en weerloozen schuldig gemaakt en zoo doende de zaak geschandvlekt had, waarvoor hij ijverde. Ware hij nog langer aan het hoofd van den opstand in Holland gebleven, ik twijfel niet of Alva zou dien spoedig hebben onderdrukt. Voor hem en de zijnen kon de gezeten burgerij niet met hart en ziel partij trekken, zelfs niet tegen den gehaten Spanjaard. Maar gelukkig was in November een betere toekomst aangebroken. Willem van Oranje was uit Brabant naar Holland overgekomen om hier, na het mislukken zijner eigenlijke onderneming, zooals hij het uitdrukte, een graf te zoeken. Zoo wanhopig stond echter zijn zaak en die van het vaderland nog niet. Zijn persoon, in Holland van ouds bekend en geliefd, boezemde het vertrouwen in, dat noodig was om allen eendrachtig tegen den gemeenen vijand te doen samenwerken. Het organiseerend beleid van den Prins schiep al spoedig eenige orde uit de wanorde, en zijn gezag beteugelde althans eenigszins de losbandigheid der wilde Geuzen. Het kon echter niet missen, of tusschen den hoofdman van dezen en hem moest het vroeger of later tot botsing en tot tweestrijd komen. Zou de Prins op den duur naar de beginselen van recht en menschelijkheid, die aan de Hollanders dierbaar waren, regeeren kunnen, dan moest Lumey met zijn aanhang op zij worden geschoven. Zoo is dan ook geschied, gelijk wij weten. In Januari 1573 werd de graaf met een paar van zijn schuldigste handlangers in hechtenis genomen en onschadelijk gemaakt. Van toen af eerst nam het onbetwiste bewind van den Prins zijn aanvang.

In December, aan deze verandering in de regeering voorafgaande, had het voorval plaats (waarvan alleen Dusseldorp gewag maakt), dat tot de vlucht van Musius aanleiding heeft gegeven. Lumey was met zijn bende voor Delft gekomen, alwaar de Prins resideerde in het nonnenklooster van Sint Aachte, waarvan onze pater de rector was [1]). Nu gebeurde het, dat een zijner soldaten zich zoo misdroeg, dat een stadssoldaat of diender hem van de wal af doodschoot. Daarover vorderde de graaf wraak. Maar de stadsregeering, na Zijn Excellentie geraadpleegd te hebben, was van oordeel, dat de Geus slechts zijn verdiende

1) Musius was te voren al schuil gegaan, voordat de Prins te Delft kwam: Opmeer, p. 80.

loon had gehad, en nam haar diender in bescherming. Dat werkte op Lumey als olie in het vuur. Hij zwoer bij kris en bij kras, dat hij zelf recht zou doen en het des noods verhalen op den rector der nonnen van St. Aachte in eigen persoon. Wat hem juist tegen dezen zoo deed uitvaren, weten wij niet; wel stond de pater als een verklaarde vijand der ketterij te boek, maar dat alleen kan toch kwalijk de reden zijn geweest [1]). Hoe dit zij, Dusseldorp verzekert, dat de graaf bij den Prins aan tafel zich niet ontzag diens gastheer op het schandelijkst toe te spreken en te bejegenen [2]). Van zijn kant moest de Prins den woesteling meer dan hem lief was ontzien. Dat hij dezen onder een glas wijn de vrije hand tegen den pater zou hebben gegeven, zooals Dusseldorp had hooren vertellen [3]), is ongerijmd en in strijd met wat later is gebeurd; maar dat hij hem niet zoo gevoelig te recht heeft gezet als hij verdiend had en onder andere omstandigheden ook ervaren zou hebben, is waarschijnlijk genoeg. De pater althans gevoelde zich bedreigd en vertrouwde niet genoeg op het beschermend gezag van Zijn Excellentie. Later hebben zijn vrienden hem een profetischen geest toegekend en gemeend, dat hij zijn droevig einde voorzien en voorspeld had. Dat hij vrees koesterde voor zijn veiligheid en slechts in de vlucht heil zag, heeft zeker zijn gedrag bewezen.

Hij begaf zich op weg den 9den December, vergezeld van zijn broeder's zoon en van een adellijke religieuse, in een slede, daar het gesneeuwd had en vroor. Hij reed naar Den Haag, doch wel niet met het plan om daar te blijven [4]); hij dacht waarschijnlijk verder naar Utrecht te ontsnappen, waarheen reeds vele van zijn geloofsgenooten de wijk hadden genomen en waar later ook eenige geestelijken uit Delft behouden aanlandden [5]). Hij was echter zoo gelukkig niet als dezen. Hij werd door ruiters van den Prins waargenomen en juist bij den ingang van Den Haag, bij het Zieken, ingehaald en aangehouden, en genoodzaakt in een herberg in te keeren, in afwachting van wat Zijn Excellentie verder bevelen zou. Intusschen kwamen ook van wege Lumey commissarissen vernemen wat er gaande was. Zoo verliep die dag. Eerst

1) Opmeer, p. 83.
2) Vgl. Estius, p. 271; Opmeer, p. 80.
3) Vgl. Opmeer, p. 80.
4) Gelijk bij Opmeer, p. 80, wordt gezegd.
5) Opmeer, p. 82.

den volgenden kwam 's Prinsen schriftelijk bevel, dat de vluchteling in veiligheid naar Delft moest terugkeeren. Tevens verscheen een aantal belangstellende vrienden uit Delft om den pater op zijn terugtocht te begeleiden. Het trof echter ongelukkig dat juist in den laten avond van Dinsdag den 9den December te Delft het bericht was ontvangen, dat Haarlem door de Spaansche troepen werd omsingeld [1]), en dien ten gevolge Lumey Woensdag morgen met zijn bende op marsch ging om zoo mogelijk nog, eer het te laat was, bezetting in de bedreigde stad te werpen. Met zijn hoofdmacht rukte de graaf dien ochtend voorbij de Hoornbrug, langs de Vliet naar Leiden, terwijl op zijn flank een ruiterbende den weg over Den Haag insloeg. Het kon niet anders of deze moest den stoet ontmoeten, waarmeê juist Musius naar Delft terug werd gevoerd. De weinige ruiters van den Prins waren niet tegen haar opgewassen en konden niet verhinderen dat zij, waarschijnlijk op last van Lumey, den voerman dwong bij Rijswijk links af te slaan in de richting van Leiden, waar de graaf den nacht dacht door te brengen. Door haar omstuwd werd de ongelukkige Musius derwaarts gevoerd, onder weg reeds in kwade bejegening een voorsmaak proevende van wat hem daar te wachten stond. Het is niet noodig hier na te vertellen wat Dusseldorp uitvoerig beschrijft, hoe gruwzaam het zoogenaamde verhoor en de scherper examinatie zijn geweest, die aan het doodvonnis en de executie voorafgingen. Gelukkig duurden zij slechts enkele uren: tusschen negen en tien uur 's avonds werd de arme man al opgehangen, maar zoo woest alweer, dat hij nog geruimen tijd heeft gezieltoogd. Wij kunnen nu nog, na drie eeuwen, het verhaal, zooals Dusseldorp en Opmeer het meedeelen, niet lezen zonder te gruwen van de onverlaten, die een eerwaardig en weerloos man, wiens eenig misdrijf was dat hij voor hen vreesde en gepoogd had hen te ontvluchten, dus in koelen bloede konden doodmartelen. Maar Lumey en Omal en Duivenvoorde zelfs gaan ons niet aan. Hoe prins Willem zich in dit geval heeft gedragen, vragen wij daarentegen met bijzondere belangstelling.

Ziet hier wat Dusseldorp dienaangaande bericht. Op het hooren van de tijding dat de vluchteling bij Den Haag achterhaald was, had Zijn Excellentie, zooals wij weten, gelast hem in veiligheid

1) Corresp. de Granvelle, t. IV, p. 678. Vgl. voor den datum het begin: Woensdag 10 December.

(*secure*) terug te brengen. Toen daarop te Delft vernomen werd, dat de ruiters van Lumey hem, in strijd met dit bevel, naar Leiden hadden meegevoerd, spoedden zich zijn vrienden naar den Prins om diens tusschenkomst in te roepen. Op dat oogenblik was juist Zijn Excellentie met de Staten des lands vergaderd over de maatregelen, tot behoud van Haarlem te nemen. Het werd middernacht eer zij hem te spreken konden krijgen. Terstond toonde hij zich, als naar gewoonte, bereid om te helpen; in den nacht zond hij een bode af, met een brief aan Lumey, die echter te laat kwam en den moord reeds bedreven vond.

Dien eigen brief, in den nacht van den 10den op den 11den geschreven, meent Dusseldorp nog in later tijd in handen van den neef, die met Musius was gevlucht doch gelukkig behouden bleef, gezien te hebben. Hij had hem toen afgeschreven en laschte hem in zijn geschiedverhaal in. Wij zijn er hem dank voor verschuldigd, want de brief is voor de karakterteekening van den Prins belangrijk en verdient dan als zoodanig hier in zijn geheel te worden overgenomen.

Monsieur mon Cosyn

Les novelles me sont ici venues de l'exécution, que vous avés faicte à l'endroit la personne du pater de ce cloistre, où je suis; dont je suis très mari, veu que désjà il avoit mes lettres d'asseurance, pour s'en pouvoir retourner celle part. Et non obstant présentement icy avois bien espéré, que n'eussiés voulu attenter chose semblable à mon desceu et sans en avoir mon advis et consentement. Parquoy et comme j'entends, que tenés encore chés vous ung jeusne homme avecq une nonnain, estant gentilfemme, qui tous deux estoint en la compagnie du dict pater, je vous prie qu'incontinent, cestes veues, me renvoyés tous deux sans qu'aulcun aultre tort leur soit faict; et n'y voulez faire faulte. Et sur ce me recommandant bien affectueusement en votre bonne grace je prieray Dieu vous donner, Monsieur mon Cousin, en bonne sante heureuse et longue vie.

De Delft ce XI jour de Décembre 1572

Vostre bon cousin à vous faire service
Guillame de Nassau.

Getuigt het voor de waarheidsliefde van Dusseldorp dat hij ons dit schrijven, dat kwalijk met zijn eigen meening omtrent den Prins overeenstemt, toch niet heeft willen onthouden: het getuigt aan den anderen kant niet voor zijn schranderheid, dat hij het aanziet voor den brief, dien Zijn Excellentie, nog eer hij wist hoe de zaak was afgeloopen, in den nacht naar Leiden zond. Ik zou zeggen, bij het eerste inzien reeds moet een ieder bemerken, dat deze brief geschreven is, nadat de bode, die den vorigen had overgebracht, terug was gekeerd met het bericht, dat hij te laat gekomen was om de terechtstelling te verhinderen. De eerste woorden, zijn, dunkt mij, voldoende om dit buiten twijfel te stellen, en ik verbaas mij hoe Dusseldorp ze heeft kunnen misverstaan. Maar nog meer verwondert het mij, dat de heer Hofman de dwaling van den auteur niet bemerkt heeft en zich daardoor laat verleiden tot de volgende vreemde aanteekening:

„.... Zou Bor met dezen brief niet verlegen zijn geweest? Want de Prins getuigt er in, dat hij de wete had van de *exécution* tegen den pater van St. Aagthen-klooster. Dit dubbelzinnige woord beteekene nu of de eenvoudige ontvoering of de terechtstelling, het baart immer moeilijkheid. In het eerste geval rijst de vraag: waarom wordt aan het slot van den brief niets gevergd dan de behouden terugzending der twee reisgezellen van Musius? In het andere geval laat de vraag zich gelden: Hoe komt de Prins, die bij de aankomst der tijding van Musius' ontvoering in de Staten-vergadering was en voor het sluiten van deze (na middernacht tusschen 10 en 11 December) geen bezoek wilde ontvangen, aan de wete van Musius' terechtstelling, tenzij *e largiore vini poculo* enz., waarvan de schrijver vroeger heeft gerept [1])? Wie kan hier de goede oplossing vinden?"

Ik zal er geen roem op dragen, zoo ik hier de ware oplossing, waarnaar de heer Hofman zocht, heb gegeven. Ongetwijfeld zou hij zelf ze dadelijk hebben gevonden, indien zijn oordeel niet door de voorstelling van Dusseldorp bevangen was geweest. *Exécution* is geen dubbelzinnig woord, en kan in dit verband niet anders dan als „ter dood brengen" worden opgevat. Bij gevolg kan de brief niet geschreven zijn dan nadat de Prins

---

1) De bedoeling dezer woorden is: „tenzij het gerucht waarheid had gesproken, en de Prins onder een glas wijn het recht over leven en dood van den pater aan Lumey had afgestaan".

vernomen had, dat de pater was omgebracht. De brief in den nacht geschreven, om de terechtstelling te voorkomen [1]), is verloren gegaan. Van dezen, dien hij ons bewaard heeft, spreekt Dusseldorp wel niet in zijn verhaal: maar er blijkt genoegzaam uit, dat Zijn Excellentie, nu zijn poging om Musius te redden mislukt was, nog eens tusschenbeide is gekomen om althans de medevluchtelingen te behouden, hetgeen hem ook gelukte. Zoo verdwijnen opeens al de bezwaren, die den uitgever tot zoo zware vermoedens reden gaven, en begrijpen wij meteen, hoe de brief in het bezit is gekomen van hem, bij wien Dusseldorp hem aantrof: waarschijnlijk had dezen de brief op den terugweg naar Delft voor vrijgeleide gediend.

Niets blinder dan de haat, dien lieden als Dusseldorp tegen Willem van Oranje koesteren. Zijn houding, ook weer in deze zaak, is steeds die van een gematigd, zachtmoedig en hulpvaardig vorst, en geheel in overeenstemming met wat hij van zich zelf, in zijn Apologie van 1580, getuigt [2]):

> Ne me puis assez estonner de leur [zijner vijanden] sottise, quand ils n'ont eu honte de m'objecter les massacres des gens de leur Eglise, veu que non seulement ils sçavent mon naturel estre du tout esloigné de telles violences: mais aussi qu'il vous [den Staten] est notoire et à tout le monde, que par mon commandement et ordonnance pour raison de tels excès, qu'ils me veuillent imputer, aulcuns furent exécutez à mort, et aultres de marcque et de maison illustre arrestez par mes principaus serviteurs domesticques, et apres avoir esté detenus longtemps prisonniers, ils n'ont esté délivrez, sinon pour raison de la maison dont ils avoient eu cest honneur d'estre sortis.

Het zijn feiten, waarop de Prins zich hier beroept, die niet geloochend kunnen worden en die Dusseldorp ook niet verzwijgt [3]).

---

1) Vgl. Bor, dl. I, blz. 422 (Bk. VI, f°. 309). Wat Bor zegt, dat de brief kwam, voordat de terechtstelling plaats had, kan kwalijk juist zijn. Volgens Bor zelf is de gevangene omstreeks 5 uren 's avonds te Leiden gekomen en nog vóór 9 uren gehangen. Volgens den heer Hofman (blz. 396) is hij tusschen 9 en 10 uur gehangen doch eerst na eenige uren gestorven, na middernacht, want zegt hij: zijn dood valt zeker op den 11den. Ik zou vermoeden, dat de bode in den nacht en dus nadat Musius al vermoord was, afgezonden, de tijding van het geval den Prins zal hebben gerapporteerd, die daarop den bewaarden brief liet afgaan.

2) Ed. Lacroix, p. 109.

3) Cf. Estius, p. 271/2.

Maar hoe misduidt hij ze gedurig? Waar hij verhaalt, dat de Prins bevolen heeft Musius veilig naar Delft terug te voeren, voegt hij er tusschen haakjes bij, dat dit „pro forma" geschiedde. Als hij later erkent, dat de Prins nog in den nacht een bode zond om voor den pater bij Lumey tusschen beide te komen, insinueert hij, dat dit wel geweest zal zijn „om den schijn van hulpvaardigheid aan te nemen". Als hij verder zegt, dat de bode te laat kwam om den moord te verhinderen, merkt hij op, dat, in geval deze nog bijtijds gekomen was, hij toch wel niets zou hebben uitgewerkt, want „dat de leeuw en de vos elkaar verstonden, en Lumey wel zou hebben weten te onderscheiden tusschen 's Prinsen voorgeven en verlangen" [1]). En zoo voorts, bij iedere gelegenheid. — Er is tweeërlei lichtgeloovigheid: de eene, die zich uit goed vertrouwen alles laat wijsmaken; de andere, die overal uit achterdocht kwaad vermoedt. Beide zijn even verderfelijk voor den historicus, doch beide getuigen niet evenzeer tegen den mensch: de eene komt voort uit een onnoozel gemoed, de andere uit een door haat verbitterd hart.

Tot een tweede opmerking geeft mij een andere aanteekening van den heer Hofman aanleiding. Dusseldorp verzekert dat de pater, voordat hij zich naar Den Haag op weg begaf, verlof van Oranje gevraagd en gekregen had. Daarbij teekent de heer Hofman aan [2]):

> „Kon de hoogleeraar N. C. Kist deze woorden nog lezen, dan herriep hij gewis wat zijne pen nederschreef in het *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, dl. II, blz. 377, waar hij gewaagde van „den ongelukkigen Musius, wiens eedbreuk en verraderlijke vlugt naar den vijand een zoo treurig uiteinde hem op den hals haalden."

Had prof. Kist inderdaad de toedracht nog eens in het uitvoerige verhaal van Dusseldorp mogen nagaan, dan hoop ik ook dat hij zich met meer deernis over het lot van Musius zou hebben uitgelaten dan hij in de aangehaalde woorden doet. Maar ik kan niet gelooven, dat hij dan ook zijn vroeger oordeel herroepen zou hebben. Mij althans kan het bericht van Dusseldorp tot geen andere gedachten brengen. Ik kan op zijn gezag onmogelijk aannemen, dat het uitwijken van Musius met toestemming van prins Willem zou hebben plaats gehad. Zijn beweren wordt

1) Reeds door Estius wordt dit waarschijnlijk geacht, p. 272.
2) Blz. 389.

door niets gewaarborgd en is daarentegen in lijnrechten strijd met al wat wij van elders weten. Reeds op zich zelf luidt het onwaarschijnlijk, dat de Prins, op een tijd toen de glippers gestraft werden met annotatie hunner achtergelaten goederen, aan iemand, en dat nog wel aan een geestelijke [1]), verlof zou hebben verleend om te vertrekken. Waartoe zou ook van zijn kant de pater verlof hebben gevraagd? Natuurlijk alleen in het belang zijner veiligheid, om een paspoort te bekomen; en dat hij zulk een niet bezat is zeker, want had hij het kunnen vertoonen, dan zouden hem de ruiters van den Prins wel niet hebben aangehouden. Ook zou de Prins hem dan geen vrijgeleide naar Delft terug, maar veeleer vrijheid om door te reizen gegeven hebben. Het bericht van Dusseldorp is in tegenspraak met de feiten. Het wordt bovendien weersproken door de getuigenissen van geloofsgenooten van hem, die nader dan hij bij de gebeurtenissen stonden. Ik bedoel de twee brieven die in Opmeer's *Historia Martyrum* gedrukt staan [2]). Volgens den eersten waren er te Delft die vermoedden, dat Musius tot vluchten was verleid door verraderlijke inblazing van lieden, opgestookt door zijn vijanden, met de bedoeling om hem op de vlucht te drijven en dan te betrappen en in het verderf te storten. Volgens den anderen, die zich op de mededeeling van een ooggetuige beroept [3]), zou Musius overgehaald zijn door een vrouw (wier naam niet genoemd wordt) die hij voorheen om haar goedheid en vroomheid teer had bemind maar thans wegens de ketterij, waartoe zij vervallen was, als een andere Jezabel verfoeide. Beiden dus trachten, evenals Dusseldorp, de schuld van Musius' vlucht op eens anders rekening te schuiven, maar geen van beiden denkt er aan, als hij, de vlucht in een geoorloofd vertrek te veranderen. Doch die na hem zijn gekomen durven nog veel meer. Als wij den schrijver van de *Opcomste der Nederlandsche Beroerten*, Augustinus van Teylingen, gelooven zullen, was het de prins van Oranje zelf, die Musius

---

1) Orlers, tweede uitg., blz. 564 en 565. In Mei 1573 werd aan de Delftsche geestelijken paspoort verleend (Archives, t. IV, p. 93).

2) De brieven zijn van Opmeer zelven zooals blijkt op p. 67, waar deze spreekt van des schrijvers „quondam uxor Sophia Sasbuta". Deze was de echtgenoot van Opmeer (vgl. Van der Aa i. v.). De tweede brief is blijkens p. 81 in fine van denzelfden schrijver. De geadresseerde wordt, p. 81, aangesproken „clarissime praeses" en is dus denkelijk Corn. Susius (p. 92, 97). Vgl. Estius, p. 276. Opmeer kent nog een anderen brief over de zaak aan Paulus Tapheus toe (p. 82).

3) Opmeer, p. 88. Cf. Estius, p. 271.

ried, „dat hij van daar zoude vertrekken; dat anders het grauw licht op de been zou geraken en het geboefte zijn huis spolieeren en hem overlast doen" [1]). Musius had terstond begrepen wat er achter stak: „de Prins wilde hem uit zijn goed bonsen, als Naboth uit zijn wijngaard, om er zich zelf in te zetten". Doch wat zou hij doen? Hij ging, en bij het heengaan voorspelde hij Zijn Excellentie, „dat hem op dezelfde plaats, waar zij afscheid namen, eens de dood als een bliksem verrassen zou". Behoeft het gezegd, dat dit ook letterlijk zoo is uitgekomen? — Met dezen laatsten trek is de legende voltooid, er ontbreekt niets meer aan. Al vroeger had zij het onvereenigbare in zich vereenigd, en den man, die voor het gevaar vluchtte, voorgesteld als begeerig naar de martelaarskroon [2]). Thans laat zij hem niet slechts zijn eigen lot voorspellen, maar ook dat van zijn beschermer, dien zij in een vijand herschept. Ongelukkig slechts dat de geschiedenis tegen haar overstaat en getuigenis der waarheid aflegt.

Naar luid der geschiedenis, ik meen het bewezen te hebben, is Musius gevlucht, zonder verlof. Doch is hij ook gevlucht met schennis van zijn gegeven woord? Zoo beweert zijn moordenaar, Lumey, in het verweerschrift, waarmeê hij zich na zijn inhechtenisneming op de tegen hem ingebrachte beschuldigingen poogde te verantwoorden [3]).

> „Gelijk ons (zegt hij) ook tot geender schande of laster kan strecken voor allen vromen den Monik, Pater van St. Aechten, te hebben laten ophangen, aengesien dat dezelve als een meineediger was betrapt op de vlucht, met synen schat den vyand toetreckende,.... boven dat de selve by eede gesworen hadde uitter stad van Delft niet te trecken."

Aan de verklaring van zulk een man, van wiens waarheidsliefde ik geen hooger dunk heb dan van zijn overige deugden, zou ik op zich zelf hoegenaamd geen gewicht hechten; doch de omstandigheden, waaronder zij werd afgelegd, zetten haar, het valt niet te ontkennen, eenige waarde bij. Het verweerschrift is namelijk aan de Staten en aan den Prins gericht: wat zou nu

1) Dit is ontleend aan Plempii Musius.

2) Opmeer had hem iets vroeger een boodschap gestuurd, dat, zoo hij zijn lijf wilde bewaren, hij vluchten moest, maar als hij de martelaarskroon begeerde, te Delft moest blijven (p. 88).

3) Bij Bor, dl. I, blz. 425. Vgl. over dat stuk de uitgave van Bor van 1601, f°. 184 (Bk. VI, f°. 311).

een leugen gebaat hebben bij hen, aan wie toch de waarheid bekend moest zijn? Er komt nog bij, dat zijn beweren tot op zekere hoogte bevestigd wordt door de getuigenis van Adriaan Van der Myle, in een brief aan Zindelinus, van 25 Februari 1573, die tot nog toe door onze geschiedschrijvers over het hoofd is gezien [1]). In dien brief geeft Van der Myle zijn vriend verslag van een gesprek, dat hij te Heidelberg met den keurvorst had gevoerd, voornamelijk over de onlusten in de Nederlanden. Hij, Van der Myle, had de verdraagzaamheid en gelijkstelling der twee gezindheden bepleit; de keurvorst scheen tot meer doortastende maatregelen in het belang der hervorming geneigd. Onder andere had Van der Myle met afkeuring gesproken over het gebeurde met Musius. Hij had verhaald, hoe deze, geen kwaad man, als was hij ook papist, met andere geestelijken uit Delft had willen wegtrekken, maar door den Prins, die zijn intrek bij hem genomen had, gelast was te blijven, onder belofte van veiligheid. Toen hij niettemin was weggevlucht, en de Prins zich deswegens over hem beklaagde, had Lumey aangeboden hem na te zetten en terug te halen; doch in plaats van dit te doen had hij den vluchteling gevangen en meegevoerd naar Leiden en daar opgehangen. Dat vond Van der Myle schandelijk. Maar de keurvorst vroeg hem, of hij dan niet wist, dat in het klooster en bij burgers in de stad looden penningen in menigte waren gevonden, die hadden moeten dienen om, als de stad verraden en aan de Spanjaards overgeleverd zou zijn, de houders er van tegen mishandeling en plundering te vrijwaren. Dat was iets nieuws voor Van der Myle, en hij erkende, dat de pater, zoo hij hieraan schuldig stond, inderdaad straf had verdiend, maar toch in geen geval om dus, zonder vorm van proces en zonder gelegenheid van zich te verdedigen, te worden omgebracht. De rest van het gesprek is voor ons van geen belang. Ook aan het aangehaalde zou ik niet te veel willen hechten, noch aan de voorstelling van Van der Myle noch aan het toevoegsel van den keurvorst. Beiden toch waren ver van het tooneel der gebeurtenissen verwijderd en hadden hun berichten slechts uit brieven en bij gerucht. Maar wij hooren dan toch van hen wat de lieden elkander vertellen, en dat ook zij, die het gedrag van Lumey ten strengste afkeurden, den pater verdacht hielden van

1) Illustr. et Clar. Virorum Epist., p. 574. Nog een onjuist bericht bij Granvelle, Corresp., t. IV, p. 548.

tegen 's Prinsen uitdrukkelijk bevel op de vlucht te zijn gegaan. Ik voor mij durf in dezen niet beslissen. Wel acht ik het bewezen dat Musius zonder verlof van den Prins is weggevlucht, maar of hij het in strijd met een uitdrukkelijk bevel om te blijven, misschien zelfs met schennis van zijn gegeven woord gewaagd heeft: op die vragen antwoord ik vooralsnog met een bescheiden *non liquet.*

(Hand. en Meded. Maatsch. Ned. Letterk., 1886/7, blz. 83 vlg.)

PRINS WILLEM IN ONDERHANDELING MET DEN VIJAND OVER VREDE. 1572—1576.

(1873.)

In het gedenkschrift der groote gebeurtenissen van voor drie honderd jaar mocht de opzettelijke herinnering niet ontbreken aan den man, wien wij het in de eerste plaats te danken hebben, dat die gebeurtenissen, hoe verschillend ook van aard en uitkomst, toch een geheel vormen, waarop het nageslacht met vreugde en voldoening terug mag zien. In al de schetsen en tafereelen, die dezen bundel [1]) vormen, bekleedt Willem van Oranje de eereplaats; in alle blijkt dat hij het is, van wien de bedrukte Nederlanders bijstand en uitredding hopen, en dien de Spaansche overheerschers meer dan iemand anders vreezen en haten: de herinnering aan elk feit van die bange dagen is tevens de verheerlijking van hem, dien reeds zijn tijdgenooten den Vader des vaderlands noemden. Maar met die zijdelingsche en gebrekkige herdenking mogen wij niet volstaan. Na de afzonderlijke bedrijven elk op zich zelf beschouwd te hebben willen wij ons haar eenheid en haar algemeene strekking voor den geest roepen, zoo als die gekend wordt uit het beleid van den grooten en edelen staatsman, die zich van alles en van allen wist te bedienen tot bereiking van het doel, dat hij voor zijn arm en geliefd volk op het oog had.

Zoodra ik mij had laten overhalen om tot de samenstelling van dit gedenkschrift mee te werken, was dan ook de keus van het onderwerp bepaald. Ik nam mij voor den Prins te beschrijven, zoo als hij in die gevaarvolle jaren van 1572 tot 1576 aan het roer van staat stond, en kalm en bedaard tusschen de klippen door op de haven bleef aanhouden, tot hij ze boven alle ver-

---

1) De bundel In Memoriam, 1873, bij A. C. Kruseman te Haarlem uitgegeven (N. v. d. R.).

wachting werkelijk bereikte. Bij die karakterteekening paste geen afbeelding van een of ander tafereel, zoo als de verbeelding van een kunstenaar zich dat voorstelde, maar de meest nauwkeurige beeltenis, het bestgelijkend portret dat er van den man bestaat. Om historische waarheid was het ons te doen; zoo moest ook uit de ets, die den tekst begeleiden en opluisteren zou, de phantasie verbannen blijven. Maar het was niet gemakkelijk te bepalen welke der vele portretten, die er van prins Willem bestaan, onze voorkeur verdiende, als het meest gelijkende van alle. Vele vertoonen een en dezelfde type en zijn blijkbaar naar één origineel genomen. Niemand die die voorstelling niet kent. Zij bestaat in een menigte van gravuren en bovendien in verschillende schilderstukken van de hand van Mierevelt en andere schilders van denzelfden en van nog later tijd, die dus zeker niet naar het leven zijn geteekend. Maar niets verhindert aan te nemen dat het oorspronkelijke stuk, waarvan al de andere slechts kopieën zijn, nog bij het leven van den Prins en naar het leven geschilderd is. Zelfs schijnt de gelijkenis er van door een zoo onwraakbaar getuige als prins Maurits erkend en gewaarborgd te zijn. Immers toen deze omstreeks het jaar 1600 zijn eigen geschilderd portret en dat van zijn vader aan de Leidsche Hoogeschool ten geschenke aanbood, koos hij voor het laatste een schilderij naar de gewone type. Doch mogen wij aan die keus wel zoo veel hechten? Wij hebben geen reden om te vermoeden dat er bij die gelegenheid op de gelijkenis bijzonder gelet zal zijn. Voor het doel van den Prins was het genoeg als het portret de gewone voorstelling van den stichter der Hoogeschool vertoonde. Hetzelfde geldt van alle diergelijke geschenken van 's Prinsen wege. Als eens een type traditioneel is geworden, verdringt het van zelf alle afwijkende vormen, en dikwerf is het het bloote toeval dat aanwijst wat traditioneel worden zal. Bovendien in dit geval beantwoordde de beeltenis, die door de overlevering geijkt werd, ten volle aan de verwachting die bij het hooren van het leven en bedrijf van Vader Willem oprijst. Goedaardig en wijs en kalm en zwijgend, vaderlijk-eerwaardig ziet die figuur ons aan. Zij past uitnemend bij de traditioneele levensbeschrijving, gelijk die twee eeuwen lang gedurig herhaald is, totdat zij eerst na de uitgaaf der *Archives de la Maison d'Orange Nassau* voor een minder afgemeten, voor een meer natuurlijke en levendige voorstelling plaats heeft gemaakt.

Even als de gedenkstukken in de archieven eeuwen lang verscholen lagen, zoo berusten in de prentkabinetten twee fraaie

gravuren, de eene den prins van Oranje, de andere zijn gemalin Charlotte voorstellende, beide van de hand van den beroemden Goltzius. Zij zijn in het jaar 1581 vervaardigd, bij het leven van den Prins en hoogstwaarschijnlijk naar het leven. Zij bezitten dus de authenticiteit, die onze eeuw in alle historische bescheiden, geteekende zoowel als geschrevene, verlangt. Geen twijfel of Goltzius heeft den Prins, die zich voor en in 1581 een geruimen tijd in België ophield, dikwerf van nabij en met aandacht gade geslagen; geen twijfel of de uitstekende kunstenaar was volkomen in staat om wat zijn oog zag met de graveerstift na te bootsen. Zoo hebben wij alle reden om te gelooven dat het portret even gelijkend zal zijn als het voortreffelijk is van uitvoering. Vergelijken wij het met de afbeeldingen der gewone type, dan meenen wij er ook een zekere innerlijke waarheid in te bespeuren, die aan de andere ontbreekt. Eerst staan wij verbaasd dat dit den man moet verbeelden, wiens gelaat wij zoo goed meenden te kennen. Wij voelen een zekere teleurstelling bij het beschouwen dier eer plompe dan fijne trekken, waaruit de geest niet spreekt, dien wij zoo eeren en liefhebben. Maar bij langer aanzien komt er toch leven en karakter in het beeld, en ontwaren wij zelfs onloochenbare overeenkomst tusschen de werkelijkheid, die wij voor ons zien, en de idealiseering waaraan wij ons hadden gewend; een overeenkomst als die er tusschen den held der overlevering en den staatsman der geschiedenis bestaat. Gaat het allen, zoo als het mij is gegaan, dan eindigen wij zelfs met aan dit meer realistische portret de voorkeur te geven, even als wij de echte waarheid, die in onzen tijd eerst uit de lang gesloten archieven te voorschijn is gekomen, verkiezen boven de onvolledige en bewimpelde traditie, die vroeger algemeen voor waarheid doorging.

Een ieder kan zelf oordeelen in hoe ver hij met mij instemt [1]). Want de navolging van Unger, al moge zij in kunstwaarde het oorspronkelijke niet ten volle evenaren, geeft de gelijkenis toch zoo nauw mogelijk weder.

Waarover verschil van gevoelen kan bestaan, zeker niet over het afgematte en afgeleefde uitzicht van het gelaat. Is dat een man van nog geen vijftig jaar? vragen wij ons af. Het lijkt veeleer een nog krachtig maar reeds hoog bejaard grijsaard. Ook hierin is het portret in overeenstemming met de geschiedenis.

1) Deze zin heeft, gelijk de geheele beschouwing, betrekking op het portret, in de uitgave In Memoriam bij dit opstel gevoegd (N. v. d. R.).

Want dezelfde vraag, die ons bij het beschouwen van het gelaat en van de gestalte op de lippen komt, rijst bij ons op zoo vaak wij het leven en de daden overdenken. Is de man, die zoo veel heeft ervaren en zoo veel heeft volbracht, slechts een en vijftig jaren oud geworden? Voor een man als hij tellen inderdaad de jaren dubbel, niet alleen ten opzichte van het werken, ook ten opzichte van het vervallen. Zoo verwonderen wij ons niet langer, dat Goltzius in den man van acht en veertig jaren een oud man had af te beelden. Doch met eerbiedig en dankbaar medelijden aanschouwen wij dat gerimpelde en vermoeide gelaat, omdat wij weten dat het niet de zorg voor eigen grootheid, niet de smart om eigen rampspoed, niet de wroeging om bedreven kwaad was, dat den man dus voor zijn tijd oud heeft gemaakt, maar het zwoegen en lijden voor en om het arme volk, dat hij zich met hart en ziel had aangetrokken, en waarmede hij zich zoo vereenzelvigd had, dat hij het stervende, in zijn laatste bede, te gelijk met zich zelf aan Gods mededoogen aanbeval. Wij, het nageslacht van „dat arme volk", wij die de vruchten plukken van hetgeen hij heeft geplant en met zijn bloed gedrenkt, wij blijven zijn nagedachtenis in eere houden. De herinnering aan hetgeen onder zijn leiding voor drie eeuwen gewaagd en gewonnen is, blijft nog heden ten dage het voorbeeld en de waarborg van hetgeen, zoo noodig, op nieuw door het Nederlandsche volk voor recht en vrijheid gewaagd zou worden, en gewonnen ook.

Het portret van Goltzius stelt den Prins vijf jaren ouder voor dan hij was bij het eindigen van het tijdperk, waarbinnen wij ons ditmaal bepalen. Want de Pacificatie van Gent in 1576 is de eindpaal van ons bestek, zoo als de opstand van April van het jaar 1572 het aanvangspunt aanwijst. Die jaren vormen een afzonderlijke periode met een eigen karakter. De voorgenomen afval van geheel Nederland was binnen weinige maanden verijdeld en de opstand teruggedrongen binnen de grenzen van Holland en Zeeland. Maar juist door die samendrijving werd de tegenstand bevestigd, en even snel als de Spaansche wapenen tot aan de grenzen der twee gewesten waren voortgerukt, even langzaam en bezwaarlijk vorderden zij nadat zij die hadden overschreden. Al was Amsterdam den koning getrouw gebleven en thans de wapenplaats waaruit Spanje de Hollanders bestookte, Haarlem, het roemrijke Haarlem, hield den vijand een half jaar op, en gaf den opstandelingen den noodigen tijd om zich tot een hardnekkigen tegenstand toe te rusten. Intusschen was Willem van

Oranje, nadat hij Brabant had moeten ruimen en verloren geven, naar Holland overgekomen, aanvankelijk zonder hoop en met het vaste besluit om daar zijn graf te zoeken, — zoo schreef hij aan zijn broeder Jan van Nassau in October 1572. Maar eens in Holland aangekomen en met het volste vertrouwen ontvangen en als stadhouder en gouverneur aan het hoofd der regeering gesteld, moet hij dadelijk een veel gunstiger verwachting van de toekomst hebben opgevat. Hij zag bij een aantal wakkere en bekwame regenten en gewapende burgers gelijke vastberadenheid en gelijke toewijding aan het vaderland als bij zich zelf. Hij zag Haarlem, na een kortstondige aarzeling van weinigen, weldra het voorbeeld van tegenstand aan de overmacht geven; hij ondervond dat hij in het sterk gelegen land en in het rustig kloeke volk van de twee waterprovinciën de meest gewenschte elementen had gevonden voor een langdurig verzet tegen de Spaansche dwingelandij, en hij was zich bewust de man te zijn om zulk een verzet te besturen en tot het bereiken van het beoogde doel aan te wenden. Drie jaren lang heeft die nooit te vergeten worsteling geduurd. Wat niemand zou hebben vermoed gebeurde, de schijnbaar nietige dwerg matte den ontzaglijken reus af; en toen in Maart 1576 Alva's opvolger in de landvoogdij, don Luis de Requesens, onder den last der zorgen bezweek, was de Spaansche macht in Nederland evenzeer uitgeput en stervende. Van haar weerloosheid maakten de sedert 1572 onderdanige, maar meer en meer misnoegde en weerbarstige gewesten van het zuiden en oosten gebruik om het knellende juk af te werpen en zonder stelligen afval van den koning hun verlossing van de Spaansche overheersching te bewerken en een zelfstandig Nederlandsch bestuur te vormen. Dat zulk een poging vroeger of later in het zuiden zou worden gewaagd, voorzag Willem van Oranje sedert lang. Zijn staatkunde was daarop dan ook gericht. Hij had gezorgd dat de opgestane provinciën zich niet als vijanden maar steeds als verwanten en vrienden van de overige Nederlanden voordeden en gedroegen, zoodat zij bij een gelegenheid als deze natuurlijke bondgenooten tegen de Spaansche soldaten en Spaansche regeering moesten schijnen. Volkomen trof hij doel. Zoodra het Zuiden zich tegen den gemeenschappelijken vijand verklaarde, naderde het tot de reeds vroeger opgestane provinciën, en niettegenstaande het groote verschil ten opzichte der godsdienstige belangen werd te Gent, eer het jaar 1576 nog verstreken was, de beroemde Pacificatie gesloten, tusschen den Prins en zijn

twee provinciën aan de eene zijde en de overige gewesten (alleen Luxemburg uitgezonderd) aan de andere zijde. Van dat oogenblik af verandert het tooneel en de rol, die de Prins er op te spelen had, aanmerkelijk, en tevens breekt een nieuw tijdvak van den opstand aan, waarover wij thans niet handelen willen. De korte herinnering aan den loop der gebeurtenissen tot op dat tijdstip diene alleen om het veld onzer beschouwing nauwkeurig af te bakenen. Thans kunnen wij overgaan om de staatkunde van den Prins gedurende die gevaarvolle en bange jaren in haar bijzonderheden te beschouwen en te waardeeren. Wij zullen ze het best leeren kennen uit de onderhandelingen over de bevrediging van de opstandelingen met den koning, die wel niet dadelijk doel hebben getroffen, maar die toch bij tijds den weg tot de Pacificatie van Gent gebaand hebben.

Staatkunde, politiek, is een woord van dubbelzinnige beteekenis, dat bij eerlijke eenvoudige lieden niet te best staat aangeschreven. Er is een tijd geweest dat een staatsman zelf die kunde of liever die kunst verklaarde als de vervoeging van het werkwoord bedriegen, in alle tijden en wijzen. En een koning, die ook staatsman was en wezen wilde, had de spreuk in den mond, dat men om te kunnen regeeren moet kunnen veinzen. Wanneer men dus van de politiek van prins Willem spreekt loopt men gevaar bij zijn hoorders de gedachte te wekken, dat ook hij, dien zijn vijanden den Zwijger noemden, de politiek aanzag en aanwendde als een wapen, dat nevens de oorlogswapenen in den strijd tegen den vijand moest dienen, als de list, die met het geweld moest meewerken om de overwinning te bevechten. Geheel onjuist is die gedachte ook niet. Maar wij moeten daarbij niet uit het oog verliezen hetgeen de ondervinding heeft geleerd, dat eerlijkheid de beste staatkunde is, en dat die spreuk dubbel waar is in geval het er op aankomt de zaak van recht en vrijheid te handhaven. Alleen wie een doel beoogt dat hij niet durft toonen voelt zich genoopt bij politieke onderhandelingen te veinzen, maar bedrog zou slechts schaden indien wij voor ons oogmerk veilig kunnen uitkomen. Dat was het geval met Willem van Oranje, bepaaldelijk in het tijdvak dat wij thans beschouwen willen. Hij had niets te verbergen, niets te loochenen; hij kon de volle waarheid spreken. In zijn geval was eerlijkheid onloochenbaar de beste politiek; en hij was zoo bekwaam en wist zoo goed wat hij wilde en hoe hij dat het doelmatigst kon bevorderen, dat hij

eerlijk was niet slechts uit neiging en aandrift, maar evenzeer uit berekening en overleg. Men heeft dit te vaak uit het oog verloren, en, in de gedachte dat de Prins te sluw was om recht door zee te gaan, onoprechtheid bij hem vermoed, waarvan hij te eenen male vrij is gebleven.

Wie 's Prinsen woorden en daden nauwlettend nagaat en bezadigd overweegt, zal bevinden dat hij zich in hooge mate gelijk is gebleven te midden der meest afwisselende omstandigheden. Wat hij voor het uitbarsten van den opstand als lid van 's konings Raad van State voor Nederland wenscht en vraagt, is hetzelfde wat hij vervolgens, tijdens Alva's schrikbewind, met de wapens in de hand komt vorderen, en later aan het hoofd van Hollanders en Zeeuwen bij elken vredehandel bedingt. En geen wonder, want hij vorderde slechts wat een staatsman van onzen tijd zoo juist genoemd heeft de onmisbare vrijheden, die een volk niet ontberen kan zonder zijn bestaan én de reden van zijn bestaan te verbeuren. Daarbij wenschte hij voor zich zelf geen bijzonder voordeel. Hij wenschte slechts den rang en invloed te behouden, waarop zijn afkomst en aanzien hem recht gaven; toen later zijn vermogen voor een gedeelte hem ontroofd, en voor een ander deel door hem ter bevrijding van het land verspild was, verlangde hij daarvan herstel en vergoeding. Maar meer begeerde hij niet. Zijn belang en het belang van Nederland was een en hetzelfde in zijn oog, en waar anderen strijd tusschen beide meenden te zien, offerde hij zijn eigenbelang zonder bedenken en zonder vertooning op. Zijn eerzucht was van de edelste soort. Hij wilde de Nederlanden, zijn vaderland, bij de oude en rechtmatige vrijheid bewaard en naar hun belangen en wenschen geregeerd zien. Voor zich zelf wenschte hij in die regeering de plaats die hem toekwam, maar des noods was hij bereid die aanspraak op te geven en het land te verlaten, indien hij de vervulling van zijn hoofdwensch, de vrijheid en welvaart van het land, zoo doende kon bevorderen. Meermalen heeft hij dit in het openbaar aangeboden; en dat hij er wezenlijk toe gezind was, mogen zijn vertrouwelijke brieven, die eerst in onze dagen aan den dag gebracht zijn, getuigen.

De wensch dat Nederland een zelfstandige staat zou wezen, naar eigen inzichten en belangen bestuurd, was volkomen gewettigd. Keizer Karel had steeds in dien zin gearbeid. Aan dezen was het te danken dat de zeventien provinciën, uit haar vroeger leenverband tot Frankrijk en Duitschland losgemaakt,

een geheel uitmaakten, dat als Bourgondische kreits, met grootere onafhankelijkheid dan de overige kreitsen, door den Rijksdag erkend was. Die nieuw gevormde staat was geen onafscheidelijk deel der Spaansche monarchie; even als Spanje erkende hij na keizer Karel's afstand diens zoon Philips als zijn vorst, maar overigens stond hij niet meer onder den Spaanschen staat dan deze onder hem. Reeds was er sprake geweest van de overdracht der regeering van de zeventien provinciën aan een der nabestaanden van Karel V: zulk een afstand kon geschieden zonder verandering in den regeeringsvorm des lands en zonder inbreuk op de rechten van het Spaansche volk.

Maar koning Philips, een Spanjaard in zijn hart, bezag de zaken uit een ander oogpunt dan zijn vader; hij zag in Nederland een deel van zijn wereldmonarchie, een deel dat slechts in zoo ver zelfstandig kon zijn als de belangen van die monarchie en van hem, den monarch, het gedoogden. En het hoogste belang der monarchie, welks behartiging tevens de eerste plicht van den monarch was, zag hij in de alleenheerschappij van het katholicisme. Daartoe moesten al zijn staten, ook de Nederlandsche, meêwerken met al hun krachten. Waren zij daartoe onwillig, dan moesten zij er toe gedwongen worden. Zoo viel er aan de zelfstandigheid van Nederland niet meer te denken, zoodra het bleek dat het Nederlandsche volk den koning in zijn strijd voor de Kerk tegen het protestantisme niet onvoorwaardelijk wilde volgen.

Ziedaar het eigenlijke punt van geschil tusschen vorst en volk aangewezen; een geschil dat niet kon worden bijgelegd, omdat het beiden heilige ernst was, omdat de koning liever zijn staten verderven en verliezen wilde, dan de ketterij naast het zaligmakend geloof te gedoogen, en omdat het volk God meer dan den koning gehoorzamen wilde.

Oranje stemde in met het volk zonder in zijn blinden geloofsijver te deelen. Aanvankelijk althans zag hij er geen bezwaar in om katholiek te leven, en toen hij later overtuigd werd dat het Calvinisme de ware christelijke religie was, waarvan de oude Kerk door menschelijke inzettingen en toevoegsels ontaard was geworden, bleef hij toch in den Roomschgezinde een broeder erkennen, dien hij verdragen en nevens zich in den staat en in de maatschappij gedoogen kon. Alle overheersching van het geweten was en bleef hem een gruwel, te meer wanneer de overheersching van een vreemde regeering uitging en tegen de neiging van het geheele volk gekeerd was. Want dat stond van den

aanvang bij hem vast: Nederland was een zelfstandige staat en geen wingewest, het moest een eigen regeering, geen vreemde aan zijn hoofd hebben.

Reeds de eerste aanleiding tot den twist openbaarde zijn blijvenden aard. Zouden de Spaansche regimenten, nu de oorlog geëindigd was, in Nederland gelegerd blijven? Hun aantal was gering, hun macht niet onrustbarend. Maar in de vraag lag een ver reikend beginsel opgesloten. Dat begrepen beide partijen, en van daar de aandrang van de Nederlandsche Staten en het misnoegen van den koning tegen hen en inzonderheid tegen Oranje, dien hij niet zonder reden verdacht hield van in dezen hun steun en raadsman te zijn. De koning gaf toe; het betrof slechts een toepassing van het beginsel; dat beginsel zelf hield hij vast. Het bleek duidelijk genoeg toen Granvelle, een vreemdeling in Nederland, bij het afwezen van den koning de regeering voerde en den Raad van State met Oranje en al de grooten liet toezien. Weer was het toen Oranje van wien het verzet uitging. Hij vorderde voor den Raad van State, uit Nederlanders samengesteld, mederegeering, en toonde zich vast besloten, indien die wensch niet werd ingewilligd, zijn steun en zijn gezag aan de regeering te onttrekken. Weer moest de koning, met hoeveel tegenzin ook, toegeven; hij kon de medewerking der grooten onmogelijk missen, zoolang hij geen troepen in het land had, waarop hij onvoorwaardelijk rekenen kon. Maar al liet hij Granvelle heengaan, het beginsel, waarop alles aankwam, gaf hij niet op: Nederland moest in den Europeeschen godsdienstoorlog zijn landsheer bijstaan. Doch juist over den godsdienst en zijn ware belangen openbaarde zich tusschen vorst en volk de hevigste strijd. De strenge bevelen van October 1565 tot naleving der bloedplakkaten, tot handhaving der inquisitie en tot afkondiging der besluiten van de Trentsche kerkvergadering brachten de beweging aan den gang, die van het Compromis der edelen tot de openbare prediking, tot den beeldenstorm en tot den eersten gewapenden opstand leidde, maar die ook, bij natuurlijken terugslag, de overkomst van Alva met een Spaansch leger ten gevolge had.

De Prins had die ontknooping niet afgewacht; hij had bij de nadering der Spaansche troepen zijn posten neergelegd en het land verlaten. Zijns ondanks had hij gedurende de beweging een weifelende en dubbelzinnige rol gespeeld, te midden der uiterste partijen, die beide naar zijn zin te ver gingen. Moedeloos gaf hij zijn opzet verloren. Wat hij steeds had afgewend zag hij thans

onvermijdelijk gebeuren: Nederland zou een wingewest van Spanje worden. Maar Alva schoot zijn doel voorbij; in plaats van de veerkracht der natie te verlammen, wekte hij ze in verhoogde mate op; in plaats van den Prins voor goed buiten de regeering te sluiten en uit het land te houden, noodzaakte hij hem zich aan het hoofd van de ballingen en opstandelingen te stellen. Toen de hoofden van Egmont en Hoorne op het schavot waren gevallen, was voor den Prins de teerling geworpen. Hij verklaarde de Spaansche dwingelandij in den persoon van Alva den oorlog [1]).

Ik herinner aan bekende zaken. Maar ik doe het om op te merken dat ook nu bij zijn tweede optreden de Prins zich zelf en zijn vroeger gedrag gelijk bleef. Niet tegen den koning grijpt hij de wapenen aan, niet tot afval en omwenteling roept hij zijn landgenooten op, integendeel hij verklaart uitdrukkelijk in zijn *Rescript et Déclaration* het er voor te houden, dat Alva buiten den koning om en tegen diens innigen wensch zoo gruwelijk in Nederland huishoudt, en dat men dus Zijn Majesteit niet beter dienen kan dan door de vreemde dwingelandij af te keeren. Met aanroeping van Gods heiligen naam betuigt hij dan ook niets meer te bedoelen, dan dat de Koninklijke Majesteit en haar onderdanen in hun oude betrekking en staat worden hersteld, opdat na het uitdrijven van Alva en zijn vreemde trawanten het land worde geregeerd naar zijn oude gewoonten, rechten en statuten, die de koning voormaals zelf bezworen had. Terugkeer tot den wettigen toestand, regeering van het land naar zijn eigen rechten en inzettingen, en daartoe uitdrijving der vreemde benden en Spaansche dwingelanden: ziedaar dus het programma van prins Willem bij het aanvangen van den opstand. Het is nog wezenlijk hetzelfde van voorheen, toen hij eerst op het vertrekken der Spaansche regimenten, vervolgens op de mederegeering der inlandsche grooten en van de Staten-Generaal, eindelijk op matiging van de geloofsvervolging had aangedrongen. Dat programma is geenszins in strijd met de rechten van den vorst. Om die te ontzien moet de fictie dienen dat de koning vreemd is aan hetgeen zijn landvoogd misdoet. De koning doet

1) Over de lange aarzeling van den Prins om tot opstand te komen zie boven, dl. I, blz. 238. Vgl. ook Archives, t. III, p. 234, 247, 260; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. II, p. 72. — Hij deed het om redenen van zijn bijzonder onrecht (Archives, t. III, p. 262; Corresp., t. III, p. 379, t. VI, p. 299) en om redenen, die hij met zijne landgenooten gemeen had (Archives, t. III, p. 260—261). Eerst in de Apologie beroept hij zich tegen den koning op de Joyeuse Entrée.

geen kwaad. Hij heeft slechts zijn onnutten dienstknecht te ontslaan en door een beteren te vervangen, om in de oude betrekking tot zijn onderdanen terug te keeren.

Het is bekend hoe treurig 's Prinsen eerste veldtocht is afgeloopen. En hoeveel hangt er niet aan het welslagen! Nu het hem niet gelukt was den dwingeland te verdrijven, werd hij zelf een rebel en een balling. Vier treurige jaren volgden. Maar 1572 bood een nieuwe kans aan. Bergen werd uit Frankrijk verrast, Den Briel en Vlissingen uit de zee; het volk scheen rijp voor een algemeenen opstand. Nog eens verschijnt Willem van Oranje met een leger van huurlingen in het veld; nog eens roept hij de natie op om met hem samen te spannen, en weer is het de oude leus die hij in zijn banier schrijft. Niet om den koning te verdrijven, maar tot waarachtigen dienst des konings valt hij Alva aan, „opdat, de tirannige verdrukkers verjaagd zijnde, de Nederlanden in hun oude vrijheid, zonder eenig geweld, onder behoorlijke gehoorzaamheid aan den koning, met gerustheid van hun conscientie, bij advies van de Staten-Generaal geregeerd mogen worden" [1]). Dus weer hetzelfde regeeringsprogramma van voorheen, doch duidelijker omschreven dan te voren. Niet slechts naar de oude voorrechten en herkomsten moet voortaan de koning regeeren, maar ook bij advies van de Staten-Generaal, en zonder de conscientie der onderdanen te ontrusten. Na Granvelle's vertrek had de Prins in den Raad van State niet anders gesproken.

Ook nu, wij weten het, is er van een algemeenen opstand niet gekomen; de afval van enkele steden is spoedig en gruwelijk gestraft; over Mechelen, Zutfen en Naarden rukte de Spaansche krijgsmacht op Holland aan, en Willem van Oranje moest zich voorloopig tot het behoud van twee provinciën bepalen.

In dien beperkten werkkring paste hij de beginsels van regeering, zoo dikwijls door hem verkondigd, getrouw toe. Hij bleef zich eenvoudig beschouwen en uitgeven voor stadhouder van den koning; de nieuwe plakkaten en ordonnantiën heetten steeds door den koning gegeven en op zijn last uitgevaardigd. Men pleegt dat op te vatten als ironie, als bespotting van de Majesteit, in wier naam hij verordende wat hij wist dat met haar bedoeling streed. Maar zeker dacht prins Willem in die bange dagen aan dergelijke ironie allerminst. Het was hem ernst met zijn voortdurende onderdanigheid jegens den koning, zoolang het uitzicht

1) Gachard, Corresp. de Guillaume le Tacit., t. VI, p. 300.

op bevrediging met dezen en op herstel van de vroegere toestanden nog niet geheel vervlogen was. Mocht hij zich iets later de benaming van Hooge Overheid gedurende den oorlog laten welgevallen, het was slechts om des te beter zijn verhouding tot de Staten uit te drukken, niet om zich van de ondergeschiktheid jegens den koning te ontslaan. Aan de Staten zijner provinciën kende hij de volle macht toe, die hij meermalen voor de Staten-Generaal van den koning had gevraagd. Met hun advies werden alle zaken beleid, buiten hun toestemming werd geen belasting geheven; ja zelfs naar hun inzichten werd gehandeld, al kwamen die ook niet overeen met de inzichten van den stadhouder. Zoo bij voorbeeld ten opzichte van den eeredienst. De Prins was begonnen met den ouden en den nieuwen eeredienst dezelfde bescherming toe te zeggen en te verleenen, en de belijders van de oude leer met die der nieuwe leer volkomen gelijk te stellen. Maar politiek en religie lieten zich in die dagen kwalijk scheiden: vele Roomschgezinden en inzonderheid de Roomsche geestelijken waren Spaanschgezind; aan den anderen kant vergolden de Geuzen die zooveel om hun geloof geleden hadden, nu zij de bovenhand hielden, kwaad met kwaad; het bleek dat beide eerediensten niet nevens elkander konden geoefend worden zonder gedurige rustverstoring. Zoo werd eerst in enkele steden en toen over het geheele land de uitoefening van den Roomschen kerkdienst geschorst, en in strijd met 's Prinsen belofte en wenschen gehandeld. De Staten wilden het zoo en hij schikte zich naar hun wil; liever had hij de verdraagzaamheid nog langer beproefd, maar hij moest erkennen dat de proefneming aanvankelijk mislukt was en voor de naaste toekomst niet zonder gevaar scheen te zijn. De eeredienst werd dus verboden, maar het geweten werd vrijgelaten; om zijn godsdienstig gevoelen mocht voor en na niemand worden bemoeilijkt, en naar zijn gevoelen mocht geen onderzoek worden ingesteld. Al wat naar inquisitie en kettergericht zweemde, bleef uit de provinciën geweerd. Bovendien was het verbod slechts voorloopig, voor niet langer dan de omstandigheden het zouden vorderen. Zoo meende men althans.

Met dat al valt het niet te ontkennen dat de provinciën zich hoe langer hoe verder van het regeeringsstelsel des konings verwijderden, en dat de kans op verzoening met hem meer en meer verdween. Toch waren in 1573, terwijl Haarlem belegerd werd, nog verschillende Duitsche rijksvorsten bezig om een schikking met den koning voor te bereiden, waarbij de broeders van prins Willem als bemiddelaars dienden. Uit de briefwisseling tusschen

hen gevoerd [1]) weten wij welke voorwaarden de Prins noodzakelijk achtte; het zijn nog altijd de bekende: vrijheid in het godsdienstige en staatkundige, herstel der oude privilegiën, een nationale regeering, en daartoe vertrek der Spaansche soldaten en Spaansche overheerschers. Voor zich in het bijzonder bedingt hij niets, maar de troepen, waarmee hij tweewerf de dwingelandij heeft bestreden, zullen of van den koning of van het land de achterstallige soldij moeten ontvangen. De Prins stelde zich wel niet voor, dat vooreerst op zulke voorwaarden te onderhandelen zou zijn, maar niettemin oppert hij nu reeds bij voorbaat het bezwaar, dat voortaan bij elken ernstigen vredehandel in den weg zou komen: hoe zal men verzekerd zijn dat de toegestane beloften zullen worden nageleefd? De koning had reeds herhaaldelijk getoond, dat hij zich niet verplicht achtte aan ketters zijn woord te houden, dat hij den paus gerechtigd achtte hem van die verplichting te ontheffen: welken waarborg zou men dan bij den vrede ontvangen tegen zulke trouweloosheid? Maar het was waarlijk de tijd nog niet om aan nakoming van beloften te denken; de Spaansche regeering beloofde nog niets en hoopte den opstand weldra met geweld te bedwingen. Haarlem werd meer en meer benauwd en eindelijk genomen. Zijn val voorspelde den spoedigen val van geheel Holland. Weldra rukte het Spaansche leger naar Alkmaar op.

In dien tijd van spanning, en onder den indruk der gebeurtenissen te Haarlem, vergaderden in September 1573 de Staten te Delft, en zij richtten van daar tot den koning een smeekbrief, dien zij in druk lieten uitgaan, opdat de geheele wereld zou vernemen waarom zij zich met de wapenen tegen de Spaansche dwingelandij verweerden. Niet om ontslagen te wezen van de gehoorzaamheid aan den koning, maar om gehoorzaam te kunnen blijven aan God naar hun conscientie, zijn zij in de wapenen; zij smeeken Zijn Majesteit om vrijheid van geweten, en dat het hem moge behagen het arme vaderland te ontslaan van het juk der vreemde natiën en der Spaansche krijgslieden, latende het land genieten al zulke privilegiën als Zijn Majesteit en al zijn voorzaten voor hem hebben bezworen. Ziedaar in weinige woorden den inhoud van het uitvoerige geschrift, dat als het ware de apologie van den opstand was, en meteen den grondslag stelde waarop bevrediging mogelijk scheen.

---

1) Archives, t. IV, p. 50, 73, 101, 157 (5 Februari—Juni 1573).

En weinige dagen nadat de brief was geschreven helderde zich plotseling het uitzicht op. Alkmaar werd ontzet, de Spaansche scheepsmacht werd op de Zuiderzee geslagen, en Boussu, 's konings stadhouder, gevangen gemaakt. Ongeveer terzelfder tijd werd Alva weggeroepen en vervangen door den Groot-commandeur van Castilië, die, naar men verzekerde, met zachtheid regeeren en de wonden, door zijn voorganger geslagen, heelen zou. Alles werkte dus ten goede samen; de neiging tot verzoening openbaarde zich bij de regeering juist op het oogenblik waarop de krijgskans zich tegen haar keerde, en het uitzicht op een snelle onderwerping der opgestane gewesten verdween. De smeekbrief der Staten had op geen gepaster tijd kunnen verschijnen.

Ook waren de Nederlandsche grooten en zelfs de Spaansche oversten den gruwelijken oorlog hartelijk moede en wilden, vooral nu hij sleepend en langdurig dreigde te worden, hem geëindigd zien. Noircarmes, de plaatsvervanger van den gevangen Boussu [1]), en Romero, de Spaansche overste, beproefden terzelfder tijd een onderhandeling met de rebellen aan te knoopen. De eerste had nog van Alva vóór zijn vertrek verlof gevraagd en gekregen [2]) om met de Hollandsche steden te zamen of afzonderlijk te handelen, en haar vergiffenis te beloven, zoo zij maar begonnen met het gezag des konings te erkennen en pardon te vragen [3]). Maar zijn aanzoeken bij die van Gouda en andere steden vonden geen ingang. Romero, een oud bekende van den Prins, wendde zich eigendunkelijk tot dezen en noodigde hem uit tot een samenkomst, hetgeen echter tot niets verder dan een wisseling van beleefdheden en betuiging van weerzijdsche welwillendheid leidde.

Intusschen was omstreeks denzelfden tijd Philips van Marnix, de vertrouwde vriend van den Prins, bij Maassluis gevangen gemaakt en in handen van Romero gevallen [4]). Ware hem dit ongeval een paar maanden vroeger overkomen, eer Boussu in de macht der Geuzen was geraakt, hij zou het hard te verantwoorden hebben gehad. Maar thans, onder de veranderde omstandigheden en bij de neiging tot verzoening die voor het oogenblik heerschte, kwam hij vrij met den doodsangst die hem een poos bevangen hield, en met een dragelijke gevangenschap. Eerst door Romero en vervolgens door Noircarmes, in wiens bewaring hij overging,

1) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 75.
2) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 2.
3) Januari 1574 (Bor, dl. I, blz. 485, Bk. VII, f°. 9; cf. Corresp. de Phil. II, t. III, p. 19).
4) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 279.

werd hij als een natuurlijke bemiddelaar tusschen de regeering en den Prins beschouwd, en gebruikt om een onderhandeling met dezen in te leiden. Hij voor zich verlangde niets liever en leende zich er toe met de meeste bereidwilligheid.

Marnix behoorde tot de uitmuntendste mannen van 's Prinsen omgeving, onder wiens leiding hij gewichtige diensten aan de goede zaak heeft bewezen. Maar die leiding kon hij ook niet missen. Aan zich zelf overgelaten liet hij te spoedig den moed zakken en zou hij, om iets te behouden, te veel hebben prijs gegeven. Zoo betoonde hij zich na den dood van zijn leidsman, zoo betoonde hij zich ook nu in de afzondering van zijn gevangenschap. Wij zouden hem onrecht doen, indien wij vermoedden dat het inzonderheid de vrees voor eigen gevaar en de zucht om zijn eigen vrijheid te herwinnen geweest is, die hem thans vrede tot elken prijs deed verlangen. Neen, voor het geheele land zag hij geen andere uitkomst dan in een niet volstrekt ondragelijk vergelijk. Door zijn spreken met eenige Spaansche officieren werd hij in die meening versterkt, en tevens overtuigd dat ook aan de zijde der regeering neiging tot vrede en verzoening bestond. Hij wist verder dat de Prins onbaatzuchtig was en zich tot alles zou laten vinden wat in het belang van het land vereischt werd. Zoo liet hij zich bewegen schriftelijk te verklaren [1]), dat naar zijn meening de Prins bereid gevonden zou worden om het land te ruimen, indien hij voor zijn aanhangers slechts vrijheid van geweten kon verwerven, hetzij in het vaderland, hetzij in ballingschap, maar met genot der inkomsten hunner goederen om van te leven.

In dien geest schreef hij [2]), met voorweten van zijn bewakers, herhaalde malen aan Oranje, maar zonder veel te vorderen. De Prins zag dadelijk, dat het meer dan nutteloos zou zijn op zulk een opening in te gaan, waartoe de Spaansche regeering niet eens machtiging had verleend. Hij begreep evenzeer dat ballingschap, zelfs met behoud van de inkomsten der goederen, niet te vergen was van de wakkere Geuzen, die hun zaak nooit van die van het vaderland onderscheiden hadden. Toch besprak hij de brieven van Marnix en zijn antwoord daarop met de Staten van Holland. Hij had zich ten regel gesteld in al wat naar onderhandeling met den vijand zweemde, de Staten des lands onmiddellijk te kennen; het was van het hoogste belang elke aanleiding

1) 20 November (Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 367).
2) Ibid., t. III, p. 75.

tot achterdocht, alsof hij voor zich in het bijzonder handelde, te voorkomen. In overleg dus met de Staten antwoordde hij Marnix zeer voorzichtig, dat er, na al de blijken van trouweloosheid der Spaansche regeering, kwalijk met haar te handelen viel, en dat een bedriegelijke vrede nog heilloozer was dan de gruwelijke oorlog. Het vertrek der vreemdelingen uit het land scheen daarom aan elke onderhandeling vooraf te moeten gaan. Over de voorwaarden, waarop de vrede dan later gesloten zou kunnen worden, liet de brief zich niet uit.

Het pleit niet voor het doorzicht van Marnix dat hij ook na dit antwoord nog een nieuwe poging waagde [1]). Hij trachtte het bezwaar, aan de trouweloosheid der tegenpartij ontleend, te ontzenuwen, door op te merken, dat men later goede waarborgen voor de nakoming van het verdrag zou kunnen bedingen, als men het maar eerst over de voorwaarden eens was geworden. De groote zaak, waarom de strijd werd gevoerd, was de godsdienst; hij kon er slechts bij winnen als de bloedige strijd werd gestaakt. Uit het land te wijken was hard, maar niet ondragelijk zoo men maar vrij bleef in zijn conscientie. Daarom mocht deze gelegenheid niet verzuimd worden; Noircarmes was uitmuntend gezind, en bereid, indien de Prins en de Staten het wenschten, zijn invloed ten gunste eener bevrediging aan te wenden. Inmiddels zou hij gaarne afgevaardigden uit hun midden ontvangen en voor hun veiligheid borgstellen, als de Prins maar in de onderhandeling bewilligen wilde.

Maar de Prins bleef daartoe ongenegen [2]). Uit Zieriksee, waarheen hij zich intusschen begeven had om van nabij de belegering van Middelburg te bevorderen, schreef hij nogmaals aan Marnix en aan Noircarmes, dankzeggend voor hun goede bedoeling en bemoeiing, maar zonder van zijn zijde een stap nader te komen. Hij zond hun een afdruk van het smeekschrift der Staten, waarin zijn en hun wenschen stonden uitgedrukt, hetgeen hem de moeite bespaarde van daarover verder uit te weiden. Blijkbaar brak hij de onderhandeling af.

En hij had gelijk: zoowel de nieuwe landvoogd Requesens, als zijn voorganger, waren met de tusschenkomst van Noircarmes niet tevreden. Alva ontkende dat hij tot onderhandelen met Oranje verlof had gegeven. Handelen met de steden te zamen of

1) 4 December.
2) Archives, t. IV, p. 298, 300.

afzonderlijk had hij toegestaan, maar met dien verstande dat Oranje buitengesloten bleef, als iemand die geen vergiffenis verdiende noch verwerven zou. Requesens stemde daarmeê volkomen in en laakte de handeling van Noircarmes. Zelfs Romero ontving een vriendelijke terechtwijzing [1]). Zoo ver was het nog niet met 's konings zaken verloopen, dat men het hoofd der rebellen behoefde te winnen. — Hoe juist dus had de Prins gezien en hoe verstandig had hij zich gedragen! Door naar Marnix te hooren zou hij zich noodeloos hebben vernederd. Zijn tijd was nog niet gekomen, doch naderde reeds. Spoedig zou Requesens ondervinden, hoe zware taak hij op zich had genomen, en dan zou hij zich wel handelbaar betoonen.

Die ervaring kwam zeer spoedig. Nauw vier maanden was de nieuwe landvoogd aan het bestuur, of hij ging gebukt onder al de zorgen die op hem drukten, en zijn hoofd liep om van al de klachten die hij moest aanhooren. De woeste krijg verwilderde het volk en putte de krachten ook der gehoorzame gewesten uit. Vrede verlangden allen, grooten en geringen, en zelfs de heeren van den Raad van State kwamen er voor uit [2]), dat men, om een eind aan den oorlog te maken, als het niet anders kon, den ketters maar moest toestaan, ongedeerd het land te verlaten en hun goed mede te nemen. De landvoogd bracht die klachten en wenschen ter kennisse van den koning, zonder een enkel woord van weerlegging of afkeuring. Hij voegde er bij, dat de gezindheid der in naam getrouwe gewesten bijna even verontrustend was als het wapengeweld der afvallige. Allen verlangden om het zeerst naar het wegtrekken der Spaansche soldaten en der Spaansche heeren, en naar het instellen van een nationale regeering; velen gingen nog verder en wenschten in hun hart, al durfden zij het niet uitspreken, dat vrijheid van godsdienst werd verleend. Het stond te voorzien dat die heimelijke wensch mettertijd een openlijke eisch zou worden [3]).

De koning ontving deze kwade en gedurig slechtere berichten met klimmende zorg. Hij zag dat hij zou moeten toegeven. Aan zijn hof was een groote partij, die al den tegenspoed aan Alva's wanbestuur weet, en tot inschikkelijkheid als het eenige redmiddel raadde. De Duitsche keizer drong ook op bevrediging aan, uit

1) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 450.
2) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 32.
3) Ibid., p. 33.

vrees dat de onlusten, zoo zij duurden, tot Duitschland zouden overslaan. Zoo van alle kanten in dezelfde richting voortgedreven, kwam de koning er toe om den 31sten Maart van het jaar 1574 aan Requesens te schrijven, dat, als alle andere middelen stellig te kort schoten, het geraden scheen de rebellen door toegevendheid te verzoenen [1]). De landvoogd moest, desverkiezende na raadpleging met welgezinden, hem de middelen voorslaan die daartoe geschikt schenen, altijd onder dit voorbehoud dat daarmeê noch aan het katholieke geloof noch aan 's konings souvereine macht of aan de hem verschuldigde gehoorzaamheid te kort wierd gedaan.

Zoo zou dan thans op voorstel van den landvoogd en met toestemming van den koning worden beproefd, wat nog zoo kort geleden in Noircarmes gelaakt was. Men ging onderhandelen met de rebellen en met hun aanvoerder, den prins van Oranje. Want al werd hij door den koning niet genoemd, hij werd evenmin uitgezonderd, en de ervaring had getoond dat hij ook niet uit te sluiten was. Noircarmes zou echter aan de onderhandeling geen deel meer hebben. Hij was den 5den Maart overleden, en graaf de la Roche was hem opgevolgd. Deze was dus thans de naaste om met de taak belast te worden.

Maar zij was al aan andere handen toevertrouwd. Requesens, voorziende welke bevelen hij uit Madrid ontvangen zou, had reeds, eer hij ze nog gekregen had, gebruik gemaakt van een gelegenheid, die zich ongezocht opdeed, om den Prins over zijn neiging tot vrede te polsen.

Kort te voren was door het krijgsvolk van den Prins het huis Waardenburg genomen en de vrouwe van Waardenburg gevangen gemaakt. De bekende Leoninus, later kanselier van Gelderland, nu nog hoogleeraar te Leuven en zaakwaarnemer van vele adellijke familiën, verzocht [2]) van den landvoogd verlof om iemand naar den prins van Oranje te zenden, ten einde bij hem de belangen zijner aanzienlijke cliente te bepleiten. Het verlof daartoe werd gereedelijk verleend, maar tevens de gelegenheid aangegrepen om langs dien weg een voorloopige onderhandeling aan te knoopen. De Prins bevond zich op het oogenblik te Bommel, in afwachting van zijn broeder Lodewijk, die met een machtig leger in aantocht was tot hulp van het benarde Holland, waar Leiden belegerd maar op het bericht van dien heertocht tijdelijk althans

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 47.
2) Door Berlaymont (vgl. Corresp. de Phil. II, t. III, p. 83).

verlaten werd. In het algemeen hing aan den uitslag dezer onderneming voor beide partijen zeer veel, en het kan bevreemden dat Requesens, eer zij beslist was, een onderhandeling over vrede aanging. De persoon van den onderhandelaar was anders niet kwaad gekozen: hij was de gewezen pensionaris van Middelburg Hugo Bonte; schijnbaar werd hij slechts door Leoninus en niet van regeeringswege gemachtigd. Toen hij den 19den April bij Zijn Excellentie ten gehoore werd toegelaten, was Lodewijk van Nassau reeds bij Mook verslagen en gedood; die neêrlaag was ook al bekend maar nog niet in haar geheelen omvang; omtrent het lot van zijn beide broeders was de Prins nog in het onzekere [1]). Aan die omstandigheid ontleent het gesprek met Bonte een bijzondere beteekenis. Als iets geschikt was om den Prins te ontmoedigen en ter neêr te slaan moest het wel deze bittere teleurstelling wezen. Toch bespeuren wij haar invloed ter nauwernood. De zaak, die tot voorwendsel diende, die van de vrouwe van Waardenburg, was spoedig afgehandeld. Daarop verhaalde Bonte, dat invloedrijke personen, die een eind aan den vernielenden oorlog vurig begeerden en overtuigd waren dat ook de Prins daarnaar verlangde, genegen waren, zoo Zijn Excellentie hen daartoe wilde verzoeken en machtigen, om van Zijn Majesteit, niet bij een formeel verdrag, maar zoo als tusschen den souverein en zijn leenman paste, bij wijze van gratie en vergiffenis, een goede uitkomst uit den jammerlijken strijd voor den Prins en zijn medestanders te verwerven. De Prins antwoordde op die opening zoo natuurlijk en eenvoudig, dat wij zeker niet zouden vermoeden, als het ons niet toevallig bekend was [2]), dat hij wist wat Bonte eigenlijk kwam doen en dat hij dus op zijn boodschap verdacht was. Hij zeide dat hij zich eigenlijk niet dan in overleg met de Staten des lands over een voorstel als dat hem door Bonte werd overgebracht kon uitlaten. Maar hij wist wel nagenoeg wat in dezen de meening der Staten was, omdat hij ze nog niet lang geleden, naar aanleiding van Marnix' brieven, had geraadpleegd. Hij kon dus verzekeren dat zij allen bevrediging met den koning vurig wenschten en dagelijks van God afsmeekten; zij hadden het getoond door hun vele requesten en nog onlangs door hun, in druk uitgegeven, smeekschrift aan den koning, maar altijd te vergeefs. Even vruchteloos was de tusschenkomst der Duitsche

1) Archives, t. IV, p. 371.
2) Ibid., p. 370.

vorsten gebleven. Het was dus nauwelijks te hopen, veel min te verwachten, dat de bemoeiing van Leoninus en zijn voorname vrienden beter tot het doel leiden zou. Voor zich in het bijzonder kon hij geen vergiffenis laten vragen, omdat hij zich van geen schuld bewust was, integendeel zelf over miskenning en ondank te klagen had, maar vooral ook omdat hij op het nauwst aan de Staten verbonden was en den schijn wilde vermijden van buiten hen om te handelen, waaruit slechts tweedracht en onrust konden voortvloeien. Een onderhandeling was bovendien overbodig. De koning wist uit de smeekbrieven ten volle wat zijn onderdanen verzochten; hij had die wenschen slechts goedgunstig te verhooren, en goede waarborgen te geven voor de nakoming zijner beloften, hoewel het na al de gebleken trouweloosheid moeilijk scheen voldoende borgen te vinden. Het was zeker waar wat Bonte met aandrang had gezegd, dat de koning van Spanje hoog van vermogen en krachten was, maar nog grooter en machtiger was God de Heer, op wien de Prins zijn hoop had gevestigd. Het was ook waar dat de krijgskans onzeker en de menigte wuft was, maar in het ergste geval, indien hij door het geluk en door het volk werd verlaten, dan behield hij nog de voldoening van niet zonder roem geleefd te hebben en te sterven. Ten slotte vatte hij het gesprokene aldus samen: hij mocht wel lijden dat de heeren bij den koning tusschenbeide kwamen, maar niet om vergiffenis voor hem te vragen; hij had weinig moed dat zij zouden slagen; immers aan elke schikking diende het vertrek der Spaansche troepen vooraf te gaan, en het was te vreezen dat Zijn Majesteit daartoe niet te bewegen zou zijn. — Tot stelliger of onvoorwaardelijker machtiging kon Bonte, wat hij ook deed, den Prins niet overreden.

Toen hij te Brussel terugkeerde, had intusschen de overwinning op de Mookerheide de regeering bevestigd en den lust tot onderhandelen met de Geuzen veel verminderd. Hun onderwerping scheen weêr naderbij; Leiden en geheel het platte land tot aan de Maas werden op nieuw ingesloten en bezet. Dat vooruitzicht strekte tevens om het misnoegen en den tegenstand der gehoorzame provinciën te bedaren. Het oogenblik scheen geschikt om de Staten dier provinciën te vergaderen, en het bijna algemeene doch voorwaardelijke pardon, waartoe de koning reeds geruimen tijd besloten was, plechtig af te kondigen [1]).

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 54.

Maar slechts kort duurden die blijde dagen. De Spaansche grootheid rustte, als het beeld van Nebucadnezar, op leemen voeten. Zij die de overwinning hadden bevochten, maakten haar terstond daarop onvruchtbaar. Het krijgsvolk, slecht betaald en thans overmoedig, sloeg aan het muiten, rukte op naar Antwerpen en bedreef er voor de oogen van den landvoogd, die de stad te hulp was gesneld, den schandelijksten moedwil. De behaalde overwinning kon nu niet worden voortgezet, en zij verloor zelfs allen gunstigen invloed op de gemoederen der onderdanige gewesten [1]). Alle hartstocht zweeg voor den klimmenden haat tegen het vreemde gespuis, dat Nederland als zijn buit en als zijn speelbal behandelde.

Onder zulke omstandigheden kwamen de Staten des lands te Brussel bijeen [2]). Welk een verschil met den toestand waarin zij waren samengeroepen! De landvoogd, binnen Antwerpen opgesloten, kon niet tot hen overkomen; werkeloos moesten zij weken lang in de hoofdstad blijven, gedurig van plan om maar eigendunkelijk te scheiden [3]). Eindelijk, den 5den Juni, was de muiterij geëindigd en Antwerpen ontruimd, want de landvoogd had alles ingewilligd en dus de muitzucht voor het vervolg nieuw voedsel gegeven. Zijn laatste daad in de diep vernederde stad was het afkondigen van het pardon. Natuurlijk miste dat thans de verwachte uitwerking. Vergiffenis verleenen als men in staat is te straffen, toont grootmoedigheid en wordt als weldaad erkend. Vergiffenis voorwaardelijk aanbieden als de macht ontbreekt om bedreigingen uit te voeren, verraadt machteloozen wrevel en wordt spottend afgewezen. In plaats van dankbaar te zijn voor de uitgestrektheid van het pardon, ergerde men zich over de voorwaarden en de uitzonderingen. Die het pardon aannamen waren weinigen, van wie de regeering toch niet te vreezen had; geen afvallige stad, geen rebel, geen ketter meldde zich aan om van de weldaad te genieten [4]).

Zoo moest de landvoogd wel uit wanhoop terugkeeren tot zijn plan van het voorjaar, om zoo mogelijk den Prins en door hem de Staten van Holland en Zeeland te bevredigen en de wapenen te doen neêrleggen. Hij begreep dat hij, of liever de koning, daartoe groote offers zou moeten brengen. Reeds den 12den Juni

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 91.
2) Ibid., p. 80.
3) Ibid., p. 90.
4) Ibid., p. 114.

stelde hij Zijn Majesteit voor, als grondslag voor de onderhandeling, dat de Prins zich zou verbinden naar Duitschland te vertrekken, maar dan daar een jaargeld zou ontvangen om van te leven, en dat zijn verbeurde goederen aan zijn oudsten zoon Philips Willem zouden worden teruggegeven, mits deze een vrouw koos naar den zin des konings. Maar hij ontveinsde zich niet dat het zwaar zou vallen den Prins vertrouwen in te boezemen op de beloften die hem zouden worden gedaan. Inderdaad door overmaat van kwade trouw had de Spaansche regeering niemand meer bedrogen en benadeeld dan zich zelf, evenals de Kerk zich zelf het meest had geschaad door haar leer, dat men den ketters geen woord moet houden. De Keizer, eerlijker en meer vertrouwd dan zijn neef van Spanje, scheen den landvoogd uit dien hoofde een gewenscht tusschenpersoon en een aannemelijke borg, en onder de hand liet hij hem opwekken om zijn bemiddeling aan te bieden. Maar de tijden gedoogden geen uitstel. Zonder op iemand te wachten, bracht Requesens zijn eigen werktuigen in beweging en vatte de aangeknoopte onderhandeling weêr op.

Behalve van Leoninus bediende hij zich thans nog van een ander persoon, dien hij maar ten halve vertrouwde doch niet voorbij kon gaan [1]). Een der broeders van den kardinaal Granvelle, de heer van Champagney, een man van veel relaties ook in Noord-Nederland, koningsgezind, maar afkeerig van de Spaansche heeren en hun overmoed, was sedert maanden reeds aan het intrigueeren met verschillende magistraten van afvallige steden en met vrienden van den Prins, zonder daarbij vooralsnog veel te vorderen. Requesens liet hem begaan [2]), en stemde toe dat hij thans naar Utrecht trok en daar zijn schoonbroeder, den waarnemenden stadhouder graaf de la Roche, in de onderhandeling met de opgestane provinciën ging bijstaan. Zijn nijd jegens den Prins deed hem beproeven, dezen buiten den handel te houden. Nog op reis schreef hij al aan Charles de Boisot [3]), een zijner bekenden, dien hij vermoedde dat te Middelburg was, verzekerde hem van 's konings gunstige gezindheid en van de vredelievendheid van den landvoogd, met wiens voorkennis hij handelde, en beloofde hem voor hem zelf en voor de afvallige steden de beste

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 115.
2) Ibid., p. 98.
3) Zijn brief en het antwoord in pamflet Tiele, n°. 135, in uittreksel bij Bor, dl. I, blz. 533 (Bk. VII, f°. 43). Het pamflet is ook in handschrift in de Bibl. der Kon. Akad. van Wetensch., n°. CXX, waarin ook Tiele, n°. 137.

voorwaarden, als zij samen maar tot een schikking konden komen. De brief was onverstandig gesteld; bovendien kwam hij niet in de handen waarvoor hij bestemd was, want Boisot was afwezig, in Engeland. Maar zijn broeder Louis, beroemd door het ontzet van Leiden, eenige weken later ondernomen, opende den brief en beantwoordde hem, op een wijs die zijn correspondent niet bijzonder behaagd zal hebben. Hij betuigde zeer ingenomen te zijn met de vooruitzichten op bevrediging, die werden voorgespiegeld, en hun verwezenlijking vurig te begeeren. Hij verzekerde dat de prins van Oranje, wien hij dadelijk den brief had meêgedeeld, van dezelfde gezindheid was als hij, gelijk uit de brieven aan Marnix en anderen in der tijd gezonden, kon blijken. Met die laatste woorden verwees hij duidelijk genoeg naar den Prins, als dengeen met wien verder onderhandeld moest worden. Maar al aanstonds herhaalde hij, wat telkens op den voorgrond was gesteld, dat bevrediging eerst mogelijk zou worden als de trouwelooze vreemdelingen vooraf het land hadden geruimd.

Hoe ontstemd zeker over het slechte begin, zette Champagney het aangevangen werk toch voort. Hij wendde zich nu, omdat hij niet anders kon, naar den Prins zelf: op dezen wenschte hij Marnix [1]) af te zenden, die nog altijd te Utrecht gevangen, altijd nog vrede wenschte, zelfs op soortgelijke voorwaarden als de Spaansche regeering thans wel genegen was in te willigen. Maar, zelf trouweloos en verdacht, kon de Spanjaard geen vertrouwen betoonen, en Marnix geen vrijgeleide geven tenzij een paar even aanzienlijke personen als gijzelaars in zijn plaats kwamen. Daartoe waren echter noch Boisot noch Junius noch iemand van hun kring genegen, te minder daar van de overkomst van Aldegonde geen nut te wachten was.

Intusschen werd de handel van Champagney door een anderen gekruist, waarvan hij niet eens kennis droeg. Requesens, die hem maar liet begaan, had liever Leoninus op nieuw in den arm genomen, en door Hugo Bonte de onderhandeling, te Bommel begonnen, te Rotterdam, waar zich de Prins ophield, laten hervatten.

Het moest den schijn hebben alsof Bonte slechts het antwoord kwam brengen op de boodschap, die hij meer dan twee maanden geleden van den Prins had meegekregen. Het was dus geenszins uit naam van den landvoogd, maar alleen uit naam van dezelfde

---

1) Hij was aan diens geslacht verwant. Zie den brief van 14 Augustus in pamflet Tiele, n°. 195.

invloedrijke personen van voorheen, dat hij kwam spreken. Van hunnentwege stelde hij thans voor, dat, zoo de Prins en de Staten eenige vertrouwde en vredelievende mannen naar een of andere Luiksche stad wilden afvaardigen, onder behoorlijk vrijgeleide zoowel van Requesens als van den bisschop van Luik, eenigen uit hun midden zich daar ook zouden laten vinden, ten einde gezamenlijk de zwarigheden op te heffen, die aan een bevrediging bij wijze van koninklijke genade en vergiffenis in den weg mochten staan. Het sprak van zelf dat er niet van kon inkomen om van den koning eenige verandering ten opzichte van den godsdienst te vragen: daartoe waren Leoninus en de overige heeren te goede katholieken; maar met die ééne uitzondering zouden er niet slechts voor de Staten en landen in het gemeen zeer aannemelijke schikkingen te treffen, maar ook in het bijzonder voor den Prins de meest gunstige voorwaarden te bedingen zijn.

Wij kunnen ons voorstellen dat de Prins met heimelijk welgevallen zijn tegenpartij die nieuwe schrede tot hem zag naderen. Maar hij toonde volstrekt geen ingenomenheid met het voorstel. Hij beloofde het over te brengen aan de Staten, maar voor zich zelf verklaarde hij er zich niet voor. De reis naar Luik was gevaarlijk; niet licht zou men lieden vinden die zich daarheen lieten afvaardigen; en waartoe zou zulk een samenkomst ook strekken? De koning wist wat zijn onderdanen van hem verlangden, waarom dan niet uit eigen beweging een edict van verzoening uitgevaardigd? Indien dit voldeed en goed gewaarborgd werd, zou het in dank worden aangenomen en vrede en rust doen terugkeeren. In dien geest liet zich de Prins bij het hooren van het voorstel uit; maar hij had daarmee zijn laatste woord niet gesproken. In een tweede gehoor, dat hij Bonte verleende, toonde hij zich niet meer zoo afkeerig van een samenkomst tot bespreking der geschillen; hij betuigde zelfs doordrongen te zijn van de noodzakelijkheid eener spoedige schikking, daar Nederland een schoone bruid was, die veel vreemde vrijers had, doch die hij aan niemand liever dan aan den koning gunde. Evenwel op het punt van den godsdienst kon hij niet toegeven. Wilde men in Holland en Zeeland den ouden godsdienst hersteld hebben naast den nieuwen, dat kon geschieden, mits aan den anderen kant in de overige gewesten, naast de oude katholieke, de nieuwe protestantsche leer geduld wierd. Doch te ontkennen was het niet, dat de tweeërlei religie naast elkander allicht beroering onder het volk zou verwekken.

Over die regeling der godsdienstige belangen kon Bonte niet handelen; zoover strekte zijn last zich niet uit. In een laatste gehoor, dat hij den 4den Juli verkreeg, kwam hij op zijn oorspronkelijk voorstel terug, en verzocht duidelijk antwoord op deze twee vragen: zouden de afgevaardigden van wege Zijn Excellentie op de beraamde samenkomst alleen klachten uiten, of ook middelen van herstel bespreken en waarborgen voor de toekomst vragen? In het laatste geval zouden zij dan ook over de regeling van den godsdienst onderhandelen? De Prins beantwoordde de eerste vraag toestemmend. Op de tweede verklaarde hij zich bereid om den godsdienst niet ter sprake te brengen en dat punt over te laten aan de bescheidenheid der heeren van de andere zijde, hoewel hij zich verzekerd hield dat het volk van een onderhandeling niets hopen zou, waarbij de vrijheid van religie niet werd genoemd. Met dit bescheid keerde Bonte den volgenden dag terug.

Schijnbaar had de Prins veel toegegeven om een onderhandeling mogelijk te maken. Bonte en Leoninus konden zich vleien iets gewichtigs te hebben uitgewerkt. Maar inderdaad had de Prins uitmuntend partij getrokken van hun misslagen. Hij kende de zaken en personen te goed om niet te weten dat de onderhandeling onder de gegeven omstandigheden op niets moest uitloopen. Geen voorwaarden waren te bedenken, die èn de opstandelingen èn de koning beiden aannemelijk zouden achten. Evenmin kon de koning behoudens zijn eer waarborgen geven die voor de Staten voldoende zouden zijn. Een vrede zou dus uit de onderhandeling niet voortkomen. Maar een onderhandeling die van 's vijands zijde door Nederlandsche heeren werd gevoerd, kon toch voor de belangen der opstandelingen haar nut hebben. Zij kon duidelijk aan den dag brengen, dat er tusschen de afvallige gewesten en de andere die 's konings zijde nog hielden, op de meeste punten overeenstemming bestond; dat bijna al de voorwaarden, die de eerste stelden, door de andere even vurig werden gewenscht. Het vertrek der Spaansche troepen, het instellen van een nationale regeering, het gedurig raadplegen der Staten, het herstellen en betrachten der privilegiën en goede gewoonten: dat alles werd door alle Nederlanders evenzeer verlangd en geëischt. Slechts op één punt bestond groot verschil van gevoelen, het punt van den godsdienst [1]).

---

1) Vgl. wat in December 1572 Morillon aan Granvelle schrijft (Corresp. de Granvelle, t. IV, p. 542).

Op dat geschilpunt de aandacht te vestigen, zou in het belang van den vijand geweest zijn; nu hij dwaas genoeg was om integendeel te bedingen dat er van gezwegen zou worden, kon de Prins zich die voorwaarde getroost laten opleggen; hij gaf toe wat zijn belang meebracht.

Ook was Requesens met zijn antwoord, toen hij het van Leoninus vernam, volstrekt niet tevreden. Hij ergerde zich over den hoogen toon van den Prins, en vooral ook over de ingewikkelde bedreiging met de vreemde vrijers, die naar de Nederlandsche bruid dongen. Hoewel dus Leoninus en zelfs Berlaymont van oordeel waren, dat men in alle geval afgevaardigden moest kiezen om met de zendelingen van den Prins, zoo hij er werkelijk zond, in besprek te treden, hij haastte zich niet; hij wilde afwachten of Champagney, die ook nog druk aan den gang was, misschien iets beters zou uitwerken [1]).

Deze stelde zich het beste voor van den invloed van Marnix op het gemoed van den Prins [2]); want Marnix was nog altijd tevreden als hij voor zich en zijn geloofsgenooten vrijheid en behoud van hun goed kon bedingen, al moesten zij die weldaden ook in ballingschap genieten, en dat kon en wilde de koning thans gaarne vergunnen. Maar het was een slecht voorteeken, dat van de zijde van den Prins zoo weinig ijver werd getoond om Marnix' overkomst te verhaasten. Weken verliepen en nog waren geen gijzelaars in zijn plaats aangewezen. Ongeduldig geworden, overreedde eindelijk Champagney twee voorname Hollandsche uitgewekenen, Jhr. Jan van Matenesse, voorheen lid der beschreven ridderschap [3]), en Mr. Jan van Treslong, advokaat bij het Hof, om uit zijn naam naar Rotterdam te gaan, waar de Prins nog altijd vertoefde en de Staten bijeen waren om over het ontzet van Leiden te raadplegen. Zij kwamen daar den 13den en bleven er tot den 20sten. Het eerst handelden zij met den Prins afzonderlijk; zij brachten hem onder het oog dat de koning zijne veranderde gezindheid en zijn geneigdheid tot vergiffenis aan den dag had gelegd [4]) door Alva terug te roepen, en in zijn plaats een zoo handelbaar en vredelievend man als Requesens te stellen. Maar nu kon de koning toch waarlijk den eersten stap

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 121.
2) Ibid., p. 120.
3) Resol. Holl. 1571, blz. 100.
4) Resol. Holl. 1575, blz. 42.

niet doen [1]); de Staten dienden hem te gemoet te gaan, en „met een goede remonstrantie Zijner Majesteits gratie verwekken met al zulke punten en middelen als zij begeerden en verstonden tot een vrede en accoord te dienen" [2]). De Prins verwees de heeren naar de Staten zelf, maar deed hen opmerken dat de vrijheid van religie het meeste bezwaar zou opleveren, want dat daaraan het volk juist de hoogste waarde hechtte. Wat hem betrof, hetgeen de Staten en het volk voldeed zou ook hem voldoen; hij was bereid, zoo noodig, het land te ruimen als eens de onlusten bijgelegd waren. Nog denzelfden dag kwamen afgevaardigden uit de Staten, met den lands-advocaat, Paulus Buys, aan het hoofd, met de heeren overleggen. Zij herhaalden wat reeds zoo dikwijls was gezegd, dat de strijd niet tegen den koning maar tegen Alva was begonnen, om maar al te afdoende redenen, zoo als Zijn Majesteit zelf erkennen zou, indien hij werkelijk om de voorgewende redenen den hertog uit de landvoogdij ontslagen had. Welke die grieven waren en welke genoegdoening de Staten en landen van Zijn Majesteit verlangden was overvloedig bekend, ook uit den gedrukten smeekbrief, zoodat het overbodig was die nog eens te ontvouwen. Niettemin lieten zij zich eindelijk overhalen om zulk een remonstrantie, als verlangd werd, op te stellen, en den heeren voor Champagney mee te geven [3]).

Nog eer dezen met dit stuk vertrokken waren, was Marnix insgelijks te Rotterdam gekomen [4]). De heer van Carnisse en Dr. Junius hadden zich eindelijk als gijzelaars voor zijn terugkomst naar Utrecht begeven. Welk een ontmoeting tusschen Marnix en zijn meester na een verwijdering van meer dan een half jaar, waarin zoo veel gewichtigs voor beiden was voorgevallen! En welk een moeilijke en bedroevende taak voor Marnix: het aanbevelen van zulke onaannemelijke vredesvoorwaarden! Het heette dat hij kwam om over het uitwisselen der wederzijdsche gevangenen te handelen; dat onderwerp was spoedig afgedaan. Toen kwam de hoofdzaak te berde. Even als de beide andere zendelingen van Champagney kwam hij vragen, dat de Staten een smeekschrift aan den koning zouden richten, en hij

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 116.
2) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 393.
3) De remonstrantie is door Bor, dl. I, blz. 533 (Bk. VII, f°. 43), overgenomen uit pamflet Tiele, n°. 135; cf. Petit, Grande Chronique, t. II, p. 285.
4) Corresp. de Guillaume le Tacit., t. III, p. 400.

bracht een ontwerp, door hem zelf opgesteld, mee, hetwelk hij verlangde dat zij eenvoudig zouden overnemen en teekenen. Hoe daarin over den godsdienst zal gesproken zijn, kunnen wij ons voorstellen, nu wij weten hoe de steller zelf over dat onderwerp dacht. Maar de Prins merkte terstond op, dat de zaken veranderd waren sedert Marnix gevangen was geraakt, en dat de Staten in hun laatste remonstrantie in geheel anderen geest dan dien van Marnix' ontwerp hadden gesproken. Na rijp beraad docht het Zijn Excellentie nog het best de beslissing omtrent de godsdienstzaken over te laten aan de Staten-Generaal, die zich herhaaldelijk voor de instandhouding der katholieke religie hadden verklaard, doch die eerst in vrijheid zouden kunnen beraadslagen en besluiten als vooraf de vreemdelingen het land hadden geruimd.

Bij de Staten werd Marnix niet ontvangen dan nadat Matenesse en Treslong de stad hadden verlaten. Toen kreeg hij op zijn voorstel eenvoudig ten antwoord, dat de Staten zoo juist een remonstrantie voor Champagney hadden opgesteld, en zich daaraan dachten te houden. Maar nu ontving hij juist terzelfder tijd een brief van Champagney, waarin deze die remonstrantie om den aanmatigenden en oneerbiedigen toon volstrekt onaannemelijk verklaarde. Op dien grond kwam Marnix nog eens op zijn voorstel terug, maar vruchteloos. Van zijn ontwerp wilden de Staten niet weten, en niet dan met moeite lieten zij zich door den Prins overreden om in den vorm van hun stuk nog eenige verandering en verzachting te brengen. Met dit gewijzigde geschrift [1]) keerde Marnix in zijn gevangenschap terug.

Zelfs in de nieuwe redactie geleek die „Requeste aan den Coninc", zoo als het genoemd werd, niet veel op een verzoek van berouwhebbende muitelingen om vergiffenis. Het begon met de herinnering aan de gehoorzaamheid, in vroegere tijden steeds door Holland en Zeeland aan hun landsheeren betoond, en aan de vele diensten, gedurig aan hun vorsten bewezen, en niet het minst aan Zijn Koninklijke Majesteit, die deswege ongetwijfeld groote liefde aan zijne onderdanen toedroeg. Daarmee echter in strijd, had Alva met zijn vreemde benden de ingezetenen op het schandelijkst mishandeld en overheerd tot krenking van 's konings ware belangen en van 's lands aloude welvaart, zoo als dat alles niet slechts van de opgestane gewesten, maar van alle Neder-

1) Bij Bor, dl. I, blz. 534, overgenomen uit pamflet Tiele, n°. 135. Ook in Resol. Holl. 1575, blz. 437.

landen herhaaldelijk in hun klacht- en smeekschriften uiteen was gezet. Weshalve zij op nieuw Zijn Majesteit onderdanig en ootmoedig verzochten, om met het oog van een goedertieren vader de ellende, waarin het land gebracht was, te aanschouwen en genadiglijk de oude rust en welvaart te herstellen, en te dien einde de wreede en zelfzuchtige vreemdelingen, die Nederland overheerden, te verwijderen, en voortaan in overleg met de Generale Staten van herwaartsover, wettiglijk verzameld, zulke goede orde op alles te stellen, dat de oude vrede en welvaart terugkeeren en nieuwe onlusten verhoed zouden worden. In afwachting van dit volledig herstel smeekten zij dat vooreerst Holland en Zeeland door het vreemde krijgsvolk geruimd, en het vrije verkeer tusschen deze en de overige gewesten heropend worden mocht.

Zoo luidde hoofdzakelijk het smeekschrift, dat Champagney zich beroemen mocht aan de vredelievendheid der Staten te hebben ontlokt. Hoe deerlijk had hij zich misrekend en zag hij zich te leur gesteld! Hij had gehoopt de eer te zullen wegdragen van de bevrediging der rebellen in te leiden; hij stond beschaamd voor Requesens met een zoogenaamd request, dat inderdaad slechts een rechtsvordering inhield. Op zulk een verzoekschrift kon geen bevrediging bij wijze van koninklijke gratie en pardon volgen, zooals de Brusselsche heeren voorhadden. In plaats van tot onderhandelen te leiden sloot het stuk den weg van onderhandeling af. Requesens begreep het en gaf zijn voornemen op, en Champagney zag zich genoodzaakt het request aan Dr. Junius terug te zenden [1]), met het bericht dat er van de indiening niets goeds, veeleer een verkeerde uitwerking te wachten was. Ongetwijfeld hadden de Staten en de Prins dit van den beginne wel voorzien.

Maar toch hadden zij hun doel niet gemist. Allerbehendigst hadden zij van de fouten der tegenpartij gebruik gemaakt. Op aansporing van Belgische heeren hadden zij nog eens hun klachten en hun wenschen uitgedrukt; op aandrang van dezelfden hadden zij van de religie gezwegen. De slotsom was dat zij met de wapenen in de hand juist hetzelfde vorderden dat ter zelfder tijd de Staten-Generaal die te Brussel bijeen waren in hun schriftelijke vertoogen noodig keurden en verzochten. Ook dezen vroegen om verwijdering der vreemden en om een inlandsch bestuur in overleg

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 131, in dato 18 Augustus.

met de Staten-Generaal. Wat het onderwerp betreft, door Holland en Zeeland met stilzwijgen voorbijgegaan, zij verklaarden zich voor het behoud van een eenige katholieke kerk, maar met vrijen aftocht en behoud van goed voor de ketters, en verzachting der plakkaten tegen degenen die toch zouden blijven. Nu dit laatste punt niet werd aangeroerd in het Hollandsche request, bleek er in de geschriften geen verschil van gevoelen tusschen de Nederlandsche gewesten [1]). De Staten te Brussel zagen in de Staten van Holland en Zeeland geen vijanden maar medestanders tegen de door allen verwenschte vreemdelingen [2]). Dit was het resultaat even zeer van de fouten der koningsgezinden als van het beleid van prins Willem en de zijnen.

Natuurlijk besloten de laatsten de gevoerde correspondentie en de overgelegde stukken door den druk gemeen te maken en alom te verspreiden. Zij voegden er nog een opstel bij dat een meesterstuk mag heeten; in den vorm van aanteekeningen op den brief, waarmee Champagney het request terug had gezonden, ontwikkelde Dr. Junius uitvoerig het goede recht van den opstand en de noodzakelijkheid van al de eischen die door de Staten werden gesteld [3]). Deze Johannes Junius, lange jaren in dienst van Frederik den Vrome van de Paltz werkzaam, beslaat geen breede plaats in onze geschiedenis maar een zeer eervolle; uit het weinige, dat hij gedaan en geschreven heeft, blijkt overtuigend dat hij bijzonder begaafd en bekwaam was, een der uitnemendste uit den kring van degelijke mannen die den Prins omgaf [4]).

---

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 281/282.

2) Ibid., p. 210. Vgl. Bor, dl. I, blz. 518 en 522/523 (Bk. VII, f°. 33, 36).

3) Resol. Holl. 1575, blz. 43.

4) Over zijn eersten tijd zie Kluckhohn, Briefe Friedrichs des Frommen. Hij komt voor als in 1565 te Heidelberg gevestigd. In een brief vol bezwaren over de regeering wordt gezegd, dat de vreemdelingen allerlei vast goed koopen; een hunner is reeds in de voorstad gegoed en beroemt zich, dat hij die geheele wijk wel koopen wilde, en dan vervolgt hij: „und ist dieser Brabander eben der Doctor, welchen der Kurfürst-Pfalzgraf in legatione Gallica pro oratore hat wollen eindringen, darumb das er reich ist und dem Churf. 30,000 fl. gelihn, wie man in der handlung zu Ledenburg erfahren" (Kluckhohn, Bd. I, S. 566, cf. 475, noot). Dit is Dr. Junius, dien de keurvorst werkelijk naar Frankrijk wilde zenden. Hij beschrijft hem in zijne aanbeveling als: „Dr. Junius, ebenfalls vom Adel, der deutschen, französischen, italienischen und lateinischen Sprache kundig." Wij vinden hem dan in Januari 1566 bestemd naar Savoye als afgezant. In Juli van hetzelfde jaar gaat hij naar Condé in Frankrijk, van waar hij in Februari 1567 weder te Heidelberg terug is (Bd. II, S. 7). In 1568 is hij te Londen (Bd. II, S. 213 ff., 302 ff.). Vandaar is hij Maart 1569 weder

Eer zijn boekje, in het Hollandsch, Fransch en Latijn, het

terug (S. 271). In September wordt hij weer naar Erfurt gezonden (S. 355; vgl. Kervyn, Relations, t. V, p. 200, 212). In October 1571 is hij nog altijd in dienst van den keurvorst bij het Fransche hof te Blois (Digges, p. 143, 175; Mémoires de Walsingham, p. 164). Ook in het voorjaar van 1572 vinden wij hem in Frankrijk (Calendar of State Papers, Foreign Series, 1572—74, n°. 123; vgl. Jahrb. für Ostfriesl., Bd. VII, S. 13). Omstreeks Juli van dat jaar wilde hij naar de opgestane Nederlanden terug, en wel naar Vlissingen, waar bezwaren tegen Tseraerts waren gerezen en een gouverneur noodig was (Walsingham, p. 254, 255; Archives, Supplément, p. 131*). Van zijn komst te Vlissingen is mij niets bekend; een brief van hem aan Killigrew uit Vlissingen over den Bartholomeusnacht, van 25 September 1572, is gedrukt in Calendar of State Papers, l.l., n°. 572. Recommandatie voor den naar Engeland gaanden Douza uit Haarlem d.d. 17 October, ibid., n°. 606. Dat hij in November in deze streken was, blijkt uit Archives, Supplément, p. 135*. Een brief uit Heidelberg, 8 November 1572 (ibid.), van den keurvorst noemt hem „mon conseiller Jean de Junge". Er was toen sprake van om hem naar Engeland te laten gaan; hij is er heengezonden met eene deputatie van wege den Prins (Bor, dl. I, blz. 424, Bk. VI, f°. 310). Den 18den Mei 1573 werd hij door den Prins als gouverneur naar Veere gezonden in plaats van Jeron. de Rollé, kort te voren door zijn soldaten gedood (Le Petit, t. II, p. 249). In 's Prinsen brief bij Van Iperen, Merode, blz. 142, heet hij „Heer Joh. Junius de Jonghe". Volgens Ermerins (bij Te Water, Verbond der Edelen, dl. III, blz. 442) werd hij genoemd: „de Edele Johan Junius de Jonge, Ridder, heer van Roerheym en Cornaillon". In Juni 1573 beraamde hij een aanslag op Middelburg (Le Petit, t. II, p. 263). Gedurende dien tijd nam hij deel aan het beleid der algemeene zaken; „pars magna fui", zegt hij zelf (Archives, t. V, p. 243). Als gijzelaar voor Marnix ging hij Juli 1574 naar Utrecht en in dat najaar schreef hij zijn beroemd antwoord aan Champagney. Verder nam hij van Februari tot het begin April deel aan den vredehandel te Breda, maar niet meer aan de hervatting. Er was toen sprake van een ambassade aan den Keizer, waarvoor diens gezant Schwartzburg zelf Requesens een paspoort vroeg (Resol. Holl., blz. 226), maar zonder vrucht. De Staten bestemden er eerst drie voor en daaronder den „Gouverneur Junius de Jonge" (blz. 232, 10 April). Den 11den Mei werd hem 500 pd. toegezegd (blz. 274), daar hij ten slotte vooruit zou gaan. Den 13den Mei werd „joncker Junius de Jonge, gouverneur van der Veere" op een pensioen van 400 pd. door de Staten in dienst genomen (blz. 279), wat op aanvraag van Zeeland op 600 pd. werd gebracht (blz. 283, 284). Zijne commissie en acte van pensioen (blz. 288). Hem werd door de Staten nog een afscheidmaaltijd gegeven (vóór 29 Mei, blz. 337). Hij bleef gouverneur tot 24 Mei 1575 (Te Water, l.l.). Bij zijn vertrek ontving zijne vrouw Helene de Cornaillon (zeker eene dochter van Mad. de Cornaillon, over wie Bakhuizen, Huwelijk, blz. 112; cf. Archives, t. III, p. 311) een gouden kop van de stad (zie vooral Ermerins, dl. VI, blz. 161, 276). Hij teekent den geloofsbrief en het pamflet: „J. Junius de Jonghe". Hij werd eerst naar Frankrijk, vervolgens naar Duitschland gezonden (Archives, t. V, p. 240—241). Zijn eerste brief is nog van Juni (zegt Groen: denkelijk van later, zie p. 243 noot) uit Heidelberg (p. 242). Hij was 19 dagen aan het Fransche hof geweest. Hij wachtte nog twee commissarissen (p. 242). Er werd besloten alleen nog Nyenburch te zenden (Resol. Holl., blz. 514, 614, 664, 727, 732; vgl. Archives, t. V, p. 308). Het schijnt dat hij toch voornemens was naar Duitschland te gaan (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 652 noot). Het is de vraag of hij lang bij den Keizer is gebleven: in Archives, t. V, p. 425, wordt alleen gesproken van den hem toegevoegden Nyenburch. In 1577 wordt aan zijn vrouw vergunning verleend om te Oostkapelle een molen te bouwen. Denkelijk had zij dien van Veere

licht zag [1]), waren op nieuw groote gebeurtenissen voorgevallen. Leiden, dat bij het staken der onderhandeling nauw werd belegerd, was op het laatste oogenblik nog gelukkig ontzet, en dientengevolge waren thans geheel Rijnland, Delfland en Schieland van vijanden gezuiverd. De opstand, die bij het verlies van Leiden in groot gevaar zou geraakt zijn, was nu bevestigd en bestendigd; de hoop om hem met de wapenen te bedwingen was vooreerst weer verdwenen: zoo moest men bij gebrek aan beter wel op nieuw tot onderhandelen zijn toevlucht nemen. Daartoe spoorden ook voortdurend Duitsche vorsten en prelaten [2]) aan, en de keizer van Duitschland dringender thans dan iemand anders, want hij hield zich verzekerd dat de benoeming van zijn zoon tot roomsch-koning niet zou geschieden eer Nederland tot rust was gekomen. Om die reden had hij naar Madrid zijn gezant Rumpf gezonden en naar Nederland den graaf van Schwartzburg, schoonbroeder van prins Willem, om zoo wel dezen als

---

gepacht (Te Water, dl. III, blz. 444). Den 29sten Juni 1577 besloten de Staten, „gezien de acte van commissie en pensioen", dat aan Dr. Junius binnen twee maanden 600 pd. zou worden uitbetaald, zijnde de helft van het pensioen, vervallen 15 Mei 1576 en 15 Mei 1577, en dat hij voor de andere helft de Staten van Zeeland zou mogen aanspreken (Resol. Holl., blz. 126). Den 6den Juli daaraanvolgende verminderden zij het tractement van een aantal beambten en hielden de pensioenen van andere, daaronder dat van Dr. Junius, voor gecasseerd (ibid., blz. 138). In 1578 wordt hij genoemd onder de „principaulx du conseil de monsgr. Casimir" (Archives, t. VI, p. 417, cf. 505). In 1579 beval de Prins hem aan die van Veere aan, om hem te beloonen en tot 's lands dienst voor het vervolg gewillig te maken (Te Water, dl. III, blz. 443). In Augustus 1581 was hij burgemeester van Antwerpen en beraamde een aanslag op Den Bosch (Beschr. van Den Bosch, blz. 50). In Januari van dat jaar had hij van Veere het windrecht gepacht (Te Water, dl. III, blz. 444). Ook zou hij in dat jaar naar Engeland geweest zijn. In 1583 werd hij nog eens naar Casimir afgevaardigd (Archives, t. VIII, p. 238). In Januari 1584 werd hij door de Staten-Generaal naar Anjou gezonden (ibid., p. 302), die hem in Maart aan die van Gent zond (ibid., p. 378; vgl. Janssen, Brugge, dl. II, blz. 38, 40, 207). — In de Resol. Staten-Generaal 6 Juni 1618 wordt gesproken van een request van Vrouwe Maria Leonora Junius de Jonge, weduwe van wijlen den ritmeester De Salz.

1) Zie Catalogus Servais, p. 246, n°. 3339 en 3340. Cf. Van Doorninck, De Mariae privilegio, p. 4. Zie ook over doel en uitwerking der uitgaaf: Corresp. de Phil. II, t. III, p. 259. — In de Resol. Holl., 22 Juni 1575 (blz. 418), wordt gesproken van uitgaven aangaande den vredehandel, die incorrect zijn. Denkelijk wordt bedoeld: Cort ende Warachtich Verhaal van hetgene dat op de handelinghe van den Vrede.... tot Breda gheschiet is (Bibl. Thys., n°. 203; Duitsche vert. op de Utr. Bibl., Neerl. p. 635). Het behelst eene korte voorrede en de stukken in dato 14, 20 Maart, 1 April (Bor, dl. I, blz. 598 vlg., Bk. VIII, f°. 88 vlg.), benevens de duplieken op het laatste stuk van de Staten d.d. 22 April, 2 Mei 1575.

2) De keurvorst van Keulen (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 575), de bisschop van Luik en de hertog van Beieren (ibid., p. 576).

ook Requesens gunstig te stemmen. Drang van buiten werkte dus op dit oogenblik samen met het innerlijk besef van de noodzakelijkheid van vrede, en te Brussel waren regeering en Staten het eens dat men des noods met groote opofferingen den oorlog tot een eind moest brengen. De brieven van Requesens aan den koning schilderen den stand van zaken met de zwartste kleuren af: de stemming in de nog onderdanige provinciën is zoo ongunstig en verontrustend dat bij het voortduren van den gruwelijken en verderfelijken oorlog een algemeene opstand te wachten is. Er dient vrede te worden getroffen, hoe dan ook. Slechts één voorbehoud moet daarbij vast staan, de religie mag geen schade lijden; overigens moet alles worden toegestaan wat noodig is om de rebellen tot het neerleggen der wapenen te bewegen. Zoo schreef de landvoogd in brief op brief [1]), — maar hij kreeg geen antwoord. Sedert maanden bewaarde de koning het stilzwijgen, en ontweek zoodoende den plicht om te beslissen en de verantwoordelijkheid der te nemen maatregelen.

Ten einde raad, riep Requesens op het laatst van November den Raad van State in vollen getale bijeen [2]). Hij gaf hem volledig verslag van wat er tot nog toe met de opstandelingen onderhandeld was, en vroeg advies of hij, na de opgedane ervaring, den gestaakten handel kon hervatten. Natuurlijk zou hij daarbij moeten uitgaan van het ingediende maar op zijn last teruggezonden request. De eischen der rebellen, in dat smeekschrift (waarvan een afschrift bewaard was) begrepen, dienden dus in overweging te worden genomen, en nu bleek het alras dat de meeste heeren neigden tot inwilliging van het verzoek om verwijdering der vreemden en om een nationaal bestuur, gelijk voor de troebelen bestaan had. In hun hart begeerden zij dit even vurig als de requestranten zelf. Wel erkenden zij dat zij zich van een onderhandeling niet veel beloofden, maar zij meenden dat men er toch nog eens de proef van behoorde te nemen, al was het maar om zijn goeden wil aan de gehoorzame onderdanen te toonen en de tegenpartij in het ongelijk te stellen. Het gevoegelijkst kon Leoninus den handel weer aanknoopen, waar hij hem eenige maanden geleden had afgebroken. Hij had slechts te gaan melden, dat het request aan den koning overgebracht en door Zijn Majesteit welwillend en goedgunstig ontvangen was; dat Zijn Majesteit

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 199.
2) Ibid., p. 577/578.

bereid was, indien zij werkelijk vergiffenis en genade begeerden en voortaan als gehoorzame onderdanen wilden leven, hun wenschen te vernemen, en daartoe aan eenigen uit hun midden vrijgeleide zou verleenen om op een aan te wijzen plaats met eenige heeren, die hij er toe afvaardigen zou, in besprek te treden. Drongen de Staten dan aan op het ontvangen van gijzelaars als borgen voor het vrijgeleide, dan kon de landvoogd des noods en onder protest van volkomen overbodigheid, dien wensch verhooren en eenige lieden van gelijken stand als de afgevaardigden der Staten in bewaring stellen van den aartsbisschop van Keulen of den bisschop van Luik.

Dit advies was naar den zin van Requesens; hij vereenigde er zich mee, en liet Leoninus onmiddellijk afreizen. Maar er ontstond een bezwaar. Het request was teruggezonden en nu zou men gaan zeggen dat de koning het toch had ontvangen. Te vergeefs had kort geleden Champagney het stuk van de Staten terug gevraagd, met belofte van het dan dadelijk op te zenden; op dat verzoek was geen antwoord gekomen [1]). Het had nu waarlijk geen houding te beweren, dat wel het echte request teruggestuurd maar een afschrift ter kennisse des konings gebracht was. Toch moest Leoninus zich met die uitvlucht behelpen. Zijn zending begon onder geen opwekkende voorteekens. Zijn verzoek aan den Prins om een vrijgeleide werd koel opgenomen; het werd verleend, maar onder betuiging, dat, zoo hij met geen uitgebreider macht kwam dan Bonte de vorige maal, zijn overkomst wel vruchteloos zou wezen. Met voorkennis van Requesens antwoordde hij op die tegenwerping, dat hij werkelijk met voller machtiging kwam, en beloven kon dat alles zou worden toegestaan, wat zonder krenking van de eere Gods en van het gezag des konings toegestaan kon worden.

Dit antwoord bereikte den Prins op weg naar Middelburg, waar hij heen ging om een aanslag op Antwerpen te besturen. Burgers, met wie hij in verstandhouding was, zouden opstaan en zijn manschappen inlaten, die te scheep voor de stad zouden liggen. Gelukte die veel belovende onderneming, dan zou zij op de onderhandeling allergunstigst werken. Maar zij werd ontdekt en verijdeld: een waarschuwing aan den Prins en de zijnen om niet te veel op het krijgsgeluk te bouwen. Bij het afwezen van den Prins berustte de regeering tijdelijk bij de drie Raden, die

1) Resol. Holl. 1575, blz. 222.

Zijn Excellentie anders ter zijde stonden. Tot hen had de Prins Leoninus verwezen, en hij werd ook door hen in een plechtig gehoor ontvangen, maar overigens buiten verkeer met de burgers van Delft in zijn logement als opgesloten gehouden. Op zijn schriftelijke klachten over die behandeling kreeg hij na eenig verwijl van den Prins de uitnoodiging om naar Middelburg te komen en met hem te beraadslagen. Inderdaad prins Willem was het, aan wien allen het beleid van zulk een teere zaak als den vredehandel gaarne overlieten. Leoninus nam de uitnoodiging gretig aan en bereikte op den laatsten dag van het jaar de hoofdstad van Zeeland. Nog denzelfden avond werd hij door den Prins ontvangen en reeds den volgenden dag begonnen de overleggingen. In alles sprak Zijn Excellentie met de meeste rondborstigheid en eerlijkheid. Zijn belangen, betuigde hij, waren onafscheidelijk van die der Staten; wat zij beslisten zou hij nakomen. Zoo sneed hij al aanstonds naar zijn gewoonte iedere poging af om hem te winnen en zijn invloed op de Staten te koopen. Hij verborg verder geenszins, dat hij de Spaansche regeering wantrouwde, en herinnerde hoeveel bewijzen van trouweloosheid zij reeds gegeven had. Eindelijk deed hij uitkomen dat elke vrede, die den hervormden godsdienst zou verbieden, onaannemelijk was, en, zelfs in geval hij er de hand toe mocht leenen, toch door het volk zou worden afgewezen. Maar, terwijl hij zoo onbewimpeld aantoonde dat uit dien hoofde een vrede met Spanje zoo goed als onmogelijk was, verloor hij noch in zijn woorden, noch in zijn gedrag de matiging, die hem doorgaans onderscheidde, een oogenblik uit het oog. Hij voor zich wilde wel beproeven hoe dicht men elkander kon naderen; maar aan de Staten stond de beslissing. En toen die Staten eindelijk omstreeks de helft van Januari een schriftelijk antwoord op het voorstel van Leoninus hadden ontworpen, kwam hij alleen tusschenbeide om den vorm zooveel mogelijk te doen verzachten, zonder aan den fieren en waardigen inhoud te kort te doen. Toch meende Leoninus het dus verzachte antwoord slechts onder protest te mogen aannemen. Den 26sten der maand keerde hij er mee tot den landvoogd terug.

Het protest betrof slechts bijzaken, te weten de uitlegging die de Staten aan hun vroeger zoogenaamd smeekschrift wilden gegeven hebben, en de termen van Leoninus' lastbrief. Over de hoofdzaak, den grondslag waarop men onderhandelen zou, scheen geen verschil te bestaan. Maar als wij het antwoord der Staten

met aandacht lezen, en door hetgeen vooraf was gegaan laten toelichten, moeten wij wel tot de overtuiging komen, dat er tusschen beide partijen een onverzoenbaar verschil van meening en bedoeling bestond, dat men slechts door bewimpeling met dubbelzinnige woorden verborgen hield. Van 's konings zijde was gevorderd, dat de onderhandeling niet zou mogen leiden tot krenking van Gods eer en 's vorsten gezag. De Staten stemden in met dit voorbehoud, en bedongen in hun antwoord, „dat altoos de eere van God onverbrekelijk bewaard, en de overigheid en hoogheid van de Koninklijke Majesteit als Heer en Prins der Landen onderhouden zou worden." Dus overeenstemming in woorden, maar over de beteekenis van die woorden liep juist het geschil, dat tot den opstand en den oorlog had geleid. Ter eer van God roeide de koning de ketterij uit, en ter eer van God weerden de Staten de paapsche afgoderij. De koning meende dat hij den nieuwen eeredienst niet kon gedoogen zonder krenking van Gods eer; de Staten oordeelden dat zij Gods eer zouden krenken, indien zij de prediking van de ware Christelijke religie prijs gaven. De Prins had het, zoodra Bonte om het vrijgeleide voor Leoninus bij hem kwam, ronduit gezegd, dat hij van den vredehandel geen vrucht verwachtte, omdat hij en de Staten vast besloten waren zich met niet minder dan met de vrijheid van geweten en van eeredienst tevreden te stellen, en de koning van zijn kant daarin nooit zou toestemmen. Had Leoninus even rondborstig gesproken, het zou aanstonds gebleken zijn dat de onderhandeling hopeloos was en slechts verloren moeite zou zijn. Maar hij en zijn vrienden vleiden zich dat de opstandelingen niet zoo vast op hun stuk zouden staan, en zich allengs met minder zouden laten paaien. Wat Requesens aangaat, hij komt er in een brief aan den koning [1]) voor uit, dat hij zich van een onderhandeling weinig voorstelt, en ze slechts aanvangt, om den nog getrouwen onderdanen het uitzicht op een minnelijke schikking niet te ontnemen, zonder hetwelk zij door den ondragelijken toestand waarin zij verkeeren, tot vertwijfeling en opstand zouden worden gedreven. Aan de zijde der Staten hoopten sommigen, dat de koning al onderhandelende meer zou inwilligen dan hij nu voornemens was. Maar in elk geval moest de vredehandel, nog duidelijker dan reeds geschied was, in het licht stellen, dat hun zaak de zaak was van al de Nederlanden, dat zij niet slechts

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 259/260.

voor zich maar voor allen met de wapenen afdwongen, wat de overigen evenzeer verlangden. Van wege den koning werden nevens Leoninus nog drie Nederlandsche heeren gekozen, om tegen den 15den Februari met degenen die de Staten zouden afvaardigen in onderhandeling te treden. Dezen kozen er tien, wier namen reeds toonden hoe gewichtig hun taak werd gerekend, onder anderen Dr. Junius, Charles de Boisot en den lands-advokaat Paulus Buys [1]). Ook Marnix, die eenige maanden te voren tegen Mondragon was uitgewisseld [2]), werd benoemd, maar nam geen deel aan de werkzaamheden, daar hij zich om particuliere belangen van den Prins buiten 's lands ophield. Om van nabij den gang van zaken te kunnen volgen, verlegden de Staten hun vergadering van Delft naar Dordrecht; want de conferenties zouden even over de grenzen binnen het gebied van den vijand gehouden worden. Eerst was Oosterhout gekozen, later verkoos men Breda, waar beter gelegenheid van huisvesting te vinden was. Zoo weinig vertrouwde men elkander, dat in plaats der afgevaardigden van de Staten, die zich in 's vijands handen waagden, gijzelaars werden gevorderd. Wie dat zijn zouden, moest allereerst worden uitgemaakt, en daarover ontstond al dadelijk zwarigheid. De Hollanders verlangden onder anderen twee voorname Spanjaarden, Romero en Mondragon. De landvoogd meende, dat dit te veel eer bewezen zou zijn aan lieden als die Hollandsche afgevaardigden, en dacht met gijzelaars van minder beteekenis te kunnen volstaan. Maar hij moest eindigen met toe te geven. Eerst daarna kwamen de afgevaardigden uit Geertruidenberg naar Breda over. Nog op een tweede punt moest de landvoogd zich naar zijn tegenpartij schikken. De prins van Oranje had den keizerlijken gezant, graaf van Schwartzburg, die juist van pas was aangekomen, uit naam der Staten genoodigd om de conferentiën bij te wonen. Zoo doende streelde hij het zelfgevoel van den graaf en van zijn meester den keizer, en toonde hij vertrouwen te stellen in het recht zijner zaak, die tegen de Spaansche regeering bepleit stond te worden. Maar Requesens had zulke reden niet om de tegenwoordigheid van den gezant des keizers op het congres te verlangen. De persoon was niet aangenaam, hij

1) Resol. Holl. 1576, blz. 46, 50, 51.

2) Volgens Le Petit, Grande Chronique, t. II, p. 297, tijdens het beleg van Leiden en de ziekte van den Prins. Volgens Bor, dl. I, blz. 482 (Bk. VII, f°. 7), is hij 2 October 1574 van Utrecht naar Dordrecht vertrokken; dat is wel zoo waarschijnlijk.

was Lutheraan en een schoonbroeder van den prins van Oranje; maar buitendien streed het met 's konings waardigheid, over de bevrediging van rebellen te handelen onder toezicht of opzicht van den Duitschen keizer. Niettemin, aan het weigeren was nog grooter bezwaar dan aan het toelaten verbonden; dan was men zeker den keizer en de rijksvorsten tegen zich in te nemen en gunstig voor de opstandelingen te stemmen. Derhalve noodigde hij van zijn kant insgelijks Schwartzburg tot het bijwonen der zittingen uit. Zoo doende was het reeds de 3de Maart eer het congres geopend werd. Het begon natuurlijk met het onderzoeken der lastbrieven, die wel stof tot aanmerkingen leverden, maar toch goedgekeurd werden. Toen leidden de heeren van 's konings zijde de beraadslagingen in met een herinnering aan het smeekschrift der Staten en aan de goedgunstigheid waarmee de koning het had ontvangen, waarbij zij het deden voorkomen alsof de Staten berouw getoond en vergiffenis gevraagd hadden. Dit mocht niet zonder tegenspraak blijven, en, daar de Hollandsche heeren in last hadden slechts schriftelijk en in hun eigen taal te handelen, zoo werden al dadelijk over die voorstelling der zaken een paar deducties gewisseld. Hiermee liet men het verledene rusten, en nu verlangden 's konings gemachtigden te hooren wat de Staten nog meer wenschten dan reeds in hun request stond uitgedrukt, ten einde op alles te gelijk te antwoorden. Maar daarmee waren de Hollandsche heeren niet gediend; zij verlangden, eer men verder ging, antwoord op hun smeekschrift, inzonderheid op de twee verzoeken, daarin gedaan, dat allereerst de vreemdelingen uit het land gezonden en dan de Staten-Generaal bijeengeroepen mochten worden, om vervolgens met hun advies op alles orde te stellen. Een antwoord op die verzoeken was door Leoninus toegezegd [1]) en moest thans in de eerste plaats gegeven worden. Zoo werd het dan ook, na eenig tegenstribbelen, gegeven, en op het oorspronkelijke request in den vorm eener apostille aangeteekend. Het bevatte echter niets anders dan de gemachtigden al hadden verklaard: Zijn Majesteit had het request goedgunstig aangenomen; hij gevoelde vaderlijk mededoogen met de ellende waarin zijn landen verkeerden, en begeerde daarom alle dingen weder in rust en vrede te stellen ter eere Gods en tot heil zijner onderdanen; weshalve hij gemachtigden had benoemd om van de supplianten al hun nader

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 629.

verlangen te verstaan, ten einde dan in alles te gelijk met de bekwaamste middelen te voorzien.

Met deze apostille was men geen stap gevorderd. De Hollandsche afgevaardigden achtten het noodig, eer zij verder gingen, met hun lastgevers te raadplegen en vaardigden daartoe eenigen uit hun midden naar Dordrecht af. Dezen keerden een paar dagen later terug met een ongunstige boodschap. De Staten bleven aanhouden om een stellig antwoord op hun request. Stond de koning hun verzoek toe, liet hij de vreemdelingen het land ruimen en de Staten-Generaal bijeen komen, dan hadden zij vooreerst niets meer te vragen [1]). Werd het hun daarentegen geweigerd, dan wachtten zij van 's konings wege andere voorslagen. Nu verlangden de gemachtigden des konings weêr opheldering, wie onder vreemdelingen werden verstaan, en hoedanige vergadering der Staten-Generaal bedoeld werd [2]). Het antwoord luidde, dat opheldering waarlijk niet noodig was, dat onder de vreemdelingen natuurlijk in de eerste plaats de Spanjaarden waren begrepen, en dat Staten-Generaal werden gemeend als tijdens Karel V herhaaldelijk bijeen waren gekomen. Toen kwam eindelijk het hooge woord er uit: de Spanjaarden waren 's konings onderdanen zoowel als de Nederlanders, en veel minder als vreemdelingen te beschouwen dan het krijgsvolk van allerlei landaard in dienst der Staten. Het was dus hard op hun verwijdering aan te dringen. De koning had bovendien zijn soldaten vooreerst nog in het land van noode, doch hij was voornemens ze te doen vertrekken, zoodra de rust van het land het gedoogde. Eveneens wilde hij bij tijd en wijlen de Staten-Generaal gaarne raadplegen over de behoeften van het land, ten einde na ingewonnen advies op alles orde te stellen gelijk hem zou goed dunken, maar vooraf moesten de orde en rust hersteld zijn. Om daartoe te geraken bood hij aan de opstandelingen eenige voorwaarden aan [3]), hoofdzakelijk van deze strekking: handhaving der privilegiën en, zoo er sommige geschonden mochten zijn, herstel er van; algemeene en volstrekte amnestie; vernietiging van alle vonnissen en confiscatiën; teruggave van al de verbeurde goederen; uitwisseling van alle gevangenen. Daarentegen moesten door de opstandelingen al hun sterkten en steden, hun oorlogsvaartuigen, geschut en krijgs-

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 636.
2) Ibid., t. III, p. 642.
3) Ibid., t. III, p. 645.

behoeften aan den koning overgeleverd, en al de goederen en geldswaarden, die zij zich hadden toegeëigend, teruggegeven worden. Overigens zou de katholieke godsdienst de eenige en algemeene in het land blijven, zooals de koning gezworen had ze te handhaven, en de Staten-Generaal nog onlangs betuigd hadden te begeeren. Alleen kon aan degenen die niet verlangden katholiek te leven, ten hoogste en slechts voor ditmaal, worden vergund uit het land te trekken behoudens hun goed, dat zij binnen zekeren te bepalen tijd moesten verkoopen, onder voorwaarde dat zij intusschen geen godsdienstoefening houden of schandaal veroorzaken zouden. Tot waarborg der naleving van dat alles gaf de koning zijn woord, en werd dit onverhoopt en onverdiend niet genoegzaam geacht, dan was hij bereid te hooren en in overweging te nemen wat daarboven gewenscht worden mocht.

Groote beloften voorzeker, zoo groot als men ze van koning Philips kon verwachten; en Requesens ging zoo ver als hij slechts eenigszins gaan kon met ze aan te bieden. Hij had daartoe geen uitdrukkelijk verlof gekregen; ook was hij niet verzekerd dat hij de grenzen van 's konings genade niet te buiten ging. Vroegere geschiedschrijvers hebben uit deze vredesvoorslagen, uit 's konings naam gedaan, het bewijs meenen te zien van zijn ernstige en welgemeende zucht tot verzoening. Maar de waarheid is, dat hij nooit een enkel woord over den geheelen vredehandel aan den landvoogd heeft geschreven, noch van afkeuring noch van goedkeuring, hoe dikwerf en hoe dringend deze hem ook om nadere bevelen vroeg. Alleen toen de onderhandeling was afgesprongen, betuigde hij nooit iets beters van zulke slechte lieden te hebben verwacht, en te hopen dat God hem sterken zou om langs eervoller weg (hij bedoelt met geweld van wapenen) den godsdienst in Nederland te handhaven. Zoo weinig was de vredehandel, hoewel met zijn toestemming ondernomen, den koning naar den zin. Requesens daarentegen meende het ernstig; hij zou gaarne gezien hebben dat zijn voorstellen waren aangenomen. Hij bood dan ook op eens nagenoeg alles aan wat hij te geven had. Zeer terecht; want zoo bedekte hij het best dat hij toch weigerde wat men in de onderdanige gewesten even zeer als in de afvallige verlangde: vertrek der Spanjaarden en onmiddellijke bijeenroeping van de Staten-Generaal met meer dan bloot adviseerend gezag.

Met minder konden de opstandelingen zich echter niet vergenoegen. De voorwaarden van Requesens voldeden niet eens aan

de wenschen der gehoorzame provinciën. Zoodra door zulk een verdrag de oorlog ophield, zou het land op nieuw geplaatst zijn in den onzekeren toestand, waaruit eerst het verzet der groote heeren tegen Granvelle, toen het verbond der edelen, eindelijk de volksonlusten waren geboren. De nieuwe tijd vorderde nieuwe instellingen en nieuwe rechten; tegenover den monarch van het groote Spaansche rijk behoefde Nederland, zou het zijn zelfstandigheid behouden, uitgebreider volksinvloed op de regeering. Maar vooral voor de opstandelingen, die in de eerste plaats voldaan moesten worden, waren de voorwaarden volstrekt onaannemelijk. De voornaamsten en meesten hunner waren protestantsch, en kregen dus de keus om òf in ballingschap te gaan òf in het land te blijven en katholiek te leven, op gevaar af van onverhoeds door de inquisitie betrapt en als ketter omgebracht te worden. Want in de bloedplakkaten zou niets veranderd worden; wat strafschuldige ketterij was geweest, zou voortaan even strafbaar blijven.

Het antwoord, weinige dagen later uit naam der Staten aan Requesens' gemachtigden overhandigd, was dan ook stellig afwijzend. Het drong nogmaals aan op inwilliging der verzoeken van het request, en deed uitkomen, dat een vergadering der Staten-Generaal, terwijl de Spaansche troepen het land bleven bezetten, niet vrij zou wezen, en dat haar gezag, beperkt tot adviseeren op enkele voorgelegde onderwerpen, niet toereikend zou zijn voor een duurzame bevrediging. Wat de aangeboden voorwaarden betrof, zij waren goed op zich zelf maar onvolledig en volstrekt niet gewaarborgd, als men moest beginnen met de sterkten en de wapenen over te leveren en zich weerloos te maken. Om al die redenen bleven de Staten volharden bij hun vroeger verzoek.

Doch de gemachtigden des konings bleven even stellig bij het door hen gedane aanbod. Zij breidden slechts enkele artikelen uit. Een half jaar tijds zou aan de protestanten vergund worden om zich voor de ballingschap gereed te maken, en acht of tien jaren om hun onroerend goed te verkoopen, dat zoo lang voor hen door katholieke vrienden beheerd kon blijven. Voor de trouwe nakoming van het verdrag zouden de Staten der gehoorzame provinciën zich verbinden en de keizer en andere vorsten zouden het waarborgen. Wat verlangde men meer? De verzoeken van het request werden immers niet afgeslagen. Het Spaansche krijgsvolk zou vertrekken en de Staten-Generaal zouden samenkomen,

als maar eens de bevrediging voltrokken was. Men kon toch niet wenschen dat de koning zich ontwapende, voor zijn opgestane onderdanen de wapenen hadden neergelegd? De Staten-Generaal konden niet beraadslagen zoolang twee provinciën, die afgevaardigden zonden, in opstand verkeerden. Als de opstand gestild was, zou al het andere geleidelijk volgen. Er viel niet aan te twijfelen, of de gemeente zou met deze voorwaarden tevreden zijn en katholiek willen leven, als maar eens de onruststokers het land hadden geruimd.

Die laatste bewering kwam den Prins en den zijnen te stade. Zij verkozen daarin den argwaan te lezen, dat de Staten in dezen door het volk niet gesteund werden. Zij namen daaruit aanleiding om schorsing der onderhandelingen voor een maand te verzoeken, ten einde de voorslagen van den koning in de vroedschappen der verschillende steden in overweging te nemen. Het eigenlijke doel was echter, zij erkennen het in hun resolutie, om te toonen dat zij niet zoo naar vrede haakten als de vijand scheen te gelooven, en om tevens de algemeene aandacht, die op de onderhandeling gevestigd was, af te leiden. Bij het hervatten van den handel kon men hem met minder vertoon als een zaak van minder belang voortzetten. Dat was in alle opzichten raadzaam, nu het bleek dat men toch niet verder zou komen. Ook Schwartzburg maakte zich gereed naar Duitschland terug te keeren. Hij had niets uitgericht en nutteloos nu en dan in latijnsche remonstranties de partijen tot inschikkelijkheid vermaand. Hij vertrok met een goeden dunk van de macht en de bedoeling der Staten. Hij liet zich nog gebruiken om aan Requesens een wapenschorsing voor te slaan, die de landvoogd niet ronduit afsloeg, maar slechts onder het onaannemelijke beding wilde aangaan, dat intusschen de kettersche godsdienst in Holland en Zeeland niet zou worden uitgeoefend en de predikanten het land zouden ruimen. In de schorsing van de onderhandeling voor een maand stemde hij onvoorwaardelijk toe.

De oorlog ging dus voort, zonder echter iets van belang op te leveren. De schuld van de voortzetting werd in België algemeen aan de Spaansche regeering gegeven, die vrede had kunnen sluiten, als zij slechts gewild had. Immers de eisch dat het Spaansche krijgsvolk allereerst weggezonden zou worden, was, naar aller oordeel, billijk en noodig. Het bijeenroepen van vrije Staten-Generaal, om naar hun inzichten te regeeren, was even heilzaam en noodzakelijk. De opstandelingen hadden derhalve

geen ongelijk met op die eischen te blijven staan. — Aan den anderen kant stemden Holland en Zeeland volkomen in met hetgeen de Prins en de Staten gedaan en gesproken hadden. De andersdenkende minderheid, wier bestaan zij vermoedden, gaf geen teeken van leven. En tusschen den Prins en de staatslieden nevens hem heerschte het volkomenste vertrouwen. Gedurig lezen wij in de resolutiën der Staten, dat zij de beslissing overlaten aan de discretie van Zijn Excellentie. Geen zweem van achterdocht tegen zijn oprechtheid. Dat hij den prijs maar te noemen had, waarvoor zijn medewerking te koop was, om hem van 's konings regeering te verkrijgen, wist ieder; dat hij tot geen prijs zijn belang van dat des lands zou scheiden, wist men even zeker. Mondragon waagde, tijdens hij als gijzelaar te Dordrecht vertoefde, nog een poging. In een gesprek met den Prins liet hij zich ontvallen [1]), dat Zijn Excellentie thans den koning een dienst zou kunnen bewijzen, zoo gewichtig dat hij daardoor niet alleen het verledene zou doen vergeten, maar zich aanspraak verwerven op een bijzondere gunst, een kapitein-generaalschap of iets van dien aard. Maar de Prins antwoordde, als zoo dikwerf te voren, dat hij voor zich geen loon begeerde, en zich niet dacht te scheiden van de Staten, die zich zijner in zijn vernedering hadden aangetrokken. De koning had slechts de vreemde troepen weg te zenden en de Staten-Generaal bijeen te roepen, dan zou alles zich schikken. — Welk een geluk voor een volk in zijn hachelijken strijd een leidsman te hebben, zoo onbaatzuchtig, zoo vertrouwd en tevens zoo wijs en zoo vastberaden!

In de eerste dagen van Mei moest het congres weer samenkomen. Van de zijde der Staten kwamen van de vroegere negen afgevaardigden slechts vier, en dat wel de minstbeduidende. In hun plaats wilde de regeering van Brussel niet dezelfde gijzelaars van vroeger naar Dordrecht zenden; over dat punt van etiquette, want eigenlijk was het niet anders, viel op nieuw veel voor en werd veel tijd verdaan. Intusschen was toch het schriftelijk antwoord der Staten, dat, wegens de voorafgegane beraadslaging in de vroedschappen, een antwoord van het geheele volk mocht heeten en door den Prins ook zoo genoemd werd, aan 's konings gemachtigden overgeleverd. Het bevatte weinig nieuws. Op nieuw werd aangedrongen op de verwijdering der Spanjaarden, de bewerkers van al het onheil, en op de bijeenroeping der Staten-

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 299.

Generaal, aan wier uitspraak alle verdere geschillen gerust konden worden overgelaten, en die het verzet tegen de inquisitie en tegen de bloedige plakkaten zeker niet zouden wraken. Over de van 's konings wege gestelde voorwaarden was het onnoodig uit te weiden, omdat een van deze het meerendeel der Staten en des volks uit het vaderland verdreef en bij gevolg het genot der overige ontzegde. Daaraan konden zij zich niet onderwerpen. Zij wilden niemand dwingen van geloof te veranderen, maar zelf ook hun geloof behouden en niettemin in het vaderland blijven leven.

Dit antwoord lokte een wederantwoord van 's konings zijde uit, dat evenmin iets nieuws bracht. Inmiddels was de zaak der gijzelaars op orde gekomen; er verschenen twee Staatsche afgevaardigden te Breda, den 1sten Juni, met een nieuw geschrift, en daarin werkelijk een nieuw en gewichtig aanbod. Om te toonen dat de Prins en de Staten genegen waren om groote offers te brengen voor het herstel van rust en welvaart, verklaarden zij zich bereid, hoewel vast besloten goed en leven te verliezen eerder dan af te wijken van de gereformeerde religie, niettemin de beslissing van dit, even als van alle andere geschilpunten over te laten aan de Staten-Generaal, na het vertrek der Spanjaarden samen te roepen. — De woorden waren niet zeer duidelijk, maar werden later dus verklaard, dat de Staten-Generaal beslissen zouden, of de protestanten het land zouden moeten verlaten, dan wel met behoud van belijdenis en eeredienst in het land zouden mogen blijven.

Het scheen een waagstuk op deze wijs zijn lot in handen te geven van dezelfde Staten, die zoo herhaaldelijk hun ijver voor de alleenzaligmakende Kerk hadden betuigd. Maar zij waren Nederlanders, en zouden zich wel bedenken eer zij een zoo groot aantal landgenooten in ballingschap zonden. Zij hadden zich nooit ingenomen getoond met de harde bepalingen der plakkaten, zij hadden zich meermalen tegen de inquisitie verklaard. Als eens de Spanjaarden vertrokken waren en het geweld ontzenuwd was, zouden zij vrijer durven spreken en besluiten. Het was daarom niet al te gewaagd, het was niet roekeloos zich op hen te verlaten.

Men waagde buitendien te minder, omdat er weinig kans bestond dat van 's konings zijde het aanbod aangenomen zou worden. Men wist bij ondervinding dat het bijeenroepen van vrije Staten-Generaal hem volstrekt niet aanstond. Nu stelde men hem echter

voor aan die Staten niet slechts advies te vragen, maar de beslissing op te dragen van de geschillen tusschen Zijn Majesteit en zijn afvallige onderdanen. Van hen zou het dan afhangen te bepalen dat voortaan naast de ware Kerk de afschuwelijke ketterij in zijn Nederlanden zou leven. Het was ondenkbaar dat koning Philips daartoe de hand zou leenen.

Verwierp hij het aanbod, dan kon het niet anders of het misnoegen tegen hem moest in de gehoorzame provinciën nog toenemen, en in gelijke mate de samenstemming met Holland en Zeeland. Deze betoonden zich de kampioenen voor de Nederlandsche vrijheid en voor het gezag der Staten-Generaal. Zij hadden die Staten als scheidsrechters begeerd, maar de koning had ze niet gewild. Zoo diende dus het nieuwe voorstel uitmuntend om het doel te bevorderen dat de Prins bovenal beoogde: vereeniging van alle gewesten tegen de vreemde overheersching.

Requesens wist zeer goed dat de koning het aanbod der ketters zelfs niet in overweging nemen zou, en hij zelf achtte het ook volstrekt onaannemelijk. Maar even ongeraden docht het hem de onderhandeling af te breken, en het uitzicht op een schikking aan de nog gehoorzame onderzaten te benemen. Tijd winnen was dus het eenige wat hem overschoot. En te liever verschoof hij de gevaarvolle beslissing, omdat hij zich nog altijd vleide dat de koning toch eindelijk wel eens op zijn dringende vragen zou antwoorden en stellige bevelen geven, hoe met de opstandelingen te handelen. Met dit doel dus, om tijd te winnen, liet hij een schorsing van de onderhandeling van twaalf dagen voorslaan, ten einde over het laatste voorstel der Staten met de aanzienlijken des lands te raadplegen. De gemachtigden des konings, die dit voorstel overbrachten, fluisterden den afgevaardigden der Staten in het oor, dat de zaken goed stonden, en dat er kans bestond om ten slotte nog de vrije exercitie der twee religiën, de Roomsche en de Calvinistische, ingewilligd te krijgen [1]). Onder zulke omstandigheden stemden de Staten in de schorsing gereedelijk toe.

Werkelijk gebruikte de landvoogd den tijd om te Antwerpen een vergadering van den Raad van State, vermeerderd met notabele prelaten en wereldlijke heeren, samen te roepen, en over de mogelijkheid en de wenschelijkheid van het voortzetten van den vredehandel te raadplegen. Hij schrijft aan den koning,

1) Resol. Holl., 9 Juni 1576, blz. 379.

dat hij wel vooruit verzekerd was van ergerlijke adviezen te zullen hooren, en alleen om tijd te winnen de vergadering had belegd. Maar wat hij hooren moest, overtrof zijn verwachting, en toch had hij reden om te gelooven dat de heeren nog slechter gezind waren dan zij durfden uiten. Met uitzondering van den Spanjaard Geronimo de Roda waren nagenoeg allen het eens, dat men overeenkomstig den eisch der opstandelingen beginnen moest met de vreemde troepen weg te zenden, mits zij van hun kant, volgens hun belofte, hetzelfde deden, en dat men dan over en weer waarborgen behoorde te stellen voor het nakomen van het verdrag. Vervolgens moesten de Staten-Generaal als tijdens keizer Karel worden samengeroepen om over alle zaken van politie, dus ook over de plakkaten op het stuk der ketterij, te raadplegen, ten einde de koning, hun advies gehoord en rijpelijk overwogen, op alles orde mocht stellen als naar reden en recht zou behooren, waaraan dan de opstandelingen gehouden zouden zijn zich te onderwerpen. Intusschen zou men een eenvoudigen wapenstilstand, zonder onderling verkeer der partijen, kunnen sluiten, onder voorwaarde dat intusschen de katholieken in Holland en Zeeland vrije godsdienstoefening zouden genieten, en de uitgewekenen aldaar zouden mogen terugkeeren. In het breede werd de onvermijdelijkheid van zulk een schikking betoogd, en ten slotte nog gezegd, dat zeker Zijn Majesteit de uitoefening der beide godsdiensten in zijn landen niet mocht toestaan, en evenmin de beslissing dier vraag aan de Staten-Generaal kon overlaten, maar misschien, om erger voor te komen, zou kunnen gedoogen dat in Holland en Zeeland de ketters bleven wonen, zonder door de inquisitie om hun godsdienst bemoeilijkt te worden, mits zij dezen niet oefenden en geen schandaal gaven, gelijk men dit reeds aan de vreemde kooplieden vergunde.

Dit laatste was zeker wat 's konings gemachtigden bij hun verzoek om schorsing der onderhandeling hadden bedoeld, toen zij van het uitzicht om beide godsdiensten nevens elkaar geduld te krijgen gewaagden. Zoo ver ging nu het advies der Nederlandsche heeren aan den landvoogd wel niet, maar het ging toch veel verder dan de koning of Requesens zonder ergernis konden aanhooren.

Intusschen was de tijd der toegestane schorsing verstreken, en moest de onderhandeling worden hervat met het indienen van een antwoord op het laatste voorstel der Staten. Ook dit was slechts bestemd om tijd te winnen. Er werd gevraagd, welke

waarborgen de Staten bereid waren te geven voor de trouwe nakoming van het verdrag, daar zij verlangden dat de koning voor alles zijn troepen uit het land zenden en dus de middelen van bedwang opgeven zou. Wat de religie betreft, daarin mocht niet worden veranderd. De Prins en de Staten verlangden in alles herstel der oude rechten en gewoonten; waarom dan alleen in den godsdienst nieuwigheden verlangd? Niettemin, daar de koning vergunde dat de Staten-Generaal over alle zaken van politie raadplegen en hem raad geven zouden, ten einde hij vervolgens op alles goede orde zou stellen, zoo wilde hij ook wel toestaan dat zij hem over de plakkaten en de middelen tot handhaving van den godsdienst hun gevoelen kenbaar maakten.

Dat zulk een advies, waaraan de koning juist zooveel waarde kon hechten als hij goedvond, niets beteekende, sprak duidelijk genoeg. De Staten in hun antwoord wezen dit even aan, en verklaarden, dat het voorstel niets gemeens had met hun aanbod om de Staten-Generaal te laten beslissen. Wat de waarborgen van hen gevraagd betrof, zij waren onnoodig; immers de strijd werd met de Spaansche overheerschers, niet met de broeders der overige provinciën gevoerd. Trokken de vreemde benden uit het land, dan was de oorlog gedaan en de eendracht voor goed hersteld.

Hiermede was het laatste woord gesproken. In de weinige stukken, die verder nog gewisseld zijn, werden slechts de oude beweringen en betoogen herhaald. Om nog zoo veel doenlijk de zaak gaande te houden, openden 's konings gemachtigden nu weêr een onderhandeling over een wapenschorsing, die echter volstrekt niet in het plan van Requesens lag; integendeel, hij hervatte den strijd met nieuwe inspanning; zijn veldheer Hierges tastte Buren aan, en veroverde weldra die plaats en Schoonhoven en Oudewater. Hij misleidde dan ook de Staten geenszins. Evenmin kon hij hen blinddoeken met een ander voorstel, om tot Allerheiligen de onderhandeling aan te houden, ten einde nadere bevelen van den koning te vragen. Den eersten Juli viel in de vergadering der Staten van Holland het besluit om den vredehandel te eindigen, en niettegenstaande alle pogingen van de andere zijde daartegen, werden den 12den der maand de gijzelaars teruggezonden en de afgevaardigden uit Breda naar huis geroepen [1]).

1) Resol. Holl. 1576, blz. 455, 468, 477, 487, 504. Vgl. over den vredehandel nog: Van Meteren, 1ste uitg., f°. 79, uitg. 1614, f°. 10.

Nog eer zij terug waren gekomen, hadden de beschreven edelen den 6den Juli een voorstel aan de Staten van Holland en Zeeland gedaan [1]), om Zijn Majesteit, als een tyran en die zijn onderdanen zocht te oppresseeren en geheel te verderven, eerstdaags te verlaten. Zij vonden echter geen gehoor; ook Zijn Excellentie was tegen hun voorstel. Vreemde bescherming te zoeken werd wel raadzaam gekeurd, doch zonder de provinciën van den koning af te scheuren. De tijd was waarlijk ook niet rijp voor zulk een ondoordacht besluit. Men kon den koning niet voor goed verlaten zonder zich tevens voor goed te scheiden van de provinciën, die hem onderdanig bleven; en met die provinciën was het thans gelukt op den besten voet te komen. Daarvan liet zich voor de toekomst het beste voorspellen. De voortdurende krijg zou niet minder ondragelijk worden voor het Zuiden dan voor het Noorden; het geduld der weerloozen zou eindelijk uitgeput raken; de wanhoop zou tot verzet drijven, en de zelfverdediging tot samenspanning met de gewapende provinciën dwingen. Dat voorzag men zelfs aan 's konings zijde. Zoo schreef Furio Ceriol uit Antwerpen, dat de rebellen volhardden in vertrouwen op twee zaken: op de sterke ligging hunner gewesten, en op het misnoegen in de overige provinciën, die zij voorzagen dat bij de eerste gelegenheid de wapenen zouden aangrijpen en met hen samenspannen. En Requesens getuigt het zelf: niettegenstaande al wat zijn regeering tot rechtvaardiging van haar gedrag gedaan had, weet men toch aan haar het mislukken der onderhandeling, en dat deden niet slechts de vreemden en het volk, maar zelfs de Raad van State en inzonderheid Aerschot en Berlaymont. De overwinningen, kort daarna door Hierges aan den Hollandschen IJsel behaald, werden zonder vreugde, eer met leedwezen vernomen. Nederland zag niet in de Spanjaarden, maar in de opgestane provinciën zijn natuurlijke bondgenooten.

Dat was het gevolg van den loop der zaken; maar dat de zaken juist dezen loop hadden genomen, was voornamelijk het werk van den grooten Oranje. Met nooit missend beleid had hij het daarop sedert lang aangelegd en allerbehendigst den vredehandel daarnaar ingericht. Eerlang zou hij de vruchten van zijn staatkunde plukken. Een goed half jaar later stierf Requesens, en zijn dood was het sein tot een reeks van soldaten-muiterijen, schandelijker en verderfelijker dan Nederland er nog beleefd had.

1) Resol. Holl. l.l., blz. 474, 482, 692, 730.

De maat was eindelijk vol en liep over. Het was niet langer meer uit te houden. Het volk greep naar de wapenen. De Staten-Generaal kwamen bijeen, en besloten tot het uitdrijven van het vreemde gespuis. Maar daartoe behoefden zij krachtigen bijstand, en dien zochten zij bij den Prins en bij de Staten van Holland en Zeeland. De pacificatie werd hervat, maar thans buiten toezicht van een vreemden landvoogd. Spoedig verstond men dan ook elkander en werd men het eens omtrent de voorwaarden. De Staten-Generaal zouden op alles — niet adviseeren, maar orde stellen, ook op de godsdienstzaken. Voorloopig werden de plakkaten buiten werking gesteld, en aan Holland en Zeeland hun kerkelijke inrichting gelaten. Zoo werden al de eischen, te Breda gedaan, te Gent verkregen. Dat zij zoo gemakkelijk verkregen werden, dat de Nederlandsche heeren gestemd waren om ze zoo gereedelijk in te willigen, was vooral de uitwerking van den vredehandel, dien wij inzonderheid uit dien hoofde een zoo uitvoerige beschouwing waardig hebben gekeurd.

(In memoriam. Tafereelen uit Hollands Tachtigjarigen strijd, 4e uitg. 1873, Afl. 9, — 8e uitg. 1874, blz. 275 vlg.)

HET BELEG EN ONTZET DER STAD LEIDEN IN 1574.

(1874.)

Driehonderd jaren zijn verloopen, sedert Leiden belegerd werd en ontzet is. Wat al belegeringen van steden, groot en klein, hebben sedert plaats gegrepen! Hoeveel gewichtige gebeurtenissen zijn er voorgevallen, die het lot niet slechts van steden maar van gansche rijken hebben beslist, of de oude maatschappelijke toestanden hebben omgekeerd. Niettemin is de herinnering aan hetgeen Leiden voor driehonderd jaar verduurd heeft zonder te bezwijken, nog volstrekt niet uitgewischt, of maar verflauwd. Telken jare wordt de gedenkdag van het ontzet gevierd, en thans tegen het derde eeuwfeest maakt men aanstalten tot luisterrijker viering dan ooit te voren.

Is zulk een voorliefde gewettigd? Bestaat er reden om boven zoo veel wat later gebeurd is nog altijd het beleg en ontzet van Leiden in 1574 plechtig te herdenken? Is die gebeurtenis dan van zoo buitengewoon, van zoo eenig gewicht?

Ja! Voor onze stad in de eerste plaats, maar voor het geheele vaderland tevens, is het feit dat Leiden in 1574 niet in de handen der Spanjaarden gevallen is maar geleden en volhard heeft, tot zijn trouwe bondgenooten in staat waren om het te verlossen, een gebeurtenis van het hoogste belang, die nooit mag worden vergeten.

Op zich zelf beschouwd, en buiten de omstandigheden die eigenlijk haar karakter bepalen, treffen de belegering der stad en haar verlossing onze verbeelding reeds sterk. Een ellende, als die in het beleg is uitgestaan, behoort gelukkig tot de zeldzaamheden. Wij kunnen ze ons ter nauwernood voorstellen. De bekende beschrijvingen van het afzichtelijke voedsel, van den hongersnood, van de pest, van de sterfte, zij geven slechts een flauw denkbeeld van al wat gedurende die vier maanden in steeds

klimmende mate geleden is. Bedenkt, dat in dat betrekkelijk korte tijdsverloop ruim twee vijfden der bevolking zijn omgekomen, en leidt dan de jammeren af, die in dat enkele cijfer liggen opgesloten. Men roemt en te recht de volharding van Parijs in 1870. Maar als Parijs toen in gelijke verhouding geleden had als Leiden voorheen, dan zou het aantal dooden achtmaal honderdduizend hebben bedragen. En indien zich heden ten dage in onze stad herhaalde wat er voor driehonderd jaren is gebeurd, dan zouden bij gelijken duur van het beleg zestienduizend onzer moeten sterven. Bij elk sterfgeval hoeveel smart! Bij het zien wegkwijnen van dierbare betrekkingen, die te helpen waren als het beleg maar ophield, welk een hartzeer! Toch steeds volgehouden; na elken bangen dag, die voorbij is gegaan, een nieuwen van steeds nijpender gebrek begonnen! Hoe verlokkend de voorstellen en beloften van den vijand ook zijn, altijd ze afgeslagen! Het is waar, er viel niet te vechten; er kwam geen soldatenmoed te pas; heldendaden zijn niet bedreven. Maar is de moed om geduldig te lijden minder groot of meer gewoon dan de moed om het leven te wagen? Bij het wagen bestaat de hoop om te winnen; de overspanning bedwelmt het gevoel; maar bij het werkeloos lijden blijft de bewustheid der smart steeds levendig.

Zoo was het in de stad gesteld. Daarbuiten in de bevriende steden, in de vergadering der Staten, in het kabinet van den prins van Oranje heerschte dezelfde geest van volharden tot elken prijs [1]. „Liever verdorven land dan verloren land," was daar de leus, die meer naar waarheid luiden zou: „liever verdorven land dan verloren vrijheid." Want om het behoud der vrijheid van denken en geweten, om het volksbestaan en de zelfregeering naar volksaard en volksbelang werd de ongelijke strijd gevoerd.

Dat is het wat aan de gebeurtenissen van voor driehonderd jaren een zoo hoog en zoo duurzaam belang bijzet, de prijs waarom gestreden werd. De zucht naar vrijheid is den mensch ingeschapen en onvergankelijk. Onafgebroken wordt er strijd gevoerd om haar te verwerven of om haar te behouden, want zij is een van die kleinooden, wier bezit nooit voor goed verzekerd is. Daarom wat ooit ter liefde van de vrijheid gedaan of geleden werd, blijft voor alle tijden en voor alle geslachten dierbaar en onvergetelijk.

---

1) Fruytiers, 2de uitg., blz. 22. De Prins schrijft aan Sonoy Mei 1575: „t is beter wat lands bedorven dan het geheel te verliesen" (Bor, dl. I, blz. 620, Bk. VIII, f°. 103).

Zoo moet dus de belangrijkheid van Leidens beleg en ontzet worden afgemeten naar den invloed, dien zij op het vestigen van Neêrlands vrijheid hebben gehad. Staat het vast dat onze vrijheid groot gevaar zou hebben geloopen, indien Leiden gevallen was, en heeft daarentegen zijn behoud op dat tijdstip Holland behouden, dan kan het belang dier gebeurtenissen niet verouderen. Immers zoo lang wij ons in onze vrijheid verheugen, vergeten wij niet wat haar de overwinning heeft helpen behalen.

Onderzoeken wij daarom in de eerste plaats, wat er in 1574 aan het lot van Leiden gehangen heeft [1]).

Twee van de zeventien Nederlanden, Holland en Zeeland, waren toen alleen in opstand tegen den Spaanschen koning; de overige waren onderworpen en onderdanig, maar in hooge mate ontevreden: zij maakten wel geen gemeene zaak met de opstandelingen, maar zij klaagden toch bij iedere gelegenheid over dezelfde grieven die tot den opstand gedreven hadden. Hun klachten werden niet verhoord, en konden het ook niet worden zoolang de oorlog duurde, die ze, althans gedeeltelijk, veroorzaakte. Gewelddadigheid van het slecht betaalde krijgsvolk en drukkende belasting, om ten minste gedeeltelijk het krijgsvolk te betalen, waren het onvermijdelijk gevolg van den oorlog tegen de rebellen. Natuurlijk dat het misnoegen klom hoe langer de reden er toe voortduurde. Het was te voorzien en werd ook door iedereen, vriend of vijand, voorspeld, dat het eindelijk van klagen tot handelen zou komen, en dat een algemeene opstand niet kon uitblijven. Daarom wenschte de Brusselsche regeering bevrediging der afvallige gewesten op welke voorwaarden ook, mits slechts de gehoorzaamheid aan koning en Kerk ongeschonden bleef. Doch voor de opstandelingen was elke vrede, waarbij die tweeërlei gehoorzaamheid werd opgelegd, onaannemelijk; want aan die dubbele verplichting hechtte de regeering, wat zij ook thans in haar verlegenheid mocht voorwenden, een beteekenis, die de politieke vrijheid zoowel als de gewetensvrijheid doodde. Buitendien

1) Ik acht het noodeloos gedurig de bronnen te noemen, waaruit ik put. Ik heb in de Inleiding voor De oude Verhalen van het Beleg en Ontzet van Leiden ('s Gravenhage, 1874) de betrekkelijke waarde dier bronnen besproken, en mag mijn lezers daarheen verwijzen. Doorgaans noem ik dus mijn zegslieden niet, indien hun geschriften in dien bundel staan overgedrukt. Alleen dan wanneer de aandachtige lezer moeite zou hebben om het bewijs voor mijn voorstelling der gebeurtenissen te vinden, haal ik ze aan.

bestond er ook niet de minste waarborg dat de voorwaarden, waarop men vrede sloot, nageleefd zouden worden, als eens degenen die ze hadden afgedwongen ontwapend waren. Het was bekend hoe een Roomsche regeering te Rome van haar zedelijke verplichting om beloften na te komen, ontheven kon worden. En wie zou haar feitelijk verplichten? Wie haar beletten te handelen zooals zij zich aan Kerk en monarchie verschuldigd achtte, indien eens de rebellen de wapenen hadden neêrgelegd? De strijd, dien Holland en Zeeland hadden aangevangen, was dus een onverzoenlijke strijd, op leven en dood. Met den koning van Spanje was geen verzoening mogelijk. Alleen met de landgenooten, met de overige Nederlanden, konden zij zich bevredigen, want met dezen hadden zij dezelfde belangen, dezelfde wenschen. Daarom moest de oorlog volgehouden, tot eindelijk allen het geduld verloren, het Spaansche juk afwierpen, en met de opstandelingen gemeene zaak maakten.

Maar niet allen zagen dit zoo in. De kansen schenen te ongelijk en de strijd wanhopig. Hoe lang zouden de twee gewesten hem misschien nog alleen moeten voeren? Intusschen werd het land te grond gericht, het volk verwilderde onder de gruwelen, die het leed en die het bedreef. Was het dan niet geraden een dragelijken vrede onverwijld te sluiten, die althans rust en verademing zou geven? De katholieken konden in het land blijven en zich het gemis van eenige rechten en vrijheden getroosten. De protestanten konden des noods in ballingschap gaan, om elders God naar hun overtuiging te dienen. Zoo dacht menigeen, die den moed liet zinken; zoo dacht zelfs Marnix van Sint-Aldegonde, de vertrouweling en vriend van prins Willem, nu hij in zijn gevangenschap de overmacht van den vijand gevoelde en het hopelooze van langer verzet ondervond. Hij schreef in dien geest brief op brief aan den Prins, en leende zich zelfs als bemiddelaar tusschen hem en de Spaansche regeering. De Prins en wie den staat van zaken begrepen zooals hij, deinsden terug voor het gevaar van een onderhandeling, die zij licht konden aanvangen, maar niet zoo gemakkelijk afbreken, als eens het uitzicht op vrede en welvaren de gemoederen bekoord had. Doch aan den anderen kant mochten zij ook geen vredehandel weigeren, en zoodoende den schijn op zich laden van onverzoenlijkheid. Met de meeste behoedzaamheid hebben zij dus, juist terwijl Leiden belegerd werd, de onderhandelingen begonnen, en die na het ontzet der stad, te Breda, voortgezet. Met voorbeeldeloos beleid

heeft de Prins ze maanden lang gevoerd, en ze eerst afgebroken nadat de onmogelijkheid om vrede te treffen in aller oogen gebleken was. Het is hem verder gelukt den oorlog, hoe zwaar hij viel, te rekken tot op het oogenblik, waarop eindelijk de Spaansche Furie gansch Nederland tot wanhoop dreef, en tevens de zwakke tusschenregeering van den Raad van State, die na den dood des landvoogds was opgetreden, de gelegenheid aanbood om het ondragelijke juk af te schudden, en met de reeds vroeger afgevallen gewesten de Pacificatie te Gent te sluiten. Van toen af voor goed waren Holland en Zeeland bevrijd.

Die uitkomst hadden zij in de eerste plaats aan Willem van Oranje te danken. Doch dat de Prins wat hij gedaan heeft doen kon, is voor een groot gedeelte te danken aan het behoud van Leiden. Toen de vredehandel te Breda geopend werd, was Leiden ontzet en geheel Zuid-Holland, op Haarlem en Amsterdam na, van vijanden gezuiverd. Het was in een roemrijk voorbeeld gebleken, wat men vermocht als men durfde en niets ontzag. De zucht en de behoefte naar vrede waren in Holland veel verminderd, en de overtuiging was gevestigd, dat in alle geval boven een valschen vrede een openlijke krijg te verkiezen was. De Prins en de Staten, in wie zijn geest leefde, waren daardoor meesters der onderhandeling, en werden niet door moedeloosheid van de menigte gedwongen om aan te nemen wat zij onaannemelijk achtten. Toen zij ten slotte den vredehandel opgaven en op nieuw naar de wapenen grepen, hadden zij de groote meerderheid der natie op hun hand, en behoefden voor geen onwil der burgerijen te vreezen.

Hoe geheel anders zou de toestand en de loop der dingen zijn geweest, indien de vijand, vóór den aanvang van den vredehandel, Leiden had ingenomen! Hij was dan meester geweest van het platte land tot aan de Maas; hij zou Delft hebben omsingeld, zoo als hij het Leiden had gedaan; hij zou de Maassteden insgelijks, althans van de landzijde, hebben benauwd; en daarenboven zou het voorbeeld van Leiden, dat door het beleg vreeselijk had geleden en slechts in onderwerping aan den koning zijn heil had gevonden, krachtig hebben gewerkt op de steden, wien hetzelfde lot boven het hoofd hing en dezelfde uitkomst aangeboden werd. Zou het onder zulke omstandigheden mogelijk zijn geweest de schoon schijnende beloften van den voorspoedigen vijand af te wijzen? Zouden niet te midden van zoo groote wederwaardigheden duizenden naar bevrediging hebben gehaakt, die,

nu de toestand zoo geheel anders was, nu Leiden ontzet was en het platte land van vijanden gezuiverd, van geen onderwerping en van geen ballingschap wilden hooren? Het is waar: Zuid-Holland was slechts een van de drie wijkplaatsen van den opstand. Noord-Holland en Zeeland, om van Bommel en Buren niet te spreken, telden ook nog mede, en zij waren in dezen tijd niet onvoorspoedig; Zeeland had zelfs dit eigen jaar door de verovering van Middelburg veel gewonnen. Doch prins Willem steunde toch allermeest op het middengewest, dat noord en zuid samen hield, en op de groote steden, waaruit hij zijn ruimste inkomsten trok. Al is het verre van zeker, dat hij en zijn vrienden het hoofd in den schoot gelegd zouden hebben [1]), indien Leiden verloren was gegaan en Zuid-Holland den moed had laten zinken; even onzeker is het, of onder den indruk van zulk een gevoelig verlies de partij van den oorlog de bovenhand in de Staten-vergadering zou hebben behouden. In elk geval moest de afloop van het beleg op het lot van Nederland sterken invloed oefenen. Leiden verlost gaf moed, Leiden verloren sloeg den moed ter neer; en hoe weinig was er noodig om de schaal naar oorlog of naar vrede te doen overslaan. In de reeks der groote gebeurtenissen, waaruit ons volksbestaan en onze vrijheid geboren zijn, bekleedt het ontzet van Leiden een voorname plaats.

En de vrijheid van Nederland, heeft zij op haar beurt niet teruggewerkt op gansch Europa? Zou het voor België, voor Duitschland, inzonderheid voor Engeland, geen verschil maken of Nederland een vrije staat werd, of een wingewest van Spanje bleef? Stelt u voor, dat in den dertigjarigen oorlog de krijgsmacht van Spanje niet door onze Republiek bezig was gehouden, maar zich uit Nederland op Duitschland had kunnen werpen ter ondersteuning van den keizer en van de Roomsche reactie. Stelt u voor, dat de republiek der Vereenigde Nederlanden niet bestaan had in den tijd der veroveringsoorlogen van Lodewijk XIV en van het wanbestuur der laatste Stuarts. Zeker, niemand is in staat te zeggen wat gebeurd zou zijn, indien niet zekere gebeurtenis was voorafgegaan. Maar gaan wij met de waarschijnlijkheid te rade, dan is het vermoeden gewettigd, dat de nawerking van het moedig gedrag onzer vaderen in het jaar 1574 zich niet binnen de perken van hun tijdvak en niet binnen de grenzen van hun land bepaald heeft.

---

1) Zie zijn verzekering: Archives, t. V, p. 281.

Een feit van zulke beteekenis in den steeds voortdurenden strijd der vrijheid tegen de overheersching verdient wel, dat wij het ons, zoo juist en levendig als mogelijk is, voor de verbeelding roepen.

I.

Men spreekt altijd van Leiden's belegering. Maar in den zin waarin wij het woord gewoonlijk verstaan, en waarin wij te recht van de belegeringen van Haarlem en Alkmaar spreken, is Leiden niet belegerd; het is slechts ingesloten en uitgehongerd. De vijand heeft geen loopgraven aangelegd om de muren te naderen, geen geschut geplant om bres te schieten, geen stormloopen gewaagd. Dat alles is met Haarlem en Alkmaar geschied, maar niet met Leiden. Ook is er nagenoeg niet gevochten. Behalve een paar uitvallen, waarbij het ernstiger toeging, is het bij schermutselen gebleven, zoodat er ook door het zwaard slechts enkele burgers zijn omgekomen. In dit opzicht verschilt het beleg van Leiden wezenlijk van de twee belegeringen, waarmeê het het gewoonlijk in éénen adem wordt genoemd.

De reden, waarom de Spaansche generaals met Leiden zoo gansch anders te werk gingen dan met Haarlem en Alkmaar, was grootendeels gelegen in de ondervinding die zij voor die twee steden hadden opgedaan. Haarlem was wel vermeesterd, doch niet door het geschut, niet door de bestorming: het was genoodzaakt zich over te geven, toen het, na het verlies van de Fuyck, afgesloten was van het meer, waarover het zijn levensmiddelen ontving, en na de neêrlaag aan het Mannenpad alle hoop op ontzet had verloren. Alkmaar insgelijks was uit zwaar geschut beschoten en vervolgens bestormd, maar het kanon had geen voldoende uitwerking gedaan en de storm was afgeslagen. En dat na zoo veel moeite, als het gekost had om de zware muurbrekers aan te voeren en in batterij te stellen [1])! Het was een les voor het vervolg, die Alva niet in den wind sloeg. Weinige dagen na het opbreken van zijn leger van voor Alkmaar ontvouwde hij in een brief aan den koning het nieuwe stelsel van oorlog voeren, dat hij had aangenomen. „Ik ben thans bezig (schrijft hij [2])) om de troepen in welgekozen kwartieren te

1) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 401.
2) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 412, 422.

leggen, waar zij beletten kunnen dat de Geuzen de hulpmiddelen van het platte land tot zich trekken. Ik stel mij van dezen maatregel veel goeds voor. De rebellen zullen op die wijs in hun steden opgesloten zitten en van honger vergaan. En op den een of anderen winternacht, als de slooten en singels dicht liggen, gelukt het misschien hen te verrassen en te overrompelen." Onverwijld begon hij naar dit nieuwe plan te handelen [1]). Omstreeks November zond hij naar Waterland den baron De Chevraux [2]) en naar Rijnland Francisco de Valdez. Deze maakte zich zonder moeite meester van Den Haag, nam vervolgens 's Gravezande en het nog maar half voltooide fort van Maaslandsluis [3]) in, bij welke gelegenheid Marnix van Sint-Aldegonde gevangen raakte, en eindelijk Vlaardingen, alles binnen weinige dagen. Maar dit was slechts om te beginnen en vasten voet te nemen. Het gold inzonderheid Leiden; die stad moest van het verkeer met de andere steden worden afgesloten, en daartoe ging Valdez na de eerste behaalde voordeelen terstond over. Het viel hem niet zwaar; want prins Willem [4]) was vooreerst buiten staat om in Holland iets te ondernemen, en het bezit van Amsterdam en van Haarlem verzekerde den Spanjaarden de heerschappij over de Haarlemsche en Leidsche meren en over de stroomen, die van daar naar Leiden loopen; ook de Rijn was gemakkelijk ten oosten en ten westen der stad te versperren. Alleen ten zuiden, naar den kant van Delft en Gouda, had de afsluiting bezwaar in, en bleef zij ook gebrekkig, zoodat het verkeer daar wel belemmerd maar niet afgebroken werd. Bovendien was de stad ruim van levensmiddelen voorzien; het koren, waarmeê men Haarlem had hopen te spijzigen, was, na het verlies dier stad, te Leiden gelaten en kwam thans den belegerden uitmuntend te pas [5]). Gebrek is er dan ook niet geleden in de vijf maanden die de eerste belegering heeft geduurd. Juist toen men bezorgd begon te worden en den voorraad zuiniger ging beheeren, werd het beleg gestaakt. Op het bericht, dat Lodewijk van

---

1) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 429; Mendoza, Comentarios, p. 221.

2) Mendoza, p. 195 v°.

3) Het gewicht dier plaats wordt aangewezen in Resol. Holl. 1575, blz. 336. Bijzonderheden der overmeestering zijn te vinden bij Opmeer, Historia Martyrum, p. 153.

4) Archives, t. IV, p. 229, 237, 241.

5) Dat Leiden gedurende het eerste beleg genoten heeft van den voorraad, die voor Haarlem bestemd was, blijkt uit het document, beschreven door Rammelman Elsevier in den Inventaris van het Archief der gemeente Leyden, dl. II, blz. 46, n°. 36.

Nassau met een aanzienlijk leger uit Duitschland in aantocht was en door prins Willem te Bommel werd opgewacht [1]), trokken de belegeraars van rondom Leiden weg en naar Utrecht heen. Dit was de eerste vrucht van die groote onderneming [2]), waarvan zich de onzen zooveel hadden beloofd, maar die geen ander voordeel zou opleveren. Een ieder weet, hoe deerlijk zij op het slagveld van Mook te niet liep. Op nieuw bleek het daar, dat in het open veld geen samengeraapte Duitsche benden, onder bevel van strijdlustige en moedige edellieden, bestand waren tegen de geoefende en uitmuntend aangevoerde Spaansche legermacht. De troepen van Valdez hadden niet eens aan den strijd deelgenomen [3]). Terwijl zij nog op marsch waren, hadden hun krijgskameraden alleen er al een eind aan gemaakt.

Zouden zij nu aanstonds naar hun oude kwartieren wederkeeren? In het sticht van Utrecht, waar zij zich ophielden, werd het voor zeker verhaald [4]), en op zich zelf was het waarschijnlijk genoeg. Maar te Leiden wilde men het niet gelooven. Men verheugde zich daar nog te zeer in de pas herwonnen vrijheid van verkeer, om zich al aanstonds weer te verontrusten over hetgeen gebeuren kon. Het eerste wat de stad na den aftocht der Spaansche benden had gedaan, was haar bezetting weg te zenden, en te zorgen dat zij ook van haar losbandigen en verkwistenden gouverneur, den heer van Noyelles [5]), ontslagen werd. Toen ter tijd waren zulke verdedigers een noodzakelijk kwaad, dat men zich niet langer getroostte dan men verdediging behoefde. Het was een tweede verlossing, als het garnizoen de stad ontruimde en de burgerij weer haar eigen meester liet [6]). Maar zonder

---

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 42/3.

2) Over het doel: zie Archives, t. IV, p. 246/7.

3) Vgl. Blok, Lodewijk van Nassau, blz. 115.

4) Bor, dl. I, blz. 502, Bk. VII, f°. 21.

5) Vgl. over hem Navorscher 1897, in het extract Commissieboek, n°. 4 en 73. Hij was de opvolger van Cornelis van Assendelft, heer van Goudriaan, en 10 April 1573 benoemd volgens den Inventaris van Leiden, p. 41, maar volgens Orlers (Beschrijving van Leiden, blz. 568) 16 Maart. Van Rooswyck droeg hem 26 Maart 1573 zijn Cort en Waerachtig verhael (van Haarlem's beleg) op en noemt hem daar „Joris vrijheer tot Montigny ende Noyelles, Gouverneur ende Capiteyn der Stadt Leyden ende 't quartier van Rijnlant" enz. Zijn wapen aldaar op de keerzijde van het titelblad.

6) Hoe Gouda over de bezetting der Geuzen van Lumey dacht, zie bij Van Wijn, Bijv. op Wagenaar, dl. VI, blz. 99, aant. *g*. — Hoe Amsterdam in 1568 over de Hoogduitsche bezetting van Megen, zie bij Van Biesten, in Dietsche Warande, dl. VIII, blz. 428.

krijgsvolk kon men er niet aan denken, om den vijand uit de enkele sterkten, die hij bezet had gehouden, te verdrijven. Het zou anders juist het geschikte oogenblik zijn geweest om de schansen aan de Kaag en aan de Oude Wetering, ten zuiden van het Leidsche meer, aan te tasten: sterkten, die het van groot belang was niet in handen van den vijand te laten. Daartoe werden echter zelfs geen aanstalten gemaakt. Al wat men deed bepaalde zich tot het neerwerpen, niet eens volkomen slechten, van een paar schansen in den omtrek der stad, en het aanleggen, niet eens voltooien, van een versterking aan den Rijn te Valkenburg. Ook werd, vooral op aandrang van den Prins, eenige voorraad opgedaan, niet genoeg evenwel voor een langdurig beleg [1]). Waarom zou Leiden zich ook zoo gehaast hebben, eer het wist hoe volkomen de neerlaag op de Mookerheide was geweest; en sedert daaraan niet meer te twijfelen viel, werd geen tijd gelaten. Juist twee maanden nadat de stadspoorten, bij het opbreken van het eerste beleg, waren open gezet, moesten zij op nieuw worden gesloten. Onverhoeds keerde de vijand in den nacht tusschen 25 en 26 Mei in zijn vroeger kwartier te Leiderdorp terug.

Wij mogen den Spaanschen veldheer de eer niet onthouden, die hem toekomt voor het beleid en de voortvarendheid, waarmee hij thans voor de tweede maal de stad omsingelde. Het kwam er op aan haar in te sluiten, eer zij er op verdacht was en den tijd had gehad om garnizoen in te nemen en voorraad binnen te halen. Dat gelukte Valdez volkomen. Hij had 24 Mei Utrecht verlaten [2]). Zijn voorhoede, vier vendels Walen, onder don Luis Gaytan kwam van Amsterdam te scheep over Haarlem, voorbij de Oude Wetering en zoo over de Brasemermeer, naar den Rijn. Zij landde in het midden van den nacht van den 25sten op de 26sten te Leiderdorp, en begon er oogenblikkelijk in de oude kwartieren te schansen. Een verkenning door de vrijbuiters [3]) van Leiden met het krieken van den dag ondernomen, viel in de hinderlaag, die don Luis haar gespannen had, en werd naar

1) (Mansard) Discours du Siège de Leyde, p. 7. Kort vóór de insluiting worden tien lijfschutters door Leiden aan Zijn Excellentie te Delft toegezonden (Kron. Hist. Gen., dl. VI, blz. 420).

2) Vgl. over den samenhang der gebeurtenissen in deze dagen: Documentos ineditos, t. LXXV, p. 258 vlg., waar brieven van Valdez zijn afgedrukt, de eerste verkeerdelijk 18 Mei gedagteekend. (In de eerste uitgave is het verhaal niet geheel juist; hier is het door ons verbeterd naar de aanwijzingen en aanteekeningen van Fruin. N. v. d. R.)

3) Zie over hen: Resol. Holl. 1574, 5 October, blz. 131.

de stad teruggedreven met verlies van een paar dooden en van den wakkeren hopman Andries Allertsz., den eenigen officier van beroep, dien de stad in dienst had. Verzekerd dat na dezen mislukten uitval vooreerst geen tweede zou gewaagd worden, liet de Spaansche bevelhebber slechts eenig volk te Leiderdorp achter, en trok met het overige den Weipoortschen weg langs naar Zoeterwoude, en verder langs den Stompwijkerweg naar den Leidschendam, en zoo over Voorburg naar Den Haag. Op al die plaatsen liet hij eenige manschap achter, om de oude kwartieren weer te betrekken. Nergens ontmoette hij tegenstand, dan alleen aan de Geestbrug, waar Nicolaas Ruichaver [1]) met een handvol volks zoo lang schermutselde als noodig was om den Haagschen Geuzen den tijd te laten van naar Delft de wijk te nemen. Aan den laten avond van denzelfden dag, waarop hij te Leiderdorp aan wal was gestapt, deed Gaytan zijn intocht in 's Gravenhage, en werd er door de bevolking, die grootendeels van de regeering en haar beambten leven moest, met vreugde ingehaald, al was hij er niet zonder gevaar van de zijde der Geuzen.

Zoo was Leiden op één dag van het oosten, om het zuiden, tot in het westen omsingeld, nog wel met een geringe macht en in een slecht gesloten lijn, maar toch reeds zoo, dat het inbrengen van levensmiddelen langs de hoofdwegen niet dan ter sluiks kon geschieden.

Den volgenden dag kwam een tweede krijgshoop opdagen van Haarlem af onder den baron de Licques over Noordwijk en Rijnsburg op Valkenburg aan. Daar waren de onzen een maand te voren begonnen met het opwerpen van een schans, die nog niet voltooid was, maar toch reeds door vijf vaandels Engelschen bezet werd gehouden. De aantocht van twee zijden der Spaansche troepen was voldoende om hen te doen wijken; voor zoover zij niet gevangen genomen en in de kerk van Valkenburg ontwapend werden, kwamen zij den Rijndijk langs ijlings op de stad aanloopen tot voor de Witte poort, waar zij verzochten binnen gelaten te worden. De regeering (wordt ons gezegd [2])), overwegende dat zij volstrekt geen garnizoen had [3]), zou het verzoek

1) Deze was door het Noorderkwartier aan Zuid-Holland te hulp gezonden (Velius, Kronijk van Hoorn, blz. 431).

2) Vlg. brief in de Docum. ined., t. LXXV, p. 260.

3) In het Dagverhaal van het beleg, vgl. Oude verhalen van het beleg en ontzet van Leiden.

wel hebben ingewilligd, maar de burgerij was er tegen en verhinderde het. Niet zonder reden. Wat zou men aan zulke verdedigers hebben, die vluchtten eer zij nog den vijand zagen. Den geringen voorraad levensmiddelen zouden zij helpen opteren, en als die opgegeten was, misschien tot overgaaf noodzaken. Er viel zeker op die redeneering wel wat af te dingen, maar de uitkomst heeft ze toch bewaarheid: aan krijgsvolk is in de stad geen gebrek geweest, wel aan levensmiddelen. Vijf honderd monden meer te voeden zou den voorraad misschien zoo veel dagen vroeger hebben uitgeput, dat het ontzet toch nog te laat zou gekomen zijn. Buitendien men wees de Engelschen niet onvoorwaardelijk af; men stelde voor dat zij op den singel, onder het kanon der vesten, zouden kampeeren, totdat Zijn Excellentie anders zou hebben beschikt. Maar dit voorstel smaakte hun niet. Verraden, zoo zij voorwendden, door de Leidsche burgerij, gaven zij zich den 28sten over aan Licques' [1]) aanrukkende benden, die, gesteund door Gaytan's uit Den Haag gekomen Spanjaarden, inmiddels reeds tot aan Ter Wadding genaderd waren. Slechts enkelen wilden van geen overgaaf hooren, en deze werden ten slotte in de stad gelaten en bij het vaandel vrijbuiters ingelijfd. De nieuw aangekomen Spaanschen legerden zich vervolgens in de dorpen van westelijk Rijnland, en versterkten het garnizoen van Den Haag.

Den vorigen dag, den 27sten [2]), was er ten oosten van de stad door Engelschen van hetzelfde regiment, onder bevel van den kapitein Gensfort [3]), meer moed betoond. Het gold daar de verdediging van de schans bij de Goudsche sluis en van het versterkte dorp Alfen tegen de hoofdmacht der Spanjaarden, onder Valdez in eigen persoon, die in zijn tocht belemmerd was door een oproer onder zijn Duitschers en eerst op dien 27sten zoover gevorderd was [4]). De stelling was sterk gelegen en goed be-

1) Vgl. Docum. ined., l.l., p. 261.

2) Dat de schansen aan de Goudsche sluis en te Valkenburg op één en denzelfden dag, en wel den dag na het bezetten van Leiderdorp en Den Haag, door de Spanjaarden genomen zijn, komt mij het waarschijnlijkst voor, hoewel het in strijd is met hetgeen Mendoza en anderen verhalen. Ik volg hierin den steller van het Dagverhaal, omdat hij te Leiden den afloop dier gevechten terstond vernomen zal hebben en zich dus moeilijk kan vergissen; en omdat het ook in den aard der zaak ligt, dat de aantocht langs de verschillende wegen gelijktijdig heeft plaats gehad.

3) Resol. Holl., 9 Juli 1575, blz. 483: Gillis Gensvoort. Cf. Le Petit, Grande Chronique, t. II, p. 236.

4) Vgl. den brief van Valdez aan Requesens in Docum. ined., l.l., p. 259. Vgl. Van Vloten, Nederland's Opstand, dl. II, blz. 110.

schanst, de bezetting toereikend, alleen niet ruim van kruid en lood voorzien. Ook kostte het den vijand veel strijd en menschenlevens om haar te nemen. Maar genomen moest zij worden; zij bestreek den grooten weg van Utrecht naar Leiden, en de belegeraars konden haar niet in hun rug laten liggen. De Spaansche generaal en geschiedschrijver don Bernardino de Mendoza geeft ons, zeker naar het verhaal van een zijner krijgsmakkers, een uitvoerige beschrijving van het gevecht, waarvan echter de bijzonderheden voor ons geen belang meer hebben; genoeg dat wij de uitkomst weten. Drie stormen werden moedig afgeslagen, bij den vierden werd de schans verloren en de bezetting met zwaar verlies uiteen gejaagd [1]). Enkelen, en daaronder de aanvoerder van een schaar Nederlandsche vrijbuiters, Gerrit van der Laen, vluchtten naar Leiden; de rest verstrooide zich wijd en zijd. De vijand beroemde zich bij Alfen en bij Valkenburg 600 man verslagen en 400 gevangen genomen te hebben. Natuurlijk bezette Valdez het gewichtige punt, dat hij gewonnen had, met toereikende macht, en met de overige trok hij westwaarts aan. Nieuwe veroveringen vielen er om Leiden niet te maken, doch in de reeds betrokken kwartieren werd de manschap aanzienlijk vermeerderd. Hoe talrijk de belegeraars nu reeds waren, is niet met zekerheid te zeggen; later schatte men hun aantal op negen of tien duizend; thans zullen er misschien zes of zeven duizend [2]) in Rijnland geweest zijn: zeker meer dan genoeg om al de toegangen tot de stad behoorlijk af te sluiten.

1) Valdez, die er zelf bij was, roemt de dapperheid der zijnen uitbundig: zoo lang hij soldaat is, heeft hij zulk vechten niet bijgewoond.

2) Mansard, in het Discours du Siège, p. 7, spreekt van 10 à 12,000 man, Fruytiers van tusschen de 7 en 8000. De secretaris van Requesens, die zeker in staat is het cijfer best te kennen, schrijft aan Ruy Gomez den 26sten Juni (Archives, t. V, p. 30), dat Valdez naar Holland is getrokken met 6 à 7000 voetknechten; aan dat cijfer heb ik mij gehouden. Later vroeg en kreeg Valdez echter nog versterking. Mendoza (p. 258 der oorspronkelijke Spaansche uitgaaf) verhaalt dat Juliaan Romero hem die toevoerde, en dat die meteen van Requesens in last had, om de oude Spaansche tercios, die in Holland stonden, te reformeeren en de vaandels in nieuwe regimenten samen te voegen. Hij geeft niet op, wanneer dit gebeurd is; maar uit hetgeen hij er bij verhaalt blijkt, dat Romero zich in de eerste helft van September bij Valdez bevond. Dat komt overeen met hetgeen Matenesse, den 3den dier maand, aan die van Leiden meldde: „Eergisteren zijn noch omtrent Leyderdorp 600 oude Spaensche schutten gekomen" (Orlers, 1ste uitg., blz. 374). Ik zou evenwel niet durven beweren, dat dit de eenige vermeerdering is geweest, die Valdez' leger in die vier maanden ontvangen heeft.

Maar daartoe bepaalde zich Valdez niet. Zoo veel het geschieden kon zonder aan zijn hoofddoel te schaden, zocht hij te gelijkertijd de andere steden van Zuid-Holland te benauwen. Met dit doel rukte een afdeeling troepen den 29sten onder don Luis Gaytan uit Den Haag zuidwaarts op, en viel op nieuw de gewichtige stelling bij Maaslandsluis aan [1]). In den nacht van den 30sten op den 31sten verliet de bezetting van het fort hare stelling en Valdez bezette haar; hij nam ook maatregelen om Vlaardingen aan te tasten, maar keerde weldra naar Den Haag terug [2]). Het voordeel aan de Spaansche zijde werd echter duur betaald met de verwonding en den spoedig gevolgden dood van don Luis reeds op den eersten dag [3]). Een andere bende nestelde zich aan de Hoornbrug en rondom Delft, te Pijnakker, te Nootdorp, te Schipluiden en in het oude klooster Sion [4]). Gelukkig voor de onzen mislukte later [5]) de voorgenomen verrassing van de schans aan de Poldervaart, tegenover de Zwetbrug, tusschen Delft en Overschie. Ware die sterkte in handen van de vijand gevallen, het verkeer tusschen Rotterdam en Delft zou er erg door belemmerd zijn. Toch werden de wegen in die buurt reeds al te zeer verontrust: een voorsmaak van hetgeen te wachten stond, als eens Leiden over was en de Spanjaard zijn geheele macht naar Delfland en Schieland kon voeren. Vooralsnog was echter het blokkeeren van Leiden de hoofdzaak, en daaraan besteedde Valdez dan ook de meeste zorg.

---

1) Vgl. Valdez' eersten brief (van 28 Mei) aan het slot (Docum. ined., t. LXXV, p. 261). Mendoza, p. 253 v°.

2) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. III, p. 554.

3) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 106.

4) Het tapijtwerk, voorstellende het ontzet van Leiden, dat de stadsregeering in 1587 naar een teekening van Hans Liefrinck heeft laten vervaardigen, en dat nog op het stadhuis bewaard wordt, toont het best op welke plaatsen in Rijnland en Delfland Spaansche soldaten lagen; het heeft overal waar dit het geval was een wit-blauw-geruit vaandel op den toren geschilderd. Ik heb daarnaar de opgaven der oude verhalen verbeterd en aangevuld. — Over den overlast dien de Spaansche bezetting van Schipluiden de Delftsche burgers aandeed, zie Mr. Soutendam, Mededeelingen uit het Archief van Delft, blz. 156. — Over de schans aan Den Hoorn, zie denzelfden, blz. 140, en over de bezetting van het klooster Sion: Opmeer, Historia Martyrum, p. 125. — Van den aanslag op de schans aan de Poldervaart op 29 Juni spreekt Bor, dl. I, blz. 548 (Bk. VII, f°. 53), blijkbaar naar een rapport van dien tijd; hij dwaalt echter door verband te zoeken tusschen die onderneming en de versterking der Spaansche macht, waarvan hij bij Mendoza melding vond gemaakt.

5) 29 Juni (Bor, dl. I, blz. 548, Bk. VII, f°. 53). Vgl. Van Meteren (ed. 1614), f°. 91.

Hij was juist de man die voor zulk een onderneming vereischt werd [1]). Hij was een Spanjaard, maar niet behept met den Castiliaanschen hoogmoed en laatdunkendheid, die zijn landgenooten bij de onzen zoo gehaat maakten. Hij zag op de landzaten niet zoo uit de hoogte neer, hij hield met verschillende hunner vriendschappelijken omgang. Het is bekend hoe hij met een Haagsche juffer, uit een deftige beambtenfamilie, Magdalena Moons, een betrekking aanknoopte, die, als men een familieoverlevering mag gelooven, later tot een huwelijk geleid heeft. Hij was verder een letterkundige op zijn wijs, die over zijn vak boeken schreef en die gaarne met geleerden onder de katholieke priesters verkeerde. Zijn veldkapellaan was een Nederlandsch geestelijke. Met iemand van zijn karakter en van zijn manieren konden de zoogenaamde glippers (dat zijn de wegens hun trouw aan koning en Kerk uit de kettersche steden uitgeweken burgers en edelen) het best vinden. De Matenessen en de De Huyters [2]),

1) Valdez was van geen hooge geboorte; zijn geslacht komt niet voor onder de aanzienlijke familiën van Spanje; vergelijk Verdediging van Magdalena Moons (in de Haarlemsche uitgave van Fruytiers), blz. 176. — Uit de weinige brieven van zijn hand, die in de Corresp. de Phil. II zijn opgenomen, weten wij dat hij in 1546 in Duitschland en in 1550 in Afrika heeft gediend. Bij het uitbreken van den opstand was hij in Holland (zie Van Vloten, dl. III, blz. LXXII, LXXV, LXXVII, LXXVIII, LXXXI). Onder Alva bekleedde hij den post van Sargento Maior, en schreef over do plichten van dat ambt een boek, de Espeio y Diciplina Militar, dat hij in 1571 aan Alva opdroeg. Later werd hij Maestro de Campo, en in dien rang heeft hij het beleg van Leiden bestuurd. — Dat hij met Nederlandsche katholieken omging, getuigt onder anderen de schrijver van het Martyrium Lamberti ac Quirini consulum Harlemensium (bij Opmeer, p. 108): „narrabat hoc mihi Franciscus Valdesius, cum non vulgaris ipsi mecum ob bonarum literarum studia intercederet familiaritas." Hieruit blijkt meteen dat hij een letterkundige was; maar dat die kunde niet diep ging bewijst het welbekende bijschrift, dat hij bij zijn aftocht op de kaart van Leiden's omtrek plaatste: „valete castelli parvi" enz. Dit „ex literis Michaëlis Endii Delphis sacellani Valdesii" (Opmeer, Hist. Mart., p. 123). Hier kan trouwens een drukfout zijn: wij lezen namelijk p. 154: „Michaël Cudius (hic ut sacerdos Valdesio adesset, castra secutus fuerat) pastor verulanus." Volgens Valerius Andreas had Opmeer zelf als secretaris van den krijgsraad bij Valdez gediend (zie het Nederl. Cathol. Martelaarsboek, blz. 4). — Valdez' portret, door Basilio de Salazar is sedert 1882 in de Lakenhal Leiden.

2) Johan van Matenesse van Wybisma was de zoon van Wouter van Matenesse en Oenema van Wibisma. Zie J. J. De Geer in de Berigten van het Historisch Genootschap, dl. III, 1, blz. 82. Hij begon zijn politieke loopbaan als lid van het Compromis, maar veranderde van partij na den ommekeer in 1567, en bleef na 1572 den koning trouw (vgl. Beeldsnijder, blz. 15; Bat. Illustr., p. 894). De Pacificatie van Gent schijnt ook hem met de opstandelingen bevredigd te hebben; wij vinden hem althans in het volgend jaar als kastelein van wege de Staten-Generaal te Leeuwarden. Maar allengs

en hoe die lieden meer mochten heeten, stonden met hem op den besten voet; zij en huns gelijken dienden hem gaarne met hun kennis van plaatsen en personen, en waren steeds bereid om zijn brieven aan hun afvallige landgenooten te bestellen en zijn voorslagen aan hen over te brengen en aan te prijzen. Hun bijstand maakt het begrijpelijk, hoe de vreemdeling zijn maatregelen tot insluiting der stad zoo goed wist te nemen, en de plaatsen voor zijn schansen zoo geschikt te kiezen. Niet zonder reden klaagt dan ook een prinsgezind schrijver, dat dė glippers met hun inlichtingen evenveel kwaad brouwden als de Spanjaards met hun wapenen. Nog bestaat de kaart van Leidens omtrek en toegangen, ten dienste van Valdez ontworpen door een Amsterdamsch ingenieur, Bilhamer [1]).

Niet op eens werden al die inlichtingen ingewonnen, en niet op eens alle wegen naar de stad versperd, en alle schansen gebouwd en bezet. Het duurde weken eer het gansche net afgewerkt en gespannen was. Tegen het eind van Juni was de insluiting al zoo ver gevorderd, dat het voor boden moeilijk werd in en uit

begon hij op nieuw te wankelen, en toen hij in 1579 of 1580 overleed, was hij verdacht en geminacht door die hem kenden (zie Fresinga, in Dumbar's Analecta, dl. III, blz. 25, 29, 180). Een Nicolaas van Wibisma was gebuur van Leiden in 1597 (zie Handv. van Leiden, blz. 768). — Jan de Huyter was uit een Delftsche regentenfamilie afkomstig, dezelfde waartoe ook de geschiedschrijver Pontus Heuterus behoorde. Hij is denkelijk de Jan de Huyter Jansz. die in 1553 heemraad van Delfland werd. In zijn jeugd had hij vijf jaren te Leiden gewoond, en daaruit nam hij aanleiding om zich met zijn raadgevingen tot de burgerij te wenden: zie zijn brief aan Van der Does, bij Orlers, blz. 382. — Reeds den 28sten was een brief van glippers uit Haarlem namens Licques gezonden; den 29sten een uit Leiderdorp, van een ingezetene denkelijk; den 30sten vroeg een van De Huyter, des avonds van Matenesse, die beiden denkelijk met Gaytan waren meėgetrokken. De vijand had toen eenige hoop op de overgave blijkens den tweeden brief van Valdez en dien van De Licques in Corresp. de Phil. II, t. III, p. 554, die als reden opgeeft den verloren scheepsslag, waarvan de tijding 3 op 4 Juni 's nachts in de stad kwam (vgl. Orlers, Kleine Kroniekje en het Dagverhaal). Daarop werd 29 Mei en 4 Juni een nieuwe eed gevorderd (Van Vloten, dl. II, blz. 107/8). — Onder de overige glippers, die tot onderhandelen met den vijand aanspoorden, waren verschillende Leidsche burgers van aanzienlijke familie. Cornelis van der Hooch, om er een te noemen, was vroedschap en oud-burgemeester; hij was in Juli 1572 afgezet (vgl. Klein Kroniekje, bij Orlers, blz. 565).

1) De kaart van Jan Jansz. Bilhamer of Beeldsnijder is in originali niet meer voorhanden: zij is echter in het jaar 1717 „accuraat gecopieert door T. Reets", en toen afzonderlijk uitgegeven, en daarnaar op verkleinde schaal geteekend voor de Vaderlandsche Historie van Wagenaar. Zij is voor de topographie van het beleg niet onbelangrijk. Over den teekenaar zie J. Koning, Verhandelingen der 2de klasse van het Kon. Ned. Instituut, dl. V, blz. 1, en Scheltema, Amstels Oudheid, dl. IV, blz. 197, dl. V, blz. 194.

de stad te geraken. En nog steeds werd er aan verbeterd, de geheele maand Juli door, en zelfs zoo laat als den 30sten Augustus werd er nog een nieuwe schans aangelegd op een vroeger verwaarloosd punt.

Het zou vervelen en verwarren, indien wij den gang van dat werk stuk voor stuk wilden nagaan. Wij willen het liever beschouwen zoo als het zich geheel voltooid aan ons voordoet.

Wij beginnen ons overzicht van den Rijn af. Aan beide zijden der stad waren de rivier en de wegen langs haar oevers volkomen afgesloten, oostelijk bij Leiderdorp, aan weerszijden van de rivier, en verder op te Alfen en aan de Goudsche sluis; westelijk aan Ter Wadding, op het punt waar de weg van Voorschoten op den Rijndijk uitloopt, en schuins daartegenover bij het Galgeveld, waar de lage Morschweg den noordelijken Rijndijk raakt. Nog westelijker werden die stellingen door de schans van Valkenburg gedekt.

Aan de noordzij van den Rijn, waar geen ontzet te vreezen was, omdat Haarlem en Amsterdam en de meren in Spaansche handen waren, had men slechts te waken tegen uitvallen uit de stad, die den toevoer van levensmiddelen naar de Spaansche kwartieren onderscheppen konden. Daartoe waren de best gelegen plaatsen met oordeel gekozen. De schans aan de Voskuil [1]), iets ten noorden van Endegeest, beheerschte al de wegen die van den Rijndijk en van de stad naar Oostgeest loopen, en op dat punt samenkomen. De vaart op de Mare werd op ongeveer gelijken afstand van de stad door de schans aan de Kwakel (tegenwoordig de brug bij Poelgeest) belet; de vaart op de Zijl door de schans aan den mond der Dwarswetering. Tusschen beide in werd de doortocht te land verhinderd door de schans aan den Broekweg (het pad dat van de Kwakel oostwaarts afslaat). En al die schansen te zamen werden in haar rug gedekt door de sterke forten aan de Kaag en de Oude Wetering, die bovendien de vaarten binnendoor en over de meren naar Amsterdam beheerschten.

Als wij zoo veel zorg zien dragen voor de insluiting aan den kant waar geen gevaar dreigde, kunnen wij denken hoe zorgvuldig zij was aangelegd aan den kant van waar het ontzet zou

1) De Voskuil komt op niet ééne kaart van Rijnland voor; denkelijk was het een boerenplaats, die dien naam droeg. De ligging is uit verschillende berichten betreffende het beleg genoegzaam te bepalen: ook wijst men te Oostgeest de plaats nog aan ten oosten van den rijweg, iets noordelijker dan het graf van Wyttenbach.

moeten opdagen. Een driedubbele linie van schansen en versterkte dorpen sloot daar de stad van haar bondgenooten, de zuidelijk gelegen steden, af. De binnenste lijn bestond uit de Rijnschansen van Ter Wadding en Leiderdorp in verband met de schans van Lammen, die juist in het midden tusschen beide gelegen was op het punt waar de Delftsche vliet, de vaart van het Zoetermeer en een andere wetering, die uit den Rijn bij Leiderdorp komt, samenvloeien. In de tweede lijn lagen achter Ter Wadding het versterkte dorp Voorschoten, en dicht daarbij, aan de Vliet, waar thans het jaagpad oversteekt, de schans van Jaep Claesz.; achter Lammen het dorp Zoeterwoude, aan de Zoetermeersche vaart, dat weer langs den Weipoortschen weg in verbinding stond met Leiderdorp.

De derde lijn diende meer tot bewaking van Leidens bondgenooten, dan tot de insluiting der stad: een poging tot ontzet zou aan die linie afgeweerd moeten worden. Zij begon met Den Haag en Voorburg, daarop volgde Leidschendam en Wilsveen, dan Zoetermeer en Zegwaard, dan Benthuizen, eindelijk Hazerswoude: al die dorpen waren meer of min versterkt en van garnizoen voorzien. Als voorposten buiten de lijn, hield de Spaansche generaal nog sommige dorpen tot bij Delft en Rotterdam bezet: Nootdorp, Bleiswijk en zelfs Hilligersberg. Maar die laatste waren niet meer dan wachtposten, die bij het naderen van ontzet terstond ingetrokken zouden worden. Van nog minder beteekenis voor het beleg waren de talrijke posten en schansen in het Westland, tot aan den Hoek van Holland toe. Zij zouden eerst belang krijgen, als Leiden genomen was en Delft aan de beurt kwam. Voorloopig dienden zij slechts om die stad te kwellen. Inzonderheid uit Schipluiden werd de geheele omtrek zoo onveilig gemaakt, dat de burgers moesten omhalen en neerhakken al wat hun belagers tot bedekking kon dienen. Wij kunnen ons voorstellen, wat het platte land van al dat krijgsvolk, dat van den roof leefde, te verdragen had [1]), en wat het bovendien aan de krijgskas in den vorm van brandschatting en contributie moest opbrengen. 's Konings stadhouder van Holland en Utrecht, graaf de la Roche, waagde het deswege Valdez en zijn handlanger Talavera bij den Spaanschen landvoogd aan te klagen, natuurlijk te vergeefs [2]).

1) Een proeve geeft de getuigenis van den ouden Alkemade bij Roemer, Het vijfde halve eeuwfeest, blz. 160.

2) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 558, 560.

Men meene niet, dat de Leidsche burgers dien keten om zich heen hadden laten slaan, zonder althans nu en dan een poging te wagen om hem te verbreken. Toen de vijand in het begin van Juni [1]) te Lammen begon te schansen, deden zij een uitval met zes schuiten of plempen vol gewapenden, om het werk te storen; doch zij werden na een korte schermutseling teruggedreven, met verlies van een der schuiten en vier of vijf dooden. Geen aanmoediging waarlijk voor het vervolg [2])! Hoe hoog zij ook het hart mochten dragen, zij moesten ondervinden dat zij zich met den beproefden vijand niet konden meten. Een week [3]) later konden zij evenmin beletten dat de bezetting van de Voskuil zich meester maakte van de door hen zelf aangelegde schans aan de Poelbrug, buiten de Rijnsburgsche poort, en van daar uit voortaan de warmoestuinen aan beide zijden van de Steenstraat verontrustte. Gelukkiger waren zij [4]), toen de vijand nog dichter bij de poort een nieuwe versterking zocht op te werpen, die het gebruik dier tuinen geheel onmogelijk gemaakt zou hebben; een kloeke uitval tegen dat werk slaagde naar wensch; de vijand werd verjaagd, en hield zich voortaan wat buiten het bereik van het geschut op de wallen.

Aan de zijde van de Witte Poort nestelden de belegeraars zich ook gestadig dichter bij de muren. Van Ter Wadding uit wierpen zij omstreeks half Juli bij de brug van Boschhuizen een nieuw fort op, van waar zij met hun vuurwapens zelfs de verdedigers op den wal konden treffen; en daarmeê niet tevreden, dolven zij den Rijndijk nog nader bij de singelgracht op twee, drie plaatsen op, en scholen in die diepten achter de opgeworpen aarde, en mikten van daar op de wachters van het bolwerk. Dat werd ten slotte zoo hinderlijk, dat er een uitval beraamd werd om die kleine loopschansen en de grootere aan de Boschhuizerbrug te vermeesteren en te slechten [5]). Men kon zich wel niet

1) 8 Juni volgens Fruytiers, blz. 16. — Tijdens het eerste beleg was de schans half October door de burgers aangelegd, maar 7 December door den vijand genomen (Klein Kroniekje, bij Orlers, blz. 570).

2) 24 Juni werd te Leiden eene keur afgelezen tegen het schermutselen (Van Vloten, l.l., blz. 128).

3) 15 Juni volgens het Dagverhaal.

4) Den 17den Juli volgens het Dagverhaal.

5) De uitval is uitvoerig beschreven in een vliegend blaadje, nog tijdens het beleg te Delft uitgegeven, en voor het eerst herdrukt in den bundel van Oude Verhalen. Vgl. daarmeê het stuk uit het Gemeente-archief, afgedrukt in Van Vloten's Nalezing, blz. 24.

ontveinzen dat die onderneming zelfs bij welslagen op den duur niet baten zou: wat heden werd geslecht kon morgen weer worden opgebouwd. Maar in elk geval was het goed den vrijbuiters en schutters, die van krijgslust blaakten, gelegenheid te geven om hun moed te koelen en hun zelfvertrouwen te versterken, en meteen den vijand te toonen dat vollers en wevers zoo goed als soldaten van beroep de wapenen wisten te voeren. De vroege morgen van den 29sten Juli werd voor den uitval bestemd. Alles was zorgvuldig overlegd, geen voorzorg verzuimd. De hoofdaanval zou door het vaandel stadssoldaten van Jan van der Does, heer van Noordwijk, en het vaandel schutters van Mees Havikszoon in het front langs den Rijndijk geschieden. Van ter zijde zou hij ondersteund worden door een beweging in de flank van Jan van Duivenvoorde met zijn vrijbuiters, die voor de helft met pieken en voor de helft met vuurroeren gewapend waren; zij zouden van het Vlietgat uit over het weiland naar de brug van Boschhuizen oprukken. Langs den noordelijken Rijndijk (buiten de tegenwoordige Morschpoort) moest intusschen Andries Schot met zijn vaandel schutters post vatten en de bezetting van de Poelbrug in het oog houden — de vijand had zich toen nog niet bij het Galgeveld genesteld. Eindelijk op den Rijn zelf zou een soort van drijvende schans, een scheepsgevaarte, dat door roeiers werd bewogen en Gerrit van der Laan met zijn musketiers aan boord had, den aanslag ondersteunen. Alles te zamen strijdkrachten genoeg tegen een schans van de tweede soort, door niet meer dan een zestig soldaten verdedigd. De overwinning werd dan ook behaald, dank zij de talrijkheid en den moed der aanvallers, die bovendien nog flesschen met buskruid, waarin een brandende lont stak, een soort van handgranaat als men wil, in de schans wierpen, en daarmeê zoo al geen groote schade, toch ontsteltenis onder de verdedigers teweeg brachten. De schans werd genomen en wat er in was doodgeslagen; geen kwartier werd gegeven; men kon trouwens ook geen gevangenen inbrengen in een stad die gebrek aan levensmiddelen had. Doch zij was gemakkelijker te veroveren dan te behouden. Op het alarm kwam van alle kanten hulp naar de schans opdagen, zoodat ook de onzen van hun zijde Andries Schot met zijn schutters van de plaats, waar hij den noordelijken Rijndijk beschermde, naar het tooneel van het gevecht moesten roepen. Doch zoo kreeg de vijand gelegenheid om zich op het Galgeveld en in de put onder de galg te verschuilen, en van daar het schip te bestoken, dat weldra genood-

zaakt werd terug te keeren. Dat was het sein tot den algemeenen aftocht. In goede orde, met één zwaar gewonden gevangene, wien men bij uitzondering het leven had geschonken [1]), en met een aantal afgehouwen hoofden en ooren — onteerende zegeteekenen, voorwaar! — keerden de burgers in de stad terug. In vergelijking met den vijand waren hun verliezen gering, maar zij lieten toch een paar gevangenen achter, en voerden eenige gekwetsten en daaronder, doodelijk gewond, den wachtmeester Mees Haviksz. [2]) met zich. Hij is kort daarna gestorven: een moedig en door de Spaanschgezinden bijzonder gehaat man. Hij was het, die de later zoo vaak herhaalde woorden [3]) het eerst had uitgesproken: „één arm om zich meê te voeden, één arm om meê te strijden, zoo lang wij die nog aan het lijf hebben denken wij aan geen overgaaf." Met zijn bloed had hij die grootspraak thans bezegeld, en hij verdiende zeker niet dat een der burgemeesters, Van Noorden, bij het zien van zijn lijk zich ontvallen liet: „die eene arm zal althans niet gegeten worden en die andere den Spanjaard geen kwaad meer doen." Beide gezegden, dat van den overmoedigen en dat van den spotter, kenteekenen op het duidelijkst de twee groote partijen in de stad. Maar daarvan later.

Dat de uitval geen invloed kon hebben op den gang van zaken merkten wij reeds op. De insluiting werd er niet door belet. Integendeel, door de ondervinding wijs geworden, gingen de

1) Wat de burgers bewogen heeft om dien eenen gevangene te sparen, is niet bekend. Misschien was Douza voornemens er van te spreken: althans bij de plaats, waar Fruytiers den uitval verhaalt, had hij aangeteekend: „addendum de Hispano captivo."

2) Over Mees Haviksz. en zijn beroemd gezegde licht ons Douza, Ode ad Hautenum, blz. 10, vers 401 vlg. het best in. Reeds Mansard, p. 21, kende het. — Haviksz. was luitenant of wachtmeester van Gerbrant Dirksz Visscher, een der vier kapiteinen van de schutterij. Ik zou meenen dat hij door zijn stadgenooten voor een snoever werd gehouden, omdat het vliegend blaadje zegt dat hij „zijn vroom gemoed metterdaad ten uiterste toe bewezen heeft, tegen de hope van zijn afgunstigen"; zoo wordt ook het spottend zeggen van burgemeester Van Noorden begrijpelijker. — Havik schijnt een persoonsnaam: zie Hamaker, Rek. van Holland, dl. I, blz. 177 (Dirk Haviks). Van Meteren, f°. 77 verso (1ste uitg.) noemt hem echter Meeuws wt Havic en helpt ons zoo wellicht op den weg om den anders vreemden naam te verklaren. Zijn vader of grootvader zal denkelijk waard in den Havik zijn geweest, en daarom Havik bijgenaamd zijn. — Bij hetzelfde gevecht waarin hij sneuvelde, werd ook Gerrit Henriksz. Schaeck gewond, met wiens naam het evenzoo gesteld is; immers elders heet dezelfde Gerrit Hendriksz. in het Schaeck (Van Vloten, Nalezing, blz. 80), en te Delft woonde terzelfder tijd zekere Pieter Pietersz. Bom, „waart in het Schaeck" (Resol. Holl. 1575, blz. 25). Tal van familienamen zijn op deze wijs ontstaan.

3) Zie Douza, Ode Lugd., II, vs. 412.

Spanjaarden [1]) zich op het Galgeveld een schans bouwen, die voortaan het uitkomen van het monsterschip belette. Voor de Koepoort en elders legden ze bovendien loopschansen aan, waaruit zij het weiden der beesten bemoeilijkten. Hoe langer hoe nauwer voelde zich de burgerij binnen haar stad opgesloten.

Dat zij aan zich zelf en aan haar lot overgelaten, iets vroeger of iets later, onvermijdelijk, zou moeten zwichten en zich overgeven, sprak van zelf. En van waar zou ontzet komen opdagen? Zouden de Geuzen nog eens een poging wagen, gelijk een jaar vroeger, om Haarlem te ontzetten; zouden zij zich nog eens bloot stellen aan een tuchtiging, gelijk zij er toen een aan het Manpad hadden ontvangen? Of zouden zij misschien een nieuw leger uit Duitschland ontbieden, en een tweede les op een andere Mookerheide gaan halen? Zij hadden het maar voor het kiezen. Drieduizend oudgediende Spanjaards met twee en twintig vaandels Duitschers en achttien vaandels Walen stonden hen reeds af te wachten. Valdez kon gerust zijn; hij behoefde zich niet te overhaasten; als de vrucht rijp was, zou zij hem zonder schudden van zelf in den schoot vallen.

Zoo lieten zich ten minste de zaken in Juni en Juli aanzien. Niemand dan ook die zich verwonderen zal, dat de Spaansche veldheer zich gedurende die maanden tot het voltooien van de omsingeling heeft bepaald. Waartoe zou hij geschut aangevoerd en geplant, bres geschoten en stormgeloopen hebben, en zijn manschap aan een noodelooze slachting en aan een altijd mogelijke neerlaag hebben blootgesteld? Het geduld van de kat was al wat hij behoefde, om zeker te zijn dat hij de muis, waarop hij loerde, in zijn klauwen zou krijgen. Maar wat dus natuurlijk en begrijpelijk is op het eind van Juli [2]), wordt vreemd en moeilijk te verklaren op het eind van Augustus. Toen bleek het dat de berekening, die zoo zeker had geschenen, ten slotte nog wel zou kunnen falen. Geen ontzet te land, maar een ontzet te water werd voorgenomen, en, met dat hun zoo bevriende element tot bondgenoot, hadden de rebellen goede kans van slagen, indien maar de overstrooming beantwoordde aan hetgeen zij er zich van voorstelden. Dus diende toen het lot van Leiden hoe eer hoe liever beslist. Al wat strekken kon om de overgaaf te bespoedigen moest aangewend. En dat het beschieten en bestormen der van

1) 30 Augustus (Dagverhaal).

2) 25 Juli. Zie Corresp. de Phil. II, t. III, p. 125, cf. 137.

garnizoen ontbloote stad hiertoe strekken kon, was ontegenzeggelijk. Waarom heeft dan Valdez dat middel onbeproefd gelaten? De achterdocht staat met haar antwoord gereed. Hij heeft het opzettelijk nagelaten, verbeden door zijn Hollandsche minnares, die voor haar vrienden en verwanten in de stad de gruwelen van een overrompeling duchtte.

Maar deze verklaring is op zijn minst genomen overbodig. Alle smeekbeden en alle gunstbetoon daar gelaten, bestond er een voldoende reden om niet tot het beschieten der stad over te gaan: er waren geen kanonnen in het leger. Wel waren er in de schansen een zeker aantal gotelingen en licht geschut, maar geen *canones de batir*, geen muurbrekers, om bres te schieten. Zelfs in de arsenalen was daaraan gebrek. De landvoogd klaagt er dikwerf in zijn brieven aan den koning over, maar kan er bij gemis aan geld niet in voorzien. Zoo schrijft hij den 30sten December 1573: „Wat ons vooral ontbreekt is artillerie; men verzekert dat de rebellen er ruim van voorzien zijn, en in de door hen bemachtigde steden en schepen meer dan 250 stukken van grof kaliber hebben gevonden." Een half jaar later, gedurende het beleg van Leiden, schrijft hij weer: „Wij zouden ons misschien van Bommel en Gorcum kunnen meester maken, als wij slechts geschut en pioniers bij de hand hadden, maar alles ontbreekt wegens gebrek aan geld." Ter zelfder tijd meldt zijn secretaris aan Ruy Gomez: „Bommel is niet belegerd bij gebrek aan geschut" [1]). Nu spreekt het wel van zelf dat, in den mond van een soldaat, geen geschut beteekent geen toereikend geschut; en wij moeten de klachten ook niet zoo letterlijk opvatten als of er des noods niet zoo veel zwaar geschut in het geheele land te vinden zou geweest zijn als noodig was om Leiden te beschieten. Van alle kanten kon het te water naar Amsterdam, en van daar tot voor de belegerde stad gevoerd worden. Maar eer men dan toch gereed was om met het bres schieten te beginnen, moest een geruime tijd verloopen. Wij laten ons daaromtrent het liefst door de krijgskundigen van dien tijd onderrichten. Bij voorkeur zouden wij Valdez zelf willen hooren, die, zoo als ik zeide, over de krijgskunst heeft geschreven. Maar in zijn *Espeio y Diciplina Militar*, in 1571 opgesteld, handelt hij ongelukkig alleen over de verplichtingen van den rang dien hij bekleedde, van den Sargento

1) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 443; t. III, p. 106; Archives, t. V, p. 30. Vgl. Opmeer, Hist. Mart., p. 124.

Maior; over belegeringskunst of artillerie spreekt hij niet. Wij moeten dus elders naricht zoeken, en bij wien zouden wij dan liever om inlichting gaan dan bij don Bernardino de Mendoza, den beroemden generaal en diplomaat en geschiedschrijver, die behalve zijn *Comentarios* nog een *Theorica y Practica de Guerra* heeft uitgegeven, waarin hij over de geheele krijgskunst en ook over de kunst van belegeren handelt. Van hem kunnen wij vernemen wat er vooraf moet gaan, eer men een stad kan bestormen.

Men begint met het punt te kiezen, waarop men den aanval wil richten. Dan opent men op behoorlijken afstand de loopgraven, waarin men *en zigzag* het bedoelde punt nadert. Gekomen waar men wezen moet, werpt men eerst het schanswerk op en voert dan de kanonnen aan, en stelt ze in batterij. Daarop begint het schieten, en is er zoo doende een bruikbare bres gemaakt, dan werpt men een intusschen klaar gemaakte brug over de singelgracht en gaat stormloopen. Dat alles kost veel tijd; hoeveel, zegt Mendoza niet, maar leert het voorbeeld van Alkmaar. Daar is alles naar de regelen der kunst geschied. In zijn *Comentarios* beschrijft Mendoza het stuk voor stuk: de slotsom is dat het leger den 21sten Augustus voor de stad kwam en den 18den September tot stormloopen kon overgaan. Een kleine maand derhalve had het voorbereidende werk geduurd [1]). Wij zullen, na dit vernomen te hebben, wel niet meer vragen waarom Valdez, toen het ten slotte wenschelijk scheen de verovering der stad te bespoedigen, niet tot het bres schieten en bestormen zijn toevlucht heeft genomen.

Maar waarom heeft hij ook geen enkele poging gewaagd om haar bij nacht of ontijd te overrompelen? Vooral toen ziekte en sterfte het getal der vestwachters hadden verminderd, en honger en uitputting ze zeker minder waakzaam hadden gemaakt. Op die vraag weet ik geen voldoend antwoord te geven. Dat de aandacht van den veldheer in de laatste weken van het beleg vooral daarheen was gericht, van waar hij het ontzet verwachtte, is wel zoo, maar geen genoegzame verontschuldiging. Zoowel Boisot als de belegerden vreesden, dat de vijand hen zou trachten te verschalken en bij verrassing binnen de stad te dringen; wij kunnen echter niet bespeuren dat Valdez met zulk een plan zelfs maar heeft omgegaan. Zou hij het ter liefde van Magdalena Moons verzuimd hebben? Ik kan het niet gelooven. Dat hij om

1) Cf. Noircarmes in Corresp. de Phil. II, t. II, p. 427.

allerlei redenen de stad liever tot overgaaf wilde noodzaken dan stormenderhand innemen, is waarschijnlijk genoeg. Maar dat hij ze liever liet ontzetten dan ze te veroveren op welke wijs ook, is niet denkbaar. Ook heeft de regeering van Brussel hem nooit van kwade trouw of moedwillig verzuim verdacht, en zijn vijanden, die hij in overvloed had, en van de nijdigste soort, hebben hem nooit van iets beschuldigd, dat gegrond schijnt. Integendeel hun verwijten, met elkander in strijd, weerleggen het een het ander. Zijn soldaten, teleurgesteld in de hoop om Leiden te plunderen of te brandschatten, beschuldigden hem, dat hij zich voor tweemaal honderdduizend gulden had laten omkoopen om de stad niet te vermeesteren. Daarentegen beweerden La Roche en Champagney [1]), dat hij hun onderhandelingen met de belegerden had verhinderd, in de hoop van de stad eindelijk te overweldigen en te plunderen. Voor geen van beide beweringen bestond, zoo ver wij weten, de minste grond. Maar ieder van beide klinkt waarschijnlijk, vergeleken met het avontuurlijke en in zijn bijzonderheden onmogelijke verhaal, dat Strada, wij weten niet uit welke troebele bron, geput heeft. Volgen wij liever het voorbeeld der regeering van Brussel, die zeker in staat was en belang had om de toedracht der zaak naar waarheid te kennen, en die den veldheer, hoezeer bij haar beschuldigd, voor onschuldig gehouden en in zijn rang gelaten heeft [2]).

---

1) Corresp. de Granvelle, t. VI, p. 112.

2) Vgl. wat Dusseldorp, p. 132/3, van de interventie der glippers in het algemeen zegt. Gelijk men weet is Strada, die in 1632 zijn historie heeft uitgegeven, de zegsman van het verhaal van Magdalena Moons (die hij echter niet bij name noemt) en van haar dienst aan Leiden bewezen. De auteur der Verdediging van Magdalena Moons, die omstreeks 1660 geschreven heeft, is de eenige die het bevestigt. Van waar Strada zijn bericht had ontvangen, zegt hij niet, en zullen wij wel nooit weten; hij gebruikt bij zijn beschrijving van het beleg de Comentarios van Mendoza, die er niets van zeggen. Hoe vreemd het ook luiden mag, ik vermoed dat hij het rechtstreeks of uit de tweede hand vernomen had van een of anderen bloedverwant van juffrouw Moons zelve. In dien tijd was een reis naar Italië niets ongewoons voor jonge Hollanders van deftige familie, en op zulk een reis was een ontmoeting met Strada of met Strada's vrienden licht mogelijk. De vereerende wijs, waarop de Italiaansche geschiedschrijver van de Hollandsche dame spreekt, schijnt mij toe voor mijn vermoeden te pleiten. Of de familie-overlevering op steviger grondslagen berustte dan op de „evidente waarschijnlijkheyt" waarop de auteur der Verdediging, blz. 173, zich beroept, laat ik in het midden: men weet hoe gemakkelijk in een familie zich zulke tradities vormen. Beschouwen wij echter het verhaal op zich zelf, en onderzoeken wij zijn innerlijke gehalte, dan komen wij tot de slotsom, dat, als Strada het geeft gelijk de familie het geloofde, het ongerijmd en onmogelijk is; indien hij het daarentegen heeft opgesierd en wij slechts dat als waar moeten vasthouden wat werkelijk gebeurd kan zijn, de

II.

Van de belegeraars wenden wij ons tot de belegerden. Hoe ging het intusschen in de stad?

Leiden had in 1574 minder uitgestrektheid dan tegenwoordig. De Oude Singel was toen singel in den waren zin des woords, en omgaf de vest aan de noordzij; de tegenwoordige Heerengracht was de oostelijke grens. Wie thans in de stad geen vreemdeling is kan zich daaruit haar toenmaligen omvang gemakkelijk verbeelden. Daarbinnen woonden 14 of 15 duizend menschen [1]) in

---

tusschenkomst van Magdalena Moons alle waarde verliest. Ik wil dit zoo kort mogelijk aantoonen. Volgens Strada, die dacht, dat de stad met loopgraven genaderd werd, door hem „accessus", „approcci" genoemd, had Valdez voorgenomen met zijn geheele leger storm te loopen op de stad, en daartoe reeds een dag bepaald; twee dagen te voren laat hij zich echter verbidden en ziet van zijn voornemen af. Maar onze auteur vergeet, dat men zoo maar niet storm kan loopen eer men bres heeft geschoten, en dat als voor de bestorming al een dag is aangewezen, het tegenbevel, zoo kort te voren en zonder behoorlijke reden gegeven, opzien moet baren. Was dit werkelijk zoo geschied, geen twijfel of La Roche zou er iets van hebben gehoord en Valdez van iets anders hebben beschuldigd dan van het plan om Leiden, niet bij verdrag, maar met geweld te nemen en te plunderen. Diezelfde beschuldiging werd herhaald door Granvelle 13 Juli 1576 (Corresp. de Phil. II, t. IV, p. 235). Zoo opgevat is het verhaal dus ongerijmd. Niet ongerijmd daarentegen zouden wij het kunnen noemen, indien het ons vertelde dat Valdez er ernstig aan gedacht had om een beklimming bij nacht of ontijd, een zoogenaamde escalade, te beproeven, maar dat hij daarvan op dringend verzoek van zijn beminde had afgezien. Maar zulk een tusschenkomst zou zeker voor de stad niet veel beteekenen, want een escalade heeft veel meer kansen om te mislukken dan om te gelukken. Heeft juffrouw Moons niet meer uitgewerkt dan het afspringen van zulk een onzeker plan, dan is haar verdienste jegens Leiden niet groot.

Vgl. verder over haar Fruin's studie in de Meded. van de Maatsch. der Nederl. Letterk. te Leiden 1878/9, blz. 161 vlg. (N. v. d. R.)

Ik heb gezegd, dat Valdez, zoo ver wij weten, er niet aan gedacht heeft om de stad bij overrompeling te bemachtigen. Wel is waar dat, volgens Fruytiers, 2de uitg., op het laatst van September op aanwijzing van een bagijn een poging daartoe bij de Hoogewoerdspoort is gewaagd en mislukt, maar het heeft den schijn alsof dit niet door den bevelhebber zelf, maar door een der lagere officieren beleid was. Vgl. Roger Williams, Memoriën, blz. 111. — Het beschuldigen van Valdez door zijn soldaten wordt het eerst vermeld door Mansard in zijn Discours, p. 35, en door vele anderen herhaald. De aanklacht van La Roche staat te lezen in de Corresp. de Phil. II, t. III, p. 561, en die van Champagney in zijn Mémoires (éd. de Robaulx de Soumoy), p. 9, 91.

1) Volgens het register der bevolking, in het Gemeente-archief bewaard en uitgegeven door Van Vloten in zijn Nalezing, bedroeg het getal inwoners van Leiden den 7den Augustus 1574 twaalf duizend vier en negentig. Fruytiers schat de bevolking in de eerste helft van Juli op veertien duizend (1ste uitg., blz. 7), hetgeen met de opgaaf van het register wel schijnt overeen te stemmen, als men de groote sterfte in aan-

redelijke welvaart, die echter in de laatste jaren tengevolge van den binnenlandschen oorlog en de voorafgegane onlusten en dwinglandij veel verminderd was, niet in die mate evenwel of Leiden behoorde nog altijd onder de groote en aanzienlijke steden van dien tijd.

De groote meerderheid van de bevolking [1]) was de nieuwe beginselen van staat en Kerk, die in den zomer van 1572 in Holland de overhand hadden gekregen, van harte toegedaan. Natuurlijk niet allen in gelijke mate. Er waren er die blaakten van geloofsijver en vrijheidszin en die met den Prins wilden leven en sterven. Er waren er die voor het sterven terugdeinsden, en van het leven gaarne wat genoten; die den Prins wel wilden volgen, mits het zonder al te groote opoffering kon geschieden. Er waren er eindelijk, die tamelijk onverschillig, wel de voorkeur gaven aan den nieuwen staat van zaken, maar zich in den vroegeren toch ook wel konden schikken, en die dus geen sterken drang behoefden om van den Prins tot den Koning en van de preek tot de mis terug te keeren. Een kleine minderheid [2]) eindelijk was stellig tegen het nieuwe gekant en in oprechtheid aan koning en paus gehecht; zij wenschte herstel van de oude orde van zaken; en al was het getal dergenen die daarvoor de wapenen wilden voeren gering, de meesten waren bereid om de knechten des konings met raad en daad te dienen en bij te staan. In de taal van dien tijd heeten zij papisten, niet katholieken, waarmee men ze niet verwarren moet. Papisten zijn, naar de uitdrukking van prins Willem zelf, dezulken die oordeelden dat de trouw aan den paus de trouw aan het vaderland te boven ging. Gelijk doorgaans, was ook hier de ijver, zoowel tegen als voor het nieuwe, het sterkst bij de lagere klassen; naarmate men de

---

merking neemt, die intusschen plaats had. Orlers (1ste uitg., blz. 403) zegt, dat een telling tijdens het beleg het cijfer tot zestien duizend zielen bracht. Voorzichtigheidshalve heb ik het middengetal 14 à 15000 gekozen.

1) Vgl. Tassis, Mei 1573, in Corresp. de Guillaume le Tacit., t. IV, p. 304. — In 1616 was de toestand geheel veranderd: „Leidae in ipsa Academia haereticorum liberius agunt Catholici et sunt in magno numero. Laborant illic magno cum fructu sacerdotes saeculares quatuor et praeter hos duo religiosi, unus ex Societate Jesu, alter Franciscanus. In pagis vicinis Leydae plerique rustici sunt Catholici et certis diebus per sacerdotes juvantur" (Rovenii Descriptio status in quo nunc est Religio Catholica in Confoederatis Provinciis, in Archief Aartsbisdom Utrecht, dl. XVII, blz. 464).

2) Naar de kwaadwilligen werd in Augustus 1575 bij gevaar van een nieuw beleg onderzocht (Resol. Holl., blz. 609). — Dat de katholieke eeredienst te Leiden herhaaldelijk was gestoord, leert het Kleine Kroniekje (bij Orlers).

ladder der maatschappelijke rangen opklom, ontmoette men meer onverschilligheid, en onder de welgestelden vond men er velen die tot geen opoffering voor geen van beide partijen in staat, maar genegen waren om zich onder de bestaande macht, welke dan ook, te voegen, mits zij maar het goede behielden dat zij bezaten, en bij elke verandering zoo mogelijk nog iets wonnen. De heer van Noordwijk, de beroemde Janus Douza, die de pen even goed als het zwaard hanteerde, heeft ons omtrent de stemming der burgerij het weinige meegedeeld dat wij er van weten, en dat ik, alleen met wat scherper trekken, hem naschetste; hij klaagt bepaaldelijk over de groote neringen, de rijke wevers, of, zooals wij zouden zeggen, de fabrikanten, en bovenal over de hoofdlieden dier gilden. Zij bleven in ijver en zelfopoffering verre achter bij de menigte, en wilden zich met den vijand verdragen eer het te laat was; dat beteekende in hun mond: hoe eer hoe liever. Maar nog meer dan over die gegoede burgers beklaagt zich Douza over de regeering. „Het ging mij aan het hart, zegt hij, te zien dat de burgerij meer over had voor de goede zaak dan haar regenten." Wij verwonderen ons daarover niet. In de steden berustte toen ter tijd het bestuur bij de aanzienlijken: de geest van die doorgaans voorzichtige klasse moest er in voorzitten. Nu was het geen geheim, dat de meeste regenten den overgang der stad tot de partij van den Prins in Juni 1572 met leede oogen hadden aangezien; alleen aan den verklaarden wil der burgerij hadden zij toegegeven, maar de hopman Jan Eyloff, die met zijn bende Geuzen den stoot aan die beweging gegeven had, kon in hun oogen geen goed doen, en zij rustten niet voor zij hem de stad hadden uitgedreven. Met dat al bleven zij den Prins, nu zij hem eens hadden aangenomen, getrouw, en terwijl Haarlem belegerd werd en het hun aan aanzoeken om zich met den koning te verzoenen niet ontbrak, bleven zij zoo al niet het oor er voor sluiten, dan toch het hoofd schudden. De drang der omstandigheden was nog niet sterk genoeg om hen van handelwijs te doen veranderen.

De vorm der toenmalige stadsregeering maakte dat de gezindheid, die er zich eens gevestigd had, bleef voortduren. Het lichaam der regeering bestond uit de vroedschap of veertig, een gesloten college van veertig voor hun leven aangestelde personen, die bij vacature zich zelf aanvulden, en die in de stad zoo ongeveer de plaats innamen van den tegenwoordigen gemeenteraad, en van het personeel der kiezers tevens. Zij toch waren

het, die in de maand Juli het dubbeltal noemden, waaruit 's konings stadhouder de acht schepenen koos, en die in de maand November op St. Maartensavond zonder medewerking van den stadhouder de vier burgermeesters kozen. Het behoeft nauwelijks gezegd, dat die vroedschap gewoon was bij de verkiezingen de mannen van haar geest en richting op het kussen te brengen, en dat dus haar keus ook na de omwenteling van 1572 meestal op voorzichtige en gematigde mannen viel, die de nieuwe orde van zaken meer eerbiedigden dan lief hadden [1]). Slechts nu en dan liet men op den regel een uitzondering toe. In enkele gevallen was de wensch van de burgerij zoo algemeen, of de aanbeveling van den stadhouder zoo dringend, dat wijze regenten er zich maar naar schikten, al was het ook tegen hun zin. Op die wijs was (in 1572) een man in de vroedschap gekomen, die er maar half in hoorde, Pieter Adriaansz. Vermeer, Zeemtouwer bijgenaamd of Van der Werff, naar het bedrijf dat hij had uitgeoefend eer hij, om zijn houding bij de troebelen van het jaar 1566 en om zijn bekende protestantsche gevoelens, op de proscriptielijst van Alva geplaatst en dientengevolge het land uitgeweken was. Gedurende zijn ballingschap had hij zich het vertrouwen van den prins van Oranje verworven, en was door dezen, nevens zoo vele andere ballingen, in verschillende bezendingen gebruikt, inzonderheid tot het ophalen der geheime contributiën van welgezinden in Holland: een bewijs dat hij als een eerlijk en moedig man bekend stond. Nog een poos na de omwenteling was hij in die betrekking werkzaam gebleven, maar den 24sten Augustus 1572 hadden hem de Staten van Holland bevolen, daarmee niet langer voort te varen [2]). Hij had toen zijn oud bedrijf, den handel in huiden en zeemen vellen weer opgevat, en daartoe van den Prins, kort nadat deze in Holland gekomen

1) De burgemeesters waren veranderd in Juli 1572 (Klein Kroniekje, bij Orlers, blz. 565).

2) In December 1572 hadden de Staten van Holland geordonneerd „dat Pieter Adriaensz. van der Werff, burgemeester der stad Leyden, ende Simon Gerritsz. Storm tot Delff, uyt handen van Fr. Valckesteyn, Claes Meyster ende anderen ontfangen souden een somme van omtrent 14000 ₰ van 40 gr. omme voorts te verstrecken ten behoeve van den Grave Van der Marck ende de compagnie onder Syn Gen. commandement, tot ontset der stadt Haerlem geemployeert, ende dat ter ordonnantie van den heere Otto van Egmondt, heere van Kenenburg, ende Jacob van der Does." — Omtrent de vereffening van die gelden bestond bezwaar, dat door de Staten 1 Mei 1582 ten genoegen van Van der Werff werd opgeheven (zie de Resol. Holl. 1582, blz. 219/20).

was en de landsregeering aanvaard had, een paspoort gekregen, om ten behoeve van zijn bedrijf vrij naar Hamburg en elders heen en weer te reizen, welk stuk hem tevens tot rehabilitatie verstrekte, indien het ontslag der Staten soms tot zijn nadeel werd uitgelegd; de Prins betuigde daarin te weten, hoe grootelijks Van der Werff hem en de gemeene zaak was toegedaan. Kort daarop of kort te voren was hij bovendien te Leiden lid der vroedschap geworden, waarschijnlijk, al wordt het ons nergens gezegd, op verlangen van Zijn Excellentie; en weinige maanden later [1]), toen er buitentijds een plaats in burgermeesterskamer openviel, werd hij tot die hooge waardigheid verkozen, natuurlijk door denzelfden invloed, die hem in de vroedschap had geholpen. Hij was dus burgemeester op het oogenblik dat het eerste beleg in October 1573 aanving [2]), en toen kort daarna, in November, de oude burgemeesters aftraden, was hij het natuurlijk, als de nog het kortst in dienst zijnde, die met den titel van oud-burgemeester nog een jaar aanbleef. Zoo heeft hij het geheele tweede beleg door als presideerend burgemeester aan het hoofd der regeering gestaan. Gelukkig dat dit zoo was uitgevallen, want zijn drie ambtgenooten, Cornelis van Noorden, Cornelis van Zwieten en Jan Halfleiden, waren maar al te zeer doordrongen van den lauwen, omzichtigen en zelfzuchtigen geest, die in de hoogere standen niet zeldzaam was. Hoe zij zich kort na hun optreden reeds deden kennen, blijkt duidelijk genoeg uit een brief van den toenmaligen militairen gouverneur der stad, George Montigny de Noyelles, aan den Prins, waarvan wij slechts de conclusie kennen, maar de praemissen licht kunnen begrijpen, want de conclusie was kort en goed, dat drie van de vier burgemeesters verdienden opgehangen te worden. Noyelles was een wildzang, zoo als er onder de edelen van het Compromis en onder de ballingen en Watergeuzen zoovelen waren, slecht van zeden, aan den wijn verslaafd en niet al te vast van religieuse en staatkundige beginselen [3]). Wij willen dus aan zijn oordeel niet

1) 17 Mei 1573 (Klein Kroniekje).

2) Zijne ambtgenooten waren toen: J. van Broekhoven, Joost Willemsz. en Joost Jacobsz.

3) Over Noyelles en zijn gedrag gedurende het eerste beleg zie Coornhert's Justificatie des Magistraets van Leyden en de Verantwoordinghe van den Dienaer enz., gevoegd achter het Antwoord op de Justificatie, Rotterdam 1598, en hetgeen daaruit overgedrukt is in Van Vloten's Nalezing, blz. 4. Noyelles is later met de Malcontenten tot de gehoorzaamheid aan den koning teruggekeerd.

te veel hechten, maar, alle overdrijving afgedongen, blijft er toch genoeg over, om buiten twijfel te stellen dat de drie heeren zich geen ware vrijheidsvrienden betoonden. De brief, door Valdez onderschept, was door hem met beleefde complimenten aan de burgemeesters bezorgd, die nu wisten hoe de gouverneur over hen dacht [1]). Wij kunnen nagaan, hoe zij in hun schik waren, toen het beleg opgebroken was, en de gelegenheid zich aanbood om Noyelles met de zijnen een eerlijk afscheid te geven. De Prins gaf aan de aanklacht tegen hen niet het minste gevolg, hij liet ze in de regeering, gelijk hij in het algemeen niet licht veranderde of afzette; zelf gematigd van karakter en slechts door de omstandigheden aan het hoofd der revolutionairen gekomen, wenschte hij de gematigden in den lande, al ging de matiging wat ver, niet dan in onvermijdelijke gevallen uit de regeering te zetten. Hij kon niet voorzien, dat de trouw der heeren zoo spoedig op een zoo zware proef zou worden gesteld.

Evenmin als de eerste burgemeester, stemde met de meerderheid der regenten de stadssecretaris [2]) Jan van Hout overeen. Hij was op jeugdigen leeftijd in dienst der stad gekomen en tijdens de eerste troebelen, hoe jong ook, reeds secretaris. Hij had zich toen niet gedragen zooals het, volgens de Spaansche regeering, behoorde, en hoewel zijn naam niet op de proscriptielijst voorkwam, was hij toch op verzoek van 's konings stadhouder Boussu in 1569 van zijn ambt verlaten. Voorzichtigheidshalve had hij zich toen naar Oostfriesland begeven, en was daar gebleven totdat in 1572 de staat van zaken in Holland veranderde. Met de eerste Geuzen was hij toen, in Juni van dat jaar, te Leiden teruggekeerd, en,

---

1) Ik heb, jaren geleden, deze bijzonderheid uit het Antwoord van den Dienaer, in de vorige aanteekening vermeld, aan den dag gebracht, zie Konst- en Letterbode van 1859, blz. 155. Sedert heb ik daaromtrent nog nader bericht gevonden in de Historia Martyrum van Opmeer, p. 154, hetwelk ik hier laat volgen: „Obsidebatur interim Lugdunum.... Praeerat militi praesidiario Georgius Norellus (l. Noiellus), qui consules in periculum capitis vocaverat, eos apud Aurantium Poietumque per litteras graviter accusando. Has interceptas Valdesius humanissime ad magistratum transmisit, eo fere tempore quo arci Wenmoudensi (l. Warmondensi) hostem expulerat." De tijdsbepaling is hier voor ons van belang. Het huis te Warmond is (volgens het Kroniekje, bij Orlers, 2[de] uitg., blz. 570) den 6[den] December 1573 bemachtigd. Indien omstreeks dien tijd de brief van Noyelles geschreven is, betreft hij dus de burgemeesters die sedert St. Maarten in dienst waren, dat is, dezelfden die tijdens het tweede beleg regeerden.

2) De pensionaris Mr. Gerrit Melisz. van Hogeveen was buiten de stad tijdens het beleg (Resol. Holl., 22 September 1573, blz. 104).

zoodra het bleek dat degeen die thans zijn ambt bekleedde, Foy van Broekhoven, genegen was hem de plaats weer in te ruimen, verzocht hij van de regeering er in hersteld te worden. Deze scheepte hem af met de vermaning om nog geduld te oefenen, doch toen Broekhoven kort daarop dijkgraaf en baljuw van Rijnland werd, ging men hem niet voorbij, maar stelde hem in Augustus 1573 op nieuw aan: voor de goede zaak een onschatbare winst. Douza, die van Van der Werff geen hoogen dunk had, prijst in zijn gedichten het geluk, dat men een man als Jan van Hout op een post had gezet, van waar hij alles kon zien wat er in de stadsregeering voorviel of voorgenomen werd. In de moeilijkste tijden van het tweede beleg heeft de secretaris dan ook onvergetelijke diensten aan de zaak der vrijheid bewezen.

Reeds herhaaldelijk noemden wij Douza; het wordt tijd ook hem aan den lezer voor te stellen. Jan van der Does, heer van Noordwijk, was geen burger van Leiden; hij hield er slechts verblijf sedert de Watergeuzen in 1571, door hun landingen en rooverijen op de zeekust, het wonen op het huis te Noordwijk onveilig hadden gemaakt [1]). Hieruit blijkt reeds dat hij aan de eerste onlusten geen deel had genomen. In 1566 was hij slechts 19 jaren oud, en pas van zijn studiereis teruggekeerd; en in den loop van den zomer werd hij door zijne familie aan jonkvrouw Elisabeth van Zuylen uitgehuwelijkt — een huwelijk dat, naar het schijnt, niet gelukkig is geweest. Zoo had hij geen gelegenheid om zich in 1566 te compromitteeren. Hij hield zich vooreerst buiten de partijen, naar het schijnt; hij werd achtereenvolgens hoogheemraad van Rijnland en lid der beschreven Ridderschap en dus ook van het Staten-college van Holland. In die waardigheden vond hem de omwenteling van April 1572; hij haastte zich niet om voor haar partij te trekken: op de eerste Staten-vergadering van Holland te Dordrecht in de maand Juli was hij niet tegenwoordig. Maar kort daarna moet hij zich toch hebben verklaard. Hij en zijn neef Jacob teekenden in November 1572 de acte van verbintenis [2]). In December ging hij als een der gezanten van wege de Staten en Zijn Excellentie naar Engeland. Hij had zich dus toen bij den Prins en de partij van den opstand aangesloten, en dat voor goed. Want, even als zijn eerste jaren toonen dat hij niet lichtvaardig partij koos, en niet meedeed met piraten en

1) Oude Verhalen, Brieven en Gedichten, blz. 2*a*.
2) Zie Kluit, dl. I, blz. 398.

wilde Geuzen, zoo bewijzen de verdere jaren van zijn leven dat, als hij eens gekozen had, zijn trouw onwankelbaar was en niet geschokt werd door nooden en gevaren, door bedreigingen of beloften. Zijn tegenwoordigheid in de belegerde stad was een onwaardeerbaar geluk. Wel bekleedde hij er geen post in de regeering, maar als lid der Staten van Holland [1]) werd hij toch genoodigd tot het bijwonen der groote vergaderingen van vroedschap en notabelen. Bovendien bekleedde hij een militair ambt. Toen namelijk reeds in de eerste dagen van het beleg de hopman Andries Allertsz. gesneuveld was, liet hij zich bewegen om in diens plaats het bevel over het vaandel stadssoldaten, dat anders wellicht verloopen zou zijn, te aanvaarden [2]). Of hij ooit te voren de wapenen had gevoerd, is onzeker. Maar aan moed ontbrak het hem stellig niet. Wij zagen reeds dat hij aan het hoofd van zijn compagnie deel heeft genomen aan den uitval tegen de Boschhuizer schans. Doch nog meer door zijn persoonlijken invloed dan door het gewicht van zijn commando, bewees hij aan de belegerde stad goede diensten. Zijn onverschrokkenheid, zijn onwankelbaarheid, zijn juist inzicht deelden zich mee aan de welgezinde regenten en burgers, met wie hij verkeerde.

Hij had daarbij een steun aan een zijner bloedverwanten [3]), Jacob van der Does, een man van reeds ver gevorderde jaren [4]), edelman van geboorte en als zoodanig lid der beschreven ridderschap, maar tevens burger en oud-regent van Leiden, in welke stad hij zijn gewoon verblijf hield. Hij had zich in 1572 bij de

1) Reeds bij het eerste beleg was hij in bediening (Van Vloten, Leiden's belegering, blz. 30).

2) Douza spreekt meermalen in zijn gedichten van zijn aanstelling als opvolger van Andries Allertsz.; het nauwkeurigst echter meldt het Orlers, 1ste uitg., blz. 334, zoo ik mij niet bedrieg naar een mededeeling van Douza zelf. Daarom laat ik die plaats hier volgen: „In wiens plaetse opten 29 Mey daeraenvolgende door Henrick van Broeckhoven, te dien tyde schout der stad Leyden wezende, uyten name van 't corpus deser stede versocht ende gebeden is den Edelen ende Hoochgeleerden Jonckheer Johan van der Does, Heer van Noortwijk enz., omme tselve gouvernement te willen aenvaerden." Over zijn verhuizen naar Leiden spreekt Douza zelf in zijn Ode Lugdunensis, II, v. 61 sq.

3) Zie over de bloedverwantschap: Van Leeuwen, Bat. Ill., blz. 930.

4) Resol. Holl., 13 September 1576: „ende hebben Jacob van der Does, overmids synen ouderdom gehouden voor geëxcuseerd om nae Syne Excellentie (naar Zeeland) te reysen", waartoe hij nevens anderen den dag te voren gecommitteerd was. In 1565 had hij negen kinderen in leven (J. v. Hout, Dienstbouck, Opdracht, blz. A, III). Hij stierf volgens Bat. Ill. in 1577 onverwachts te Rhoon. Op de Staten-vergadering vinden wij hem het laatst 19 Februari 1577.

partij van den opstand aangesloten, en was in November van dat jaar gekozen onder die leden der Staten die nevens Zijn Excellentie op de loopende zaken besoigneerden, maar schijnt zich toch, zooveel hij kon, thuis te hebben gehouden. Zijn halve broeder Hendrik had zich te Haarlem bij het beleg onderscheiden, en was er gesneuveld. Hij zelf was niet krachtig genoeg om voor Leiden de wapenen te dragen, maar zijn persoonlijke moed was ongebroken, en in moeilijke tijden heeft hij door zijn voorbeeld de wankelmoedigen gesteund en de flauwhartigen beschaamd.

Aan het hoofd der stad als vertegenwoordiger van den prins van Oranje stond een man, dien Leiden ook niet vergeten mag, Mr. Dirk van Bronkhorst, Raad Ordinaris in den Hove van Holland. Van zijn vroeger leven is ons weinig bekend. Voor de omwenteling van 1572 was hij geen raadsheer, maar advocaat. De meeste raadsheeren verlieten toen hun post en trokken met het Spaansche krijgsvolk naar Utrecht heen. In een der daardoor opengevallen plaatsen werd hij, die zich bij de opstandelingen aangesloten had, door Lumey gesteld. Op het eind van 1572 behoorde hij, met Douza, tot het gezantschap dat de Prins en de Staten naar Engeland afvaardigden [1]). Van daar teruggekeerd werd hij door prins Willem meermalen gebruikt in zaken die een man van een vast en streng karakter vereischten. Denkelijk was hij met zulk een zending te Leiden op het oogenblik, toen de stad voor de tweede maal werd ingesloten. Er was geen gouverneur, want Noyelles had nog geen opvolger gekregen. Hij scheen voor dien moeilijken post berekend, en de Prins zond hem zijn aanstelling als „commissaris zoowel ter zake van den krijgshandel als van de politie." Hij heeft zich het in hem gestelde vertrouwen waardig betoond. Hij was krachtig, onverzettelijk, streng. Douza prijst hem zeer, maar spreekt toch van één geval, waarin hij zich niet volkomen naar behooren zou gedragen hebben: wij weten niet juist waarop gedoeld wordt, en kunnen dus zelf niet oordeelen [2]). In elk geval bezat hij in

---

1) Van die ambassade is weinig bekend. Een obligatie door haar in Engeland gepasseerd wordt vermeld: Resol. Holl. 1575, blz. 427.

2) Zie over dezen Bor, dl. I, blz. 382, Bk. VI, f°. 277; Van Vloten, Friesche briefwisseling, blz. 26, 32; id. Corresp. de Hierges, p. 43 en Nederl. Opstand, dl. III, blz. 82). De Bronkhorsten zijn in den tijd van den opstand talrijk: meer dan een die den naam van Dirk draagt komt dan voor; zij worden niet zelden met elkaar verward. Zoo wordt de commissaris van Leiden zelfs door Te Water (Verbond der Edelen, dl. II, blz. 305) voor een en denzelfde met Dirk van Bronkhorst van Honnepel

hooge mate de eigenschap die zijn post bovenal vorderde: hij was vastberaden en wist ontzag in te boezemen; men wist wat men aan hem had. Toen zich de eerste teekenen van muitzucht in de stad vertoonden, liet hij bij den Blauwen Steen, in het midden van de Breestraat, een galg oprichten [1]); de misnoegden begrepen dien wenk en hielden hun tongen in bedwang. Zoolang hij leefde en de leidsels van het bestuur in handen had, durfde ook niemand van overgave reppen. Zijn dood, juist op het hachelijke oogenblik toen de partij van de overgaaf de bovenhand zocht te krijgen, was een geduchte, maar gelukkig geen onherstelbare ramp.

Bij het volslagen gemis aan garnizoen in de stad had de schutterij, nevens de vrijbuiters de eenige gewapende macht, veel te beteekenen, en aan haar gezindheid was ten hoogste gelegen. Wie

---

aangezien, die bij Bor, dl. I, blz. 416 (Bk. VI, f°. 304) voorkomt als Jhr. Dirk van Bronkhorst van Batenburg, heer van Nederwormter (zie hiervoor, dl. II, blz. 155, noot 4). — Van den commissaris is overigens weinig bekend. Hij was aangesteld tot raadsheer door Lumey (Corresp. de Granvelle, t. IV, p. 345, waar hij „vieux avocat" genoemd wordt) en komt daarom niet voor onder de raadsheeren welke prins Willem in November 1572 benoemde (zie Kluit, Historie der Staatsregeering, dl. III, blz. 420), terwijl hij toch al in 1573 als raadsheer genoemd wordt. Volgens Bor, dl. I, blz. 414 (Bk. VI, f°. 303) was trouwens slechts één raadsheer, te weten Adriaan van der Hoof, in Den Haag gebleven bij het begin der omwenteling in Holland. — In Juli 1573 was Bronkhorst door den Prins belast met het demolieeren van huizen in Den Haag aan glippers toebehoorende (zie De Riemer, Beschrijving van 's Gravenhage, dl. I, blz. 723), een bewijs dat hij ook hatelijke zendingen aannam. Wat hij in Mei 1574 te Leiden deed is onbekend: Fruytiers, 2de uitg., blz. 15, zegt alleen: „dat hij van wegen Zijn Excellentie tot eenige zaken in de stad van Leiden was gecommitteerd en vervolgens tot gouverneur van de stad werd gesteld." Zijn titels luiden voluit: „Raad Ordinaris in den Hove van Holland en Commissaris gesteld bij Zijn Vorstelijke Genade binnen Leyden zoowel ter zake den krijgshandel als de politie aangaande" (Handvesten van Leyden, blz. 109). — Merkwaardig is nog, dat bij zijn begrafenis een geschilderd wapenschild vermeld wordt (zie Van Vloten, l.l.). De Staten van Holland gelastten na het ontzet, in November, hun commissarissen al zijn nagelaten papieren op te eischen (Resol. Holl. 1574, blz. 175/6); in hoever daaraan gevolg is gegeven, weten wij niet. Zijn nagelaten papieren worden beschreven in den Inventaris van het Gemeente-archief van Leiden, dl. II, blz. 41 (vgl. Van Vloten, Nalezing, blz. 25). — Douza is zeer ingenomen met zijn bestuur der stadszaken, alleen in de zaak van den „puer Alphitei", zegt hij, had hij zich beter kunnen houden (blz. 6, v. 161); bij gebrek aan nadere aanwijzing kunnen wij niet oordeelen wat daarvan is. Ik weet zelfs niet, wie onder Alphiteus verstaan moet worden. Misschien Van der Aa? — In Resol. Holl. 1585, 4 Juni, blz. 303, komt voor: Gheertruyt van Ophemert, dochter van wijlen Barbara van Bronkhorst, eenige dochter van wijlen Mr. Dirk van Bronkhorst.

1) „Den 28sten Junius hebben de heeren het coren beschreven, ende daer is weder een gallich aen de blauwe steen geset" (Kroniekje bij Orlers, 2de uitg., blz. 571). Musius was aan een galg op den Blauwen Steen in December 1572 opgehangen. Volgens Opmeer hadden daarom de Leidenaars de galg weggenomen en verboden haar weer op te richten (p. 81).

haar aloude inrichting kent, zal allicht vermoeden dat bij haar dezelfde geest als bij de regeering leefde: immers zij was van deze volgens haar statuten geheel afhankelijk, niemand werd schutter dan met aggreatie van het gerecht. Maar, naar het mij voorkomt, was de schutterij tijdens het beleg een geheel ander lichaam dan de oude schutters-gilden. Dezen waren na de eerste onlusten van 1566 overal in de Hollandsche steden op hoog bevel ontwapend. Het gevolg was, dat zich bij de omwenteling van 1572 nieuwe schutterijen vormden, uit de ijverigste voorstanders van de nieuwe orde van zaken. Te Leiden heeft deze voortbestaan tot in 1578, toen de oude inrichting hersteld en de vroegere afhankelijkheid van de regeering hernieuwd is [1]). Hoe dit zij, gedurende het beleg heeft de schutterij uitmuntende diensten bewezen, waarvoor Douza ze uitbundig prijst. Haar officieren waren nagenoeg allen voortreffelijk gezind en voor volhouden tot het uiterste. Ook de aanvoerders van de vrijbuiters waren mannen van moed en trouw. De wapenen waren dus in goede handen.

In de twee eerste maanden hoorde men dan ook van geen overgaaf spreken. Toen de ontsteltenis, door de onverwachte komst des vijands en door zijn aanvankelijken voorspoed te Valkenburg, te Alfen en over geheel het platte land te weeg gebracht, wat bedaard was, en men den toestand onder de oogen durfde zien, greep men weer moed. De stad was wel niet ruim van levensmiddelen voorzien, maar voor de eerste weken was er genoeg; de herinnering aan het vorige beleg was verre van ontmoedigend, men had toen op het laatst wel eenige schaarschte gevoeld, maar meer ook niet; het ontzet was juist bij tijds gekomen. Misschien zou het thans evenzoo gaan. Dus geen nood vooreerst. Men liet zich insluiten met de beste voornemens. De brieven aan den Prins waren uitmuntend van toon, waarschijnlijk door Van Hout gesteld, maar met instemming van iedereen.

Op de voorstellen van den vijand en op de vermaningen van de glippers werd geen acht geslagen. Er was gedurende het geheele beleg en reeds in de allereerste dagen een wedloop van hoog en laag geplaatste personen, wie de eerste zou zijn om de

1) De keuren der oude schutterij van Leiden staan afgedrukt in de Berigten van het Historisch Genootschap I, 2, blz. 177; de nieuwe Instructie van 2 Mei 1578 in de Handvesten van Leyden, blz. 258. Uit den aanhef van deze laatste heb ik voornamelijk het vermoeden afgeleid, hetwelk ik omtrent de schutterij gedurende het beleg in den tekst opper.

verzoening der stad met den koning te bemiddelen. Den 26sten Mei was de vijand te Leiderdorp aangeland: eer die maand nog verstreken was, waren reeds van drie kanten voorstellen van bevrediging ingekomen. Het eerst uit Haarlem, waar de heer van Licques gouverneur was [1]), maar op het punt stond van vertrekken. Voor zijn afscheid zou hij nog zoo gaarne den koning en Leiden dien liefdedienst bewijzen. Zijn welwillendheid werd eerst in een brief van twee glippers aangekondigd, en kort daarop [2]) volgde een missive van hem zelf door een trommelslager gebracht. Maar Douza, die juist aan de poort de wacht hield, nam ze niet aan en zond ze ongeopend terug [3]). Terzelfder tijd had uit Leiderdorp een ander uitgewekene, Hoochstraten, zijn goede diensten aangeboden en zijn wijzen raad ten beste gegeven; hij kreeg het welbekende antwoord: „fistula dulce canit, volucrem dum decipit auceps." Wij behoeven niet te vragen wie van de Leidsche regenten de disticha van Cato [4]) zoo vast in het geheugen had: wij ontdekken in dit antwoord alweer den invloed van Douza [5]). De derde vermaning kwam uit Den Haag, uit het hoofdkwartier van Valdez, bij brieven van 29 Mei van Matenesse van Wybisma en van De Huyter, beiden personen van geboorte en aanzien en die er hun eer in stelden om de stad voor den koning te winnen. Zij zagen in het afwijzen der Engelsche bezetting een goed voorteeken, het begin van ongehoorzaamheid aan den Prins, en het bewijs tevens, dat de stad zich haar vrijheid van handelen wilde voorbehouden. Als zij nu op bijzonder gunstige voorwaarden tot de oude gehoorzaamheid terug kon

---

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 554; Orlers, blz. 470, 475. Cf. Corresp. de Phil. II, t. V, p. 27/8. — Alva had De Licques na de verovering aangesteld (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 402).

2) Denkelijk 5 of 6 Juni.

3) Zie de aanteekening van Douza op Fruytiers, 2de uitg., blz. 19, regel 12, gedrukt in den bundel Oude Verhalen achter de vergelijking der beide uitgaven van de Corte Beschrijvinghe.

4) I, d. 27.

5) Dat Douza het is die het „fistula dulce canit" als antwoord op den brief van Hoochstraten heeft gegeven, volgt uit den aard der zaak. Het wordt nog waarschijnlijker, als wij weten, dat hij een half jaar te voren in zijn Satyra I, ad Gulielmum Niveldium, IIII, vso, reeds hetzelfde distichon te pas bracht:

Quidni? et iucundum modulatur fistula, captat
Dum volucres auceps....

Prins Willem heeft tijdens de onderhandeling met Don Jan het beeld ook gebruikt: „comme les petits enfants quy pippent les oyseaulx pour les prendre" (Gachard, Anal. Belg., p. 309).

keeren, zou zij dan blijven weigeren? Het was de moeite wel waard het te beproeven. Al dadelijk konden zij verzekeren, dat een algemeen pardon verleend was en eerstdaags zou worden afgekondigd, waarvan geen enkele Leidenaar werd uitgesloten. — Op deze twee brieven werd zelfs geen letter geantwoord. Zij zoo min als de andere werden waardig gekeurd om een onderwerp van overweging uit te maken: de vroedschap werd er niet eens over geraadpleegd [1]).

Een algemeen en duidelijk antwoord aan alle glippers en verdere goede vrienden was de vernieuwing van den eed aan den Prins en de Staten, die bij resolutie van 31 Mei van alle ingezetenen werd gevorderd.

Voor vermeerdering van den voorraad en voor een zuinig beheer van hetgeen er was, werd in de eerste dagen niet genoeg gezorgd [2]). Tot half Juni was de insluiting nog niet zoo nauw, of iemand die de binnenpaden en sloten goed kende had nog wel wat kunnen insmokkelen [3]). Een poging, van Gouda uit, is ook gewaagd, maar zoo schroomvallig en onhandig dat zij geen doel trof. Daarentegen gelukte het den vrijbuiters omstreeks denzelfden tijd een convooi te onderscheppen, dat van Amsterdam naar 's vijands kwartieren aan den Rijn bestemd was, en onder anderen buit ook wat mondkost in de stad te brengen. Maar dat had weinig te beteekenen. En wij zien niet, dat in de maand Juni verder iets gedaan is om den voorraad te sparen of zuinigheid te betrachten [4]). Eerst in Juli begon men te onderzoeken hoeveel koren er nog in de stad was [5]); van huis tot huis werd de provisie opgenomen; alles te zamen vond men honderd en tien last voor veertien duizend monden. Het zou zeker het best zijn geweest dat alles onder één beheer te brengen en van gemeente wege aan ieder, rijk en arm, dagelijks zijn gelijk deel te verschaffen. Maar zoo diep wilde men niet in het bijzonder eigendom ingrijpen. Men liet elkeen in het bezit van zijn eigen voorraad of althans van een deel er van, en onteigende alleen wat sommigen buiten alle verhouding tot hun eigen behoeften in huis

1) Evenwel was Valdez vol hoop. Zie zijn brief van 28 Mei in Docum. ined., t. LXXV, p. 262. Volgens hem was Matenesse voor de stad vriendelijk ontvangen en had hij toezegging gekregen, dat men geen Prinsen-bezetting zou innemen.

2) Zie Fruytiers, blz. 14.

3) 5 Juni prijsbepaling (Van Vloten, Belegering, blz. 109).

4) Fruytiers, 2de uitg., blz. 7.

5) 16 Juli eene ordonnantie op het brood (Van Vloten, blz. 120).

hadden. Daarvan deelde men aan hen die niets bezaten om geld, of anders om arbeid aan de vesten, een half pond brood per dag uit, hetgeen echter op den duur te weinig bleek te zijn en verdubbeld moest worden. Door deze handelwijs bleven de meer vermogenden vooreerst nog onbekrompen in hun voeding; alleen de armen leden gebrek. Een andere misslag, waarover men later berouw had, was het voortdurend bierbrouwen, en, hetgeen daarmee samenhing, het verwerken van smakelijk graan tot bijna oneetbare mout [1]). Toch moest naderhand, bij gebrek aan beter, ook dit voedsel van de brouwers gekocht en aan de armen uitgedeeld worden. Gelukkig had men nog een aantal beesten, koeien, paarden en klein vee, en gelegenheid om die onder de stadsmuren te weiden. Voor hun veiligheid werd goede zorg gedragen, en slechts enkele zijn in al die weken door den vijand buit gemaakt. Uit de warmoestuinen bij de poorten trok men verder nog eenige groenten, kool en rapen vooral, waarmee de gegoeden wat afwisseling in den anders al te dagelijkschen kost brachten. Niettemin klom het aantal dergenen, die het nijpen van het gebrek gevoelden, met elke week en met elken dag, en al luider en luider werden de klachten [2]). Een andere ramp kwam hierbij: er heerschte dat jaar niet alleen in Holland maar in gansch Nederland de pest [3]), ook binnen de stad was zij uitgebroken [4]) en nam thans door het slechte voedsel sterk toe. De toestand begon zorgelijk te worden. Buitendien werden de berichten van buiten zeldzaam. Men wist dat de Staten besloten hadden het land onder water te zetten en een ontzettingsvloot uit te rusten. Men had tijding dat de dijken waren doorgestoken en het Maaswater gestadig naar de landscheiding van Rijnland vloeide. Maar intusschen verstreek de tijd en het ontzet kwam niet opdagen; de beloften uit Rotterdam bleven beloften en ver-

---

1) Douza, Ode Lugd., p. 7, v. 65, waar „Zythepsa" in het algemeen de brouwers beteekent, en niet, gelijk de Clavis opgeeft, in het bijzonder Cornelis Brouwer, anders gezegd burgemeester Van Swieten.

2) 5 Augustus aflezing over vleesch (Van Vloten, blz. 131) en moeskruid (ibid., blz. 136). Over het aantal geslachte beesten: ibid., blz. 163.

3) Dat de pest ook buiten Leiden heerschte, leeren wij vooreerst uit een brief van Requesens aan den koning, van 16 September; hij spreekt daarin van Brabant, Vlaanderen, Gelderland, Utrecht en Holland; te Antwerpen waren meer dan 150 huizen besmet (Corresp. de Phil. II, t. II, p. 150). Terzelfder tijd meldt Viglius hetzelfde aan zijn vriend Hopperus (Analecta, t. I, p. 823). Zie ook nog Opmeer, p. 124 en Inventaris archief Middelburg, blz. 147, brief van 6 September 1574.

4) 10 Juli aflezing over de pest, bij Van Vloten, blz. 127.

wezenlijkten zich niet. Tusschen den 12den [1]) en den 20sten Augustus, juist terwijl het gebrek een dreigend karakter begon te vertoonen, keerde geen enkele bode terug, en de boodschap, die de laatst ingekomene had meegebracht, dat de Prins de stad binnen weinige dagen hoopte te verlossen [2]), was op niets uitgeloopen dan op teleurstelling. De boden, die thans den 20sten en den 21sten inkwamen, verhaalden weer, dat het water gestadig rees en reeds elf palmen hoog aan de landscheiding stond, dat er ook in alle steden toebereidsels tot het ontzet werden gemaakt, schepen uitgerust, bootsvolk en dijkwerkers aangenomen, soldaten op post gesteld om den aantocht der voorraadschepen te beveiligen. Veel belovende berichten! maar wanneer zouden eindelijk de voorbereidsels afgeloopen zijn en het werk zelf ter hand worden genomen? Een gevoel van verlatenheid, van wrevel over het talmen der bondgenooten, die, zelf in overvloed, zich langzaam haastten om den hongerlijders te hulp te komen, voegde zich bij de ellende die honger en pest aanrichtten [3]). Het gemor was niet langer te smoren. In de tweede helft van Augustus werd het dagelijks luider. De Spaanschgezinden begonnen zich te toonen, nu zij op den steun van zooveel ontevredenen konden rekenen. Waarom zich in steeds dieper kommer gestoken, daar men het toch in zijn hand had zich zelf te helpen? De vijand hield immers niet op van de meest aannemelijke voorwaarden aan te bieden. Al het verledene zou vergeten zijn, de stad zou met geen garnizoen of hoogstens met een paar Duitsche vaandels worden bezet; wie niet katholiek wilde leven zou ongehinderd de stad mogen verlaten. Dat was toch beter dan van honger te sterven. En de zoen van Leiden zou wellicht de bevrediging van het geheele land ten gevolge hebben. Dan zou de oude welvaart ook terugkeeren. Die denkbeelden, sedert lang in het verborgen gekoesterd, kwamen nu te voorschijn en vonden bij velen ook in de regeering ingang. Juist toen de laatste, meer geruststellende, brieven ontvangen werden, lag een missieve aan het adres van Zijn Prinselijke Excellentie gereed, waarin de stad zich bitter beklaagde dat zij, zoolang het beleg duurde, nog geen letter schrifts van de Staten had ontvangen, en van haar bondgenooten

1) Toen kwamen nog 2 boden (Dagverhaal).

2) Het Dagverhaal zegt, dat de Prins binnen acht dagen ontzet had beloofd. Zulk een nauwe tijdsbepaling komt echter niet voor in de aflezing van 12 Augustus, waarvan de voorname inhoud opgegeven wordt door Van Vloten, blz. 139.

3) Zie het Dagverhaal op 8 Augustus.

als vergeten scheen. Aan dezen klaagbrief werd nu wel een brief van dankzegging voor de aanvankelijke pogingen tot ontzet toegevoegd; maar de wrok tegen de regeering bleef toch bestaan, hoewel zoo weinig gegrond, dat hij slechts om den troosteloozen toestand, waarin de stad verkeerde, kan verschoond worden.

Den 27sten Augustus viel de eerste muiterij voor. Een aantal vrijbuiters trok naar het stadhuis en vroeg van het gerecht (dat is, het dagelijksch bestuur van burgemeesters en schepenen) eten of paspoort; zij wilden trouw blijven dienen, mits zij niet stierven van den honger. Men gaf hun goede woorden, en wie daar niet mee te voldoen waren, het gevraagde paspoort, verheugd dat men zoo van hen ontslagen werd. Maar welk een voorspook van hetgeen op handen was! Dien eigen avond nog werden naar Zijn Excellentie drie burgers [1]), die de moeitevolle en gevaarlijke zending gewillig op zich namen, afgevaardigd met brieven, wel geschikt om hem te verontrusten. Drie maanden, werd er in gezegd, had de stad het beleg uitgestaan in diepe ellende, en geen uitzicht was haar geopend dan een ijdele hoop. De stad had haar plicht vervuld, maar de Staten mochten zien hoe zij hun nalatigheid zouden kunnen verantwoorden. Indien er geen middelen voorhanden waren om haar te ontzetten, verzocht zij van haar eed en verbond ontslagen te worden.

Dienzelfden dag waren nieuwe maatregelen tegen den hongersnood der armen verordend. Niemand mocht meer voedsel in huis houden, dan voor veertien dagen toereikend was; het overige werd hem ten dienste der behoeftigen afgevorderd; koopen mocht niemand die nog iets in voorraad had. Alle eetbare beesten, ook de paarden, werden opgeschreven; zij zouden geslacht en naar ieders behoeften uitgedeeld worden. De twee maanden, waarin men brood had gehad, en de derde, waarin men armoe had geleden, waren voorbij; de maand van gebrek en hongersnood ving aan.

Den 30sten Augustus in den vroegen morgen keerden de uitgezonden boden [2]) terug met een brief van de Staten van den vorigen dag, door al de aanwezigen, en daaronder ook de twee afgevaardigden van Leiden, onderteekend. De toon was uitmuntend, er werd alle recht gedaan aan de volharding der stad, maar aan

1) Fruytiers, 2de uitg., blz. 24.
2) Van twee hunner wordt gesproken: Resol. Holl., 31 Augustus, blz. 66, van den derden misschien 4 September, blz. 74. Doch vgl. Fruytiers, blz. 24.

den anderen kant gewezen op hetgeen haar ten gevalle ondernomen was, op het doorsteken der dijken, waardoor al dadelijk zoo veel duizenden landlieden schade leden. Mondeling voegden de boden er bij, dat zij het werk van het ontzet in vollen gang hadden gezien, en dat het nu spoedig tot uitvoering zou komen. Heugelijke tijding, en waarvan de welgezinden een dankbaar gebruik maakten bij de flauwhartigen. Door schieten en lichten van den St. Pancrastoren toonde men aan die van Delft dat de tijding ontvangen was, en aan de stedelingen deelde de regeering den inhoud mede, en legde haar blijdschap deswegens aan den dag door de speellieden aan de hoeken der straten op de schalmeien te laten spelen, tot verbazing der belegeraars, die de aanleiding tot die luidruchtigheid niet konden raden en in den blinde naar de stadsmuren schoten.

Maar een gedeelte der boodschap zal de regeering wel niet ruchtbaar hebben gemaakt. Geen brief van prins Willem was ontvangen; Zijn Excellentie lag te Rotterdam zwaar ziek. De boden hadden hem wel bezocht, maar slechts een mondelinge boodschap, hartelijk en vertroostend als altijd, meegekregen. Wat moest er van het ontzet, wat moest er van Leiden worden, indien gebeurde, hetgeen de vijand reeds uitstrooide dat gebeurd was, indien de Prins kwam te sterven?

De goede berichten, door een zoo groot kwaad getemperd, werkten dan ook niet veel uit. Het ontzet was nog in de verre verte, het gebrek en de dood woedden in het midden der stad. Den laatsten Augustus werd afgelezen, dat, alzoo de voorraad van koren geheel was uitgeput, voortaan beesten geslacht en vleesch uitgedeeld zou worden, maar dat niemand die nog eenigen voorraad had, zoolang die duurde, vleesch mocht halen. Den tweeden September had daarop in het koor van de Pieterskerk de eerste uitdeeling plaats; ieder hoofd kreeg voor vier dagen twee pond. Een half pond vleesch en beenen als eenig voedsel voor vier en twintig uren! Geen wonder, dat men het sterven van een huisgenoot zorgvuldig verborgen hield, om zoo doende ook nog diens aandeel te kunnen halen. Geen wonder, dat al wat maar eetbaar was, al was het onsmakelijk, al was het walgelijk, werd opgespoord en zelfs uit de vuilnis opgerakeld. Het scherpe zwaard van den honger heerschte in de stad en bracht kieschheid en viesheid tot zwijgen. Des te luider aan den anderen kant deden zich de moedeloosheid en de muitzucht hooren. De vrienden van den paus en van Spanje verklaarden thans openlijk,

dat er niets overschoot dan met de belegeraars te onderhandelen. Zij wisten dat zij op een grooten aanhang onder de regenten en in de vroedschap konden rekenen. Zij verwittigden hun vrienden buiten de stad, hoe het daarbinnen geschapen stond, en lieten dezen den stoot geven die noodig was om de beweging in hun zin aan den gang te brengen.

Den 5den September, des Zondags, werden twee brieven aan den magistraat besteld. De een, uit het fort van de Poelbrug geschreven en van den 3den gedagteekend, was van Matenesse van Wybisma; hij weidde medelijdend uit over de ellende in de stad, die reeds hevig was maar nog veel heviger stond te worden, en over de onmogelijkheid van het voorgespiegelde ontzet; Rijnland immers lag hooger dan Schie- en Delfland; het ingelaten water bedierf noodeloos de Maasstreek, maar kon de hoogte niet opklimmen, waarop Leiden lag. En wat beteekende de macht, die de Prins verzamelde, bij het leger waarover Valdez gebood en dat, zoo noodig, nog versterkt kon worden? Alleen bij de genade van den koning en zijn landvoogd was heil te zoeken en ook zeker te vinden. Hij bood op het vriendschappelijkst zijn bemiddeling bij Requesens aan. — De tweede brief, uit Leiderdorp van den 4den, was van Valdez, en in anderen toon gesteld. „Weerbarstigen tegen God en den koning, hardnekkige Leidenaars," zoo luidde de toespraak, „hoewel gij alle aanspraak op vergeving meer dan verbeurd hebt, toch wordt u nog genade en vergiffenis aangeboden, maar thans ook voor het laatst. Niemand behoeft voor zich te vreezen: Bronkhorst, Noordwijk, Van der Werff, een ieder zonder uitzondering zal genade vinden; ik verzeker het als Christen en edelman, op mijn woord. Den geheelen Maandag geef ik u tijd van beraad; en ik zend u tevens vrijgeleide voor een, twee of meer personen, om te Leiderdorp met mij te komen onderhandelen" [1]).

Op al zulke brieven was tot nog toe niet geantwoord; zij waren niet eens in beraad gekomen. De vroedschap was er niet in gekend, en trouwens ook maar zelden bijeengeroepen [2]). Bronkhorst regeerde alleen met het gerecht, en daarmee ook

---

1) Al deze brieven heeft Orlers, 1ste uitg., blz. 373 en vlg., ons bewaard.

2) Uit de Thesauriersrekening van 1574, f°. 54 verso, blijkt dat de vroedschap vergaderd is geweest, vóór het beleg: 2, 5, 7, 15 Mei; gedurende het beleg: den 31sten Mei, den 2den en 12den Juni, den 4den en 28sten Juli, den 7den en 27sten Augustus, den 6den, 8sten en 10den September, en vervolgens 6 October.

niet meer dan onvermijdelijk was. Aan Douza en Van Hout beklaagde hij zich telkens over de regenten, en hij had over hen ook aan Zijn Excellentie geklaagd. Had het aan hem gestaan hij had ze liefst in niets gemoeid, als hij er kans toe gezien had [1]). Maar zijn tijd was helaas voorbij. De pest had hem aangegrepen en op het doodsbed geworpen. Plaatsvervanger had hij niet. Bij zijn ontstentenis werd dus de voorzittende burgemeester, Van der Werff, het hoofd van de stad [2]). Deze begreep in een zaak van zoo groot gewicht als de brief van Valdez niet buiten overleg met zijn mederegenten te mogen handelen, en riep op aandrang der papisten (zoo zegt althans Douza) tegen Maandag, den 6den, een groote vergadering bijeen van het gerecht, de vroedschap of veertigen, de edelen, de aanzienlijkste burgers en de kapiteins en wachtmeesters der schutterij. De stadsboden brachten de oproeping rond. Elkeen in de stad hoorde er van, en gevoelde dat groote zaken op til waren. In spanning kwamen de beide partijen, die van de overgaaf en die van de volharding, op het stadhuis te zamen.

De voorzittende burgemeester opende de vergadering met een verhaal van hetgeen aanleiding had gegeven tot de bijeenkomst; hij weidde uit over den benarden toestand, waarin de stad verkeerde, sprak toen van de schoone beloften van den vijand, en vermaande een ieder daarop te willen letten en na rijpen rade te helpen adviseeren en besluiten tot meesten oorbaar van de stad, overeenkomstig den eed door allen aan den koning gedaan. Met ergernis merkten sommigen op, dat in die toespraak zelfs de naam van den Prins niet genoemd werd. Misschien was het verzuim niet opzettelijk. Op Douza evenwel maakte het den indruk, alsof men over het hoofd wenschte te zien wat aan de onderhandeling met den vijand in den weg stond. Hij was slechts

1) Dit verzekert ons Douza in zijn Ode ad Hautenum, blz. 6, v. 142. — Wanneer Bronkhorst voor het eerst door zijn ziekte verhinderd is geworden het stadsbestuur te voeren, blijkt niet stellig. Maar in het Gemeente-archief worden twee door hem geteekende quitanties bewaard, de eerste van 2 September met krachtige hand als gewoonlijk geschreven, de andere van 5 September, zoo slecht en onleesbaar dat Van Hout er een getuigschrift bijgevoegd heeft, waarin hij verklaart dat hij, zittende aan het ziekbed van den commissaris, het hem heeft zien teekenen. Die twee data spreken duidelijk genoeg.

2) De gouverneur bewaarde de sleutels der stad. Als er geen gouverneur was, om welke reden ook, bewaarden de burgemeesters ze. Zoo b.v. in Den Briel, toen Treslong admiraal van Zeeland was geworden en nog geen opvolger had gekregen (Resol. Holl., 21 Augustus 1576, blz. 137).

matig met Van der Werff ingenomen, en noemt hem in zijn gedichten een moedig en getrouw man, maar niet in staat om zijn slechtgezinde ambtgenooten in bedwang te houden, veeleer geneigd om voor hun tegenstand te bukken [1]). Als die karakterteekening juist is, kunnen wij nagaan, hoe de Spaanschgezinden en moedeloozen op zijn gemoed gewerkt zullen hebben. Denkelijk is omtrent dezen tijd voorgevallen, wat ons zonder nadere tijdsbepaling wordt verhaald, dat men het lijk van een pas gestorvene voor zijn deur bracht om hem zoodoende den hongerdood van dien man te verwijten. Hij zelf klaagde in de volle vergadering, dat hij van alles de schuld kreeg en dat zijn ambtgenooten hem nagaven, dat hij alleen regeerde en dat zonder hem de stad al lang met den koning verzoend zou zijn. Kortom in deze beslissende dagen voldeed hij een zoo onbuigzaam man als Douza geenszins. Wie weet ook wat er na zijn weinig bemoedigende rede zou zijn besloten, indien het aan de magistraten alleen had gestaan. Gelukkig dat men de heeren Van der Does en de hoofden der gewapende macht niet had kunnen of durven uitsluiten. Nu vorderde tevens de hoffelijkheid, dat men Jacob van der Does als edelman en lid der Staten van Holland het eerst om advies vroeg. Wij weten, hoeveel het er in een breede vergadering toe doet, welk gevoelen het eerst met kracht van woorden en gezag van aanzien en waardigheid wordt voorgedragen. Voor de goede zaak had het niet beter kunnen treffen. De edelman begon met te zeggen, dat, eer men zich op beloften verliet, men weten moest wie de beloften deden. Valdez was een Spanjaard, erfvijand der Nederlandsche vrijheid; Mechelen, Naarden, Zutphen en Haarlem konden getuigen, wat men van die zijde te wachten had. Matenesse was een Hollander en een ridder, maar die reeds vroeger een trouwbelofte had geschonden, en getoond hoe weinig men op zijn woord kon bouwen. Zou men dan op verzekering van zoo iemand gelooven, dat Leiden onbereikbaar was voor het water hetwelk reeds aan de landscheiding stond, of zou men meer vertrouwen stellen in de Staten des lands, die toch niet zonder onderzoek en kennis van zaken het platte land

1) Ode ad Hautenum, blz. 9, vers 345:

Petro Hadriani prole, viro quidem
Forti et fideli, sed domitos parum
Habente collegas, eoque
Saepe gradum cohibere iusso.

onder water zouden hebben gezet? Hij was dus van meening, het beloofde ontzet af te wachten en tot het uiterste vol te houden. De eed, aan den Prins en aan de andere steden gedaan, gedoogde buitendien geen afzonderlijk verdrag.

Wij kunnen ons den indruk verbeelden, dien deze kalme en fiere woorden op de aanwezigen gemaakt moeten hebben, de verlegenheid waarmee de flauwhartige vrienden ze hoorden, de kwalijk verbeten grimmigheid der vijanden. Intusschen kwam de heer van Noordwijk aan het woord. Hij was jeugdiger van jaren en lichter bewogen. Hij zeide bijna schimpend, dat hij niet begreep hoe de Spanjaard, die zoo vaak verzekerd had dat hij voor het allerlaatst genade aanbood, nu, zonder dat iemand er om bad, nog eens, en weer voor het laatst, met zijn genade kwam aandragen. Het was wel niet de laatste maal dat dit voor het laatst zou gebeuren. Wie fraaie beloften wenschte zou ze altijd voor het vragen hebben. Maar men moest blind zijn om niet te zien, dat al die beloften slechts dienden om den vogel onder het net te lokken. Wat ons betreft, ging hij voort, mij dunkt dat het ons niet vrij staat om zulken voorslag zelfs maar in overweging te nemen, op straffe van voor landverraders en eedbrekers door een ieder te worden uitgekreten, zoodat wij in toekomende tijden ons hoofd nergens zouden durven opheffen. Overigens stemde hij met heer Jacob van der Does in, ook wat het woord van Matenesse betrof, die zich eens, bij het breken van zijn heimelijke trouw aan de dochter van Van Vliet, beroepen had op de kerkvergadering van Trente [1]), en zich, als de beloften jegens Leiden niet werden nagekomen, allicht beroepen zou op de uitspraak van het concilie van Constanz, volgens welke de vrome katholieken hun woord aan ketters niet houden moeten.

Op Noordwijk volgden Jan van Duivenvoorde, de oudste zoon van den heer van Warmond, lid der Staten van Holland, en

1) Wie die Van Vliet is, jegens wiens dochter Matenesse zijn woord heeft gebroken, is niet met zekerheid uit te maken. Evenwel, er wordt in den brief van Van der Does gezegd dat de zaak te Haarlem was voorgevallen (zie Schrevelius, Haerlem, blz. 274/5): daaruit laat zich vermoeden, dat Jan van Vliet bedoeld zal zijn, die in December 1572 bij de regeeringsverandering te dier stede door Aldegonde burgemeester werd gemaakt, en die bij de overgaaf der stad van het pardon werd uitgesloten. Zie Sterlinx, Beschr. van alle geschiedenissen enz., op 18 December en 27 Juli. Met diens dochter zou dan Matenesse heimelijk getrouwd zijn geweest, tegen het Decretum de reformatione matrimonii van het Concilie van Trente, en hij zou haar hebben verlaten onder voorwendsel van gehoorzaamheid aan het kerkelijk gezag.

Foy van Broekhoven, baljuw van Rijnland. Beiden stemden met hun voorgangers in.

Daarop kwamen de burgemeesters, de schepenen en de vroedschappen aan de beurt, en maakten door hun aantal goed wat hun aan persoonlijke waardigheid en klem van redenen ontbrak. Enkelen zullen wel met de heeren edelen hebben gestemd, maar zeer enkelen slechts; nauwelijks zeven welgezinden wist Douza onder hen te tellen [1]). De groote meerderheid was van een tegenovergesteld gevoelen, en meende dat men de aangeboden onderhandeling niet moest afslaan. Sommigen beweerden, dat nood eed breekt, en dat de schuld niet aan de stad zou liggen, die den vastgestelden termijn trouw en moedig had volhard, maar aan de Staten, die hun belofte om binnen dien tijd haar te ontzetten, niet waren nagekomen; zij concludeerden dus tot onverwijlde onderhandeling. Anderen waren van gevoelen, dat men eerst vrijgeleide moest vragen voor drie of vier afgevaardigden, om van den Prins en de Staten ontslag van den eed te verzoeken, om dan daarna te doen wat men niet dan met tegenzin zou kunnen doen. Dit laatste gevoelen, als het minst stellige, verwierf de meerderheid der stemmen, en dienovereenkomstig werd besloten [2]). Evenwel niet zonder protest van den heer van

1) Gedichten, blz. 6, v. 101 vlg.

2) Dit besluit der vergadering, hoewel vergeeflijk om de diepe ellende waarin de stad gedompeld was, strekte toch den regenten, die het namen, tot oneer. Vandaar dat zij het later deden voorkomen, alsof zij het niet ernstig hadden gemeend, en slechts als een krijgslist voorgewend om den vijand gaande te houden. Het is vooral Fruytiers, die in zijn tweede uitgaaf die voorstelling der zaak in omloop heeft gebracht. Hoezeer zij in strijd is met de juiste toedracht, kan het best blijken, indien wij Van der Does en den schrijver van het Dagverhaal hooren. Volgens den eersten werd besloten: „Dat men schryven soude aan Baldeus ende Matenes, ende dat men vrygeleyde voor 3 ofte 4 personen soude vragen, die aan Zijn Excellentie trecken souden, omme te versoecken van den eet ontslagen te worden, om daarnae te doen, 't geen zy niet gaarn doen en zouden." — Volgens het Dagverhaal: „Dat men aen Baldeus wederantwoort schryven soude ende versoecken geleyde ende vryheyt voor 4 ofte 5 van de treffelijckste burgers, om te mogen reysen ende trecken aen den Prins van Orangien ende aen die Staten van den lande ende d'andere steden, daeraen wy te samen met eede verbonden waren, te versoecken van sulcken eede ende verbande ontslagen te zijn, om daernaer voorts gehandelt te worden als 't behooren soude." Vergelijk daar nu mede wat Fruytiers verhaalt. Hij, die al de brieven van Valdez en De la Roche voluit geeft, houdt het antwoord der stad achterwegen, en geeft ons slechts een uittreksel, aldus: „Die van Leyden antwoorden den 6den: dat sy den Prince van Orange als stadthouder ende Capiteyn Generael van weghen sijn Co. Mat. over Hollandt eedt gedaan hadden ende insgelijcx den Staten desselfden landts: soo langhe sy hiervan niet ontslaghen en waren, verhoopten sy hun in heuren eedt te quyten. Ten tweeden versochten sy paspoorten aleer sy in eenige tsamensprekinge

Noordwijk en van de kapiteinen en wachtmeesters der schutterij, die acte verzochten, dat het besluit tegen hun zin en slechts bij meerderheid van stemmen genomen was.

Zoo had, gelijk gewoonlijk, de middenpartij het van de beide uiterste gewonnen. Een besluit was gevallen, dat natuurlijk op niets moest uitloopen. Want het was te voorzien, wat ook gebeurde, dat Valdez geen afgevaardigden voor een geheele week (die tijd werd voor de reis en voor het overleg met de Staten noodig geacht en gevraagd) naar den Prins zou laten gaan. Zonder bepaald te weigeren, verzocht hij dat men de afgevaardigden maar naar hem zou zenden met commissie van den magistraat en de regeerders der stad. Gaf men aan die uitnoodiging toe, dan trad men blijkbaar terstond in onderhandeling; doch daartoe was een nader besluit der groote vergadering noodig. Intusschen gaf hij onder de hand te kennen dat hij bij voorkeur met Van der Does en Van der Werff wilde spreken en hen gaarne als afgevaardigden der stad bij zich zou zien [1]). Geen wonder, overal zag hij hen liever dan op het raadhuis van Leiden!

Doch terwijl de zaken zoo stonden, gebeurde er iets, tengevolge van een misslag der Spaanschgezinden in de stad, dat hun werk deerlijk kwam verstoren. Zij hadden een hunner over den wal geholpen en naar Utrecht gezonden, tot den stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, don Fernando de Lannoy, graaf

---

treden wouden, om sommighe van den heuren by sijn Excellentie ende den Staten te trecken, ende beloofden binnen acht dagen weder te comen." — Men ziet hoe Fruytiers de zaak verdraait en het verband tusschen den eed aan de Staten gedaan en de deputatie naar hen af te vaardigen verbergt. Toch is hij nog niet gerust dat zijn lezers geen lont zullen ruiken, en voegt er nog ter verschooning het volgende bij: „Die van Leyden versochten dese paspoort om onder dit deksel heur boden om andere saken te veyligher over te cryghen: ende was eenen listigen trock teghen heur vianden" enz. Niet kwaad bedacht. Maar wij weten uit Van der Does wel beter; hij, die de vergadering had bijgewoond, had van zulk een bedoeling niets gemerkt; integendeel hij had gehoord, hoe men zich den eed aan den koning wel zoo goed als dien aan den Prins herinnerde. Zijn gedichten, reeds in 1575 uitgegeven, waarin hij de regenten zoo onbewimpeld van flauwheid beschuldigt, zijn nooit weersproken, maar hij en zijn neef zijn door de nieuwe regeering, die grootendeels van den ouden zuurdeesem doortrokken was, met blijkbare nijdigheid behandeld; vgl. dienaangaande zijn verzoekschrift aan Zijn Excellentie, in de Oude Verhalen, blz. 9.

1) Volgens Mansard, Discours du Siége, p. 24, was Valdez er op uit om den heer van Noordwijk alleen uit de stad te lokken, onder voorgeven van met hem over den zoen der stad en tevens over de bevrediging van het geheele land te willen handelen. Volgens Douza zelf, in zijn Epistola Apologetica, was het zoowel op Van der Werff als op hem gemunt. Vergeten wij hierbij echter niet, dat die Epistola eerst van het jaar 1593 dagteekent.

De la Roche [1]). Aan dezen, krachtens zijn ambt kapitein-generaal van dezelfde gewesten [2]), was een officier van minderen rang zooals Valdez ondergeschikt, zoolang hij binnen de provincie gelegerd bleef; en strikt genomen moest dus hij, en mocht de Spaansche bevelhebber niet, met de belegerde stad onderhandelen [3]). Ongelukkig voor de zaak van koning en Kerk bestond er tusschen die twee personen een versche en heftige veete. Toen Valdez met zijn troepen uit het Sticht voor de tweede maal naar Leiden oprukte [4]), hadden hij en zijn soldaten een overmoed jegens de burgerlijke overheid aan den dag gelegd, die voor een Nederlandsch edele, als De la Roche, onverdragelijk was van een Spanjaard van ondergeschikten rang. Geen beter gelegenheid om den toen ontstanen strijd om den voorrang voort te zetten dan de onderhandeling met Leiden. De stadhouder zou nu toonen dat hij te bevelen had over dien Spaanschen soldaat. De bevelhebber van het machtige leger voor Leiden aan den anderen kant zou doen gevoelen, hoe weinig hij zich om een stroopop als dien Nederlandschen stadhouder bekommerde. Den 7den September verscheen een trompetter voor de Rijnsburgerpoort met een brief van De la Roche, begeleid van, en als het ware ingeleid door een brief van tien Spaanschgezinde glippers. Zij verzekerden, dat zij met moeite De la Roche hadden overgehaald tot den stap van toenadering, dien hij bij dezen deed. Hij van zijn kant vermaande hen, om zich, nu het nog tijd was, te onderwerpen en bood hun, zoo zij zich daartoe tot hèm wilden wenden, zijn beste diensten aan.

Die brieven maakten het beleggen van een tweede groote vergadering op 8 September noodzakelijk, waartoe, naar het

---

1) De la Roche geeft zelf als reden van zijn tusschenkomst aan Requesens op: „pour ce que les bons estans dans la ville avoient mis ung de leurs gens dehors me faire entendre que je leur envoya ung trompette avec lettres à ceulx de la ville" etc. (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 557).

2) Volgens Requesens was hij te zwak (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 42).

3) Dat de stadhouder tevens kapitein-generaal in zijn provincie was en als zoodanig over alle bevelhebbers binnen zijn gebied gezag voerde, was een overoud recht. De la Roche beroept zich daarop in zijn brief aan Requesens van den 9den September: „S'il veult estre général absolut, que vostre Excellence luy donne la charge; mais pendant que je y seray, il obéyra en ce que je luy ordonneray." Waarop de landvoogd den 14den antwoordt: „Cela puis-je vous asseurer estre mon intention, que et ledict Valdez et touts aultres estants par dela ayent à vous obéir comme à ma personne, voires celles du Roy propre" etc. (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 558, 560).

4) Bor, dl. I, blz. 503 (Bk. VII, f°. 22).

schijnt, de officieren van de schutterij niet werden genoodigd. Van der Werff opende ze met de aankondiging van hetgeen niemand meer onbekend was, het overlijden van den commissaris Bronkhorst. Hij verzocht dientengevolge heer Jacob van der Does om van nu af als gouverneur der stad op te treden; wel een bewijs dat, al was hij niet zoo vastberaden als sommigen wenschten, zijn gehechtheid aan de goede zaak steeds onveranderd bleef, en dat hij zelf den steun zocht, dien hij behoefde om den kwaadwilligen het hoofd te bieden. Jammer dat Van der Does slechts voorwaardelijk aan dit verzoek kon voldoen. Hij mocht van niemand dan van den Prins de aanstelling tot commissaris aannemen. Maar hij liet zich toch gezeggen om dagelijks op het stadhuis te verschijnen en den magistraat met raad en daad bij te staan. Het spreekt van zelf, dat hij in die hoedanigheid slechts moreelen invloed kon oefenen, en het gezag miste, dat alleen een aanstelling door de bevoegde overheid, dat is door den stadhouder, hem verleenen kon. Na het afdoen van deze gewichtige zaak, kwamen de brieven van Valdez en van De la Roche in behandeling. Een vrij talrijke partij, wier voornaamste woordvoerder de burgemeester Halfleiden was, bleef aandringen op onverwijlde onderhandeling; maar door een handigheid van Jan van Hout, die als secretaris natuurlijk geen deel mocht nemen aan de beraadslaging en slechts aanteekening had te houden van hetgeen gezegd werd, spatte die partij uiteen. Toen hij namelijk merkte, dat er een rumoer ontstond en velen tegelijk spraken en elkaar opwonden en aanvuurden, verzocht hij dat de heeren een voor een het woord wilden voeren, opdat hij in het opteekenen der adviezen zich niet zou vergissen. Die kalme waarschuwing, dat ieders gevoelen te schrift werd gesteld en later misschien tegen den spreker zou getuigen, werkte oogenblikkelijk. Men dacht eer men sprak, en het gezond verstand kon zich doen hooren. Men kwam tot het besluit, om aanstonds aan Zijn Excellentie te schrijven en den brief heimelijk met een bode te verzenden, en eerst den dag daarna aan de Spaansche heeren te antwoorden. Bij voorkeur zou men van die twee met De la Roche handelen; men zou hem verwittigen van hetgeen reeds met Valdez besproken was, en hoe men te vergeefs vrijgeleide voor boden naar den prins van Oranje had verzocht. Aan Valdez zou men mededeeling doen van den brief van De la Roche, en vrijen doortocht naar Utrecht vragen voor den bode die het antwoord daarop ging overbrengen. Te vergeefs verzette

zich de heer van Noordwijk, en waarschijnlijk hij niet alleen, tegen dit besluit; hij vorderde dat men tot zulk een handeling, die de eerste stap tot parlementeeren met den vijand heeten mocht, niet zou overgaan voordat de schutterij en haar hopliedon daarover gehoord waren. Een hevige twist tusschen hem en Halfleiden, op wien hij vooral gebeten was, volgde, waarin zich Van der Werff mengde, die zich door de taal van Noordwijk insgelijks gekrenkt achtte en beweerde dat hij het genomen besluit zeer goed bij Zijn Excellentie zou weten te verantwoorden, dien hij daarom ook de kopieën dacht te zenden van de brieven aan Valdez en aan De la Roche. Even vruchteloos vorderde Noordwijk verder, dat de brieven dan toch in geen geval namens de kapiteinen en wachtmeesters der schutterij onderteekend zouden worden, en dat men met het afzenden althans een dag of drie wachten wilde, of inmiddels op den brief aan den Prins misschien antwoord ontvangen werd. Niets hielp. De brieven werden onderteekend „door bevel van den magistraat, kapiteinen en wachtmeesters, midsgaders den rijkdom der stad Leiden," en zij werden zonder uitstel op den bepaalden tijd verzonden, de brief aan den Prins reeds dien eigen nacht.

Gedurende de vergadering viel er bij het stadhuis op de straat een samenscholing voor van meestal vrouwen, die, in overleg met de Spaanschgezinden onder de regenten, door haar misbaar en bedreigingen den welgezinden vrees moesten aanjagen en aan de tegenpartij een nieuwe drangreden tot onverwijlde onderhandeling verschaffen. Gelukkig was Jan van Hout door een met het geheim vertrouwde maar niet medeplichtige vrouw gewaarschuwd, en hij had gezorgd dat, zonder opzien te baren, de bedreigde plaatsen met schutters waren bezet, die de menigte in toom hielden. Er viel dan ook niets meer voor dan eenig misbaar, dat op de vergaderde regenten geen invloed had [1]).

Den dag daarna ging een trommelslager met den brief aan De la Roche en dien aan Valdez naar Leiderdorp. Maar de Spaansche veldheer weigerde het verzochte vrijgeleide naar Utrecht. Hij was woedend, dat de stad hem voorbij wilde gaan om met zijn persoonlijken vijand te onderhandelen, en hij liet De Huyter, die zich juist in het leger bevond, aan den heer van Noordwijk schrijven, hoe onverstandig het was zich op zulke wijs den haat

---

1) Dat deze opschudding plaats had, terwijl over den brief van De la Roche werd beraadslaagd, zegt Douza, Gedichten, blz. 2, vers 107.

van den opperbevelhebber op den hals te halen, in wiens handen men zich ten slotte toch zou moeten overgeven.

Op Noordwijk heeft die brief natuurlijk een geheel anderen indruk gemaakt dan Valdez en De Huyter verwachtten. Geen bericht kon hem welkomer zijn dan dat Valdez het onderhandelen met De la Roche belette. Van den vijand werd hij beter geholpen dan van zijn vrienden. Eerst had De la Roche de pas aangevangen onderhandeling met Valdez gestoord; thans belemmerde Valdez op zijn beurt de briefwisseling met De la Roche. Het gevolg was dat er voorloopig niets geschiedde.

Toen den 10den in een derde vergadering van regenten en notabelen van de gerezen zwarigheden verslag werd gedaan, slaagden de welgezinden er in om te doen besluiten, dat men, eer men verder ging, het antwoord van Zijn Excellentie zou afwachten op de brieven, die hem den nacht te voren waren gezonden. Het was een groote overwinning zoodoende tijd gewonnen te hebben; op dat oogenblik kon in één dag alles verkeeren.

Den volgenden morgen, den 11den September, kort na het aanbreken van den dag, werd de aandacht der burgers getrokken door schieten uit de verte, niet maar enkele losse schoten, maar geregeld en aanhoudend schieten, blijkbaar van een ernstig gevecht. Zou er aan de Landscheiding iets te doen zijn; zou het de aanvang wezen van het lang verwachte ontzet? Sedert 29 Augustus had men van buiten niets vernomen; geen enkele der talrijke uitgezonden boden was teruggekeerd: men wist volstrekt niet hoe het met het ontzet geschapen stond. Het vuren werd heviger en hield met tusschenpoozen den geheelen dag aan. Geen twijfel meer: het was het ontzet dat naderde. De lieflijkste muziek had de ooren niet zoeter kunnen streelen dan dat gebulder uit de verte. Het was als een stem uit het midden der Staten, die, over de schansen der vijanden heen, den belegerden toeriep: Moed gehouden, gij zijt niet verloren, niet verlaten, wij komen; nog een korte poos maar volhard! De menigte snelde naar de wallen; van daar, en nog duidelijker van den St. Pancrastoren, zag men achter Zoetermeer in de richting van de Landscheiding een grooten brand: „waaruit de burgers moed gegrepen hadden en verblijd zijn geweest," zegt het sobere *Dagverhaal* van het gebeurde in de stad, dat zich op onze verbeeldingskracht verlaat om het tafereel in al zijn kleuren uit te werken.

De verwachting was nu te zeer gespannen om langer geduld te oefenen tot eindelijk misschien een bode terug zou keeren. Drie

nieuwe boden waren dien nacht, tusschen 11 en 12 September, uitgezonden, na zich vooraf bij eede verbonden te hebben om zoo spoedig mogelijk terug te keeren. Zij hebben ook trouw hun woord gehouden.

Het waren nog bange dagen, die aan hun terugkomst vooraf moesten gaan. Het kanon zweeg weer; het gevecht scheen geen gevolg gehad te hebben; misschien was de aanval wel afgeslagen en het ontzet verschoven. Alles scheen weer onzeker. Zeker alleen was de nood in de stad, die elken dag hooger steeg, de ellende, die mannen als Douza en Van der Werff om zich zagen en zelf zouden geleden hebben, indien zij te midden van zooveel jammer eigen leed hadden kunnen gevoelen. Op straat scheen iedere uitgeteerde gestalte een levend verwijt: immers het stond aan de regeering uitkomst te geven, zoo zij maar verkoos. Te huis, aan het maal, dat nauwelijks dien naam mocht dragen, wachtten hen de bleeke gezichten van vrouw en kinderen, de verhalen van sterven en ziek liggen, hopeloos ziek zijn omdat de lafenis, die herstellen kon, tot geen prijs te koop was. In deze dagen heeft waarschijnlijk Van der Werff de woorden gesproken, die nooit vergeten zijn of vergeten zullen worden. Omringd van hongerigen die om brood riepen of om overgaaf der stad, antwoordde hij: „mijn eed mag ik niet breken, maar kan mijn lichaam u dienen, snijdt het aan stukken en deelt het met elkander" [1]). Wat is lichamelijk lijden, vergeleken met de smart op het zien van zulken jammer, dien men zou kunnen, maar niet mag verdrijven! En dan de gedachte aan hetgeen gebeuren zou, indien eindelijk Leiden toch viel en in zijn val waarschijnlijk geheel Holland meesleepte, de heerschappij van den gehaten vreemdeling, van den verachten priester! Het was een verademing als men tegenstand te bestrijden vond, als men in plaats van medelijden en smart, verontwaardiging en toorn lucht kon geven. Ook daartoe bestond maar al te veel aanleiding. De papisten vergaten eigen honger om met de Geuzen te spotten: Trekt de waterlaarzen aan (riepen zij) en haalt de korenzakken voor den dag; uw prins is in aantocht met haring en broodbollen! En het bleef niet bij spotten alleen. Zij trachtten, nu tot hun spijt de vroedschap thuis werd gelaten, het gerecht op het

1) Dit verhaal komt slechts in de 2de uitg. van Fruytiers voor. Douza heeft op zijn exemplaar er niets bij aangeteekend. Een andere uitdrukking wordt aan Van der Werff toegeschreven door Dusseldorp, Annales, p. 132.

stadhuis vrees aan te jagen en tot overgaaf te drijven. Den 15den September [1]) drong een veertigtal hunner de raadkamer binnen en eischte op hoogen toon brood of overgaaf. Helaas, voor de wanhoop, die zij voorwendden, bestond maar al te goede reden, en Halfleiden betuigde ook te hunnen aanhooren, dat hij voor zich geen oorzaak begeerde te zijn van den dood dier goede lieden, die van honger vergingen. Gelukkig dat de oude Van der Does tegenwoordig was. Hij en Van Hout en wie verder met hem instemden, werden wel met verwijten overladen en zelfs met de roestige wapenen, die de muiters zwaaiden, bedreigd, maar zij bleven onverschrokken, zij gaven niet toe; en de hoop trok af, met bedreiging evenwel van morgen met hun driehonderden weer te keeren.

Zoo hoog was de nood geklommen, toen eindelijk de redding opdaagde. De laatstelijk uitgezonden boden, die onder eede beloofd hadden terug te zullen keeren, hielden woord, en verschenen in den nacht tusschen 15 en 16 September voor de poort. Zij brachten brieven van den Prins en van de Staten, en al aanstonds, eer deze nog geopend waren, mondeling goed bericht; zij kwamen van de Landscheiding, waar zij den admiraal en de matrozen en soldaten vol strijdlust, vol hoop op de overwinning verlaten hadden. De brieven, met bevende hand geopend, bevestigden die boodschap ten volle, en hielden bovendien nog andere goede tijding in. „O mij gelukkige" (roept in zijn ode [2]) aan Van Hout de heer Van Noordwijk uit) „o mij gelukkige, als het beeld van dien nacht in mijn gedachtenis verrijst!" De brief der Staten was van den 12den [3]), en behelsde, behalve dankzegging voor de volharding en vermaning om vol te blijven houden, het bericht dat den dag te voren (toen men te Leiden schieten gehoord en brand gezien had) werkelijk de Landscheiding doorgestoken was, en dat er alle hoop bestond om de stad spoedig te ontzetten. Aangaande den Prins de meest gewenschte verzekering: hij herstelde, de ziekte was geweken, de krachten namen toe; hij, de ziel van de regeering, dreef thans met alle macht tot het verhaasten van het ontzet. Eindelijk voor de beide heeren Van der Does de

1) Deze gebeurtenis komt zonder tijdsbepaling bij Fruytiers voor. Maar Douza, Gedichten, blz. 7, vers 214, zegt, dat hij den dag daarop de heugelijke brieven heeft ontvangen, die hem, wij weten het stellig, den 16den September geworden zijn.

2) XV, 233. Vgl. ook Fruytiers, 1ste uitg., blz. 20.

3) Resol. Holl. 12 September, blz. 89. Ook 7 September was er geschreven (Resol. Holl., blz. 78).

streelendste voldoening — zij te zamen werden door den Prins tot zijn commissarissen in plaats van wijlen Mr. Bronkhorst aangesteld. Geen wonder waarlijk, dat Douza in later dagen zijn boezem van weelde voelde zwellen op de herinnering aan dien nacht. De Prins hersteld was de verzekering dat er voortaan niets aan het ontzet verzuimd zou worden. De aanstelling der commissarissen waarborgde de volharding der stad, want bekleed met zulk een gezag en gesteund door de schutterij, behoefden zij zich thans om geen burgemeesters of veertigen meer te bekreunen. Maar hun gezag kwam nauwlijks meer te pas. Zooals Douza het uitdrukt: de vertroostende brieven gaven aan de burgers hun bezinning weder en aan de uitgeputte lichamen de kracht om nog meer te verduren. Den volgenden morgen werd van het stadhuis de brief van den Prins den volke afgelezen. Wij stellen ons voor, met welk een zelfvoldoening de standvastigen, en met hoe diepe schaamte de flauwhartigen, die reeds over hun kortstondige afdwaling berouw gevoelden, de woorden van den geliefden Prins vernamen, waarin hij de burgers „grootelijks bedankte voor de goede getrouwigheid die zij hem bewezen hadden, en dat zij niet zouden twijfelen of de victorie ware door Gods genade op handen."

Sedert dien onvergetelijken nacht is er in de stad nog veel geleden, meer misschien nog dan te voren. Het is noodig geweest paarden te slachten, omdat het hoornvee te snel verminderde, en zelfs bij gebrek aan het noodige vleesch zijn gezouten huiden uitgedeeld. Menigeen, die meegejuicht had bij het hooren voorlezen van 's Prinsen brief, is geen getuige geweest van zijn intocht op den dag na het ontzet. Evenwel de ellende der laatste dagen was, vergeleken met die van vroeger, gemakkelijk uit te staan. De hoop was teruggekeerd, het wanhopig, doelloos lijden zonder uitzicht op verlossing was gedaan. Leiden wist thans, dat honderden getrouwe vrienden ijverden voor zijn ontzet; het hoorde en zag dat de redding steeds naderde. Elke dag, dien men ten einde bracht, was weer zooveel gewonnen. En onder het lijden heeft zich ongetwijfeld menigeen verkwikt aan de gedachte, door de Staten in hun brief aan de stad uitgedrukt: „Leiden behouden is Holland behouden" [1]). Leiden leed en volhardde voor gansch het volk.

---

1) Deze uitdrukking komt voor in den brief der Staten van 20 Augustus, bij Fruytiers, 2de uitg., blz. 25: „Want sy costen wel verstaen, Leyden verlost zijnde was Holland voor dien tijt verlost."

III.

Het wordt tijd dat wij nagaan, wat tot nog toe het vaderland voor Leiden en zijn ontzet gedaan had.

Toen het tweede beleg aanving, was de Prins te Dordrecht, waarheen hij van Bommel over Gorcum gekomen was, eenige dagen na de neêrlaag op de Mookerheide. Hij had er de Staten des lands, in niet zeer voltallige vergadering, nog voortdurend bijeen gevonden. Hij zelf moet wel droef te moede zijn geweest, in het onzekere wat er van zijn geliefde broeders Lodewijk en Hendrik geworden was, maar voor zich zelf overtuigd dat zij, zoo wel als hertog Christoffel, op het slagveld den dood hadden gevonden [1]). Het verlies van graaf Lodewijk vooral was smartelijk voor den Prins, die hem innig liefhad, en onherstelbaar voor de goede zaak, waaraan hij zich had toegewijd, waarvoor hij zich had opgeofferd. De neêrlaag buitendien der krijgsmacht, waarvan de uitredding van Holland gewacht of althans gehoopt was, moest wel voor de toekomst beangstigen. De Prins getuigt omstreeks dezen tijd, in een brief aan zijn broeder Jan, dat hij als versuft is van de menigte van zaken die hij heeft af te doen, en van de smart wegens het verlies van zijn dierbare broeders, zoodat hij nauwelijks weet wat hij doet [2]). Terwijl hij zoo gebukt ging onder de zorgen en onder het leed, verscheen den 27sten Mei de Engelsche kolonel Chester in de raadkamer met de Jobstijding van het verlies van de schans aan de Goudsche sluis, zoo hij zeide, door gebrek aan buskruid en ammunitie veroorzaakt. Een oogenblik wekte die treurmare, na zoo veel smart als vooraf was gegaan, bij den Prins wrevel op. „Het zal bij dit eerste verlies niet blijven," sprak hij, „wij zullen wel meer verliezen, als zij, dien het bestuur bevolen is, de zaken niet beter ter harte nemen" [3]). Hij klaagde ook over die van Leiden, die geen garnizoen wilden innemen [4]). Hij voorzag, wat op hetzelfde oogenblik gebeurde,

1) Zie zijn brief van 7 Mei aan zijn broeder Jan van Nassau, in de Archives.

2) „Car je vous veulx bien confesser ouvertement que j'ai la teste tellement estourdie d'une si grande multitude d'affaires, et mesmes de regret et mélancolie pour la perte de Monseigneur le Duc Christophle et de mes frères, lesquels je tiens asseurement mortz, que je ne sçay à grand peine ce que je faiz" (Archives, t. IV, p. 390).

3) Vgl. zijn brief aan die van Gouda van 26 Mei (Resol. Holl., blz. 268).

4) Zie den brief van den griffier B. Ernst aan het Hof van Holland van den 28sten (?) Mei 1574, bij Van Vloten, Nalezing, blz. 110.

en wat hij weldra vernemen zou, dat Leiden omsingeld was, ontbloot van bezetting, en dat het de Engelsche vaandels van Valkenburg zelfs op het laatste oogenblik buiten de poort had gesloten. Hij hoorde verder, dat zijn vermaning om bij tijds voorraad van levensmiddelen op te doen, insgelijks in den wind was geslagen. Had hij geen reden om over zoo veel zorgeloosheid, zoo veel ongezeggelijkheid mismoedig te worden, en de zaak der vrijheid verloren te geven? Maar dat was de aard niet van dien edelen vorst, die de zaak van het Nederlandsche volk tot de zijne had gemaakt. Wie te kort mocht schieten in plichtsbetrachting, niet hij. De ramp was niet meer te voorkomen, maar misschien te herstellen: aanstonds toog hij aan het werk. Onmiddellijk werden de Staten in vollen getale tegen den 1sten Juni te Rotterdam beschreven, werwaarts hij reeds vooruit vertrok om van naderbij op Leiden het oog te houden.

Zijn eerste zorg vereischte het geldwezen. Zou Leiden geholpen worden, dan moest de krijgskas gevuld zijn, en, helaas, die was altijd leeg tot op den bodem. Wel bracht Holland tienmaal de som op, die het de Spaansche regeering hardnekkig had geweigerd [1]), een som zoo aanzienlijk, dat prins Willem zelf betuigt niet te weten, waar de lieden, na zoo veel plundering en verwoesting, het geld nog van daan halen [2]). Maar hoeveel behoefde het gewest ook niet om, beroofd van twee zijner voornaamste steden, van Amsterdam inzonderheid, den strijd vol te houden tegen den koning van Spanje, den heer der Amerikaansche zilverlanden. Er kwam nog bij, dat de Hollandsche steden uit het verleden der Middeneeuwen een sterken naijver jegens elkander, een groote mate van particularisme hadden meegebracht; ieder verdacht zijn naaste van den lust om de gemeene lasten zich van de schouders en den anderen op den hals te schuiven, en die achterdocht kwam voort uit zelfkennis [3]). Om zulke zelfstandige en zelfzuchtige bondgenooten te doen samenspannen en samenwerken werd een bemiddelaar en leidsman gevorderd, zoo onuitputtelijk geduldig, zoo hoog geacht en bemind, zoo zelfopofferend

1) Corresp. de Phil. II, t. II, p. 302, 312, 324.

2) Archives, t. IV, p. 395/6.

3) Prins Willem zegt zelf in zijn propositie aan die van Holland en Zeeland 13 Maart 1576: „Van noode is alle landen in één lichaam ende ziele te reduceeren.... afleggende alle quade suspicie, achterdencken ende wantrouwen, dewelcke teene landt, stadt ofte plaetse tegens tandere soude hebben, om die te belasten ende henselven daarbij tontlasten" (Resol. Holl. 1576, blz. 13).

voor de goede zaak, als de nooit volprezen Willem van Oranje [1]). Te recht is hij het mikpunt van den haat en den laster der vijanden van onze nationale en religieuze vrijheid geweest en nog altijd gebleven, want zonder hem was die vrijheid nooit gewonnen. Wij erkennen ten volle de groote verdiensten van een aantal anderen; maar dat al die anderen de handen ineensloegen en met terzijdestelling van bijzondere belangen de gemeene zaak dienden, dat is het werk van Oranje geweest, en niemand dan hij had het kunnen uitwerken.

Sedert 1572 was allengs al wat vroeger onbelast was, belast geworden [2]): van alles moest de schatkist haar deel hebben; op wijn en bier, op hoornbeesten en koren waren accijnsen gesteld; een maandgeld werd bovendien gevorderd; convooien en licenten drukten den handel; de domeinen, de geestelijke goederen, de eigendommen der vijanden en der voortvluchtigen werden aangeslagen. Met dat al was er steeds te kort: de beambten werden niet of maar gedeeltelijk bezoldigd; het krijgsvolk werd niet op den vervaldag betaald. Aanhoudende vermaning, aanhoudende bedreiging waren noodig om de steden tot betalen te dwingen; en aan den anderen kant aanhoudende verontschuldiging en belofte van beterschap om de slecht betaalden ter neêr te zetten en tot verder dienstbetoon gewillig te maken. Zonder buitengewone voorvallen was het reeds hoogst moeilijk rond te komen. Thans, nu er voor Geertruidenberg, voor Bommel en Gorcum, welke plaatsen te gelijk door den vijand benauwd en bedreigd werden, gewaakt moest worden, en bovendien Leiden moest worden ontzet, nu schoten de gewone middelen verre te kort; de buitengewone nood vereischte nieuwe bronnen van inkomst. De Prins raamde de kosten aanvankelijk op ongeveer honderd duizend gulden, en sloeg den Staten voor die som op te nemen van twee honderd particulieren, die hij hoopte dat zich zouden laten bewegen om elk vijf honderd gulden voor te schieten, waarvoor zij obligatiën op de provincie of tot onderpand zekere partij geannoteerde goederen naar verkiezing en zekere vrijdommen (b.v. van inkwartiering [3])) bekomen zouden. Den 12den Juni vereenigden zich de Staten met dit voorstel, en den 19den kregen de commissarissen,

1) In 1572, bij zijn komst in Holland, stond hij bijna alleen; zoo klaagt hij zelf (Archives, t. IV, p. 3, 159, 191, 197).

2) Resol. Holl., 8 November 1574, blz. 183, 239; 1575, blz. 141, 149, 233.

3) Resol. Holl. 1575, blz. 638.

die daartoe verkozen werden, hun instructie, en trokken van stad tot stad om geldschieters op te sporen en met hen de beraamde leening te sluiten [1]).

Naar het schijnt, is de negotiatie mislukt. Als geldbelegging was zij niet aannemelijk, zoo lang de kans van den opstand nog wrak stond; en als gift was zij te groot, dan dat er twee honderd zoo milde aanzienlijken te vinden zouden geweest zijn. De proefneming veroorzaakte slechts tijdverlies. Een gewijzigd plan werd nu ontworpen en bij de Staten den 8sten, 9den en 10den Juli in overweging genomen en eindelijk den 24sten dier maand vastgesteld [2]). Honderd en twintig duizend gulden (de raming was tot dat cijfer verhoogd) zou door het land worden opgenomen van de steden, van elk naar haar vermogen, en aan ieder in het bijzonder zou het dan verder worden overgelaten haar quote uit de beurs van haar rijke burgers te putten [3]); van die leening zou als jaarlijksche rente de penning twaalf worden betaald, dat is $8\frac{1}{3}$ %, en tot onderpand zouden aan de steden geannoteerde goederen binnen haar muren of in den naasten omtrek worden toegewezen, waarvan zij aan de particuliere geldschieters naar evenredigheid gedeelten in handen mochten stellen [4]). Op die wijs was het slagen van het plan verzekerd, maar het schijnt dat de inning der gelden toch uiterst langzaam is gevorderd; de regeering van Delft was op het eind van September bezig om haar quote te plaatsen [5]). Waarschijnlijk is

1) Het Register der Resolutien van de Staten van Holland geeft de besluiten van deze vergadering te Rotterdam nog niet, maar begint eerst later. Al wat wij van deze weten, danken wij Bor, die, dl. I, blz. 508 (Bk. VII, f°. 25/6), ons de hoofdzaak van het verhandelde, en de Instructie voor de commissarissen van 19 Juni meedeelt. Dat het besluit in die zaak den 12den Juni genomen is, leert ons een latere resolutie, gedrukt bij Roemer, Het vijfde halve eeuwfeest enz., blz. 138.

2) Zie de Resolutie van 24 Juli bij Roemer, a. w. blz. 126. Dat de beraadslaging den 8sten, 9den en 10den heeft plaats gehad wordt t. a. p. blz. 129 bericht. — De omslag van de 120,000 gl. over de verschillende steden is te vinden in de Resol. Holl. van 22 September 1574, blz. 105.

3) Zulke leeningen waren in de Hollandsche steden overoud. Vgl. b.v. het door Mr. J. A. Fruin uitgegeven Keurboek van Delft, blz. 58, § 27, en Mr. J. Soutendam, Het oudste keurboek van Delft, dl. I, blz. 18/9.

4) Resol. Holl., 25 Augustus 1574, blz. 58.

5) De daarop slaande publicatie van 27 September 1574 berust nog onuitgegeven in het Gemeente-archief van Delft, en is mij door Mr. J. Soutendam meêgedeeld. Het is hier de plaats niet over deze negotiatie en haar voorwaarden te handelen; ik verwijs ten overvloede naar Roemer, a. w. blz. 140 vlg. Vgl. Resol. Holl., 22 October 1574, blz. 151/2. — Betreffende de geldschieters in Den Briel, vgl. aldaar, blz. 162/3, 216.

de toerusting tot Leidens ontzet voor een groot deel op crediet geschied, en eerst in de volgende maanden uit de opbrengst der leening voldaan. Dat veranderde echter niet veel aan de zaak, want op crediet was eerst geld te bekomen, nadat de uitgeschreven leening den Staten crediet had bezorgd.

Wat zou er met dat geld worden uitgericht? was de tweede vraag; met andere woorden: op wat wijs zou men Leiden trachten te ontzetten? Zou men in Duitschland een leger werven, en den tocht van het voorjaar herhalen, in de hoop dat die dan beter doel treffen en op geen Mookerheide te niet loopen zou, eer zij de belegerde stad nog bereikt had? Na een zoo pas opgedane en zoo duur betaalde ondervinding viel daaraan niet ernstig te denken; de Prins had zeker gaarne gezien dat zijn Duitsche vrienden het nog eens waagden, maar dan op hun eigen kosten [1]); 's lands geld wilde hij er niet aan besteden. Wie de Duitsche heeren kende, wist, dat er op zulke voorwaarden geen enkel regiment marcheeren zou. Wat dan? Al spoedig verbreidde zich het gerucht, dat men Leiden te hulp zou komen door Zuid-Holland onder water te zetten. En werkelijk van den aanvang af stond zulk een plan den Prins voor den geest.

Het was niet voor het eerst dat het in beraad werd genomen. Toen Valdez in het najaar van 1573 in Holland verscheen, had de Prins er reeds over gedacht, en aan Aldegonde, die zich te Maaslandsluis bevond, bevel gezonden om de sluizen te openen en den omtrek onder water te zetten; maar eer het bevel nog ten uitvoer was gelegd, zond hij tegenbevel, om reden dat de deskundigen, die sedert door de Staten waren geraadpleegd, verklaard hadden dat op die wijs het land verdronken zou raken en niet licht weer droog gelegd zou kunnen worden [2]). Daar was het toen bij gebleven. Wel hadden die van Delft op kleiner schaal de polders in den omtrek der stad onder water gezet, zoodat er ook te scheep met den vijand geschermutseld werd [3]);

1) Zie Archives, t. V, p. 26, 46. — De Prins sprak ook van Duitsche hulptroepen, die geworven werden, in zijn brief aan Leiden, die den 12den Augustus bij aflezing bekend werd gemaakt: de zaak was evenwel niet ernstig gemeend.

2) Brief van Valdez aan Requesens van 18 September (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 159).

3) De heer van Lumbres aan Lodewijk van Nassau, 12 Januari 1574: „Ceulx de Hollande ont inondé tout le plat pays de Delflant, tellement que la guerre s'y faist maintenant en petites barques" (Archives, t. IV, p. 325). Vergelijk de beschrijving van Le Petit, Grande Chronique, p. 273: „Ce qui discommoda fort les Espagnols espars entre Delft, Rotterdam, Gouda et Vlaerdingen, et tout le plus de ce que ceux de Delf avoyent noyé tout le pays d'allenviron."

maar van een inlaten der groote rivieren kwam vooralsnog niet in. Leiden was toen door andere middelen bevrijd, de vijand had Holland uit eigen beweging verlaten. Maar thans, nu hij teruggekeerd en het beleg hervat was, en nu geen ontzet op de vorige wijze mogelijk scheen, nu kwam de Prins weer tot het vroegere radikale geneesmiddel terug. Want, als het aan te wenden was, dan werkte het zeker radikaal. Holland was met het vijandelijke krijgsvolk, dat de Prins eens „la vermine Espagnole" had genoemd [1]), over het geheele lijf geplaagd: onder water te duiken en het ongedierte in het bad te smoren, was het zekerste middel om er van bevrijd te worden. Maar wat zou er al niet te gelijk met den vijand verdorven en verdronken raken? Wie kon voorspellen waar de overstrooming haar grenzen zou bereiken; welke wijkplaatsen voor menschen en have gespaard zouden blijven; wanneer en met welke kosten het land weer droog te maken zou zijn? En nog gewichtiger vraag: zouden Rijnland en de omtrek van Leiden door het water van de Maas wel bereikt en bedekt kunnen worden? Men moest beginnen met Delfland en Schieland onder te zetten en onberekenbaar te benadeelen; maar als dan het water aan de grens van Rijnland eens bleef staan [2])? Dan was de schade geleden, en het ontzet van Leiden geen stap gevorderd, integendeel onmogelijk gemaakt, want vanwaar zou men dan het geld halen om den strijd voort te zetten? Deskundigen werden op nieuw geraadpleegd; zij hielden vol dat Rijnland hooger lag dan de twee zuidelijker waterschappen; maar velen meenden toch, dat het verschil niet zoo aanmerkelijk was of er bestond alle hoop dat het water onder gunstige omstandigheden ook wel Rijnland overstroomen zou. Niet allen evenwel waren van die meening; De Huyter onder anderen, die hoogheemraad van Delfland was, stelde Valdez langen tijd gerust en bleef hem borg dat Rijnland hoog lag en droog zou blijven [3]). De uitkomst heeft getoond dat niemand volkomen zeker van zijn zaak was; de voorzeggingen van beide partijen zijn in sommige opzichten

1) Apologie, p. 89.

2) In 1469 oordeelde men, dat Rijnland bij het onderhoud van de Zijdwind (naar den kant van Delfland) niet gebaat was „alsoe sijn water hooger is" (Meylink, Delfland, n°. 251, blz. 258; Van Leeuwen, Rijnland, blz. 107/8). Vgl. Stieltjes over het Beleg van Leiden in het Verslag der Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap 1870/71, bijeenkomst van 23 Februari 1871.

3) Mendoza, Comentarios, p. 260, en naar hem Bor, dl. I, blz. 551 (Bk. VII, f°. 54).

gelogenstraft. Het was een waagstuk; het wel of kwalijk slagen hing van niet te voorziene omstandigheden af.

Het al om het al op het spel zetten [1]), was in dien tijd de leus van onze kloekmoedige voorvaderen. Hun was de vrijheid van denken en gelooven, het volksbestaan, de onafhankelijkheid, de zelfregeering het hoogste goed niet alleen, maar het eenige goed, het al. Om dat te behouden was geen prijs hun te hoog en geen waagstuk te vermetel. Zij hebben alles op het spel gezet — en zij hebben alles gewonnen. Een les en een voorbeeld voor alle tijden.

Wij weten niets van de beraadslaging, die aan het nemen van het besluit vooraf is gegaan; wij weten niet welke mannen van het vak door de Staten gehoord zijn; wij weten niet wat in hun college voor en tegen het plan geopperd is. Wij weten slechts dat nevens den Prins vooral de landsadvokaat, Paulus Buys, voor den maatregel ijverde, en dat de gramschap van hen die tegen hun zin er schade bij leden, zich dan ook voornamelijk tegen hen beiden keerde [2]). Den 30sten Juli, nadat het beleg reeds meer dan twee maanden had geduurd, werd de gewichtige resolutie genomen; zij luidde hoofdzakelijk: „dat men de landen van Rijnland, Delfland en Schieland en alle de aanpalende landen door het openen der sluizen en het doorgraven van alle dijken en kaden zou doen inundeeren, om alzoo òf de vijanden buiten dezelve landen te doen delogeeren òf een weg naar alle apparentie en gemeen overleg en gevoelen te vinden, waardoor de stad Leiden te water met schepen of schuiten ontzet zou mogen worden." Voorts werd nog bepaald, „dat alle onkosten en schaden, die door de inundatie, doorgraving en inbreuk van sluizen, dammen of dijken, mitsgaders de reparatie van dien op de landen zouden mogen komen, hierna gedragen zouden worden eenpariglijk bij het gemeene land en de steden van Holland" [3]). Onmiddellijk daarop werd bij plakkaat van den 1sten Augustus aan alle huislieden en dorpelingen der drie waterschappen, voor zoo ver zij niet in besloten en beschanste plaatsen woonden, gelast binnen acht dagen zich met al hun have en vee te be-

1) „Estant [Son Exc.] résolu de metre le tout pour le tout" (Marnix in Juni 1573, Archives, t. IV, p. 153). — „Et toutes fois le Prince d'Orange est délibéré de mettre le tout pour le tout, prenant Dieu pour son aide" (Marnix in Juli 1573, Archives, t. IV, p. 161).

2) Dit zegt Douza uitdrukkelijk (Gedichten, blz. 1, vers 130).

3) De resolutie is te vinden in Resol. Holl. 1572 en 1573, blz. 10.

geven in een stad of sterkte onder de gehoorzaamheid van den Prins, op straffe van anders hun goed als rechtmatigen buit te zien weghalen. De termijn werd kort daarop met nog acht dagen verlengd [1]); maar inmiddels was met het doorsteken der hooge of zoogenaamde zeedijken langs de Maas en den Hollandschen IJsel reeds begonnen. Den 3den Augustus was de Prins in eigen persoon naar Capelle gereisd, en had, aan weerskanten van dat dorp, den dijk onder zijn oogen doen doorgraven; van tijd tot tijd, naarmate het raadzaam bleek te zijn, werden in dienzelfden dijk nieuwe openingen gedolven, totdat de IJsel ten slotte tusschen Gouda en het veer van IJselmonde door zestien gapende dijkbreuken op het land stroomde. Iets later werd de Maasdijk aan weerszijden van Rotterdam doorgegraven, en werden ook de sluizen van Schieland, binnen Rotterdam en Schiedam, en de zoogenaamde Vijf Sluizen opengezet. Bij de sluizen had men dit voordeel, dat men ze bij lagen waterstand der rivieren kon sluiten [2]), terwijl door de dijkbreuken in dat geval het water van het land in de rivier terugvloeide. Vooral de Rotterdamsche sluizen lieten geweldig veel water in. Evenwel moesten er dagen verloopen, eer het inkomende water de menigte slooten en greppels gevuld had, en over de oppervlakte van zooveel honderden bunders zich verspreiden en merkbaar stijgen kon. Inmiddels moesten overal de zomerkaden en waterkeeringen tusschen de verschillende polders en boezems worden doorgestoken, en moest zorgvuldig worden toegezien dat de zelfzucht niet weer dicht maakte wat in het gemeen belang geopend was. Een aantal edelen en aanzienlijken van het land werden met die gewichtige maar hatelijke taak van het onder water zetten belast [3]).

Terwijl de stroom gestadig invloeide en hooger rees, ontbood Zijn Excellentie uit Zeeland den man, aan wien hij het bestuur van het ontzet dacht toe te vertrouwen, Louis de Boisot, heer van Ruart [4]), een der oude edelen van het Compromis, die de goede zaak was trouw gebleven en het volle vertrouwen van den Prins genoot en verdiende. In het jaar 1572, kort voor den Bartholomaeusnacht, was hij met brieven van Zijn Excellentie aan

---

1) Resol. Holl. 1572 en 1573, blz. 44 (waarin de dagteekening verkeerdelijk 1 Juli in plaats van 1 Augustus staat) en blz. 45.

2) Zie Resol. Holl., 26 September, blz. 112.

3) Den 26sten Augustus werden zij nog benoemd (Resol. Holl., blz. 60; cf. 78/9) en andere den 8sten September, blz. 79, 23 September, blz. 108, 112/3, 1 October, blz. 121.

4) Zie over zijn broeder Charles en hem: Corresp. de Granvelle, t. I, p. 298[2].

Coligny en andere groote heeren naar Frankrijk gereisd, maar na de bloedbruiloft in hechtenis genomen en maanden lang gevangen gehouden. Na zijn ontslag was hij de wankelende zaak der vrijheid op nieuw komen schragen, en, daar juist de admiraal van Zeeland, Bouwen Ewoutsz., aan zijn wonden overleden was (Juni 1573), werd hem door den Prins en de Staten van Zeeland het opperbevel over de vloot aangeboden, hoewel hij denkelijk van de zeezaken nog geen ervaring had [1]). Maar hij had een bekwamen zeeman, Cornelis Claesz., als vice-admiraal en een aantal bevaren kapiteins onder zich, en hij was zelf onverschrokken, ondernemend en gelukkig, zoodat de Prins over zijn keus geen berouw heeft gehad. Den 29sten Januari van het loopende jaar had hij de overwinning in den geduchten strijd van Roemerswaal behaald, waarvan de overgaaf van Middelburg (19 Februari) en het duurzame bezit van Walcheren de vruchten waren. En onlangs, in de eerste dagen van Leidens beleg, had hij de nog roemrijker overwinning op de vloot van Antwerpen behaald (30 Mei) en haar admiraal Haemstede gevangen genomen. Zoo iemand, dan was hij het, die een onderneming, waarbij zeemanschap zoowel als krijgsbeleid gevorderd werd, en landsoldaten met matrozen moesten samenspannen, kon besturen en tot een goed einde brengen. Wel was hij moeilijk in Zeeland te missen, want men wachtte daar de aankomst van een geduchte Spaansche armade, met versche krijgsbenden aan boord, die men niet voornemens was te laten binnenloopen zonder een poging te wagen om haar het lot van vroegere armaden te doen deelen [2]). Doch het duurde niet lang of het gerucht verspreidde zich, dat die vloot, met allerlei tegenspoed bezocht en laatstelijk met besmettelijke ziekte geteisterd, den tocht niet ondernemen zou en reeds onttakeld werd. Gelukkig bevestigde zich dit weldra, en zoo kon Zeeland zijn admiraal en zijn bootsgezellen voor een poos

1) Boisot komt voor op de lijst der verbonden edelen in de Archives, t. II, p. 60. Hij week na de komst van Alva uit het land en hield zich te Keulen op, zie Mémoires de Duplessis-Mornay, t. I, p. 35. Over zijn zending naar Frankrijk in 1572 en zijn gevangenschap aldaar, zie de Archives curieuses de l'histoire de France, 1re série, t. VIII, p. 4. Van zijn benoeming tot admiraal van Zeeland in plaats van den gesneuvelden Bouwen Ewoutsz. spreekt Van Meteren, f°. 90 verso (uitg. 1614) en hij voegt er bij: „ende sinds is dat ampt van admirael van Zeelandt aen edellieden gegeven ende niet meer aan zeevarende scheepslieden, maer wel waren de vice-admiralen zeevarende lieden."

2) La Garde, Récit, in Le Petit's Grande Chronique, afzonderlijk in de Oude Verhalen afgedrukt, p. 4.

aan Holland afstaan [1]). Boisot kwam daarop zelf naar Rotterdam en overlegde met Zijn Excellentie en met de Staten, die hem ook het admiraalschap over Holland opdroegen [2]), al wat er te beschikken viel: den aard der vaartuigen, die men gebruiken kon, haar bemanning en bewapening, de keus der personen en wat er verder nu reeds kon worden vastgesteld. Toen keerde hij naar Zeeland terug om er het beste scheepsvolk, de vertrouwdste kapiteinen en de noodige kanonnen van zwaar en licht kaliber te gaan uitzoeken. Er was geen tijd te verliezen: de brieven uit Leiden spraken van klimmenden nood, van toenemend gebrek en drongen op spoedige hulp aan.

Maar juist op dit oogenblik, nu prins Willem meer dan ooit onmisbaar was en opgewektheid en kracht behoefde, nu zonk het lichaam neer onder den last der beslommeringen en van de opgekropte smart. Een zware ziekte greep hem aan, wier eigenlijk karakter de geneesheeren niet zoo dadelijk erkenden, van uitputtende koortsen vergezeld. Een oogenblik vreesde men, en vreesde de patient zelf, dat hij door de pest was aangetast, die dezen zomer in al de Nederlanden en niet het minst in Holland heerschte. In één opzicht stemden alle drie de artsen, die hem behandelden, overeen: de oorzaak van de ziekte lag in diepe melancholie en het was te vreezen dat zij op tering zou uitloopen. Welk een leven dan ook had de Prins in de laatste jaren en vooral in de laatste maanden geleid! Hij had zich aan een groote en heilige zaak verbonden, hij had daaraan zijn vermogen, zijn rang, zijn vrienden, zijn broeders ten offer gebracht; doch alles te vergeefs: hij kampte hopeloos tegen een overmacht, die hem neerdrukte en die met hem de vrijheid van het Nederlandsche volk dreigde te verpletteren. Wien zou te midden van zulke herinneringen en vooruitzichten de moed, de veerkracht, het leven niet ontzonken zijn? Uitgeput en moegetobd lag hij ter neder in een ongezellig en ongeriefelijk gebouw [3]) te Rotterdam, dat

1) Vgl. over die armade Bor, dl. I, blz. 524, 529 (Bk. VII, f°. 36, 40); de Corresp. de Phil. II en de brieven van prins Willem in de Archives op verschillende plaatsen. Den 24sten September meldde de koning zijn landvoogd dat zij niet zou komen (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 163). Hier te lande meende men reeds bij den aanvang van September dat het gevaar voor dit jaar geweken was (Archives, V, p. 51). Over het aandeel van Zeeland in het ontzet, zie 's Gravezande, Unie herdacht, blz. 126.

2) Douza, Ode Lugd. t. I, I, p. A v. Zijn titel is in de Resol. Holl.: Admiraal-Generaal, zie b.v. Res. 1574, blz. 78, 80, 83.

3) Ik meende, toen ik dit schreef, dat de Prins in het Grauwezusterhuis ziek had gelegen. Maar dat is niet uitgemaakt. Eerst bij zijn bezoek in October 1575 heeft

vroeger een klooster was geweest, en maar weinig was vertimmerd om hem huisvesting te verleenen, en van waar zijn trouwe dienaars hem ook gaarne naar zijn beter ingerichte woning te Delft vervoerd zouden hebben, als hij de beweging maar had kunnen verdragen. Omstreeks den 10den Augustus begon de ziekte; en zij klom tot nagenoeg het einde der maand. Zijn vrienden hadden weinig hoop van hem te behouden, zijn vijanden vleiden zich dat hij sterven zou; het gerucht verspreidde zich door het land en buiten 's lands, dat hij reeds gestorven was [1]). Hij zal zeker met zorg en liefde opgepast zijn, maar toch enkel door vrienden [2]); van zijn eigen betrekkingen stond niemand hem bij. Zijn echtgenoot was geheel van hem vervreemd en nog slechts in naam de zijne, en ver van hem weg. Zijn oudste zoon, 20 jaren oud, die hem tot troost en steun had kunnen strekken, werd in Spanje door zijn vijanden opgevoed; zijn jongere kinderen leefden te Dillenburg bij zijn broeder, hij had ze in jaren niet gezien. Waarmee konden zich zijn gedachten bezig houden, zonder hem te folteren en wanhopig te maken? Hij vond slechts rust als hij zich wendde tot God, in wien hij geloofde en aan wiens wil hij

---

hij stellig daar gelogeerd. Dit zeggen de vroedschapsresolutiën van Rotterdam van 22 September 1575.

1) Vgl. Archives, t. V, p. 39. Den 26sten Augustus „is bij de Staten met advies van den Rade nevens zijn Excie besloten ...." Zijn Excellentie zelf nam toen geen deel aan het beleid der zaken. Den 28sten 's avonds onderhield hij zijn secretaris weer over staatszaken (Archives p. 46) en nam sedert geregeld in beterschap toe. Den 8sten September werd volgens de Resol. Holland door Duyst en Taffin weder met Zijn Excellentie gesproken. Hij werd door drie artsen behandeld: „Il y a icy trois medecyns lesquels ne sçaivent encoires bonnement juger de la maladie; seullement que tous s'accordent en cela qu'elle est procédée et causée de mélancolie, et qu'à ce regard il seroit bien à craindre que la ditte maladie se pourroit tourner en éthycque, combien qu'ilz en espèrent mieulx, comme aussi faisons tous" (Archives, p. 39). Vgl. half September de overleggingen bij de Staten over een opvolger, als de Prins kwam te sterven (Resol. Holl. 17 September, blz. 98). — Over het gerucht van 's Prinsen dood, zie de brieven van Requesens aan Viglius en aan den koning (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 144). — Dat de zieke en die hem oppasten vreesden dat hij de pest had, zegt Bor, dl. I, blz. 551 (Bk. VII, f°. 55).

2) Hij werd behandeld door dr. Foreest. Deze schrijft zelf in de opdracht van bk. XI—XV zijner Observationes en Curationes aan prins Maurits in 1591: „Valetudinem suam, imo et vitam ipsam, parens tuus mihi credidit. Roterodami enim quum ad desperationem aliorum ex morbo decumberet, me Delphis ad se vocavit; a prima mox collocutione, quum causam indolem morbi ejusque medendi rationem propius ei exposuissem dixit amicis: „Medicus iste corporis mei statum, morbi vim atque potestatem probe perspectam habet; in eo mihi spes post Deum, permittam me illi totum." Nec opinione sua aut fiducia falsus est." Zie vooral Bk. V, Observ. 7.

zich onderwierp [1]), vast overtuigd dat onder het bestuur van den Algoede het kwaad nooit duurzaam over het goede zou zegepralen. Zoo lag hij den 28sten Augustus [2]) met zijn gedachten alleen en als verlaten, toen Cornelis van Mierop, die later ontvanger-generaal van Holland werd, onaangediend bij hem aan het bed trad. Er waren boden uit Leiden gekomen, die eer zij naar de stad terugkeerden Zijn Excellentie althans gezien wilden hebben, om het gerucht van zijn dood te kunnen tegenspreken. Op zijn vraag, hoe het met hem ging en hoe hij daar zoo geheel alleen lag, antwoordde de Prins met een zwakke stem, dat hij zijn dienaars van zich had doen gaan, en dat hij zich zeer krank gevoelde; niettemin verleende hij aan de boden gehoor, „en verstaande dat Leiden nog niet van den vijand was ingenomen, zoo verheugde hij zich en dankte God. — En van die ure begon hij te beteren, en hij nam de zaak van het ontzet weer bij de hand, die door zijn ziekte zeer slappelijk was gevorderd." Geen dichter zou dat tooneel treffender beschrijven kunnen, dan Bor het doet in de eenvoudige woorden, die ik daar uit zijn geschiedenis aanhaalde. Wie erkent Vader Willem niet in dien zieke, die zijn dienaars wegzendt uit vrees van ze met zijn ziekte te besmetten; die, hoe ongesteld, geen gehoor weigert aan wie hem zoeken; die herleeft op de tijding dat de goede zaak nog niet verloren is, en die zich van het ziekbed opricht om te zorgen en te zwoegen voor „dat arme volk?" Gelukkig bleef de beterschap aanhouden. Sedert de laatste dagen van Augustus keerde de koorts niet weder; de ziekte bleek genezen te zijn; alleen de krachten herstelden zich langzaam. Maar op het volle herstel wachtte hij niet om den arbeid te hervatten. „Repos ailleurs" mocht hij met nog meer recht dan zijn vriend Marnix tot leus kiezen.

---

1) Zie na het verlies van Haarlem 's Prinsen brief (Archives, t. IV, p. 175; Bor, dl. I, blz. 447, Bk. VI, f°. 328), — na Mookerheide: Archives t. IV, p. 386/7.

2) Bor heeft ons uit den mond van Mierop het verslag van dit bezoek aan 's Prinsen ziekbed opgeteekend. Natuurlijk geeft hij den dag niet op, maar met vertrouwen heb ik het op den 28sten Augustus gesteld. Dat het in de laatste dagen dier maand moet geschied zijn, volgt daaruit, dat het gezegd wordt juist samen te vallen met de aanvankelijke beterschap van den zieke. Wij weten verder uit het Dagverhaal, dat den 27sten boden uit Leiden werden gezonden die den weg over Delft namen en in den nacht van den 29sten terugkeerden, „met bescheid dat zy d' Excellentie mondelinge gesproken hebben" enz. Een en ander sluit zoo juist ineen dat, dunkt mij, geen twijfel overschiet. — Welke post Mierop toen bekleedde, is mij onbekend. Hij werd den 29sten October 1574 ontvanger-generaal van Holland, zie Resol. Holl. blz. 168, 170, 237, 251 en vgl. blz. 166, 221.

Hij vond, bij het weer opvatten van zijn taak, gelukkig niet veel verzuimd. Gedurende zijn ziekte hadden de Staten gedaan wat zij konden: dat erkenden 's Prinsen dienaars volmondig [1]). Aan goeden wil en aan ijver had het hun niet ontbroken. Maar zij konden toch den Prins niet vervangen; zij misten zijn gezag, zijn vasten en geëerbiedigden wil, die nooit geweld gebruikte, maar niettemin wat noodig was met kracht doorzette. In zijn afwezen was niet overal het bijzondere belang voor het algemeene landsbelang geweken; niet alle kaden waren doorgestoken, niet alle landen ondergezet: de overstrooming had verder kunnen zijn dan zij was. Evenwel, op het eind van Augustus ontwaarde iemand [2]), die op de kruin van den hoogen zeedijk bij IJselmonde stond, niets dan water, hoever hij in de richting van Delft en Leiden heenzag; alles stond blank, de dorpen verhieven zich als eilanden uit den stroom; van daar tot de poorten van de steden vervoerde men de vruchten van den landbouw slechts te scheep. Maar de overstrooming hield op aan de grenzen van Rijnland; daar stuitte het water tegen de zoogenoemde Zijdwind of Landscheiding, die van overoude tijden af, en stellig van voor 1313, niet zoo zeer Rijnland tegen het overtollige water van Delfland en Schieland, als wel omgekeerd de twee zuidelijke waterschappen tegen het water van het hooger liggende noorden beschermde, en uit dien hoofde ook te hunnen koste onderhouden werd [3]). In dien ommedijk, van gemiddeld een paar voet hoogte,

1) Archives, t. V, p. 40, 51.

2) Zie den brief van De la Roche aan Requesens van 31 Augustus, in de Corresp. de Phil. II, t. II, p. 555.

3) De zijdwind of landscheiding van Rijnland moet uit den aard der zaak zoo oud zijn als het waterschap zelf, dat zij omgaf en van het omliggende land afzonderde. De oudste melding er van is in eene oorkonde van 1255 (Oorkondenboek van H. en Z., n°. 621), misschien reeds in eene oorkonde van 1246 (n°. 432); in een grafelijken brief van 1313 (bij Van Leeuwen, Privilegiën van Rijnland, blz. 10) wordt van de zijdwind gesproken als iets dat reeds lang bestaat. Verschillende brieven van later tijd en inzonderheid een van 1530 (a. w. blz. 143) leeren, dat zij slecht onderhouden en op vele plaatsen smal afgedolven werd; een bewijs dat zij onder gewone omstandigheden niet veel nut deed en niet veel te weerstaan had. Die van Rijnland beweerden, dat zij bij het in stand houden minder betrokken waren, en zelfs volstrekt geen schade zouden lijden, al werd de Zijdwind geheel weggedolven, „mits dat zij dan haar water over Delfland en Schieland lossen zouden" (a. w. blz. 108). Dat was wel wat heel stout gesproken; maar toch schijnt op die voorstelling het voorschrift gegrond, „dat de heemraden van Delfland zullen doen houden hun zijdwinde, buiten kosten van die van Rijnland" (blz. 10). Uit dit alles volgt dat men zich Rijnland voorstelde als hooger gelegen dan de zuidelijke waterschappen, die te harer beveiliging tegen het water uit het noorden de landscheiding vooral behoefden.

bestond slechts een enkele doortocht ten dienste der scheepvaart, met sluizen behoorlijk voorzien, uitgaande van den IJsel bij Gouda en uitkomende in den Rijn bij Alfen, door de Goudsche sluis, van wier strategisch belang wij reeds vroeger spraken en die thans sterk beschanst in de macht der vijanden was. In de landscheiding tusschen Schieland en Rijnland was, bij Zegwaard, nog één doortocht voor kleine vaartuigen, de Verlaten geheeten, die ook in handen van den vijand was. Nergens elders bestond een gaping in den dijk: de Leidsche dam verdiende toen den naam, dien hij nog altijd, maar thans ten onrechte, draagt: het was een dam, die den Delftschen Vliet het doorloopen belette, en waar de vaartuigen niet door, maar alleen over konden door middel van een overtoom [1]). Wanneer die dijk door den vijand zorgvuldig werd bewaakt, zoodat hij niet doorgegraven kon worden of althans zoodra hij doorgestoken was weer gedicht werd, dan had Rijnland niets van het Maaswater te vreezen en de belegeraars niets van het naderend ontzet. Valdez wist dit van zijn Hollandsche vrienden, en had daarom, zooals wij reeds gezien hebben, zijn buitenste linie over de dorpen getrokken, die aan de Landscheiding, niet ver van elkander af, gelegen waren. Dat hij wist wat men voorhad en op zijn hoede was, bleek onder anderen daaruit dat, toen de vrijbuiters van Gouda, om het water, dat op Schieland stond, den doortocht naar Rijnland te openen, in het begin van September den Hildam doorstaken, zijn soldaten onmiddellijk bij de hand waren en het gat weer dicht maakten [2]). Het zou er nu op aankomen om zijn waak-

1) Van ouds was in de Landscheiding geen andere doortocht dan ten behoeve van de ordinaris vaart (zoo als men ze noemde) van den IJsel naar den Rijn, met sluizen behoorlijk afgesloten (vgl. Van Mieris, dl. IV, blz. 950, 1065). Omstreeks 1490 begonnen de ingelanden van het westen in het belang van hun vaart nieuwe verlaten te maken, onder andere een aan den Leidschen dam; maar aanstonds was Gouda in de weer om dit tegen te gaan (Privilegiën van Rijnland, blz. 223) en met gewenscht gevolg; de dam moest weer gedicht en de vaart gestremd worden. Zoo was de toestand tijdens het beleg. Maar onmiddellijk na het ontzet, in Januari 1575, werd met gedoogen van Gouda aan Delft en Leiden vergund, om voorloopig, en tot op de hereeniging van Haarlem en Amsterdam met de gewone leden van Holland, in den Leidschen dam een verlaat te leggen „in plaatse van den overtocht die aldaar van te voren geweest en als nu by den vijand vernield is (Resol. Holl. 7 Januari 1575, blz. 9). Later, na vruchteloos pogen van Gouda om het te keeren (Resol. Holl. 1576, blz. 204, 113; 1577, blz. 13, 15, 16, 89, 458, 178, 183, 203), in October 1578 is die vergunning, zonder de beperkende voorwaarde, herhaald (Privilegiën van Rijnland, blz. 264) en van toen af is de doortocht daar ter plaatse steeds gebleven.

2) Fruytiers (1ste uitg.), blz. 11. Vgl. Resol. Holl. 4 September, blz. 74.

zaamheid te verschalken, den dijk op een goed gekozen punt bij verrassing door te graven en met geweld open te houden, totdat ook Rijnland blank stond, en over de verdronken landerijen een breede weg naar Leiden voor de vloot gebaand werd. Men gaf zich te Rotterdam aan de ijdelste begoocheling over [1]); men waande dat, als het maar eens gelukt was de Landscheiding te doorboren, het water zich ongehinderd in het Zoetermeersche meer (nu sedert lang een polder [2]), toen ter tijd nog een uitgestrekte plas) zou ontlasten en de vloot daarheen voeren; van waar dan verder de vaart naar Leiden geen bezwaar meer zou opleveren. Een gelukkige overrompeling derhalve en een gewonnen slag aan de Landscheiding, dan was het ontzet verzekerd [3]). Hoe deerlijk zou die verwachting worden teleurgesteld!

Zoodra de Prins aan de beterhand was, deed zich zijn invloed in versnelde toebereiding van al het noodige gevoelen. Juist omstreeks dien tijd, met den 25sten Augustus, vangen de geregelde notulen van de vergaderingen der Hollandsche Staten aan, en opmerkelijk is het de bedrijvigheid gade te slaan, die, blijkens een tal van kleine beschikkingen, thans overal bij een ieder, die tot het ontzet moest meewerken, gaande werd gehouden. Geheel Augustus door was er in de Hollandsche steden onafgebroken gewerkt aan het uitrusten van de schuiten, die Boisot dienstig had gekeurd; thans, in het begin van September, werd daaraan de laatste hand geslagen. Zij waren hoofdzakelijk van tweeërlei soort: een aantal waren zoogenoemde plempen, wij zouden thans pramen zeggen, lange platboomde vaartuigen, die veel vracht konden dragen en toch licht op het water lagen; van die soort had men een menigte, een paar honderd, bijeengebracht; zij moesten uitsluitend voor het transport van soldaten, van krijgs- en mondbehoeften dienen; de andere, sterker van bouw, maar toch ook van geringen diepgang, van anderhalf tot ruim twee voeten toe, droegen den weidschen naam van galeien, zooals zij dan ook met riemen werden voortbewogen; van die soort waren er een zeventig uitgerust. Zij waren, buiten de matrozen

1) Mansard, Discours du Siège, p. 11. Toch was een onderzoek ingesteld: Resol. Holl. 27 Augustus (blz. 61). Pieter Maartensz. ontvangt acht daggelden van 12 st. daags „uyt saecke dat hy door last der Staten uytgesonden is omme te besichtigen de wateren ende canalen buyten Leyden."

2) Octrooi van bedijking van 1614: Handv. van Leiden, blz. 778.

3) Mansard, p. 11.

en roeiers, met zeven of acht harquebusiers bemand, en voerden drie vier of vijf kleine kanonnen, die men toen gotelingen placht te noemen [1]). Dat geschut moest grootendeels met de matrozen en de scheepskapiteinen uit Zeeland komen; het overige en de soldaten bezorgden de Hollandsche steden. Op het laatst van Augustus, gelijktijdig met de beterschap van Zijn Excellentie, kwam Boisot met zijn staf van ervaren zeekapiteins [2]) en met achthonderd uitgezochte bootslieden, op zeven groote schepen of kromstevens de haven van Rotterdam binnen.

Het was een forsch en ontzaglijk slag van volk, die Zeeuwsche matrozen, door zoo veel scheepsgevechten op de stroomen en ondiepten der Schelde, door zoo veel overwinningen op de Spaansche armaden reeds beroemd. Zij baarden groot opzien in Holland. Niet zoo zeer die fanatieke, vrome Geuzen, geestverwanten der Engelsche puriteinen van een volgende eeuw, die streng voor zich zelf en hard voor anderen, onder een alledaagsch voorkomen den moed van geloofshelden verborgen, om dien te toonen als het tijd was. Veel meer trokken de wilde Geuzen [3]) de aandacht; woest van uitzicht, gekerfd in het gelaat en aan het lijf, met de halve maan en de leus van: „liever Turks dan Paus" [4]) op den hoed; ruwe klanten, wier godsdienst zich

1) Over de uitrusting der vloot zie Resol. Holl. 1573 en 1574, blz. 8 en 69. Vgl. daarmee het Discours van Mansard op p. 9. Over het scheepsvolk: Resol. Holl. 31 Augustus, blz. 66.

2) Onder deze niet Hans Abels, over wien Resol. Holl. 1574, blz. 71, 74. Vice-admiraal was Corn. Claesz.; admiraal van Zierikzee was Adriaan Willemsz. — Den 7den Juli 1577 noemen de Resol. Holl. (blz. 138) den heer van Warmond (d. i. Jan van Duivenvoorde) admiraal van de Leidsche en Haarlemer meren en binnenwateren, sedert 20 Januari 1576, zie Bor, dl. I, blz. 663, Bk. VIII, f°. 134) met 40 gl. per maand; den admiraal van de Zuiderzee, 40 gl. per maand; den admiraal van Vlissingen, 80 gl. per maand; den admiraal van Zierikzee (ontslagen); den vice-admiraal van Vlissingen, 40 gl. per maand; den vice-admiraal van Zierikzee (ontslagen); Joost de Moor (ontslagen).

3) Prachtige beschrijving van dat volk in Bredero's Moortje, IVde Bedrijf, 7de handeling: „Gaet voort, ghy waterlanders" enz.

4) De zilveren halve manen (echt of onecht?) die nog in sommige verzamelingen bewaard worden, dragen doorgaans tot opschrift: „liver turcx dan paus". Die vertaling is niet juist of althans niet duidelijk; het oorspronkelijk Fransch luidt (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 190): „plustost le Turc que le Pape", hetgeen zeggen wil: „liever onder den Sultan van Turkije dan onder den Paus". Tot opheldering kan dienen wat Bor, zonder zinspeling op deze leus, schrijft dl. I, blz. 420 (Bk. VI, f°. 307): de moord van Naarden verschrikte de Hollanders en Zeeuwen zoo „dat se voorgenomen hebben het alder wterste te wagen, ja liever haer onder tjok der Torken te begeven dan dat de Spanjaerden over hen meester werden souden." In April 1572

bepaalde tot haat tegen den paus en zijn papen, en die onder de vaan der vrijheid dezelfde losbandigheid en wreedheid pleegden als de huurlingen uit alle natiën, waarmee hen de Spaansche regeering bestreed. Van die soort was, om een voorbeeld te noemen, de woesteling, die in een van de eerstvolgende gevechten zijn verslagen vijand het hart uit den boezem rukte, er in beet en het wegwierp omdat het bitter smaakte [1]). Het teekent de verwildering van den tijd, dat die kannibalen-daad een ander gevoel dan afschuw verwekte, en bijna geroemd werd door mannen van beschaving en aanzien [2]). De wijze, waarop de vijand den krijg tegen de rebellen voerde, vereischte en verwekte verdedigers der vrijheid, die oog om oog en tand om tand tot stelregel hadden en in hardvochtigheid voor hun tegenpartij niet onderdeden. Hoe het zij, de mannen, die Boisot met zich bracht, zagen er uit om vertrouwen in te boezemen. Als het ontzet te water mogelijk was, dan waren zij het en huns gelijken die het ondernemen moesten. Zij kenden het element, dat hun bondgenoot zou zijn. Zij kenden den vijand, die hen wachtte, en zij vreesden hem niet; zij hadden zich integendeel geducht voor hem gemaakt. Om met die matrozen mee te werken koos men het beste krijgsvolk dat in dienst was: Walen en Franschen vooral; de eersten onder bevel van den kolonel De Noyelles [3]), denzelfde die bij het vorig beleg gouverneur van Leiden was geweest, een slecht gouverneur voor een Hollandsche stad, maar aan het hoofd van zijn krijgsvolk een goed officier; — de laatsten onder commando van den kolonel La Garde, een Parijzenaar, die in den derden Franschen burgeroorlog als kapitein van een compagnie harquebusiers onder den beroemde La Noue het krijgsbedrijf had geleerd, na den Bartholomaeusnacht zijn vaderland

schrijft Morillon aan Granvelle (Corresp. de Granvelle, t. IV, p. 203): „le X[e] est tant abhorri des Hollandois, qu'ilz aymeront mieulx, ad ce qu'ilz dient, vivre soubs le Turcq que en telle servitut". — Dat het wellicht zoover zou komen, had al Erasmus voorzien. Sprekende „de reformando clero" in een brief van 1519 aan den bisschop van Rochester, laat hij zich aldus uit: „Utinam Christus tandem experrectus liberet populum suum tam multiplici tyrannide, quae, ni prospectum fuerit, eo videtur evasura ut tolerabilius sit futurum vel Turcarum peti tyrannide" (Epist. ed. Lond. 1642, p. 353). — Het Zeeuwsche scheepsvolk wordt het levendigst door Fruytiers (1ste uitg., blz. 13) beschreven. Ook door Opmeer, Hist. Mart., p. 126.

1) „A Auxerre on mit en vente sur le marché le coeur d'un partisan huguenot, des forcenés le firent griller et le dévorèrent" (Martin, Hist. de France, t. X, p. 289).

2) Vgl. Opmeer, Hist. Mart., p. 126.

3) Resol. Holl. 28 Augustus, blz. 64.

ontweken was, bij de Staten dienst had genomen en hun getrouw is gebleven tot aan zijn dood toe; een flink soldaat en een beschaafd man, die bij prins Willem hoog stond aangeschreven, en, naar het noodig was, als diplomaat of als krijgsbevelhebber kon optreden. Hij heeft zich bij het ontzet voorbeeldig gedragen en is na den gelukkigen afloop door de Staten ook bijzonder beloond [1]). Wij zijn hem bovendien verplicht voor een verhaal van den tocht, dat althans gedeeltelijk tot ons gekomen is. De soldaten werden natuurlijk niet allen te gelijk ingescheept, zij hielden zich in de nabij gelegen steden gereed om, als zij van noode waren, terstond te scheep te gaan en te varen werwaarts hun bevolen werd. Daarentegen scheepten zich op de vloot eenige Nederlandsche edelen en aanzienlijke burgers in, die vrijwillig kwamen meestrijden. De heer van Boetselaer van Carnisse was er een, en een ander was Guillaume de Maulde, sieur de Mansart, de schrijver van het *Discours du siège*, dat ons het ontzet het uitvoerigst verhaalt. Eershalve noem ik nog een derden, grooter en verdienstelijker man dan een der eerstgenoemden, Johan van Oldenbarnevelt [2]), toen ter tijd een Haagsch advokaat [3]) van zeven en twintig jaren, blakende van liefde voor de vrijheid en voor de nieuwe orde van zaken — die hij bestemd was te vestigen, als eens de groote Willem van Oranje er niet meer zijn zou.

---

1) Van de lotgevallen van La Garde vóór hij in dienst der Staten van Holland kwam, heb ik aangeteekend gevonden, dat hij vroeger te La Rochelle geweest was, toen ook Lodewijk van Nassau daar was (Archives, t. IV, p. 203). Wij treffen hem in September 1573 in het Noorderkwartier aan (Bor, dl. I, blz. 452, Bk. VI, f°. 333; Archives, t. IV, p. 197; Kron. Hist. Gen., dl. XXX, blz. 615/6). Voor het ontzet vinden wij de Staten met hem en met Noyelles den 28sten Augustus in besprek (Resol. Holl., blz. 64). Naar het schijnt is hij Poyet opgevolgd in het commando over een regiment Franschen, waarbij Du Crest, de Catteville, Durant en Oultran kapiteins waren: zie mr. Soutendam, Mededeelingen uit het Archief van Delft, blz. 145. — Terwijl hij bij het ontzet diende, had de Prins hem reeds op het oog voor een zending naar het Fransche hof (Archives, t. V, p. 59), waarvan echter niets gekomen schijnt te zijn. In December 1575 ging hij mede naar Engeland (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 804). Hij wordt 17 Augustus 1577 door den Prins aan de Staten van Holland aanbevolen tot ontvangst van zijn achterwezen (Resol. Holl., blz. 184). Hij is in 1583 bij het innemen van het kasteel te Vierzel omgekomen (Bor, dl. II, blz. 366, Bk. XVIII, f°. 8).

2) Oldenbarnevelt getuigt zelf in zijn Verklaring voor zijn rechters, den 17den November 1618: „dat hy in 't jaer 1574 hem ook geëmployeert heeft totte vorderinge van 't ontzet van Leyden zoo in 't doorsteeken van de dyken als het datelijk ontzet totte brugge van Soetermeer toe, van waer hy deur siekte naer Delft heeft moeten keeren" (Verhooren, blz. 127).

3) Bij Resol. Holl. 2 Maart 1575 wordt hij: „advokaat van de Staten voor den Hove van Hollant" op een wedde van 18 ℔ 's jaars.

In de eerste dagen van September was men zoo ver gevorderd, dat tegen den avond van den 5den een proeftocht ondernomen kon worden, om het punt te kiezen waarop men later den aanval zou richten. Eenige galeien, met La Garde en mr. Pieter Wasteel [1]), raad nevens Zijn Excellentie, aan boord, hielden zich met dat doel aan de zijde van Delfland, en Boisot zelf onderzocht den kant van Schieland [2]); hij schermutselde bij die gelegenheid te Bleiswijk met den vijand, stak er den brand in eenige woningen, en keerde met een drift buitgemaakte koeien te Rotterdam terug. De slotsom der bevindingen was, dat de aanval ten zuiden van het Zoetermeersche meer zou geschieden, maar dat men het water nog eerst een paar dagen tijd zou gunnen om te wassen [3]).

Men wist te Rotterdam van den hachelijken strijd niet af, die juist in die dagen te Leiden op het stadhuis werd gestreden, en die, waren de Van der Doesen en eenige welgezinde regenten er niet geweest, waarschijnlijk het ontzet onnoodig gemaakt zou hebben. De dagen, die men verdeed met wachten op een paar duim water, dreigden te Leiden noodlottig te worden. Eindelijk was ook dat laatste uitstel verstreken. Van voorbereiden zou men tot ondernemen overgaan. De nacht tusschen den 10den en den 11den September werd voor den aanslag op de Landscheiding bestemd.

IV.

Den avond van den 10den September trok van Rotterdam, de Rotte uit en zoo op het verdronken land, een toereikende macht om het voorgenomen werk aan te vangen. Zestien galeien, onder bevel van Boisot in eigen persoon, begeleidden een aantal transportschuiten, waarop twee vaandels Fransche harquebusiers, ongeveer drie honderd en vijftig man, onder bevel van kolonel La Garde, benevens twee vaandels Hollandsche pionniers [4]) waren ingescheept. De aanslag had nog in den donker moeten plaats hebben, maar de tocht duurde langer dan gerekend was, en de dag was reeds aangebroken, toen de vloot het aangewezen punt van de Landscheiding bereikte. Dit oponthoud schaadde

1) Den 22sten September werd deze (Resol. Holl., blz. 104) nevens anderen over de victualia gesteld.

2) La Garde, p. 5.

3) Order der Staten aan Boisot om het land en de boeren zoo veel mogelijk te sparen: Resol. Holl. 7 September, blz. 78.

4) Over de pionniers: Resol. Holl. 13 November 1575, blz. 194.

volstrekt niet. De vijand had zoo iets niet gewacht, en niemand was er om het landen te beletten. In allerijl togen de pionniers aan het werk en wierpen rechts en links verschansingen op met een tusschenruimte van ongeveer een kwart mijl; daarachter posteerden zich de Fransche soldaten, en aan weerszijden schaarden zich de galeien in zulke slagorde, dat zij de toegangen langs den dijk bestreken. Toen werd in de afgezette ruimte de Landscheiding opgedolven, en aan het water van Delfland de toegang tot Rijnland geopend. Dat alles was reeds ver gevorderd eer de Spaanschen uit Wilsveen en Zoetermeer er de lucht van kregen, en met groote overmacht aansnelden om de Geuzen te verdrijven en de dijkbreuk te stoppen. Het was toen echter te laat; de galeien maakten het marcheeren langs den dijk gevaarlijk, en achter hun borstwering stonden de Fransche harquebusiers in een sterke stelling. De Spaanschen werden teruggedreven. Toen was de bruisende moed der Franschen niet te bedwingen, en, hoewel de admiraal het verboden had, snelden zij hun verschansing uit en raakten daarbuiten handgemeen met den vijand, zoodat de galeien, om hen niet te treffen, het vuren geheel moesten staken. Die ongehoorzaamheid had gelukkig geen kwade gevolgen, en La Garde beweerde tot zijn verontschuldiging, niet zonder grond, dat het bij zulk een eerste ontmoeting zaak was het zelfvertrouwen der troepen te vestigen, en geen voet te geven aan den waan, alsof de onzen in het open veld niet opgewassen waren tegen de Spaanschen. Bij het gevecht, waarin de Geuzen de overwinning behaalden, waren van hen slechts een paar gekwetst, daaronder de piloot van den admiraal [1]); van den vijand waren tien of twaalf gesneuveld.

Maar na de overwinning bleek het aanstonds, dat zij die voorspeld hadden dat, als de Landscheiding maar eens was doorgestoken, al het overige van zelf zou gaan, zich deerlijk hadden vergist. Het invloeiende water werd op geringen afstand reeds gestuit door een weg, die evenwijdig aan de Landscheiding liep en die de Groeneweg heette, zooals een boer, dien men gevangen nam, verhaalde. Die weg stak een voet ongeveer boven het weiland uit, en moest doorgestoken worden even als de Landscheiding. Maar men hoorde, dat daarachter nog een derde insgelijks evenwijdige weg liep, die ook doorgegraven moest

1) Van de „gequetsten ghekomen van de Landscheidinghe" is sprake in de Resol. Holl., 18 September, blz. 100.

worden, wilde men ten slotte in het Zoetermeersche meer geraken, en dat men daar den vijand gelegerd zou vinden.

Zonder versterking kon men dat nieuwe werk niet ondernemen. Tegelijk dus met het bericht van het behaalde voordeel werd aan den Prins het verzoek gedaan, om meer troepen. Zij volgden nog denzelfden dag: al de rest van de vijf vaandels Franschen en vier vaandels Walenván het regiment van Noyelles [1]). Terzelfder tijd kwamen onder het geleide van nog meer galeien een menigte van proviandschepen, voor het geval dat thans Bôisot, zonder verder oponthoud, rechtstreeks naar Leiden door kon dringen. Zoo weinig was men verdacht op alle beletselen, die nog eerst uit den weg te ruimen zouden zijn.

Met de ontvangen versterking besloot de admiraal reeds den volgenden dag den Groeneweg aan te tasten. Tegen het krieken van den morgen bezette hem La Garde met zeshonderd soldaten en dolf hem op, zooals vroeger de Landscheiding. Hij ontmoette daarbij geen tegenstand, de vijand liet hem begaan. Blijkbaar achtte Valdez het de moeite niet waard dien weg aan de Geuzen te betwisten. Zij wonnen er toch niets bij, tenzij zij zich ook van den derden evenwijdigen weg meester maakten, en daar kon hij ze in een allervoordeeligste stelling afwachten.

De Voorweg, want zoo werd deze genoemd, liep van even benoorden Wilsveen in een zwak gebogen lijn naar het dorp Zoetermeer [2]). Hij was bezet met boerenwoningen, schuren en bargen, die, zoo als zij waren, reeds uitmuntende schuilplaatsen voor harquebusiers aanboden, en met weinig moeite in sterkten veranderd konden worden, waarvan de een de ander dekte. Valdez maakte zich den tijd, dien de onzen aan het doorsteken van den Groeneweg moesten besteden, ten nutte, om zich op dien Voorweg zoo vast mogelijk te nestelen. Hij bracht er niet minder dan drieduizend man bijeen en een paar stukken veldgeschut. De Geuzen zouden hier meer te doen vinden dan bij

1) Den 14den September gaat Aelbrecht van Egmond met zijne compagnie naar de Landscheiding: Resol. Holl. 14 September, blz. 92. Hij wordt gecasseerd 22 September, blz. 102.

Valdez schrijft in zijn brief van 15 September aan Requesens (Corresp. de Phil. II, t. III, blz. 149) dat hij op den dijk van Zoetermeer gelegerd is en de Geuzen tegen hem over op den dijk van Reylaredam; zoo noemt hij den Voorweg en de Landscheiding, waarin juist tegenover Zoetermeer de Reguliersdam gelegen is, die door de buurlieden van de streek Reylaersdam genoemd wordt. In denzelfden brief staat verkeerdelijk nog Ter Goes in plaats van Tergou.

verrassing een dijk te bezetten, die door niemand werd verdedigd. Toen onze bevelhebbers van hun galeien al die verschansingen zagen, begrepen zij dat het dwaas zou zijn ze aan te tasten met de middelen, waarvan men zich tot nog toe had bediend. Zonder belegeringsgeschut was het niet mogelijk hier door te komen. La Garde ging zelf naar Delft, waar de Prins zich reeds bevond [1]) en de Staten eerlang volgden; hij deed verslag van den staat van zaken en verzocht de noodige kanonnen.

De kanonnen waren voorhanden, maar geen vaartuigen om ze te dragen; die moesten nog eerst aangeschaft worden, en dat kostte tijd. Vier of vijf dagen gingen er mee heen, en de vloot lag bij gevolg stil. Eerst den 16den September keerde La Garde terug en met hem kwam de geschutmeester Asseliers met vier sterke platboomde korenschuiten, van niet meer diepgang dan de galeien, elk voorzien van een zoogenaamd half kanon, dat kogels schoot van zesentwintig pond, en omgeven met een borstwering van dubbele planken met natte netten er tusschen, ter beveiliging van de kanonniers. Er was geen tijd te verliezen en reeds tegen den volgenden dag werd alles tot den aanval gereed gemaakt.

Het groote bezwaar hierbij was de ondiepte van het water dat op het land stond. De galeien zelfs konden zich daarin niet bewegen en raakten vast. Men moest binnen de talrijke slooten blijven, die rechthoekig op den Voorweg stonden en daarop doodliepen. En wat men niet vooruit wist, maar al doende bemerkte, de slooten werden ondieper naar mate men dichter bij den weg kwam. Het duurde dus geruimen tijd eer de vloot geschaard was en het gevecht kon beginnen.

Voornamelijk was de aanval gericht op een brug in den weg, waaronder de eenige vaart liep die in het meer uitmondde. Gelukte het daar meester te worden, dan was de doortocht gewonnen: maar op elk ander punt zou de overwinning vruchteloos wezen, want al groef men ook den weg door, men zou toch naar den kant van het meer geen water voor de schuiten vinden, en genoodzaakt zijn een kanaal te delven, waartoe natuurlijk de tijd ontbrak. Dus om de brug was het te doen. Maar dat wist de vijand even goed, en hij had daarom juist dat punt met bijzondere zorg versterkt, en de gebouwen, die aan weerszijden

1) Volgens La Garde was de Prins tusschen 12 en 17 September reeds te Delft. De Staten vergaderen er den 23sten (Resol. Holl., blz. 106).

stonden, met zijn beste vuurroeren bezet. Om acht uren openden van onze zijde de vier zware kanonnen en zestig lichtere stukken van de galeien het vuur; zij werden door het geschut van den vijand beantwoord, en een kanonnade barstte los, zoo hevig als in Holland nog maar zelden gehoord was en als Valdez zich niet herinnerde te hebben bijgewoond, sedert hij, acht en twintig jaren te voren, in het kamp bij Ingolstadt den aanval der Duitsche protestanten hielp afslaan [1]). Maar al dat gebulder werkte weinig uit. Wegens de ondiepte konden de vaartuigen niet zoo dicht naderen als noodig was om goed te raken, en de korenschuiten lagen zoo onvast op het water, dat de kanonniers niet juist konden richten. Ook duurde het niet lang of de eene schuit voor en de andere na barstte door het dreunen van haar eigen geschut en werd onbruikbaar. Gelukkig dat de vijand geen overvloed van kruid en kogels had, anders zou hij van den wal af meer baat van zijn veldstukken gehad hebben. Uren achtereen hadden de onzen op deze wijs hun kruid verspild, toen de vlootvoogden begrepen dat het gevecht, hoe lang het duurde, tot niets zou leiden, en omstreeks den middag het sein tot den aftocht gaven. Het werd niet duidelijk genoeg gegeven en niet door allen bemerkt: eenige dappere Franschen werden daarvan het slachtoffer. De kapiteinen Durant en Catteville hadden namelijk kort te voren, het vechten uit de verte moede, voet aan wal gezet met een dertigtal van hun harquebusiers en post gevat achter turfhoopen, die zij aan den weg vonden staan; van daar uit schoten zij wakker op de Spaanschen in de huizen naast de brug, en naderden die meer en meer, met plan om zoodra zij konden er den brand in te steken, in de hoop dat de vlammen zich dan verder verspreiden en de verdedigers van de brug verjagen zouden. Juist op dat oogenblik gaf de vloot den strijd op en week terug, zoodat zij alleen achter bleven en thans de geheele macht des vijands op het lijf kregen; zij moesten vluchten naar de boot, waarin zij gekomen waren; deze kantelde door de onstuimigheid, waarmee Catteville er zich op wierp, en sloeg om; wie niet zwemmen kon werd doodgeslagen of verdronk, onder dezen Catteville zelf en de luitenant van Durant, Guilleresse, officieren die om hun moed en karakter hoog stonden

---

1) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 158: „si j'excepte la canonnade d'Ingolstadt, je n'ai jamais vu chose pareille." Valdez bedoelt den aanval der protestanten van het Schmalkaldisch verbond den 30sten Augustus 1546.

aangeschreven [1]). Hun dood gaf aan den mislukten aanval den schijn van een ramp, van een neerlaag. De Spanjaards van hun kant stoften op de overwinning en spraken van een menigte dooden, die de Geuzen er gelaten hadden.

Het deed weinig ter zake, of de aftocht al dan niet een neerlaag moest heeten. Zeker was het, dat de onzen het hoofd hadden gestooten en vooreerst niet voorwaarts konden. De heer van der Aa, een edelman die als vrijwilliger den tocht meemaakte, trok naar den Prins, om Zijn Excellentie bericht te brengen en raad te vragen [2]).

De toestand was op dit oogenblik verre van bemoedigend. Wat zou men doen? Wachten of het water misschien wilde rijzen, en intusschen voor het grof geschut geschikter vaartuigen uitrusten? Maar zoo verspeelde men den kostbaren tijd; en de klimmende nood der belegerde stad gedoogde geen tijdverlies. Zou men dan al wat tot nu toe gedaan was maar weer ongedaan maken en van nieuws af elders een doortocht gaan zoeken? Hoe hard dit was, het was het eenige wat overschoot, en de krijgsraad besloot er toe.

Hadden onze vlootvoogden de brieven kunnen lezen, waarin Valdez terzelfder tijd aan den landvoogd te Brussel van zijn toestand en zijn vooruitzichten verslag deed, zij zouden moed hebben gevat. Reeds den 15den had hij geschreven, dat het water steeds rijzende was en dat hij, als het zoo aanhield, spoedig genoodzaakt zou zijn de buitenste linie van zijn belegeringswerken te ontruimen. Die brief kreeg te gewichtiger beteekenis, nu den 18den, den dag na het gevecht [3]), de wind uit het noordwesten hevig opstak en de twee volgende dagen bleef aanhouden, terwijl nu en dan zware plasregens vielen, en het water gestadig hooger klom. Voor Hollanders of Zeeuwen beteekende dit weinig. Voor hen zou de stelling op den Voorweg even goed te verdedigen blijven, al stond er een duim of wat water op, en zij konden zich niet voorstellen dat de Spanjaarden dat zoo gansch anders zouden begrijpen. Eerst allengs, door de ondervinding wijs ge-

1) Op de nalatenschap van den dapperen kapitein werd door de waardin in 't Hart te Delft beslag gelegd, „uit zake van haar achterwezen, ter somme van achttien Caroli guldens van verteerde kosten." Zie Resol. Holl., 20 October 1574, blz. 148. — Het doet ons onaangenaam aan, dat dit het laatste is wat wij aangaande hem opgeteekend vinden.

2) La Garde, p. 10.

3) Fruytiers, 1ste uitg., blz. 16; Corresp. de Phil. II, t. III, p. 158, 161.

worden, mochten zij de watervrees van den vijand in rekening nemen: vooralsnog moesten zij hem beoordeelen naar zich zelf. Dat hij er aan dacht om de zoo gelukkig verdedigde linie vrijwillig te ontruimen, konden zij niet vermoeden. Zij rekenden dus den doortocht daar ter plaatse voor goed versperd en zagen rond naar een andere gelegenheid om hun geluk op nieuw te beproeven. Het eerst en het meest kwam daarvoor de Leidsche dam in aanmerking [1]).

Op die plaats was de Landscheiding even gemakkelijk te bereiken als daar, waar men ze doorgestoken had; doch men zou er den vijand in een sterke schans aantreffen en moeten beginnen met hem daaruit te jagen. Gelukte dit, dan vond men achter den dam een breede watering, den Delftschen Vliet, die een voortreffelijke heerbaan voor de vloot zou wezen. Waarschijnlijk wisten onze vlootvoogden niet, dat de vijand meer dan ééne schans aan dat water had gebouwd, maar zij moesten het toch vermoeden; zij moesten voorzien, dat ergens aan die vaart wel een soortgelijke engte als onder de brug van Zoetermeer zou gevonden worden, en dat de vijand zich daar in weinige uren even sterk zou kunnen legeren.

Terwijl zij dat alles overlegden en de kansen berekenden, die de eene vaart boven de andere voorhad, kwam, den 19den, mr. Pieter Wasteel, gewezen pensionaris van Mechelen, thans raad nevens Zijn Excellentie, in het leger [2]). Hij had van den aanvang af een bijzondere belangstelling in de zaak van het ontzet betoond, en was, zoodra hij hoorde dat de vloot bij Zoetermeer niet verder kon, gaan rondvragen bij dorpelingen uit den omtrek naar andere waterwegen, die minder hindernissen op zouden leveren. Een paar ingezetenen van Zoetermeer en van Benthuizen hadden goede inlichtingen verstrekt [3]), en hij bracht die mede

1) La Garde, p. 10.

2) Zie Corresp. de Phil. II, t. II, p. 285, 325; Corresp. de Guillaume le Tacit., t. VI, p. 302; La Garde, p. 11.

3) Huislieden van Zoetermeer hadden Wasteel ingelicht en als gidsen op de vloot gediend. Als zoodanig zijn in 1580 twee of liever drie lieden beloond (zie Van Wijn, Nalezing, dl. I, blz. 289, op Wagenaar, dl. VI, blz. 489 en de daar aangehaalde Resol. Holl. 24 Maart 1580, blz. 42). Fruytiers 1ste uitg., blz. 16, spreekt slechts van „eenige lantluyden"; Mansard, p. 14 van „deux paisans de Soetermeer"; La Garde, p. 11 van „aucuns connaissant fort bien le pais". — Wolfert Adriaensz., die bij Van Vloten, Nalezing, blz. 103 ten onrechte genoemd wordt als degeen, die den weg naar en door de Zevenhovensche verlaten had aanbevolen, was van het begin van den tocht af piloot op het admiraalschip, nevens een of meer anderen. Douza teekent

om als gidsen te dienen, indien de vlootvoogden den door hen aangeprezen weg wilden beproeven. Volgens hen moest men niet uit Delfland, zooals tot nog toe, maar uit Schieland in Rijnland binnendringen; men zou niet alleen aan dien kant meer water vinden, omdat de IJseldijk het vroegst was doorgestoken, maar ook diepe vaarten, die noordwaarts liepen, en minder dwarswegen waarop de vijand zich kon nestelen. De raad was, zooveel wij kunnen oordeelen, goed op zich zelf, doch werd vooral door de omstandigheden van het oogenblik aanbevolen. Het was gansch niet zeker dat men aan den kant van Schieland geringer tegenstand zou hebben ontmoet, indien men daar van den beginne af zijn weg had gezocht. De vijand zou zich dan daar op de kaden en langs de vaarten hebben verschanst, zooals hij het thans op den Voorweg had gedaan, en hij zou enkele punten hebben gevonden, even geschikt als de brug bij Zoetermeer, om de vloot het doordringen te beletten. Maar geheel anders stonden de zaken, nu Valdez al zijn aandacht op dat gedeelte van de Landscheiding, waar tot nog toe gestreden was, had gevestigd en elders geen aanval verwachtte; nu zou men misschien aan de zijde van Schieland wegen en vaarten onbewaakt vinden, en bij verrassing zoo snel kunnen doordringen, dat de vijand geen tijd had om ergens post te vatten. Wat men niet wist en niet weten kon, het stijgen van het water, hoe langzaam het ook ging, verontrustte de Spanjaarden buiten mate, en zij aarzelden tusschen langer blijven en wegtrekken: in die stemming kon hen een geringe aanleiding tot het ontruimen van de geheele buitenste linie doen besluiten. De kansen stonden dus veel gunstiger dan men op de vloot vermoedde. Daar grepen de bevelhebbers het plan van Wasteel met beide handen aan, voornamelijk omdat het een eind maakte aan de besluiteloosheid, waarin de tijd ongebruikt voorbijging.

Het sprak van zelf, dat men niet met de geheele scheeps- en krijgsmacht de onzekere proef moest gaan nemen. De vloot van transportschepen bleef, waar zij lag, onder de bescherming der meeste galeien en van het krijgsvolk. Slechts acht galeien met tachtig harquebusiers en zestig pionniers werden voor den ontdekkingstocht uitgekozen: Boisot en La Garde stelden zich aan

op den kant van zijn exemplaar van Fruytiers aan, dat Wolfert Adriaensz. hem door Boisot bijzonder was aanbevolen (Oude Verhalen, blz. 50). Hij is ook door de Staten voor den bewezen dienst beloond: zie Resol. Holl. 28 October, blz. 101.

het hoofd, en de meest ondernemende der edellieden, die den tocht vrijwillig meemaakten, voegden zich bij hen. Al dadelijk, bij het oostwaarts aanhouden, bevond men dat de gidsen waarheid hadden gesproken: het water werd steeds dieper, zoo zelfs, dat de galeien de landscheiding tusschen Delfland en Schieland overvoeren zonder ze door te steken. Verder op volgde men de landscheiding van Rijnland in noordelijke richting tot aan de sluis van Zegwaard, die daar in de buurt de Zevenhovensche verlaten werd genoemd [1]). Zij was spoedig gebroken en opende nu den toegang tot Rijnland voor het water, dat krachtig indrong en het land er achter al dieper en dieper overstroomde: de vloot volgde door de diepe geulen en slooten tot aan een weg, die van het zuiden naar het noorden liep, en dien de gidsen als den Zegwaardschen weg deden kennen; hij was het vervolg van den zoo wel bekenden Voorweg en voerde van Zoetermeer en Zegwaard naar Benthuizen. Beide dorpen waren door den vijand versterkt en bezet. Het scheen vermetel op dien weg, van zoo nabij door hem ingesloten, post te vatten met zoo weinig manschap, maar de admiraal waagde het, in de hoop dat de Spanjaards, onverhoeds overvallen, niet zoo dadelijk bij de hand zouden zijn. Zoo ging het inderdaad; de pionniers wierpen in allerijl de gewone verschansingen rechts en links op, de tachtig harquebusiers verdeelden zich in twee troepen: de eene helft, onder Bouchard [2]), tegen Zegwaard, de andere, onder Citadelle [3]), tegen Benthuizen gekeerd, en de galeien plaatsten zich zoo, dat haar geschut de toegangen langs den weg bestreek, en dat ook, als het te erg liep, soldaten en pionniers zich aan boord konden redden [4]). Boisot zelf wilde blijven; La Garde zou intusschen de geheele vloot en de overige krijgsmacht gaan halen. De avond was gevallen eer men zoo ver gevorderd was; het weer was onstuimig, bij buien regende het sterk. Voor de achterblijvenden in de open

1) Zevenhovensche verlaten: zoo heeten zij in het request van Wolfert Adriaensz. (Van Vloten, Nalezing, blz. 103). Die naam komt echter op geen kaart van Rijnland voor, en schijnt ook tegenwoordig onbekend. Het eenige spoor er van vindt men in den naam van Hoofschen polder, bij Zegwaard. Geen twijfel of zij zijn dezelfde als de Zegwaardsche verlaten: het tapijtwerk op het stadhuis te Leiden vertoont de vloot zoo als zij door die sluis Rijnland invaart. Vgl. Handv. van Haarlem, blz. 216 (cf. 224 vlg.).

2) Hij is bij de overgave van Middelburg geweest (Boxhorn-Reigersbergen, dl. II, blz. 554).

3) Deze werd tegen Mondragon uitgewisseld, ibid.

4) La Garde, p. 11.

galeien en op den nog minder beschutten weg was de nacht die volgde verre van geriefelijk; het water plaste over den grond, waarop zij in wind en regen kampeerden. Maar het weer, hoe onaangenaam voor hen, was voor de zaak die zij voorhadden zoo gunstig mogelijk. De bezettingen der naastbij gelegen dorpen dachten er niet aan om hen te verontrusten. Integendeel, de Duitschers die te Benthuizen lagen haastten zich om naar hooger en drooger streek te verhuizen. Den volgenden morgen waren zij al vertrokken en kon Boisot het door hen ontruimde dorp met de helft van zijn harquebusiers onder Citadelle bezetten. Van de andere zijde, van Zoetermeer, werd niets vernomen. Ook daar maakte zich de bezetting, zooals weldra bleek, tot den aftocht gereed.

Intusschen was La Garde bezig om de talrijke vloot van den Voorweg heen te voeren en over den nieuwen waterweg naar den admiraal te geleiden. Een niet gemakkelijke taak, waarvan hij zich niet meer dan tamelijk kweet. Het grootste bezwaar was, om in die menigte van vaartuigen de orde te handhaven, te zorgen dat de diepstgaande schuiten niet vast raakten in de slooten en den doorgang aan de volgende versperden. Daarop werd van den aanvang af niet genoeg gelet, en weldra ontstond hier en daar een opeenhooping van vaartuigen en bij gevolg een verwarring, die door ongeschikte pogingen om te ontwarren nog vermeerderd werd. Er kwam bij, dat men de galeien met het krijgsvolk die, ter bescherming van de ongewapende schuiten het laatst hadden moeten aftrekken, grootendeels in de voorhoede had gesteld. Gelukkig dat bij de Spaanschen aan den Voorweg hetzelfde gebrek aan orde en beleid heerschte als bij de onzen, en dat zij meer om hun eigen gevaar dachten dan om de schade die zij den Geuzen konden toebrengen, anders zou het er slecht hebben uitgezien. Een moedige uitval van een paar vaandels flinke soldaten zou met vuur en zwaard in die ongeordende massa een vreeselijke verwoesting en slachting hebben aangericht. Nu de vijand zich stil hield, schaadde de wanorde weinig. Na lang haspelen raakte de vloot door de engte zonder het minste verlies. Toen gaf nog een scheepgevaarte, dat de spotters de Arke Noachs [1]) noemden, veel te stellen. Het bestond uit twee aan elkander gekoppelde schuiten, met raderen tusschen beide, die met handenkracht gedraaid het gevaarte voortbewogen. Het droeg verschan-

1) Valdez in Corresp. de Phil. II, t. III, p. 158.

singen en kanonnen en harquebusiers: een soort van drijvend fort, dat goede diensten had kunnen bewijzen, indien het op die ondiepe wateren niet zoo log en onhandelbaar was geweest. Nu raakte het vast aan den grond en was maar niet los te krijgen; drie uren werd er mee getobd, en het was reeds veroordeeld om verbrand te worden, ten einde het den vijand niet als zegeteeken in handen zou vallen, toen het eindelijk den vice-admiraal nog gelukte het monster in beweging te brengen. Ten slotte kwam men zonder schade of schande de Landscheiding gelukkig door, en vervolgens over het verdronken Delfland en Schieland binnen Rijnland en aan den Zegwaardschen weg, waar Boisot vol ongeduld wachtte. Hij begreep hoe gevaarlijk het minste tijdverlies thans was; de vijand kon reeds weten, welken weg de vloot had ingeslagen; men mocht hem geen tijd gunnen om zich ergens te verschansen. Nog denzelfden avond (van den 20sten) roeide hij met de voorhoede van den Zegwaardschen weg af, en hield eerst stil toen hij bij het vallen van den nacht in een breed en diep kanaal was gekomen, dat zijn gidsen goed kenden en de Wallewetering noemden [1]). Den volgenden morgen zou La Garde met de overige vloot volgen.

Ongetwijfeld was de toestand der onzen thans veel voordeeliger dan toen zij kort geleden aan den Voorweg lagen. Maar hadden zij met een vijand te doen gehad, die het terrein en zijn hulpmiddelen kende, zij zouden nog niet veel gevorderd zijn geweest. Gelukkig dat Valdez en zijn krijgsvolk in ons waterland niet op hun plaats waren, en voor het water, dat met hevigen wind en plasregens nog altijd, hoezeer langzaam, steeg, en voor het moeras, waarin onze drassige grond meer en meer verkeerde, een vrees gevoelden, die onbepaald was, omdat zij den omvang van het gevaar niet kenden. Geen wonder dat zij gansch en al verbijsterd raakten, toen zij hoorden dat de Geuzen plotseling op een geheel ander punt waren doorgebroken, en dreigden de gemeenschap tusschen de verschillende schansen te verbreken en de bezettingen een voor een af te snijden. Om erger te voorkomen besloot de Spaansche generaal de geheele buitenste linie te verlaten, en van Zoetermeer naar Zoeterwoude terug te trekken. Zoo weken tegelijkertijd de Spaanschen in dezelfde richting,

1) Walle-wetering: die naam komt in geen der oude verhalen voor; er wordt slechts van een breed kanaal, zonder vermelding van naam, gesproken. Dat echter de Walle bedoeld wordt, toont hetzelfde tapijt, waarvan in de eerste aanteekening op blz. 466 wordt gesproken.

waarin de Geuzen voorwaarts drongen. Dit kwam den laatsten uitmuntend te stade [1]).

Eer zich La Garde den volgenden morgen, den 21sten, op weg begaf met de achterhoede der vloot, vernam hij dat Zoetermeer ontruimd was; op de mogelijkheid van zoo iets had de admiraal niet gerekend en dus ook voor dat geval geen bevelen achtergelaten. Maar La Garde was soldaat genoeg om te begrijpen dat de toestand er geheel door veranderde, en nieuwe maatregelen dringend vereischt werden. Hij liet Benthuizen, hoe goed ook versterkt, ontruimen [2]); hij gaf ook de insnijding aan den Zegwaardschen weg op, en bepaalde zich tot het bezetten van Zoetermeer; daar legde hij drie volle vaandels, onder bevel van kapitein Cret: macht genoeg om, zoo de vijand terug mocht keeren, zijn aanval af te slaan. Dat was uitmuntend gezien. De Walle-wetering, de weg dien de admiraal gekozen had, liep door Zoetermeer: het bezit van dit dorp verzekerde dus den terugtocht volkomen. Van de Spanjaarden was het een onvergefelijke misslag, dat zij zulk een stelling zonder dringende noodzakelijkheid hadden ontruimd.

Intusschen was Boisot met twintig galeien 's morgens vroeg langs de wetering noordwaarts opgevaren. Zijn gidsen waarschuwden hem gedurig voor hofsteden, die hij voorbij moest en waarin de vijand verscholen kon liggen, maar geen er van was bezet en nergens ontmoette hij tegenstand, totdat hij aan het eind der wetering het kleine Noordaasche meer bereikte; daar, juist bij de monding van het meer, kwamen uit een paar huizen een tweehonderd Duitsche lansknechten te voorschijn, die er gelukkig niet aan dachten de vloot op te houden; zij namen de wijk naar een iets verder gelegen woning, waar Spaansche soldaten geposteerd stonden, en betwistten den galeien den intocht op het meer niet. Wel een bewijs dat Valdez volkomen verrast was [3]), want had hij kunnen voorzien wat gebeurde, hij zou hier, in de huizen aan den mond van het meer, de vloot even gemakkelijk als bij Zoetermeer hebben tegengehouden. Zooals de

1) Dat de Spanjaarden den 20sten September de geheele buitenste linie hebben ontruimd, bericht Valdez zelf, den 21sten uit Zoeterwoude, aan Requesens: „Les eaux crûrent tellement à cause d'une grande tempête qui survint, qu'il fut obligé d'abandonner la digue de Zoetermeer: déjà les navires des ennemis passaient à la voile par les prairies" (Corresp. de Phil. II, t. III, p. 161).

2) Mansard, p. 16.

3) La Garde, p. 15.

zaken nu stonden, schaarden de galeien zich, zoodra zij de ruime vlakte van het meer voor zich hadden, in slagorde, en begonnen zonder een oogenblik bedenkens de Spanjaards met geschut- en geweervuur te bestoken, hetgeen dezen wel met alle macht beantwoordden, maar zonder veel uitwerking; zij misten blijkbaar de kalmte en vastberadenheid om goed te mikken. Den geheelen avond werd de schermutseling voortgezet, maar toen het nacht was geworden, maakte de vijand van de duisternis gebruik om in stilte op te breken en naar Zoeterwoude af te trekken. Hij liet dus het meer, met zijn noordelijke vertakking in twee weteringen, aan de onzen over, die er onmiddellijk bezit van namen. De vloot van transportschepen, die allengs onder geleide van La Garde aankwam, vond daar een ruime en veilige ligplaats [1]).

Nu eerst kon men overzien wat men in de laatste dagen gewonnen had. Het was niet gering. De afstand van Leiden was op de helft verminderd. Men had de breede watervlakte van de Noordaa en van het geheele Zoetermeersche meer voor ligging der voorraadschuiten; men had een verzekerden terugtocht naar het dorp Zoetermeer, en van daar, over het verdronken Delfland, naar de bevriende steden van het zuiden. Niettemin was men nog ver van het eigenlijke doel af. Hoe dichter men Leiden naderde, des te minder water vond men op het land. In de Weypoort, die zich ten noorden van de Noordaa uitstrekt, liep nog het vee op de weide [2]). Toch zou men over dat land de stad moeten naderen, tenzij men langs de weteringen voorbij de schansen en het vuur van den vijand durfde voortdringen.

De volgende dag, de 22ste, werd in de eerste plaats besteed om de vloot, die thans in de ruimte uiteen kon gaan, in zekere orde te schikken en zoodoende den galeien haar vrije beweging

1) De oude verhalen geven zelden tijdsbepaling; men moet die aan andere documenten ontleenen; zoo ook ten opzichte van den tocht van den Voorweg naar de Noordaa. Wij rekenen hier het best van het eind naar het begin terug. In zijn brief van den 22sten bericht Boisot dat hij den dag te voren op de Noordaa is aangekomen. Uit het Discours van Mansard weten wij, dat de vaart in de Walle tot aan de Noordaa op één dag volvoerd is: dus den 21sten. Den avond te voren, zoodra La Garde aankwam, was de admiraal van den Zegwaardschen weg opgebroken, dus den 20sten. Dien geheelen dag had hij zich daar opgehouden, terwijl de kolonel de vloot van den Voorweg haalde. Den avond te voren was hij er aangekomen, na dien zelfden dag van zijn vroegere ligplaats bij den Voorweg vertrokken te zijn: dus den 19den.

2) Boisot schrijft den 22sten September aan Van der Does: „y venans (au Nordaa) hier die polder van de Weypoort estoit encore secq et le bestial y estoit" (Orlers, 1ste uitg., blz. 395).

te bezorgen. Vervolgens nam de admiraal bezit van den Weypoortschen vliet, die uit de Noordaa naar den Rijn loopt: hij schaarde er zijn gewapende vaartuigen [1]) en liet ze met al haar kanonnen te gelijk een daverenden groet brengen aan de belegerde stad, wier torens en tinnen men van de schepen af duidelijk ontwaarde. Het was noodig geworden op die wijs de correspondentie met haar te voeren, want boden kwamen nog wel uit de stad, maar konden derwaarts nauwelijks meer terug.

Sedert den gedenkwaardigen nacht van den 16den, waarop de Van der Doesen hun aanstelling tot commissarissen van den Prins ontvangen hadden, had men in de stad van daarbuiten niets meer vernomen. Maar men had den 17den het kanon gehoord, en na lang zwijgen den 21sten opnieuw en van veel naderbij; het brandende stroo kwam toen zelfs met den wind op de stadswallen neer. Dat gaf goeden moed op tijdige uitredding: tijdige, want de tijd drong. Het getal beesten, de laatste voorraad die overschoot, begon merkbaar af te nemen. Den 22sten, den dag waarop Boisot zijn luiden groet aan de belegerden bracht, werden voor het eerst ook paarden geslacht; men wilde de melkbeesten ten dienste der zieken nog wat sparen. Twee pond vleesch, voor de helft paarden- voor de helft koeienvleesch, ziedaar het voedsel voor een persoon gedurende vier dagen: hoeveel ging daar nog af aan beenen en afval; hetgeen overschoot was nauwlijks genoeg om het leven te rekken. Al wat eetbaar was werd dan ook opgezocht om den honger te stillen: de bijzonderheden, die ons daaromtrent worden meegedeeld, zijn walgelijk. Wij willen ze hier niet herhalen. Wij weten genoeg aan hetgeen het eenvoudige Dagverhaal [2]) in weinig woorden samenvat: „'t Is waarachtig dat er eenigen 's avonds gezond van lichaam gaande slapen, 's morgens van honger dood gevonden zijn, ja drie of vier teffens in één huis." Zou het wel altijd de honger zijn geweest die den dood veroorzaakte? Het uitsluitend gebruik van dierlijk voedsel moet eigenaardige ziekten hebben voortgebracht. In geen vijf weken had de overgroote meerderheid der bevolking brood geproefd. En hoe zal onder zulke omstandigheden de pest, die reeds heerschte, zijn toegenomen! Alles werkte samen om een ontzettende sterfte te weeg te brengen. Hoe ondragelijk de

1) Mansard, p. 18, 19.
2) 24 September.

honger was [1]), kan daaruit blijken, dat de dagelijksche portie vleesch vergroot moest worden, en voortaan om de drie dagen, in plaats van om de vier, de uitdeeling van twee pond per hoofd geschiedde. Zoodoende verkortte men den tijd, dien de stad het nog houden kon, met een vierde. Het oogenblik was te voorzien, en het was niet ver meer verwijderd, waarop langer verzet onmogelijk zoo wezen, en de stad zich zou moeten overgeven, hoe nabij het ontzet dan ook zijn mocht. Maar het spreekt van zelf, nu de Van der Doesen het hoogste woord voerden, zou de overgaaf geen uur vroeger dan onvermijdelijk was geschieden. De burgerij steunde hen in hun volharding, en bleef geduldig lijden. Bedenken wij wel, wat dit te zeggen heeft. Zelf vrijwillig honger en levensgevaar te trotseeren vordert zedelijken moed, maar zijn dierbaarste nabestaanden aan den hongerdood prijs te geven, liever dan te bukken voor een vijand die de vleiendste beloften doet, getuigt van een vastberadenheid en geestkracht, waartoe zich zelden een gansche bevolking verheft.

Van Valdez hoorde men niet meer. Al zijn aandacht was op het ontzet en op de vloot gevestigd. Maar van graaf De la Roche kwam de trompetter nog meermalen voor de poort. Eerst den 17den om bescheid op zijn brief van den 5den. Hij hoorde toen, dat het antwoord al voorlang gezonden zou zijn, maar dat Valdez den bode niet had doorgelaten. Den 21sten op nieuw, om te vernemen hoe het nu stond, of men al dan niet de aangeboden bemiddeling aannam. Daarop gaf eindelijk den volgenden dag de schout, Van Broeckhoven, uit aller naam het laatste antwoord: zij wenschten voor het oogenblik nog geen accoord te maken, maar wilden afwachten wat God Almachtig over hen beschikken zou [2]). Zoo eindigde de onderhandeling met den vijand, die nooit begonnen had moeten worden [3]).

Na het schieten en branden van den 21sten September hoorde en zag men de volgende dagen weinig of niets meer van het ontzet. Men zag een polder achter de Weypoort onder water staan, en erkende daarin de aanwezigheid van de vloot; men

1) Van Vloten, Nalezing, blz. 175.

2) Het laatste bedrijf van de onderhandeling met den vijand kennen wij het best uit de brieven van De la Roche, in de Corresp. de Phil. II, en uit het Dagverhaal.

3) Valdez en De la Roche gaven elkander de schuld van het afspringen der onder-onderhandeling, en Granvelle was van gevoelen, dat de schuld aan Valdez lag (Corresp. de Granvelle, t. VI, p. 112). Over de hevige twisten tusschen hen beiden in later tijd, zie ibid., p. 42.

hoorde nu en dan schieten, maar merkte niets van een wezenlijk gevecht. Het geduld werd op een zware proef gesteld. En geen bode kwam in. Wel had Boisot den 22sten, zoodra hij op de Noordaa kwam, aan Van der Does geschreven en den brief aan de boden van Zijn Excellentie gegeven om in de stad te bezorgen; maar dezen waren, zooals doorgaans, onverrichter zake teruggekeerd [1]). Als het te doen was om uit de stad te geraken, werd meestal de reis volbracht, maar het terugkeeren in het verblijf van honger en dood mislukte bijna altoos, om zeer natuurlijke redenen. Zoo ging, altijd zonder tijding, de 25ste September voorbij. Het was niet langer uit te houden: Boisot moest weten, dat de dagen geteld werden [2]) en de beslissing niet uitblijven mocht. Drie moedige mannen werden aangenomen om die boodschap te gaan overbrengen. Een van hen keerde spoedig, afgeschrikt door de gevaren die hij ontmoette, terug; de twee anderen slaagden naar wensch. Nu zou men weldra weten wat er te hopen of te vreezen viel, want de boden hadden duiven meegenomen, en zouden, als zij zelf niet terug kwamen, zulk een gevleugelden bode zenden. Maar weer gingen twee lange dagen voorbij en bode noch duif verscheen. Het was nu de 28ste. Men deelde dien dag [3]) benevens paardenvleesch voor het eerst ook gezouten huiden uit [4]). Een nieuwe waarschuwing dat de

---

1) Vgl. La Garde, p. 21.

2) Volgens Mansard, p. 23, meldde de stad den admiraal ditmaal, dat zij het nog slechts vier dagen kon houden.

3) Klein Kroniekje bij Orlers.

4) Gezouten huiden. Zie de post uit de Thesauriersrekening bij Van Vloten, blz. 164. Zij waren ook te Haarlem tijdens het beleg bereid (zie Resol. Holl. 24 December 1574, blz. 261). — Het schijnt veel van de wijs van toebereiden af te hangen, of dit voedsel al dan niet te gebruiken is. Te Sancerre, een Hugenootsche stad in Berry, die een jaar voor Leiden een niet minder streng beleg verduurde, werden veel huiden gegeten, en Jean de Léry, een ooggetuige, die in 1574 een uitvoerige beschrijving van dat beleg heeft uitgegeven, onder den titel: *Histoire mémorable de la ville de Sancerre*, spreekt van dien kost als ware hij ver van verwerpelijk: „Et de faict apres les avoir pelées, bien raclées, lavées, escaudées et cuites, ils y prindrent tel goust, que si tost que cela fut sceu, quiconque avoit des peaux les accoustroit de ceste façon, ou bien les faisoit rostir sur le gril comme tripes.... Mais entre les peaux celles de veaux se trouvèrent merveilleusement tendres et délicates" etc. Een exemplaar van dit zeldzame boek is in de Koninklijke Bibliotheek te vinden; een korter verhaal van hetzelfde beleg, insgelijks van Léry, staat overgedrukt in de *Archives curieuses*, 1ste série, t. VIII. Fruytiers schijnt het gekend te hebben, zie blz. 4 der 1ste uitg. Een Hollandsche vertaling er van verscheen reeds in 1575 te Delft: *Historie van de stadt van Sancerre in Vrankrijk*; ik ken die slechts bij name uit den Catalogus Lelong, n°. 2474 in 8°. blz. 182. De Bibl. Thysiana bezit: *De Sacrocaesarei (quod*

hongersnood voor de deur stond. Gelukkig kwam dien eigen avond een duif binnen, die het lang uitblijven van tijding alvast verklaarde. Den 26sten [1]), onmiddellijk na de ontvangst der laatste tijding, had Boisot geantwoord en de boden met brieven naar de stad teruggestuurd, doch na eenige vergeefsche pogingen om door de vijandelijke posten heen te komen, waren zij de brieven aan den admiraal terug komen brengen [2]). Toen eerst was de duif opgelaten, die trouw en snel haar plicht had gedaan. Op deze eersteling volgde den dag daaraan, den 29sten, een tweede, met een brief dien Boisot weinige uren te voren had geschreven. Dadelijk lieten de commissarissen en het gerecht den voornamen inhoud er van aflezen en aan de burgerij bekend maken. Het waren de oude beloften van spoedig ontzet, nu bevestigd door de tijding dat prins Willem den vorigen dag in persoon op de vloot was gekomen om de toebereidsels te beter te bevorderen; dat Zijn Excellentie de burgers hartelijk deed groeten en geruststellen, niet twijfelende of met Gods hulp zou de stad uit haar ellende en miserie worden verlost, waarom een iegelijk werd vermaand zich voor God te verootmoedigen en in het besef van eigen zonde en onwaardigheid Zijn genade voor de stad af te smeeken. — Voortreffelijke gevoelens en wenschen, zonder twijfel! Maar wie er hoop uit schepte was met weinig voldaan. Het was thans een week geleden dat de vloot op de Noordaa verscheen: zij lag er nog altijd en was geen stap verder gekomen. Het ontzet bleef in het verschiet, steeds op denzelfden afstand.

Dat het niet vorderde was aan niemand te wijten, het lag aan den lagen stand van het water. Men hoopte zoo vurig dat het rijzen zou; maar het bleef steeds op nagenoeg dezelfde hoogte:

Sancerrum vocant) obsidione, fame et seditione historia, Heidelbergae aput Joannem Mareschallum 1576 (8°. 50 p.p.). Het is gebonden achter *Rerum in Gallia .... gestarum* l. 3.

1) Cf. Fruytiers, 1ste uitg., blz. 21.

2) Twee brieven van Boisot aan Van der Does zijn bewaard gebleven, de een van 22 September: deze is stellig niet aan zijn adres bezorgd, zooals blijkt uit den tweeden van den 26sten, die denkelijk evenmin besteld is, althans niet door den bode, te gelijk met de pasteien, die de admiraal had meegegeven, want de man keerde onverrichter zake terug. Denkelijk heeft Van der Does eerst na het ontzet beide brieven gekregen, en ze als herinneringen aan het merkwaardigste tijdvak van zijn leven bewaard. Van den laatsten heeft Roemer in zijn meermalen genoemd boek, tegenover blz. 25, een facsimile gegeven.

eerst was het geleidelijk vier of vijf duim gerezen [1]), maar vervolgens, nadat de wind oostelijk was geloopen, in twee etmalen weer even veel gevallen. Gemiddeld stond het ongeveer negen duim of een voet hoog op het verdronken land [2]). De schuiten en galeien daarentegen gingen een en een half of twee voet diep. Zonder een aanzienlijke rijzing was er derhalve aan geen voortdringen te denken.

Er liepen uit de Noordaa twee tamelijk breede weteringen: de eerste, de Weypoortsche Vliet, stortte zich bij het huis te Zwieten in den Rijn; zij had voor het ontzet geen belang, want tusschen Zwieten en Leiden lag het versterkte Leiderdorp, dat de vaart op de rivier volkomen versperde. De andere wetering liep langs Zoeterwoude, hetgeen even versterkt was en de doorvaart evenzeer verhinderde als Leiderdorp. Alleen over het land, tusschen beide vlieten in, kon de vloot voorwaarts, als zij namelijk twee voet water tenminste had. Wel liep er dwars van den eenen vliet naar den anderen een weg, de Kerklaan [3]) geheeten, dien men eerst nog zou moeten nemen en doorsteken; maar dat zou geen onoverkomelijke hinderpaal wezen, als men maar de noodige diepte van water had; de onzen hadden al den 24sten [4]) zonder veel moeite een kloof in dien weg gedolven, die echter vooreerst nog van geen nut kon zijn en die ook kort daarop door den vijand weer dicht werd gemaakt.

Voor de schepelingen en soldaten was het stil liggen en wachten een ware beproeving [5]). Zij brandden van ongeduld en leden veel ongemak. In de nauwe en grootendeels open vaartuigen konden zij zich niet roeren, en waren dag en nacht aan regen en wind blootgesteld [6]). De eenige afleiding was wat schermutselen met den vijand uit Zoeterwoude en uit het huis te Zwieten;

---

1) La Garde, p. 18.

2) Fruytiers, die zijn berichten gedeeltelijk van den piloot van Boisot ontving, zegt dat het water omstreeks 28 September negen duimen hoog op het land stond; Mansard zegt een voet: het verschil tusschen beide opgaven is niet groot. Het is eveneens op gezag van Fruytiers dat ik de latere rijzing, na den storm en den springvloed, tot acht en twintig duimen aanneem.

3) In een brief van 1309 (Reg. Putten en Strijen met houten borden, Rijks-archief, f°. 206 v°.) wordt gesproken van een erve in Zoeterwoude „tusschen Weygheningh weer op d'een zide ende des papen land op d'ander zide, uitgaende aen den Vliet ende opgaende aen den Kerckwegh."

4) Fruytiers, 1ste uitg., blz. 17.

5) Mansard, p. 24.

6) Ibid. p. 19/20.

maar dat bestond meestal in veel schieten en weinig treffen, en leidde tot niets degelijks. Onophoudelijk zochten zij naar nieuwe wegen: met den peilstok in den hand voeren zij overal heen, onderzochten de diepte en den loop der slooten, altijd in de ijdele hoop van ergens een niet opgemerkten doortocht te ontdekken. Maar in den omtrek was niets te vinden. Zoo kwam ten slotte bij gebrek aan beter het oude plan om in den Delftschen Vliet door te breken en langs dat water naar de stad te varen, op nieuw in overweging. Men zou dan moeten beginnen met den Stompwijkschen weg, westelijk van het Zoetermeer, te bemachtigen en door te graven: een zware onderneming, want de vijand was er sterk gelegerd; en, gesteld zij was gelukkig volbracht, wat had men dan nog gewonnen? die vliet voerde even zeer als de Weypoortsche of Zoeterwoudsche langs forten, die een transportvloot gemakkelijk konden tegenhouden. De aangewezen weg bleef die over de Kerklaan en over het weiland dat er achter ligt [1]): was die onbruikbaar, elke andere was het in nog hooger mate; het onmogelijke te beproeven was een onbegonnen werk; wachten totdat het water steeg, hetgeen gebeuren zou zoodra het eenige dagen achtereen uit den goeden hoek sterk woei, en zich gereed houden om die gelegenheid dan dadelijk aan te grijpen: ziedaar alles wat men doen kon.

Natuurlijk ontbrak het ook thans niet aan beste stuurlieden op den wal [2]), die over Boisot en zijn kapiteinen het hoofd schudden en niet begrepen waarom hij niet voortmaakte. Om dien lieden den mond te stoppen en zich zelf te verantwoorden verlangde de admiraal zeer, dat prins Willem eens met eigen oogen den staat van zaken kwam bezien. De Prins was weer zoo goed als hersteld, alleen nog zwak; zoolang het weer ongunstig was, durfde hij zich niet wagen. Doch den 28sten [3]) was het fraai en zonnig weder; hij scheepte zich op een galei in, en liet zich naar de vloot roeien, waar hij met daverend gejuich en lossen

1) La Garde, p. 19.

2) La Garde, p. 17.

3) Dat de Prins den 28sten op de vloot is geweest, blijkt uit de aflezing op den volgenden dag van brieven van Boisot „op huiden geschreven," inhoudende onder andere „dat Zijn Excellentie gisteren op de vloot gekomen is" (zie een uittreksel er van bij Van Vloten, blz. 178). Dat het dien dag fraai weder was, zegt Mansard. Van die zelfde dagteekening staan drie brieven van den Prins aan zijn broeder Jan, te Delft denkelijk nog voor zijn afreis geschreven, in de Archives. In een van deze zegt hij: „nous sommes sur le poinct de ravictuailler la ville de Leyden, qui en a plus que besoing."

van het geschut ontvangen werd. Hij nam alles nauwkeurig in oogenschouw en sprak met de admiralen en officieren, verklaarde zich voldaan over de aanstalten die gemaakt waren, en overtuigd dat er voor het oogenblik niets meer te doen viel. Alleen zou men den aanslag op den Stompwijkschen weg kunnen wagen om niets onbeproefd te laten. Tegen den avond keerde Zijn Excellentie naar Delft terug. Zijn tegenwoordigheid had den toestand niet veranderd, maar den moed van allen verlevendigd. Dien eigen nacht [1]) reeds trokken de galeien er op uit om den Stompwijker weg te zoeken, maar zij raakten in de slooten en vaarten, die zij door moesten, verdwaald en keerden tegen den ochtend zonder verder pogen terug. Zoo weinig hadden de mannen van het vak met het gansche plan op. Aller hoop vestigde zich op den aanstaanden springvloed: trof die samen met sterke westewinden, en rees dientengevolge het water ter hoogte van een paar voet, dan bestond er kans, maar anders — ja, anders, wie durfde het uitspreken, wat er dan, na zooveel inspanning en zooveel opoffering, toch nog te wachten stond?

Niet lang zou die bange twijfel duren. Den volgenden dag, na 's Prinsen bezoek [2]), was het fraaie najaarsweer, dat zijn komst begunstigd had, verdwenen; de hemel zag zwart en de wind, die noordwestelijk was geloopen, blies dien dag en de twee volgende dagen al heviger en heviger, ten laatste een ware stormwind. Hij dreef de Noordzee, die wegens het springtij bij den vloed bijzonder hoog op kwam zetten, den Maasmond in, het uitvloeiende rivierwater tegen, dat zich nu, in zijn afloop gestuit, door de dijkbreuken en open sluizen op het land stortte en merkelijk steeg. Toen draaide de wind nog eens, van het noorden naar het zuiden, en stuwde de watermassa den kant van Rijnland en van Leiden op, waar de vloot, strijdlustig en geheel gereed, op niets anders wachtte. Nu wees de peilstok telkenmale dieper en dieper water aan: van negen duimen, waarop het zoo lang was blijven staan, steeg het den 1sten October tot

---

1) La Garde, p. 19.

2) Dat den 29sten, den dag na 's Prinsen bezoek, de wind gedraaid en het water aan het rijzen is gegaan, wordt in de oude verhalen niet uitdrukkelijk gezegd, maar is er met zekerheid uit af te leiden. Den 1sten October is de aanval op den Kerkweg ondernomen: Mansard zegt, dat de storm, die het daartoe noodige water had aangevoerd, drie dagen duurde. Fruytiers verhaalt op de ééne plaats, dat de weersverandering juist met den springvloed inviel, en elders, dat het springtij de twee laatste dagen van September en de twee eerste van October plaats had.

acht en twintig: diepte genoeg om den Kerkweg over te komen en den aanslag te wagen [1]).

Men had te ongeduldig gewacht om thans een oogenblik te talmen. Tegen middernacht tusschen den 1sten en 2den October ging de vloot in breede slagorde er op los. De galeien, in twee afdeelingen gesplitst, bestreken den weg links en rechts als naar gewoonte: een twintigtal schuiten in het midden voerden twee honderd pionniers met zoden en rijswerk en wat verder noodig was om in een oogwenk verschansingen op te werpen. De vijand verwachtte den aanval en had zijn voorzorgen genomen: een reeks van schildwachten overspande de Kerklaan in haar geheele lengte, en een aantal kleine vaartuigen bespiedden de beweging der vloot van nog naderbij. Bij tijds werd dan ook alarm gemaakt; maar zwijgend roeiden de onzen voort, tot zij dicht genoeg genaderd waren; toen verkondigden hun gejuich en hun geschut te gelijk, dat het spel aan den gang ging. Aan weerszijden sprongen de Geuzen aan wal en begonnen te schermutselen met de Spaansche wachten, die, naar de uiteinden van den weg teruggedreven, wel spoedig met aanzienlijke versterking weerkeerden, maar door onze harquebusiers in het front en uit de galeien van ter zijde met geweer- en kanonvuur begroet werden. Onderwijl waren de pionniers aan het werk getogen, wierpen aan weerszijden verschansingen op en dolven in de tusschenruimte breede gaten in den weg. Het duurde niet lang of de gansche laan was van vijanden gezuiverd en dik met klemmen en voetangels bezaaid (een denkbeeld van prins Willem, dat proefhoudend bleek te zijn) om hun terugkeer te verhinderen, en in het midden verbreidde zich onderwijl het water door wijde openingen op den Broekpolder in de richting van Leiden. Langen tijd gunde men het niet om tot de vereischte hoogte te stijgen. Zoodra het de galeien dragen kon, drongen alle door en over den weg, en de opkomende morgen van den 2den October zag reeds de gansche vloot worstelende op de ondiepte. Het was nauwlijks varen te noemen, zoo schoven en schuurden de galeien over den grond. Het scheepsvolk, liever dan het water den tijd te laten om den uitgestrekten polder te vullen, sprong over boord en tilde en

1) Fruin teekende hierbij aan, dat dit niet juist was. Uit La Garde, p. 23, blijkt overtuigend, dat het water reeds vroeger over den Kerkweg spoelde en de Broekpolder dus reeds onder stond. Er viel slechts van den dijk of weg een voet af te graven om een weg voor de schuiten te vinden (N. v. d. R.).

sjorde de vaartuigen over het land, en sleurde ze voort met kracht van armen, tot waar zij eindelijk de breede en diepe wetering van Meerburg bereikten. Daar vlotten de galeien weer en hernamen haar vlugge beweging en vonden een gansch net van vaarten en slooten, waarover zij zich met snelheid in alle richtingen verspreidden. De onderneming was volkomen gelukt, de vijand overvleugeld en Zoeterwoude onhoudbaar geworden. De naaste woningen werden door de onzen in brand gestoken [1]) en weldra sloeg de vlam naar de kom van het dorp en de kwartieren van den vijand over. Het geschut der galeien, die geen wetering onbezocht lieten, knalde aan alle kanten. Intusschen steeg het ingestorte water en stroomde over kaden en wegen. Geen wonder dat de vijand, aan zulk een strijd met de beenen in het nat en de voeten op den drassigen glibberigen grond niet gewoon, den moed liet zakken en op de vlucht sloeg. Want aftocht mocht het vlieden uit Zoeterwoude niet heeten. Een hoop waadde, met het water tot aan de knieën, langs het naaste pad, den Hofweg [2]), naar de schans van Jaep Claesz. aan den Delftschen Vliet, om daarover naar Voorschoten te ontkomen. Maar op korten afstand ten noorden van dien weg strekt zich een plas uit, het Papenmeer geheeten, waar de Meerburger wetering door loopt. De galeien waren er in een oogwenk, zoodra de vlucht der Spaanschen bemerkt werd, en schoten onder den verbijsterden hoop, die aan geen weerstand dacht, maar voor het vuur der Geuzen op de verdronken landen uitweek en daar in greppels en slooten den dood vond. Een andere afdeeling had den langeren maar beteren weg van Stompwijk ingeslagen, waar zij echter binnen het bereik kwam van het grof geschut der onzen, dat met drie vaandels voetknechten onder Asseliers voorloopig op de Noordaa gelaten was. Onder den dichten drom der vluchtenden was het goed treffen, maar toch leed de vijand nog meer van zijn eigen verbijstering dan van het vuur der Geuzen; uit vrees voor zijn vervolgers week hij van den weg op de landen daarnaast, die blank stonden van het water, en waar hij de slooten niet onderscheiden kon, die menigeen verzwolgen. Het verlies, dat de Spaanschen op dezen dag geleden hebben, is nooit juist bekend

1) Ook de kerk verbrandde; zij is in 1592 herbouwd. Zie Van Mieris, Beschryving van Leyden, dl. II, blz. 644.

2) Dat dit de weg was, volgt uit de topographie en uit Fruytiers, blz. 25: „Hoffbrugge".

geworden, maar moet aanzienlijk zijn geweest [1]). De onzen telden eenige gekwetsten en enkele dooden slechts. Op den geheelen tocht, die nu zoo goed als geëindigd was, hadden zij nog geen veertig man verloren [2]).

Tegen den middag was alles reeds afgeloopen [3]). De Geuzen konden met het behaalde voordeel tevreden zijn. De tweede linie der belegering was doorgebroken; Leiden lag voor hen, in het gezicht. Het fort Lammen alleen stond nog in den weg: anders zou men de stad binnen een half uur hebben kunnen bereiken.

Maar kwam de zege niet te laat? was de stad al niet overgegeven [4])? Hoe anders de werkeloosheid der burgerij op dezen ochtend verklaard? Bij tijds was den vorigen dag een duif uitgezonden met het bericht dat de aanval op de Kerklaan dien nacht zou plaats hebben, en met verzoek dat de stedelingen door een uitval naar Lammen den vijand in zijn rug zouden bestoken. Maar op dat verzoek was niets gevolgd; de stad liet niets van zich vernemen. De schuld lag aan de duif, die verdwaald was geraakt en haar boodschap eerst bracht toen het te laat was. Maar dat kon Boisot niet weten, en met bezorgdheid zag hij naar de stad uit. Daar had integendeel het hooren en gedeeltelijk zien van het gevecht een onbeschrijfelijke vreugde verwekt, en weldra wuifden de met vlaggen getooide torens en molenwieken aan den admiraal en de vloot het welkom der belegerde stad toe.

Evenwel, hoe gunstig thans ook de kansen stonden, het welslagen was nog geenszins verzekerd. Lammen stond nog altijd in den weg, en was niet licht te tellen. Genomen moest het worden, want het sloot de vaart van Zoeterwoude volkomen af, en die vaart was de eenige weg dien de vloot volgen kon; de grond toch liep naar de stad te hoog op, dan dat men had kunnen hopen tusschen Lammen en den Rijn door over het land naar Leiden te varen. Het moest dus tot elken prijs genomen worden. Maar het was versterkt overeenkomstig het gewicht van zijn

1) Vgl. Corresp. de Phil. II, t. III, p. 169 (bericht van Alameda).

2) Volgens de 1ste uitg. van Fruytiers zijn de dooden, die in den tocht van 's Prinsen volk gebleven zijn, niet over de dertig geweest; volgens de 2de uitg. waren zij geen veertig. De meesten zijn zeker den 17den September bij den Voorweg en den 2den October bij de Kerklaan gevallen. Volgens denzelfden auteur bedroeg de krijgsmacht, zoo matrozen als soldaten, waarmee de overwinning werd behaald, niet over de 2500 man, stellig dus geen derde van het leger, waarmee Valdez hen te keer ging.

3) Om 10 uur was men op het Papenmeer (Mansard, p. 30).

4) Vgl. Fruytiers, 1ste uitg., blz. 25.

stelling, met minstens driehonderd man bezet en van een paar kanonnen van vrij zwaar kaliber voorzien, die dezen dag al getoond hadden dat zij ver droegen, want zij hadden in de vaart bij den ingang van het Papenmeer, dus op aanmerkelijken afstand van de schans, eenige matrozen van de onzen getroffen. Het moest derhalve naar de regelen van de kunst belegerd en met kartouwen of zoogenoemde muurbrekers beschoten worden. Boisot liet dien eigen middag de gesteldheid nauwkeurig opnemen en ontbood Asseliers met het grof geschut van de Noordaa. Er was ééne plaats, doch ook slechts ééne in de nauwe vaart, waar de schuiten met de zware kanonnen zich konden plaatsen om het fort te beschieten. Maar men had al meermalen ondervonden, hoe moeilijk het was van schommelende schuiten af juist te mikken, en de vijand had in den vasten grondslag zijner schans een groot voordeel voor zijn eigen geschut. De toestand was dus bedenkelijk genoeg, vooral omdat de nood van de belegerden geen uitstel gedoogde. De brief, waarin de admiraal prins Willem van de behaalde overwinning kennis gaf, was dan ook in geen hoopvollen toon gesteld.

Maar Boisot had niet gerekend op de machtige bondgenoot, die hij zich vooral door zijn laatste zegepraal gewonnen had. De vrees voor het ongewone en onverwachte streed aan zijn zijde. Valdez was zelf te Zoeterwoude getuige geweest van hetgeen het water en de Geuzen te zamen vermochten; hij had zelf den aftocht naar Voorschoten meegemaakt en ondervonden hoe glibberig en gevaarlijk ons onland voor den vreemdeling was, en hoe goed de Hollanders en Zeeuwen er op thuis waren. Hij voorzag dat het Lammen niet beter zou gaan dan het Zoeterwoude gegaan was, en hij gaf het den Geuzen reeds nu gewonnen. De commandant van Lammen, kapitein Borja, ontving nog dien avond bevel om geen aanval af te wachten maar naar Leiderdorp weg te trekken [1]). Den nacht tusschen 2 en 3 October, terwijl Boisot overlegde hoe

1) Het is Mendoza die ons (p. 264) verhaalt, dat kapitein Borja, dien hij persoonlijk gekend schijnt te hebben, op uitdrukkelijk bevel van Valdez de schans van Lammen geruimd heeft. Daarmee vervalt van zelf de beteekenis, die Fruytiers en anderen aan het instorten in dien zelfden nacht van een stuk muur bij de Koepoort willen geven. Opmerkelijk is het dat het Dagverhaal hiervan met aarzeling gewaagt: „ende men seyt dat God Almachtig dien nacht vervoegd hadde datter een groot deel van de stadsmuren in den wal viel" enz. Het spreekt van zelf, dat de schrijver niet kon twijfelen aan het instorten van den muur (ten overvloede wordt het bevestigd in Resol. Holl. 1574, blz. 175), maar alleen aan de uitwerking daarvan op het verlaten der schans door den vijand.

hij den volgenden dag het fort zou aantasten, had in stilte de ontruiming er van en de aftocht plaats.

Intusschen was de verdwaalde duif terecht gekomen en had den vrijbuiters en schutters tot hun smart bericht, wat Boisot van hen verlangd en te vergeefs verwacht had. Zij maakten zich nu gereed om den volgenden dag zich beter te betoonen. Lammen was nog in 's vijands handen en zou denkelijk morgen worden aangetast: als dan Boisot begon, zouden de Leidenaars niet achterblijven. In den vroegen ochtend van Zondag, den 3den October, stonden de vrijbuiters van Van der Laan bij het Vlietgat klaar om op het eerste teeken uit te vallen. Een paar schuiten met pionniers werden vooruit den Vliet ingezonden, om het paalwerk, waarmee de vijand het vaarwater gesloten had, te breken en uit te halen. Tot zijn verwondering hoorde of zag men van de bezetting van Lammen niets. Het was een October-morgen, zooals er zoo vele zijn: een dikke mist hing over het landschap en belette het vergezicht. Maar er was zoo min te hooren als te zien. Alles was doodstil. Zou de bezetting den burgers misschien een hinderlaag leggen en hun, als zij nader kwamen, plotseling op het lijf vallen? Men stond besluiteloos. Daar kwam een jongen te voorschijn, die den nacht op den wal had doorgebracht. Hij had, naar zijn zeggen, bij Lammen veel beweging met fakkellicht gezien, en eindelijk al de fakkels den kant van Leiderdorp zien opgaan en niet terugkeeren. Kon het zijn dat de schans ontruimd was? Hij was bereid om het te gaan onderzoeken mits men hem een gulden of wat beloofde. Hij liep het pad van Kronestein langs op Lammen aan, uit de verte gevolgd door eenige vrijbuiters. Dezen zagen hem in de schans verdwijnen en terstond daarop weer naar buiten komen en met zijn muts wuiven. Nu snelden ook zij toe en vonden alles leeg en verlaten. Daarentegen verder op, in de vaart van Zoeterwoude, zagen zij de voorhoede der vloot, die voorzichtig aan kwam roeien, want ook de admiraal mistrouwde de stilte in de schans. Op dat gezicht, dat de zaligste redding uit de diepste ellende verzinnelijkte, was het alsof hun vleugelen aan de voeten groeiden. Zij wierpen zich op het half verdronken voetpad langs de vaart, en waadden naar de schepen en brachten Boisot de welkome boodschap.

Nu was nog slechts het paalwerk uit den weg te ruimen, waarmee het water versperd was, en de vloot kwam verder onverlet naar Leiden op. De heugelijke tijding was als een loopend vuur in een oogwenk de geheele stad doorgevlogen, en bracht er

„een zonderling groote vertroosting en verwondering over de wonderbare verlossinge" te weeg, zegt een ooggetuige. Al wie zich bewegen kon repte zich naar de Koepoort om de vloot te verwelkomen. Aan de Vlietbrug had omstreeks negen uren de ontmoeting tusschen de geredden en hun verlossers plaats. Niemand die beschrijven kan, wat daar is voorgevallen; niemand ook die het zich niet, zonder onze beschrijving, kan verbeelden. Welk een schouwspel voor de forsche krachtige matrozen en soldaten, die uitgehongerde en uitgeteerde gestalten der belegerden, „de magere aangezichten en knikkende beenen" [1]), die in één blik te zien gaven, wat de stad in de laatste zeven weken had uitgestaan. Met welk een deernis werd de meegebrachte mondkost toegeworpen, hoe gretig werd hij opgevangen. Het was een genot na zeven weken van onthouding zich aan het kostelijke brood te vergasten; het was een wellust het den hongerige toe te reiken en te zien hoe het hem smaakte. Maar wat beteekenden zulke genietingen bij dat gevoel van zegepraal en zelfvoldoening, op de gedachte dat de taaiste volharding en de stoutste moed te zamen het van de overmacht en de dwingelandij hadden gewonnen? Zoo ooit dan gevoelde men zich thans als broeders, eendrachtig in lijden en strijden, eensgezind in beginsel en bedoeling. Doch alle zelfverheffing werd onderdrukt zoodra zij oprees: het geloof gaf den Heer der Heerscharen en Hem alleen de eer. Niet eigen arm en kracht had den vijand geslagen, maar de wondermacht Gods, die den stormwind en den watervloed tot helpers in den strijd had gezonden. De menigte stroomde naar de kerken en stortte het hart uit in gebed en lofgezang, en kwam allengs tot kalmte en tot het zalige bewustzijn van verlost en veilig te wezen.

Maar zelfs in het gebed mochten de bevelhebbers niet rusten. Er was nog zoo veel te doen. De overwinning moest voortgezet en vruchtbaar gemaakt worden. Den vijand mocht geen tijd gegund, om tot verademing te komen. Op een half uur afstands van de stad stond het sterk beschanste Leiderdorp; dat mocht men niet in zijn handen laten. Zoo uit de kerk rukten de Geuzen de Hoogewoerdspoort uit; maar de vijand wachtte hen niet af. Hij week langs den Rijn naar Alfen, en hield ook daar geen stand en ruimde het dorp [2]), en de schans aan de Goudsche sluis meteen.

---

1) Fruytiers, 1ste uitg., blz. 13.

2) Vgl. den brief van den Prins van 6 October aan die van Gouda (Resol. Holl. 1574, blz. 271).

De onzen bezetten al die gewichtige punten onmiddellijk. Nog beter: de Amsterdamsche galeien, die in den Rijn op wacht hadden gelegen, maakten zich weg op het bloote hooren van het ontzet; een voorbeeld, dat door de bezettingen van de Kaag en de Oude Wetering werd nagevolgd: toen de onzen voor die sterke forten kwamen, die de toegangen tot de Leidsche en Haarlemsche meren beheerschten, vonden zij ze verlaten en hadden ze maar te bezetten. Zoo ging het rondom de stad overal; alleen in de zandstreek hield de vijand zich nog staande; bij Ter Wadding zelfs, op een half uur afstands buiten de Witte poort, bleef hij nog weken gelegerd [1]).

Hoe de prins van Oranje te moede was, toen hij dien Zondag in de Waalsche kerk de blijde boodschap ontving! Na zoo veel smart en teleurstelling de eerste vreugde. Hij liet den predikant aan de gemeente de heugelijke tijding aflezen, die zich pijlsnel door de stad verbreidde, en nu stroomde ook daar de gansche bevolking naar de kerken en dankte God voor de verlossing van Leiden, waardoor ook zij verlost was van het gevaar van na Leiden hetzelfde lot te ondergaan.

Den volgenden dag tegen den avond [2]) kwam Zijn Excellentie in persoon de stad begroeten en dank zeggen. Er bestaat nog een brief, door hem te Delft begonnen en te Leiden geëindigd. „Ik kan niet zeggen (zoo luidt het slot) hoe groote vreugde er hier bij de burgers is wegens het ontzet; wij hopen dat zij nu voortaan voorzichtiger zullen zijn, en dat de overwinning, die God ons gegeven heeft, nog meer vrucht zal opleveren" [3]). Hij nam zijn intrek ten huize van Dirk Jacobsz. van Montfoort [4]), een man van aanzien, maar geen lid der regeering. Tien volle dagen vertoefde hij er en stelde op alles orde [5]). Hij bewerkte dat het vaandel Hollandsche knechten van Van der Does, onder diens bevel, in dienst bleef, en hij bewoog de stad, nog daarenboven drie vaandels Franschen, die het ontzet hadden meegemaakt, in garnizoen te nemen [6]). Hij zorgde ook dat er overvloedige

1) Den 6den October werden de sluizen nog opengehouden (Resol. Holl., blz. 133). Eerst 24 October werden dijkbreuken gestopt (ibid., blz. 154; cf. 166, 187, 219, 244).

2) Mansard, p. 34.

3) Archives, t. V, p. 66.

4) Op het Rapenburg (Bevolkingsregister, bij Van Vloten, blz. 66).

5) Ook Buys was van 8 tot 18 October met Duyst te Leiden (Resol. Holl. 30 October, blz. 168; cf. blz. 137, 139).

6) Dagverhaal. Vgl. Resol. Holl. 1 Mei 1575, blz. 256, 267. Reeds 5 October werd door de Staten over het garnizoen besloten (blz. 129).

voorraad werd binnengebracht; spoedig was de stad voor wel twee jaren voorzien [1]). Eindelijk, en dat was de teerste zaak, veranderde hij de regeering, die de welgezinde burgerij zoo slecht vertegenwoordigd had. De maatregel was dringend noodzakelijk, maar streed tegen de handvesten en privilegiën. Volgens deze bestond de vroedschap uit veertig onafzetbare personen, die de burgemeesters koos en de schepenen benoemde. Thans moesten uit die vroedschap althans de slechtste leden verwijderd, en de nieuwe regenten buiten haar om gekozen worden. Liever voor eens op de waarborgen der vrijheid inbreuk gemaakt, dan die vrijheid zelf in gevaar gelaten [2]). Het verwondert ons niet, dat Zijn Excellentie de netelige zaak tot den laatsten dag van zijn verblijf uitstelde [3]). Toen riep hij de regenten bijeen, en zeide dat hij op verzoek en met goedvinden van de voornaamsten der regeering en der burgerij besloten had het getal der vroedschappen van veertig op zestien te verminderen, om reden dat gedurende de tegenwoordige troebelen en oorlogen velen van de notabelste poorters gestorven of van conditie zeer veranderd waren. Tevens, op verzoek derzelfde voorname personen, zou hij voor ditmaal zelf de burgemeesters kiezen, te gelijk met de nieuwe schepenen. En zoo geschiedde het ook. Van de oud-magistraten en vroedschappen werden achttien personen in dienst gehouden, de overigen ontslagen. Onder dezen twee der vier aftredende burgemeesters, Halfleiden en Van Zwieten. De twee andere, Van Noorden en Van der Werff, stonden bovenaan op de lijst der nieuwe vroedschap. Het college werd verder met vijf nieuwe leden aangevuld. De acht schepenen waren allen oud-regenten. Onder de nieuwe burgemeesters waren de twee gedeputeerden, die tijdens het beleg in de vergadering der Staten hadden gezeten, Van Heemskerck

1) Mansard, p. 37.

2) Het recht werd aan Zijn Excellentie toegekend in het 14[de] art. van het concept van 18 Mei 1575 (Resol. Holl., blz. 296) en 28 April 1576 (blz. 67). In een pamflet, vermoedelijk van de hand van Marnix (bij Knuttel, Catal. n°. 633/4; Muller, Catal. n°. 267), staat over het beginsel het volgende te lezen: „C'est pourquoy tu dis que nous violons les loix, transgressons les vieilles ordonnances et bridons la jurisdiction du magistrat, ancores que tu saches bien et ne sois ignorant que les loix et polices sont faictes pour le bien, repos et soulagement du peuple, et non pour le lier et détenir, comme tu veux, en servage. C'est pourquoy il les faut accomoder au temps et selon que les occurences requièrent, pour après, la nécessité passée, retourner derechef à l'entretènement d'icelles. Les plus sages en ont usé ainsi et ont laissé aucunes fois dormir les loix, pour un espace."

3) Zijn Excellentie vertrok naar Gouda 15 October (Fruytiers, 1ste uitg., blz. 30). Den 20sten deed hij te Delft aan de Staten reeds zijn propositie (Resol. Holl., blz. 148).

en Van Loo; de derde was de oud-thesaurier der stad Huig Claesz. Gael en de vierde de gastheer van Zijn Excellentie [1]).

Het is veel beteekenend, dat deze gewichtige maatregel voorgenomen en beraamd werd zonder overleg met Van der Werff. Hij hoorde er eerst van, toen de zaak ten uitvoer werd gelegd, en hij protesteerde er tegen. Een bewijs, hoe weinig zin voor staatszaken de Prins bij hem onderstelde en hij werkelijk bezat. Want welk staatsman kon twijfelen, of het bestuur der stad moest in tijden van zoo groot gevaar aan zekerder handen worden toevertrouwd? Wie begreep niet dat, als de vroedschap zich overeenkomstig de privilegiën naar eigen goedvinden bleef aanvullen, de oude geest in haar vergadering nog jaren lang zou heerschen, en dat zij burgemeesters zou kiezen naar haar eigen gelijkenis? Niettemin is Van der Werff nooit overtuigd; nog in 1600 verklaarde hij dat de Prins den maatregel had genomen, door ingeven van nieuwsgierige (d. i. naar nieuwigheden begeerige) en ongestadige geesten, en beroemde hij zich daarin nooit raad noch daad gegeven en er ook geen wetenschap van gedragen te hebben dan toen Zijn Excellentie de zaak openbaarde [2]). — Er was maar één gegronde aanmerking op de regeeringsverandering te maken: zij ging niet diep genoeg. De nieuwe regeering was na de zuivering nog steeds tegenstribbelig en onhandelbaar. Niet later dan den 29sten October haalde zij zich van de Staten een ernstige bestraffing op den hals, wegens „hare onwilligheid en inobedientie om te achtervolgen het schrijven en believen van Zijn Excellentie" [3]). Die ongezeggelijkheid jegens den Prins en verder de handelwijs tegen de heeren Van der Does, die superintendenten van de stad bleven, toonde dat er van den ouden zuurdeesem nog te veel was overgehouden. Doch zoo was prins Willem gewoon te handelen: hij maakte zich het regeeren niet gemakkelijk door elken tegenstand voor goed te breken; hij behielp zich met hetgeen hij vond, en veranderde slechts als het onvermijdelijk was en dan nog niet meer dan het dringend noodige. Van alle dwinglandij, met hoe goed een doel ook, was

---

1) Handv. van Leyden, blz. 151. Om den omvang der regeeringsverandering juist te bepalen moet men de lijst der nieuwe regenten vergelijken met die der vroegere (bij Orlers, 2de uitg., blz. 526).

2) Handv., blz. 154.

3) Resol. Holl. 25 October, blz. 159, vgl. 27 October, blz. 161. Den 1en November werden Paulus Buys en Hendrik Duyst als commissarissen naar Leiden gezonden (Resol. Holl., blz. 174; ibid., 29 October 1574, blz. 167).

hij afkeerig. Hij had behoefte aan medewerking, niet aan blinde gehoorzaamheid.

De hoofdpersonen van het beleg en ontzet werden naar verdiensten, doch met de zuinigheid die de financiën vorderden, beloond [1]): Boisot met een gouden keten en gedenkpenning, La Garde met een som gelds, de Van der Doesen met militaire en politieke ambten, Van der Werff en de schout Van Broeckhoven met

1) Boisot kreeg vooreerst van de stad Leiden „een schoonen gouden keten met een dikken gouden penning, van hun Leidsche munt, daaraan hangende", zegt Fruytiers in zijn 1ste uitg., en in de 2de voegt hij daarbij, dat ook anderen met soortgelijken penning vereerd zijn. Bovendien kreeg de admiraal nog van de Staten van Holland een anderen gouden ketting „wegende zes en twintig onsen", ter waarde van ruim 629 ponden vlaamsch (Resol. Holl. 1 November 1574, blz. 171). Dat er aan dien keten insgelijks een medalje gehangen heeft, wordt noch in de Resolutie, noch door Fruytiers gezegd, maar schijnt toch juist te zijn: althans in Augustus 1586 besloten de Staten van Holland, den Engelschen gezant Davidson te vereeren „met een gouden ketting en een gouden penning van het ontset van Leyden, samen waardich omtrent 800 gl." (Resol. Holl., blz. 330; vgl. Motley, John of Barneveld, t. II, p. 289, en den daar geciteerden zegsman). Was dit dezelfde keten met medalje, dien de Staten eens aan Boisot hadden geschonken en wellicht na zijn dood terug hadden gekocht? Ik durf niet beslissen. — La Garde kreeg een belooning in geld: 200 pond Vlaamsch (Resol. Holl. 31 October 1574, blz. 171). — De Van der Doesen bleven als superintendenten te Leiden in het genot van hun jaargeld, dat zij ook niet konden missen. Jacob van der Does wordt genoemd 10 Januari 1576 in Handv. van Leyden, blz. 155; Jan van der Does, Brieven, blz. 10 v. o.; beiden in Februari 1575 (Kist, Hoogeschool, blz. 20). Over het tractement van Jacob van der Does vgl. Resol. Holl. 10 Augustus 1575, blz. 559. Den 9den Augustus 1576 werd besloten, dat de gouverneurs in Hollandsche steden geen hooger tractement dan 100 gld. 's maands zullen genieten. Den 21sten Augustus en 11 October 1576 (Resol. Holl.) wordt Jacob van der Does nog gouverneur van Leiden genoemd. Hij zal den post tot zijn dood in 1577 (Van Leeuwen, Bat. Ill.) bekleed hebben. Jan van der Does was zeker zoo lang niet gecontinueerd: na de lente van 1576 is er geen sprake van hem als zoodanig. Denkelijk is geen opvolger van Jacob van der Does aangesteld. Den 6den Juli 1577 is besloten de gouverneurs in de Hollandsche steden af te schaffen. In hoever op het verzoek van den heer van Noordwijk van „te mogen genieten de twee andere deelen van de hooge heerlijkheid en jurisdictie van Noordwijk en Noordwijkerhout" (Resol. Holl. 31 October 1574, blz. 170) gunstig beschikt is, weet ik niet; maar zeker is het dat hij tevreden was, en in 1593 getuigde dat de Staten jegens hem, zoowel als jegens Leiden, steeds welwillend en mild waren geweest. Den 10den Augustus 1576 (Resol. Holl., blz. 132) „is geresolveert dat het vendel van Noortwijck onder de compagnie van den gouverneur Brecht zal worden gevoegd, mits dat den voorn. Noortwijck twintig kroonen voor tractement geaccordeert sullen werden". (Jhr. A. van Brecht was gouverneur van Geertruidenberg sedert 18 Juni 1576. Resol. Holl.) — Asseliers werd met „zekeren gouden penning" beloond, denkelijk soortgelijken als Boisot van Leiden had gekregen (Resol. Holl. 11 December 1574, blz. 247). Belooningen, aan personen van minderen rang uitgereikt, gaan wij met stilzwijgen voorbij: niemand bleef verstoken van wat hij waarlijk had verdiend. — Over de gedichten op den gevel van het Leidsche stadhuis vgl. Bor, dl. I, blz. 561 (Bk. VII, f°. 62/3).

het commissariaat van de vivres. In den aanstellingsbrief van den oud-burgemeester verklaarde de Prins met de gebruikelijke formule, dat hij niet aarzelde hem te benoemen, „zich zijner vroomheid, experientie en naarstigheid volkomenlijk betrouwende" [1]: een getuigenis, die de brave man ten volle verdiende [2].

Wij hoorden daar zoo even den Prins in den brief aan zijn broeder de hoop uiten, dat de overwinning nog meer vrucht zou dragen. Vleide hij zich misschien dat het ontzet van Leiden Amsterdam tot inkeer brengen en naar zijn zijde overhalen zou? Wij weten dat Requesens althans daaromtrent niet gerust was [3]. Ook schreef Boisot reeds den 5den in dien geest aan de regeering der stad [4]. Maar te vergeefs, zij bleef koning en Kerk getrouw. Anders zouden de gevolgen gewichtig zijn geweest. De Spaansche troepen hadden in dat geval, bij gebrek aan levensmiddelen die hun grootendeels over Amsterdam gewerden, Holland moeten ruimen. Gelukkig deed weldra de muitzucht der vijanden, wat de verblinding van Amsterdam verzuimde te doen. De neerlaag voor Leiden had de Spaansche troepen van alle natiën dubbel ontstemd, hen vooreerst in hun krijgsmanseer gekrenkt en verder

1) Te Water, Levensbijzonderheden van Van der Werff, blz. 120; Resol. Holl. 25 October 1574, blz. 158. — De commissarissen of proviandmeesters (Resol. Holl. 18 Juni 1575, blz. 407, 535) bleven bovendien in hun posten van schout en van vroedschap te Leiden. Van der Werff is twee jaren later, in November 1576, door de vroedschap op nieuw tot burgemeester gekozen, nadat kort te voren, den 8sten October, het college zelf weer in zijn oud getal van 40 leden hersteld was geworden. Zie Orlers, 2de uitg., blz. 589. Hij ontving een gedenkpenning, op den stempel der papieren noodmunt van het beleg geslagen, in October 1884 door een zijner nakomelingen aan de stad Leiden geschonken. — Vgl. over hem nog Kron. Hist. Gen., dl. V, blz. 147, 296.

2) De getuigenis is niet zoo vereerend als zij schijnt. Zij is de gewone formule (reeds a°. 1495, zie Kluit, Holl. Staatsrecht, dl. V, blz. 476) der commissies: „om 't goed aanbrengen ons gedaan van den persoon van N. N. zyner wijsheyt, nutheyt ende experientie, wy denselven, volkomenlijk betrouwende zijnder getrouwicheyt ende goede naarsticheyt enz". Aldus met kleine verschillen honderdmaal. — Bij bijzonder verdienstelijke personen sprak men anders (vgl. Archief Middelburg, blz. 138).

3) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 206.

4) De brief van Boisot aan Amsterdam is naar het oorspronkelijke, in het archief der stad, gedrukt door den heer Scheltema in het 1ste deel van zijn Oud en Nieuw, blz. 231. Evenwel niet voor het eerst. Als pamflet was die brief nevens een soortgelijken (nog niet herdrukten) aan de stad Utrecht, reeds in het zelfde jaar 1574 uitgegeven; een exemplaar er van wordt bewaard in de collectie van de Bibliotheca Thysiana. Uit de Thesauriersrekening van Leiden blijkt, dat er 400 exemplaren van gedrukt zijn, en dat de drukker reeds den 14den October betaald is geworden (Navorscher, 1864, blz. 286). Denkelijk was dit wel het eerste boekje, dat in de stad na het ontzet ter perse werd gelegd.

hen verstoken gehouden van het buitgeld of de brandschatting, waarop zij na de overgaaf der stad rekenden. Zij weten hun tegenspoed natuurlijk aan hun bevelhebbers, inzonderheid aan Valdez [1]). Zij stoorden zich aan geen tucht, maar vorderden betaling binnen een eigendunkelijk bepaalden tijd. Toen zij slechts gedeeltelijk verwierven wat zij eischten, lieten zij zich niet tevreden stellen, maar volvoerden hetgeen zij reeds meermalen hadden gedreigd: zij namen Valdez en eenige andere bevelhebbers gevangen, kozen zich zelf een commandant (een Eletto), verlieten hun schansen en kwartieren en vorderden vrijen doorgang langs Haarlem en Amsterdam naar het sticht van Utrecht [2]). De Eletto voegde er de bedreiging bij, dat als hij geen vrijgeleide van 's konings bevelhebbers krijgen kon, hij zich wenden zou tot de Geuzen. Om erger te voorkomen liet dus Hierges, die La Roche in het stadhouderschap van Holland en Utrecht was opgevolgd, de muiters maar naar het Sticht door [3]), waar thans 's konings gehoorzame onderdanen een proeve smaakten van hetgeen de rebellen in Holland twee jaren lang te verduren hadden gehad. Nu eerst was het doel, dat de Prins en de Staten met het onder water zetten van Rijnland beoogd hadden, volkomen bereikt. Niet slechts de omtrek van Leiden maar geheel Holland, van de Maas tot aan Haarlem, was van den vijand verlaten [4]).

Hij is er nooit meer teruggekeerd. Nog zeventig jaren en langer heeft de oorlog geduurd, maar Leiden en Rijnland hebben zijn verschrikking niet meer gezien. Wel hebben zij nog twee jaren lang gedurig gevaar geloopen van uit Amsterdam en Haarlem nogmaals bezocht te worden, maar de vijand was reeds moegestreden en waagde zich niet opnieuw te midden van een bevolking, die alles veil had om hem te weren. Toen die twee jaren met angst en zorg waren doorleefd, verkeerden de zaken plotseling.

---

1) Dusseldorp gelooft terecht, vgl. Annales, p. 134.

2) Den 28sten October waren zij nog niet uit Den Haag weggetrokken (Resol. Holl., blz. 164, cf. 147). Den 12den November wordt gesproken over den eed voor de door hen verlaten dorpen (blz. 191). Den 29sten November „zijn die gemutineerde Spangiaerden.... bij den anderen vergadert wesende in Den Haghe tsamen daeruyt getogen" (Dodt, Archief, dl. I, blz. 271). Den 6den December wordt gehandeld over het weder te bezetten kasteleinschap van het Hof in Den Haag (Resol. Holl., blz. 228, 235).

3) Corresp. de Phil. II, t. III, p. 206, 217.

4) Over schade door Holland geleden bij het onder water zetten, zie brieven van Hierges in den Codex Dipl. van het Hist. Gen., dl. IV, 2de afd., blz. 291.

Gansch Nederland schaarde zich naast Holland en Zeeland tegen het Spaansche krijgsvolk, en dreef het over zijn grenzen. Een bevrediging van het gansche land, buiten den koning om, greep plaats. Amsterdam en Haarlem en wat er verder in Holland en Zeeland den vijand onderworpen was gebleven, werd met het lichaam dier gewesten hereenigd en onder het bestuur van den Prins en de Staten teruggebracht. Nu was de tuin van Holland eindelijk gesloten, het gevaar van vijandelijke inbraak weggenomen, de veiligheid voor goed gevestigd. De oorlog zou voortaan slechts met het geld, niet meer met het goed en het bloed der ingezetenen gevoerd worden. De bedrijven des vredes traden op den voorgrond.

Toen was het alsof het doorgestane lijden vrucht ging dragen. Het had neergebogen maar niet gebroken, integendeel de veerkracht verhoogd: om niet te bezwijken waren alle vermogens ingespannen en geoefend. Die geestkracht was voortaan niet meer noodig om vreemd krijgsvolk weerstand te bieden, of om den hongerdood te gemoet te gaan, liever dan zich een leven te laten welgevallen zonder vrijheid. Die bange dagen waren voor altijd voorbij. Nu wierpen zich de opgewekte en verhoogde levenskrachten op elk gebied des vredes, van handel, van nijverheid, van wetenschap en kunst. Een tijdvak van arbeid en welvaart, van wagen en winnen, van inspanning en levensgenot brak aan, zooals ons volk vroeger noch later ooit beleefd heeft. Nergens in zoo hooge mate als in Holland. Het gewest, dat het meest ondergaan en het meest weerstaan had, bloeide thans ook het overvloedigst. Bedrieg ik mij, of schuilt er in die schijnbare tegenstelling een wezenlijk verband, als van oorzaak en gevolg? De voorspoed en roem der 17de eeuw zijn in onze voorstelling onafscheidelijk van de volharding en den moed, in de 16de eeuw betoond. Zijn zij het slechts in onze voorstelling of ook in de werkelijkheid? Ik voor mij twijfel niet.

(Afzonderlijk verschenen in 1874 bij de firma Martinus Nijhoff, 's Gravenhage).

INHOUD.

	Blz.
De Nederlandsche beroerten in de XVIde eeuw, uit een katholiek oogpunt beschouwd	1
Een proeve van historische kritiek	38
De overwinning bij Heiligerlee	84
Prins Willem I in het jaar 1570	111
Nederland in 1571 betrokken in de politiek der groote mogendheden	167
Alva's plan van veldtocht voor 1572	211
De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde kerk van Holland	235
De Gorcumsche martelaren	277
Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede, 1572—1576	336
Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574. *Met een kaart.*	385

De kaart, die tot opheldering der gebeurtenissen van het beleg en ontzet bij dit verhaal is gevoegd, is een reproductie van de hoogst zeldzame kaart van Holland, in 1620 door Balthasar Floris, landmeter en kaartenmaker, op koper gegraveerd en met octrooi der Staten uitgegeven. Men kan daarover het opstel van Mr. Bodel Nijenhuis nalezen, in de *Verslagen en Mededeelingen van de 2de klasse van het Kon. Ned. Instituut*, dl. V, blz. 314 vlg. Die kaart berust hoofdzakelijk op de afzonderlijke kaarten der drie waterschappen, ongeveer tien jaren te voren door den vader, Floris Balthasar, met de meeste zorg geteekend. Ik zou die oudere bij voorkeur hebben gevolgd, ware niet de schaal, waarop zij ontworpen zijn, voor mijn doel te groot; alleen om die reden heb ik mij aan de latere gehouden. Nog liever had ik gevolgd een der kaarten, onmiddellijk na het beleg vervaardigd, waarvoor blijkens de Resol. Holland, 6, 23 December 1574 octrooi gevraagd werd; maar zij schijnen verloren te zijn. — Men houde bij het gebruik der kaart in het oog, dat de toestand in 1620 eenigszins anders was dan tijdens het beleg: het Zoetermeersche meer, dat op de kaart van 1620 reeds als ingedijkte polder voorkomt, was in 1574 nog een plas. De nieuwe weg van Zoeterwoude naar de Weypoort schijnt tijdens het beleg nog niet bestaan te hebben, althans hij wordt in de verhalen niet genoemd, hoewel hij anders voor den tocht van de Noordaa naar de Meerburger wetering een hindernis zou geweest zijn, minstens even lastig als de Kerklaan.

N.

2044 105 238 323